

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय इतिहास
सं. ८८

क्या या

सं. गांधी इतिहास

१०२

...

REFBK-0003677

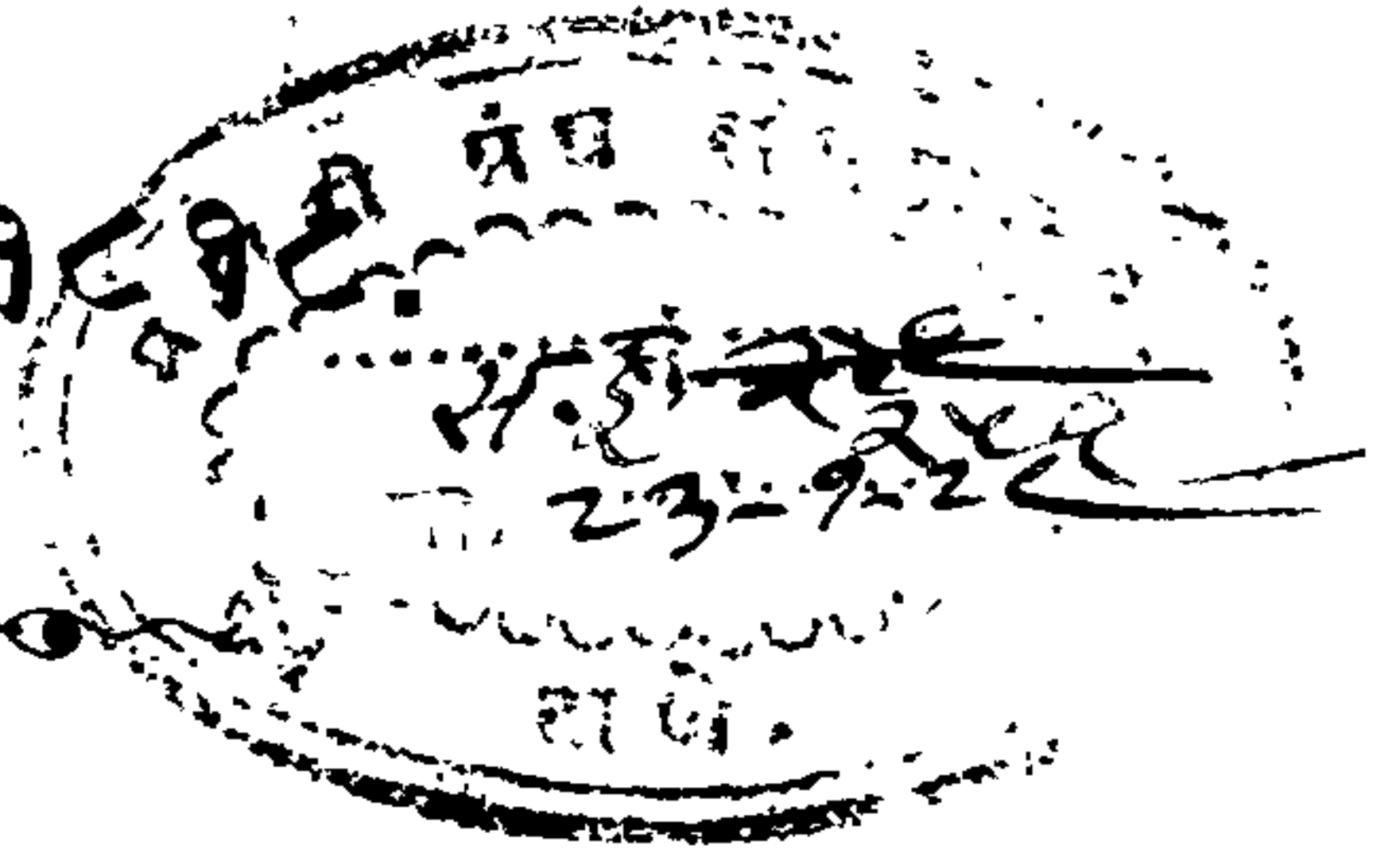
1875

1875

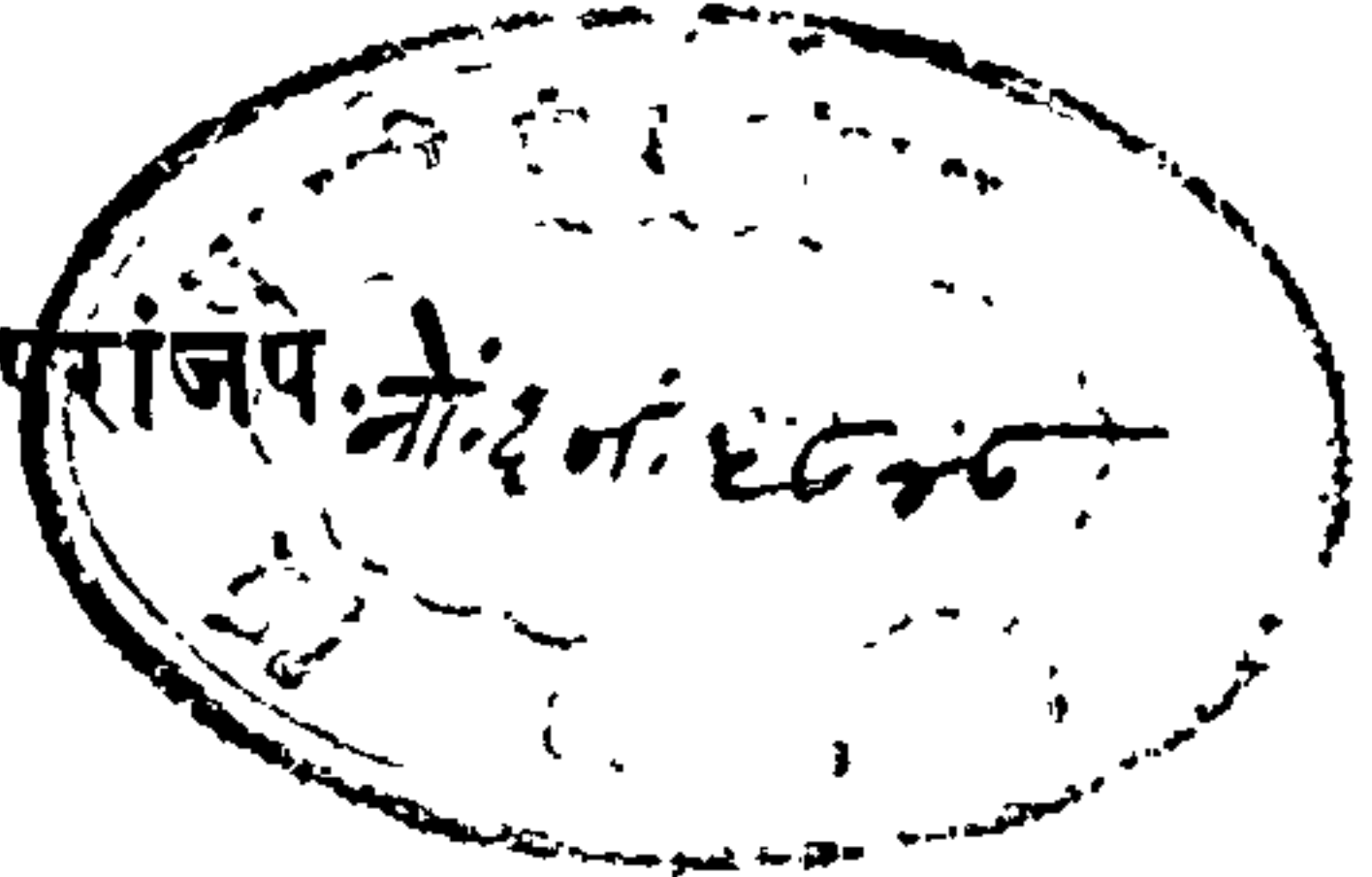
मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास.

१८०२ ते १८१८

लेखक:

शिवराम महादेव परांजप

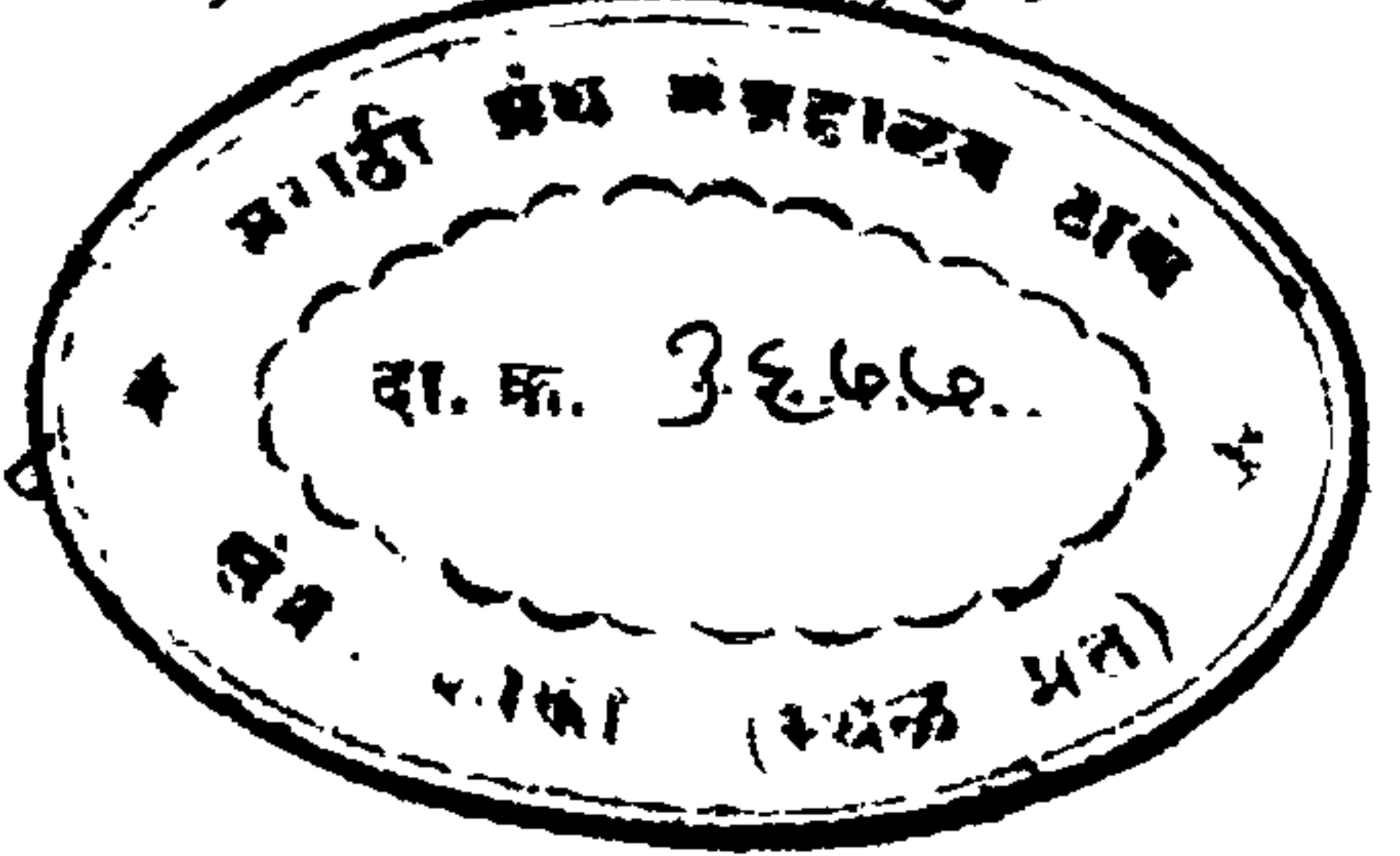
ग्रंथक नं. पत्रांक.

REFBK-0003677

रा. रा. शंकर नरहर जाबाला, १५१२/१०२६ सदाशिव पेठ, पुणे.

१९२०

किंमत २ रु.

BHAVE & CO,
Chakurdwar, Bombay No 2

अनुक्रमणिका.

१ खडकीची लढाई.	१
२ येरवड्याची लढाई.	२५
३ कोरेगांवची लढाई.	३२
४ अष्ट्याची लढाई.	४१
५ रायगड किल्ल्याचीं दोन स्थित्यन्तरे.	६०
६ महाराष्ट्रांतिल किल्ले.	७२
७ असईची लढाई.	११२
८ अरगांवची लढाई.	१८४
९ कोईलची लढाई.	१९४
१० अलीगडची लढाई.	२०६
११ दिल्लीची लढाई.	२१८
१२ लासवारीची लढाई.	२२५
१३ होळकराशीं युद्ध.	२३८
१४ दीगची लढाई.	२७९
१५ भरतपूरचा किल्ला आणि इंग्लिशांचे तेथील चार पराभव.				२९५

नकाशांची यादी.

१ खडकीच्या लढाईचा नकाशा.	पान १६ च्या पुढे.
२ येरवड्याच्या लढाईचा नकाशा.	पान २४ च्या पुढे.
३ बाजिरावाने ज्या मार्गाने कूच केले तो मार्ग.	३५
४ कोरेगांवच्या लढाईचा नकाशा.	पान ४० च्या पुढे.
५ अष्ट्याच्या लढाईचा नकाशा.	पान ४८ च्या पुढे.
६ रायगडच्या आसपासच्या प्रदेशाचा नकाशा.	पान ६० च्या पुढे.	
७ असईच्या लढाईच्या वेळचा हिंदुस्थानचा नकाशा.		१४२
८ शिंद्यांच्या छावणीतील एक देखावा.	१६७
९ नगर ते असईच्या मार्गाचा नकाशा.	१६९
१० असईच्या लढाईचा नकाशा.	१७३
११ अरगांवच्या लढाईचा नकाशा.	१९२
१२ अंतर्वेदीच्या मुलुखाचा नकाशा.	१९५
१३ कोईलच्या लढाईचा नकाशा.	१९९
१४ अलीगडच्या लढाईचा नकाशा.	२११
१५ दिल्लीच्या लढाईचा नकाशा.	२१९
१६ लासवारीच्या लढाईचा नकाशा.	२२९
१७ क. मॉन्सनची पीच्छेहाट.	२६१
१८ दौगच्या किल्ल्याचा वेढा.	२८७
१९ भरतपूरचा वेढा.	२९९
२० भरतपूरचा किल्ला.	३०६

महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांचे नकाशे.

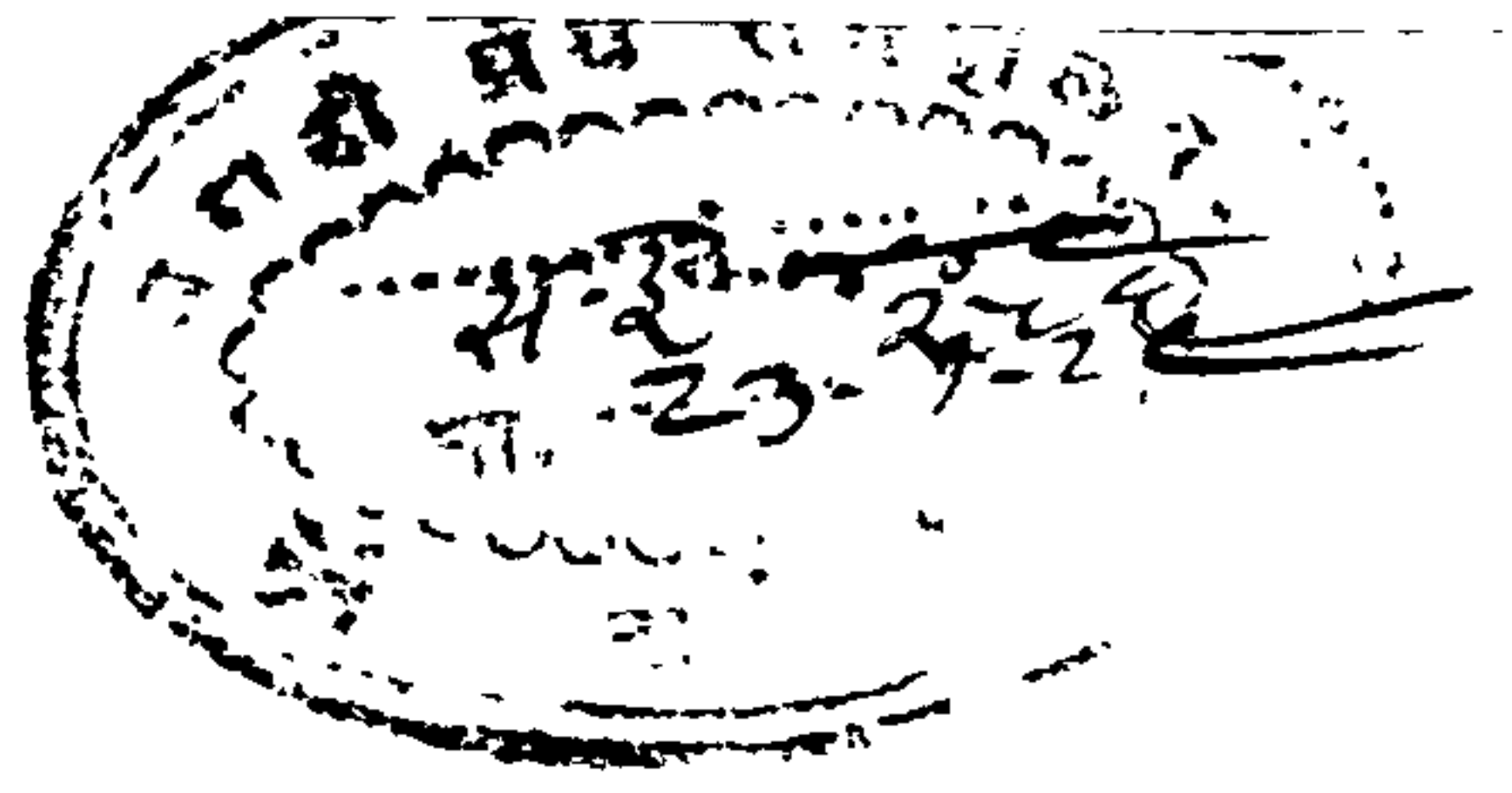
१ सिंहगड.	८२
२ सातारा.	८५
३ वासोटा.	८९
४ बेळगांव.	९२
५ सोलापूर.	९५
६ राजदीर.	९८
७ मालेगांव.	१०१
८ तालनेरचा समोरून दिसणारा देखावा.	१०६
९ तालनेर.	१०८

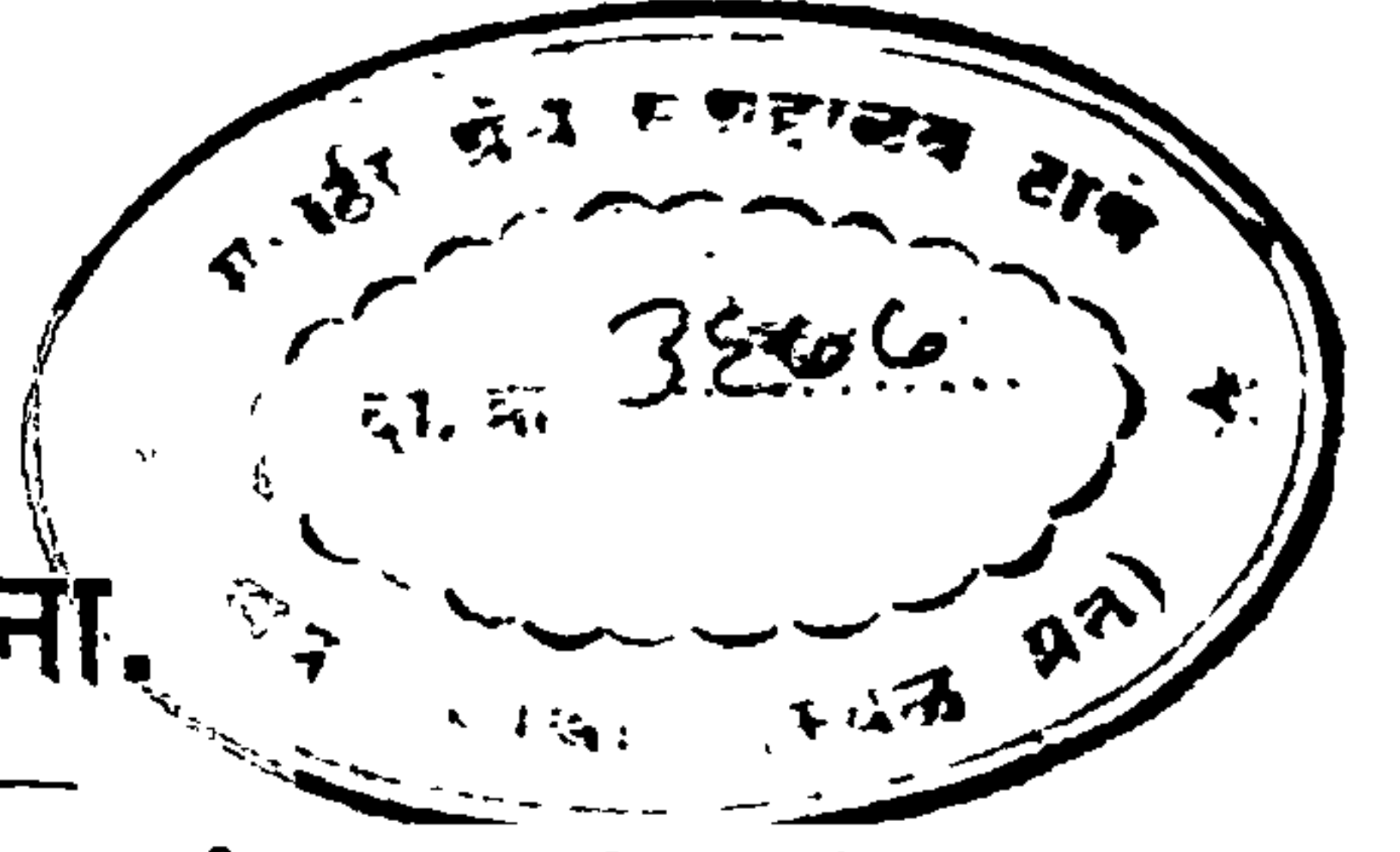
इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांची चित्रे.

१ यशवंतराव होळकर	प्रस्तावनेच्या आधी.
२ बापू गोखले	प्रस्तावनेच्या पुढे.
३ बाजीराव	पान ८ च्या पुढे.
४ राजा प्रतापसिंह महाराज ५५
५ आप्पासाहेब महाराज ५८
६ हत्यारबंद अरब शिपाई १०३
७ नेपोलियन बोनापार्ट ११३
८ टिपू सुलतान ११५
९ दौलतराव शिंदे १२०
१० रघोजीराव भोसले १२५
११ शहाअलम १३२
१२ बेगम समरू १३६

यशवंतराव होळकर.

प्रस्तावना.

या पुस्तकामध्ये मराठ्यांच्या कित्येक लढायांची वर्णने देण्यांत आलेली आहेत. ही वर्णने पूर्वी चित्रमयजगत्च्या निरनिराळ्या अंकांतून निरनिराळ्या वेळीं प्रसिद्ध झालेली असून हल्लीं तीं सर्व वर्णने एकत्र करून या पुस्तकाच्या रूपानें महाराष्ट्र वाचकांच्यापुढें ठेवण्यांत येत आहेत. या युद्धविषयक वर्णनांच्या लेखमालेला प्रथमतः इ०स० १९२५ सालच्या ऑगस्ट महिन्यापासून सुरुवात करण्यांत येऊन ती लेखमाला इ०स० १९२८ च्या मे महिन्यापर्यंत चाललेली होती. ही लेखमाला चित्रमयजगत्च्या प्रत्येक महिन्याच्या अंकामध्ये नियमितपणें प्रसिद्ध होत असे, असें नाहीं. अनेक कारणांमुळें मध्यंतरीं कित्येक वेळां प्रत्येक महिन्याला हीं वर्णने छापण्याकरितां देणें शक्य झालें नाहीं. तेथ्हां अशा प्रकारचे हे कांहीं अपरिहार्य अपवाद सोडून बोलावयाचें झाल्यास ही लेखमाला चित्रमयजगत्मध्ये सुमारे तीन वर्षेपर्यंत चालू होती, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं या लेखमालेत ज्या लढायांची वर्णने देण्यांत आलेली आहेत, त्या लढायांच्या दृष्टीनें या लेखमालेचे एकंदर अंशमसे पंधरा भाग कल्पिलेले आहेत. त्यांपैकीं चवदा भागांत चवदा स्वतंत्र आणि मोठमोठ्या अशा लढायांची वर्णने असून “महाराष्ट्रातील किल्ले” या मथळ्याच्या एकाच भागामध्ये कुलाबा, सातारा, वेळगांव, सोलापूर, नाशिक, खानदेश, बंगरे जिल्ह्यांतील निरनिराळ्या किल्लांवर ज्या लढाया झाल्या, त्यांचा समावेश करण्यांत आलेला आहे.

या लढायांकडे कालाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां इ० स० १८०२ पासून इ० स० १८१८ पर्यंतच्या सोळा वर्षांच्या कालावधीमध्ये या लढाया झालेल्या आहेत. परंतु ही कालमर्यादा जरी सोळा वर्षांची असली, तरी या सोळा वर्षांपैकीं दरवर्षी या लढाया एकसारख्या एका पाठीमागून एक चाललेल्या होत्या, असा मात्र याचा अर्थ नाहीं. इ०स० १८०२ मध्ये जी या लढायांची एक मोठी लाट उसळली, ती इ० स० १८०५ पर्यंत कायम टिकली होती. पुढें त्यानंतर वरीच वर्षेपर्यंत मध्यंतरीं जरी आंतून लढाईचा त्वेष धुमसत होता, तरी त्या लढाईच्या प्रत्यक्ष ज्वाला फिरून इ० स० १८१७ मध्ये बाहेर भडकून त्या सुमारे एक वर्षभर जळत राहिल्या होत्या. अशा दोन विभागांमध्ये ही सोळा वर्षांची कालमर्यादा विभागली गेलेली आहे. या सगळ्या लढाया एकत्रा इंग्रजांच्याच विरुद्ध लढल्या गेलेल्या आहेत. परंतु इंग्रजांच्या विरुद्ध या लढाया लढणारे मराठे मात्र निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळे होते. इ०स० १८०२-३ या सालांत प्रथमतः ग्वालेरचे दौलतराव शिंदे आणि नागपूरचे रघोजीराव भोंसले या दोघांनीं मिळून इंग्रजांशीं लढाई सुरू केली. यांच्या लढायांपैकीं असई आणि आरगांव या दोन लढाया निजामच्या सरहद्दीवरील महाराष्ट्रांत झाल्या. परंतु यानंतर दौलतराव

(२)

शिवांच्या हाताखालील फ्रेंच सेनापतींनी आणि मराठे सरदारांनी कोइल, अलीगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे ज्या लढाया केल्या, त्यांचे रणक्षेत्र उत्तर हिंदुस्थानांत दिल्लीच्या आसपास होतें. त्यांच्या पाठीमागून इ. स. १८०४-५ या साली इंदुरचे यशवंतराव होळकर यांनी मथुरा, दिल्ली, भरतपूर, वगैरे उत्तर हिंदुस्थानांतील रणक्षेत्रांमधून इंग्लिशंशी लढाया करून त्यांना नामोहरम करून टाकले. पुढे अखेरीस शिंदे, होळकर, भोसले, यांच्याशी तह होऊन या लढाया ज्या संपल्या होत्या, त्यांची फिरून सुरुवात महाराष्ट्रांत इ. स. १८१७-१८ साली पुण्यांतील दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांनी केली. या दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांच्या धामधुर्मांमध्ये खडकी, कोरेगांव, अष्टे, वगैरे ठिकाणच्या लढाया या मुख्य आणि महत्त्वाच्या लढाया होत. व या लढायांच्या पाठीमागून महाराष्ट्रांतील निरनिराळे किल्ले सर करून घेण्याकरितां त्या त्या किल्ल्यांवर कित्येक लढान मोठ्या लढाया झालेल्या आहेत.

ऐतिहासिक कालक्रमाच्या दृष्टीने वर दिलेल्या लढायांचा असा हा या प्रकारचा क्रम आहे. व हा जो या लढायांचा वास्तविक क्रम आहे, त्याच क्रमानें या लढायांची वर्णने एका मागून एक येणे अवश्यक आहे. पण ज्या क्रमानें ही वर्णने यावयाला पाहिजेत, त्या क्रमानें तीं या पुस्तकांत आलेलीं नाहींत, ही गोष्ट कोणाहि वाचकाच्या सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे. तेव्हां हा क्रमभंगाचा दोष कसा घडून आलेला आहे, याच्याबद्दल दोन शब्द लिहिणे अवश्य आहे.

हिंदुस्थानच्या सांप्रतच्या राजकीय परिस्थितीचे पर्यालोचन करणारांना हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासांतील कोणत्याहि लढायांचें अध्ययन हें नेहमीं शिक्षण-प्रदच आहे. व अशा दृष्टीने पहातां या सर्वच लढायांचा अभ्यास करणे अत्यंत अवश्यक आहे. परंतु त्यांतल्या त्यांत महाराष्ट्रीय मनुष्याची पहिली जिज्ञासा स्वाभाविकपणे कोणत्या लढाईबद्दल वरें असणार ? आपण महाराष्ट्रीय. आपण महाराष्ट्रांत राहतों. पुणे हें त्या महाराष्ट्रांतील मुख्य शहर. त्या पुणे शहरांत थोड्या वर्षांच्या पूर्वीपर्यंत पेशव्यांचें राज्य होतें तें राज्य आज कोठें आहे ? त्या राज्याचीं अवशिष्ट चिन्हे येथे सर्व जागच्या जागीं कायम असतांना त्यांच्यामधील तें राजवैभव आज कोठें गेलें आहे ? पूर्वी आपल्या राज्यांत आपण स्वतंत्र होतों. पण ती आपली स्वतंत्रता नष्ट होऊन आज कोणाकडे गेली आहे ? पूर्वीचे राजवाडे आहेत, पण त्यांत राजे मात्र नाहींत ! पूर्वीचे किल्ले आहेत, पण त्या किल्ल्यांवर किल्लेदार कोणी नाहींत ! पूर्वीचे सेनापति आहेत, पण त्यांच्या हाताखालीं त्यांच्या सेना मात्र हल्लीं नाहींत ! अशी ही आपली स्थिति कशांनें झाली ? अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न महाराष्ट्रांतील आणि विशेषतः पुण्यांतील प्रत्येक मनुष्याच्या मनामध्ये पदोपदीं प्रादुर्भूत होतात. आणि या सगळ्या प्रश्नांना आपला इतिहास असें उत्तर देतो कीं, पुण्यांतील आपल्या या राजसत्तेचें वैभव खडकीच्या लढाईनें शेवटाला नेलें ! हे त्या वृद्ध इति-

हासाच्या तोंडचे शब्द ऐकल्याबरोबर हल्लींच्या नवीन पिढींतील तरुण अंतःकरणांची काय स्थिति होते, याचें पूर्णतेनें वर्णन करणे केव्हांहि शक्य नाहीं. हे शब्द ऐकल्याबरोबर छातींत धरस होतें, हातपाय मोडून जातात, डोळ्यांत अश्रु उत्पन्न होतात, उमेदीचे उंच उभारलेले सर्व विझे कोसळून पडूं लागतात, आणि मनांतील महत्त्वाकांक्षा मावळून जाण्याच्या मार्गाला लागतात ! खडकीच्या एका लढाईनें पुण्यांतील हिंदुपदपातशाहीचें सगळें राज्यवैभव एकदम लयाला गेलें असेल तरी कसें, त्या वेळीं झालें असेल तरी काय, त्या वेळच्या स्वदेशाभिमानी आणि स्वराज्यप्रेमी लोकांनीं आपल्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठीं कांहींच प्रयत्न केले नसतील काय, आणि त्यांनीं अनेक प्रयत्न केले असतांहि त्यांच्या त्या प्रयत्नांना यश येऊं नये इतका आपल्यावर दैवाचा कोप झाला तरी कसा, असे अनेक प्रश्न मनामध्ये उद्भवतात. व त्यांच्या विवेचनाकरितां स्वाभाविक रीतीनेंच आपलें मन त्या खडकीच्या युद्धसंग्रामाच्या इतिहासाच्या निरीक्षणाकडे वळतें. आपण त्या वेळचीं इतिहासाचीं निरानिराळीं पुस्तके वाचूं लागतो, त्यांतील हकीकती आपण एकमेकांशीं ताडून पाहूं लागतो, आपल्या लोकांनीं केलेलीं वर्णनें आणि परकीयांनीं लिहिलेले लेख यांच्यामधाल सत्यासत्यतेचा आपण विचार करूं लागतो, कोणतीं सैन्ये कोठें उभी राहिलीं असतील आणि कोणी कोणावर कसे हल्ले केले असतील याचीं चित्रे आपण आपल्या डोळ्यांपुढे उभीं करितों, आणि आपली इतकी तयारी असतांना आपला पराजय कां व्हावा असे प्रश्न आपण जी जी तत्कालीन वस्तु आढळेल तिला विचारूं लागतो ! आपण खडकीचें रणक्षेत्र न्याहाळून पाहतों; तेथील मैदानें, टेकड्या, ओढे, नाले आणि नद्या यांचें परीक्षण करितों; संगमावरील एल्फिन्स्टन साहेबांच्या बंगल्यामधून खडकीला पळून जाण्याच्या मार्गाचे नकाशे आपण तपासून पाहतों; आणि बाजीरावसाहेब ज्या पर्वतीच्या गच्चीवरून ही खडकीची लढाई पहात होते, तेथून पाहिलें असतां या खडकीच्या रणक्षेत्राचें स्वरूप वसें दिसतें, याचाही आपण पडताळा घेतों. अशा प्रकारचें हें त्या वेळच्या लढाईचें वातावरण आपल्या सभोवती निर्माण झालें असतां आपण त्या योगानें इतके तद्रूप होऊन जातो कीं, त्या वेळच्या शत्रूंवर चालून जाणाऱ्या आपल्या घोड्यांच्या टापा आणि आपल्या सैन्यांतील शिपायांच्या रणगर्जना आपण ऐकत आहों आणि आपल्या गोलंदाजांनीं उडविलेल्या तोफांचे लाल गोळे आकाशांतून धांवत असतांना आपण प्रत्यक्ष पहात आहों, असा भास उत्पन्न होतो. अशा प्रकारची स्थिति कोणाही महाराष्ट्रीयान्याच्या मनामध्ये मूर्तिमंत उत्पन्न होणें अगदीं साहजिक आहे. आणि अशाच भावना प्रस्तुत लेखकाच्या मनांत उत्पन्न होऊन त्याचें लक्ष ऐतिहासिक कालक्रमाला न जुमानतां इतर सर्व लढायांच्या आधीं खडकीच्या लढाईकडेच प्रथमतः वेधलें गेलें, तर ही चूक जरी योग्य नसली, तरी ती आत्मीयत्वाच्या भावनेनें क्षम्य आहे, असें कोणाही सहृदय वाचकाला वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. अशा मनःस्थितीमध्ये खडकीच्या लढाईच्या वर्णनाला सुरुवात करण्यांत आल्यानंतर त्या लढाईचे अनिष्ट परिणाम पुढे

कसकसे होत गेले, याचें समग्र वर्णन करणें हें ओघानेंच प्राप्त होऊन त्या ओघामध्यें येरवडें, कोरेगांव, अष्टें, वगैरे ठिकाणच्या लढायांचीं व सिंहगड, सातारा, वासोटा, बेळगांव, सोलापूर, राजदीर, माळेगांव, तालनेर, वगैरे किल्ल्यांवरील लढायांचीं वर्णनें देणें जरूर झालें.

परंतु दुसऱ्या बाजारावसाहेबांचे वेळीं आपल्या स्वातंत्र्यविनाशाचा हा जो हृदयद्रावक परिणाम घडून आला, त्याला पूर्वकालीन कारणें काय काय झालीं असलीं पाहिजेत, याचा विचार मनांत आला असतां तें विचार करणारें मन साहजिकपणेंच बाजारावसाहेबांनीं १८०२ सालीं वसई मुक्कामीं इंग्रजांशीं जो तह केला, त्या आद्य कारणाकडे वळतें. तो वसईला इंग्रजांनीं केलेला तह म्हणजे आपल्या देशांत आपल्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाकरतां मराठ्यांनीं त्या वेळीं बनविलेल्या मराठा कॉन्फिडरसीच्या किल्ल्याला लाविलेला एक गुप्त सुरंगच होय. तेव्हां त्या संकटाच्या निवारणासाठीं शिंदे, भोंसले, होळकर, यांनीं इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढाई पुकारणें हें त्या वेळीं त्यांना अगदीं अपरिहार्यच होतें. आणि म्हणून अशा परिस्थितीमध्ये शिंदे, भोंसले, होळकर, यांनीं ज्या लढाया केल्या, त्यांचीही वर्णनें यापुढें क्रमाक्रमानें देण्यांत आलेलीं आहेत. व अशा कारणामुळें या लढायांचा क्रम येथें उलटासुलटा झालेला आहे.

या दृष्टीनें पाहतां हें प्रस्तुत बाबतींतील लेखकाच्या मनःस्थितीचें स्वरूप असून हें कांहीं या क्रमाचें समर्थन नव्हे, हें कोणाही वाचकाच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे. शिवाय, एखाद्या स्वतंत्र रीतीनें लिहिलेल्या पुस्तकामध्यें जशी क्रमबद्धता स्वाभाविकपणेंच असते, तशी ती एखाद्या मासिक पुस्तकांत निरनिराळ्या वेळीं लिहिलेल्या निरनिराळ्या लेखांमध्ये असणें शक्य नाही. ते निरनिराळे स्फुट लेख असतात; व ज्या ज्या वेळीं जे जे विचार प्रबळ असतात, त्यांच्या त्यांच्या अनुरोधानें ते लेख बहुधा लिहिले गेलेले असतात. यामुळेंही या लढायांच्या क्रमामध्यें जी विसंगतता उत्पन्न झालेली आहे, तिच्याकडे वाचकवर्ग भावनामूलक सदयतेच्या दृष्टीनें पाहिल, अशी आशा आहे. पण इतक्यानंतरही ज्यांच्या मनाला ऐतिहासिक कालक्रमाची आत्यंतिक अपेक्षा असेल, त्यांनाही ती येथें भागवून घेतां येणार नाही, असें नाही. कारण, याच पुस्तकांत त्यांच्या पुस्तकाचा प्रारंभ वसईच्या लढाईपासून होऊन महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या स्वातंत्र्याच्या अंताबरोबर त्यांच्या पुस्तकाचा अंत होतो, असें त्यांनीं मानलें म्हणजे झालें.

पण हल्लींच्या या पुस्तकांतील लढायांच्या वर्णनांमध्ये कालक्रमाच्या भंगाचा जरी दोष असला, तरी त्या दोषापासूनही येथें एक अकल्पित रीतीनें मोठा गुण उत्पन्न झालेला आहे. एखादा भ्रमर एखादें लांकूड कोरीत असतो. त्या लांकडावर एखादें वर्णाक्षर खोदून काढावें, असा कांहीं त्याचा संकल्प नसतो. तरी पण एखादे वेळीं तो लांकूड कोरीत असता त्यापासून “ श्री ” “ ग ” वगैरेसारख्या कांहीं तरी

अक्षरांच्या आकृति कोरल्या जातात. यालाच घुणाक्षरन्याय असे म्हणतात. या घुणाक्षरन्यायाप्रमाणे या हल्लींच्या पुस्तकाच्या उलट्या क्रमामध्येहि यदृच्छेनें एक अनुकूल गुण उत्पन्न झाला आहे. आणि तो असा की, या सगळ्या पंधरा वीस लढायांच्या वर्णनांमध्ये आपल्याला दुदैवाने असे आढळून येते की, जेथे तेथे अखेरीस मराठ्यांचाच पराजय झालेला आहे ! ही स्थिति जरी इतिहासाला कांहीं अंशी धरून असली, तरी एकंदर पुस्तकाच्या वाचनाने महाराष्ट्रीय वाचकांच्या मनांवर जो परिणाम घडवून आणावयाचा, त्याच्या दृष्टीने ही स्थिति फारशी स्पृहणीय नाही. मागील इतिहासाची पुस्तके वाचावयाची कशाला ? तर त्यांच्यापासून आपल्या देशाच्या भावी इतिहासाच्या बाबतीत आपल्या मनाला कांहीं तरी उत्साह उत्पन्न व्हावा म्हणून. पण आपल्या पूर्वजांनी पूर्वी केलेल्या अनेक प्रयत्नांतून त्यांना लागोपाठ सदोदित अपयशच येत गेलेले पाहिले असता त्याच्या योगाने मनांत उत्साह उत्पन्न होण्याच्या ऐवजी आपल्या प्रयत्नांची कंबरच मोडून जावयाची. खरा उत्साह विजयानेच उत्पन्न होतो, आणि एका विजयाच्या उदरांतून दुसरे विजय उत्पन्न होत असतात, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे आपल्या विजयांच्या वर्णनांची वाचकांच्या मनांना असल्या बाबतीत किती अवश्यकता असते, याची कोणालाही कल्पना येण्यासारखी आहे. शिवाय अनेक काळोखांमधून जात असतां अखेरीस जर एखादा उजेड आढळला, तर मनाला आनंद होतो. अनेक दिवसपर्यंत ढगांनी आच्छादित झालेल्या पावसाळ्यांतील आकाशामध्ये अखेरीस एखादे वेळीं सूर्यप्रकाश दिसला, तर चित्तवृत्ति उल्लसित होते. आणि एखाद्या करुणरसात्मक कथानकाच्या संकटपरंपरांमधून जातां जातां अखेरीस जर त्या कथानकाचा शेवट काल्पनिक रीतीनेच कां होईना गोड झाला, तर वाचकांच्या मनाला त्यापासून प्रसन्नता प्राप्त होते. अशा दृष्टीने पाहतां या लढायांच्या कथानकाचा यदृच्छेनें कां होईना जो शेवट झालेला आहे, त्यामध्ये एक प्रकारचे औचित्य आणि आनंददायकत्व आकस्मिक रीत्या उत्पन्न झालेले आहे, हे मार्मिक आणि सहृदय वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. कारण, मराठ्यांच्या अनेक लढायांतून जरी त्यांचे पराजयच झालेले आहेत, तरी निदान यशवंतराव होळकरांची मोहिम तरी यशस्वी होऊन कर्नल मॉन्सन् या इंग्लिश सेनापतीला मराठ्यांच्या सैन्यासमोर हार खाऊन माघारे पळत जावे लागले, ही या पुस्तकांतील शेवटी दिलेली हकीकत वाचून महाराष्ट्रीय वाचकांच्या मनाला थोडे तरी समाधान वाटे, यांत शंका नाही. त्याचप्रमाणे आपल्या देशांतील अनेक किल्ल्यांना जरी या वेळच्या युद्धांत शत्रूच्या हस्तगत होणे भाग पडले असले, तरी आपल्या देशाच्या इतिहासामध्ये भरतपूरच्या किल्ल्यासारखा असा एक तरी यशस्वी आणि भाग्यवान् किल्ला निघाला की, ज्याने शत्रूंचे चार पांच हल्ले माघारे परतवून त्यांचा तितके वेळां पराभव केला, आणि अशा रीतीने शेवटपर्यंत आपले स्वातंत्र्य कायम टिकविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. ही या पुस्तकाच्या शेवटी आलेली हृदयस्पर्शी हकीकत वाचून कोणाचे मन उल्लसित होऊन जाणार नाही ?

असा या पुस्तकाच्या रचनेमध्ये असंकल्पितपणाने एक गुण साधलेला आहे. पण हा गुण अगदी गौण आहे. आणि या लढायांपैकी बहुतेक प्रत्येक ठिकाणी शेवटी आपला पराजय होतो, ही गोष्ट मनाला लागल्यावांचून रहात नाही. व असे कां होतें, या प्रश्नाच्या विचाराकडे आपले मन साहजिकपणेच वळतें. असे आपले पराभव कां होतात ? आपल्यामध्ये काय वैगुण्य आहे ? लढायांतून विजय मिळविण्याइतकी शौर्याच्या बाबतीत आपली कधीच लायकी नव्हती काय ? आणि असें अपेक्षे, तर या शंभर दीडशें वर्षांच्या पूर्वीच्या अनेक लढायांतून आपल्याला जे जय मिळालेले आहेत, ते कसे मिळालेले असावेत ? आणि पूर्वी जर आपल्याला विजय मिळत होते, तर ते गेल्या दीडशें वर्षांतच आपल्याला कां मिळेनासे झाले आहेत ? अशा अनेक जिज्ञासा इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांच्या मनांमध्ये प्रादुर्भूत होतात. व त्या जिज्ञासा त्यांच्या मनांना आत्मपरीक्षणाकडे जोराने वळवून नेतात. या पुस्तकांतील लढायांच्या वर्णनांतूनही मधून मधून हे प्रश्न विशेष प्रसंगां उत्थापित करून त्यांचें त्या त्या ठिकाणीं अनेक वेळां विवेचन केलेलें आहे. व आपला मराठे लोकांचा ठिक ठिकाणीं पराभव कां होतो, याबद्दलचीं इंग्लिश सेनापतींनीं दिलेलीं कारणेही या पुस्तकांत उद्धृत केलेलीं आहेत त्या सगळ्यांवरून असें दिसून येतें कीं, हे आपले पराभव शत्रूच्या अंगच्या अधिक शौर्यापेक्षां आपल्या अंगच्या अधिक दुर्गुणांमुळेच झालेले आहेत. आपल्या लोकांमध्ये शौर्य नाही असें नाही. पण शौर्याचा कसा उपयोग करावयाचा, या विषयांचें योग्य ज्ञान मात्र आपल्यामध्ये नाही, हें खास. लोकांच्या अंगांत शौर्य असलें, तरी तें सुसंघटित केलेलें असलें, तरच त्याचा योग्य उपयोग होतो. शिवाजी महाराजांचे वेळां आपल्या सर्व महाराष्ट्रांमध्ये श्रिसमर्थ रामदास वगैरे सारख्यांच्या प्रयत्नांमुळे असा सुसंघटितपणा उत्पन्न झाला होता. व त्याचा फायदा आपल्याला कित्येक वर्षेपर्यंत मिळाला. रामदास स्वामींची संघटना ही धर्माच्या पायावर रचलेली होती. कित्येक मुसलमान राजे त्या वेळां धर्मच्छळ करण्याला प्रवृत्त झालेले होते, या गोष्टीचा फायदा घेऊन त्या वेळच्या राजकारणी पुरुषांनीं धर्माच्या नावाखालीं लोकांमधील जागृतीचें आणि संघटनेचें कार्य घडवून आणलेलें होतें. धर्मासारखी जलद पेट घेणारी आणि एकदम धडाका उडवून देणारी दुसरी दारू कोणतीच नाही. त्यामुळे त्या वेळचा बार चांगला उडाला. पण इ. स. १८०० पासून इ. स. १८१८ पर्यंतच्या प्रस्तुत पुस्तकांतील ज्या लढायांच्या काळासंबंधानें आपण हल्लीं विवेचन करीत आहों, त्या काळामध्ये लोकांचीं मनें उद्दीपित करण्याला रामदासांच्या धर्मकारणासारखें कारण उरलेलें नव्हतें. शिवाजीमहाराजांच्या सुरुवातीपासून तों नानाफडणिसांच्या समाप्तीपर्यंतच्या काळामध्ये मुसलमानांच्या धर्मच्छळाची तीव्रता पुष्कळच कमी होऊन त्यांचा राज्यविस्तारही या वेळां बहुतेक संपुष्टांत आलेला होता. परंतु मुसलमानांचा राज्यविस्तार जरी अशा रीतीनें संपुष्टांत आलेला होता, तरी त्यांच्या जागीं दुसरें एक राज्य त्या वेळां जें हळूहळू विस्तार पावत होतें, त्याच्या विस्ताराच्या

भावी संकटाकडे त्या वेळच्या लोकांचें जितकें लक्ष जावयाला पाहिजे होतें, तितकें तें गेलें नाहीं. हा राज्याचा विस्तार म्हणजे अर्थातच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राज्याचाच होय. मुसलमानांचे धर्मच्छल उघड उघड होत असल्यामुळें त्यांच्याकडे पूर्वीच्या लोकांचें लक्ष गेलें. पण ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मिशनरी आणि मुत्सद्दी लोकांच्याकडून जीं मर्यादातिक्रमणें चाललेलीं होतीं, तीं अगदी गोगलगाईच्या पावलांनीं चाललेलीं असल्यामुळें व तीं बाह्यात्कारीं गोगलगाईच्या इतकींच निरुपद्रवी दिसत असल्यामुळें त्यांच्याकडे कोणाचेंही लक्ष गेलें नाहीं. प्रचलित परिस्थितीचें यथायोग्य पर्यालोचन करणारे रामदास जसे शिवाजीच्या वेळीं निर्माण झाले, तसे या अठराव्या शतकाच्या शेवटची आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीची राजकीय परिस्थिति पाहून तिच्यावर उपाय योजणारे कोणीही रामदास त्या वेळीं उत्पन्न झाले नाहींत. नाना-फडणीस हे मुत्सद्दी होते आणि महादजी शिंदे हे योद्धे होते; पण ते कांहीं रामदास नव्हते. त्यांच्या दृष्टीला पुढचें थोडें बहुत दिसूं लागलें होतें: पण एखाद्या भगवत्कृपा-पात्र रामदासाला भविष्य काळांतील जितक्या दूरचें दिसलें असतें, तितकें कांहीं नाना आणि महादजी यांना दिसूं शकलें नाहीं. पण त्यांना जें थोडें बहुत दिसूं लागलें होतें, त्याचा आपल्या राष्ट्राला फायदा करून देण्याला ते पुढें जिवंत राहिले नाहींत. आणि जिवंत असते, तरी त्यांनीं या पुढल्या पडल्या काळांत काय केलें असतें ? नाना फडणिसांनीं आपल्या फडांत बसून कागदी कारस्थानाचीं सूत्रें हलविलीं असतीं आणि महादजी शिंद्यांनीं एखाद्या रणांगणावर आपलें शौर्य गाजविलें असतें. पण आपल्या देशांतील लोकांची जीं आंतून नैतिक अवनति होत चाललेली होती, तिच्याविरुद्ध यांना कांहीं उपाय योजितां आले नसते. सगळें राष्ट्र जागृत करून त्यांतील सर्व लोकांना हालवून सोडण्याचें कार्य ईश्वरी प्रसादाच्या आणि प्रेरणेच्या लोकांकडूनच होत असतें व यासाठींच आध्यात्मिक स्फूर्तीचे शिवाजी आणि रामदास हे राष्ट्रांना मधून मधून लागत असतात. पण तसे ते या वेळीं आपल्या हिंदुस्थानाला दुर्दैवानें कोणीही लाभलेले नव्हते. ब्रह्मदस्वामिंच्या सारखे कित्येक स्वामी पेशव्यांच्या कारकीर्दींत उत्पन्न झालेले होते. पण ज्यांनीं आपल्याला मिळालेल्या सनदा शिवाजीच्या पदरांत परत टाकल्या, अशा रामदास स्वामिंच्या सारख्या निरपेक्ष स्वामींची योग्यता इतर स्वामींना कोटून येणार ? “ इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि ” या श्लोकांत वर्णिलेलें जें ब्रह्मवर्चस आणि जें क्षात्रतेज पूर्वकालीं एकदां परशु रामाच्या ठिकाणीं एकत्र झालेलें होतें, तेंच पुढें महाराष्ट्राच्या उद्धाराकरितां रामदास आणि शिवाजी या दोघांच्यामध्ये द्विधा विभक्त होऊन आपल्यामध्ये अवतीर्ण झालें होतें. तसल्या ब्रह्मवर्चसानें आणि तसल्या क्षात्रतेजानेंच पतनशाली राष्ट्रें फिरून अभ्युदयाला येतात. त्यांच्या संसर्गानें सर्व राष्ट्रांमध्ये प्रेरणा उत्पन्न होते. आपण सर्व एक होऊं, आपण मोठमोठीं कामें करूं, आपण परोपकार करूं, आपण नीच कृत्यें कधींही करणार नाहीं, आपण आपल्या देशाला गुलामगिरींतून सोडवूं, आपण आपलें स्वातंत्र्य

मिळवू, अशा प्रकारच्या उदात्त आणि राष्ट्रीय भावना सर्व लोकांमध्ये उत्पन्न होण्याला उदार वृत्तीचे सत्पुरुषच कारणीभूत होत असतात. या भावना लोकांत उत्पन्न होतात, तेव्हांच ते लोक आपले स्वराज्य संस्थापित करण्याला आणि सुरक्षित ठेवण्याला समर्थ होतात. मुसलमानी धर्माच्या अनुयायांची जी उन्नति झाली, तिलाही मूळ कारण त्यांचे धार्मिक ऐक्य हेंच होतें. त्यांचा धर्मसंस्थापक जो महंमद पैगंबर, त्याच्याहि मनांत धर्माची प्रेरणा होती आणि हातांत शौर्याची तरवार होती; आणि त्यामुळे धार्मिक प्रेरणांनी उज्ज्वलित झालेल्या अशा तरवारांच्या जोरावर मुसलमान लोक आपला राज्यविस्तार युरोपखंडाच्या एका टोंकापासून तो आशियाखंडाच्या दुसऱ्या टोंकापर्यंत पसरवू शकले. पंजाबांतील शीख लोकांचा इतिहासही हेंच तत्त्व प्रख्यापित करीत आहे. शीख धर्माचे आद्यसंस्थापक गुरु नानक, गुरु गोविंदसिंग, वगैरे पुढ्यांनी धर्माच्या नांवाखाली आपल्या ज्ञातिबांधवांना एकत्रित केले. आणि त्या धार्मिक प्रेरणांनी शीख लोकांचे शौर्य इतक्या प्रखरतेला जाऊन पोचले की, त्यापुढे दिल्लीच्या मोठमोठ्या मोगल बादशहांचेही कांही चालू शकले नाही. राजस्थानांतील रजपूत लोकांच्या मध्येही त्यांची क्षात्रवृत्ति हा त्यांचा एक धर्मच बनून गेलेला होता. व त्या क्षात्रधर्मांमुळे त्यांच्या अंगांत इतके शौर्य उसळून येत असे की, प्रसंग पडला तर ते मरून जात असत किंवा आपल्याला प्रत्यक्ष जाळून घेत असत, परंतु ते शत्रूच्या हातांत सांपडून पराजय पतकरण्याला कधीहि तयार होत नसत. ग्रीसच्या इतिहासामध्ये स्पार्टन लोकांची उदाहरणे जशी आढळतात, किंवा रोमन लोकांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये जी स्टोइक पंथाची मते आहेत, त्यांच्याशी या रजपूत लोकांच्या इतिहासाचे पुष्कळ साम्य असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. पूर्वी फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाली, किंवा हल्ली रशियांतील झारशाहीच्या विरुद्ध सगळ्या लोकांनी उठून आपली सत्ता प्रस्थापित केली, या बाबतींत किंवा अशाच प्रकारच्या युरोपखंडांतील इतर उलाढालींत जरी प्रत्यक्ष धर्म हें मूळ कारण नव्हते, तरी तिकडच्या लोकांच्या मनःस्थितीप्रमाणे त्यांच्या मनांमध्ये अशी कांही तरी एखादी प्रेरणा उत्पन्न होते की, तिच्यामुळे ' मरूं किंवा मारूं ' अशा निर्वाणीच्या शौर्याने ते लोक लढण्याला उद्युक्त होतात. आणि विजयश्रीची माळ बळजबरीने आपल्या गळ्यांत घालून घेतात. सारांश, कांही तरी एखादी उच्च भावना देशामध्ये उत्पन्न झालेली असली पाहिजे, म्हणजे तिच्या भोवती सर्व लोक सहजच एकत्र गोळा होतात. आणि त्या भावनेच्या प्रेरणेने एकदां डोक्यांत पेट घेतला, म्हणजे हातांत शौर्य येणे हा त्याचा स्वाभाविकच परिणाम होतो एखादे उच्च ध्येय अंतःकरणामध्ये प्रदीप्त झाले, म्हणजे त्याच्या योगाने लहान मुलेही पराक्रमी होतात आणि स्त्रियांनाही वीरश्री चढते. उच्च भावनांना पराजय हा शब्द माहीतच नाही. जीं पावले उच्च ध्येयाच्या मार्गावर पडू लागली, त्यांना कोणता शत्रु मार्गें हटवू शकणार आहे ?

पण एकोणिसाव्या शतकातील प्रारंभीच्या ज्या पाव शतकाशी आपला प्रस्तुत संबंध आहे, त्या काळाच्या परिस्थितीकडे आपण पाहिले, तर त्या काळात धार्मिक अगर इतर प्रकारच्या अशा कोणत्या उच्च भावना लोकांमध्ये प्रज्वलित झालेल्या होत्या? रामदासांचे उपदेश आणि शिवार्जांची शौर्ये यांच्यातील सामर्थ्य या वेळपर्यंत क्षीण होऊन जाऊन त्यांची जागा घेण्याकरिता त्या वेळीं दुसरें कोणतेंहि नवीन सामर्थ्य उत्पन्न झालेलें नव्हतें. सगळ्या देशांतील लोकांना एकत्र आणि एकदम मारून टाकील अशी कोणतीहि सर्वसाधारण भावना त्या वेळीं आपल्या देशांत कोणी तत्त्ववेत्त्यांनीं किंवा राजकारणी पुढ्यांनीं उत्पादित केलेली नव्हती. धर्माचा छळ विशेष होत नव्हता, म्हणून धार्मिक भावना झोपी गेल्या होत्या; आणि हें आपलेंच राज्य आहे आणि तें राज्य जात नाही तोंपर्यंत आपलें स्वातंत्र्यहि कोठें जात नाही, अशा चुकीच्या विचारपद्धतीमुळे स्वातंत्र्याच्या भावनेचे निखारेहि राखेखालीं झांकून जाऊन थंड पडले होते. कोणत्याहि देशाच्या इतिहासामध्ये जीं महत्कृत्ये घडतात किंवा जे विजय संपादिले जातात, त्यांच्या मुळाशीं धार्मिक भावना आणि स्वातंत्र्यप्रीति या गोष्टी बहुधा असतात, असें आढळून येतें. परंतु या वेळीं वर निर्दिष्ट केलेल्या परिस्थितीमुळे हीं दोन्हीहि कारणें गैरहजर होतीं. त्यामुळे सर्वांना योग्य अशी एकच वाट दाखविणारा कोणत्याहि उच्च भावनेचा सूर्य आपल्या क्षितिजावर तळपत नसल्याकारणानें रात्रीच्या काळोखांत ज्याला जिकडे वाट सांपडेल तिकडे तो जातो, तशी आपली या वेळीं स्थिति झाली होती. आपल्या देशांतील त्या वेळच्या लोकांच्या अंगामध्ये शौर्य नव्हतें असें नाही; परंतु त्या शौर्याचा योग्य उपयोग कसा करावयाचा, हेंच त्या वेळीं कोणाला समजत नाहींसें झालें होतें. एखाद्या घोड्याच्या पायांत धांवण्याची पुष्कळ शक्ति असते. पण नुसत्या त्या शक्तीचा काय उपयोग? त्या घोड्याच्या तोंडांत लगाम घालून त्या घोड्याला इष्ट मार्गानें चालवून नेणारा जर कोणी असेल, तर त्या घोड्याच्या गतीचा चांगला उपयोग होईल. नाही तर तो घोडा सैरावैरा धांवून आपल्या उपजीविकेचें जें धान्य, तेंच तो तुडवून टाकण्याला प्रवृत्त होईल. आपल्या अंगांतील जें शौर्य असेल तें आपण आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यसंरक्षणाच्या पार्यांचे समर्पण केले पाहिजे, आपल्या शौर्यावर आपल्या देशाचा ताबा आहे, तें शौर्य आपण दुसऱ्या कोणालाहि विकतां कामा नये, हीं राजकारणांतील अगदीं सामान्य तत्वे आहेत पण हीं सामान्य तत्वे सुद्धां त्या वेळीं आपल्या लोकांना समजेनाशीं झालीं होतीं. आपलें सौंदर्य हें आपल्या पतीच्या मालकीचें आहे, तें आपण पाहिजे त्याला विकतां कामा नये, हा जसा पतिव्रतेचा पातिव्रत्यधर्म, त्याचप्रमाणें आपल्या शौर्यावर आपल्या देशाची सत्ता आहे, त्या शौर्याचा आपण बाजारांत पाहिजे त्याच्यापुढें विक्रय करितां कामा नये, हा स्वदेशभक्तीचा पवित्र धर्म होय. पण हा धर्म त्या वेळीं पुष्कळ लोक विसरून गेले होते. आणि जो भाकरी देईल त्याची चाकरी करावयाची, ही शुद्र वृत्ति त्या लोकांच्या डोळ्यांना मुरळ पाडूं लागली होती. आणि त्यामुळे आपल्या देशांतील लोक इंग्लिशांच्या नोकरीला राहून आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या विरुद्धहि लढण्याला तयार होऊं लागले होते. एक चूक झाली म्हणजे

तिच्यापासून दुसऱ्या अनेक चुका उत्पन्न होतात, हा नेहर्माचाच अनुभव आहे. आणि तीच गोष्ट या बाबतीत हिंदुस्थानच्या प्रत्ययाला आली. आपण इंग्लिशाच्या चाकरीला राहून आपल्या देशी राजांच्या विरुद्ध लढतो, यांतील नीचपणा, अधमपणा, गुन्हेगारपणा, आणि निमकहरामपणा कोणाच्याहि त्या वेळीं लक्षांत येऊं नये, ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. हा लोकांच्या डोळ्यावरील मोतिबिंदु काढून टाकण्याला त्या वेळीं रामदासांच्या सारखा कोणी तरी राजकारणी धर्मवैद्य पाहिजे होता. इंग्लिश लोकांनी त्या वेळीं आपल्या राजांच्या पाशां जे तह केले आहेत, त्यांत त्यांची ही एक मुख्य अट आहे कीं, तुम्ही कोणाहि युरोपियन लोकांना आपल्या चाकरांस ठेवितां कामा नये, व पूर्वी तुमच्या चाकराला जे युरोपियन असतील त्यांना तुम्ही काढून टाकलें पाहिजे ही इंग्लिशांची अट पाहून तरी आपल्या इंडियन लोकांना सुचावयाला पाहिजे होतें कीं, ते ज्याप्रमाणें युरोपियन लोकांना आपल्या चाकरीला राहूं देत नाहींत, त्याचप्रमाणें आपणहि त्यांच्या चाकरीला राहतां कामा नये. पण इतका साधा त्वेषहि कोणाच्या मनाला शिवला नाहीं. आणि आपले लोक राजरोसपणानें आणि शिष्टपणानें इंग्लिशांच्या चाकरीला राहून स्वदेशाशीं मात्रागमनीपणा करूं लागले. त्या वेळीं आपल्या लोकांनीं इंग्लिशांच्या पलटणींतील व इतर नोकऱ्या पतकरण्याचा क्रम सुरू केला, हें तर वाईटच. पण याच्याहिपेक्षां दुसरी जास्त वाईट अशीहि एक गोष्ट आपले लोक त्या वेळीं करूं लागले होते ती अशी कीं, नोकरी पतकरावयाची आपल्या राजांचां, पण आंतून फितूर असावयाचें इंग्रजांना असल्या या नीचपणाच्या मानवी स्वभावाला काय म्हणावें? या पुस्तकामध्यें ज्या लढायांचीं वर्णनें दिलेलीं आहेत, त्यांपैकीं किती तरी लढायांतून केवळ आपल्या लोकांच्या फितुरीमुळें आपल्या राजांचे पराभव झालेले आहेत इंग्लिश लोक गुप्तपणें लांच देण्यांत निष्णात ! आणि आपल्यापैकीं कित्येक लोक ते लांचाचे पैसे घेऊन गुप्तपणें फितूर होण्याच्या कामांत निष्णात ! अशी जोडी जमल्यानंतर आपल्या लढायांतून आपले पराजय होण्याला आणि आपल्या देशांतून आपलें स्वातंत्र्य नष्ट होण्याला किती अवकाश लागणार ?

मराठ्यांच्या या लढायांमधून त्यांचे हे पराभव कां झाले, या गोष्टीच्या कारणांची निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळ्या प्रकारानें उपपत्ति लाविलेली आहे. त्यांपैकीं कित्येकांचें असें मत आहे कीं, इंग्लिशांच्या बाजूकडील शिपायांच्या हातांत मराठी सैन्याच्या पेक्षां जास्त चांगल्या प्रकारच्या बंदुका होत्या, आणि त्यामुळें त्यांना ठिकठिकाणीं यश येत गेलें. परंतु या उपपत्तींमध्ये फारसा तथ्यांश नाहीं. हल्लीं पाश्चिमात्य लोकांनीं कित्येक आधिभौतिक शास्त्रांमध्ये पुष्कळ प्रगति केलेली आहे; त्यावरून गेल्या एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या वेळींहि इंग्लिशांच्या बाजूकडील शिपायांच्या हातांत सुधारलेलीं शस्त्रां असलीं पाहिजेत, असा एक सामान्य आणि सार्वत्रिक समज होण्याचा संभव आहे. परंतु हा समज चुकीचा आहे. शंभर सव्वाशें वर्षांच्या पूर्वीच्या इंग्लिशांकडील शिपायांच्या हातांतील हत्यारें फारशीं सुधारलेलीं नव्हतीं. जुन्या

काळांतील आपल्या इकडील तोड्याच्या बंदुका घेऊन कोणी इंग्लिशांशी लढत असले, तर त्यांच्यापेक्षा इंग्लिशांच्या हातांतील काडतुसाच्या बंदुका सरस होत्या, हें उघड आहे. पण असईच्या लढाईपासून अष्ट्याच्या लढाईपर्यंत जे मराठे शिपायी इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढत होते, त्यांच्या हातांत या वेळीं तोड्याच्या बंदुका राहिलेल्या नव्हत्या; इतकेंच नव्हे, तर दौलतराव शिंदे यांनी आपल्या पदरीं जे फ्रेंच लष्करी अंमलदार नोकरीला ठेविले होते, त्यांच्याकडून युरोपियन हत्यारें मिळविण्याचीहि तजवीज करण्यांत आलेली होती. असईच्या लढाईपासून अष्ट्याच्या लढाईपर्यंतचा आपल्या इकडील जो काळ आहे, तो काळ युरोपखंडाच्या इतिहासांतहि एक अतिशय महत्त्वाचा काळ आहे. त्या काळांत इंग्लिश आणि फ्रेंच यांचें हाडवैर माजलेलें असून तिकडे त्या वेळीं नेपोलियनचें महायुद्ध चाललेलें होतें. त्या महायुद्धांतील इंग्लिशांचा कट्टा वैरी जो महापराक्रमी नेपोलियन, त्यालाच खुद्द हिंदुस्थानांत इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढण्याकरितां ज्या इंडियन राजांनी बोलाविलें होतें, त्या राजांना फ्रान्समधील शस्त्रा-खांचा पुरवठा होत नसेल, असें मानणें शक्य नाहीं. आणि खुद्द फ्रेंचांचा मुख्य नायक नेपोलियन हा जरी हिंदुस्थानांत येऊं शकला नाहीं, तरी दुसरे पुष्कळ फ्रेंच लोक इकडे येऊन ते देशी राजांच्या चाकरीला राहिलेले होते. ते युरोपांतील हत्यारें आणवीत असत, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या देखरेखीखालीं येथें दारुगोळा तयार करण्याचे आणि तोफा ओतण्याचेहि कारखाने सुरू करण्यांत आलेले होते. व शिवाय तिकडच्या धर्तावर मराठ्यांचे कवायती कंपूहि इकडे शिस्तवार रीतीनें तयार करण्यांत आलेले होते. या सर्व गोष्टी इतिहासांत नमूद आहेत. तेव्हां अशा स्थितीत इंग्लिशांच्या बंदुका हें आपल्या पराजयाचें कारण, ही कारणमीमांसा बरोबर जमत नाहीं.

शिवाय, इंग्लिशांच्या बंदुका हें जर इंग्लिशांच्या विजयाचें कारण असेल, तर यशवंतराव होळकराच्या लांडगेतोडांच्या पाठलागापासून परावृत्त होऊन मॉन्सन्साहेब जेव्हां पाठीमागें पाठीमागें पळ काढीत सुटला होता, तेव्हां त्यानें काय आपल्या शिपायांच्या हातांतल्या लांब पल्ल्याच्या बंदुका यशवंतराव होळकराच्या शिपायांच्या हातांत देऊन त्यांच्या आखुड पल्ल्याच्या बंदुका आपल्याजवळ घेतल्या होत्या ? त्याच-प्रमाणें इंग्लिशांच्या बंदुका हें जर इंग्लिशांच्या विजयाचें कारण असेल, तर भरतपूरच्या तटाच्या भिंतीपुढून इंग्लिश सैन्य लागोपाठ चार वेळां पराभव पावून मागें हटलें, त्या वेळेला त्यांच्या त्या सुधारलेल्या बंदुका कोठें गेल्या होत्या ? सारांश, इ. स. १८०४-५ सालीं यशवंतराव होळकरानें आणि भरतपूरच्या राजानें इंग्लिशांच्या विरुद्ध जें यशस्वी युद्ध केलें, त्यावरूनही सुधारलेल्या बंदुकांची कल्पना अगदी कमकुवत ठरते. आणि ईस्ट इंडिया कंपनीचे लोक आपल्याकरितां नव्या बंदुका ठेवून आपल्या जुन्या बंदुका मराठ्यांना विकत देऊन त्यांना फसवीत असत, ही गाष्ट क्वचित् प्रसंगीं खरी असली, तरी मराठ्यांच्या सर्व पराजयांचा भार या असल्या एकाच क्षुल्लक कारणावर ठेवणें हें केव्हांहि योग्य होणार नाहीं.

मराठ्यांच्या पराजयांचे दुसरे एक कारण सांगण्यांत येते, ते असे की, मराठ्यांनी आपली गनिमी काव्याने लढण्याची जुनी पद्धत सोडली, आणि ते पाश्चिमात्य लोकांच्या धर्तावर आपल्या शिपायांच्या लष्करी पलटणी बनवू लागले. या नव्या पद्धतीमुळे त्यांचे पराजय झाले, हे मत कित्येक तज्ज्ञ अशा इंग्लिश लोकांकडून व्यक्त करण्यांत आलेले आहे. व खुद्द जनरल वेलिंग्टन यानेही अशाच अर्थाचे जे उद्गार काढलेले आहेत, ते पुढील पुस्तकांत नमूद करण्यांत आलेले आहेत. इंग्लिश लोक आपल्याबद्दल जी विधाने करतात, त्यांचा स्वीकार आपण फार सावधपणाने केला पाहिजे, हे तत्त्व आतांच्याप्रमाणे जुन्या काळाच्या बाबतीतही आपण पूर्णपणे लक्षांत ठेविले पाहिजे. भोळसर मनुष्य एकाच सरळ मार्गाने चाललेला असतो; पण धूर्त माणसाचे त्याला फसवण्याचे मार्ग अनेक असतात, हे आपण विसरतां कामा नये. शिस्तवार पद्धतीने आपल्या सैन्याच्या पलटणी बनवून त्यांच्या द्वाराने आपली लढाई इंडियन राजे शिस्तीने लढू लागले, तर त्यामुळे त्यांचा पराभव व्हावा, असे त्यांत काय बरे दोषाई आहे ? इंग्लिश लोकांनी म्हणावे आणि आपण त्यांना माना डोळवाव्या, हे ठीक आहे. पण ज्या शिस्तीमुळे इंग्लिशांची सैन्ये विजय मिळवू शकतात, त्याच शिस्तीमुळे आमच्या सैन्यांचे पराभव व्हावे, हा न्याय कोठला ? बाकीचे लोक अन्न खाऊन धष्ट-पुष्ट होत असले, तरी हे इंडियन राजांनी, धष्टपुष्ट होण्यासाठी तुम्ही ते अन्न खाल्ले, तर तुम्ही खात्राने मरून जाल, अशी सृष्टीविरुद्ध एकादी गोष्ट खुद्द एखाद्या वेलिंग्टन साहेबाने सांगितली, म्हणून ती आपण खरी मानावयाची की काय ? आणि गनिमी काव्याची पद्धत ही आपली मराठ्यांची मूळचा लढाईची पद्धत, ह्या म्हणण्यांत तरी अर्थ काय आहे ? “ गनिमी कावा ” हा शब्दही आपला नव्हे. तर त्या शब्दाने व्यक्त होणारी लढाईची पद्धत तरी आपली कोठून होऊ शकणार ? शिवाजीने कित्येक प्रसंगी गनिमी काव्याच्या लढाईच्या पद्धतीचा अंगिकार केला, हे खरे; पण शिवाजीचे सैन्य प्रथमतः थोडे आणि मोगलांचे सैन्य फार मोठे, अशा स्थितीत त्यांच्यावर आडून छापे घालावेत आणि घोड्यावर बसून दुसरीकडे निघून जावे, अशी पद्धत शिवाजी महाराजांना पहिल्या पहिल्याने स्वीकारणे जरूरच होते. व याच पद्धतीचा पुढे धनाजी जाधव आणि संताजी घोरपडे यांनीही याच कारणासाठी अवलंब केला होता. आणि तशी वेळ पडेल तेव्हा कोणीही सेनापतींनी या पद्धतीने लढाई करण्याला कांहीं हरकत आहे असे नाही. यशवंतराव होळकरांनी कर्नल मॉन्सन यांच्या विरुद्ध जी पाठलागाची लढाई चालविली होती, तीही कांहीं अशी याच पद्धतीची होती. पण म्हणून याचा अर्थ असा नव्हे की, दौलतराव शिंद्यांनी युरोपियन राष्ट्रांच्या पद्धतीवर आपले कवायती कंपू बनाविण्याला सुरुवात केली, म्हणून त्यांचे लढाईत पराभव झाले. शिस्तीपासून लढाईत केव्हाही फायदाच झाला पाहिजे. आणि आपले इंडियन लोकांचे जर कांहीं नुकसान झाले असेल, तर ते शिस्तीमुळे नसून शिस्तीच्या अभावामुळेच झालेले आहे. आपला युद्धविषयक प्राचीन इतिहास आपण पाहिला, तर आपल्या सैन्याची सगळी

रचना शिस्तीवरच केलेली असल्याचें आपल्याला आढळून येईल. अशा स्थितींत आपण आपले भलतेच ग्रह करून घेऊन आपल्या विजयाच्या कारणांमध्ये आपण आपल्या पराजयाचीं कारणें पाहूं लागलों, तर तें केव्हांहि योग्य होणार नाहीं.

सारांश, आपल्यापार्शी चांगलीं हत्यारें नव्हतीं, किंवा आपण क्वायती कंपू तयार करून लहूं लागलों, म्हणून आपले हे पराजय झाले, ही कारणमीमांसा बिलकुल चुकीची आहे. हे आपले पराभव आपल्या नैतिक अधःपातानें घडवून आणलेले आहेत. या पुस्तकांत पुढें ज्या लढाया दिलेल्या आहेत, त्यांपैकीं किती तरी ठिकाणीं निव्वळ फितुरीमुळें आपले पराजय झाले असल्याचें आपल्याला आढळून येतें. आणि ज्या लोकांच्या मनावर आपल्या धर्माच्या किंवा देशाच्या बंधनांचा मुळांच दाब उरलेला नसतो, आणि ज्यांना केवळ स्वार्थाशिवाय दुसरें कांहीं दिसतच नसतें, असेच नीच आणि निमकहराम लोक असलीं हीं फितुरीचीं कामें करण्याला उद्युक्त होतात. असले लोक पेशवाईच्या शेवटच्या दिवसांत आपल्याइकडे फार झालेले होते. आपल्या देशाचें आणि आपल्या राजाचें कांहीं कां होईना, आपल्याला एखादें इनाम मिळालें म्हणजे झालें, अशा मनोवृत्तीच्या अधम आणि आप्पलपोढ्या फितुरी लोकांनीं आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढायांतून आपले पराभव करून घेतले आणि आपलीं राज्यें बुडविलीं. अशी वस्तुस्थिति या पुस्तकांतील लढायांच्या अध्ययनावरून स्पष्टपणें दिसून येते. आणि ही स्थिति जर आपल्याला यापुढें तरी बदलावयाची असेल, तर आपली नैतिक उन्नतिच झाली पाहिजे. आपला धर्म, आपला देश, आपलें स्वातंत्र्य, आपलें राज्य, आपलें ऐक्य, आपलें बंधुत्व, या गोष्टी ज्यांना आपल्या प्राणापेक्षाहि प्रिय होतात, त्या लोकांनाच लढायांतून विजय मिळतात, त्यांचीच राज्यें प्रस्थापित होतात आणि त्यांचीच स्वातंत्र्ये कायम टिकतात. आणि हेंच तत्त्व भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या भगवद्गीतेतील शेवटच्या श्लोकामध्ये सांगितलेलें आहे. तो श्लोक असा—

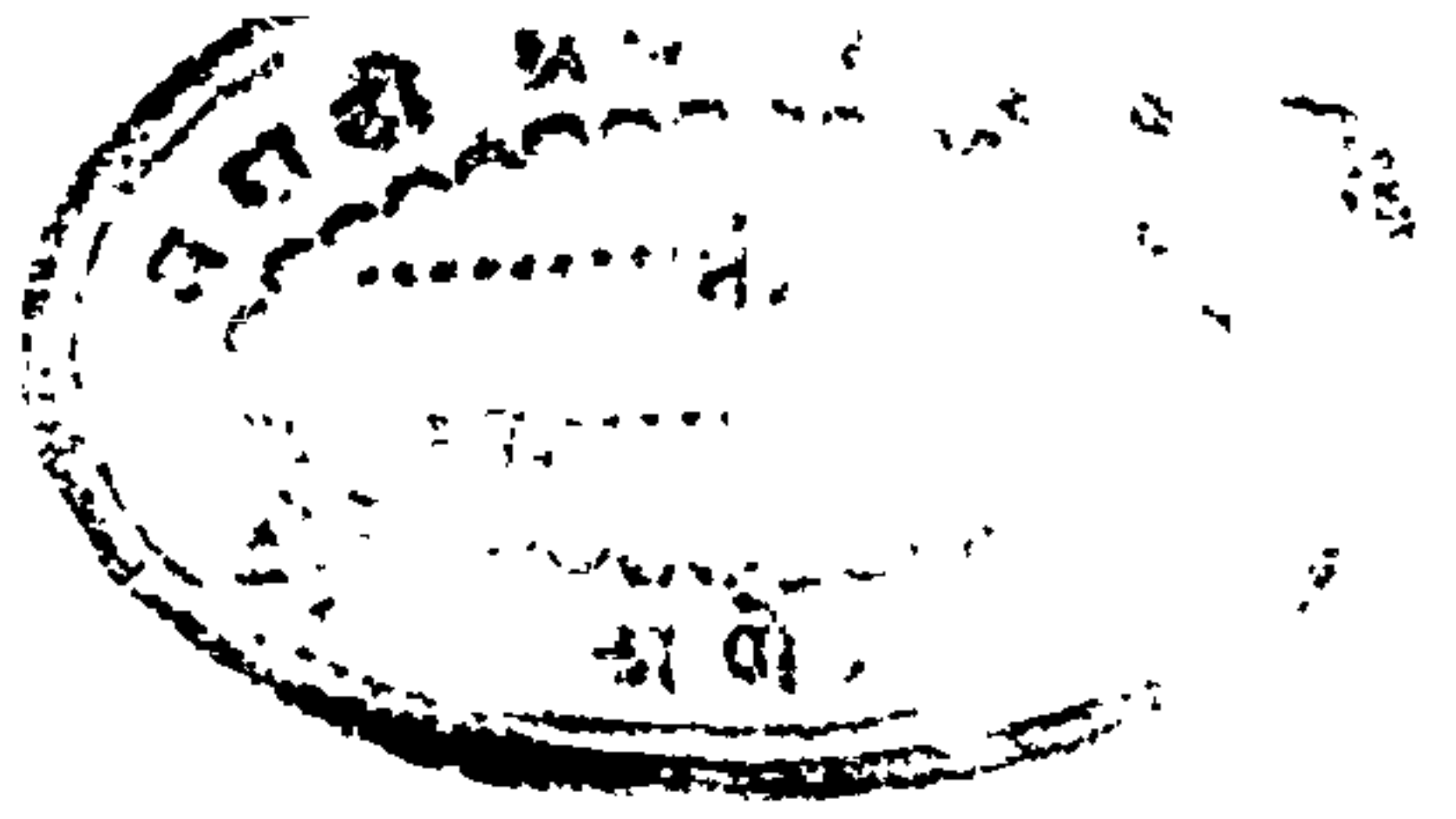
यत्र योगेश्वर कृष्ण यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

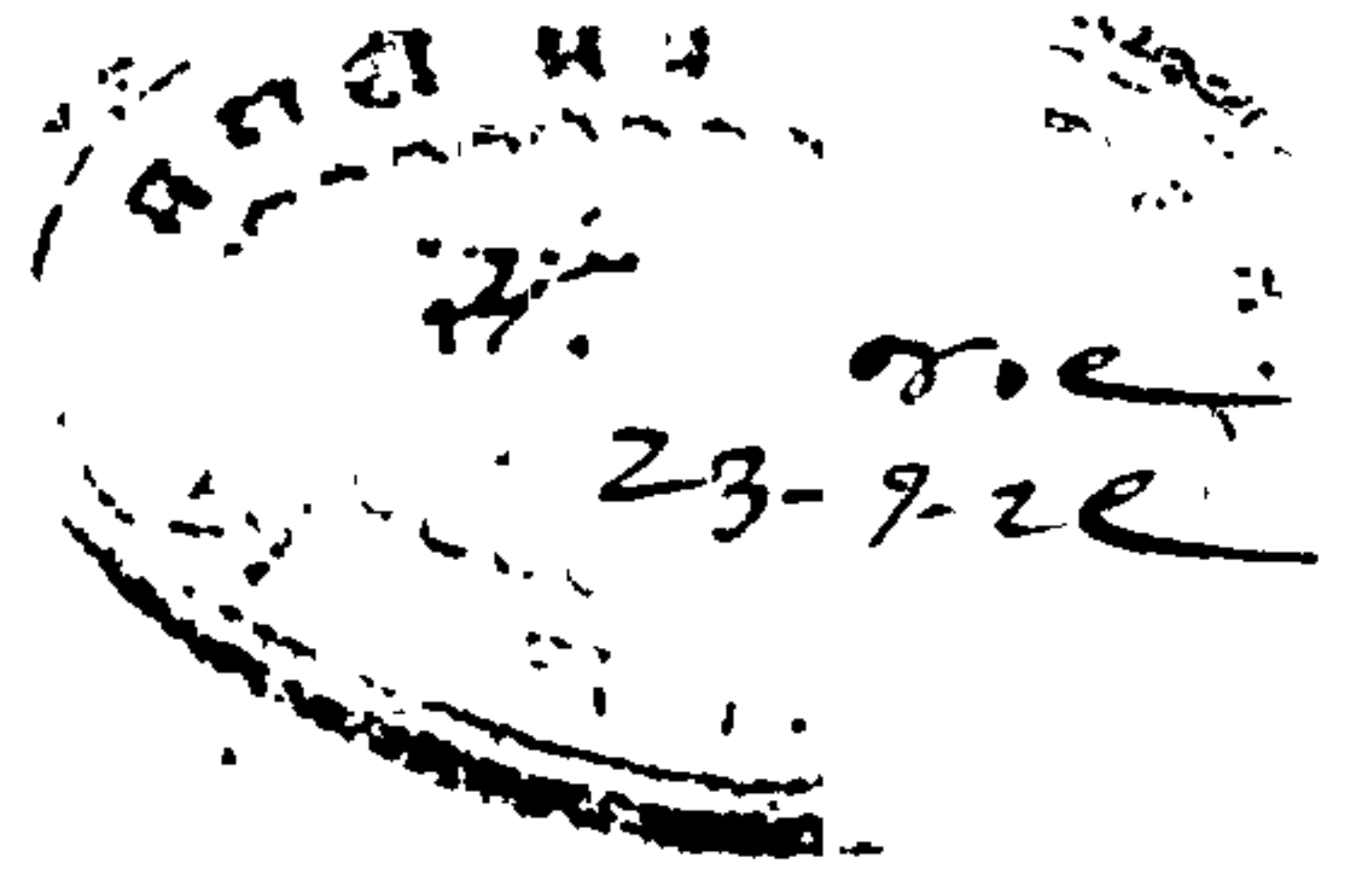
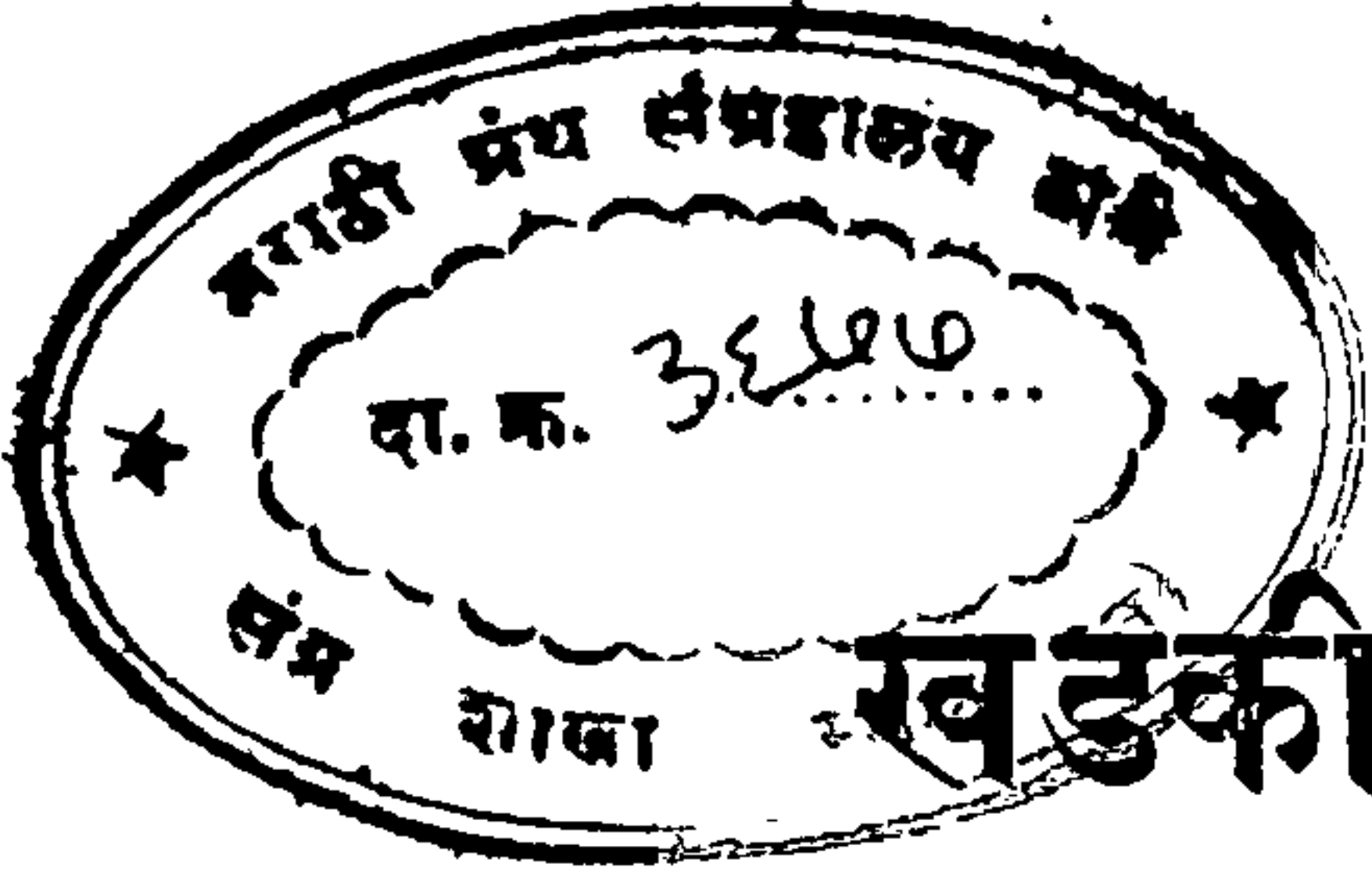
पुणे.
विजयादशमी, शके १८५०

}

शि. म. परांजपे.

बापू गोखले

खडकीची लढाई.

डकीची सुप्रसिद्ध लढाई दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान ता. ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी झाली. व पुढे थोडक्याच दिवसांत पुण्यातील पेशव्यांची सत्ता नाहींशी झाली या लढाईला आधीची कारणे काय झाली आणि ही लढाई झाल्यानंतर त्या लढाईचा इतका दुष्परिणाम इतक्या ताबडतोबीने कां झाला, हे इतिहासदृष्ट्या विचार करण्यासारखे आणि

फार महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. इ. स. १८१७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत झालेल्या खडकीच्या लढाईची कारणे १८१७ सालातील नोव्हेंबरच्या आधीच्या कांहीं महिन्यांमध्येच कोठे तरी पुष्कळांकडून शोधण्यांत येतात. पण तीं कारणे तेथे नसून पहिल्याने राघोबादादा आणि मागाहून खुद्द बाजीराव जेव्हां इंग्लिशांची मदत मागण्याकरिता त्यांच्याकडे गेले, तेव्हांपून घडून येऊ लागलेलीं होती, असे म्हणण्यास हरकत नाही. पेशवे, शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, वगैरे महागष्टातील मोठमोठ्या राजांनी आणि सरदारांनी मिळून जी एक मराठा कॉन्फिडरसी स्थापन केली होती, तिच्यामध्येच मराठ्यांचे खरे सामर्थ्य होते. ती कॉन्फिडरसी एकदां मोडली आणि पेशवे, शिंदे, होळकर, वगैरे राजे एकमेकांपासून वेगळे पडले, म्हणजे त्या एकएकट्या राजांचीं राज्ये गिळंकृत करून टाकण्याला इंग्लिशांना फारसे कांहीं अवघड होतें, असे नाही. व हेंच इंग्लिशांचे त्या वेळच्या राजकारणामधील मुख्य धोरण होतें आणि तें धोरण सिद्धीस नेण्याला बाजीरावाने आपल्या वसईच्या तहाने (३१ डिसेंबर १८०२) इंग्लिशांना आयतीच संधि आणून दिली. पेशव्यांनी शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, या राजांच्यापाशी स्वतंत्र रीतीने कोणताही संबध ठेवनां कामा नये; त्यांच्याशी पेशव्यांना जें कांहीं बोलणें चालणें करावयाचें असेल, तें त्यांनीं इंग्लिशांच्या मार्फत केलें पाहिजे; व पेशवे आणि शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, यांच्या दरम्यान कोणत्याही बाबतीत कांहीं तंटा उपास्थित झाला, तर त्याचा निकाल इंग्लिशांचे विद्यमाने व्हावा; हें तत्त्व इंग्लिशांनी पेशव्यांशीं केलेल्या तहामध्ये जेव्हां समावेश करून घेतले, तेव्हांच मराठ्यांची मराठा कॉन्फिडरसी नष्ट झाली, आणि तेव्हांच पेशव्यांचे वर्चस्व नामशेष झालें.

पेशवे आणि इतर राजे यांच्यामधील भांडण इंग्लिशांच्या विद्यमाने तोडण्यांत आलें पाहिजे, या वर सांगतलेल्या तहातील घटक यतीचा उपयोग करण्याचा प्रसंग

बडोद्याच्या गायकवाडांपाशां पेशवे सरकारचा कांहीं देण्याघेण्याच्या संबंधानें जो वाद होता, त्या बाबतींत उपस्थित झाला. त्या कार्मी बोलणें चालणें करण्याकरितां गंगाधरशास्त्री पटवर्धन हे गायकवाडचे वकील म्हणून इंग्लिशांच्या संरक्षणाखाली पुण्यास पेशव्यांकडे आले. त्या गंगाधरशास्त्र्यांचा मराठी राज्याच्या दुर्दैवानें पंढरपुरास खून झाला. बाजीरावसाहेबांच्या मसलतीनें त्रिंबकजी डेंगळे यानें हा खून केला, असें गायकवाडच्या वतीनें इंग्लिशांचें म्हणणें पडलें. व त्रिंबकजी डेंगळ्याला तुम्ही धरून आणून आमच्या स्वाधीन करावें, अशी इंग्लिशांनीं बाजीरावसाहेबांपाशां मागणी सुरू केली. त्याप्रमाणें त्रिंबकजी एकदां पकडला जाऊन त्याला ठाण्याच्या तुरुंगांत ठेवण्यांत आलेलें होतें. पण तेथून तो पळाला (१८१६), तेव्हां त्याला फिरून आमच्या स्वाधीन करून घ्यावें, असा बाजीरावाच्या मागें इंग्लिशांचा तगादा लागला. परंतु त्रिंबकजी डेंगळ्याला आपल्या स्वाधीन करून देण्याच्या कार्मी बाजीरावसाहेब मुद्दाम टाळाटाळ करीत आहेत, या सबबीवर इंग्लिशांनीं अखेरीस इ. स. १८१७ च्या मे महिन्याच्या ८ व्या तारखेला पुणें शहराला आपल्या इंग्रजी फौजेचा एकाएकी वेढा दिला. त्या वेळीं निरुपाय होऊन इंग्लिशांनीं घातलेल्या अटी बाजीरावसाहेबांना कबूल करणें भाग पडलें. या अटी ज्या तहानें मान्य करण्यांत आल्या, त्या तहाला पुण्याचा तह असें नांव देण्यांत आलें आहे. व हा तह ता. १३ जून १८१७ रोजी करण्यांत आला. या तहानें पेशव्यांच्या राज्यांतील बराच मुलुख इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेला; पेशव्यांच्या सैन्याची संख्या बरीच कमी करण्यांत आली; आणि इ. स. १८१३ मध्ये पेशव्यांनीं इंग्लिश अधिकाऱ्यांकडून क्वार्टर शिकवून आपल्या स्वतःकरितां जी एक पलटण तयार करविली होती, ती पलटण पेशव्यांच्या ताब्यांतून काढून इंग्लिशांनीं आपल्या ताब्यांत घेतली. अशा प्रकारच्या या तहाच्या योगानें इंग्लिशांची सत्ता जास्त वाढली आणि बाजीरावाची सत्ता जास्त संकुचित झाली. त्यामुळे ही गोष्ट बाजीरावाच्या मनाला फार लागून राहिली. व इंग्लिशांच्या या वाढत्या संकटांतून आपली कशी सुटका होईल, याचा तो विचार करूं लागला.

याच वेळीं हिंदुरथानांतील पंढारी लोकांचे बंड मोडून टाकण्यासाठीं इंग्लिशांनीं एक मोठें सैन्य जमा केलें होतें. व या कार्मी शिंदे, होळकर, वगैरे राजांनीं आपल्याला मदत करावी, अशीही इंग्लिशांनीं त्यांच्याकडे मागणी केली होती. व तशाचि मागणी इंग्लिशांकडून बाजीरावाकडेही करण्यांत आलेली होती. म्हणून या सुमारास बाजीरावानें सैन्याची जमवाजमव करण्याला सुरवात केली होती. हें सैन्य पंढार्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां आपण जमवीत आहों, असेंच बाजीराव सांगत असे. पण बाजीरावाचें हें म्हणणें केवळ बाह्यात्कारी असून त्याचा आंतील स्वरा उद्देश आपल्या विरुद्ध लढाई करण्याचा आहे, असा इंग्लिशांच्या मनानें संशय घेतला. जून महिन्यांत पुण्याचा तह झाल्यानंतर जुलै महिन्यामध्ये आषाढी यात्रेच्या निमित्तानें बाजीरावसाहेब पंढरपुरास गेले. आणि कांहीं दिवसांनीं तेथून येऊन ते साताऱ्या

जवळच्या माहुलीच्या वाड्यांत राहिले. तेथे असतांना हैद्रावादेहून सर जॉन मालकम हे बाजीरावसाहेबांच्या भेटाला आले. त्यांच्या जवळ बाजीरावसाहेबांनी आपली सर्व गाऱ्हाणी प्रेमाने आणि खुल्या दिलाने सांगितली. व इंग्लिशांनी पुण्याच्या तहाने आपल्याला कसे व्यापून टाकले आहे, याबद्दलची हकीकत त्यांनी मालकम साहेबापुढे ठेविली. तेव्हा मालकमसाहेबांनी त्यांना अशी सल्ला दिली की, तुम्ही इंग्लिशापाशी इमानेइतबारें वागावें व इंग्लिशांनी पेंढाऱ्यांच्या विरुद्ध जी मोहिम सुरू केली आहे, त्या मोहिमेत तुम्ही आपले सैन्य पाठवून इंग्लिशांना मदत करावी. ही मालकमसाहेबांची सल्ला बाजीरावाला पटली व त्याप्रमाणे तो पेंढाऱ्यांच्या विरुद्ध पाठविण्याकरिता सैन्य ठेवू लागला. मालकमसाहेब आणि बाजीरावसाहेब यांचा पूर्वापार सलोखा फार होता आणि त्यामुळे मालकमसाहेबांचा बाजीरावावर विश्वास होता. आणि म्हणूनच पेंढाऱ्यांच्या विरुद्ध पाठविण्यासाठी सैन्य ठेवण्याविषयाची त्यांनी बाजीरावाला परवानगी दिली होती. परंतु पुण्याच्या दरवारांतील इंग्लिशांचे रेसिडेंट, एल्फिन्स्टनसाहेब यांचा बाजीरावावर मालकमसाहेबांप्रमाणे विश्वास नव्हता. आणि त्यामुळे बाजीराव नवीन सैन्य जमवित आहे, या गोष्टीबद्दल त्यांना दिवसेंदिवस जास्तच संशय येऊ लागला. या वेळी बाजीरावाने सैन्य जमा केले नसतें, तर तो पेंढाऱ्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याच्या कामी कांहींच खटपट करित नाही, असा आरोप इंग्लिशांना बाजीरावावर आणता आला असता; आणि तो सैन्य जमवू लागला, तर तो तें सैन्य खुद्द इंग्लिशांच्या विरुद्धच लढण्याकरिता जमवित आहे, असा संशय इंग्लिशांना प्रत्यक्ष आलाच. या कामी बाजीरावाचा सैन्य ठेवण्यांतिल खरा हेतु कोणता होता, याबद्दल पेशव्यांच्या दप्तरांतिल असा प्रत्यक्ष उल्लेख कोठेही नाही. परंतु सैन्य जमा न केले तर दूषण, आणि सैन्य जमा केले तर संशय, अशा दुहेरी कात्रीमध्ये इंग्लिशांनी आपल्या डावपेंचांनी बाजीरावाला धरलेले होते, यांत संशय नाही. परंतु तें कसेही असलें, तरी बाजीराव या वेळेपासून आपल्या फौजा जमा करू लागला, ही गोष्ट निश्चित आहे. या वेळची पेशव्यांच्या बखरींतिल जी हकीकत आहे, ती अशी कीः—

“ श्रीमंत फौज ठेवू लागले. अवघे बोलावून पुण्यास आणिले. नवे फौजेची कलमजारी केली. आला खार, पायदळ, याची हजिरी घेऊन चाकरीस ठेविले. १०,००० आरब चाकरीस ठेविले. व ३००० गोसावी नंगे असे चाकर ठेविले. तेव्हा इंग्रजांचा नेष्ट भारी होत चालला. त्यांनीही पलटणांची तयारी केली. श्रीमंतांची लाख फौजेची हजिरी झाली. तोफखाना पानशे यांजकडून करवात चालले. नवे बाण करण्याचा आरंभ केला. दारू गोळा याचाही सरंजाम चालविला.”

याच सुमाराला उत्तर हिंदुस्थानांतिल पेंढाऱ्यांच्या बंदोबस्ताकरिता म्हणून मार्क्स ऑफ हेस्टिंगज यांच्या योजनेप्रमाणे इंग्लिशांचे जें एक मोठे थोरले सैन्य ठिकठिकाणी जमा होत होते, त्यापैकी ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या ताब्यांतिल फोर्थ (चवथ्या) डिव्हिजनमधील लष्कर खानदेशांतून कूच करित हळुहळू अहमद-

नगरकडे येत चाललेलें होतें. व मुंबईची एक युरोपियन पलटण, मद्रास नेटिव्ह घोडे-स्वारांची दुसरी पलटण, आणि मद्रास नेटिव्ह इन्फंट्रीच्या पंधराव्या रेजिमेंटमधील दुसरी पलटण, अशा प्रकारचें सैन्य मुंबईहून निघून पुण्याकडे चाल करून येत होतें. व हें मुंबईकडून येणारें सैन्य आणि अहमदनगरकडे येणारें स्मिथसाहेबांच्या हाताखालचें सैन्य हीं एकत्र व्हावयाचीं होतीं. या सगळ्या वर सांगितलेल्या इंग्रजी लष्कराला ' अर्मा ऑफ् दी डेक्कन ' असें नांव देण्यांत आलेलें होतें. पेढाच्याच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याच्या नांवाखालीं बाजीरावानें पुण्यांत सैन्य गोळा करण्याला सुरुवात केली, हा जसा इंग्लिशांचा बाजीरावावर आक्षेप आहे, त्याचप्रमाणें पेढाच्याच्या लढाईच्या निमित्तानें इंग्लिशांनीं आपलें सैन्य पुण्याच्या आसपास गोळा करण्याला सुरुवात केली आहे, असा संशय बाजीरावाच्या हीं मनामध्ये या वेळीं उत्पन्न होणे अगदीं साहजिक होतें. व त्याप्रमाणें तसा संशय बाजीरावाच्या मनामध्ये उत्पन्न झालाही. पेढारी मुख्यत्वेकरून उत्तर हिंदुस्थानांत बर्मदेच्या पलीकडे विंध्याद्रीच्या डांगरांत; आणि त्याच्या पारिपत्या-कस्तीं म्हणून उभारलेल्या सैन्यापैकी त्रिगोडअर जमरल स्मिथ यांच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजनमधील लष्कर पुण्याच्या रोखानें खानदेशांतून अहमदनगरकडे चाल करून येत असलेलें; अशा प्रकारच्या या सैन्याच्या हालचालींवरून कोणाच्या मनांत संशय उत्पन्न होणार नाही? या वेळचें बाजीरावाचे वर्तन जर दुटप्पीपणाचें होतें, तर या इंग्लिश सैन्यांच्या हालचालींवरून इंग्लिशांचें वर्तनही तितकच दुटप्पीपणाचें नव्हतें काय? पण इतकेंच नव्हे तर, कांही तरां निमित्तानें पेशव्यांचें राज्य लयाला न्यावें, असा इंग्लिशांचा स्पष्ट हेतु होता, असें लेफ्टेनंट कर्नल ब्लेकर यानें आपल्या इतिहासांत दिलेल्या पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे:—It may be proper to mention, that these orders of The Supreme Government were dated on the 16th of May, 1817; at which period the affairs at Poona, previous to the treaty, were in that unsettled state which has been described. Accordingly, Sir Thomas Hislop's instructions embraced, in the first instance, the object of reducing the Peshwah's Power.

इंग्लिशांच्या अंतःस्थ हेतूंच्या संबंधानें तूर्त हा एकच पुरावा आहे. पण या संबंधाने इंग्लिशांचे गुप्त कागदपत्र जर इंडियन लोकांना पहावयाला सांपडतील, तर बाजीरावसाहेब हे इंग्लिशांनीं बनवून दिलेल्या आपल्या हर्षाच्या कल्पनेपेक्षां निदान या लढाईच्या कारणांच्या बाबतींत तरी किती तरी जास्त चांगले ठरतील, यांत शंका नाही. इंग्लिशांनीं बाहेरचीं आपलीं सैन्ये पुण्याच्या आसपास आणण्याला सुरुवात केली, इतकेंच नव्हे, तर ते महाराष्ट्रातील आणि पेशव्यांच्या ताब्यांतील मुलखांतून नवीन नोकरही आपल्या चाकरीस ठेवूं लागले आणि या कृत्याला बाजीरावाच्या स्नागिरीकडील कोंकणांतील कित्येक अम्मलदारांकडून प्रतिबंध करण्यांत आला असतां, हें बाजीरावाचें कृत्य इंग्लिशांच्या द्वेषाचें द्योतक आहे, असें इंग्लिशांकडून जेगाहन करण्यांत येऊं लागलें ! बाजीरावाच्या मुलखांतील शिपाई लोकांना बाजी-

रावाच्या विरुद्ध लढण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपल्या नोकरांला ठेवावे, असें जर एका बाजूने चाललेलें असलें, तर दुसऱ्या बाजूनें बाजीरावाच्या लोकांनीं त्याला हरकत घेतली तर त्यांत गैर तें काय झालें? आणि अशा प्रसंगीं इंग्लिशांनीं तरी काय कलें असतें? जो न्याय इंग्लिशांनीं आपल्याला लाविला असता, तोच न्याय त्यांनीं बाजीरावालाही लावावयाला नको काय ?

दुसरी गोष्ट अशी कीं, पावसाळ्याचे दिवस हे सैन्यांच्या हालचालींना सोईचे नसल्यामुळे पेंढाऱ्यांच्या पारिपत्यासाठीं बाजीरावानें जें सैन्य जमा केलें होतें तें दसरा झाल्यानंतर आपल्याकडून पेंढाऱ्यांच्या मोहिमेवर रवाना करण्यांत येईल, असें बाजीरावाचें म्हणणें होतें. व त्याप्रमाणें त्यानें तें सैन्य कदाचित् पाठविलेंही असतें. परंतु इंग्लिशांची सैन्ये आपल्या मुलखाच्या आसपास गोळा होत आहेत, असें पाहिल्यानंतर त्यानें आपलें सैन्य आपल्या मुलखातून बाहेर पाठविलें नसलें, तर त्यांत तरी त्याचा काय अपराध आहे ? दुसऱ्यांची सैन्ये आपल्या मुलखांत घुसत आहेत अशा वेळीं आपलें सैन्य आपल्या मुलखाच्या बाहेर पाठावण्याला कोण बरे तयार होणार आहे ? इंग्लिशांचें हें एकंदर धोरण पाहून बाजीरावाच्याही मनामध्ये इंग्लिशांच्या सद्धेतूबद्दल संशय उत्पन्न झाला असला पाहजे, यात शंका नाही. आणि म्हणून त्यानेंही आपल्या सैन्याची जमवाजमव जास्त जोरनें करण्याला सुरुवात केली. शिंदे, होळकर आणि भोसले, यांच्याकडे मदतीकरतां निरोप पाठावण्यांत आले. सर्व किल्ल्याची दुरुस्ती करून तेथें शिवंदीचे लोक आणि दाणा गोटा यांची तयारी करण्यांत आली. व आपल्या आरमारार्थाची तयारी असावी, म्हणून पेशव्याकडून हुकूम सुटले.

या वेळीं दोन्हीही पक्ष अशा रीतीने आपआपल्या बाजूच्या सैन्यांची जमवाजमव करीत असतांना बाजीरावसाहेब इंग्लिशांच्या बाजूकडील लष्करामध्ये फंदफितूर करण्याचे प्रयत्न करीत होते, असा इंग्लिशांचा त्यांच्यावर एक आरोप आहे. पण हा आरोप खरा आहे, असें क्षणभर मानलें, तरी इंग्लिशांनीं पेशव्यांच्या लष्करात आणि दरबारांत असे फंदफितुरीचे काहींच प्रयत्न केलेले नव्हते काय ? एका नाट्येव्हा ऑफिसरला दहा हजार रुपये आणि दुसऱ्या एका एजंटला पन्नास हजार रुपये इंग्लिश सैन्यांत फितुरी करण्याकरितां बाजीरावाकडून देण्यांत आले होते, असें इंग्लिशांचें म्हणणें आहे. पण आपण या कामाकरितां कोणाला किती पैसे दिले होते, हें मात्र इंग्लिशांनीं सांगितले नाहीत ! पण त्यांनीं जरी तें सांगितलेलें नसलें, तरी असल्या बाबतीतील त्यांचें गुप्त वर्तन जगजाहीर झालेलें आहे. सोहनीकृत पेशव्यांच्या बखरीमध्ये इंग्लिशांनीं चालविलेल्या फितुरीच्या संबंधानें पुढीलप्रमाणें स्पष्ट उल्लेख आहे:—‘श्रीमंतांनीं लढाईची तयारी केली. परंतु मसलतदार कोणी नाही. अवघे मंडळ नवेंच. त्यांत इंग्रजांचा फितूर सगळ्या सरदारांत जाहालेला. कोणी इंग्रजांचा पैका खाल्ल्याशिवाय राहिला असें नाही. ’.....‘ सारे सरदार फितुरलेले, इंग्रजांचा पैका खाल्लेला तेव्हां ती फौज इंग्रज याशीं म्हणजे लढते असें घडत नाही. ’ पण इंग्रजांनीं केलेल्या फितुरीचीं

वर्णनें फक्त त्या वेळच्या बखरींतूनच नसून त्या वेळच्या कित्येक पोवाड्यांतूनही या गोष्टीचा उल्लेख आढळतो.

फितुर होता ठाव नवता चोर वातमी फिरंग्याची ॥

तयारी झाली लैनेची ॥

असें खडकीच्या लढाईवरील एका पोवाड्यामध्ये वर्णन असून शिवाय शेवटले बाजी-
राव पेशवे यांच्या संबंध कारकीर्दीवर प्रभाकर कवीने जो एक प्रसिद्ध पोवाडा रचलेला
आहे, त्यांत प्रभाकर एके ठिकाणी म्हणतो कीं,

ईश्वरसत्ता विचित्र सारें दैवानें घडविलें ।

हरिश्चंद्र आणि रामचंद्र नळ पांडवांस रडविलें ।

फितुर करुन सर्वांनीं अपलें राज्य मात्र बुडविलें ।

अशा रीतीनें पोवाडे रचणाऱ्या शाहिरांपर्यंत देखील ज्या इंग्रजांच्या फितुरीची बातमी
जाऊन पोचलेली होती, ती फितुरी किती मोठ्या प्रमाणावर त्या वेळीं चोहोंकडे
पसरलेली असली पाहिजे, याची कोणालाही कल्पना करतां येण्यासारखी आहे.
शिवाय यशवंतराव घोरपडे आणि बाळार्जुपंत नातू हे पेशव्यांच्या दरबारांतील
सगळ्या बातम्या इंग्लिशांना सांगत असत, ही गोष्ट ग्रॅट डफनेंही कबूल केलेली आहे.
तेव्हां जी पद्धत इंग्लिश लोक इतक्या राजरोस आणि सर्रास रीतीनें अंगीकारीत
होते, त्याबद्दल बाजीरावाला दोष देण्याला इंग्लिशांना मुळींच हक्क पोचत नाही. या-
शिवाय आणखीही एक गोष्ट या ठिकाणी नमूद करण्यासारखी आहे ती अशी कीं,
‘ पूना ऑक्झिडल अरी फोर्स ’ या नांवाची पेशव्यांनीं १८१३ सालामध्ये इंग्लिश
अंमलदारांकडून कवाईत शिकवून जी एक ब्रिगेड तयार करविली होती, तिच्याबद्दलची
एक चमत्कारिक गोष्ट अशी आहे कीं, या पलटणीतील शिपायांनीं नोकरीला राहते-
वेळीं पेशव्यांशीं इमानानें वागण्याची शपथ घेतली होती. पण ही शपथ घेतल्यावर
त्यांनीं त्या शपथेला आणखी अशी एक पुरवणी जोडली कीं, पेशवेसरकार ब्रिटिश
सरकारपशीं जोंपर्यंत सलोख्यानें वागत आहेत, तोंपर्यंतच आमची ही इमानदारीची
शपथ आमच्यावर बंधनकारक आहे. (On entering the battalion the men
took an oath of faithfulness to the Peshwa, but, of their own accord,
they added the proviso, so long as the Peshwa continues in alli-
ance with the British Government.) वरील शपथेच्या संकल्पामधील “पेशवे सर-
कार ब्रिटिश सरकारपशीं जोंपर्यंत सलोख्यानें वागत आहेत तोंपर्यंतच आमची ही
इमानदारीची शपथ आमच्यावर बंधनकारक आहे, ” ही जी पुरवणी जोडलेली आहे,
ती शपथ घेणाऱ्या शिपायांनीं आपण होऊन आपल्या स्वयंस्फूर्तीनें जोडली आहे, असें
वरील इंग्रजी वाक्यांतील of their own accord या शब्दांमध्ये सांगितलेलें आहे ।
अशी ही शपथेतील अट इंडियन शिपाई लोक आपण होऊन घालतील किंवा ती
इंग्लिशांनींच त्यांच्याकडून घालविली असून फिरून वर of their own accord

अशी त्यांच्या स्वयंस्फूर्तावद्दलची मखलाशी केली असेल, हें कोणी कोणाला सांगा-
चयाला पाहिजे असे नाही ! अशा रीतीने पेशव्यांनी आपल्या पैशानें पोसलेली संबंध
पलटणच्या पलटण थोड्याशा शब्दयोजनेच्या युक्तीने ऐन प्रसंगी पेशव्यांच्याच विरुद्ध
उलटविण्याची कारस्थाने ज्यांनी आधीपासून योजून ठेविलेली होती, त्यांनी बाजी-
रावानें चालविलेल्या फितुरीबद्दल एवढा गवगवा करून सोडावा, हें मोठें आश्चर्य आहे !

पण अशा रीतीने उघडपणें आणि अन्य तऱ्हेने जरी उभयपक्षांकडून सैन्याची
जमवाजमव चाललेली होती, तरी या वेळीं पेशव्यांनी इंग्लिशांपाशी लढाई करावी
किंवा न करावी, हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न होता. आपला मुख्य कमी
करण्यांत आलेला आहे, आपलें सैन्य कमी करण्यांत आलेलें आहे, आणि
आपल्याला पैचांत आणून इंग्लिश लोक मात्र आपलें सैन्य वाढवीत
आहेत, याबद्दल बाजीरावाला मोठी दहशत वाटत होती. सर जॉन मालकम यांच्याशी
माहुली येथें झालेल्या भेटीमध्ये बाजीरावाची हीच तक्रार होती. विश्राम बागेमध्ये
एल्फिन्स्टन आणि बाजीरावसाहेब यांची जी अखेरची मुलाखत झाली, त्या मुलाखती-
मध्येही इंग्लिशांनी आपलें सैन्य येथें जास्त जमा केलें आहे, तें कमी करावें, अशीच
बाजीरावाची मागणी होती. आणि खडकीची लढाई खुद्द ज्या दिवशी झाली, त्या
दिवशीही लढाईच्या आधी दुपारी दोन वाजण्याच्या सुमारास विठोजी नाईक गाय-
कवाड याजबरोबर बाजीरावानें एल्फिन्स्टनसाहेबांना जो निरोप पाठविला होता,
त्यांतही बाजीरावाचें असेच म्हणणें होतें की, इंग्लिशांनी पूर्वी मे महिन्यामध्ये
पुण्याला वेढा घातला होता, तसा हल्लीं आपलें लष्कर जमवून पुण्याला फिरून वेढा
घालण्याचा तुमचा विचार असला पाहिजे, अशी मला भीति वाटत आहे. म्हणून
तुम्ही आपलें सैन्य पुण्याहून हालवून दुसरीकडे दूर कोठें तरी न्यावें. या दोन्ही
तिन्ही वेळच्या मागणीवरून बाजीरावाच्या मनाला मुख्यत्वेकरून कशाची भीति
वाटत होती, आणि ती कां लढाईला तयार झाला, हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे.
इंग्लिशांचें आपल्या सभोवतालचें सैन्य दिवसेंदिवस जास्त वाढत जाणार, तेव्हां तसें
होण्याच्या आधीच आपण त्याचा बदोबस्त केला पाहिजे, अशा इच्छेनें बहुतकरून
बाजीराव लढाईला उद्युक्त झाला असावा. पण या कामीं ज्या वेळीं बाजीरावानें आपल्या
सरदारांची सल्ला घेतली, त्या वेळीं लढाईला अनुकूल असे फारच थोडे सरदार होते.
विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर हे आपल्या लष्करासह कांहीं दिवस त्रिगेडिअर जनरल
स्मिथ यांच्या सैन्याबरोबर होते. त्या वेळीं त्यांना इंग्रजी सैन्यांतील शिस्तीची, टाप-
टिपीची आणि कर्तबगारीची चांगली माहिती झालेली होती. त्यांनी सांगितलें की,
इंग्रजांची फौज आपल्यापेक्षा सरस आहे, तेव्हां त्यांच्याशी लढाई करून आपल्याला
यश मिळावयाचें नाही. पण ती गोष्ट बाजीरावाला पटली नाही. तेव्हां जरी विंचुर-
कर स्वतः लढाई देण्याचे विरुद्ध होते, तरी पेशव्यांची आज्ञा मोडावयाची नाही, अशा
पूर्ण स्वामिनिष्ठेच्या भावनेनें विंचुरकर आपल्या फौजा घेऊन लढाईला आले. त्याच

प्रमाणें बारामती येथील मुत्सद्दी गोविंदराव काळे यांचेही मत लढाईच्या विरुद्ध होतें. त्यांनीं अशी मसलत सांगितली कीं, “ तूर्त इंग्रजांशीं लढाईचा प्रसंग घालूं नये. तुमचा सरंजाम अवघा नवा. काल चाकर ठेवलेला आज लहून मरतो असें घडत नाही. वर्षे दोन वर्षे फौज अशी बाळगावी व इंग्रजांशीं सख्यत्व आहे तेंच चालवावें. दुसरें, लढाईचा प्रसंग शहरापाशीं करूं नये. एखादी मोहीम परराज्यांत सरकारची बाहेर काढावी आणि इंग्रजांस समागमें घेऊन जावें व तिकडे गेल्यानंतर लढाईचा प्रसंग करावयाचा [तो] करता येईल. सध्यां लढाई उभी केली असतां इंग्रज म्हणजे हटला जातो असें घडत नाही. ”

गोविंदराव काळे यांची जशी ही मसलत होती, तशीच बाकीच्याही बऱ्याच सरदारांची मसलत होती. परंतु तिकडे लक्ष दिलें गेलें नाहीं, हें महाराष्ट्राचें दुर्दैव होय. वर दिलेल्या गोविंदराव काळे यांच्या मसलतीमध्ये एक मुद्दा तर लष्करी परिणामाच्या दृष्टीने फारच महत्त्वाचा होता. पुणे शहरच्या जवळ लढाईचा प्रसंग आणूं नये, या गोविंदराव काळे यांनीं सांगितलेल्या मसलतीमध्ये फारच दूर दृष्टीचा विचार भरलेला होता. आणि एकाच लढाईमध्ये पुणे शहरचं राज्य आणि सगळी पेशवाई कशी बुडाली, असा जो एक प्रश्न साहजिकपणें कोणाच्याही मनामध्ये उद्भवतो, त्या प्रश्नाचें उत्तर गोविंदराव काळ्यांच्या या सल्ल्यामध्ये आहे. या लढाईचें रणांगण खडकीच्या इतकें जवळ नसून तें पुण्यापासून पुष्कळ दूरवर असतें, तर हल्ली आपल्याला अनुभव वा लागत आहे, तसा त्या दूरच्या लढाईचा घातुक परिणाम आपल्याला भोगावा लागला नसता पाहल्याने खडकीची आणि नंतर दुसरी येरवड्याच्या टेकडी-जवळची अशा दोन लढाया झाल्याबरोबर एकदम पुण्यावर जो शत्रूचा घाला आला, तो हीच लढाई दूर अंतगावर झाली असती तर इतक्या लवकर कधीही येऊं शकला नसता. पुण्यापासून दूरच्या एखाद्या ठिकाणीं जरी पराभव झाला असता आणि तेथून बाजीराव आणि बापू गोखले हे हळूहळू पुण्याकडे मार्गें हटत आले असते, तरी पहिल्या पराभवापासून पुण्यावर इंग्लिशांचा हल्ला येऊन पांचेपर्यंत मराठ्यांना मध्यंतरीं किती तरी अवकाश सांपडला असता, व त्या अवकाशांत त्यांना पुण्याच्या संरक्षणाची किती तरी योग्य तजवीज करतां आली असती. पण आपल्या दुर्दैवाने हा क्रम उलटा झाला. बाजीरावसाहेब पुण्यातून ता. १७ नोव्हेंबर १८१७ रोजीं निघून गेल्यापासून तो अर्शारगडजवळ ता. १७ मे १८१८च्या सुमाराला ते मालकमसाहेबांच्या स्वाधीन झाले, तेथपर्यंतच्या मध्यंतरींच्या ६ महिन्यांमध्ये बाजीरावसाहेबांनीं इंग्लिशांच्या पाठलाग करणाऱ्या सैन्याला एकापाठींमागून एक झुकांच्या देण्यामध्ये जें लष्करी आणि गनिमी कौशल्य दाखविलें आणि जी चिकाटी धरली, त्याबद्दल इंग्लिश ग्रंथकार देखील लष्करी हुलकावणाऱ्या दृष्टीने बाजीरावाची तारीफच करीत आहेत. पण बाजीरावसाहेबांनीं हें धारण आधीं स्वीकारिलें असतें, तर कदाचित् आजला महाराष्ट्राचें स्वरूप आजच्यासारखे मुळाचें झालें नसतें ! पण ईश्वराच्या घरची जी भवितव्यता ठरलेली असते, तिच्यापुढें मनुष्याचें कांहीं चालत नाहीं !

दुसरोजीराव.

(पान ८ च्या पुढे.)

असो. गोविंदराव काळ्यांचा वर सांगितलेला सल्ला जरी चांगला होता, तरी तो बाजीरावसाहेबांना पटला नाही. आणि त्यांनी पुण्याचे लढाईची जोराने तयारी सुरू केली. या प्रसंगासंबंधाने पेशव्यांच्या बखरातील जें वर्णन आहे, तें यथेप्रमाणे आहे.—“ पुण्यांत तमाम सरदार जमा झाले. निपाणकर, अक्कलकोटवाले भांसले, निंबाळकर, घोरपडे, जाधव, विंचूरकर, पटवर्धन, बापू गोखले, राजेवहादर, भोईटे, पुरंदरे किरकोळ सरंजामा असे मिळून (व) नवीन ठेविलेली फौज मिळून लाख सव्वा लाख घोडे मिळाले. खेरीज पायदळ आरव, रोहिले, पटाण, सिद्दी, गोसावी. शिवाय रजपूत, रांगडे, मुसलमान असे, ५०,००० पायीचे लोक नवे चाकर ठेवलेले असा सरंजाम तयार जाहला. ” व या सगळ्या लष्कराचे आधिपत्य बापू गोखले यांजकडे देण्यात आलेले होते. बाजीरावाचें हें जें नवान सैन्य आसपासच्या भागांतून तयार होऊन येत होतें, तें पुण्यास आल्यावर गारपिरिच्या बाजूला त्या सैन्याची छावणी पडूं लागली. परंतु गारपिरावर कर्नल वर याच्या हुकमतीखाली इंग्लिशांची कांहीं पलटणे आधीं पुष्कळ दिवसापासून रहात होती. या इंग्रजी लष्करांत नेटिव्ह इन्फंट्रीच्या सहाव्या आणि सातव्या रेजिमेंटमधील मिळून एकंदर १२०० शिपाई लोक होते. व शिवाय त्यांच्यापार्शी दोन तोफाही होत्या. हें इंग्रजी लष्कर मुठा नदीच्या उजव्या हातच्या किनाऱ्याच्या बाजूला हद्दी जेथे पुण्याच्या कलेक्टरचे ऑफिस आहे, त्याच्या आसपास गारपिरावर रहात असे. आणि त्या लष्कराकरितां ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन याच्याकडून इ.स. १८०३ सालापासून ही जागा मुकर करून देण्यांत आलेली होती. गारपिरावरील इंग्लिश लष्कराच्या या छावणीच्या सभोवार पेशव्यांच्या लष्कराच्या छावण्या येऊन पडल्या. आणि गोसावी लोकांची पलटणे वानवडाच्या मैदानावर येऊन उतरली. त्याचप्रमाणे सगमावरील रोसडेंट, मि. एल्फिन्स्टन, याचा बंगला आणि भांबुडे गांव यांच्या दरम्यानच्या मैदानामध्ये विंचूरकराचे घोडेस्वार, पायदळ आणि तोफखाना, याचा तळ येऊन पडला. अशा रीतीने गारपिरावरील इंग्लिशांची फौज ही पेशव्यांच्या लष्कराकडून चोहो बाजूनी हळुहळू वेढली जात होती. शिवाय गारपिरावरील इंग्लिशांच्या छावणीच्या बाजूने शहरातील कित्येक बागांची मोटमोठी कुंपणे असल्यामुळे त्यांच्या आडून शहरांताल पेशव्यांच्या शिपायांना इंग्लिशांवर हल्ले करण्याला सोईचें पडत असे. व इंग्लिशांच्या छावणीतील फितूर झालेल्या लोकांना पेशव्यांच्या सैन्यांत जाऊन मिळण्यालाही फार सोपें पडत असे. ही इंग्लिशांची पेशव्यांच्या विरुद्ध एक तक्रार होतीच. परंतु तक्रारीचें आणखीही एक कारण उपास्थित झालें. तें असें कीं, रोसडेंटच्या बंगल्यापासून दोन मैलांचेही अंतर नसेल अशा ठिकाणी इंग्लिश लष्करातील लेफ्टनंट शो याला पेशव्यांच्या तीन घोडेस्वारांनीं घोड्यावरून खाली ओढलें, आणि आपल्या भाल्यानें त्याच्या माडीला जखमा केल्या. आणि शिवाय पेशव्यांचें लष्कर इंग्लिशांच्या छावणीच्या इतक्या जवळ येऊन भिडल्याच्या योगानें पेशव्यांच्या लोकांना इंग्रजी सैन्यांत येऊन फंदफितूर करण्याला फार सुलभ होऊं लागलें.

अशा रीतीने मराठ्यांच्या सैन्याची सगळी तयारी झाल्यानंतर इंग्लिशांच्या छावणीवर ताबडतोब हल्ला करावा, असे मराठ्यांच्या लष्करातील लोकांचे मत होते. व त्याकरिता ता. २८ आक्टोबर रोजी रात्री तोफेच्या गाड्यांना बैल जुंपण्यांत आले; घोडेस्वारांना आपल्या घोड्यांवर खोगिरे चढविली; आणि पायदळाच्या पलटणी लढाईला निघण्याकरिता तयार झाल्या. अशा रीतीने त्या दिवशी रात्री शहरांत मोठी धामधूम चाललेली होती. व तोफांच्या गाड्यांचा आणि घोड्यांच्या टापांचा आवाज मोठ्याने ऐकू येत होता. त्या रात्री संगमावरील बंगल्यांत रेसिडेण्ट, मि. एल्फिन्स्टन, यांना झोप आली नाही. ते आपल्या बंगल्याच्या गच्चीवरून चिंताग्रस्त मुद्रेने या सगळ्या प्रकाराचा कानोसा घेत होते. या वेळीं सुप्रसिद्ध इतिहासकार, ग्रँट डफ, हा मि. एल्फिन्स्टन यांच्या बरोबर होता. व त्या रात्री त्या वेळीं पाऊस, विजा आणि मेघगर्जना यांचीही अगदी गर्दी उसळून गेली होती. आणि त्या रात्रीच कदाचित् पेशव्यांच्या सैन्याने इंग्लिशांवर छापा घातला असता. पण पेशव्यांच्या सैन्यांत बापू गोखले हे जरी दृढनिश्चयी सेनापति होते, तरी बाजीरावांचे मन फार अस्थिर होते. त्यांनी त्या दिवशीचा छाप्याचा बेत रहित करून ती सारी रात्र फुकट मसलतीत घालविली. नंतर दुसरे दिवशी ता. २९ आक्टोबर रोजी मि. एल्फिन्स्टन यांनी पेशव्याकडे असा निरोप पाठविला की, तुमचे लष्कर आमच्या सैन्याच्या अगदी हद्दीवर येऊन भिडले आहे. तेव्हां ते लष्कर तुम्ही तेथून दूर हलवावे. परंतु बाजीरावसाहेबांनी तसे कांहीं एक केले नाही. तेव्हां बाजीरावसाहेब आतां लवकरच केव्हां तरी आपल्यावर हल्ला करणार, ही गोष्ट एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या मनाने पक्की घेतली. याच्या पूर्वीच मुंबईच्या आणि अहमदनगरच्या युरोपियन पलटणींनी ताबडतोब निघून पुण्याच्या पलटणीच्या मदतीला यावे, अशाबद्दलचे हुकूम मि. एल्फिन्स्टन यांनी पाठविले होते. त्यांपैकी मुंबईचे गोरें लष्कर झपाट्याने कूच करून ता. ३० आक्टोबर रोजी खडकीस येऊन पोचले. नंतर गारपिरावर असलेले आपले सैन्य यापुढे तेथे ठेवणे सुरक्षितपणाचे नाही, असे लक्षांत आणून तेथील कर्नल बर यांच्या हाताखालील सैन्य खडकीस नेण्याविषयी मि. एल्फिन्स्टन यांनी हुकूम केला. व त्याप्रमाणे गारपिराच्या छावणीचे रक्षण करण्याकरिता व रेसिडेण्टच्या रक्षणाकरिता कांहीं लोक ठेवून युरोपियन पायदळाचे ८०० लोक, नेटिव्ह इन्फन्ट्रीचे १२०० लोक आणि ६ तोफा, इतके सैन्य आपल्याबरोबर घेऊन मुठा नदी उतरून कर्नल बर यांनी ता. १ नोव्हेंबर रोजी खडकीस कूच केले. खडकीस जाऊन पोचल्यावर कर्नल बर यांनी तेथे आपल्या छावणीची ता. १ व २ नोव्हेंबर या दोन दिवसांत बहुतेक व्यवस्था लाविली. त्यांनी या ठिकाणी आपल्या छावणीची जी योजना केली, त्या योजनेप्रमाणे त्यांचे सैन्य डाव्या बाजूला हल्लीं जो होळकरपूल म्हणून प्रसिद्ध आहे, त्या पुलाच्या जवळपर्यंत पसरलेले होते. व त्या सैन्याच्या उजव्या बाजूचे टोंक हल्लीं जेथे खडकीचा गांव आहे, तेथपर्यंत जाऊन पोचलेले होते. ही जी इंग्रजी सैन्याची रांग लागलेली होती, त्याच्या पिछाडीकडून मुळा नदीचा प्रवाह वहात होता. ही जागा थोडीशी

उंचवट्याची असून त्याच्या पाठीमागे मुळा नदीच्या पाण्याचा पुरवठा असल्यामुळे ही छावणीची जागा लष्कराच्या फार सोईची होती. त्याशिवाय येथे आणखीही एक सोय होती. ती अशी की, पेशव्यांनी कर्नल फोर्ड याच्या हुकमतीखाली जी पलटण तयार करविली होती, ती पलटण मुळा नदीच्या पलीकडे दापोडीला रहात होती. व प्रसंग पडेल त्याप्रमाणे ही कर्नल फोर्ड यांची पलटण खडकीच्या सैन्याच्या मदतीला बोलाविणे जरूर झाल्यास ती पलटण तेथून जवळच असलेल्या खडकीच्या पलटणांत येऊन मिळणे फार सुलभ होते. त्या वेळी दापोडी आणि खडकी यांच्यामध्ये हळींच्याप्रमाणे पूल नव्हता. तेव्हा दापोडी आणि खडकी यांच्या दरम्यानच्या पश्चिमेच्या बाजूकडील मुळा नदीमधून दापोडीच्या सैन्याने कोणत्या पाणउताराच्या वाटेने नदी उतरून खडकीला यावे, हे सुद्धा मि. एल्फिन्स्टन यांनी ठरवून ठेविले होते.

इकडे ता. १ नोव्हेंबर रोजी कर्नल बर यांनी गारपिरावरील आपली छावणी सोडल्याबरोबर मराठ्यांचे लष्कर गारपिरच्या छावणीत शिरले. व तेथे त्यांनी लुटलूट केली. आणि मराठ्यांचे लष्कर रोसिडेन्सीच्याही जवळ जवळ सरकत चालले. हा प्रकार पाहून या संबंधीचा खुलासा काढून आणण्याकरिता मि. एल्फिन्स्टन यांनी कॅप्टन फोर्ड यांची त्या कामावर योजना केली. कॅप्टन फोर्ड हा पेशव्यांच्या पलटणीतील नोकर असल्यामुळे पेशव्यांपाशी त्याचे बरेच वळण होते. व सदाशिव माणकेश्वर यांच्या पाठीमागून पेशव्यांचे प्रधान झालेले मोर दीक्षित वसईकर यांचा व कर्नल फोर्ड याचा विशेष स्नेहसंबंध होता. व त्यामुळे बाकीच्या कित्येक अधिकारी लोकांप्रमाणे मोर दीक्षित हेही इंग्लिशांना फितूर झाले आहेत, असा त्यांच्याबद्दल पुष्कळ लोकांचा समज झालेला होता. परंतु हा समज कितपत खरा होता, याच्याबद्दल खडकीच्या रणांगणावरील पुढे दिलेल्या कित्येक गोष्टींवरून व त्या वेळच्या मोर दीक्षितांच्या वर्तनावरून संशय येणे साहजिक आहे. परंतु मोर दीक्षित आणि कर्नल फोर्ड यांचा स्नेहसंबंध मात्र बराच असावा, असे दिसते. कर्नल फोर्ड हा जेव्हा मोर दीक्षित यांच्याकडे बातमी काढण्यासाठी आला, त्या वेळचे मि. प्रिन्सेप या इतिहासकाराने दिलेले वर्णन वाचण्यासारखे आहे. मोर दीक्षित यांनी कर्नल फोर्ड याला असे सांगितले की, बाजीरावसाहेबांचा विचार पर्वतविर जाण्याचा आहे व त्यासाठी ही सगळी गडबड चाललेली आहे. परंतु यदाकदाचित् पेशवे आणि इंग्रज यांच्यामध्ये लढाई झाली, तर तुम्ही आपली पलटणे घेऊन पेशव्यांच्या बाजूला येऊन मिळावे, अशी मोर दीक्षित यांनी कॅप्टन फोर्ड यांजला विनंती केली. पण कर्नल फोर्ड याने ती गोष्ट मान्य केली नाही. पेशव्यांच्या बाजूला मिळून आपले देशबांधव जे दुसरे इंग्लिश लोक त्यांच्याशी मी लढाई करावी, अशी गोष्ट माझ्या हातून कधीही घडणार नाही, असे कर्नल फोर्ड याने उत्तर दिले. हे उत्तर किती तरी बरोबर आहे! पण हे उत्तर देताना कर्नल फोर्ड यांच्या मनांत स्वदेशबांधवांच्या प्रेमाबद्दलची

जी पावित्र भावना प्रचलित झालेली होती, त्या भावनेचा एक लेश तरी इंग्लिशांच्या बाजूने मराठ्यांच्या विरुद्ध लढणाऱ्या त्या हजारों मराठे शिपायांपैकी एकाच्या तरी मनामध्ये कधी उत्पन्न झालेला होता काय ! कर्नल फोर्ड याने आपल्या सैन्यासह निदान तटस्थ तरी रहावे, म्हणूनही मोर दीक्षितांनी त्याचे मन वळविण्यावद्दल शिकस्त करून पाहिली. परंतु कर्नल फोर्ड हा आपल्या स्वदेशभक्तीच्या व्रतापासून यत्किंचितही च्युत झाला नाही. तेव्हा नंतर कर्नल फोर्ड आणि मोर दीक्षित या दोघांचेही मन लढाई-ताल भावी प्रसंगाकडे वळले. त्या खडकीच्या लढाईत या दोन सैन्यांपैकी जो कोणा मरण पावेल, त्याच्या पाठीमागे राहिलेल्या बायकामुलाची आणि आसइष्टांची जो कोणी जिवंत राहिल त्याने तरतूद करावी, असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले. ही जी दुष्ट कल्पना अशा रीतीने या वेळी बोलून दाखविण्यांत आली होती, ती अखेरीस खडकीच्या लढाईत मोर दीक्षितांच्या बाबतीत दुर्दैवाने खरी ठरली ! मोर दीक्षित हे खडकीच्या रणांगणावर मरण पावले ! पण पुढे त्यांच्या मुलाबाळांची कर्नल फोर्ड याने आपल्या अभिवचनाप्रमाणे काय तजवीज केली, हे मात्र इतिहासांत कोठे नमूद नाही !

मि. एल्फिन्स्टन यांनी सुचविल्याप्रमाणे कप्टन फोर्ड आणि मोर दीक्षित यांची वर सांगितलेली मुलाखत इ. स १८१७ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या ५ व्या तारखेच्या सकाळी झाली. त्यानंतर त्याच दिवशी दुपारी सुमारे २ वाजता पेशव्यांकडून विठोजी नाईक गायकवाड या नांवाचा एक इसम संगमावर रोसडेन्टला भेटण्याकरिता आला. व त्याने बाजीरावाचा निरोप म्हणून मि. एल्फिन्स्टन याना असे सांगतले की, तुम्ही आपल्या जवळ हल्ली जे इंग्रजी सैन्य जमा केले आहे, ते दूर कोठे तरी पाठवून द्यावे; आणि तुमच्या जवळ जे नेटिव्ह सैन्य आहे, ते सैन्य बाजीरावसाहेब सांगतील तेथे तुम्ही नेऊन ठेवावे. परंतु हे म्हणजे मि. एल्फिन्स्टन यांनी मान्य केले नाही. तेव्हा तुम्ही जर ही गोष्ट मान्य करीत नसाल, तर याचे परिणाम तुम्हांला भोगावे लागतील, असे वजावून विठोजी नाईक रोसडेन्टसमिधून निघून गेला. विठोजी नाईक हा बेटावरून परत आल्यानंतर इंग्रज आपले म्हणजे मान्य करीत नाही, हे निश्चय झाले. व बापू गोखले वगैरे मंडळींनी श्रीमंताच्या सल्याने ताबडतोब लढाई देण्याचा बेत मुकर केला. तेव्हा बाजीरावसाहेब आपल्याबरोबर काहीं थोडेसे स्वार घेऊन पर्वतावर जाण्याकरिता निघाले. व बाकीचे सर्व लष्कर खडकीस इंग्रजांवर हल्ला करण्याकरिता पुण्याहून बाहेर पडले. ही गोष्ट ता. ५ नोव्हेंबर रोजी दुपारी सुमारे तीन वाजता झाली. या वेळी लष्कर बाहेर निघाले, तेव्हा जरीपटण्याची काठी मोडली. व हा एक अपशकुन झाला, असे कित्येकांना वाटले. परंतु सर्व सैनिकांच्या अंगामध्ये वीरश्रीचा इतका संचार झाला होता की, या गोष्टीकडे फारसे लक्ष न देता सर्व लष्कर लढाईकरिता बाहेर पडले.

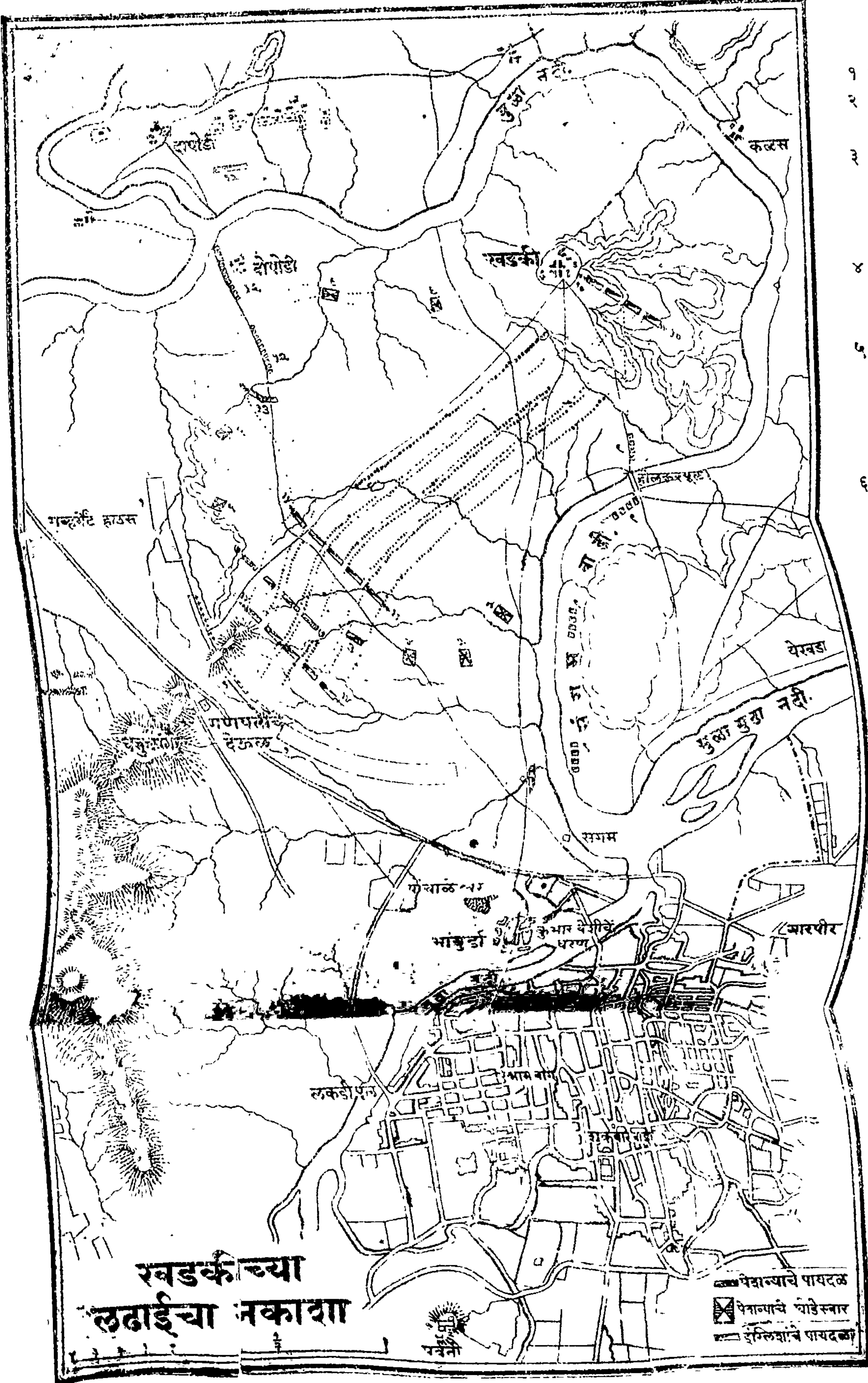
इतकी स्थिति येऊन पोहोचली, तेव्हा आतां यापुढे आपण रोसडेन्टसमिध्ये रहाणे सुरक्षित नाही, असे मि. एल्फिन्स्टन यास वाटून त्याने रोसडेन्टस सोडून खड-

कीस कर्नेल वर यांच्या सैन्याचा जेथे तळ होता तेथे जाण्याचा निश्चय केला. त्यांनी आपल्या येथील मडमा वगैरे मंडळींना आधी पुढे पाठवून दिले. व पाठीमागून ते स्वतः जाण्याच्या तयारीला लागले. विठोजी नाईक बेठावरून पुण्यांत परत गेल्यानंतर पुढे पुण्याच्या बाजूने काय काय हालचाली होतात हें पाहण्याकरितां मि. ग्रँट डफ हे जे त्या वेळी त्यांचे जवळ होते. त्यांना त्यांनी पाठविले. हल्लीं पांचाळेश्वराचें म्हणून जें एक लहानसें लेण्यासारखें भांडुर्ज्यास देऊळ आहे, त्याच्या आसपास पूर्वी त्या वेळी लहानशी टेकडी असावी आणि त्या टेकडीच्या खडकांतच हें पांचाळेश्वराचें देऊळ खोदलेलें आहे. हल्लीं दगाच्या खाणी खणून ही टेकडी बहुतेक नाहीशी करण्यांत आलेली आहे. पण त्या वेळी ती टेकडी बरीच विस्तृत असावी, असें दिसतें. या टेकडीच्या आड गुप्तपणानें जाऊन ग्रँट डफने गणेशखिंडाच्या डांगराच्या बाजूने पेशव्यांचें लष्कर जिकडे तिकडे पसरत चाललेलें पाहिलें व त्यावद्दलची हकीकत त्यानें एल्फिन्स्टन साहेबांना येऊन सांगितली. ती बातमी कळल्यावर एल्फिन्स्टन साहेबांनी संगमावरून खडकीला जाण्याची पुष्कळच त्वरा केली. पेशव्यांचे स्वार रोसिडेन्सिकडे येऊं लागले होते. व थोडक्याच वेळांत रोसिडेन्सीला वेढा पडण्याचा संभव होता म्हणून आपल्या संगमावरील रोसिडेन्सीच्या बंगल्यामधून पळून जाण्याची एल्फिन्स्टन साहेबांनी फारच घाई केली. त्यांना आपल्या बंगल्याताल काहीं थोडीबहुत आवराआवर करण्यालासुद्धां फुरसत सांपडली नाही. त्यांच्यापार्शीं गुप्त स्वरूपाच्या पत्रव्यवहाराचे असे जे काहीं कागदपत्र होते, तेवढे मात्र त्यांनी तेवढ्याही घाईमध्ये आधी जाऊन टाकले. आणि तें काम पुरे झाल्याबरोबर त्याच्या अंगावर जे कपडे होते त्याच कपड्यांनिशीं ते तेथून पळून जाण्याकरितां निघाले. बाजीराव पळपुट्या होता, असा आपल्याच लेखकांनी आपल्याच एका राजाचा लौकिक वाढविला आहे, हें खरें; पण खडकीच्या लढाइनंतर बाजीरावाला जसे पळावे लागलें, त्याचप्रमाणे खडकीच्या लढाईच्या आधी एल्फिन्स्टन साहेबालाहा पळून जाणे भाग पडलें होतें, हेही आपण लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. एल्फिन्स्टन साहेबांनी पळून जाण्याची फार गर्दी केली. त्यांच्याजवळ जे थोडे बहुत शिपाई होते, ते त्यांनी आपल्या सभोवती जमा केले आणि रोसिडेन्सीच्या बंगल्यातून पळें काढण्याला त्यांनी सुरवात केली. या संगमावरील रोसिडेन्सीच्या बंगल्याच्या पाठीमागून खडकीकडून मुळा नदी वहात येऊन पुढें जवळच मुठेचा आणि तिचा संगम होतो. हल्लींच्या बंडगार्डनपार्शीं नदीला जें धरण बांधलेलें आहे, तें त्या वेळी नसल्यामुळे रोसिडेन्सीच्या पाठीमागील मुळा नदामध्यें हल्लींच्यासारखें पुष्कळ पाणी नसून क्लीलंड या नांवाच्या एका साहेबाच्या तेथील जवळच्याच एका बंगल्याच्या पाठीमागे नदीतून पलीकडे जाण्यास पाण्यांतून उतार होता त्या उतारानें एल्फिन्स्टन साहेब मुळा नदी उतरून पलीकडच्या किनाऱ्याला आपल्या लोकांसह पळून गेला. व मुळा नदीच्या त्या डाव्या बाजूच्या कांठा कांठानें जो रस्ता होता, त्या रस्त्यानें हल्लींच्या संगमवाडीच्या जवळून तो होळकर पुलाकडे पळत सुटला.

इकडे हा पळापळीचा प्रकार चाललेला होता, त्याच वेळीं दुसऱ्या बाजूला उग्यांतून पेशव्यांच्या फौजा इंग्रजांशी खडकीवर लढाई देण्याकरितां लकडीपुलाच्या बाजूनें बाहेर पडल्या होता. श्रीमंत पर्वतीवर गेले; आणि बापू गोखले व मोर दीक्षित मराठे, चिंतामणराव आप्पा पटवर्धन व तासगांवकर व मिरजकर, पटवर्धन, आप्पाजी पाटणकर, घोरपडे, पुरंदरे, राजेबहादूर, अकलकोटवाले, झाडून फौजेसुद्धां तयार होऊन गणेशखिंडीवर इंग्रज जेथें उतरला होता तेथें जाऊन इंग्रजास धंरा दिला. मराठ्यांचें पायदळ, घोडेस्वार, तोफा, वगैरे सर्व लष्कर चतुरशिगीच्या देवळानजीक गणेश खिंडीच्या डोंगरापासून तों जवळ जवळ संगमावरील रेसिडेन्सीच्या जागेपर्यंतच्या मधल्या मैदानामध्ये चोहोंकडे एखाद्या समुद्रासारखें पसरून राहिलेले होते. त्या वेळीं एल्फिन्स्टनसाहेब रेसिडेन्सीमिधून पळून गेल्याबरोबर मराठ्यांचे लोक रेसिडेन्सीमध्ये शिरले व त्यांना तेथील बंगला आणि त्यांतील सामानसुमान सर्व जावून टाकलें एल्फिन्स्टनसाहेब हे मोठे विद्याव्यासंगी होते. आणि त्यामुळे त्यांच्यापाशी इंग्रजांतील चांगल्या चांगल्या पुस्तकांची एक मोठी लायब्ररी होती. ती सगळी लायब्ररी या वेळीं जळून गेली. आपल्या जळणाऱ्या बंगल्याच्या ज्वाळांकडे पहात पहात एल्फिन्स्टनसाहेब मुळा नदीच्या पलीकडच्या बाजूच्या कांठाकांठानें पळ काढीत असतां त्याच मुळा नदीच्या उजव्या कांठाच्या बाजूनें पेशव्यांचें जें सैन्य उभें होतें, त्यांतील कांहीं लोकांनीं एल्फिन्स्टनसाहेबावर गोळ्या झाडल्या. या प्रसंगाचें पेशव्यांच्या बखरींत जें वर्णन दिलें आहे, तें येणेंप्रमाणें आहे:—अलपिष्टनसाहेब मेण्यांत बसून निघाले. नंतर सरकारच्या फौजेनें बेट छुटिलें व जाळिलें. त्या वेळेस नदीच्या पलीकडून (म्हणजे एल्फिन्स्टन साहेब मुळा नदीच्या डाव्या कांठानें होळकरपुलाकडे चालला असतां मुळा नदीच्या उजव्या कांठाच्या बाजूला विंचूरकराची फौज लढण्यासाठीं जेथें उभी होती तेथें) विंचूरकर यांचे फौजेचा फरा उभा होता. साहेब मेण्यांत बसून त्या (म्हणजे अर्थात् पलीकडच्या संगमवाडीच्या बाजूकडील) फऱ्यावरून चालला. एकदा असून त्यास कोणा अडविलें नाहीं. असा फितूर फौजेचा. एक बापू गोखले मात्र लढाईचे उद्योगांत. तेव्हां एकट्याचा निभाव कसा लागतो ? ” या वरील उतान्यावरून एल्फिन्स्टनसाहेब पळत असतांना त्याचा पाठलाग करणें किंवा नदीच्या पलीकडून त्याच्यावर जोराचा हल्ला करून गोळ्या झाडणें अशक्य होतें, असें नाहीं. तरी पण पेशव्यांच्या फौजेतील फंदफितुरीमुळे तसें कांहीं एक घडून न येतां एल्फिन्स्टनसाहेब आपल्या जवळच्या सुमारे ५०० लोकांसह बेटावरून निघाले ते होळकर पुलापर्यंत सुरक्षित जाऊन पोहोचले. मि. एल्फिन्स्टन हे बेटावरून निघून नदीच्या कांठानें खडकीला येत आहेत, अशी आगाऊ सूचना समजलेली असल्यामुळे कर्नल बर यांनीं खडकीहून आपल्या लष्करांतील एक तुकडी एल्फिन्स्टनसाहेबांना सुरक्षितपणें घेऊन येण्याकरितां पुढें पाठविलीं होती. त्या तुकडीच्या साहाय्यानें एल्फिन्स्टन साहेब खडकीच्या छावणींत ता ५ नोव्हेंबर रोजीं संध्याकाळीं ३॥-४ च्या सुमारास येऊन पोहोचले. व त्यांनीं लढाईला ताबडतोब सुरवात करावयाची

असे ठरविले. दापोडी येथे कर्नल फोर्ड याच्या हाताखाली जी पल्टण होती, ती घेऊन कर्नल फोर्ड यांनी खडकीच्या सैन्याला येऊन मिळावे, म्हणून त्यांना आधीच निरोप पाठवून ठेवण्यांत आलेला होता. या वेळी इंग्लिशांच्या बाजूला मराठ्यांच्या मानाने फारसे लष्कर होते असे नाही. इंग्लिशांकडे घोडेस्वार फारसे नव्हतेच, असे म्हडले तरी चालेल. पायदळाची संख्या सुमारे २८०० असून त्यांपैकी फक्त ८०० च काय ते युरोपियन शिपाई होते. आणि त्याशिवाय त्यांच्यापार्शी फक्त ८ च काय त्या तोफा होत्या. आणि त्या मानाने पाहिले असता पेशव्यांच्या कडील फौज फार मोठी होती. पेशव्यांच्या फौजेचे आंकडे पेशव्यांच्या बखरीतून वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे दिलेले आहेत. व पेशव्यांची लाख फौज त्या वेळी जमा झालेली होती, अशीही कांहीं ठिकाणी अतिशयोक्तीची वर्णने आढळतात. पण या बाबतीत इंग्लिश इतिहासकारांनी दिलेले आंकडे तरी कितपत विश्वसनीय आहेत? त्यांच्या लिहिण्याप्रमाणे पेशव्यांच्या फौजेत २०,००० घोडेस्वार, ८००० पायदळ, आणि १४ तोफा होत्या, असे दिसते. इतके सैन्य खडकीच्या मैदानावर पसरलेले असून शिवाय पर्वतांच्या आसपास बाजीरावाजवळ ५००० घोडेस्वार आणि २००० पायदळ इतके सैन्य होते, असा ग्रँट डफचा अदमास आहे. उभयतांच्या सैन्यामध्ये इतका फरक होता, तरी एल्फिन्स्टनसाहेब कर्नल बर यांच्या छावणीत येऊन पोहोचल्याबरोबर एकदम लढाईला सुरुवात करण्याचे त्यांनी ठरविले. पेशव्यांच्या लोकांनी इंग्लिशांच्या नेटिव पल्टणीतून फंदफितुर केलेला असल्याचा संशय असल्यामुळे ऐन लढाईच्या वेळी हे नेटिव पल्टणीतील शिपाई आपल्या बाजूने इमानाने लढतील किंवा नाही, याबद्दल इंग्लिशांना मोठी भीति वाटत होती. म्हणून लवकर लढाई सुरु करणे त्यांना श्रेयस्कर होते. त्याचप्रमाणे इंग्लिश शिपायांचे दृढनिश्चयाचे धैर्य आणि धोरण पाहूनही डळमळणाऱ्या मराठ्यांच्या नेटिव शिपायांच्या अंगांत उत्साह उत्पन्न झाला व इंग्लिशांचे उदाहरण पाहून ते शौर्याने लढले. व हा सगळा परिणाम एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या ताबडतोब लढाई सुरु करण्याच्या मसलतीमुळे झाला, असे लष्करी तज्ज्ञ लोकांचे मत आहे. जो पक्ष लढाईला पहिल्याने सुरुवात करतो, त्याला कांहीं तरी जास्त फायदा मिळतोच, हा लढाईतील नेहमींच एक साधारणपणे नियम आहे. या वेळी ताबडतोब हल्ला न करता इंग्लिशांचे सैन्य आपल्या छावणीत स्वस्थ बसून रहाते, तर हे इंग्लिश लोक भिऊन स्तब्ध बसले आहेत, असा त्यांच्याबद्दल मराठ्यांच्या सैन्यांत समज उत्पन्न होऊन त्यामुळे मराठ्यांचे धैर्य जास्त वाढले असते, आणि इंग्लिशांच्या सैन्यातील शिपायांचा दम खरोखरच सुटून गेला असता. आणि आपल्या सैन्याचा धीर कोणत्याही कारणाने खचून देता तो नेहमी कायम राखणे आणि वाढविणे या गोष्टीकडेच लढाईत विशेष लक्ष सदोदित द्यावे लागत असते. म्हणून या दृष्टीनेही मि. एल्फिन्स्टन यांच्या या निश्चयाचे महत्त्व वर्णन करण्यांत येते. अशा रीतीने निश्चय करून इंग्लिशांच्या फौजा लढण्याकरिता खडकीच्या मैदानावर सज्ज होऊन उभ्या राहिल्या. ही इंग्लिश सैन्याची लाइन लढाईकरिता पहिल्याने कोठे उभी राहिली होती हे नक्की ठरविणे कठिण

खडकीच्या लढाईतील सैन्यांच्या हालचालींचें वर्णन.

- १ १ १ १ पेशव्यांची लाइन.
- २ २ पेशव्यांचे घोडेस्वार हल्ला करा-
वयाला पुढें जात आहेत.
- ३ पेशव्यांच्या पायदळाची एक
तुकडी ७ व्या नेटिव्ह इन्फ-
न्ट्रीवर हल्ला करण्याकरितां
पुढें जात आहे.
- ४ सातव्या नेटिव्ह इन्फन्ट्रीवर
हल्ला होत असतांना जरी-
पटक्याच्या निशाणाची जागा
- ५ ५ कॅप्टन फोर्ड यांच्या दापोडी-
च्या पलटणीला अडविण्या-
करितां जाणारे पेशव्यांचे घोडे-
स्वार; मोर दीक्षित यांचा
मृत्यु.
- ६ ६ खडकी येथें ठेवलेल्या दोन
तोफांनीं मार्गें हटविलेले पेश-
व्यांचे घोडेस्वार.
- ७ ७ इंग्लिशांवर हल्ला करण्याकरितां
पुढें आलेले, परंतु लोच मार्गें
फिरवून लावण्यांत आलेले,
पेशव्यांचें पायदळ.
- ८ खडकी गांव आणि इंग्लि-
शांची छावणी. येथें ६ व्या
बाँबे नेटिव्ह इन्फन्ट्रीची एक
तुकडी व दोन तोफा होत्या.
- ९ ९ ९ ९ खडकीच्या सैन्याला आपल्या
हाताखालील लोकांसह जाऊन
मिळण्याकरितां एल्फिन्स्टन
ज्या रस्त्यानें गेला तो रस्ता.
- १० १० इंग्लिश सैन्याच्या लाइनीची
पहिली जागा.
- ११ ११ इंग्लिश सैन्याच्या लाइनीची
दुसरी जागा.
- १२ १२ १२ या लाइनीला येऊन मिळण्या-
करितां दापोडी येथून निघा-
लेल्या कॅप्टन फोर्ड यांच्या
हाताखालील पलटणी पुढें येत
आहेत.
- १३ दापोडीची पलटण आपल्या
उजव्या बाजूचें सैन्य माघारें
वळवून पेशव्यांच्या स्वारांना
मार्गें हटविते.
- १४ १४ पेशव्यांचें सैन्य पुण्याकडे परत
वळलें त्या वेळीं इंग्लिशांचें
सैन्य जेथें येऊन पोचलें होतें,
ती त्यांच्या लाइनीची तिसरी
आणि शेवटची जागा.

(पान १६ च्या पुढें.)

आहे. पण खडकीस हल्लींही बर रोड आणि एल्फिन्स्टन रोड या नांवाचे दोन रस्ते आहेत. यांपैकी कॅम्प्टन बर यांच्या नांवाने ओळखला जाणारा रस्ता होळकर त्रिज वरून युरोपियन बोट क्लबकडे जाणाऱ्या रस्त्याशी काटकोन करून खडकीच्या गांवाकडे वळलेला आपल्याला आढळतो. याच रस्त्यावर दोनतीन ठिकाणी जुन्या मोठ. मोठाल्या तोफाही पुरून ठेवलेल्या आढळतात. त्याच्यापुढे इंग्लिश शिपायांच्या कांहीं बराकी लागतात. व त्या बराकींच्या पाठीमागून जो एल्फिन्स्टन रोड आलेला आहे तो थेट हल्लींच्या खडकीच्या गांवापर्यंत जाऊन पोहोचलेला आहे. या बर आणि एल्फिन्स्टन रस्त्यांच्या जवळपासच कोठे तरी इंग्लिश सैन्याची लाइन प्रथमतः लढाई-करिता उभी राहिलेली असली पाहिजे असे दिसते.

याच्या समोर दुसऱ्या बाजूला पेशव्यांचे सैन्य चतुःशिर्गांच्या आणि गणेश-खिंडीच्या डोंगरापासून तां संगमावरील रेसिडेन्सांच्या बंगल्याच्या आसपासपर्यंत चौहोकडे पसरलेले होते. इंग्लिशांचे सैन्य आणि पेशव्यांचे सैन्य यांच्या दरम्यान सुमारे १॥-२ मैलांचे अंतर होते. पेशव्यांच्या फौजेची डावी बगल गणेशखिंडीच्या टेकडीला लागलेली असून उजवी बगल रेसिडेन्सांच्या जवळ जवळ येऊन पोहोचलेली होती. यांत विचुरकरांच्या घोडेस्वारांची कांहीं पलटणे डाव्या बगलेच्या बाजूला उभी होती. व मोर दीक्षित मराठे हेही त्याच बाजूला होते. पेशव्यांचा चौदा तोफांचा तोफखाना आणि पायदळ हीं मध्यभागीं होती. आणि उजव्या बगलेच्या बाजूला आणि पिछाडीला बापू गोखले व इतर सरदार यांचे घोडेस्वर होते. या युद्धाच्या वेळीं मराठ्यांचे मुख्य जरीपटक्याचे जे निशाण ते उजव्या बगलेच्या बाजूला बापू गोखल्यांच्या लष्करामध्ये कोठे तरी फडकत असावे, असे दिसते. पण ते मोर दीक्षित मराठे यांच्या बरोबर डाव्या बगलेकडे होते, असेही कित्येक ठिकाणीं वर्णन आढळते. अशा रीतीने डावी बाजू, मध्यभाग आणि उजवी बाजू यांनीं बनलेली ही पेशव्यांच्या लष्कराची लाइन प्रथमतः कोठे उभी राहिलेली असावी, हे इंग्लिशांच्या लाइनीच्या जागेप्रमाणेच निश्चितपणे ठरविणे जरी कठिण असले, तरी सामान्यतः असे म्हणतां येईल कीं, हल्लीं बेट-वरून डॉ. भांडारकरांच्या बंगल्याजवळून रेल्वे ओलांडून जो रस्ता गणेशखिंडीतून गव्हर्नमेंट हाऊसकडे जातो, त्या रस्त्यापैकी कांहीं भागाच्या बहुतेक समांतर रेषेने पुढे खडकीच्या बाजूला कांहीं अंतरावर पेशव्यांच्या सैन्याची पहिली लाइन उभी असली पाहिजे. व त्याच्या पाठीमागे इतर सैन्याच्या रांगा बऱ्याच दूरवर पसरलेल्या असल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे संगमावरून डॉ. भांडारकर यांच्या बंगल्याच्या पिछाडीकडून दगडी बंगल्यावरून आणि वाकड्याच्या बागेवरून एक रस्ता खडकीकडे जात असतां अॅग्रिकल्चरल कॅम्पल फार्म जवळच्या पुलावर जेथे दोन रस्ते फुटून एक होळकर त्रिजकडे जातो आणि दुसरा खडकीकडे वळतो, त्याच्या आसपास कॅम्पलफार्म, श्रीधर विश्वल दाते यांचा बंगला, शेट हणमंतराम रामनाथ यांचा बंगला, वगैरे ठिकाणापर्यंत उजव्या बाजूच्या बगलेचे पुढील तोंड गेलेले असणे अगदीं स्वाभाविक आहे. त्यानंतर हल्लींच्या अॅग्रिकल्चरल कॉलेजच्या भव्य इमारतीने व त्याच्या आसपासच्या टकल्याच्या

बागेतील शेतांनी जी जागा व्यापलेली आहे, त्याच्या सुमाराला कोठे तरी आसपास पेशव्यांच्या सैन्याच्या मध्यभागांतील लोक उभे राहिलेले असावेत. आणि चतुःशृंगांच्या डोंगराच्या पुढून गव्हर्मेट हाऊसकडे जो रस्ता जातो, त्याच्या पुढे उत्तरच्या अंगाला खडकीच्या बाजूकडे ज्या एका लहानशा टेकडीचे टोंक वळलेले आहे, त्या टेकडीच्या पूर्व बाजूला पेशव्यांच्या डाव्या वगलेचे सैन्य उभे राहिलेले असले पाहिजे, असे दिसते. अशा रीतीने इंग्लिशांच्या आणि मराठ्यांच्या सैन्याच्या पहिल्या लाइनीच्या ज्या जागांचे वर्णन वर दिलेले आहे, त्या दोन जागांच्या दरम्यान दोन तीन मैलाचे विस्तीर्ण मैदान चोहोकडे पसरलेले हल्लीही दिसते. हे मैदान फार मोठे आहे. व त्या मैदानांतील एखाद्या उंच ठिकाणी उभे राहून “हे तें त्या खडकीच्या लढाईचे रणक्षेत्र!” अशा दृष्टीने त्याच्याकडे पाहिले, म्हणजे आपल्या मनामध्ये काय भावना उचंबळतात, याचे वर्णन करणे शक्य नाही. त्या भावनांचा ज्यांना अनुभव घ्यावयाचा असेल, त्यांनी त्या मैदानावर समक्ष जाऊनच त्या स्थळाचे आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रांनी निरीक्षण केले पाहिजे.

थेथील ही खडकीची लढाई आश्विन वा। ११ च्या दिवशी संध्याकाळी सुमारे ४ वाजल्यापासून संध्याकाळच्या सात वाजेपर्यंत चाललेली होती. त्या एका-दशीच्या आदल्या दिवशी त्या मैदानावर किती तरी शांतता नांदत असली पाहिजे ! आदल्या दिवशी आश्विन शु। १० रोजी त्या मैदानावरील वारे स्वच्छपणाने आणि स्वतंत्रपणाने वहात असले पाहिजेत ! त्या मैदानावर आश्विन महिन्याच्या अखेरीला उगवून तयार झालेले हिरवेगार गवत तेथील वाऱ्याच्या लहरीबरोबर मोठ्या आनंदाने डुलत राहिलेले असले पाहिजे ! तेथील गणेश खिंडीच्या टेकड्यांमधून निघून मुळानदीला मिळण्याकरिता जाणाऱ्या लहानलहान ओढ्यांतील पाणी अगदी पांढऱ्या शुभ्रवर्णामध्ये झुळझुळ वहात असले पाहिजे ! त्या मैदानांतील आणि त्याच्या आस-पासच्या शेतांतून आणि बागांतून गरीब शेतकरी तयार होत आलेल्या आपल्या पिका-कडे पाहून आतां हे पीक आपल्या पदरांत पडले म्हणजे आपली साऱ्या वर्षांची दधात जाईल, अशा प्रकारच्या सुवत्तेच्या मनोराज्याचा आपल्या मनामध्ये मोठ्या आशेने आस्वाद घेत असले पाहिजेत ! आणि तेथील शेतांतून, कुरणांतून आणि मैदानांतून मुकाट्याने मनसोक्त चरणाऱ्या गाई उद्यां आपण याच ठिकाणी पोटभर चरण्याकरिता फिरून येऊं अशा आशेने संध्याकाळच्या वेळी आपल्या घराकडे परत गेल्या असतील ! आणि त्याच संध्याकाळच्या वेळी तेथील वृक्षांवर आणि झाडांझुडपांवर किती तरी पक्षी निर्भयपणाने किलबिल किलबिल करीत आपल्या घरट्यांतून येऊन आपल्या पिलांना बाहेरून आणलेले अन्न आपल्या चोचीने भरवात बसलेले असतील !

पण त्याच ठिकाणामध्ये दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी किती तरी भयंकर स्थित्यंतर झाले ! त्या मैदानावरून वहाणारे ते स्वच्छ आणि स्वतंत्र वारे बंदु-

प्राच्या आणि तोफांच्या दारूच्या घाणीने घाणेरडे आणि प्रतिरुद्ध होऊन गेले ! आपले डोकें वर उचलून आनंदानें डुलत असलेले तेथील तें हिरवेंगार गवत माणसांच्या पावलांनीं, घोड्यांच्या टापांनीं आणि तोफांच्या गाड्यांनीं सगळें चिरडून आणि जमीनदोस्त होऊन गेलें ! तेथील ओढ्यांतील जें पाणी दशर्माच्या दिवशीं स्वच्छ आणि निर्मळ होतें, तें पाणी जखमी झालेल्या शिपायांच्या रक्तानें लालभडक होऊन मुळा नदीकडे तिच्या पाण्यांत बुडी मारून दोषरहित होण्याकरितां दुःखानें वहात चाललें होतें ! ज्या परिपक्व होत चाललेल्या आपल्या शेतांतील पिकाकडे पाहून आदल्या दिवशीं त्या शेतांचा मालक आपल्या मनांत मनोराज्य करीत होता, त्या सगळ्या शेतांतील कणसांची नासधूस होऊन उभी असलेलीं शेतें दुसऱ्या दिवशीं जमीनदोस्त होऊन गेलीं. ज्या मैदानावर मानवी प्राणी एकमेकांना कापून काढण्याकरितां हातांत तरवारी घेऊन कसायाचें काम करण्याला कंबर बांधून उभे राहिले होते, त्या ठिकाणीं गाई आणि त्यांचीं वासरें हीं कोठून येण्याला धजणार ? त्या ठिकाणीं गाई आणि वासरें यांच्या ऐवजीं कोल्ही आणि कुत्रां हीं मात्र मेलेल्या माणसांच्या कुरणांवर चरण्याकरितां रात्रीं पुष्कळ जमा झालीं होती ! आणि ज्या झाडांवर आदल्या दिवशीं अनेक पक्षी आनंदानें येऊन राहिले होते, तेथें दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं आपल्या बिऱ्हाडामध्ये रहाण्याकरिता बंदुकांच्या आवाजामुळे आणि तोफांच्या गडगडाटामुळे एकही पक्षी न येतां ते आश्रयासाठीं दुसरीकडे निघून गेले ! त्या रात्रीं तेथें दुसरे मात्र एका जातीचे पक्षी पुष्कळ गोळा झालेले होते; आणि ते पक्षी म्हणजे गिधाडें हात ! त्या मैदानावर मरून पडलेल्या माणसांचीं हाडें चोहोंकडे विखरून पडलीं असतील ! आणि आज जरी तीं जमिनीच्या पृष्ठभागावर वरतीं दिसत नसलीं, तरी तेथील जमिनीच्या पोटांत तीं अजूनही पडून राहिलेलीं असतील ! आणि पुण्यांतील हल्लींचे सरदार आणि स्वदेशभक्त लोक गव्हर्मेट हाऊसमध्ये एखाद्या खान्याकरितां मोठ्या थाटामाटानें व स्वदेशकल्याण साधण्याच्या बाहाण्यानें हल्लींच्या गणेश खिंडीच्या रस्त्यानें जात असतांना शंभर वर्षांच्या पूर्वीं आपले हिंदी स्वराज्य राखण्याकरितां जे शौर्यानें आणि स्वामिभक्तीनें लढले, त्यांचीं हाडें आपण आपल्या पायांखालीं बिनदिक्कतपणानें तुडवीत चाललों आहोंत आणि आपल्या गाड्यांच्या आणि मोटारांच्या भाराखालीं तीं हाडें अजूनही कण्हत असतील, ही कल्पना त्यांच्या मनाला क्वचित्च कधीं शिवत असेल ! पण आज दुर्दैवानें अशी वस्तुस्थिति आहे खरी !

चतुःशृंगीच्या मैदानावर पेशव्यांचें थोडें थोडें सैन्य सकाळपासूनच जमा होत चाललें होतें. व पुढें दुपारच्या वेळीं तर तें सगळें विस्तीर्ण मैदान घोड्यांनीं आणि माणसांनीं भरून गेलें. हें एवढें मोठें सैन्य पुण्यांतून निरनिराळ्या मार्गांनीं बाहेर पडून त्या मैदानावर लढाईकरितां सज्ज होत असतां पायदळ, घोडेस्वार, तोफा यांचा इतका मोठा आवाज होत होता कीं, एखादा समुद्रच फुटून त्याच्या लाटा मोठमोठ्या गर्जना

करीत चोहोंकडे फैलावत आहेत की काय, असा भास होत होता, असे त्यांचे वर्णन प्रॅट डफ याने आपल्या इतिहासांत केलेले आहे.

तिकडे खडकीच्या वाजूला कर्नल बर यानेही आपले सैन्य या पेशव्यांच्या सैन्याला तांड देण्याकरिता लढाईच्या तयारीने उभे केले होते. या सैन्याच्या मध्यभागी सुंबई-हून आलेली युरोपियन लोकांची पलटण, रेसिडेन्टने आपल्याबरोबर आणलेले शिपाई आणि सहाव्या रेजिमेंटच्या दुसऱ्या बॅटेलियनपैकी एक तुकडी इतके लोक होते. त्या सैन्याच्या रांगेमध्ये डाव्या वाजूला म्हणजे मुळा नदीच्या वाजूला सातव्या रेजिमेंटपैकी पहिली बॅटेलियन होती. व उजव्या वाजूला, म्हणजे खडकी गांवाच्या अंगावर, पहिल्या रेजिमेंटपैकी दुसरी बॅटेलियन होती. आणि या एकंदर लाइनाच्या डाव्या आणि उजव्या अशा प्रत्येक टांकाला एकेक तोफ होती. अशी ही लाइन तयार झाल्यानंतर हे सैन्य आपली पहिली जागा सोडून सुमारे एक मैलभर पुढे चालून गेले व तेथे त्यांना येऊन मिळण्याकरिता दापोडीहून कर्नल फोर्ड यांच्या हाताखालचे जे सैन्य कूच करून निघाले होते, तेही जवळ जवळ येत चालले होते. या वेळी संध्याकाळचे सुमारे ४ वाजून गेले होते. त्या सुमारास पेशव्यांचे घोडेस्वार पुढे चाल करून निघाले. पेशव्यांच्या लाइनीमधील डाव्या आणि उजव्या अशा दोन्ही बगलेतील घोडेस्वार पुढे सरसावले व पेशव्यांच्या उजव्या बगलेने मुळा नदीच्या वाजूने आणि डाव्या बगलेने खडकीच्या वाजूने इंग्लिश लष्कराच्या पाठीमागे जाऊन त्यांना मध्ये कोंडावे असा पेशव्यांच्या सेनापतींचा बेत होता. व पेशव्यांच्या सैन्याच्या दोन्हीही बगला अशा रीतीने आपल्या हालचाली करीत असतांना पेशव्यांच्या लाइनीच्या मध्यभागी असलेल्या तोफांचीही सरवती सुरू करण्यांत आली. या वेळी पेशव्यांच्या सैन्याच्या डाव्या बगलेमधीलच मोर दीक्षित वगैरे सरदारांच्या हाताखालील जे लष्कर खडकीच्या गांवाच्या वाजूने चालले होते, त्याला असे आढळून आले की, दापोडीहून आपले लष्कर घेऊन खडकीच्या इंग्लिश लष्कराला येऊन मिळण्याकरिता निघालेला कर्नल फोर्ड हा सुमारे २००० कदमांवर येऊन पोहोचलेला आहे. तेव्हा हे दापोडीचे लष्कर आणि खडकीचे लष्कर यांचा मिलाफ होऊ देता कामा नये, या हेतूने मोर दीक्षित आणि रास्ते हे आपल्या हाताखालचे घोडेस्वार घेऊन कर्नल फोर्डला अडविण्याकरिता त्या दिशेला वळले. कर्नल फोर्ड आणि मोर दीक्षित यांचा विशेष स्नेह असल्यामुळे मोर दीक्षितांच्या स्वामिनिष्ठेबद्दल कित्येकांच्या मनांत संशय होता. व बापू गोखले हेही या वेळी त्या-संबंधाने मोर दीक्षितांना कांहीं टोचून बोलले. तेव्हा तो संशय दूर करण्याला ही संधि चांगली आहे, असे लक्षांत आणून मोर दीक्षितांनी कर्नल फोर्डवर हल्ला करण्याचे ठरविले. मोर दीक्षितांचे घोडेस्वार कर्नल फोर्ड यांच्या उजव्या वाजूच्या शिपायांच्या जवळ येत चालले आहेत असे पाहून त्या लोकांना मागे हटण्याचा एकदम हुकूम करण्यांत आला. व पेशव्यांचे स्वार आपल्या माऱ्याच्या आटोक्यामध्ये येण्याइतके

खडक आल्यानंतर कर्नल फोर्ड यांनी आपल्या बॅटेलियनला आणि त्यांच्या जवळ अस-
 त्या तीन तोफांना गोळीबार सुरु करण्याविषयी हुकूम केला. तेव्हां कर्नल फोर्डच्या
 सैन्यावर हल्ला करण्याचें सोडून मोर दीक्षितांचे लोक खडकीच्या बाजूला वळले. पण
 तेथे खडकीच्या बाजूला इंग्लिशांच्या लाइनींतील दोन तोफा तयार होत्या. त्यांनीं
 आपली गोळंदाजी या सैन्यावर एकदम सुरु केली. तेव्हां त्यापैकी एक गोळा मोर
 दीक्षित यांना लागून ते तेथल्या तेथे मरण पावले. आपले सरदार मोर दीक्षित हे अशा
 रीतीने मरण पावल्यामुळे त्यांच्या सैन्यांत धांदल उडाली. व ते सैन्य माघारें फिरलें.
 खडकीच्या लढाईत इंग्लिशांच्या बाजूचे जे कोणी लहानमोठे इंग्लिश लोक मारले
 गेले, त्यांच्यापैकी काहींचें एक कबरस्थान हल्लींच्या डिस्ट्रिक्ट कोर्टाच्या समोर नदीच्या
 कांठीं पूर्वी जी एक बर्फाची गिरणी होती, त्या गिरणीच्या जवळ एका लहानशा
 कंपाउंडमध्ये संरक्षित करून ठेवण्यांत आलेले आहे. पण मोर दीक्षित मराठे हे पेश-
 व्यांचे एक मोठे प्रधान असूनही खडकीच्या लढाईत ते कोणत्या ठिकाणी मारले गेले,
 ती जागाही आज कोणाला माहित नाही. पेशवाई पुढे टिकली असती, तर कदाचित्
 त्या जागेच्या स्मरणार्थ पेशव्यांकडून कांहीं तजवीज करण्यांत आली असती; पण
 पेशवाई गेली आणि ज्या कर्नल फोर्डवर मोर दीक्षित आपल्या भावी व्यवस्थेसाठी
 विसंबून राहिले होते, त्यांनींही त्यांच्यासाठी कांहीं केलेले दिसत नाही. एवंच पूर्व-
 कालीं आपल्यांतील कोणी कितीही मोठा असला, तरी त्याचें स्मरण रहाण्याला आज
 आपल्यापार्शी कांहीं साधन राहिलेले नाही, हें आपलें दुदैव आहे.

अशा रीतीने आपल्या मार्गांतील या सैन्याचा अडथळा दूर झाल्यामुळे कर्नल
 फोर्ड हा आपल्या सैन्यानिशीं मग लौकरच कर्नल बर यांच्या सैन्याला येऊन मिळाला.
 या वेळीं इंग्लिश लाइनीच्या डाव्या बाजूवर पेशव्यांच्या लष्कराने हल्ला करून फारच
 गर्दी उडवून दिलेली होती. पेशव्यांच्याकडील तीन हजार अरब आणि गोसावी हे
 आपल्या लाइनीच्या मध्यभागांतून निघून सातव्या रेजिमेंटची पहिली बॅटेलिअन आणि
 सहाव्या रेजिमेंटची दुसरी बॅटेलिअन यांच्यावर त्यांनीं हल्ला चढविला. पेशव्यांच्या सैन्यांत
 डी पिंटो या नांवाचा एक पोर्तुगीज सेनापति होता. त्यानें हा हल्ला चढविण्यांत पुढा-
 कार घेतला होता. व तां या हल्ल्यांत तेथे मरण पावला, असा एक इतिहास आहे.
 आणि हल्लीं डॉक्टर भांडारकरांच्या बंगल्याच्या पिछाडीकडून खडकीच्या रस्त्यानें जात
 असतांना मुळा नदीच्या कांठच्या दगडी बंगल्याच्या पुढील एका लहानशा ओढ्याच्या
 कांठीं जें एक थडगें दिसतें, तें हा पोर्तुगीज सेनापति, डी पिंटो, याचें असावें, असाही
 कित्येकांचा तर्क आहे. वर सांगितलेले अरबांचे आणि गोसाव्यांचे लष्कर आपल्यावर
 चाल करून घेत आहे, असें पाहून इंग्लिश पलटणींतील शिपाई आपली लाइन सोडून
 त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरितां पुढें सरसावले, व त्यामुळे इंग्लिशांची डावी बाजू
 आणि मध्यभाग यांच्यामध्ये अंतर पडलें. ही शत्रूची चूक लक्षांत आणून बापू

गोखले यांनी आपले जरीपटक्याचे निशाण हातांत घेऊन आपल्या सहा हजार निवडक घोडेस्वारांसह शत्रूच्या सैन्याच्या त्या दोन भागांच्या मधून घुसण्याचा प्रयत्न केला. बापू गोखले यांचे हे कृत्य लष्करी हालचालींच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आणि कौशल्याचे होते. परंतु बापू गोखल्यांच्या या युक्तीमुळे आपल्यावर केवढे संकट येणार आहे, हे लक्षांत आणून कर्नल बर हे त्या सातव्या रेजिमेंटच्या निशाणा-जवळ येऊन उभे राहिले आणि त्या पलटणीतील जे लोक आपली लाइन सोडून डाॅ पिंटो याच्या लष्करावर हल्ला करण्याकरिता पुढे चालले होते, त्यांना त्याने थांबविले, व शत्रूच्या सैन्यावर गोळीबार सुरू करण्याविषयी त्याने हुकूम केला. इंग्लिश सैन्याची फळी फुटून त्याच्या दोन भागांमध्ये जे अंतर पडले होते, त्यामधून बापू गोखले हा यशस्वी रीतीने घुसला. परंतु इतक्यांत बापू गोखले यांच्या घोड्याला जखम लागून त्यांना माघारे परतावे लागले. बापू गोखल्यांचे दोन आवडते घोडे होते; त्यांतील एकाचे नांव हनुमान आणि दुसऱ्याचे नांव राजाबाण असे होते. त्यांपैकी या वेळचा घोडा कोणता होता, हे निश्चित नाही. घोड्याला गोळी लागून बापू गोखले जरी थोडे माघारे फिरले, तरी लगेच दुसरे सरदार त्यांच्या पाठीवर होतेच. ते पुढे सरसावले आणि इंग्लिश सैन्यांत पडलेल्या त्या फळीच्या मधून त्यांनी मराठ्यांच्या सैन्याची दौड तशीच पुढे चालविली. अशा रीतीने ते दौड करीत चालले असता त्यांच्या वाटेत पुढे एक खोल आणि दलदलीचा असा ओढा लागला. आणि त्या दलदलीच्या चिखलांत मराठ्यांचे घोडेस्वार एका पाठीमागून एक येऊन पडले. तेव्हां ही संधि पाहून इंग्लिशांनी त्यांच्यावर गोळीबार सुरू केला. तरी पण अशा संकटांतूनही मराठ्यांचे सुमारे तीनशे घोडेस्वार त्या दलदलांतून बाहेर पडले, व त्यांनी इंग्लिशांच्या बाजूवर हल्ला चढविला. परंतु इंग्लिशांच्या वेगळ्या पडलेल्या सातव्या रेजिमेंटच्या मदतीला कांहीं युरोपियन कंपन्यांचे शिपाई येऊन त्यांनी तो हल्ला परतविला.

पेशव्यांच्या सैन्याची डावी बाजू आणि उजवी बाजू यांनी वर सांगितल्याप्रमाणे दोन्ही टोंकाना मोठ्या जोराने लढाई चालविली होती. व पेशव्यांचे कांहीं घोडेस्वार इंग्रजांच्या पिछाडीला जाऊन तिकडूनही ते त्यांच्यावर हल्ला करू लागले होते. परंतु कॅप्टन फोर्ड याच्या सैन्यातील लोक येऊन मिळाल्यामुळे इंग्लिशांना त्यांच्या मदतीचा फायदा झाला. दापोडीहून त्या सैन्याने ज्या तोफा आणिल्या होत्या, त्या उजव्या बगलेवर ठेवून तेथे पूर्वी ज्या तोफा होत्या त्या इंग्लिश लाइनीच्या मध्यभागी आणण्यांत आल्या, व त्या तोफांचा मारा सुरू करण्यांत आला. त्यामुळे मराठ्यांच्या लाइनीतील मध्यभागाचे सैन्य मागे हटू लागले. तरी पण पेशव्यांच्या लाइनीतील उजव्या बाजूला जे पायदळ होते, ते अजून टिकाव धरून राहिलेले होते. त्यांनी एका ओढ्याचा आणि तेथील कांहीं बागांच्या कुंपणाचा आश्रय घेऊन इंग्लिशांच्या डाव्या बाजूवर खूप जोराचा मारा चालविला होता. व त्यांनी तेथील इंग्लिश सैन्याला

अगदीं जेरीस आणिलें होतें. परंतु कर्नल बर यानें आपल्या पलटणींतिलि कांहीं लोक आणवून तो हला परतविला.

अशा रीतीनें खडकीच्या लढाईत मुख्य मुख्य ठिकाणीं लढाया झाल्या, व याप्रमाणें लढतां लढतां आणि पुढें सरतां सरतां पेशव्यांचें सैन्य जेथें उभें होतें, तेथपर्यंत इंग्लिश लष्कर येऊन पोचलें. इतक्या गोष्टी होत आहित, तां संध्याकाळची सात वाजण्याची वेळ होऊन जिकडे तिकडे काळोख पडूं लागला. त्यामुळें पेशव्यांचें सैन्य पुणें शहराकडे माघारें वळलें. तरी पण इंग्लिशांच्या सैन्यानें त्यांचा पाठलाग मुळींच केला नाहीं, ही माठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. मराठ्यांचें लष्कर माघारें फिरलेलें पाहून कॅप्टन फोर्ड हा आपलें सैन्य घेऊन दापोडीला परत गेला, आणि कर्नल बर हा आपल्या त्रिगेडसह कूच करून रात्री आठ वाजण्याचे सुमारास खडकी येथील आपल्या छावणीमध्ये परत येऊन पोचला.

या लढाईमध्ये इंग्लिशांच्या कडील मेलेले आणि जखमी झालेले मिळून एकंदर ८६ लोक होते. व त्यापैकी ५० नेटिव्ह शिपाई आणि एक युरोपियन ऑफिसर इतके मरण पावले. व पेशव्यांकडील मोर दीक्षित हे मारले जाऊन एकंदर मेलेल्यांची आणि जखमी झालेल्यांची संख्या ५०० पर्यंत गेलेली होती. इंग्लिशांच्या बाजूचा सेनापति, कर्नल बर, याला अर्धाग वायूचा विकार झालेला होता; तरी पण त्या मानानें पहातां त्यानें पुष्कळ टिकाव धरला. लढाईत त्याचे दोन नोकर त्याच्याजवळ उभे असतां गोळी लागून खाली पडले व त्याच्या घोड्याच्या डोक्याला एक गोळी चादून गेली व दुसरी गोळी खुद्द त्याच्या टोपीला लागली.

अशा रीतीनें खडकीची लढाई आश्विन वद्य एकादशी रोजीं संध्याकाळीं सात वाजतां संपली. या लढाईत पेशव्यांच्या सेनापतींनीं आपलें युद्धकलेतिलि कौशल्य पूर्णपणें उपयोगांत आणिलें होतें. शत्रूच्या दोन्ही बगलेवरून हल्ले करून मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं त्यांच्या दोन्हीही बगला फिरविल्या होत्या व त्यांच्या पिछाडीपर्यंतही कांहीं घोडेस्वार पोचून ते तिकडूनही इंग्लिश सैन्यावर हल्ले करीत होते. सारांश, मराठ्यांच्या फौजांनीं इंग्लिशांना चोहों बाजूनीं वेढलें होतें, यांत संशय नाहीं. व बापू गोखले यांच्या घोडेस्वारांनीं इंग्लिश सैन्याची फळी फोडून त्यांमधून ते कसे घुसले, हेही वर सांगितलेंच आहे. अशा प्रकारची लढाई करून रात्र पडली तेव्हां पेशव्यांच्या फौजा स्वाभाविकपणेंच पुण्याकडे माघाच्या वळल्या. या लढाईत मराठ्यांनीं जरी इतकें कौशल्य दाखविलें, तरी त्यांनीं इंग्लिश फौजेला पूर्णपणें उद्ध्वस्त करून टाकिलें नाहीं, हेही खरें आहे. त्याचप्रमाणें इंग्लिशांनीं मराठ्यांचा त्या दिवशीं खडकीच्या रणांगणावर पूर्णपणें पराभव केला, असें इंग्लिशांनाही म्हणतां यावयाचें नाहीं. खडकीच्या रणांगणावरील विजयाच्या संबधानें पहातां दोन्ही पक्षांची बरोवरी झाली, एवढें फार तर म्हणतां येईल. पण आम्ही खडकीच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव केला असें इंग्लिश लोक मागाहून जें प्रतिपादन करूं लागलेले आहेत, तें त्या दिवशींच्या लढा

ईच्या एकंदर परिस्थितीवरून योग्य आहे, असे कोणालाही पक्षपाताची बुद्धि धारण केल्यावांचून म्हणतां यावयाचे नाही. इंग्लिशांचा जर एवढा जय त्या वेळीं झाला होता, तर त्यांनीं आपल्या समोरून पाठलाग केल्यावांचून पेशव्यांच्या सैन्याला स्वस्थपणाने परत कां जाऊं दिलें ? ज्याला आपल्या विजयाची आणि वर्चस्वाची खात्री आहे, त्यानें आपल्या आटोक्यांत आलेल्या शत्रूला आपल्या पुढून पाठलागावांचून कधीं तरी सुरक्षितपणें जाऊं दिलें असतें काय ? तेव्हां यावरून हें उघड होत आहे कीं, दोन्ही पक्षाची बरोबरी होऊन रात्र पडल्यामुळे दोन्हीही सैन्ये आपापल्या तळावर परत गेलीं. खडकीच्या लढाईत इंग्लिशांचा निश्चित रीतीनें जय झाला, असें तर नव्हतेच; पण उलट आपल्या खडकीच्या छावणीवर रात्रीच्या वेळीं पेशव्यांच्या सैन्याचा छापा येईल कीं काय, अशीही इंग्लिशांना भीति वाटत होती. आणि हें विजय मिळाल्याचें खात्रीनें चिन्ह नव्हे. मराठ्यांच्या सैन्याची त्या दिवशींच्या युद्धात निःसंशयपणें बरोबरी झाली होती. आतां तीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध तिस हजार सैन्यानें लढून फक्त बरोबरीची लढाई केली, यांत कांहीं मोठेंसें शौर्य नाही, असें कदाचित् कोणी म्हणेल; पण एकमेकांच्या सैन्याची संख्या कितीही असली (आणि पेशव्यांच्या सैन्याची संख्या जास्त होती हा त्यांचा कांहीं दोष नव्हे) तरी त्या दिवशींच्या लढाईत दोघांची बरोबरी झालेली होती, ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. आणि अशी वस्तुस्थिति असतां आपल्या पेशव्यांच्या सैन्याचा खडकीच्या लढाईत पराभव झाला, अशा इंग्लिश इतिहासकारांनीं तयार करून दिलेल्या कल्पना आपण आपल्या डोक्यामध्ये बाळगून ठेवाव्या, हें केव्हांही योग्य नाही. आश्विन वद्य एकादशीनंतर दुसऱ्या दिवशीं आदल्या दिवशींच्या लढाईतील बरोबरीचा फायदा घेऊन मराठ्यांनीं इंग्लिशांवर खरोखर म्हटलें असता फिरून हल्ला करावयाला पाहिजे होता. पण मराठ्यांनीं तसें कांहीं एक केलें नाही. ते पुढें अगदीं स्वस्थ बसले. त्या दिवसापासून आठ दिवसपर्यंत लढाईची ढील झाली व त्या अवकाशांत इंग्रज याने आपले पलटणांची तयारी केली असें बखरकारांनींही लिहिलें आहे.

बाजीरावसाहेब पर्वतच्या गच्चीवरून दुर्बिणीतून खडकीची लढाई पहात बसलेले होते. त्या लढाईचा रंग इंग्रजांना आशादायक वाटला नाही, त्यासंबंधाने पेशव्यांच्या बखरींत असें म्हटलें आहे कीं:—“ त्या समयीं इंग्रज यांचे बोलणें श्रीमंतांकडे आलें. एलिफन्स्टनसाहेब फार घाबरले. त्या समयीं श्रीमंत यांचो बोलावणी बापू गोखले यास गेलीं. परंतु बापू गोखले माघारे न फिरत. इंग्रज कोंडला (असता) व इंग्रज यांचे लोकांस खावयास कांहीं नाही अशी निकड बसली असती, म्हणजे इंग्रज कौलांत आले असते. परंतु बापू गोखले यांचा लढाईचा आग्रह मोठा. खावदांचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नाही. तेव्हां बोलावण्यावर बोलावणी बापू गोखले यांस श्रीमंतांची गेली. शेवटीं निदान श्रीमंतांनीं सांगून पाठविलें, तेव्हां बापू गोखले शह सोडून माघारे आले. ” या उताऱ्यामध्ये ज्या परिस्थितीचे वर्णन केलेलें आहे, त्यामुळे व पुढें जी

लडाई करण्यांत आली त्यामुळे एल्फिन्स्टनसाहेबांना घोडनदीहून त्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या पलटणांची मदत आणविण्याला अवकाश सांपडून येरवड्याच्या लडाई- नंतर पुण्यांत प्रवेश करतां आला; व पेशवे पुणे सोडून गेले. यामुळे पुढे घडून आलेल्या या एकंदर गोष्टींवरून पेशव्यांचा खडकीच्या लडाईतही पराभव झाला असें इंग्लिशांनीं म्हणावे आणि आपण त्याला माना डोलवाव्या अशी जरी एका दृष्टीनें वस्तुस्थिति असली, तरी ता. ५ नोव्हेंबर रोजी खडकीच्या रणांगणावर दोन्ही सैन्यांचा जो मुकाबला झाला, त्याच्याकडेच फक्त पाहून जर कांहीं निकाल ठरवावयाचा असेल, तर खडकीच्या लडाईत दोन्हीही पक्षांची बरोबरी झाली, असाच निकाल निःपक्षपाती इतिहासकारांनीं देणे जरूर आहे.

येरवड्याची लढाई.

डकीच्या लढाईला ता. ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी सुरवात होण्याच्या पूर्वीच ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखाली फोर्थ डिव्हिजनचे जे लष्कर होते त्या लष्कराने जलदी-जलदीने कूच करून खडकीच्या सैन्याच्या मदतीला येऊन मिळावे, असे हुकूम मि. एल्फिन्स्टन् याचेकडून ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ याचेकडे पाठविण्यांत आलेले होते. परंतु ते

सैन्य खडकीच्या लढाईत खडकीच्या लष्कराला मदत करण्याकरितां वेळेवर येऊन पोचू शकले नाही. आणि ती मदत येऊन पोंचण्याच्या आधीच पेशव्यांनी खडकीच्या लढाईला सुरवात केली. ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखालचे सैन्य येऊन पोंचण्याच्यापूर्वी कर्नल वर्न यांच्या खडकीच्या सैन्याला गांठून त्याचा पराभव करावा, हा बापू गोखले यांचा डाव होता; व ते सैन्य येऊन पोचण्यांत कसे तरी दिवस काढावेत, अशी मि. एल्फिन्स्टन् यांची एकसारखी खटपट चाललेली होती. खुद्द खडकीची लढाई चाललेली असतांनाहि एल्फिन्स्टन साहेबांचे निरोप पर्वतीवर पेशव्यांकडे जात होते, असे बखरकारांनी लिहिलेले आहे. हे निरोप साहेबाकडून पेशव्यांकडे कां जात आहेत, यांतील लष्करी धोरण बापू गोखले यांना पूर्णपणे समजून चुकलेले होते. पण बाजीराव साहेबांच्या मनांत बापू गोखल्यांचा करारीपणा आणि दृढनिश्चयीपणा दुदैवाने नव्हता ! इंग्रजांचे निरोप येऊं लागल्याबरोबर बाजीराव साहेबांचें मन डळमळं लागलें. खावंदांचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नव्हता, असें बखरकारांनी लिहिलेले आहे. त्यामुळे खडकीच्या मैदानावर बापू गोखले शत्रूला नामोहरम करण्यामध्ये गुंतलेले असतां ती लढाई थांबवून तुम्ही माघारे फिरावे, असे निरोप पर्वतीवरून बापू गोखल्यांकडे जाऊं लागले. व या निरोपांचे स्वरूप जेव्हां अगदीं निकराचें दिसूं लागलें, तेव्हां बापू गोखले शह सोडून माघारे आले, असेंहि बखरकारांनीं वर्णन केलेले आहे. हें वर्णन जर विश्वसनीय असेल, तर बापू गोखल्यांसारखा सेनापति असतांना आणि इंग्लिशांच्या तीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध त्यांच्यापाशी तीस हजार सैन्य असतांना शत्रूचा बीमोड केल्यावाचून बापू गोखले खडकीच्या रणमैदानावरून माघारे का फिरले, या असंभाव्य गोष्टीतील कोडे उकलण्यासारखे आहे. नाही तर ता. ५ नोव्हेंबर रोजी संध्याकाळ झाली म्हणून परत फिरलेल्या पेशव्यांच्या सैन्यानें फिरून दुसऱ्या दिवशीं खडकीच्या इंग्लिश सैन्यावर घाला घालण्याला काय हरकत होती ? परंतु

एल्फिन्स्टन साहेबांच्या निरोपावरून इंग्रज मोडावयाचा नाही अशा इराद्याने बाजीराव साहेबांनीच पुढील लढाईचे काम तहकूब करविले असले पाहिजे, हे उघड दिसते. पण बाजीराव साहेबांनी लढाईचे काम अशा रीतीने तहकूब करविले, म्हणून इंग्लिशांनीही आपली पुढील लढाईची तयारी थांबविली होती, असे मात्र नाही. तर वर्तुती सांगितल्याप्रमाणे ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ याच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजन मधील लष्कर अहमदनगराहून खडकीच्या लष्कराच्या मदतीला येण्याकरिता दर कूच दर मजल जलदीने चाल करून येत होते. हे सैन्य अहमदनगरहून ता. ८ नोव्हेंबर रोजी निघून शिरूरला पोचल्यावर तेथून पुढे पेशव्यांचे काही स्वार त्याच्या येण्याला प्रतिबंध करण्यासाठी पाठविण्यांत आलेले होते. हे स्वार इंग्लिशांच्या सैन्याला ठिकठिकाणी वाटेत अडवीत होते आणि त्रास देत होते. व शिरूर आणि पुणे यांच्या दरम्यान असलेल्या कोंडापूर मुक्कामी या दोन्ही सैन्यांची एक लहानशी चकमक होऊन पेशव्यांच्या स्वारांनी इंग्लिशांचे सामानांनी भरलेले दोन हजार बैल पकडून आणले. परंतु या किरकोळ अडथळ्याचा फारसा परिणाम न होता, ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ याच्या हाताखालचे हे सैन्य ता. १३ नोव्हेंबर रोजी पुण्याजवळ येऊन, येरवड्याच्या जवळची नदीच्या काठची शादिलखुवाची म्हणून जी टेकडी प्रसिद्ध आहे, व जिला इंग्लिशांनी " पिकेट हिल " (Picket Hill) असे नांव दिलेले आहे, त्या टेकडीच्या पश्चिमच्या अंगाला तळ देऊन राहिले. हल्ली खडकीच्या पुलावरून, म्हणजे होळकर पुलावरून, बंडगार्डनच्या पुलाकडे जाण्याचा जो रस्ता आहे, त्या रस्त्याच्या आसपास सॅपर्स मायनर्सच्या छावणीची आणि डेक्कन कॉलेजची जी जागा आहे, त्या ठिकाणी बहुतकरून हे सैन्य उतरले असले पाहिजे. हे सैन्य खडकीच्या पुलाच्या पूर्व बाजूला उतरलेले असता त्या पुलाच्या पश्चिम बाजूला खडकीच्या गांवांत कर्नल बर यांच्या सैन्याची छावणी होती; व ही दोन्ही सैन्ये आतां एकत्र होणार हे अगदी उघड होते. आणि वास्तविक पाहिले असता या दोन्ही सैन्यांना एकत्र होऊं थावयाचे नाही, अशी तजवीज करणे हे पेशव्यांच्या सैन्याचे त्या वेळा मुख्य काम होते. पण ते त्यांनी केले नाही, आणि अखेरसि कर्नल बर आणि ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ या दोघांच्या हाताखालची सैन्ये येरवड्याच्या टेकडीच्या पाठीमागे तारीख १३ नोव्हेंबर १८१७ या दिवशी एकत्र झाली. बंडगार्डनच्या जवळ मुळा-मुठा नदीला जे हल्ली धरण बांधलेले आहे, ते पूर्वी नव्हते. त्यामुळे बंडगार्डनच्या पुढे हल्ली जेथे पूल आहे त्याच्या सुमाराला नदीमध्ये पाण्यांतून पलीकडे जाण्यासारखी पाय उताराची एक वाट होती. व या पाण्यांतिल उताराच्या वाटेने पलीकडे जाऊन पुण्यांतील गारपिरावरील पेशव्यांच्या लष्करावर हल्ला करावयाचा, असा इंग्लिश सैन्याचा वेत होता. व त्यासाठी ती नदीतील पाय उताराची वाट आपल्या तोफेच्या माच्यांत सुरक्षित रहावी, म्हणून इंग्लिश सैन्याने ती पिकेट हिल ता. १४ नोव्हेंबर रोजी आपल्या ताब्यांत घेतली व त्या टेकडीवर एक तोफ डागण्यांत आली. हल्ली सर विश्वदास ठाकरसी यांनी या येरवड्याच्या

टेकडीवर जो एक सुंदर बंगला बांधलेला आहे व ज्याच्या जवळच दगडी पायऱ्यांचे एक महादेवाचे जुने देऊळ आहे, तेथेच कोठे तरी आसपास ही तोफ बहुतकरून डागण्यांत आलेली असून येथून मुळा-मुठा नदीतील पाय उताराने कोणी पेशव्याकडील शिपाई अडथळा करण्याकरितां येऊं लागतील तर त्यांच्या विरुद्ध हिचा बरोबर मारा होईल अशा रीतीने ही तोफ ठेवण्यांत आलेली होती. व याच टेकडीवरून समोरच्या गारपिरावरील पेशव्यांच्या छावणीवरहि नेमके गोळे जाऊन पडतील, अशी आणखीहि एक तोफ येथे डागण्यांत आलेली होती.

हल्लींच्या बंडगार्डनच्या पुलाजवळ मुळा-मुठा नदीला जो एक पाय उतार होता, म्हणून सांगितले आहे, त्याच्याशिवाय त्याच्या वरच्या अंगाला संगमाजवळहि आणखी एक त्या नदीला पाय उतार होता. या दोन्ही पायउतारांच्या बाजूने सैन्याच्या दोन तुकड्यानी नदी उतरून पुण्यातील सैन्यावर हल्ला करावयाचा, असा विचार ठरला होता. व हा हल्ला ता. १४ नोव्हेंबर रोजी रात्री करण्याचे ठरले होते. परंतु येरवड्याच्या पाय उतारावरून तोफा जाऊं शकत नाहींत, असे आढळून आल्यामुळे त्या रात्रीचा बेत राहित करण्यांत आला; व ता. १५ नोव्हेंबर रोजी त्या पायउताराची वाट दुरुस्त करण्याचे काम सुरू करण्यांत आले. परंतु त्या येरवड्याच्या पायउताराची वाट इंग्लिशांच्या पायोनियर पलटणांतील शिपायी दुरुस्त करीत आहेत व त्या वाटेने पुण्याकडे येण्याचा शत्रूचा विचार आहे, असे समजून आल्यानंतर त्या नदीत काम करणाऱ्या शिपायाना अडथळा करण्याकरितां पेशव्यांच्या सैन्यांतील काहीं लोक ता. १६ नोव्हेंबर रोजी तेथे आले; व अरबाचे घोडेस्वार त्यांना हरकत करू लागले; व तिसरे प्रहरी त्यांच्या मदतीला पेशव्यांच्या सैन्यांतील आणखीहि बरेच लोक आले. पेशव्यांच्या या सैन्याने या वेळीं चांगला जोर केला व कित्येक तासपर्यंत दोन्ही पक्षांच्या लोकांमध्ये बरीच चकमक झडली. पेशव्यांचे सैन्य नदीतून लढत लढत येरवड्याच्या बाजूच्या तीरापर्यंत येऊन पोहोचले. व त्यांनी ही लढाई रात्री ११ वाजेपर्यंत चालविलेली होती. परंतु या संगळ्या पराक्रमाचा फारसा उपयोग न होता इंग्लिशांचे सैन्य अखेरीस येरवड्याच्या पाय उताराने नदी उतरून अलीकडच्या तराला येऊन पोचले. इंग्रजी सैन्याचा हा भाग लेफ्टनंट कर्नल मिलने याच्या हाताखाली देण्यांत आलेला होता. या सैन्यांत मुंबईची युरोपियन पलटण, रेसिडेंटच्या तैनातींतील लोक, आणि पहिल्या, सहाव्या आणि सातव्या नेटिव्ह पायदळ पलटणांतील एक एक बॅटेलियन, याप्रमाणे निरनिराळ्या तुकड्या होत्या; व निरनिराळ्या जातीच्या मिळून त्यांच्यापार्शी एकंदर दहा तोफा होत्या. हे सैन्य ता. १६ नोव्हेंबरच्या मध्यरात्रीच्या सुमाराला येरवड्याच्या पायउताराने नदी उतरून पलीकडे जाऊन पोचले. व त्यानंतर लगेच ३ वाजतां म्हणजे ता. १७ नोव्हेंबरच्या पहाटेस त्रिगोडिअर जनरल स्मिथ याच्या छावणीत जें सैन्य होतें, तें संगमाजवळच्या पाय उताराने दुसऱ्या बाजूने पुण्यावर हल्ला करण्याकरितां निघाले. या सैन्यामध्ये ६५ वी पायदळाची पलटण व दुसरी, तिसरी आणि नववी रेजिमेंट

यांच्यापैकी प्रत्येकाची एक एक बॅटेलियन आणि घोड्यावरील तोफखाना, अशा तुकड्या होत्या.

अशा रीतीने ही दोन्ही सैन्ये दोन निरनिराळ्या बाजूनी १७ तारखेच्या पहाटेच्या प्रहरी पेशव्यांच्या सैन्यावर हल्ला करण्याकरिता निघाली. त्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखालील सैन्य संगमावरून गारपिराकडे वळले व लेफ्टनंट कर्नल मिलने यांच्या हाताखालचे सैन्य येरवडा येथे नदी उतरून घोरपडीकडे वळले व तेथून पुढे वानवडीच्या दिशेने कांहीं वळण घेऊन नंतर ते समोर पश्चिमेकडे गारपिरच्या वाजूला वळले. अशा रीतीने ही दोन्ही सैन्ये उजाडण्याच्या सुमारास गारपिराजवळ आली. पण तीं तेथे येऊन पहातात. तीं तेथे त्यांच्या दृष्टीला काय पडले ? पेशव्यांचे सगळे सैन्य तेथून आपला तळ उठवून रातोरात कूच करून निघून गेलेले आहे, असे त्यांना आढळून आले. गारपिरच्या छावणीमध्ये जे कांहीं थोडेसे अरब लोक शिल्लक राहिलेले होते, त्यांना ताब्यांत घेण्यांत आले, व पुढे त्याच दिवशी तिसरे प्रहरी पुण्यातील शनिवारवाड्यावर इंग्लिशांचे निशाण उभारण्याचा दुःस्वकारक प्रकार घडून आला.

या येरवड्याच्या लढाईचे बखरकारांनीही अशाच प्रकारचे वर्णन केलेले आहे. बखरकार लिहितात की, " खडकीच्या लढाईनंतर पेशव्यांच्या सैन्याने कांहीं एक न केल्यामुळे इंग्लिशांना जो अवकाश सांपडला, त्या अवकाशांत इंग्रज याने आपल्या पलटणांची तयारी केली. घोडनदीहून जनरल स्मिथ हा सरदार मोठा लढवाई दोन चार पलटणे दारूगोळ्यासुद्धा तयारी करून पुण्यावर आला. इंग्रजांची लढाईची तयारी झाली. इकडे श्रीमंत दिवाळी होऊन बाहेर पडले. ते डेच्यास येऊन दाखल झाले. तेथे अवधी फौज जमा जाहली. तोफखानाही तयार होऊन तेथे आला. अशी तयारी होऊन कार्तिक शु॥ ८ स तिसरे प्रहरी लढाईस प्रारंभ झाला. तेव्हां इंग्रज येऊन येरवड्यावर तयार होऊन उभा राहिला. इकडे बापू गोखले फौजेची तयारी करून लढाईच्या उद्देशाने निघाले. ते येरवड्यावर गेले. तेथे गेल्यानंतर टेकडी येरवड्याजवळ आहे ती श्रीमंतांचे फौजेने आटोपली. त्या टेकडीवर आरब, गोसावी चढले. असे होत असतां दिवेलोवणीच्या संघर्षांत लढाई सुरू झाली. कांहीं लढाई होत आहे. महाकाळ तोफ पुरंदरास होती, ती अगोदर पुण्यास आणली होती. तीच तोफ तोफखान्यांतून ओढून लढाईस नेली.

आरब, गोसावी लढत होते. दारू-गोळ्याचा व खाण्यापिण्याचा पुरवठा कांहीं पाठीमागून जाहला नाही. इंग्रजांचे तोफेची मारगिरी मोठी होऊ लागली, त्या समयी रात्र दहाबारा घटका जाहली. त्या वेळेस श्रीमंत (यांणी) स्वारी तयार करून, सगळा आपला आजबाब आटोपून, दिव्याचे घाटाचा रस्ता धरिला. घाटांत स्वारी गेली ते वेळेस हजारों मशाली लाविल्या. असे पळाले. हे बापू गोखले यांनी पाहून तेहि त्याच रस्त्याने चालले. सारी फौज उधळली. तो उजेड इंग्रज याने पाहिला. तेव्हां त्याने

लढाईचा लगट भारी केला. अरब, गोसावी लढत होते, त्यांजवळ दारुगोळा नाहींसा झाला. त्यांत बहुतेक माणसें ठार झालीं. आरब, गोसाव्यांनीं पळ काढिला. टेकडी इंग्रजांनीं सही केली आणि तेथून पुढें चाल केली.

श्रीमंत पळतात हें पाहून इंग्रजांचीं पलटणें पाठीमागें लागलीं. तों पहाटेचा समय व्हावयास आला. इंग्रज श्रीमंतांचे तळावर येऊन पोहोचला. येऊन पहातो तों डेरे, राहुट्या रिकाम्या उभ्या आहेत. ”

या येरवड्याच्या लढाईचें वर्णन कवि प्रभाकर यानें आपल्या पोवाड्यामध्ये पुढीलप्रमाणें केलेलें आहे:—

फसले शके सत्राशें एकुणचाळीसांत रणभूर्मास ।

ईश्वर संवत्सरांत कार्तिक शुक्ल अष्टमीस ॥

प्रहर दिवसां रविवारीं सर्व आले आरब गुरमाईस ।

खुप मोर्चा बांधून विनविती श्रीमंत स्वामीस ॥

(चाल) दारुगोळी पुरवावी आम्ही आज हटकून त्याशीं लढूं ।

गर्दीस मिळवून देऊन पलटणें क्षणांत डोंगर चढूं ।

शिपाइगिरीची शर्थ करून समशेरी सोन्यानें मढूं ॥

(चाल) लाविलें बापुसाहेबांनीं तोंड जाऊनी ।

दीड प्रहर रात्र होतांच श्रीमंत दम खाउनी ।

गेली स्वारी मशाला हिलाल मग लावुनी ॥

(चाल प०) जलदी करून साहेबांनीं लाविलें निशाण पुणियाला ।

खेचून वाड्याबाहेर काढिलें कदीम शिपायाला ॥

येथपर्यंत वर येरवड्याच्या लढाईच्या संबंधानें दोन्ही बाजूंच्या इतिहासकारांचीं वर्णनें देण्यांत आलेलीं आहेत. ह्यावरून असें दिसतें कीं, खडकीच्या लढाईतल्या-प्रमाणें या येरवड्याच्या लढाईमध्येहि पेशव्यांच्या सैन्याचें नेतृत्व बापू गोखले यांच्याकडेच होते. व या लढाईमध्येहि बापू गोखले यांनीं आपल्या शौर्याची आणि युद्धकौशल्याची शिकस्त करून सोडली. तरी पण त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीपुढें त्यांच्या पराक्रमाचें कांहीं तेज पडूं शकलें नाहीं. खडकीची लढाई आश्विन वद्य ११ रोजीं झाली. आणि त्यानंतर येरवड्याची लढाई कार्तिक शुद्ध ८ रविवार रोजीं झाली. या दोन लढायांच्या दरम्यान जे बारा दिवस फुकट गेले, ते तसे गेले नसते, तर पुढील परिणाम खात्रीनें इतका अनिष्ट झाला नसता. घोडनदीहून येणारीं पलटणें पुण्याच्या सैन्याला येऊन मिळण्याच्या पूर्वीच त्यांचा पराभव करून टाकावयाला पाहिजे होता. परंतु मध्यंतरीं कपटी एलफिन्स्टन साहेब यानें बाजीरावापाशीं जें बोलणें खडकीच्या लढाईच्या दिवसापासून सुरू केलेलें होतें, त्या बोलण्यावर बाजीराव साहेबांची जास्त भिस्त बसल्यामुळे त्यांच्या सैन्याकडून लढाईचा कांहींच उद्योग झाला

नाहीं. कोंडापूर येथे थोडेसे स्वार पाठवून इंग्लिशांच्या सैन्याला जो किरकोळ अडथळा करण्यांत आला, त्याच्यापेक्षा जास्त सैन्य पाठवून तेथेच एखादी मोठी लढाई दिली असती, तर त्याचा जास्त उपयोग झाला असता. पुण्यांत इतके घोडेस्वार, आरब आणि गोसावी नुसते रिकामे बसवून ठेवून करावयाचे होते काय ? पण तसे कांहीं एक झाले नाही. तरी पण येरवड्याच्या टेकडीवरून इंग्रजांच्या तोफेचे गोळे गारपिराच्या छावणीवर येऊन पडू लागले, तेव्हां तरी निदान पेशव्यांचे सैन्य जागे झाले; व येरवड्याच्या बाजूने येणारा हल्ला परतविण्याकरितां ते सैन्य तिकडे चाल करून निघाले. नंतर येरवड्याच्या नदीमध्ये जी लढाई झाली, त्या लढाईत पेशव्यांच्या कर्डील लोक लढत लढत पलीकडच्या काठापर्यंत जाऊन पोहोचले होते, असे इंग्लिश इतिहासकारांनी म्हटले आहे. पण बखर आणि पोवाडा यांतिल वर दिलेल्या वर्णनावरून असे दिसते की, पेशव्यांचे शिपाई नुसते मुळामुठा नदीच्या पलीकडेच जाऊन पोहोचलेले होते, एवढेच नसून श्रीमंतांच्या फौजेतील आरब आणि गोसावी हे येरवड्याच्या टेकडीवरहि चढून गेलेले होते. पण त्या सगळ्या मर्दुमर्काचा अखेरीस कांहीं उपयोग झाला नाही. पेशव्यांचे फौजेतील कांहीं आरब आणि गोसावी टेकडी चढून वर गेले खरे; पण बाकीचे लोक काय करीत होते ? जे आरब आणि गोसावी लढत होते, त्यांच्या जवळचा दारूगोळा नाहीसा झाला असता त्यांना आणखी दारूगोळ्याची कुमक पाठीमागून व्हावयाला पाहिजे होती. पण ती करतो कोण ? तिकडे टेकडीवर कांहीं लोक लढाई करून शत्रूला मारीत होते, तर इकडे पाठीमागे गारपिराच्या छावणीमधील बाकीचे लोक आपआपले बाजे बाधून पळून जाण्याची तयारी करीत होते ! महाकाळी तोफ पुरंदराहून पुण्यास आणली होती, ही गोष्ट खरी. पण ती नुसती तोफ काय करील ? तिच्यांत दारू आणि गोळे भरणारे दमदार गोलंदाज कोणी तरी पाहिजेत कीं नकोत ? माझा प्राण गेला तरी हरकत नाही, पण मी जिवंत आहे तोंपर्यंत मी या तोफेपासून न हलतां शत्रूचा निःपात होई पावेतो मी ही तोफ चालवीन, अशा दृढ निश्चयाचे गोलंदाज जेव्हां एखाद्या तोफेच्या पाठीमागे असतील, आणि एक मरण पावला तर त्याची जागा घेण्याला जेव्हां अशा प्रकारचे दुसरे अनेक गोलंदाज तयार असतील, तेव्हांच त्या तोफेच्या हातून कांहीं तरी काम होऊं शकते. एखाद्या निर्जीव तोफेचे नांव महाकाळ ठेवण्यांत कांहीं मुद्दा नाही. तोफ ही महाकाळ नव्हे, तर मनुष्याची छाती ही महाकाळ आहे ! ती महाकाळ छातीचीं माणसे मराठ्यांच्या मधून निघून गेलेलीं होती, आणि महाकाळ नांवाची नुसती तोफ मात्र पाठीमागे राहिली होती. पण तीहि महाकाळ तोफ कालवशात् आज कोणीकडे जाऊन पडलेली आहे, याचा कोणाला पत्ता नाही. पूर्वी ज्या तोफा ओढण्यांत येऊं लागल्या, म्हणजे धरणी थर थर कांपत असे, आणि ज्या तोफांच्या तोंडांतून धुराच्या लोटांमधून आगीसारखे गोळे बाहेर पडू लागले म्हणजे सगळे वातावरण हदरून जात असे, त्या तोफा छिन्न विच्छिन्न होऊन आपल्या समकालीन योद्ध्यांच्या बरोबर ठिकठिकाणीं जमिनीत पुरून

टाकलेल्या पाहून मनाला अतिशय वाईट वाटते. ज्या आपल्या गर्जनेने दशदिशा दणा-
पून सोडीत होत्या, त्यांच्यावर असा प्रसंग यावा, हे पाहून कोणाला वाईट वाटणार नाही?

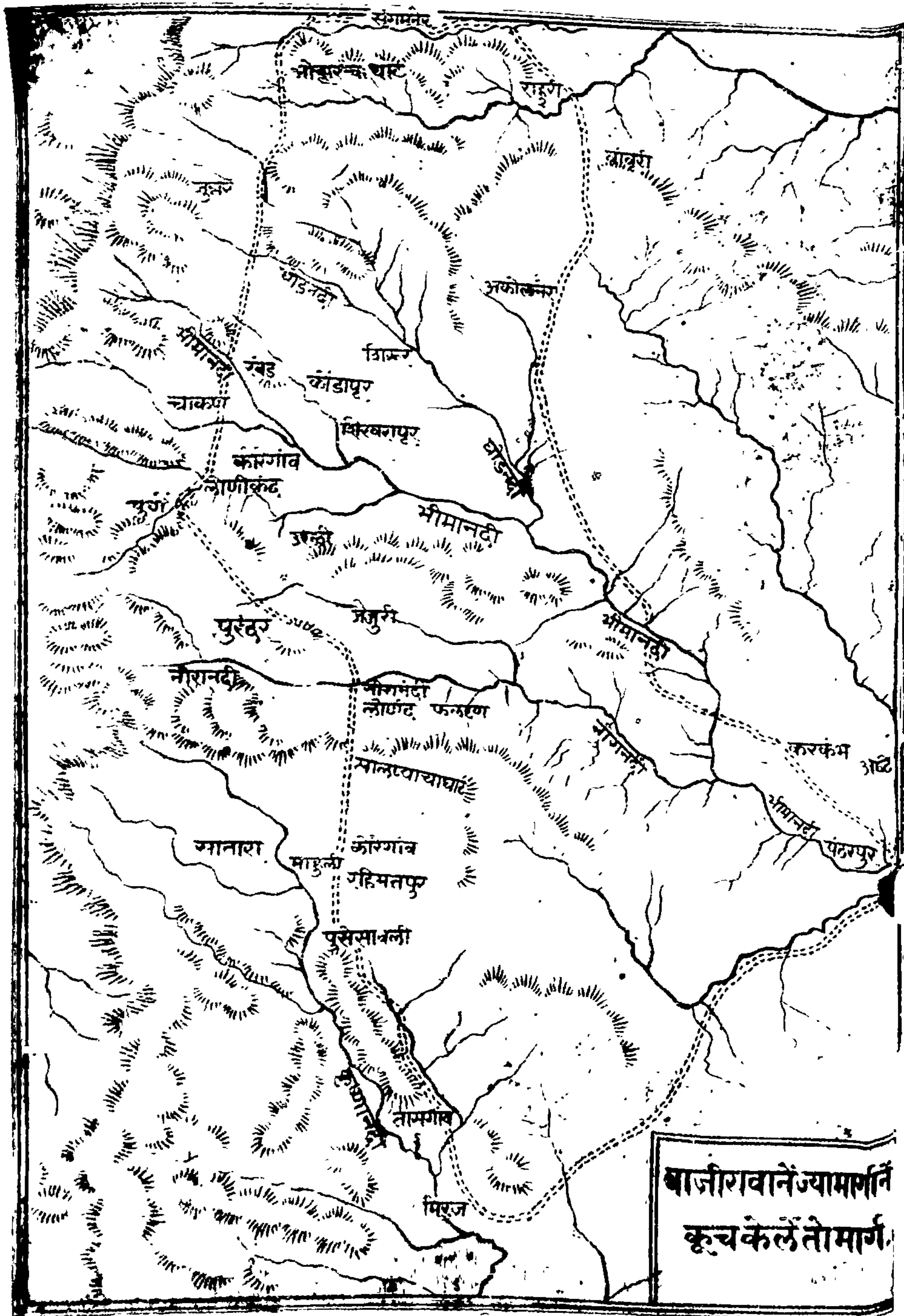
असो; अशा रीतीने खडकी आणि येरवडा या दोन ठिकाणच्या लढायांनी पेश-
व्यांच्या सारख्या विस्तीर्ण राज्याचा शेवट झाला. आपले राजधानीचे शहर न सोडतां
शत्रूशी आणखी नेटाने लढावे, ही कल्पना बाजीरावाच्या डोक्यांत न येतां तिकडे येरव-
ड्याच्या टेकडीवर आपले आरब शिपाई विजयासाठी लढत असतां इकडे बाजीराव साहे-
बानीं पुणे सोडून दिव्याच्या घाटाने सासवडाकडे जाण्याचा दुर्दैवाने निश्चय केला. बाजीराव
साहेब खडकीची लढाई झाल्याबरोबरच पुणे सोडून गेले, असे जे कित्येकांनी लिहिले
आहे, ते बरोबर नाही. “ श्रीमंत दिवाळी होऊन बाहेर पडले ते डे-यास येऊन दाखल
झाले. तेथे अवघी फौज जमा जाहली. तोफखानाहि तयार होऊन तेथे आला. अशी
तयारी होऊन कार्तिक शु० ८, तिसरे प्रहरां, लढईस प्रारंभ झाला. ” अशा प्रकारचे
बखरीमध्ये जे वर्णन आहे, त्यावरून येरवड्याच्या लढाईपर्यंत पेशवं पुण्यांत होते व
कार्तिक शु॥ ८ च्या रात्री ते दिव्याच्या घाटाने निघून गेले, हे उघड होत आहे.
बाजीरावसाहेब निघून गेल्यानंतर बापू गोखले यांनाहि दुसरा मार्ग उरला नाही.
आणि तेहि आपल्या धन्याच्या पाठोपाठ कूच करून निघाले. तरी पण या कृत्याने
बापू गोखल्याच्या कीर्तीला कमीपणा आला, असें मुळांच झालें नाही. शिपाई या
नात्याने त्याची कीर्ति अजरामर होऊन राहिलेली आहे. १८५७ सालच्या बंडांतलि
नानासाहेब पेशव्याचा सुप्रसिद्ध सेनापति, तात्या टोपे, याच्या युद्धकौशल्याबद्दल
ज्याप्रमाणे युरोपियन सेनापति देखील वाखाणणी करितात, त्याचप्रमाणे बापू गोखले
यांच्याहि युद्धकौशल्याची तारीफ युरोपियन इतिहासकाराकडून करण्यात येते.
“Fifteen years in India” या पुस्तकाचा कर्ता हा खडकीच्या लढाईमध्ये
इंग्लिशाचा एक ऑफिसर या नात्याने इंग्लिशाच्या बाजूने हजर होता. त्याने बापू
गोखले यांच्याबद्दल सदर पुस्तकामध्ये फार प्रशंसापर उद्गार काढिलेले आहेत:—
“ बापू गोखले यांचा बाधा धिप्पाड असून त्यांचे नाक डोळे सुरेख आणि पाणीदार असे
होते आणि त्याची शरीरकांति गौरवणांची होती. सर आर्थर वेलस्ली याच्या हाता-
खाली पेशव्यांचे जे सैन्य देण्यांत आलेले होते, त्या सैन्यांत बापू गोखले हे एक अधि-
कारी म्हणून होते. त्या वेळी इंग्लिशांच्या सैन्यांतलि शिस्त कशी असते आणि लढाई-
मध्ये ते कशा प्रकारच्या युक्त्या करित असतात, हे सर्व बापू गोखले यांनी पाहिलेले
होते आणि शिवाय ते स्वतः फार शूर आणि अनुभवी होते. परंतु दुर्दैवाने त्यांच्या
हाताखाली खडकीच्या लढाईच्या वेळी जे सैन्य होते, त्यात शिस्त नसून अव्यवस्था
फार होती. तरी पण जनरल स्मिथ यांच्याशी लढाई देण्याच्या कामी त्यांनी जे शौर्य
आणि कौशल्य दाखविले, ते खरोखर वर्णन करण्यासारखे आहे. आणि पुढे कधी जेव्हां
कवितादिनी त्यांच्या इतिहासाचे वर्णन करण्याला प्रवृत्त होईल, त्या वेळी आपल्या
देशाच्या एकनिष्ठ सेवेबद्दल ती देवी त्यांच्या डोक्यावर आपला पुष्पमंडित मुकुट
घातल्याशिवाय केव्हांहि राहणार नाही ! ”

केरेगांवची लढाई.

येरवड्याच्या लढाईनंतर बाजीराव साहेब आणि बापू गोखले हे पुरंदरच्या बाजूला आपल्या बरोबरच्या बऱ्याच मोठ्या सैन्यासह निघून गेले आणि त्यांच्या सैन्यापैकी कांहीं भाग सिंहगडच्या बाजूकडे वळला. यांना आपल्या बरोबर कूच करतांना बऱ्याच तोफाहि घेतलेल्या होत्या. कॅप्टन टर्नर हे या सिंहगडकडील तुकडीचा पाठलाग करण्याकरिता निघाले. ते ता० १९ नोव्हेंबर रोजी संध्याकाळी सिंहगडच्या पायथ्याशी येऊन पोचले. त्यांनी सिंहगड येथील पेशव्यांच्या सैन्याचा पराभव करून त्यांच्यापार्शी ज्या तोफा होत्या त्या हस्तगत करून घेतल्या. परंतु त्या तोफा पुण्यास परत आणणे शक्य नसल्यामुळे त्यांची नाके तोडून त्या तोफा तेथेच टाकण्यात आल्या; व कॅप्टन टर्नर यांच्या हाताखालचे सैन्य ता० २१ नोव्हेंबर रोजी पुण्यास परत आले. अशा रीतीने सिंहगडकडील या लहानशा तुकडीचा जरी ताबडतोब पाठलाग आणि पराभव करितां आला, तरी पेशव्यांच्या बरोबर जें मुख्य सैन्य पुरंदर किल्ल्याच्याकडे निघून गेलेलें होतें, तें अद्यापि कायमच होतें. त्या सैन्याचा ताबडतोब पाठलाग सुरू करणे ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांना शक्य नव्हते. म्हणून ता० १७ नोव्हेंबरच्या येरवड्याच्या लढाई पासून ता० २१ नोव्हेंबर पर्यंतचे मध्यंतरीचे दिवस जनरल स्मिथ यांना आपली तयारी करण्यामध्ये घालविणे भाग पडलें. परंतु या मध्यंतरीच्या अवकाशामध्ये बाजीरावसाहेबांच्या सैन्याने पुण्यापासून बराच लांबचा पल्ला गांठला होता. पेशवे पुरंदरच्या बाजूने प्रथम निघाले, ते तेथून पुढे कूच करीत करीत साताऱ्याजवळ माहुली मुक्कामी येऊन पोहोचले. येथे एक हजार अरब आणि दोन हजार घोडेस्वार इतक्या सैन्यासह निपाणीचे आप्पासाहेब निपाणकर हे बाजीराव साहेबांच्या सैन्याला येऊन मिळाले. आपला पाठलाग करीत इंग्लिशांचे सैन्य सालप्याच्या घाटाने येत आहे, असे समजून आल्यानंतर त्यांना अडथळा करण्याकरितां कांहीं घोडेस्वार ठेवून बाजीराव साहेब माहुलीहून निघून पुससावळी येथे ता० २७ नोव्हेंबर रोजी आले; व तेथे दोन दिवस मुकाम करून ता० २९ नोव्हेंबर रोजी पहाटेस निपाणकर आणि पटवर्धन यांचेकडील पांच हजार घोडेस्वार आपल्याबरोबर घेऊन ते तेथून मिरजेकडे जाण्याकरितां निघाले. त्या वेळीं शत्रूला आपला पाठलाग पुढे करतां येऊं नये आणि शत्रू मध्येच अडविला जावा, या उद्देशाने बापू गोखले, विंचूरकर आणि घोरपडे यांच्या हाताखाली पेशव्यांचे मुख्य लष्कर देण्यांत आलेलें होतें. अशी मागची तरतूद करून पेशवे मिरजेकडे जाण्याकरितां निघाले. परंतु बापू गोखले शत्रूला अडविण्याकरितां

आपल्या सैन्यानिशी ज्या डोंगरामध्ये दबा धरून बसले होते, त्या डोंगराना वळसा घालून इंग्लिशांचे सैन्य ता. २ डिसेंबर रोजी पुसेसावळी येथे येऊन पोचले. त्यामुळे बाजीराव साहेबांना आपली दिशा बदलणे जरूर झाले. आतांपर्यंत पुण्यापासून पुरंदर, माहुली, पुसेसावळी, मिरज, या मार्गाने ते दक्षिणेकडे कूच करीत चाललेले होते. परंतु येथून त्यांनी आपली दिशा बदलली आणि उत्तरेकडे पंढरपुरच्या रोखाने त्यांनी आपला मार्ग फिरविला. पुढे पेशव्यांचा मुकाम पंढरपूर येथे असता इंग्लिशांचा पलटणे ता. ८ डिसेंबर रोजी पंढरपूरच्या जवळ येऊन पोचला. पंढरपूरला येतांना बापू गोखल्यांच्या सैन्याने इंग्रजी फौजेला फारच सतावून सोडले; पण इतक्या त्रासांतून आणि हालविपत्तींतून इंग्लिशांचे सैन्य पंढरपूरला येऊन पोचते आहे, तांचे त्यांना अशी बातमी कळली की, बाजीराव साहेब अहमदनगर जिल्ह्याकडे वळले असून त्यांचा मुकाम पीरगांव येथे आहे. पण निरा आणि भीमा या नद्या ओलांडून इंग्लिशांचे सैन्य पीरगांव येथे येते, तो तेथील मुकाम सोडून बाजीरावसाहेब नाशिकाकडे निघून गेले. जलदी जलदीने मुकाम बदलून आपण कोणत्या दिशेने कोणीकडे जात आहो याचा शत्रूला मागमूस लागू न देता बाजीरावसाहेबांनी शत्रूला झुकाव्या देण्याची जी ही पद्धत सुरू केली होती, त्यामुळे त्यांचा पाठलाग करणे इंग्लिश फौजेला फार काठण पडू लागले. म्हणून आतां पीरगांवाहून बाजीरावसाहेबांच्या पाठीमागे लागत नाशिकाला जाण्याचे सोडून हेऊन कंटाळून ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांनी आपला मार्ग शिरूरकडे वळविला. इतके दिवसपर्यंत जनरल स्मिथ हे आपल्या बरोबर मोठ-मोठ्या तोफा वगैरे सामान घेऊन फिरत होते. त्यामुळे त्यांना जलदीने पाठलाग करण्याला अडचण पडत होती; म्हणून शिरूर येथे तोफा वगैरे सामान ठेवून सज्या सैन्यानिशी स्मिथसाहेब आपल्या कामागिरीवर फिरून निघाले. ते शिरूरहून बाजीरावाचा नाशिकच्या दिशेने पाठलाग करण्याकरितां प्रवरेच्या कांठी संगमनेर येथे येऊन पोचले. परंतु तेथे आल्यावर त्यांना असे कळले की, बाजीरावसाहेब हे नाशिककडे मुळाच न वळतां मध्यंतरी त्रिंबकजी डोंगळ्यांच्या हाताखालील पायदळाची आणि त्यांची गांठ पडून ते संगमनेरवरून मधला ओझरचा घाट उतरून जुन्नरच्या वाटेने पुण्याकडे फिरून निघून गेले आहेत. ही जी बातमी स्मिथसाहेबाला कळली होती, त्याप्रमाणे खरोखरच बाजीरावसाहेब ओझरचा घाट उतरून जुन्नरखेडच्या रस्त्याने ता. ३० डिसेंबर १८१७ रोजी चाकण येथे येऊन पोचलेले होते. आणि तेथून आतां पुणे फक्त आठ नऊ कोसच राहिले होते. त्यामुळे बाजीरावसाहेब आपल्या सगळ्या सैन्यासह फिरून पुण्यांत येण्याला फारसा अवकाश राहिला होता, असे नाही. ता. १८ नोव्हेंबर पासून ता. ३० डिसेंबरपर्यंतच्या मधल्या सुमारे दीड महिन्यांच्या अवकाशामध्ये पुरंदर, सालण्याचा घाट, माहुली, पुसेसावळी, मिरज, पंढरपूर, पीरगांव, संगमनेर, ओझर, जुन्नर, खेड आणि चाकण, या ठिकाणांवरून फिरतां फिरतां स्मिथसाहेबाला हुलकावण्या दाखवीत आणि झुकाव्या देत बाजीरावसाहेब फिरून पुण्याकडे परत आले, आणि ते फिरून

बाजीरावाने ज्या मार्गाने
 कूच केले तो मार्ग

पुणे शहर कार्बाज करण्याच्या अगदीं बेतांत होते, यावरून या हुलकावण्या दाखविण्यामध्ये त्यांनीं जें कौशल्य प्रकट केलें, त्याचें महत्त्व कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. पाठलाग करणाऱ्या आपल्या शत्रूला त्यांनीं अगदीं जेरीस आणलें होतें. इतक्या दीड महिन्यांच्या अवकाशांत सुमारे दहा वारा ठिकाणच्या मुक्कामांत आणि एकंदर सुमारे ४०० मैलांच्या प्रवासांत स्मिथसाहेब एकदांहि त्यांना गांठूं शकला नाहीं. इतके दिवस इतके मैलांचा पाठलाग करून त्यांत एकदां सुद्धा यश प्राप्त होऊं नये, ही इंग्लिशांना अत्यंत नामुष्कीची गोष्ट आहे. पण त्या सगळ्याच्यापेक्षांहि इंग्लिशांना जास्त नामुष्कीची गोष्ट ही आहे कीं, इंग्लिशांचें इतकें सैन्य बाजीरावसाहेबाच्या पाठीवर असतां त्यांनीं जर लष्करी धोरण्याच्या दृष्टीनें एखादी मुख्य गोष्ट करावयाला पाहिजे होती तर ती ही कीं, त्यांनीं बाजीरावाला फिरून पुण्याकडे येऊं द्यावयाला नको होतें. पण जी गोष्ट इंग्लिशांनीं करूं द्यावयाला नको होती, ती गोष्ट बाजीराव आणि बापू गोखले यांनीं इंग्लिशांच्या पाठलाग करणाऱ्या सैन्याला खडे चारून आणि त्यांना मजुमानतां हटकून घडवून आणिलीं, यांत बाजीराव आणि बापू गोखले यांच्या लष्करी धोरणाचा आणि लष्करी दूर दृष्टीचा खार्त्रानें विजय झालेला होता, असें कोणाहि निःपक्षपाती मनुष्याला कबूल करणें भाग आहे. दीड महिन्यांत इंग्लिश सैन्य कांहीं एक करूं शकलें नाहीं; रानोमाळ फिरून उगीच थकून मात्र गेलें; अखेरीस जड तोफा जलदीच्या पाठलागाला अडथळा करतात, म्हणून त्या तोफाहि स्मिथसाहेबानें शिरूरला ठेवून पाहिल्या. तरी पण अखेरीस तो पेशव्यांच्या पुण्याकडील रोखाला प्रतिबंध करूं शकला नाहीं तो नाहींच ! आणि पेशव्यांचें सैन्य मात्र दक्षिण, उत्तर, पूर्व, पश्चिम अशा निरनिराळ्या दिशांनीं घिरट्या घालीत घालीत आणि इंग्लिशांच्या सैन्याला चुकवीत चुकवीत नेमकें पुण्याच्याजवळ चाकणाला येऊन पोचलें ! या बाबतींत बाजीरावानें दाखविलेल्या कौशल्याबद्दल खुद्द इंग्लिशांनींहि त्याची स्तुति केलेली आहे. बाजीरावसाहेबांनीं या प्रसंगीं गानिमी काव्याची पद्धत स्वीकारली होती. पाठीमागून पाठलाग करीत येणाऱ्या शत्रूला फसविण्याकरितां आणि त्याला भलत्याच दिशेकडून वळवून देण्याकरितां बाजीरावसाहेब हे आपल्या सैन्यातील कांहीं लोक पाठीमागें एका दिशेला ठेवून आपण पुढें निराळ्याच दिशेनें दुसरीकडे कोठें तरी कूच करून जात असत. त्यांच्या सैन्यांत या वेळीं तोफा वगैरे सारखें जड सामान फारसें कांहीं नसून त्यांनीं आपल्या भोंवतीं बहुतेक घोडेस्वारांचाच भरणा ठेविला होता. व त्यांच्या सैन्यांत घोडेस्वारच असल्यामुळे लांब लांब मजला मारून शत्रूला झुकाड्या देण्याला त्यांना फारच सोईचें पडत असे. मागें जें सैन्य ठेविलेलें असे, तें अमुक दिशेला जात आहे, असे पाहून बाजीरावसाहेबाहि त्याच दिशेनें जात असले पाहिजेत, असें वाटून इंग्लिश सैन्य पुष्कळ वेळां फसत असे. आणि हें पाठलाग करणारें इंग्रजी सैन्य जवळ आले, म्हणजे पेशव्यांचे मुद्दाम मागें ठेवलेले लोक तेथून पळून निघून जात असत. पण पाठीमागें ठेविलेल्या सैन्यानें वेळ आल्यास कसे लढावयाचें हें काम बाजीरावाचे सरदार करीत असत; व आपल्या प्राणावर प्रसंग आला तरी

हरकत नाही, पण आपल्या पुढे गेलेल्या धन्याच्या जिवाला धोका येतां कामा नये, अशा प्रकारची सर्व तजर्वाज बापू गोखले, विंचूरकर, घोरपडे, यांच्यासारखे सरदार मार्गे राहून मोठ्या प्रामाणिकपणाने आणि अत्यंत स्वामिनिष्ठेनें करीत असत. आणि हे मार्गील संरक्षणाचें काम आपल्या स्वामिनिष्ठ सरदारांकडे सोंपवून पुढील धोरण कसें ठरवावयाचें व पुढें कोठें जावयाचें या गोष्टी बाजीरावसाहेबांनीं स्वतः आपल्याकडे घेतल्या होत्या. याबद्दलची व्यवस्था बाजीरावसाहेब कशी करीत असत, याविषयीं बिग्रेडिअर जनरल स्मिथ यांनीं जनरल डोव्हटन यांना लिहिलेल्या एका पत्रामध्ये जें वर्णन केलेलें आहे, तें फारच मनोरंजक आहे. ते लिहितात कीं “ एकाद्या गांवांत बाजीरावसाहेबांचा मुक्काम पडला, म्हणजे ते तेथील पाटील वगैरे लोकांना बोलवून आणीत असत. आणि जिकडे आपल्याला जावयाचें नाहीं, तिकडच्या रस्त्यांची व डोंगरांतील आडवाटांची ते त्यांच्यापाशीं मुद्दाम ऐसपैस चवकशी करीत असत; आणि त्यांना जावयाचें झालें म्हणजे अखेरसि ते निराळ्याच कोठल्या तरी रस्त्यानें निघून जात असत. इंग्लिशांना फसवण्याकरिता ते आणखी एक युक्ति करीत असत, ती अशी कीं, आपल्या सैन्यांतील लोक कूच करण्याकरितां निघाले म्हणजे त्यांच्या निरनिराळ्या तुकड्या करून त्यांना निरनिराळ्या दिशांनीं पाठविण्यांत येत असे. या सगळ्या तुकड्यांतील लोक अखेरसि जरी ठरलेल्या मुक्कामावर येऊन एकत्र जमावयाचे असत, तरी शत्रूला गोंधळांत पाडण्याकरितां या युक्तीचा चांगला उपयोग होत असे. या शिवाय दुसरी एक गोष्ट अशी होती कीं, आज आतां पुढला मुक्काम कोठे व्हावयाचा आहे, हें खुद्द बाजीरावसाहेबांच्याशिवाय त्यांच्या सैन्यांतील एकाहि मनुष्यास कधीं कळत नसे. ते निघाले म्हणजे त्यांच्या पाठीमागून बाकीचे सैन्य निघत असे. अशा वेळीं कूच करतांना सैन्यांतील व्यवस्था अशी असे कीं, बाजीरावसाहेबांचें सामानसुमान पुढें चालत असे; त्यांच्या पाठीमागून हत्तींवर घातलेला खाजिना घविण्यांत येत असे; आणि त्या हत्तींच्या संरक्षणाकरितां त्यांच्या बाजूनें कित्येक गार ठेविलेले असत; त्यांच्या पाठीमागून खुद्द श्रीमंतांची स्वारी चालत असे; त्यांच्या पाठीमागे निवडक खास पायदळांतील कांहीं लोक असत; आणि तोफेवारागें निपाणकर वगैरे सरदारांचे घोडेस्वार असत. आणि या सगळ्यांच्या या धडापासून त्यांच्या सैन्याच्या पिछाडीचे संरक्षण करण्याकरितां बापू गोखले यांच्या आलें. त्याचप्रमाणें इंग्लिशांसत. त्यांच्यावर पाठीमागून शत्रूच्या सैन्यानें हल्ले देण्यांत व असिस्टंट सर्जन वुइंगेट यांना वेळ मिळेपर्यंत किरकोळ आणि लेफ्टनंट कोनेलन जवळची धर्मशाळा होती, त्या धर्मशाळेच्या इमारतींत त्या जखमी झालेल्या ऑफिसरांना नेऊन ठेवण्यांत आलें; पण कांहीं वेळानें ती धर्मशाळाहि पेशव्यांच्या लोकांनीं हस्तगत करून घेतली आणि तेथें जखमी होऊन पडलेले असिस्टंट सर्जन मि. वुइंगेट यांना ठार करण्यांत आलें; व बाकीच्या ऑफिसरांवरहि लवकरच तसाच प्रसंग येणार होता. पण कॅप्टन स्टॉटन यांनीं लगट करून ती धर्मशाळा फिरून आपल्या हस्तगत करून घेतली.

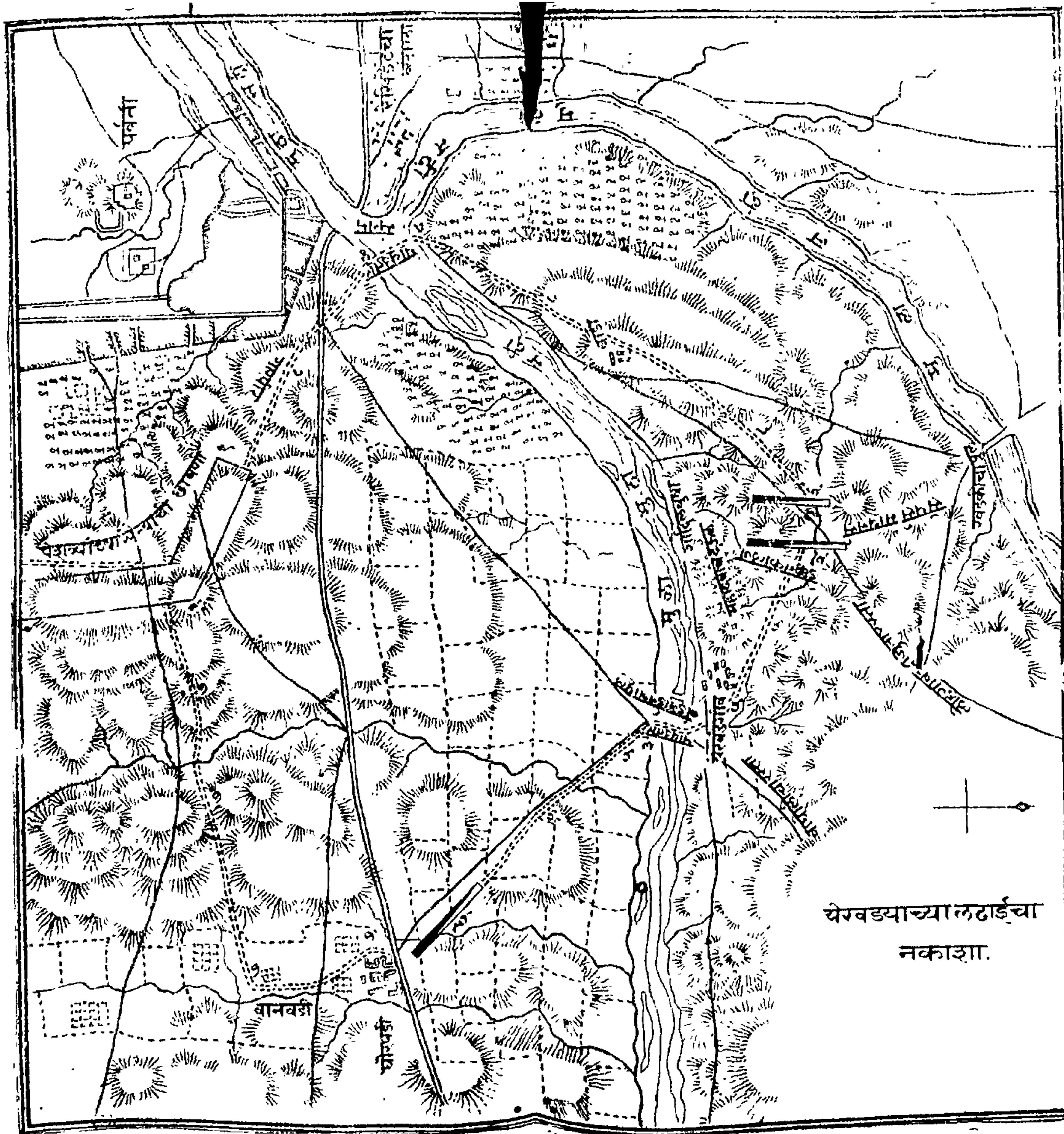
much ingenuity and stratagem in his several dispositions, of which their protracted success was a sufficient evidence.

वर वर्णन केलेल्या प्रकारच्या कौशल्याने आपला पाठलाग करणाऱ्या इंग्रज शत्रूंना फसवीत फसवीत बाजीरावसाहेब ता० ३० डिसेंबर रोजी पुण्यापासून आठ नऊ कोसांवर चाकण मुक्कामी येऊन दाखल झाले ही बातमी पुण्यास कळतांच पुण्यांतील लोकांचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. आपला राजा फिरून आपल्या मध्ये येणार आणि आपले गेलेले स्वातंत्र्य आपल्याला फिरून मिळणार, असा संभव दिसू लागल्याबरोबर पुण्यांतील स्वामिभक्त लोकांची चित्तवृत्ति आनंदाने किती उचंबळून गेली असेल, याची कल्पनाहि करता येणे शक्य नाही ! सर्व लोक बाजीरावाच्या भाग्याची आणि बापू गोखल्यांच्या शौर्याची वर्णने गाऊ लागले. फक्त आपल्या फंद-फितुरीने, हरामखोरीने आणि विश्वासघाताने पेशव्यांचे राज्य बुडवून इंग्रजांना आपल्या घरांत घेण्याला ज्यांना मदत केली होती, अशा देशद्रोही लोकांचे मात्र धाबे अगदा दणाणून गेले. व आतां बाजीरावसाहेब परत पुण्यांत आले, तर आपल्या पातकाबद्दल आपल्याला काय झाले होईल, याबद्दल त्यांना भीति वाटू लागली. त्याचप्रमाणे त्या वेळी पुण्याच्या बंदोबस्ताचे काम कर्नल बर यांच्याकडे सोंपविण्यांत आले होते, व त्यांच्यापार्शी सैन्यहि फारसे नव्हते. त्यामुळे तोहि फार घाबरून गेले. पेशव्यांचा पाठलाग करणारे ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ हे हल्ली कोठे आहेत आणि पेशव्यांच्या सैन्याच्या पाठीमागे ते किती दूर अंतरावर राहिलेले आहेत. याबद्दल कर्नल बर यांना कांहीं कल्पना येईना. आणि पेशवे उधां चाकणहून पुण्यामध्ये आले, तर जनरल स्मिथ हे त्यांच्या पाठोपाठ त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरितां येतील, किंवा पेशव्यांना अडथळा करण्याकरितां आपण दुसरी कांहीं तजवीज केली पाहिजे, याबद्दल कर्नल बर यांना कांहीं एक निश्चय करितां येईना. म्हणून प्रसंग पडल्यास आपल्याला कांहीं तरी मदत व्हावी, भासाठी शिरूर येथून नेटिव्ह पायदळाची एक पलटण कर्नल बर यांनी ताबडतोब बोलावली. त्याप्रमाणे पाहिल्या बांम्बे नेटिव्ह इन्फंट्रीपैकी दुसरी बॅटेलियन, दोन तोफखान्यांची अडीचशे घोडेस्वार, इतके सैन्य आपल्या बरोबर घेऊन कॅप्टन स्टॉटन हा तय्यार होतो, असे म्हणतात. १७ रोजी रात्री ८ वाजतां शिरूरहून निघाला, आणि २७ रोजी ते तुमच्या मदतीची वाट पहिलेवारी १८१८ रोजी सकाळी १० वाजतां तो जातां तसेच पुढे लोणांकंदावरून पुण्यास याव, परंतु तेथे येऊन त्या टेकडीत त्यांनी आम्हांला गुप्त हेर म्हणून तुमचेकडे पाठविले आहे, असे कॅप्टन स्टॉटन यांना सांगण्यांत येत होते. हे हेर पेशव्यांकडून खोटे पाठविले गेलेले असोत, किंवा घाबरून गेलेल्या पुण्याच्या इंग्लिशांकडून खरोखरीचेच पाठविले गेलेले असोत, परंतु पेशव्यांच्या सैन्याने कोरेगांव येथे इंग्लिशांचा पराभव करून कॅप्टन स्टॉटन यांची इतकी दुर्दशा उडवून टाकली होती की, त्यांनी पुढे चाल करून पुण्याला येणे शक्यच नव्हते. आणि म्हणून

भीमा नदी उतरून पलीकडे जाऊं लागलें. या वेळीं पेशव्यांचें सैन्य भीमा नदीच्या उजव्या तीरावर असून इंग्लिश इतिहासकारांच्या अदमासाप्रमाणें त्या सैन्यात सुमारे वीस हजार घोडेस्वार आणि आठ हजार पायदळ इतके लोक होते. ह्यांपैकी कांहीं लोक भीमानदी उतरून इंग्लिशांना मागे हटविण्याकरितां कोरेगांवांत शिरले. या गांवाला त्या वेळीं तटबंदी फार चांगली आणि मजबूत अशी होती. या गांवात ता. १ जानेवारी रोजी दुपारच्या वेळीं दोन्ही बाजूच्या लोकांची मिळून फारच गर्दी झाली. इंग्लिशांचें पायदळ, घोडेस्वार, सामानसुमानाचे बैल आणि बाजारबुणगे लोक, हे सगळे आर्धांच गावांत शिरून राहिले होते व त्याच्यावर हल्ला करण्याकरितां पेशव्यांचे लोकहि दुसऱ्या बाजूनें गांवांत शिरले. इंग्लिशांच्यापार्शी दोन तोफा होत्या. त्या त्यांनीं पहिल्यानें भीमानदीच्या पात्रांतली पाय उताराच्या वाटेच्या रोखाने डागून ठेविल्या होत्या. पण त्यांचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. म्हणून त्यांनीं त्या गांवच्या तटबंदीच्या आंत आणून मान्याच्या जागी ठेविल्या इंग्लिशांचें सैन्य साऱ्या रात्रभर चालून अगदीं थकून गेलेलें होतें; व त्याला जी विश्रांति पाहिजे होती ती न मिळतां त्याला एकदम शत्रूच्या सैन्याशीं तांड देणें भाग पडलें. दुपारच्या उन्हामुळें त्यांना त्या वेळीं अतिशय त्रास होत होता, व ते लोक जरी तहानेनें व्याकुळ झालेले होते, तरी पेशव्यांच्या मान्याच्या भीतीनें भीमानदीच्या पाण्यावर जाणेंहि त्यांना त्या वेळीं शक्य नव्हतें. त्याचप्रमाणें त्या कोरेगांवच्या लहानशा तटबंदीच्या आतमध्ये इंग्लिशांचे इतके लोक भरले होते कीं, त्यांना आजूबाजूला फिरण्यालाहि वाव मिळणें शक्य नव्हतें. अशा स्थितीत त्यांच्या हातून तेथें लढण्याचें काम काय होणार ? आणि अशा अडचणीच्या जागेंत सांपडलेल्या या इंग्लिश सैन्यावर हल्ला करण्याकरिता एक एक हजार अरवाची एक तुकडी, अशा एकंदर तीन तुकड्या चाल करून पुढें आल्या. या वेळीं त्या लहानशा जागेंत या उभय सैन्यांमध्ये जें युद्ध झालें, तें केवळ संगिनीचें आणि तरवारीचेंच झालें. दुरून गोळी घालणें आणि लढाई करणें हें या ठिकाणीं शक्यच नव्हतें इंग्लिशांच्या तोफांचा मारा मधून मधून चाललेला होता, पण त्यांच्या लष्. दोन तोफापैकी एक तोफ पेशव्यांच्या लोकांनीं हल्ला चढवून काबीज केली, आणि त्या तोफवरीं मुख्य अधिकारी, लेफ्टनंट विशोल्म, याला ठार मारण्यांत येऊन त्यांच्या घडापासून त्वळें डोकें कापून तें पेशव्यांकडे विजयाचें चिन्ह म्हणून पाठवून देण्यांत आलें. त्याचप्रमाणें इंग्लिशांच्या बाजूकडील लेफ्टनंट स्वानस्टन आणि लेफ्टनंट कोनेलन व असिस्टंट सर्जन वुइंगेट यांना चबर जखमी लागल्या; म्हणून गांवांत जी एक देवळा-जवळची धर्मशाळा होती, त्या धर्मशाळेच्या इमारतींत त्या जखमी झालेल्या ऑफिसरांना नेऊन ठेवण्यांत आलें; पण कांहीं वेळानें ती धर्मशाळाहि पेशव्यांच्या लोकांनीं हस्तगत करून घेतली आणि तेथें जखमी होऊन पडलेले असिस्टंट सर्जन मि. वुइंगेट यांना ठार करण्यांत आलें; व बाकीच्या ऑफिसरांवरहि लवकरच तसाच प्रसंग येणार होता. पण कॅप्टन स्टॉटन यांनीं लगट करून ती धर्मशाळा फिरून आपल्या हस्तगत करून घेतली.

या धर्मशाळेशिवाय गांवामध्ये एक मजबूत गढी होती, ती आपल्या हस्तगत करून घ्यावी, ही गोष्ट इंग्लिशांच्या ध्यानांत न आल्यामुळे ती तशीच मोकळी राहिलेली होती. ती पेशव्यांच्या लोकांनी आपल्या ताब्यांत घेतल्यामुळे त्यांना ती एक सुरक्षितपणाची चांगलीच जागा मिळाली. तेथून व इतर ठिकाणांहून पेशव्यांच्या लोकांनी जेव्हां अतिशय नेट केला, तेव्हां इंग्लिशांचे सैन्य अगदी जेरसि आले; व पेशव्यांच्या सैन्याने आपल्या शौर्याची इतकी शिकस्त केली होती आणि विजयश्री इतकी निश्चित केली होती की, मराठा सैन्याच्यापुढे यानंतर टिकाव धरणे अशक्य आहे असे ठरवून इंग्लिश सैन्यांतलं युरोपियन लोक आणि नेटिव्ह लोक असे सर्वजण शरण येण्याला तयार झालेले होते ! परंतु त्या सैन्यांतलं कमांडिंग ऑफिसर, कॅप्टन स्टॉटन, याला अद्यापि थोडीशी आशा होती; व म्हणून आपल्या लोकांनी आशा न सोडतां असेच कांहीं वेळ टिकाव धरून रहावे, असा त्याने आपल्या सैन्याला सल्ला दिला. त्यामुळे दोन्ही सैन्ये पुढे तशीच लढत राहिली. पण त्या अडचणीच्या जागेत इंग्लिशांच्या लोकांना ठिक-ठिकाणी कोंडून आणि अडकवून ठेवण्यापेक्षा दुसरे कांहीं करतां येणे पेशव्यांच्या सैन्याला शक्य नव्हते. यामुळे इतके कार्य करून आणि इंग्लिशांवर शरण येण्याइतकी पाळी आणून रात्री ९ वाजण्याच्या सुमारास पेशव्यांचे सैन्य आपल्या छावणीकडे येण्याकरितां परत निघाले. पेशव्यांचे सैन्य पलीकडच्या कांठावर परत गेल्यानंतर रात्रीच्या काळोखांत साऱ्या दिवसाच्या तान्हेलेल्या इंग्लिशांच्या त्या शिपायांना नदीचे पाणी प्यावयाला मिळाले ! कारण, पेशव्यांच्या सैन्याने साऱ्या दिवसांत त्यांना पाणी देखील मिळू दिले नव्हते !

अशा रीतीने कॅप्टन स्टॉटन यांच्या हाताखालील लोकांचा पूर्णपणे पराभव करून दुसरे दिवशी पेशव्यांचे सैन्य पुण्याकडे वळले व त्या सैन्याचा तळ लोणीकंद येथे येऊन पडला. कोरेगांव येथे पेशव्यांच्या सैन्याला जो जय मिळाला होता, त्याच्या योगाने त्या सैन्यांतलं शिपायांच्या मनांत पुढील विजयाच्याहि आशा उत्पन्न झालेल्या होत्या; व कॅप्टन स्टॉटन हा आपले लोक त्या कोरेगांवच्या अडचणीच्या तटबंदीतून काढून लोणीकंदच्या मोकळ्या मैदानावर घेऊन येईल, तर तेथे आपण त्याचा फिरून पुरा फत्ता उडवून टाकूं, अशीहि त्यांना खात्री वाटत होती. म्हणून त्याने लोणीकडे यावे, यासाठी त्याच्याकडे कांहीं खोटे निरोप कित्येक हेरांच्या बरोबर पाठविण्यांत आले होते, असे म्हणतात. पुण्याला कर्नल बर वगैरे जे युरोपियन अधिकारी आहेत, ते तुमच्या मदतीची वाट पहात आहेत, आणि तुम्ही कोरेगांवाहून परत न जातां तसेच पुढे लोणीकंदावरून पुण्यास यावे, असा निरोप सांगण्याकरितां त्यांनी आम्हांला गुप्त हेर म्हणून तुमचेकडे पाठविले आहे, असे कॅप्टन स्टॉटन यांना सांगण्यांत येत होते. हे हेर पेशव्यांकडून खोटे पाठविले गेलेले असोत, किंवा घाबरून गेलेल्या पुण्याच्या इंग्लिशांकडून खरोखरीचेच पाठविले गेलेले असोत, परंतु पेशव्यांच्या सैन्याने कोरेगांव येथे इंग्लिशांचा पराभव करून कॅप्टन स्टॉटन यांची इतकी दुर्दशा उडवून टाकली होती की, त्यांनी पुढे चाल करून पुण्याला येणे शक्यच नव्हते. आणि म्हणून

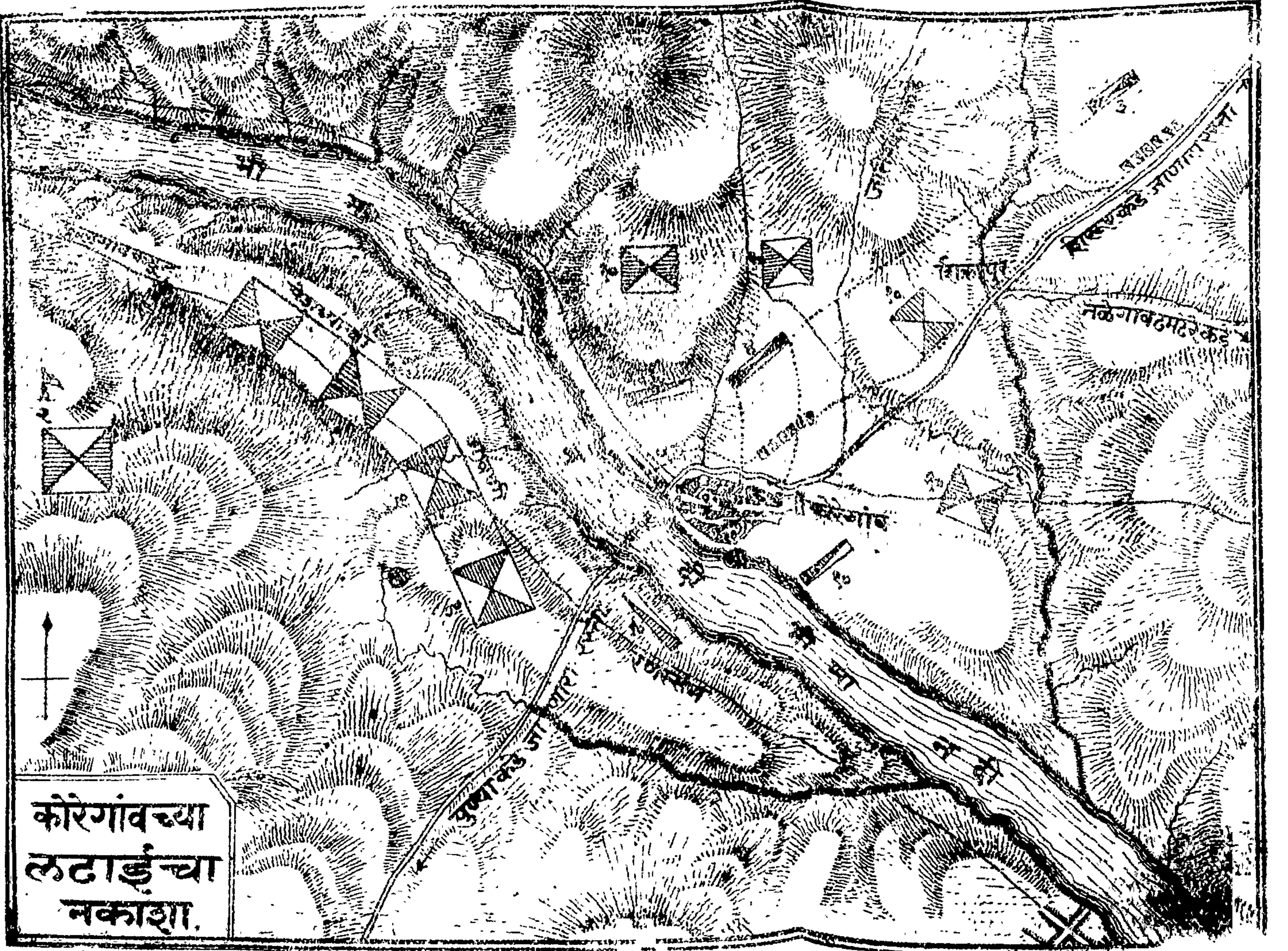

येरवड्याच्या लढाईतील सैन्यांच्या हालचालींचे वर्णन.

- १ १ १ पेशव्यांच्या सैन्याची छावणी.
- २ २ ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या सैन्याची येरवड्याच्या टेकडीच्या जवळची छावणी.
- ३ येरवड्याच्या जवळची पाय-उताराची वाट.
- ४ संगमाजवळची पायउताराची वाट.
- ५ ५ ५ ५ ता. १६ नोव्हेंबर रोजी संध्या-काळीं कर्नल मिलने यांचे सैन्य ज्या मार्गाने नदी उतरून घोरपडीकडे चालले होते, तो मार्ग.
- ता. १६ नोव्हेंबर रोजी रात्री कर्नल मिलने यांच्या सैन्यां-तील लोकांनी जेथे मुक्काम केला, ती जागा.
- ७ ७ ७ ७ ता. १७ नोव्हेंबर रोजी पहा-टेस पेशव्यांच्या सैन्यावर हल्ला करण्याकरितां कर्नल मिलने हा ज्या मार्गाने गेला, तो मार्ग.
- ८ ८ ८ ८ ता. १७ नोव्हेंबर रोजी पहा-टेस पेशव्यांच्या सैन्यावर दुसऱ्या बाजूने हल्ला करण्या करितां ज्या मार्गाने जनरल स्मिथ गेला, तो मार्ग.

येरवड्याच्या लढाईचा
नकाशा.

(पान २४ च्या पुढे.)

कोरेगांवच्या लढाईतील सैन्यांच्या हालचालींचे वर्णन.

- १ १ १ १ भीमेच्या उजव्या कांठावरील पेशव्यांची छावणी.
- २ कोरेगांवच्या लढाईचे वेळी वाजीराव पेशवे व सातारचे राजे जेथे लढाई पहात होते ती जागा व जरीपटव्याचे निशाण शिहरून येणाऱ्या इंग्लिशांच्या सैन्याने पेशव्यांचे सैन्य जेथून पाहिल्याने पाहिले ती जागा.
- ३ पेशव्यांचे घोडेस्वार भीमा नदी उतरून कोरेगांवाकडे जाऊ लागले असता त्यांना अडविण्याकरिता इंग्लिश घोडेस्वार जेथे येऊन उभे राहिले ती जागा.
- ४ भीमा नदीच्या डाव्या कांठावर इंग्लिशांची पलटण येऊन जेथून त्या पलटणीने पलीकडच्या कांठावरील पेशव्यांच्या घोडेस्वारांवर आपल्या दोन तोफा चालू केल्या ती जागा.
- ५ आपल्या घोड्यांवरून उतरून इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांनी कोरे-

- गांवांत जी जागा काबीज करून घेतली ती जागा.
- ७ जेथे इंग्लिशांचे सामानसुमान आणि बाजारबुणगे आश्रय घेऊन राहिले होते ती जागा.
- ८ ९ गांवांनी आणून लावलेल्या इंग्लिशांच्या तोफांची जागा.
- १० १० १० कोरेगांवच्या सभोवती वेढा घालून राहिलेले पेशव्यांचे पायदळ
- १० १० १० आणि घोडेस्वार.
- ११ कोरेगांवांत ठिकाठिकाणी आश्रय घेऊन राहिलेल्या इंग्लिश फौजेतील लोकांना त्या त्या ठिकाणांमधून हुस्कून लावून पेशव्यांच्या आरबांनी आपल्या ताब्यांत घेतलेली कोरेगांवची गढी.
- १२ इंग्लिशांचे जखमी झालेले ऑफिसर आणि शिपाई व त्यांची एक तोफ पेशव्यांच्या आरबांनी जेथे काबीज करून घेतली ती जागा.

(पान ४० च्या पुढे.)

स्वाभाविकपणेच त्यांनी शिरूर येथे परत जाण्याचा वेत ठरविला. कारण, या कोरेगांवच्या आपल्या पराभवाच्या विपत्तीमध्ये आपल्याला कोणी मदतीला येईल, अशी त्यांना कांहीं एक आशा दिसेना. पेशव्यांचे एवढे मोठे अवाढव्य सैन्य वाटेत लोणी-कंद येथे तळ देऊन पडलले असतांना पुण्याहून कॅप्टन स्टॉटन याच्या मदतीला कोणी येणे शक्यच नव्हते. बाकी येऊन जाऊन आशा काय ती त्रिगेडिअर जनरल स्मिथ याच्या हाताखालील सैन्याची. पण इकडे कोरेगांवास इंग्लिशांच्या सैन्यावर इतका कहर गुदरत असतांना ते सैन्य कोठे आहे याची कॅप्टन स्टॉटन यांना कांहीं एक बातमी नव्हती; मग त्या सैन्याच्या मदतीची गोष्ट तर लांबच राहिली. जनरल स्मिथ यांचे सैन्य संगमनेराहून पेशव्यांचा पाठलाग करीत जे निघाले, त्याला ओझरच्या घाटाच्या डोंगरांतून त्रिंबकजी डेंगळ्याच्या रामोशांनी इतके सतावून सोडले होते की, त्या डोंगरांतून येतांना स्मिथसाहेबाचे बरेच दिवस मोडले; आणि कोरेगांवच्या लढाईत इंग्लिशांचे सैन्य ता. १ जानेवारी रोजी नामोहरम होऊन गेल्यानंतर मग दुसऱ्या दिवशी, म्हणजे ता. २ जानेवारी रोजी, स्मिथ साहेबाच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजनचे लोक जेमतेम चाकण मुक्कामी येऊन पोचले. पण आता त्यांच्या या उशीरा येण्याचा कॅप्टन स्टॉटन यांना कांहीं उपयोगहि नव्हता व ते आले आहेत हे त्यांना माहीतहि नव्हते. अशा स्थितीत आपले जखमी झालेले लोक घेऊन आल्या वाटेने शिरूरला परत जाण्याशिवाय कॅप्टन स्टॉटन यांना दुसरा मार्गच उरलेला नव्हता; व त्याप्रमाणे ते ता. २ रोजी रात्री निघून शिरूरला परत गेले.

येणेप्रमाणे या कोरेगांवच्या लढाईची हकीकत आहे. खडकीच्या लढाईत दोन्ही सैन्यांची बरोबरीची लढाई झाली, व येरवड्याच्या लढाईत येरवड्याच्या टेकडीवर जेथे इंग्लिशांच्या तोफा होत्या, त्या टेकडीवरहि पेशव्यांचे सैन्य चढून गेले होते, हे पूर्वी सांगितलेच आहे; पण या कोरेगांवच्या लढाईत तर पेशव्यांच्या सैन्याने इंग्लिश सैन्याचा पुराच पराभव करून टाकला ! इंग्लिशांच्या बाजूच्या सुमारे ८०० शें लोकांपैकी २७५ लोक या लढाईत मारले गेले. यावरून पेशव्यांच्या सैन्याने मिळविलेल्या विजयाची कोणालाहि योग्य कल्पना करता येण्यासारखी आहे. अशी जरी खरी वस्तुस्थिति आहे, तरी या कोरेगांवच्या लढाईतहि आमचाच जय झाला, असे इंग्लिश इतिहासकार लोकांना सांगण्याला यत्किंचित्हि कचरत नाहीत ! व कोरेगांवच्या समोरच्या बाजूला भीमा नदीच्या उजव्या काठावर आपल्या या जयाची निशाणा म्हणून ब्रिटिश सरकारने १८२२मध्ये एक जयस्तंभहि उभारलेला असून त्याच्यावर ज्या अनेक गोष्टी लिहिलेल्या आहेत, त्यांमध्ये one of the proudest triumphs of the British Army in the East (म्हणजे, पूर्वेकडील देशांत ब्रिटिश सैन्याला जे अनेक विजय मिळाले आहेत, त्यांमध्ये अतिशय गर्व वहाण्यासारखा हा एक विजय आहे !) असेहि लिहिण्यांत आलेले आहे ! ब्रिटिश सैन्य इतक्या धडधाडित रीतीने येथे नामोहरम झालेले असतांना देखील अतिशय गर्व वहाण्यासारखा हा विजय होता, असे म्हणून इंग्लिशांकडून जयस्तंभ उभारिले जातात, यावरून पूर्वीचे खोटे इतिहास कसे बनविण्यांत आलेले आहेत, याच्याबद्दलची कल्पना कोणालाहि येण्यासारखी आहे !

अष्ट्याची लढाई.

१ जानेवारी १८१८ रोजी कोरेगांव येथे इंग्लिशांच्या सैन्याचा पेशव्यांच्या लष्कराने पराभव केल्यानंतर 'श्रीमंतांच्या फौजेपैकी दहा पाच हजार फौज नारो विष्णु आपटे घेऊन वाघोली पावेतां आले. तेव्हां पुण्यामध्ये इंग्रज यांची पळण्याची तयारी झाली ' असें बखरकारांनी लिहिले आहे. वाघोली हे गांव पुण्यापासून फक्त २।३ कोसांवरच आहे; आणि कोरेगांवास इंग्लिशांवर विजय मिळविलेल्या मराठ्यांच्या फौजेपैकी दहा पाच हजार फौज नारोपंत आपटे यांच्या हाताखाली पुण्याच्या रोखाने येत असलेली ऐकून पुण्यातील इंग्रज लोकांची गाळण उडावी आणि त्यांनी पळण्याची तयारी करावी, हे अगदी स्वाभाविक होते. परंतु पेशव्यांच्या कांहीं फौजा जरी लोणिकंद आणि वाघोली येथपर्यंत येऊन पोचलेल्या होत्या, तरी पेशव्यांची मुख्य फौज कोरेगांवाहून राजेवाडीच्या मुक्कामाकडे गेली व तेथून पेशव्यांनी आपला मोर्चा साताऱ्याकडे वळविला. याच्यापूर्वी सातारच्या राजांना वासोठ्याच्या किल्ल्यांत अटकेंत ठेवण्यांत आलेले होते. पण पुढे त्यांना तेथून आणवून पेशव्यांनी आपल्याबरोबर घेतले होते व त्यांना आपल्या स्वारींत आपल्याबरोबर घेऊन पेशवे कूच करीत असत. साताऱ्याहून श्रीमंतांची स्वारी निघाली, ती कर्नाटकामध्ये शिरली व तेथून त्यांनी अनेक ठिकाणी प्रयाणे केली. या वेळी इंग्लिश सैन्याच्या निरनिराळ्या टोळ्या त्यांचा पाठलाग करीत होत्या; पण त्या सगळ्या पाठलागांत इंग्लिशांना कोठेही म्हणण्यासारखे यश आले नाही. पेशव्यांच्या सैन्यापैकी कांहीं सैन्य इंग्रजी लष्कराच्यापुढे दोनतीन कोसांवर असे; आणि कांहीं सैन्य त्यांच्या लष्कराच्या पाठीमागे दोनतीन कोसांवर असे. अशा रीतीने पेशव्यांच्या दोन सैन्यांच्या कचाटीमध्ये बहुतेक वेळा इंग्लिशांचे सैन्य सांपडलेले असे. त्यामुळे त्यांना फारसे कांहीं करता येत नसे. परंतु अशा रीतीने जरी पेशव्यांचे सैन्य बाजीरावसाहेबांचे संरक्षण करीत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी कूच करीत असे, तरी त्यांनी अशा या निरर्थक प्रयत्नामध्ये तरी किती दिवस काढावयाचे? त्यांना असल्या या भुरट्या लढायांचा अखेरीस अखेरीस कंटाळा येऊ लागला. व एकदां इंग्रजाला कोठे तरी गाठून त्याच्याशी एखादी मोठी लढाई द्यावी, असे पेशव्यांच्या सर्व सरदारांना वाटू लागले. निपाणीजवळ ही लढाई द्यावी, असे एकदां त्यांनी ठरविले पण ठरलेल्या वेळी त्या ठिकाणी सगळीकडच्या मराठी सैन्याची जमवाजमव झाली नाही, म्हणून निपाणीचा बेत रहित करण्यांत आला. पुढे फेब्रुवारी महिन्यांत सोलापूर नजीक कोठे तरी हा लढाईचा बेत जुळ-

वून आणावा, असे ठरविण्यांत आले. बापू गोखले यांच्या चरित्रांत याबद्दलची हकीगत दिलेली आहे ती अशी की, “ शेवटील प्रसंगी सर्व सरदारांचा बेत असा ठरला होता की, सोलापूर येथे इंग्रजांशी मोठी लढाई द्यावी. सरदारांस पळण्याचा फारच कंटाळा आला होता. त्या बेताप्रमाणे पानशांचा तांफखांना सोलापुरीं रवाना झाला होता. पटवर्धन मंडळीहि सोलापुरास आली होती. बापू गोखल्यांजवळच्या गोसाव्यांच्या व अरबांच्या पलटणीं सर्व तयार होऊन राहिल्या. ही लढाई झाली असती, तर इंग्रजांस कदाचित् तोंड मागे फिरविणे भाग पडले असतें. कारण, या वेळीं लढाईची सर्व तयारीच मोठी विलक्षण होऊन राहिली होती.” परंतु हा सोलापुरच्या लढाईचाही योग जुळून आला नाही. बाजीरावसाहेबांचा मुक्काम तेथून हालला आणि ता. १९ फेब्रुवारी १८१८ या दिवशीं संध्याकाळीं त्यांचा मुक्काम पंढरपुरजवळील गोपाळाची अष्टी या गांवीं येऊन पडला. ब्रिगेडियर जनरल स्मथ यांच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजनमधील लष्कर पेशव्यांचा पाठलाग करीत मागाहून येतच होते. ते ता. २० फेब्रुवारी रोजी सकाळीं पेशव्यांच्या सैन्यापासून दोनतीन कोसांच्या अंतरावर येऊन पोचले असतां पेशव्यांच्या छावणीतील नगारे वाजत असलेले त्यांना ऐकूं आले. व आतां पेशव्यांचे सैन्य अगदीं जवळ असले पाहिजे, असे जाणून जनरल स्मथ यानें लढाई करण्याचा निश्चय केला. बापू गोखल्यांच्या बातमीदारानीं इंग्रजांचे लष्कर अगदीं जवळ येऊन ठेपले आहे, ही बातमी बापू गोखल्यांना सांगितली. पण ही बातमी कळते आहे, तोंच इंग्लिशांच्या लष्करांतील तोफांचे आवाजही पेशव्यांच्या सैन्यांतील लोकांना ऐकूं येऊं लागले. “ इंग्रज मागे वेढापुरास होते तेथून ते रात्री आष्टीस पंधरा कोश दूर मुक्कामास येणार म्हणून बातमी होती. बापू गोखल्यांचे गुप्त बातमीदार होते त्यांनीं इंग्रज वेढापुराहून निवाल्याचा मजकूर कळविला. व दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा घटका दिवसाचे सुमारास दोन स्वार बापू गोखले यांजकडे दौडत येऊन त्यांनीं बातमी सांगितली की, इंग्रज नजीक आले आहेत.” अशी या प्रसंगाबद्दलची हकीगत बापू गोखले यांच्या चरित्रामध्ये दिलेली आहे.

“ शक्र १७३९ माघ शु॥ १४ रोजी रात्री सातारच्या राजाची मुले बरोबर घेऊन गोपाळाचे अष्टीवर श्रीमंत बाजीरावसाहेब मुक्कामाला आले होते. बापू गोखले व त्यांची व्ही यमुनाबाई व सातारचे राजे व त्यांचे विश्वपंत दिवाण हे बाजीरावसाहेबांबरोबर होते, आणि रामचंद्रपंत सुभेदार व कांहीं स्वार मागे होते. पौर्णिमेच्या दिवशीं प्रातःकाळ होण्याच्यापूर्वी जेवणाचा वंत उरकून श्रीमंतांचा पुढे जाण्याचा विचार होता. पण ब्रिगेडियर जनरल स्मथ यांची जी टोळी चाल करून येत असल्याबद्दलची बातमी होती, त्या टोळीतील तोफांच्या आवाजांचा कानोसा दोन कोसांवरून ऐकूं आला. तो ऐकून श्रीमंतांजवळ बापू गेले आणि म्हणाले की, आपण आजपर्यंत पळत आलों, परंतु आतां पळूं नये असें मनांत आहे. बाजीरावसाहेबांनीं गोखल्यांचा तिरस्कार केला, आणि म्हणाले की, लढाईची मसलत तुम्हा दिलीत आणि आतां त्यामुळे

आमच्या जेवण्याखाण्यास देखील हरकत पडते. तें ऐकून बापूस राग येऊन ते म्हणाले कीं, आपली जरी लढाईची संमति नसली, तरी मी लढाई देणार. इतकें बोलून बापू आपल्या गोठांत येऊन त्यांनीं नयारी करण्याचा हुकूम दिला.” अशा प्रकारची या प्रसंगाची हकीगत कै. शंकर तुकाराम शाळिग्राम यांनीं तयार केलेल्या बापू गोखल्यांच्या चरित्रामध्ये दिलेली आहे. व या हकीकतीमध्ये बाजीरावसाहेबांच्या वर्तनावर आक्षेप घेतां येईल, असे काहीं उल्लेख आलेले आहेत. कै. शाळिग्राम यांनीं आपल्या ह्या पुस्तकामध्ये बाजीरावसाहेबांच्या बद्दलच्या कित्येक निराधार आक्षेपांचें स्वतःच खंडन केलें आहे, ही गोष्ट कोणालाहि नाकबूल करतां यावयाची नाहीं. पण बाजीरावसाहेबांच्या संबंधाने इंग्लिश लोकांनीं आणि लेखकांनीं आणि त्यांना फितुर झालेल्या अशा आपल्याही कित्येक निमकहराम लोकांनीं इतके खोटे आक्षेप पसरवून ठेविले आहेत कीं, त्यांमुळे आपला बाजीराव हा आपल्या लोकांनाहि एक अतिशय दुष्ट माणूस आहे, असें वादें लागलें होतें.

इंग्लिश मुत्सद्यांची ही वहिवाटच आहे कीं, आपल्या शत्रूंचें चित्र ते नेहमीं अतिशय काळ्याकुट रंगामध्ये काढीत असतात. आणि अशा रीतीनें आपल्या शत्रूला पुढें प्रत्यक्ष शस्त्रांनीं पराजित करण्याच्या आधीं त्यांनीं त्याला लोकमताच्या नैतिक दृष्टीनें अगदीं अधःपतनाला नेऊन पांचविलेले असतें हिंदुस्थानांत बाजीराव हा १८१७ पासून इंग्लिशांपाशीं युद्ध करण्याला उभा राहिला. त्याच्या पूर्वीं काहीं वर्षे युरोपखंडामध्ये नेपोलियन हा इंग्लिशांना एक अतिशय प्रबळ शत्रु उत्पन्न झालेला होता. त्याच्या-संबंधानें इंग्लिशांनीं इंग्लंडमध्ये किती नालस्ती चालविली होती आणि त्याच्या विरुद्ध त्यांनीं किती खोठ्या कड्या उठविल्या होत्या आणि किती असभ्य लेख प्रसिद्ध केले होते, याबद्दलची माहिती इंग्रजी इतिहास वाचणारांना सांगितली पाहिजे असें नाहीं. आणि तीच पद्धत इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांत अंमलांत आणली होती. सर आर्थर वेलस्ली यालाच पुढें ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन हा किताब मिळाला. हे साहेब हिंदुस्थानांत अधिकारावर असतांना आपल्या प्रतिपक्ष्याची निराधार नालस्ती, अन्तर्द्रोह, वगैरे पाश्चात्य देशांतलि मॅकिआव्हेलियन मार्गाचा हे पूर्णपणें उपयोग करीत असत. व असें करण्यात काहीं नैतिक कर्मपिणा आहे असेंही त्यांना वाटत नसे, असें त्यांच्या बद्दलचें मत कित्येक ग्रंथकारांनीं स्पष्टपणें व्यक्त केलेलें आहे. (Sir Arthur Wellesley, as the Duke of Wellington then was, advised his Co-religionists to practise treachery in their dealings with their ally the Peishwa. To raise traitors in the camp of the Peishwa was the policy that he urged his countrymen to adopt.—Major B. D. Basu.) आणि अशा प्रवृत्तीच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली एल्फिन्स्टन साहेबासारखा रेसिडेन्ट पुण्याला मिळाल्या-नंतर मग तर पुण्यामध्ये या खोडसाळपणाच्या बातम्यांना आणि फंदफितुरीला इतका

ऊत आला, याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कांहींच कारण नाहीं. The ministers of the Peishwa were to be bribed in order to betray their master. This was a counsel of perfection, which was out-machiavelling Machiavelli himself. (Major Basu). हें जें वरून आलेलें घोरण होतें, तें सर बॅरी क्लोज हे पुण्याचे रेसिडेन्ट होते, तोंपर्यंत अमलांत येऊं शकलें नाहीं. आणि तोंपर्यंत बाजीराव हा एक वाईट राजा होऊंहीं शकला नव्हता ! परंतु सर बॅरी क्लोज यांच्या पाठीमागून मि. एल्फिन्स्टन हे पुण्याचे रेसिडेन्ट झाल्याबरोबर पुण्यांतील सगळें गाडें बदललें. बाजीराव इतके दिवसपर्यंत जो एक साधारणपणें चांगला राजा होता, तो अतिशय वदमाष म्हणून पुण्यांतील लोकांना दिसू लागला ! युरोपातील मॅकिआव्हेल्लेचे कुटिल राजनीतीचे मार्ग मि. एल्फिन्स्टन यांनी पुण्यांत फार जरीनें सुरू केले. इंग्रजी पैसा जिकडे तिकडे पेरण्यात आला; वाहळ्या सांगणारे हरामखोर लोक स्वामिनिष्ठ लोकामधूनही आढळून येऊं लागले; पेशव्यांच्याकडच्या गुप्त बातम्या बेटावरच्या वंगल्यांत कळू लागल्या; आणि बाजीरावाच्या दुर्गुणाच्या राईचे पर्वत होऊं लागले ! The objects, for which the East India Company used to appoint Residents at the Courts of Indian princes, were to foment intrigues and domestic dissensions and thus to pave the way for the ultimate absorption of those principalities; या वाक्यांत मेजर बसू यांनी हें उघडपणें सांगितलें आहे कीं, ईस्ट इंडिया कंपनी ही त्या वेळीं इंडियन राजांच्या दरबारामध्ये आपले रेसिडेन्ट ठेवित असे, त्यांतील हेतुच हा होता कीं, त्या रेसिडेन्टांनी त्या त्या राजांच्या संस्थानांतून गुप्त कारस्थानें सुरू करावीत, अन्तःकलह पेटवून धावेत आणि अशा रीतीनें तीं संस्थाने इंग्लिशांच्या घशांत उतरण्याचा मार्ग सुलभ करून ठेवण्यांत यावा ! आणि हा हेतु मि. एल्फिन्स्टन यांच्या हातून पुण्यांतील कित्येक सदगृहस्थांच्या मदतीनें किती उत्कृष्ट रीतीनें शेवटास गेला, हें महाराष्ट्रांतील लोकांना सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. मि. एल्फिन्स्टन हे या कामांत सर आर्थर वेलस्ली यांच्या हाताखाली खास शिक्षण घेऊन आधीपासूनच तयार झालेले होते. कारण, दुसऱ्या मराठा वॉरमध्ये सर आर्थर वेलस्ली यांच्या स्टाफवर मि. एल्फिन्स्टन हे कित्येक दिवस काम करीत होते. व त्या प्रसंगानें वेलस्लीसाहेबांचे राजकारस्थानांतील सगळे डावपेंच त्यांना माहीत झालेले होते. या शाळेंत त्यांनीं हें प्रावीण्य संपादन केल्यानंतर मि. एल्फिन्स्टन यांची नागपूरच्या रेसिडेन्टच्या जागीं नेमणूक करण्यांत आली होती. मि. एल्फिन्स्टन हे नागपूरचे रेसिडेन्ट असतांना तेथील बातम्या काढण्याकरितां काय काय युक्त्या कराव्या याच्याबद्दल सर आर्थर वेलस्ली यांनीं त्यांना लिहिलेल्या एका पत्रांतील पुढें दिलेला उतारा मराठी वाचकांना बोधप्रद झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

I beg you will do whatever you think necessary to

procure intelligence. If you think that Jye Kishen Ram will procure it for you or give it to you, promise to recommend him to the Governor-General, and write to His Excellency on the subject हें उघडकसि आलेलें एक उदाहरण आहे. पण उघडकसि न आलेलीं अशीं असल्या प्रकारचीं इंग्रजी कारस्थानांचीं उदाहरणें आणखी किती तरी गुप्त असतील ! असलीं कृष्णकारस्थानांचीं कामें नागपुरांत करून करून आपल्या स्वभावांतील सगळा चांगुलपणा विघडून गेला असल्याची साक्ष खुद्द मि. एल्फिन्स्टन हेच आपल्या एका पत्रामध्ये पुढीलप्रमाणें देत आहेत. "Since I came to Nagpur, I have been dreadfully coarse and unfeeling. This I attribute in some measure to business, which forces and leads me to despise refined thought."

इतक्या सर्व पूर्व संस्कारांनीं कंपटनीतीमध्ये सुशिक्षित झालेले मि. एल्फिन्स्टन हे जेव्हां पुण्याला रेसिडेंट म्हणून लाभले, तेव्हां पूर्वीपासून आंखलेलीं सर्व कारस्थानें फलद्रूप होऊं लागलीं. सर आर्थर वेलस्ली आणि मि. एल्फिन्स्टन या जोडीची ही कारस्थान-कुशलता लक्षांत घेतली असतां यांनीं बाजीरावाच्या विरुद्ध काय काय केले नसेल, याची बरोबर कल्पना येणें शक्य नाहीं. बाजीरावाच्या अंगांत कांहीं थोडेबहुत दुर्गुण नसतील, असें नाहीं. कारण सर्वगुणसंपन्न असा मनुष्य सांपडणें सहसा कठिण असतें. परंतु बाजीराव हा सर्व दुर्गुणांचा पुतळा होता, असें जें चित्र आज आपल्यामधील अनेक लोकांच्या डोळ्यांपुढें अजूनही शिल्लक राहिलेले आहे, तें कपटी आणि कारस्थानी अशा इंग्लिशांनीं काढलेलें चित्र आहे, हें आपण विसरता कामा नये. व असल्या खोट्या कड्यावर आणि निराधार दुर्गुणांवर विश्वास ठेवतांना आपण फार सावधागिरीनें वागलें पाहिजे. ग्रँड डफ यानें लिहिलेल्या आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये त्याने कित्येक धडधडीत खोट्या गोष्टी घातल्या आहेत. आणि आपला इतिहास लिहून झाल्यानंतर जुने सगळे कागदपत्र त्यानें जाळून टाकले आहेत. हा इंग्लिशांच्या इतिहासदेवतेच्या सत्यपणाबद्दलचा पूर्व इतिहास आहे. तेव्हां असल्या इंग्लिश इतिहासकारांनीं आपल्या संबधानें केलेल्या खोट्या विधानांवर आपण केव्हांही भरंवसा ठेवतां कामा नये. आपल्यांतील कित्येक जुने कागदपत्र हल्लीं नवीन उघडकसि येत आहेत. आणि त्यांवरून पाहतां बाजीरावाचें स्वभावचित्र इंग्लिशांनीं रंगविलेल्या चित्रापेक्षां भिन्न असलें पाहिजे, असें दिसून येतें.

अष्ट्याच्या लढाईच्या दिवशीं सकाळीं जो प्रसंग घडून आल्याबद्दी हकीकत कै० शाळिग्राम यांनीं लिहिलेल्या बापू गोखल्यांच्या चरित्रांतून वर दिलेली आहे, ती बाजीरावाची नालस्ती करणाऱ्या अशा इंग्लिशांनीं पसरविलेल्या खोट्या कल्पनांनीं कलुषित झालेल्या बातम्यांच्या आधारावर रचलेली असली पाहिजे, असें दिसतें. हल्लीं रा. गोविंद

विनायक आपटे यांनी गोखले घराण्याचा इतिहास म्हणून एक पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे; व त्यांत बापू गोखल्यांच्या संबंधाची बरीच हकीकत समाविष्ट करण्यांत आलेली आहे. त्यांत या अष्ट्याच्या लढाईच्या याच प्रसंगासंबंधाने जुन्या विश्वसनीय अशा एका पाच्छापुरकरांच्या बखरीवरून त्यांनी जी हकीकत दिली आहे, ती शाब्दप्राम याच्या हकीकर्तापेक्षा बाजीरावसाहेबांच्या स्वभावचित्राच्या बाबतींत बरीच भिन्न दिसते. ती हकीकत येणेप्रमाणे:—“ श्रीमंतांनी पंढरपुरचा बंदोबस्त करून परांज्याच्या रोखे कूच केले व अष्टे गांवाजवळ मुकाम झाला. स्मिथ साहेब दोन तीन दिवसांत येणार ही बातमी कळतांच श्रीमंतांनी रात्री कूच करावे असे गोखल्यांच्या विचाराने ठरले. पण आप्पासाहेब देसाई सरलष्कर यांनी दुसरे दिवशी पौर्णिमेचे स्नान व भोजन करून जाणेविषयी आग्रह केला, व त्या दिवशी छापा आल्यास आपण संभाळू अशी हमी दिली. हे ऐकून गोखले चिंताग्रस्त झाले. सरदार मंडळी गोखल्यांचे तर ऐकत नव्हतीच; पण श्रीमंतांस बद्दसल्ला मात्र देत असत. अशी स्थिति असतां लढाई संपल्यावर मागे कांहींही होवो, असा विचार करून गोखले स्वस्थ होते. चतुर्दशीस दुपारी कूचनगरा होऊन फौज परांज्याच्या रोखे गेली. गोखलेही तयार झाले. सूर्योदयी श्रीमंत भोजनास बसले असतां छापा आला. गोखल्यांनी सरलष्कर यांस बोलाविणे पाठविले. व आपण श्रीमंतांकडे गेले. व छापा आल्याचे कळविले. मध्यरात्री कूच करणेचा बेत निपाणीकर सरलष्करांच्या सल्ल्याने रहित केला. न जेवतां जावे तर अधीर व बेसावध म्हणतील इत्यादि विचाराने श्रीमंत त्रस्त झाले. उत्तर देतांना गोखले यांस कठोरपणे बोलले की, “ आपण शूर, सावध व कुशल हे जाणून तुमच्यावर आम्ही विश्वास ठेऊन बेफिकीर असावे. तों आपण नेहमी निष्काळजीने वागून आयते वेळीं गडबड करावी, ” हे ऐकून गोखल्यांनी उत्तर केले की, दुसऱ्यांचे ऐकून कालचा बेत बिघडविला व आमच्यावर आतां रोष झाला. सेवकांवर स्वामीची गैरमर्जा झाली असतां त्याने लढाईत स्वामिकार्यां मरावे किंवा जय संपादून त्यास भेटावे हेच योग्य. तेव्हां आपण भोजन सावकाश करून निघावे; आपले चरणदर्शन पुनरपि होईल तर ठीकच. नाही तर हेच शेवटचे. ” असे बोलून नमस्कार केला. व श्री मास्तीचे स्मरण करीत निघाले. तों सरलष्कर “ फौज घेऊन येतो सांगा ” असे बोलून झाड्यास गेल्याचे कळले. ”

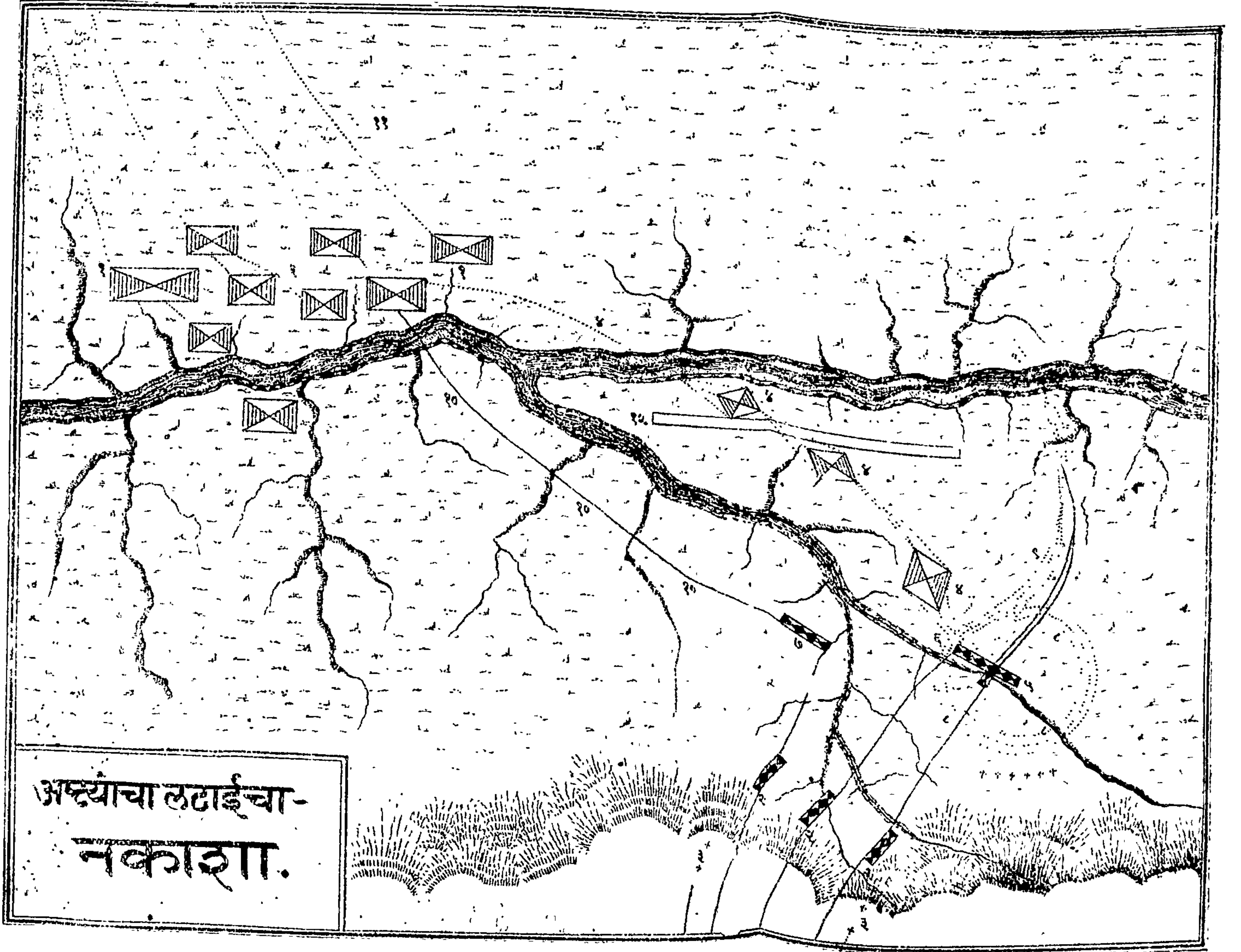
वरील हकीकत देऊन रा. आपटे हे आपल्या पुस्तकांत बाजीरावाच्या स्वभावा-संबंधाने एकंदर हकीकतीचे पर्यालोचन करून असे म्हणतात की, “ शेवटचे बाजीराव पेशवे शूर नव्हते म्हणणे अगदीं मूर्खपणाचे होईल. ते शूर होते; व भिन्ने तर नव्हतेच. रणसंग्रामामधून निघून जाण्याबद्दल बापूंनी कित्येक वेळां श्रीमंतांची अर्जवे केली, परंतु ते न ऐकतां श्रीमंत लढाईमध्ये बापूंच्या जवळ सारखे असत. बापूंचे म्हणणे ‘ दाहांचा पोशिंदा असावा ’ म्हणून वेळेवेळीं बापूसाहेबच श्रीमंत बाजीरावसाहेब यांना लढाईतून दूर राहण्याबद्दल आग्रह करीत होते. ” पाच्छापुरकरांच्या बखरीतील वर दिलेल्या लांबलचक उताऱ्यातील “ न जेवतां जावे तर अधीर व बेसावध म्हणतील, ” हे

बाजीरावांच्या विचाराचें द्योतक असें एक लहानसेंच वाक्य आहे. पण या एका लहानशा वाक्यामध्येही बाजीरावसाहेबांच्या व्यापक अंतःकरणाचें एक सुंदर प्रतिबिंब पडलें आपल्याला दिसत आहे. आणि जेवणासारख्या साध्या गोष्टीच्या बाबतींत देखील ज्यांच्या मनांत इतके सूक्ष्म विचार घोळत होते, त्यांच्या एकंदर मनाची कल्पना यावरून येण्यासारखी आहे. असें असतां व आपल्याला चांगले राजे लाभलेले असतांही त्यांची स्वभावचित्रे इंग्लिश मुत्सद्यांनी स्वतःच्या राजकीय हेतूसाठीं जीं कार्यांकुट करून टाकलेलीं आहेत, तींच आपण खरीं मानीत आहों, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. आपल्या राजांना वाईट ठरवावयाचें आणि त्यांच्या नोकरांना फितूर करावयाचें, हा गेल्या शतकांतील इंग्लिश मुत्सद्यांचा एक धंदाच होऊन बसलेला होता. व इंग्लिशांनीं पसरलेल्या या मायावी जाळ्यामध्ये त्या वेळीं आपल्यापैकी थोडेथोडेके लोक सांपडले होते, असें नाहीं. तरी पण त्यांमध्येही कांहीं स्पृहणीय अपवाद सांपडण्यासारखे नाहींत, असें नाहीं. पेशव्यांच्या सरदाराना फितूर करण्याचा इंग्लिशांनीं जो सर्रास सपाटा चालविला होता, त्यांत त्यांनीं आपलें जाळें खुद्द बापू गोखले याच्यावरही मोठ्या युक्तीनें टाकण्याला कमी केलें नव्हतें. तीं सभ्यपणाची इंग्रजी युक्ति कशी होती, आणि त्या इंग्रजी आमिषाला न फसतां बापू गोखले यांनीं इंग्रजांना काय सणसणीत उत्तर दिलें, याचें अतिशय चित्कर्षक असें चित्र वर निर्दिष्ट केलेल्या पाच्छापुरकरांच्या बखरीमध्ये पहावयाला सांपडतें. त्याचें वर्णन सदर बखरीमध्ये आहे तें असें:—

“ कंपनी सरकारशीं श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनीं तैनाती फौजेच्या पद्धतीप्रमाणें तह केला होता; पण कंपनीचें असह्य दडपण सहन करणें अशक्य झाल्यामुळें सरदार मंडळीचा सल्ला घेऊन लढाई देण्याचें ठरविलें. त्या वेळीं लिंगो भगवान नांवाचा वकील बापू गोखल्याचेकडे आला. त्यानें इंग्रजांचें ‘ तुम्ही पेशव्यांचे नोकरांस लागलां, त्या वेळीं आम्ही आपल्यासंबंधीं खातरजमा दिली होती. ही गोष्ट न विसरतां आमची दोस्ती ओळखून हल्लींच्या प्रसंगां वागावें, ’ इत्यादि म्हणणें कळविलें. या फितुरीच्या निरोपास बापूंचें उत्तर असें होतें कीं, ‘ तुम्ही खातरजमा दिली ही गोष्ट खरी; पण आज मी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें वागल्यास आपणांसच बद्धा; व शिवाय मला हरामपणा येईल. नोकरानें केव्हांहि इमानानें वागलें पाहिजे. आपण मला दौलत द्याल; पण स्वामिद्रोहानें लोकापवाद तर येईलच; शिवाय नीतिदृष्ट्या अधःपात होऊन परमेश्वराजवळ मी गुन्हेगार ठरेन. स्वामिकार्यांत प्राण गेल्यासहि हरकत नाहीं, पण माझ्या हातून आपण म्हणतां तसें होणें शक्य नाहीं. ”

वर दिलेल्या सर्व हकीकतींवरून आपल्या प्रतिपक्ष्याची जालस्ती करण्याच्या कामांत आणि आपल्या प्रतिपक्ष्याकडील लोकांमध्ये फितुरी उत्पन्न करण्याच्या कामांत इंग्लिशांचे कसे प्रयत्न चाललेले होते, हें लक्षांत येण्यासारखें आहे. पण या प्रयत्नांना न जुमानतां बापू गोखले हे अष्ट्याच्या लढाईत मरण पावेपर्यंत आपल्या धन्यापाशीं एकनिष्ठ राहिले. अष्ट्याच्या लढाईत त्यांचा अंत झाला, ही अतिशय वाईट गोष्ट झाली. कारण, त्यामुळें बाजीरावांच्या जवळ जें कांहीं खरें लष्करी सामर्थ्य होतें, तें तेव्हांपासून

नष्ट झालें, व पुढें वाजीरावसाहेब हे फार दिवस टिकाव धरूं शकले नाहींत. अष्ट्याच्या लढाईत बापू गोखले यांनी आपल्या युद्धकौशल्याची आणि शौर्याची शिकस्त केली. पण या गुणाचा दुर्दैवानें त्या लढाईत कांहीं उपयोग झाला नाहीं. ता. २० फेब्रुवारी १९१८ रोजी सकाळीं प्रहर दिवसाचे सुमारास अष्ट्याच्या लढाईला सुरवात झाली. ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ ह्याच्या हाताखालील लष्कर शेजारच्या टेकडीवरून अष्ट्याच्या खोऱ्यामध्ये सकाळीं प्रहर दिवसाच्या सुमाराला उतरूं लागलें होतें. तें सैन्य अशा रीतीने कूच करून डोंगरावरून खाली उतरत असतां २२ व्या ड्रगून पलटणीच्या दोन टोळ्या मध्यभागी चालल्या होत्या; त्याच्या उजव्या हाताला मद्रासची ७ वी नेटिव घोडेस्वारांची पलटण आणि डाव्या हाताला २ री घोडेस्वारांची नेटिव पलटण चाललेली होती; आणि या सैन्याच्या तीन रांगांच्या बाहेरच्या उजव्या बाजूला कॅप्टन पिअर्स आणि डाव्या बाजूला कॅप्टन फ्रिथ यांच्या हाताखाली घोड्यावरील तांफखाना चालविण्यांत आलेला होता. सैन्याच्या रांगा अशा क्रमाने कूच करीत जाऊन शत्रु जवळ आला म्हणजे प्रत्यक्ष लढाईला सोईस्कर अशी सैन्याची रचना बदलून मग शत्रूवर हल्ला करावयाचा, असा ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ याचा इरादा होता. ज्या टेकडीवरून अशा रीतीने इंग्लिशांचें सैन्य खाली उतरत होतें, त्या टेकडीच्या पुढें खाली कांहीं अंतरावर एक लहानशी नदी होती, व त्या नदीच्या पलीकडच्या कांठावर पेशव्यांच्या सैन्याची छावणी होती. ही छावणी जवळ येऊं लागली, त्या वेळीं इंग्लिश सैन्यातील घोडेस्वारांची पलटणें कूच करण्याच्या वेळच्या आपल्या रांगा बदलून शत्रूला तोंड देण्याकरितां एका लांब रांगेमध्ये उभे राहण्याच्या तयारीला लागली. पण या त्याच्या रांगा पुऱ्या तयार झाल्या नाहींत, आणि इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना लढाईच्या शिस्तीने उभे राहण्याला फुरसत सुद्धा सांपडू शकली नाहीं, इतक्यांत बापू गोखले यांचा हल्ला इंग्लिशांच्या लाइनीवर येऊन पडला ! पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें बापू गोखले यांनी श्रीमंतांचा निरोप घेतला; त्यांची सुरक्षितपणें खानगी करून देण्याची तजवीज केली; आणि आपण आपल्या हाताखालील लोकांनिशीं ते शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां तडक निघाले. पेशव्यांची छावणी आणि शत्रूचें सैन्य यांच्या दरम्यान एक लहानशी जी नदी होती, ती ओलांडून बापू गोखल्यांचे स्वार एकदम आणि अचानक रीतीने इंग्रजी सैन्याच्या ७ व्या घोडेस्वारांच्या पलटणीची जी रांग बनविण्यांत येत होती, तिच्यावर चाल करून आले. बापू गोखल्यांचा हा एकदम छाप आल्यामुळें त्या ७ व्या घोडेस्वारांच्या पलटणीमध्ये फारच घोटाळा उडून गेला. बापू गोखल्यांने स्वार शत्रूच्या लोकांवर आपल्या बंदुकी झाडीत तसेच पुढें चालले. २२ वी ड्रगूनसची पलटण मध्यभागी आणि ७ वी मद्रासची नेटिव घोडेस्वारांची पलटण उजव्या बाजूला, अशा रीतीने मागून कूच करीत येतांना या पलटणी चालल्या होत्या, हें पूर्वी सांगितलें आहे. या दोन तुकड्यांतील लोक सोबतच्या नकाशांत दाखविलेल्या ठिकाणीं आपली रांग बनवून उभे राहण्याच्या उद्योगांत होते. आणि या रांगेमध्ये मद्रासची ७ वी पलटण उजव्या बाजूला आणि २२

अष्ट्यांचा लढाईचा-
नकाशा.

अष्ट्याच्या लढाईतील सैन्यांच्या हालचालींचें वर्णन.

- १ १ १ पेशव्यांच्या छावणीतील घोडेस्वारांची पलटण.
२ २ २ डोंगरावरून अष्ट्याच्या खोऱ्यामध्ये ब्रिटिश घोडेस्वार तीन रांगा करून खाली उतरत आहेत.
३ ३ इंग्लिशांच्याकडील तोफा.
४ ४ ४ बापू गोखले यांचे घोडेस्वार शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां येत आहेत.

८ ८ ८

० ० ०

होती ती जागा.

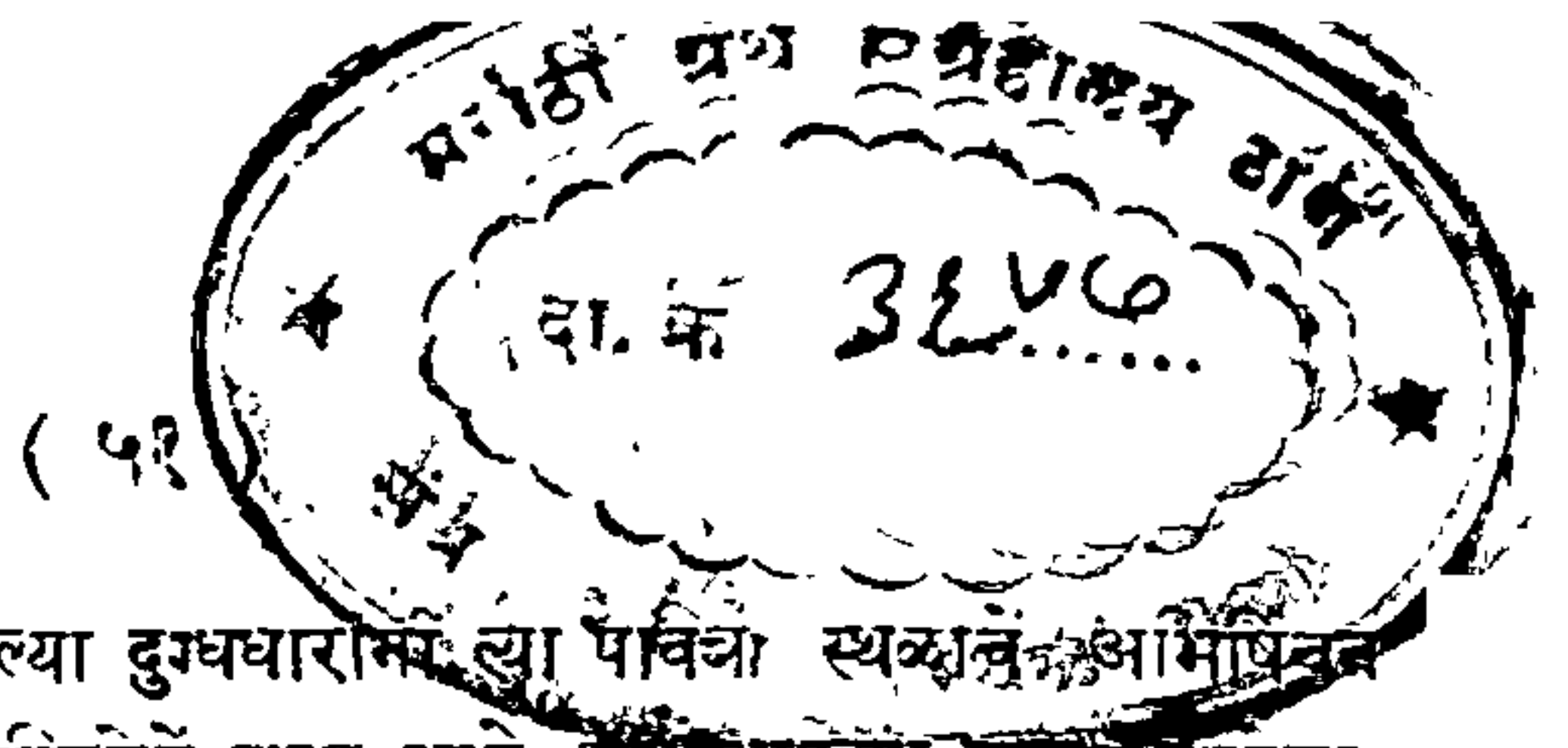
इंग्रजी घोडेस्वारांच्या पलटणीच्या रांगेला वेढून टाकण्याकरितां पुढून, बाजूने आणि पिछाडीकडून बापू गोखल्यांच्या घोडेस्वारांनी इंग्लिश सैन्याभोवती वळसा घालून जो गराडा दिला तो.

इंग्लिशांच्या मरणानंतर ज्या मार्गाने माघारें

वी ड्रगूनसची पलटण डाव्या बाजूला अशा रीतीने या पलटणी आपल्या रांगा वनविण्यांत गुंतलेल्या होत्या. अशा संघांत बापू गोखल्यांचे घोडेस्वार या ब्रिटिश लाइनांच्या समोर येऊन उभे राहिले; आणि त्या लाइनांच्या उजव्या बाजूला जी ७ वी घोडेस्वारांची पलटण होती, तिला वळसा घालून बापू गोखले यांचे काही स्वार सदर लाइनांच्या डावे बाजूकडील २२ व्या ड्रगून पलटणीच्या पिछाडीवरहि हल्ला करण्याकरितां पुढें सरसावले. अशा रीतीने पेशव्यांच्या सैन्यानें शत्रूच्या २२ व्या ड्रगून पलटणीला आणि ७ व्या मद्रासच्या पलटणीला चोहोकडून व्यापून टाकिले. या वेळीं शत्रूचे सैन्य बापू गोखले यांनीं आपल्या घोडेस्वारांच्या वर्तुळाकार कोटामध्ये चोहों बाजूनीं कसे वेढून आणि कोंडून टाकिले होते, हे सोबतच्या लढाईच्या नकाशावरून कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. बापू गोखले यांचे जें युद्धकौशल्य होते, तें यातच होते. येथील ब्रिटिश लष्कराच्या रांगेंतील उजव्या बाजूला खुद्द ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ हा होता. आणि डाव्या बाजूला मेजर डेविस हा होता. असें असतांनाहि बापू गोखले हे आपल्या हाताखालील थोड्याशा घोडेस्वारांच्या मदतीनें या सगळ्या इंग्रजी मेजरांना आणि ब्रिगेडियर जनरलांना चोहोकडून हां हां म्हणतां गराडा घालूं शकले आणि इंग्रजी फौजेच्या पुढून आणि मागून अशा दान्हीहि बाजूनीं बापू गोखल्यांनीं शत्रूच्या सैन्यावर एकाच वेळीं हल्ला करण्याला सुरुवात केली, ही लष्करी कौशल्याच्या दृष्टीनें अत्यंत वाखाणण्यासारखी गोष्ट आहे. या लढाईत बापू गोखले यांनीं दोन गोष्टींमध्ये आपलें युद्धकौशल्य प्रदर्शित केलें. त्यांपैकी पहिली गोष्ट ही कीं, आपल्या सैन्याच्या रांगा व्यवस्थितपणें वनवूं देण्याला त्यांनीं शत्रूला अवकाश मिळूं दिला नाहीं. आणि शत्रू अशा विनतयारीच्या स्थितीमध्ये गोंधळून गेलेला असतांना बापू गोखले यांनीं शत्रूच्या सैन्याला चौफेर रोखून आणि वेढून टाकिले, ही दुसरी गोष्ट होय.

लढाईमध्ये अखेरीस जय मिळणें किंवा पराजय होणें, ह्या गोष्टी दैवाधीन असतात. परंतु सेनापति आपलें सैन्य शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां केव्हां नेतो, कसें नेतो, आणि त्या सैन्याच्या मदतीनें तो काय कर्तबगारी करतो, यावरच त्या सेनापतीचे गुणावगुण अवलंबून असतात. नेपोलियन हा एवढा मोठा योद्धा, पण त्याचाहि वॉटरलूच्या लढाईमध्ये पराभव झाला. परंतु त्यामुळें शूर योद्धा आणि कुशल सेनापति या दृष्टीनें त्यानें जी अजरामर कीर्ति कमावून ठेविलेली आहे, तिच्यामध्ये यत्किंचित्हि कमतरपणा आलेला नाहीं. आणि बापू गोखले यांचीहि तशीच गोष्ट आहे. बाजीरावसाहेबांवर अचानक छाप घालण्याकरितां वेळापुराहून इंग्लिशांचें सैन्य ताबडतोबीनें कूच करून अष्ट्याला आलें होतें. अशा वेळीं बाजीरावसाहेबांची आधीच पुढें दुसरीकडे रवानगी करून देऊन बापू गोखल्यांनीं आपल्या धन्याच्या जिवाला धक्का लागूं न देतां त्यांच्यावरील छाप्याचा प्रसंग अजिबात टाळला; आणि जे इंग्लिश लोक बाजीरावावर छाप घालण्याकरितां आलेले होते, त्यांनाच उलट बेसावध स्थितीत गांठून बापू गोखल्यांनीं दिवसाढवळ्या त्यांच्यावरच छाप घातला; आणि त्यांना चोहोकडून कोंडून टाकिले

हा पराक्रम त्यांनी ज्या अष्ट्याच्या रणांगणावर करून दाखविला, त्या रणांगणावर देवाच्या दुर्निवारतेमुळे जरी ते मरण पावले असले, तरी त्यांची कीर्ति त्या ठिकाणी आणि महाराष्ट्रीयानांच्या सर्व अंतःकरणांमध्ये अद्यापिहि जिवंत आहे ! बापू गोखले यांचा देह अष्ट्यास पतन पावला; पण त्याच्या कीर्तीची ध्वजा त्या ठिकाणी कायमची उभारण्यांत आलेली आहे ! आणि महाराष्ट्रीय लोकांच्या अंतःकरणांमध्ये जोपर्यंत आपल्या मागील इतिहासाची स्मृति जागृत आहे, तोपर्यंत ती ध्वजा त्या ठिकाणी नेहमी फडकत राहील ! आपले राज्य गेल्यामुळे त्यांच्यावरोबर आपल्यातील मोठ्या लोकांची किंमतहि गेलेली आहे ! बापू गोखले ! तुम्ही एखाद्या स्वतंत्र देशांत जन्मास येऊन असे पराक्रम केले असते, तर तुमची किती थोरवी गाण्यांत आली असती ! तुमच्याकरिता किती रणस्तंभ उभारण्यांत आले असते ! त्या रणस्तंभांवर किती लोकानी येऊन तुमच्या पराक्रमाच्या स्मरणासाठी पुष्पहार समर्पण केले असते ! भावी पिढीतील किती तरुणांनी तुमच्या त्या रणस्तंभाकडे पाहून ' मां या बापू गोखल्यांच्यासारखा आपल्या देशाची सेवा करणारा सेनापति होईन ' असे आपल्या मनाचे दृढनिश्चय केले असते ! आणि ' या बापू गोखल्यांच्या सारखा शूर आणि स्वामिनिष्ठ पुत्र माझ्या पोटी जन्मास यावा ' अशी तुमच्या त्या रणस्तंभाकडे पाहून किती आयानी आपल्या मनांमध्ये परमेश्वरापाशी प्रार्थना केल्या असत्या ! पण, बापू गोखले ! हल्ली तुमची स्थिति काय आहे ! तुम्ही या हतभाग्य हिंदुस्थान देशात कशाला जन्माला आला ? तुमचे नांव आदरयुक्त भावनेने असे किती लोकांना माहित आहे ? पुण्यातील तुम्ही एवढे मोठे शूर आणि स्वामिनिष्ठ सरदार ! पण पुण्यात पेशव्यांच्या राज्याबद्दल ज्यांनी फारशी कधी काळजी घेतली नाही, त्यांचे राजवाडे, त्यांची इनामे आणि त्यांच्या जहागिरी मोठ्या ऐष-आरामामध्ये नादत असतांना पुण्यांत तुमचे काय उरले आहे ? पुण्यांत तुमचा वाडा नाही, पुण्यांत तुमचे इनाम नाही, किंवा पुण्यांत तुम्हांला कोठे जहागीर नाही ! असा देवाच्या घराचा उलटा न्याय आहे ! फार काय, ज्या अष्ट्याच्या लढाईत देशसेवेमध्ये आणि स्वामिकार्यासाठी तुम्ही मरण पावला, त्या अष्ट्याच्या रणमैदानावरील कोणता भूप्रदेश तुम्ही आपल्या पतनाने पवित्र केला आहे, हें देखील आज कोणाला माहित नाही ! इतिहासाला ती जागा माहित नाही ! आणि केवळ नोकरांच्या परीक्षेकरिता इतिहास घोकणाऱ्या लोकांना ती जागा कोठे आहे हें जाणण्याची पर्वा तरों काय म्हणून असावी ? ज्या पवित्र जागेवर रणदेवतेचे एखादे सुशोभित मंदिर बांधले जावयाला पाहिजे होतें, त्या ठिकाणी त्या अष्ट्याच्या रानांतील कोल्हो आणि कुत्रो यांच्यासारखी अगदी क्षुद्र श्वापदे देखील त्या जागेची आपल्या देहधर्माने आज विटंबना करीत असतील ! पूर्वीच्या अशा गोष्टी सांगतात की, ज्या एखाद्या ठिकाणी जमिनीमध्ये महादेवाची स्वयंभू पिंडी असेल त्या पवित्र ठिकाणी एखादी गाय येऊन आपल्या स्तनांतील दुग्धाचा स्राव करीत असते. त्याप्रमाणे वास्तविक पाहिले असतां बापू गोखल्यांच्या देहपतनाची जागा ही अशा पवित्रतेची जागा आहे की, त्या ठिकाणाचा पवित्रपणा पाहून तेथून जाणाऱ्या प्रत्येक

(५१)

गाईला पान्हा उत्पन्न होऊन तिने आपल्या दुग्धधाराने त्या पवित्रा स्थळाचे अभिषेक केले पाहिजे! ते इतक्या ऐतिहासिक पवित्रतेचे स्थळ आहे की, आपल्या मनात स्वदेशाबद्दलचे प्रेम असणारा कोणही अनभिज्ञ मनुष्य त्या स्थळावरून पाय देऊन चालला असता तेथे त्याला ठेच लागावी, किंवा त्याला तेथे एखादा धक्का बसावा, आणि ज्या जागेचे मी आपल्या अनभिज्ञतेमुळे उलंघन करून चाललो आहे, त्या जागेमध्ये कांही तरी दैवी पवित्रता आहे, असा त्याच्या मनाला तेथे कांही चमत्कार वाटावा ! आणि ती जागा इतक्या थोर योग्यतेची आहे की, आणि धारातीर्थे म्हणून जी क्षेत्रे पवित्रतेला प्राप्त झालेली आहेत त्या क्षेत्रांपैकी हे क्षेत्र इतके परमपावन आहे की, हिंदुस्थानाला आपण स्वतंत्र करू अशी ज्यांनी ज्यांनी आपल्या मनामध्ये इच्छा धारण केली, परंतु ज्यांची ही इच्छा दुर्दैवाने पुरी होऊन दिली नाही, असे अतृप्त महत्त्वाकांक्षांचे सगळे दिवंगत झालेले आत्मे त्या ठिकाणी मध्यरात्री जमून आकाशातून आपल्या आर्गासारख्या जळजळित अशा सहस्रावाधे अश्रुधारानी ते त्या जागेवर समदुःखापणाने अभिषेकाची आर्वातने करित असले पाहिजेत ! बापू गोखले ! तुम्ही इंग्लिशशाही लढाई सुरू केली, त्या वेळी पुण्यातील बाकीच्या कित्येक निमकहराम लोकांना फितुर करण्यात आले, त्याप्रमाणे तुम्हांलाही फितुर करण्याला जेव्हा इंग्लिशांनी आपला लिंगो भगवान या नांवाचा एक वकील तुमच्याकडे पाठवला, त्या वेळी तुम्ही त्याला स्वामिनिष्ठ अंतःकरणाने जे सणसणीत उत्तर दिले, ते आज येथे कोणाला माहीत आहे ? बापू गोखले ! तसेले ते फितुरीचे घाणेरेडे आणि किळसवाणे निरोप घेऊन दुसऱ्यांना फितुर करण्याकरिता जाणारे इंग्लिशांच्या बाजूचे लिंगो भगवान आजही प्रत्येक उकिरझ्या उकिरझ्या गणिक किती तरी पडलेले आहेत; पण बापू, त्या निरोपांना तुमच्या सारखे उत्तर देणारा हिरा आज एकही कोठे राजांच्या मुकुटात सुद्धा सांपडणे दुर्घट झालेले आहे ! असल्या विनमोल उत्तराचे मोल एखाद्या स्वतंत्र देशामध्ये लाखों रुपयांहूनही जास्त करण्यात आले असते ! एखाद्या स्वतंत्र देशांत हे तुमचे उत्तर शाळातून विद्यार्थ्यांना शिकविण्यात आले असते ! आणि आईबापांनी आपल्या मुलांकडून ते दररोज पाठ म्हणवून घेतले असते ! पण हिंदुस्थानांत हे तुमचे इतके बाणेदार उत्तर असूनही ते आज कोणाला माहीत आहे ? हा तुमच्या उत्तराची गोष्ट कोणी एखाद्याने येथील शाळेतील एखाद्या क्रमिक पुस्तकांत घातली, तर त्या पुस्तकाची परवानगी रद्द करण्यात येईल ! आणि कोणी मुले चुकून तुमच्या या उत्तराची गोष्ट पाठ करू लागली, तर त्यांचे आईबाप त्या आपल्या मुलांना म्हणतील की, “ बापू गोखले हा वेडा होता ! त्याचे ते वाईट उदाहरण आपल्याला कशाला पाहिजे ? आपल्या देशाच्या विरुद्ध आपल्याला कोणी फितुर करावयाला आला, तर, बाळांनो, आपण जरूर फितुर व्हावे आणि जरूर देशद्रोही बनावे, हे आपले कर्तव्य कर्म आहे ! फक्त त्या आपल्या देशद्रोहाबद्दल आपल्याला ज्यास्तीत ज्यास्त जितकी किंमत मिळवून घेता येईल, तितकी आपण स्वार्थसाधनासाठी मिळवून घ्यावी, म्हणजे झाले ! ” बापू गोखले ! ज्या गुलामगिरीने ग्रस्त झालेल्या या देशामध्ये सद्गुणाचा आणि स्वामिनिष्ठेचा

यत्किंचित् हि बोज राहिलेला नाही, त्या देशात अशी स्थिति असली, तर त्यांत काहीं आश्चर्य आहे, असें नाही. आणि अशी ज्या देशामध्ये स्थिति आहे, त्या देशामध्ये “ The muse of history will encircle his name with a laurel for fidelity and devotion in his country's cause, ” असे तुमच्या संबंधानें ‘ Fifteen Years in India ’ या पुस्तकामध्ये जरी कोणी परकीयांनी उद्गार काढलेले असले, तरी त्याचा काय उपयोग ! कारण, येथील हिंदुस्थानच्या खोऱ्या व नीरस इतिहासामध्ये काव्यदेवता आर्धा आहे कोठें ? आणि ती कोठें चुकून वास्तव्य करित असली, तरी देशद्रोह आणि विश्वासघात यांनी धनाढ्य आणि गुणाढ्य झालेल्या बदमाशांच्या गळ्याकरितां हार गुंफण्यांतच ज्या काव्यदेवतेचा सगळा वेळ गुंतून गेलेला आहे, त्या काव्यदेवतेजवळ तुमच्या स्वामिनिष्ठेकरितां आणि स्वदेशसेवेकरितां हार गुंफण्याला फुलें शिळक तरी आहेत कोठें ! तरी पण, बापू गोखले ! या दुःखकारक देखाव्यानें तुम्ही हताश होऊन जाण्याचे कारण नाही. तुमच्या पाठीमागे जरी अशी स्थिति झालेली आहे, आणि तुमच्या पाठीमागे तुमच्या त्या एकनिष्ठेच्या सहूणापैकीं फारसें काहीं शिळक राहिलेले नाही, — फार काय, तुमचे प्रत्यक्ष औरस असे वंशजहि आज जरी कोणी नसले, — तरी त्याबद्दल तुम्ही वाईट वादूं देऊं नका ! तुमच्या जरी रक्तामासाचे प्रत्यक्ष औरस वंशज आज कोणी नसले, तरी तुमच्या त्या शुद्ध आणि पवित्र, स्वामिनिष्ठ आणि स्वदेशनिष्ठ, अशा मनःप्रवृत्तीची संतति तुमच्या या देशांत गुप्तपणे किती उत्पन्न झालेली आहे, याची तुम्हांला कल्पना नाही ! बापू ! तुम्ही निपुत्रिक म्हणून तुमच्या आत्म्याला विलकुल दुःख व्हावयाला नको ! तुमचे नवीन वंशज पुष्कळ आहेत ! तुमच्या कल्पनांचीं वीजे ज्या ज्या क्षेत्रांमध्ये पडलेली आहेत, तेथे तेथे तुमचे भविष्यकालीन पुत्र भावी अस्तित्वामध्ये जन्माला आलेले आहेत, हे तुमचा पवित्र आत्मा आपल्या दिव्य दृष्टीने जाणतच असला पाहिजे !

असो. बापू गोखले यांनी शत्रूच्या सैन्याला चोहोंबाजूंनी कसे वेढून टाकले होते, हे वर सांगितलेच आहे. आपल्या सैन्यावर चोहोंकडून वेढले जाण्याचा हा दुर्घट प्रसंग आलेला पाहून मेजर डॅविस यानें उजव्या बाजूचे सैन्य मागे घेऊन डाव्या बाजूच्या आपल्या ड्रगूनसच्या सैन्याकडून शत्रूवर हल्ला करविला. या सैन्याचा जो हल्ला आला, त्याला तोंड देण्याकरितां बापू गोखले हे पुढें सरसावले. त्या वेळीं इंग्लिश सैन्यांतील लेफ्टेनंट वॉरंड या नांवाचा एक अधिकारी व बापू गोखले यांची गांठ पडली. तेव्हां बापूंनी त्याच्या खांद्यावर वार केला. त्याचप्रमाणें ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ हे उजव्या बाजूकडिल सातव्या पलटणांतील घोंडेस्वारांच्या बरोबर होते. त्यांनाहि त्या गर्दामध्ये त्यांच्या डोकीच्या पाठीमागच्या बाजूला तरवारीची एक जखम लागली. अशा रीतीने इंग्रजी सैन्यामध्ये शिपाई लोकांत गोंधळ उडून गेलेला असतांना आणि त्यांच्या ऑफिसरांना जखमा लागत असतांना खुद्द बापू गोखले यांनाहि त्या लढाईच्या गर्दामध्ये तीन पिस्तुलांच्या गोळ्या लागल्या आणि दोन तरवारीच्या जखमा झाल्या; आणि त्यामुळे ते घायाळ होऊन खाला पडले आणि तेथे त्यांचा अंत झाला.

वर सांगितलेल्या इंग्रजी लष्करापैकी ड्यून्सची बाविसावी पलटण आणि सातवी नेटिव्ह घोडेस्वारांची पलटण या दोन पलटणी लढाईच्या मान्यांत सांपडल्या असतां पूर्वी डाव्या बाजूकडून चालत असलेली जी २ री घोडेस्वारांची पलटण, ती या वेळीं डाव्या हाताकडे कांहीं अंतरावर जाऊन उभी राहिलेली होती. त्यांनीं आपल्यांतील एक टोळी आपल्या दुसऱ्या पलटणीच्या मदतीकरितां पाठविली. ती टोळी मागून येऊन पेशव्यांच्या सैन्यावर हल्ला करूं लागली. इतक्यांत आपले सेनापति बापू गोखले हे लढाईत मरण पावले, ही गोष्ट पेशव्यांच्या शिपायांना कळल्यानंतर त्यांच्यानें रणांगणावर धीर धरवेना. व ते सगळे सैन्य पळ काढूं लागले. त्या वेळीं मद्रासच्या २ व्या घोडेस्वारांच्या पलटणीनें त्यांचा कांहीं अंतरापर्यंत पाठलाग केला, व पेशव्यांचे सैन्य पळ लागल्यानंतर बाविसावी ड्यून्सची पलटण आणि सातवी घोडेस्वारांची पलटण ह्या ज्या बापू गोखल्यांच्या हल्ल्यामुळे घाबरून गेल्या होत्या, त्यांनाहि आतां धैर्य चढलें आणि त्याहि पेशव्यांच्या सैन्याचा पाठलाग करूं लागल्या. या लढाईत इंग्लिशांच्या जवळ जरी बऱ्याच तोफा होत्या, तरी घोडेस्वारांच्या सायीसाठी आणि नदी ओलांडून जाण्याच्या अडचणीसाठी त्यांचा फारसा उपयोग करण्यांत आला नाहीं. पेशव्यांच्या सैन्याचा सुमारे पांच मैल पर्यंत पाठलाग करण्यांत आला. परंतु त्या पाठलागापासून तादृश फायदा होत नाहीं, असें दिसून आल्यामुळे पाठलाग करणारे वगैरे सर्व लोक माघारे येऊन अष्ट्याच्या नदीच्या काठी त्या दिवशीं तळ देऊन राहिले. या लढाईत बारा हत्ती, सत्तावन उंटें आणि बऱ्याचशा पालख्या पाठलाग करणाऱ्या लोकांच्या हातीं लागल्या. त्याचप्रमाणे या लढाईत पेशव्यांच्याकडील सुमारे दोनशें लोक मरण पावले असून इंग्लिशांकडील चवदा युरोपियन लोक आणि पांच नेटिव्ह घोडेस्वार मरण पावले, असे इंग्लिशांच्या तर्फेचे आंकडे आहेत.

या लढाईत बापू गोखले आपल्याबरोबर अडीच हजार घोडेस्वार घेऊन इंग्लिशांवर हल्ला करण्याकरितां निघाले, असें इंग्रजी इतिहासकारांनीं लिहिलेले आहे. परंतु मराठींत या लढाईबद्दलच्या ज्या हकीकती प्रसिद्ध झालेल्या आहेत, त्यांवरून बापू गोखले यांच्यापाशीं इतके घोडेस्वार होते असे दिसत नाहीं. निपाणकर आप्पासाहेब सरलष्कर यांच्यापाशीं पुष्कळ सैन्य होते; व ते सैन्य घेऊन तुम्ही बापू गोखल्यांच्या मदतीला जावें, असें खुद्द बाजीरावांनींहि त्यांना सांगितले होते. परंतु बाजीरावसाहेबांच्या आज्ञेप्रमाणें सरलष्कर बापू गोखल्यांच्या मदतीला मुळींच गेले नाहींत. बाजीरावसाहेबांची आज्ञा झाल्यानंतर “ फौज घेऊन येतो म्हणून सांगा, असें बोलून सरलष्कर झाल्यास गेले, ” असा मजकूर पाच्छापुरकर यांच्या बखरींत आढळतो. व याच्यापुढें आप्पासाहेब निपाणकर यांच्याबद्दल त्याच बखरीमध्ये आणखी एक उल्लेख सांपडतो, तो येणेंप्रमाणें:—“ अशा प्रसंगां निपाणकर सरलष्कर यांनीं आपला निभाव लागणार नाहीं, गोखल्यांनीं परत फिरावें, इत्यादि बोलून आम्ही श्रीमंताकडे जातो, असें म्हणून लढाई सोडून गेले. ” परंतु बापू गोखल्यांच्या चरित्रांतील एका टीपेमध्ये मजकूर आहे,

तो असा काँ, आप्पा देसाई निपाणकर यांचे चार हजार लोक आपल्या पाठीमागे रक्षणा-साठी बापू गोखले यांना ठेविले होते. शिवाय विंचूरकर आणि रामचंद्रराव सुभेदार यांच्याहि फौजा घाट चढून विटेगांवास गेल्या होत्या, असे चरित्रकारांनी लिहिले आहे. या सगळ्या लिहिण्यावरून बापू गोखले यांचेपार्शी अडीच हजार घोडेस्वार इंग्रजा इतिहासकारांच्या लिहिण्याप्रमाणे असतील, हे शक्य दिसत नाही. सर्व निरनिराळ्या मराठी लेखकांनी बापूंच्या घोडेस्वारांचा जो आंकडा दिला आहे, तो सगळ्यांचा एकच जमतो. ते लिहितात काँ, बापू गोखले आपल्या बरोबर फक्त पांचशे स्वार घेऊन निघाले. व पुढे तर त्यांच्या जवळ फक्त पन्नासच स्वार राहिले. पाच्छापुरकरांच्या वखरांतिल या अष्ट्याच्या लढाईची हकीकत पुढील प्रमाणे आहे:—“पांचशे स्वार व घोरपडे, मुधोळकर, शितोळे, पाच्छापुरकर, वगैरे सह गोखल्यांनी हल्ला केला. बंदुकांच्या व तमचेच्या फैरा झडल्या अशा वेळीं बापूसाहेब गोखले पन्नास खासे मंडळींसह मारीत चालले. पहिली तुकडी हटली. दुसरीने गोखले वगैरेस पोटी घेतलेले पाहून पहिल्या तुकडीचाही लोक आले. गोखले आदींकरून मंडळींनी ज्याहलीम तरवारी चालविल्या. पन्नास खाशा-पैकां दहाबाराच फळी फोडून परत आली. व स्मिथ यांची गांठ पडून जखमा लागल्या, असे एकीच वर्तमान आहे. पण परत आलेल्या दहा बारा इसमांनी बापूसाहेबांस कांहीं पाहिले नाही. बापूसाहेब गोखले यांची अखेरी कशी झाली, याचा पत्ता नाही.”

अष्ट्याच्या लढाईतिल बहुतेक सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी येथपर्यंत सांगण्यांत आल्या आहेत. आतां फक्त एकच गोष्ट सांगायची राहिली आहे. आणि ती म्हटली म्हणजे सातारच्या महाराजाच्या संबंधाची होय. ही या वेळची सातारच्या महाराजांच्या संबंधाची हकीकत अनेक दृष्टींनी फार महत्त्वाची आणि मनोरंजक अशी आहे. सातारच्या महाराजांना वासोठ्याच्या किल्ल्यांत ठेवण्यांत आलेले होते आणि नारोपंत आपटे यांना पाठवून बाजीरावसाहेबांना त्यांना माहुलीच्या मुक्कामी आपल्या सैन्यांत आणवून घेतले, या गोष्टीचा उल्लेख पूर्वी करण्यांत आलेला आहे. सातारच्या महाराजांना पेशव्यांच्या पक्षाकडून फोडून आपल्या पक्षाकडे वळवून घ्यावे, अशी इंग्लिशांची या वेळीं इच्छा असणे स्वाभाविक होते. व सातारच्या महाराजांच्या मार्फतीनेहि कांहीं मध्यस्थ मंडळींच्या द्वाराने पुण्याच्या एल्फिस्टनसाहेबांच्या दरबारांत कांहीं अंतःस्थ खटपटी चाललेल्या होत्या, याबद्दलची बातमी बाजीरावसाहेबांनाही असली पाहिजे. म्हणून त्या कारस्थानांना ज्यास्त अवसर सांपडू नये, या हेतूने बाजीरावसाहेबांनी सातारच्या महाराजांना आपल्याजवळ बाळगण्याचा निश्चय ठरविला असला पाहिजे, हे उघड आहे. इंग्लिशांशी लढाई करण्याचा बाजीरावसाहेबांचा पहिल्याने बेत ठरला, त्यावेळीं त्यांनी शिंदे, होळकर, भोंसले, वगैरे सगळ्यांना मदतीला बोलाविले होते. अशा स्थितींत आपले धनी सातारचे महाराज यांच्या मदतीचा आणि सान्निध्याचा फायदा आपल्याला मिळावा, असे बाजीरावसाहेबांना वाटणे, हे अगदी स्वाभाविक होते; व त्या हेतूप्रमाणे श्रीप्रतापसिंह महाराज, श्रीआप्पासाहेबमहाराज आणि या उभयतां बंधूंच्या मानोश्री, श्रीमाई-

राजा प्रतापसिंह महाराज.

साहेबमहाराज, या त्रिवर्गाना त्यांनी आपल्या छावणीमध्ये आणविले होते; इतकेच नव्हे, तर सातारच्या महाराजांनी आपले सरदार जमवून आणि आपले सैन्य उभारून या लढाईतील सर्व पुढाकार आपल्याकडे घ्यावा, आणि हिंदुपद पातशाहीचा अधिकार यापुढे त्यांनी चालवावा, अशीही सूचना पेशव्यांकडून त्यांना करण्यांत आली होती. पण या सूचनेचा सातारच्या महाराजांनी स्वीकार करणे शक्य नव्हते. म्हणून त्यांना आपल्या छावणीमध्ये ठेवून घेऊन पेशव्यांनी इंग्रजांशी लढण्याचे काम पूर्ववत् पुढे चालविले होते. पण सातारच्या महाराजांवर इंग्रजांचेहि पंच दुसरीकडून चालले होते. आणि त्यांत इंग्लिशांचे असे धोरण होते की, सातारचे छत्रपति हे हिंदुपदबादशाहीचे मूळचे मालक असल्यामुळे आणि छत्रपति व पेशवे यांच्यामध्ये मूळचीच तेढ असल्यामुळे सातारचे महाराज आपल्या पक्षाला मिळाले, तर पेशव्यांच्या मूळ मालकांच्या, म्हणजे छत्रपतींच्या, फायद्या-

साठीं आपण पेशव्यांच्यापाशीं ही लढाई चालवीत आहों, असें दाखवून लोकांच्या डोळ्यांत आपल्याला धूळ टाकतां येईल आणि महाराष्ट्रांतील लोकांची सहानुभूति त्या योगानें आपल्या पक्षाकडे वळवून घेतां येईल. सारांश, इंग्लिश लोक आपल्या पक्षांतील सातारच्या महाराजांना फोडतील, तीं संधि त्यांना मिळू नये, म्हणून बाजीरावानें सातारच्या महाराजांना आपल्याजवळ ठेवून घेतलें होतें. पण हे स्वकीयांचे आणि परकीयांचे एकमेकांच्या विरुद्ध चाललेले राजकारणांतील डावपेच महाराजांच्या अल्पवयामुळें वगैरे त्यांच्या लक्षांत येणें शक्य नव्हतें. त्यांना आपण या क्वार्टांतून कसे सुटूं एवढाच काय तो प्रश्न दिसत होता. पण आपली जन्मभूमि इंग्रजांच्या क्वार्टांतून आपण एकमेकांच्या एकोप्यानें कशी सोडवूं, हा प्रश्न आपल्या डोळ्यापुढें ठेवण्याची आवश्यकता त्या वेळीं तेथील मंडळीपैकीं फारच थोड्यांच्या डोळ्यांना दिसत होती. सातारच्या महाराजांच्या पदरीं त्यांच्या पिढीजाद नौकरींतील बळवंत मल्हार चिटणीस या नावाचे एक गृहस्थ होते. यांनीं बाळाजीपंत नातू याच्या मार्फतीनें संधान वांधून सातारच्या महाराजाची सर्व हकिकत एल्फिन्स्टन साहेबांच्या कानावर घातली होती; व बोलण्यात अघळपघळ असलेल्या एल्फिन्स्टन साहेबांना हे उलट बळवंत मल्हार चिटणीस यांच्यापाशीं सातारच्या महाराजाकरितां असें आश्वासन दिलें होतें कीं, पेशव्यांच्यापासून आम्ही छत्रपतींचा सगळा प्रात जिंकून घेतला, म्हणजे तां सगळ्यांच्या सगळा प्रात आम्ही छत्रपतींना देऊं ! आणि हें इंग्रजी आश्वासन बळवंत मल्हार चिटणीस आणि सातारचे महाराज या दोघांनाहि दुर्दैवानें खरें वाटत होतें ! पण याचा अनुभव पुढें बुभुक्षित झालेले चिटणीस आणि पदच्युत झालेले महाराज याना लवकरच आला ! सातारच्या महाराजांच्या वर्तीनें बाळाजीपंत नातूंच्या मार्फत चिटणीस हे एल्फिन्स्टनसाहेबापाशीं कांहीं तरी खलवतें करीत असतात, ही गोष्ट बाजीरावसाहेबांच्या नजरेस आलेली होती. व त्यासाठीं चिटणिसांच्या घरांत चिटणीस आणि बाळाजीपंत नातू हे या प्रकरणांतील सातारच्या महाराजाच्या हक्कांसंबंधानें कांहीं कागदपत्र पहात बसले असतां एकदा अंबकजी डेंगळे आपल्याबरोबर पंचवसि स्वार घेऊन चिटणिसांच्या घराकडे आला. पण आंतील मंडळी भागच्या भिंतीवरून उड्या टाकून पळून गेली, म्हणून त्या वेळीं अंबकजीच्या हातून त्यांचा वचाव झाला पुढें सातारच्या महाराजांना आपल्याबरोबर घेऊन बाजीरावसाहेब निरनिराळ्या ठिकाणांहून फिरतां फिरतां सोलापुराकडे गेले असतां मि. एल्फिन्स्टन आणि बाळाजीपंत नातू हे सातारला आले; त्यांनीं तेथें एक दरबार भरविला; व त्या दरबारांत सातारच्या सरदारमंडळींना बोलावून त्यांना तेथें पोषाख देण्यांत आले; आणि त्या दरबारामध्यें असेंहि जाहीर करण्यांत आलें कीं, सातारच्या महाराजांनीं पेशव्यांची छावणी सोडून आमच्या इंग्रजी लष्करामध्यें येऊन मिळावें; आणि अशा रीतीनें महाराज जर आमच्या सैन्याला येऊन मिळतील, तर पेशव्यांना जिंकून पेशव्यांच्या ताब्यांतील सगळा मुलूख आम्ही सातारच्या महाराजांना देऊं ! हें ऐकल्याबरोबर सातारचे सगळे सरदार हुरळून गेले ! आणि पेशव्यांचें सगळें राज्य इंग्लिश लोक आपल्या सातारच्या महाराजांना जिंकून

देणार, असें त्यांना खरोखरच वादं लागलें ! सातारचे फडणीस यांना नरसू काकडे या नांवाचा एक हेर ताबडतोब महाराजांकडे सोलापूर मुक्कामां पाठविला. आणि नरसू काकड्याने हा फितुरीचा निरोप सातारच्या महाराजांना आणि त्यांच्या जवळ असलेल्या बळवंत महार चिटणिसांना सांगितला. बाळाजीपंत नातूंच्या मार्फत बळवंत महार चिटणीस यांना फितुरीची सर्व तयारी आधीं करून ठेवलेलीच होती. व आप्रमाणें सातारच्याहून नरसू काकडे यानें येऊन फितुरीची बातमी सांगितल्याबरोबर चिटणीस यांना त्रिगोडेपर जनरल स्मिथ यांचा मुक्काम अकळूज येथें असतांना त्यांच्याकडे असा निरोप पाठविला कीं, याच्यापुढें तुम्ही बाजीरावाच्या सैन्यावर रात्रीचा केव्हांहि छापा घालूं नये. कारण, रात्रीच्या काळोखांत तुम्ही एखादे वेळीं छापा घातला, तर जे सातारचे महाराज लौकरच तुमच्या लष्करांत येऊन स्वाधीन होण्याच्या विचारांत आहेत, ते आणि त्यांचे लोक कोणते आहेत, हें तुम्हांला काळोखांत समजणार नाही. आणि त्यामुळे कदाचित् त्यांना काही दुखापत वगैरे होण्याचा संभव आहे ! म्हणून तुम्ही दिवसास छापा घालावा ! अशा प्रकारचे चिटणिसांकडून इंग्लिशांकडे फितुरीचे निरोप राजरोसपणें जाऊं लागले. नंतर पुढें दोन तीन दिवसांनीं पंढरपुरजवळ अष्टे वाळकीं येथें बाजीरावसाहेबांचा मुक्काम असतां स्मिथसाहेबांचेही सैन्य तेथें चालून आलें. नंतर बापू गोखले आणि इंग्रज यांची लढाई होऊन पेशव्यांचें सैन्य पळत असतां इंग्रजांनीं त्यांचा पाठलाग सुरू केला. या पाठलागामुळे पेशव्यांच्या सैन्यांत फारच गडबड उडून गेली. या गडबडीचा फायदा घेऊन पूर्वाच्या संकेताप्रमाणें बळवंत महार चिटणिस यांच्या सूचनेवरून सातारचे महाराज हे रेंगाळत रेंगाळत मार्गें राहूं लागले. त्या वेळीं सातारच्या महाराजांच्या मंडळीनें लौकर लौकर आपल्या सैन्याबरोबर कूच करीत चालावें म्हणून घाई करण्याकरितां बाजीरावसाहेबांनीं बळवंतराव रास्ते आणि शामराव रास्ते यांना महाराजांकडे पाठविलें. तेव्हां चिटणिसांनीं उत्तर दिलें कीं, आमची घोडी जितक्या जलदीने चालूं शकत आहेत, तितक्या जलदीने आम्ही मागून येतच आहों ! रास्ते यांच्याशीं चिटणिसांचें इतकें बोलणें होत आहे, इतक्यात रास्त वगैरे मंडळींवर इंग्रजांकडून घाला आला; व मंडळींची पांगापांग झाली. त्या संधीत बळवंत महार चिटणीस यांनीं महाराजांना थोडा वेळ मार्गेच थांबण्याविषयीं सुचविलें. त्याप्रमाणें सातारकरांची सर्व मंडळी थांबली. इतक्यांत मेजर डोव्हटन, शेख बहुद्दीन हवालदार, शेख मुद्दिन जमादार, वगैरे इंग्रजी घोडेस्वारांचा त्यांच्या भोंवतीं गराडा पडणार, असें दिसूं लागलें. त्या वेळीं महाराजांच्या मातोश्रीं माईसाहेब यांना अशी भीति वादं लागली कीं, आतां आपल्या अप्रूचें संरक्षण होणें कठिण आहे. तेव्हां त्यांनीं आपल्या मुलाला असें सांगितलें कीं, माझी अवहेलना होण्याच्या पक्षां तूं आपल्या तरवारनें माझा वध कर; आणि तूं असें केलेंस तरी तुला मातृवधाचे पातक लागणार नाही ! तेव्हां महाराजांनीं आपल्या हातांतील तरवार बाहेर काढली. परंतु भाऊसाहेबांनीं त्यांना काहीं देळ थांबण्याविषयी

विनांते केली. इतक्यांत बळवंत मल्हार चिटणिस हे आपल्या घोड्यावरून खाली उतरले आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन ते इंग्लिशांच्या लोकांकडे गेले. आपण पळत गेलों तर आपल्यावर संशयानें कोणो गोळी घालील, म्हणून ते सावकाश चालले होते. नंतर ते बडे साहेबांच्या हत्तीजवळ गेले; आणि सातारचे महाराज येथें आहेत, तेव्हां तुम्ही ही गडबड थांबवा, असें सांगितलें. साहेबांची खात्री झाल्यावर साहेबान आपल्या भोंवतीं आपल्या सैन्याच्या खुणेकरितां तरवार फिरविली. त्यावेरोबर गोळीबार थांबला. नंतर सातारचे महाराज जनरल स्मिथ यांच्या स्वाधीन झाले.

आप्पासाहब महाराज.

ही हकीकत मूळ बळवंत मल्हार चिटणिस यांनीच लिहिलेली आहे. तेव्हां यांन त्यांनी आपल्या स्वतःच्या फितुरीबद्दल जो मजकूर स्वतःच लिहिला आहे, तो खोटा असणें शक्य नाही. या चिटणिसांच्या हकीकतीचें इंग्रजी भाषांतर करून तें डॉ. मिलने यांनी हिंदुस्थान सरकारकडे बळवंत मल्हार चिटणिस यांची कांहीं तरी दाद लागावी म्हणून पाठविलें होतें. डॉ. मिलने यांच्या त्या इंग्रजी भाषांतरावरून ही सातारच्या महाराजांच्या बदली वरील हकीकत येथें देण्यांत आलेली आहे. तेव्हां त्यांतील तथ्यतेबद्दल संशय घेण्याचें कारण नाही. शिवाय, ठाण्याचे सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक, रा. रा. विनायक लक्ष्मण भावे, यांनी थोडे दिवसांपूर्वी ' मराठी दत्तर ' (रुमाल २)

या नांवाचें जें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे, त्यांत लेखांक २—छत्रपतींची शके १७३९ तील दिनचर्या टिपणी—या नांवाचा एक लेख छापला आहे. त्यामध्येही बहुतेक अशाच प्रकारची हकीकत दिलेली आहे. यावरून इंग्रजांनीं सुरू केलेला फितुरीचा धंदा त्या वेळीं किती जोरांत आलेला होता आणि आपल्या लोकांचा स्वार्थसाधुपणा त्याला कसा बळी पडत होता, हें समजण्यासारखें आहे.

आतां अष्ट्याच्या लढाईची शेवटची एकच गोष्ट सांगायची राहिली आहे. आणि ती बापू गोखले यांच्या मृत शरीराच्या संबंधाची होय. या बाबतींत दोन निरनिराळीं मते आहेत. एका हकीकतीप्रमाणें बापू गोखले यांचें प्रेत ओळखण्यांत येऊन त्याला अग्नि देण्यांत आला, असें आहे. परंतु दुसरी एक हकीकत आहे, ती अशी की, बापू गोखले यांचें शव कोणालाच सांपडलें नाहीं. यांपैकी पहिल्या हकीकतीबद्दल श्री. भावे यांच्या २ व्या रुमालांतील २ व्या लेखांकांत पुढीलप्रमाणें मजकूर आढळतो:—

“ नंतर बापू गोखले यांचा मुरदा डोलांत घालून आणिला. तो ओळखण्यास कोणी पाठवावें म्हणजे न जनेल यांनीं निरोप पाठविला. त्याजवरून बळवंतराव चिटणिस यास पाठावेलें. ओळखून आले. फक्त आंगराखा आगांत मळमळीचा उरला होता. घोड्यांनीं तुडविलें. त्याणी पायाचें कातडें गेलें होतें. दोन जखमा लागल्या होत्या. पहिले जखमेचा डोळा उघडा होता. त्याप्रमाणें पाहून आल्यावरी गोखले यांचे मुरदाची डोली व आताजीपंत हजरनीस नि॥ गोखले जखमी ऐशा दोन डाल्या महाराजांपाशीं डे-याजवळ पाठावेल्या महाराज नां व सर्वत्रांनीं पाहून ओळखल्यानंतर आग्र दण्यास हुकूम देविला. शोभनें वगैरे मिश्रवितां चार घटका रात्रीस बोड्याचे कडेस नेऊन आग्र दिली. ”

परंतु बापू गोखले यांचें शव कोणालाच सांपडलें नाहीं, हें जें दुसरें मत आहे, तें विशेषतः पाच्छापुरकर यांच्या बखरीमध्ये जी हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे त्यावरून बनविण्यांत आलेलें असावें असें दिसतें. ती हकीकत आधारभूत धरून रा. गोविंद विनायक आपटे यांनीं गोखले घराण्याच्या इतिहासाच्या पुस्तकामध्ये या बाबतींत पुढील प्रमाणें विचार प्रकट केले आहेत:—

सेनापति बापूसाहेब गोखले हे गोपाळ अष्ट्याच्या लढाईत कामास आले, ही गोष्ट इंग्रजी ग्रंथकार लिहितात, आणि अमुक अमुक शत्रूनें त्यांना आम्हां ताडून करून ठार केलें वगैरे म्हणून, त्यांना ओळखून दहन करविलें, असेंही इंग्रजी ग्रंथांत असल्याचें समजतें बापूसाहेब सद्दरहू लढाईत कामास आले, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु खऱ्या बापूंचे प्रेत कोणास सांपडले नाहीं. जर बापूंचे खरें प्रेत सांपडतें, तर तें प्रेत त्या वेळच्या इंग्रजी लष्करी अधिकाऱ्यानें बापूंच्या बायकोच्या स्वाधीन खास केलें असतें, आणि आमच्या धर्माप्रमाणें त्या वेळीं बापूंची बायको यमुनाबाई ह्या सती गेल्या असत्या. बापूसाहेब यांचें कुटुंब यमुनाबाई ह्या त्या वेळीं प्रत्यक्ष असतांना जें बापूंचें प्रेत म्हणून इंग्रजी लष्करी लोकांनीं ठराविलें होतें, ते प्रेत सुद्धां खऱ्या खोऱ्याच्या निर्णयाकरितां यमुनाबाईंना दाखविल्याचा कोठें उल्लेख नाहीं. यावरून बापूसाहेब यांचें प्रेत खास सांपडलें नाहीं, हेंच खरें !

रायगड किल्ल्याची दोन स्थित्यंतरे.

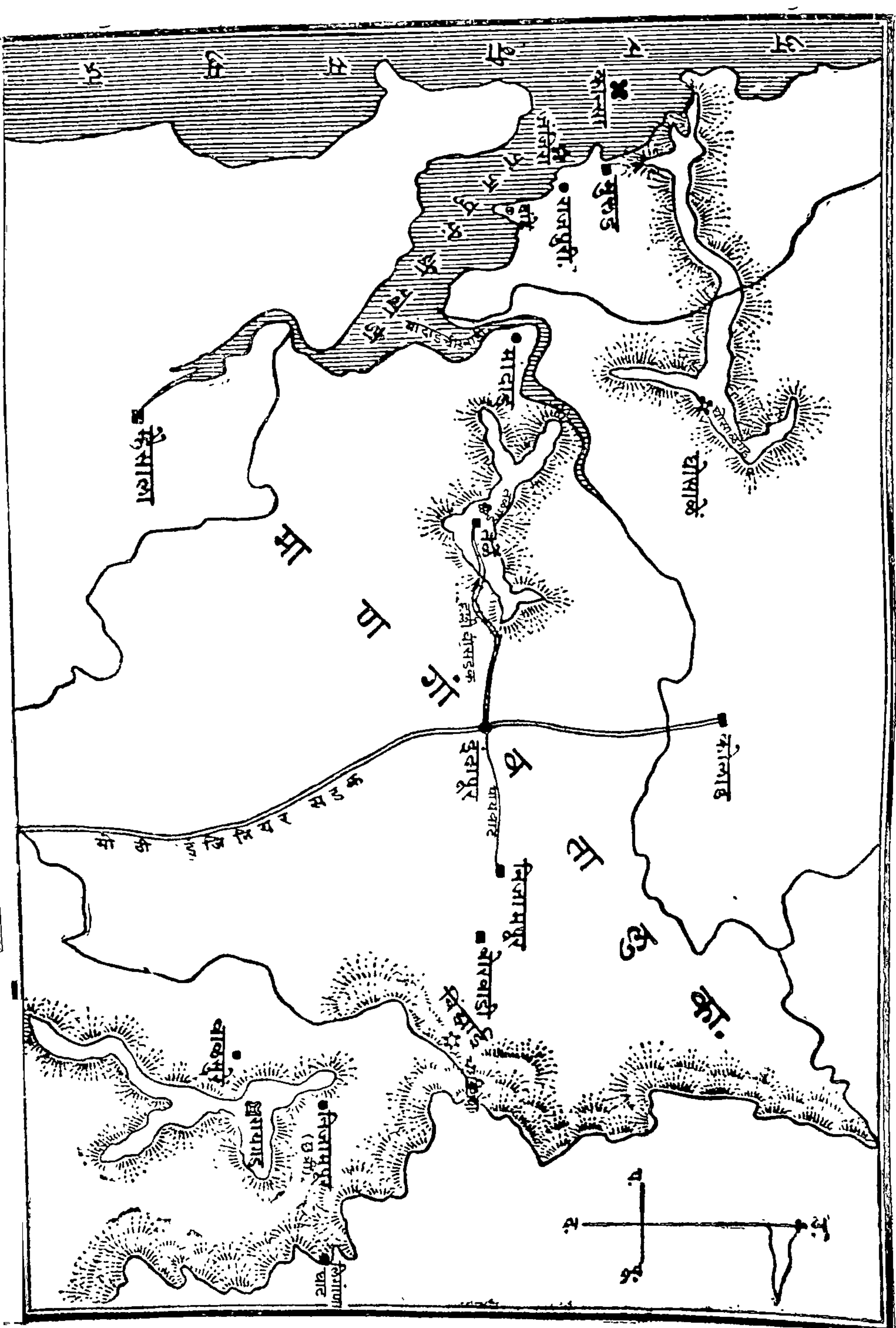
[सन १६७४ आणि १८१८]

रास्र ६ जून सन १६७४ हा दिवस रायगडच्या किल्ल्यावर किती आनंदाचा हाता ! महाराष्ट्रामध्ये स्वराज्यसंस्थापना करून शिवाजी महाराजांनी या दिवशी रायगडावर आपल्याला राज्याभिषेक करवून घेतला आणि रायगडच्या किल्ल्याच्या मुख्य दरवाजावर खातंत्र्याचे निशाण उभारले. पण त्यानंतर १४४ वर्षांनी रायगडावर एके दिवशी सकार्डी दुसऱ्या एका प्रवासा दिवस उगवला !

ना दिवस म्हणजे महाराष्ट्रातील किल्ल्यांच्या इतिहासातील एक अतिशय दुःखदायक दिवस होय. पुण्यांतून दुसरे बाजीराव पेशवे सन १८१७ च्या नोव्हेंबर महिन्यामध्ये पुणे शहर सोडून बाहेर निघून गेले. त्यानंतर त्यांच्या पाठीमागे त्यांचे राज्य आपल्या हस्तगत करून घेण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्या देवची राज्याची बळकटी ही किल्ल्यांच्या बळकटीवर अवलंबून असे. पण ते बाजीरावाच्या राज्यातील किल्ले एका पाठीमागून एक हळुहळू इंग्लिशांच्या हस्तगत होऊ लागले. आणि सन १८१८ च्या एप्रिल महिन्यामध्ये लुद्ध रायगड किल्ल्यावरही तांचे दुर्धर प्रसंग येऊन गुदरला. इंग्लिशांच्या ताफांच्या मान्यापुढे बाकीचे किल्ले पडले तर पडोत; परंतु रायगडचा किल्ला हा अशा रीतीने हस्तगत होणे हे केव्हाही शक्य नाही, अशीच सद्दीची समजूत होती; आणि त्यामुळेच पुण्यांत लढाईची गडबड सुरू होण्याच्या सुमारास श्रीमंत बाजीरावसाहेब यांच्या पत्नी बागणशीवाई सुरक्षित रहाव्या, म्हणून त्यांना मुद्दाम रायगड किल्ल्याच्या हद्दाली करण्यांत आलेले होते. परंतु सद्दीचा जोर संपला, म्हणजे अमेव किल्ल्यांच्या भितीतील अमेवपणाही नहीसा होता, असा अनुभव आल्याचे इतिहासामध्ये अनेक ठिकाणी आढळून येते; आणि तीच स्थिति रायगडच्या किल्ल्याची सन १८१८ च्या एप्रिल-मे महिन्यामध्ये दुदैवाने झाली !

महाराष्ट्रातील बाकीचे किल्ले एकापाठीमागून एक शरण येत चाललेले पाहून रायगडावरही आपल्या ताफांचा प्रयोग करून पहावा, असे इंग्लिश अधिकाऱ्यांनी ठरविले; व लेफ्टिनेंट कर्नल प्रॉथर याची त्या कामावर नेमणूक करण्यांत आली. कर्नल प्रॉथर याच्या हाताखाली काही पलटणी आणि ताफेखाना असे दोन प्रकारचे सैन्य देण्यांत आलेले होते. या सैन्याचे प्रवासाच्या सोयीसाठी दोन दिभाग करण्यांत आले. ताफा वगैरे जाण्याला गाडीचा रस्ता पाहिले, म्हणून बोरघाटाच्या रत्याने खोपवलीवरून ताफे-

रायगडच्या आसपासच्या प्रदेशाचा नकाशा.

(पान ६० च्या पुढे.)

खान्याच्या तुकडीची खानगा करून देण्यात आली. आणि शिपाई लोकांच्या पलटणी या लोणादळ्याकडील डोंगरांतील पायदाटांनी जंबुसरच्या घाटाने खाली उतरल्या. व घाटाच्या पायथ्याशी सिद्धेश्वरपाली म्हणून जें गणपतीचें एक सुप्रसिद्ध स्थान आहे, त्या ठिकाणी ता. १२ एप्रिल रोजी दोन निरनिराळ्या दाटांनी आलेल्या पायदाटाची आणि तांफखान्याची एकत्र गांठ पडली. त्यानंतर पाली येथे दोन दिवस मुकाम करून बर्नल प्रोथर यांच्या हाताखाली रायगडच्या मोहिमेवर निघालेले हे सैन्य पालीहून निघाल्या-नंतर वाटेत असलेले तळें आणि घोसाळे हे दोन विळे घेण्याकृतिं निकडे वळले. या सैन्याला वाटेत ठिकठिकाणी पेशव्यांच्या लोकांवरून अडथळा करण्यांत येत होता, व तळ्याच्या किल्ल्याजवळ इंदापूर म्हणून जें एक लहानसे गांव आहे, तेथे या इंग्रजी सैन्याला वर्गाच आडकाठी करण्यांत आली. कारण, पुण्यांत जरी या वेळी कित्येक बाळाजीपंत निघालेले होते, तरी महाराष्ट्रांतील बाकीच्या ठिकाणी सगळीकडे सगळेच बाळाजीपंत अजून झालेले नव्हते. तरी पण दुर्दैवाच्यापुढे पेशव्यांच्या स्वामिनिष्ठ नोकरांचाही पाड लागेनासा झाला; आणि इंदापूर येथे जे पेशव्यांचे शिपाई इंग्लिशांचा रस्ता रोखून धरण्याचा प्रयत्न करीत होते, त्यांना माघार घ्यावी लागली. आणि त्यामुळे इंदापुर्गापासून रायगडच्या बाजूचा पुढील रस्ता इंग्लिशांना मोकळा झाला. त्याचप्रमाणे तळें आणि घोसाळें या किल्ल्यांचाही मार्ग मोकळा होऊन ते दोन्ही किल्ले ता. १८ एप्रिल रोजी इंग्लिशांना आपल्या ताब्यांत घेतले. व त्यानंतर बर्नल प्रोथर यांच्या हाताखालील या इंग्रजी सैन्याच्या तुकड्या ता. २३ एप्रिल रोजी इंदापुर्गाहून महास येऊन पोचल्या. आणि त्याच दिवशी रात्री रायगडच्या आसपासची टेहळणी करण्याकरतां २०० युरोपियन शिपाई आणि २०० नेटिव्ह शिपाई हाताखाली देऊन मेजर हॉल या नांवाच्या एका ऑफिसराला रायगडाकडे पाठविण्यांत आले. व बाकीचे सैन्य मागाहून महाडाहून निघून ता. २५ एप्रिल रोजी रायगडच्या पायथ्याशी येऊन पोचले. मेजर हॉल हा जो आपल्या बगेबर ४०० लोक घेऊन आधी रायगडच्या आसपासची टेहळणी करण्याकरितां एक दिवस पुढे आलेला होता, त्याला रायगडच्या पायथ्याशी असलेल्या पेश्याजवळ पेशव्यांच्या ३०० लोकांनी अडविले. तेव्हां त्यांच्या दरम्यान वरिच मोठी चकमक उडाली व पेशव्यांच्या लोकांनी रायगडावरील हा हल्ला परतविण्याच्या कामी शिकस्तांचे प्रयत्न केले; परंतु त्यांत त्यांना यश आले नाही. अखेरीस रायगडच्या पायथ्याजवळील पेशा इंग्लिशांना कार्बीज केला. पुढे ता. २५ एप्रिल रोजी रायगडच्या पायथ्याशी इंग्लिशांचे सगळे सैन्य एकत्र जमा झाल्यानंतर त्या किल्ल्यावर कोणकोणत्या बाजूंनी कसकसे हल्ले करावयाचे, याबद्दलचे तें ठरविण्यांत आले. सगळेच सैन्य एकाच बाजूने नेऊन एकाच ठिकाणावर हल्ला करावयाचा, अशी इंग्रजी पद्धत नाही. त्यासाठी सैन्याचे निरनिराळे विभाग करण्यांत आले; आणि निरनिराळ्या बाजूंनी तोफा डागून किल्ल्यावर सरबती सुरू करण्याचे ठरले. कोणताही विभाग जेरीस आणावयाचा म्हणजे त्याच्यावर एकाच वेळी सर्व बाजूंनी हल्ले व्हावयास पाहिजेत, हें जरूरच आहे.

व त्याप्रमाणे वर्नेल प्रोथर याने आपल्या सैन्याची निरनिराळ्या ठिकाणी विभागणी केली होती. पण लष्करी कारणाशिवाय आणखीही एका कारणासाठी अशी व्यवस्था करणे जरूर होते. कारण इतके सगळे सैन्य त्या उन्हाळ्याच्या दिवसांत रायगडच्या पायथ्याशी एकाच ठिकाणी ठेवण्यात आले असते, तर रायगडचा किल्ला हस्तगत करण्याचे बाजूलाच राहून ते सगळे सैन्य पाण्यादांचून तहानेने तडफडून मेळू असते. निरनिराळ्या ठिकाणी सैन्याची वांटणी करण्यांत आल्यानंतर रायगडच्या डोंगरावर तोफा चढविण्याचे काम सुरू करण्यांत आले. पण हे काही हलके काम नव्हते. इतर किल्ल्यांची गोष्ट वेगळी; परंतु रायगड हा किल्ला उंचीला सगळ्यांत जात आणि चढण्याला अतिशय अवघड. तेव्हा अशा डोंगरांतून तोफा वर चढविण्याला इंग्लिशांना त्रास पडणे हे अगदी साहजिकच होते. तरी पण जेथून किल्ल्यावर मार्ग करिता येईल, अशी आजूबाजूच्या डोंगरांची काही टोंके पाहून तेथे मोर्चे बांधण्यांत आले व त्यांवर काही तोफा उभारण्यांत आल्या. परंतु रायगडच्या किल्ल्याची रचनाच अशी काही विलक्षण आहे की, त्यामुळे जेथे तोफांचे गोळे जाऊन पडावयाला पाहिजेत, तेथे ते लागू होत नव्हते. शिवाय किल्ल्याला एका पाठीमागे एक आणि एकापेक्षा अधिक उंचीवर दुसरा असे पांचसात दरवाजे होते. इतके दरवाजे जेव्हा फुटतील, तेव्हा शत्रूचा आंतील किल्ल्यामध्ये प्रवेश व्हावयाचा, अशी स्थिति असल्यामुळे इतर किल्ल्यांचा जसा पटापट पाडाव करिता आला, तसा हा किल्ला आपल्याला स्वाधीन करून घेता येणे शक्य नाही, असे तेथील इंग्रजां अधिकाऱ्यांना दाटू लागले होते. व मुंबईसरकारलाही या गोष्टीची जाणीव होती. म्हणून गुजराथेतून नुकत्याच परत आलेल्या ६७ व्या पायदळ पलटणीमधील सहा कंपनी कर्नेल प्रोथर याच्या मदतीला मुंबई सरकारकडून पाठविण्यांत आल्या, आणि मालदणच्या बाजूने किल्ले सर करून घेण्याकरिता जी ८९ वी पलटण गेली होती, तिच्यानेही काही आणखी एक तुकडी रायगडच्या सैन्याच्या मदतीला येऊन पोचली. व आणखी काही मोठ्ठमोठ्या तोफाही मुंबईकडून मदतीस यावयाच्या होत्या. इतक्या गोष्टी होईपर्यंत मे महिन्याची ४ थी तारीख येऊन पोचली. एप्रिलच्या २५ तारखेपासून मे महिन्याच्या ४ थ्या तारखेपर्यंतचे मध्यंतरीचे इंग्लिशांचे हे आठदहा दिवस निवळ तयारी करण्यामध्येच गेले. व या मुदतीनंतर त्यांची साधारणपणे तयारी झाली. पण इतके दिवस देखील त्यांना तयारी करण्याला आपल्या लोकांकडून स्वस्थपणाने मिळू शकण्याला नको होते. शत्रूची तयारी होऊन ते किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ येतील किंदा किल्ल्यांत येतील, तेव्हा आपण त्यांच्यावर हल्ला करू आणि त्यांचा समाचार घेऊं, अशा समजुतीने किल्ल्यांतील लोकांना आठदहा दिवसांच्या मुदतीमध्ये स्वस्थ वसणे बरोबर नव्हते. शत्रूचे सैन्य रायगडच्या पायथ्याशी येऊन तळ देऊन राहिले आहे, हे समजल्याबरोबर रायगडावरच्या तोफांनी त्यांना आपल्या दाहगोळ्याने भाजून काढायला पाहिजे होते. व शत्रूचे लोक आजूबाजूच्या निरनिराळ्या डोंगरांच्या टोंकांवर चढून तेथे आपल्या तोफा डागण्याकरिता मोर्चे बांधण्याचे काम करित असता त्यांना तेथे येऊं शकण्याचे नाही, त्यांनी तेथे बांधलेले मोर्चे

उडवून टाकावयाचे, त्यांना तेथे डागलेल्या तोफा जायबंदी करावयाच्या, त्यांचे गोलंदाज मारून टाकावयाचे आणि त्यांचा दाहगोळा पेटवून घ्यावयाचा, हीं कामे किल्ल्यावरील तोफांनीं या वेळीं करावयाला पाहिजे होता. किल्ल्यांत जो इतका दाहगोळा सांठवून ठेविलेला होता, तो कशासाठी ? किल्ल्यांत ज्या इतक्या मोठमोठ्या तोफा ठेवण्यांत आलेल्या होत्या, त्यांचा दुसरा काय उपयोग ? आणि किल्ल्याच्या तटांच्या भिंतींना चौफेर मारा करतां यावा म्हणून जीं मोठमोठालीं भोकें विस्त्रा बांधणारांनीं मुद्दाम ठेवून दिलेलीं होती, त्यांचा तरी दुसरा हेतु काय होता ? पण पडत्या काळामध्यें मूळच्या कर्त्या पुरुषांचे हेतु आणि उद्देश सगळे बाजूला राहतात; आणि जे दरवाजे शत्रूला अडविण्याकरितां म्हणून योजिलेले असतात, त्यांतूनच घरभेदेपणा शत्रूला हळूच आंत घेता; आणि शेकडों हत्तींना आपल्या गंडस्थळाच्या टकरा मारल्या, तीं ज्या अभेद्य दरवाजावरील लोखंडाच्या सुळ्यांनीं हत्तींचीं गंडस्थळे फुटतील, पण जे दरवाजे फुटावयाचे नाहींत, असले अभेद्य विस्त्रांचे अभेद्य दरवाजे फितुरीच्या, घरभेदेपणाच्या आणि हरामखारपणाच्या नुसत्या स्पर्शाबरोबर शत्रूच्या प्रवेशाकरितां एकदम सताठ उधडे होतात ! इंग्लिशांचे लोक आजू-बाजूच्या डोंगरांवरून मोर्चे बांधित होते, त्या वेळीं किल्ल्यावरच्या तोफांनीं त्यांच्यावर आपला भडिमार केला नसेल, असें नाहीं. पण नुसत्या वरच्या तोफांनींच एकट्यांनीं भडिमार करून काय व्हावयाचें आहे ! वरच्या तोफांच्या कामगिरीला किल्ल्याच्या खालच्या लोकांनाही मदत करावयाला पाहिजे; तरच काहीं तरी कार्य होणार. नाहीं तर किल्ल्यावरच्या लोकांनीं तोफा सोडाव्या आणि खालच्या लोकांनीं इमान सोडावें, अशी स्थिति झाली, तर मग काय करावयाचें ! ज्या वेळेला शत्रु आपल्या किल्ल्यावर चाल करून येईल, त्या वेळेला किल्ल्याच्यावरचे लोक आणि किल्ल्याच्या खालचे लोक या दोघांच्या कचाटीमध्यें जर शत्रूचें सैन्य पकडलें गेलें, तरच त्याचा फडशा उडणें शक्य आहे. अशा वेळीं किल्ल्यावरचे शिवंदीचे शिपाईं वरून शत्रूवर तोफांचे गोळे सोडीत असतां खालच्या आजूबाजूच्या गांवांतील स्वामिनिष्ठा लोकांनाही करावयाचें असें एक कर्तव्यवर्म असतें. आणि तें असें वीं, आपला विस्त्रा आपल्यापासून दंप्याकरितां जो शत्रु आपल्यावर चाल करून आलेला असेल, त्याला आपण उन्नपाणी, दाणाघैरेण वगैरे काहीं एक मिळूं घ्यावयाचें नाहीं; आणि अशा रीतीनें त्याची चोहोबाजूंनीं अडवणूक करून त्याला ' मी या अडवणीच्या मुलुखांत कोठून आलो ! ' असें करून सोडावयाचें. किल्ल्यादच्या गरनाळांनीं, बंदुकांना आणि बाणांनीं शत्रूचे जितके लोक मारतां येतील, त्यांच्यापेक्षा शत्रूचे जास्त लोक—इतकेच नव्हे, तर शत्रूचें सगळें सैन्याच्या सैन्य—आजूबाजूच्या गांवांच्या रहिवासी लोकांना या अडवणुकीच्या अगदीं साध्या उपायानें सहज मारून टाकतां येण्यासारखें असतें. पण तसें करण्याला लोकांमध्यें स्वदेशनिष्ठा, स्वामिनिष्ठा, ऐक्यनिष्ठा, वगैरे सद्गुण जर लागत असतात. नेपोलियनचें प्रचंड सैन्य रशियावर स्वारी करण्याकरितां रशियामध्यें शिरलें, तेव्हां तेथील स्वदेशनिष्ठा लोकांनीं काय केलें ? शत्रूला अन्नपाणी आणि दाणाघैरेण मिळूं नये, म्हणून त्यांनीं आपलीं उभीं रेंतें जाळलीं, पण शत्रूला

वैरणगोटा त्यांना मिळू दिला नाही ! त्याचप्रमाणे औरंगजेबाचे लक्षावधि सैन्य महाराष्ट्राचा उच्छेद करण्याकरिता महाराष्ट्रामध्ये उतरले असता आपल्याकडील दानाजी जाधव आणि संताजी घोरपडे यांना त्या एवढ्या मोठ्या प्रचंड सैन्याला आपल्या हाताखालील थोड्याशा लोकांनिशीं कसे जेरीस आणले ? त्यांना अडचणीत नेऊन गनिमी काव्याने त्यांचा उच्छेद करण्यांत आला. तो पूर्वीचा गनिमी कावा आजही आपल्यामध्ये उरलेला नाही, असे नाही. पण फक्त त्याची दिशा मात्र थोडीशी उलटी झालेली आहे. ज्या गनिमी काव्याच्या प्रयोगाने आपण शत्रूला जिंकवे, त्याच गनिमी काव्याचा प्रयोग हल्ली आपण एकमेकांवर करित असून आपल्या पितुरीच्या आणि विश्वासघाताच्या गनिमी काव्याने आपण आपल्या देशाला गुलामगिरीच्या चिखलामध्ये कायमचे रोवून टाकण्याचे सत्कृत्य करित आहो ! रायगडचा किल्ला घेण्याकरिता इंग्लिशांचे सैन्य रायगडच्या घेण्यामध्ये आले, त्या वेळेला आसपासच्या लोकांनी त्यांना जेरीस आणण्याला जे उपाय करावयाला पाहिजे होते, ते कोणा केले नाहीत. सगळे लोक उदास आणि कर्तव्यमूढ झालेले होते. दुसरी एक आपल्या लोकांची चुकीची समजूत झालेली असते, ती अशी की, रायगडावर इंग्लिशांचा हल्ला आला, तर अशासत्त्वाचे वीर आपण काय करावयाचे ! आपण सामान्य लोक म्हणजे काहीं पगार देऊन लढण्याकरिता ठेवलेले शिपाई नव्हे ! जे पगारी शिपाई असतील, ते वाढेल तर लढतील आणि त्यांचा वाढेल तर जय होईल किंवा पराजय होईल ! आपल्याला त्यांच्याशी काय कर्तव्य आहे ! असली उदासनिपणाची जी आ मघातकी वृत्ति आपल्यामध्ये बऱ्याच ठिकाणी दिसून येते, ती आपण आपल्या समाजामधून समूळ काढून टाकली पाहिजे. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालण्याकरिता कोणी शत्रू आला, तर अशा वीर आपण सगळेच आहो ! आपल्या देशाचे शिपाई आहोत आणि पगारी शिपायापेक्षा आपण दिनपगारी लोक हे जास्त मोठ्या दर्जाचे शिपाई आहोत अशी भावना आपल्या सर्वांच्या मनांमध्ये दृढमूल झाली पाहिजे. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यावर संकट आरे, तर आपण सगळ्यांना पटापट गोळा व्हावयाचे आणि आपल्या तेलच कोणी तरी प्रमुख करून त्याच्या हाताखाली आणि हुकमाखाली व्यवस्थित रीतीने जे जहर असेल ते कार्य करावयाचे, ही जी प्रीक, स्पार्टन आणि रोमन लोकांमधील पद्धत त्या पद्धतीने वागण्याला आपण शिकले पाहिजे. पण सन १८१८ मध्ये जेव्हा इंग्लिश लोक शिवाजीचा किल्ला घेण्याकरिता आले, तेव्हा शिवाजीचे नांव आणि शिवाजीची स्फूर्ति ही लोकांच्या अंतःकरणांतून मरण पावलेली होती; आणि जिकडे तिकडे बाळाजीपंता स्फूर्ति उत्पन्न होऊ लागली होती ! इंग्लिशांच्या सैन्याला रायगडच्या घेण्यांत दाणा गोळा मिळू देऊ नये, ही वक्तव्या कोणाच्या मनांत आली असेल किंवा नसेल, याच्याबद्दल तर शंकाच आहे. पण उलट आपल्या धान्याधुन्याला आणि वैरणकाडीला जास्त भाव येत आहे, तर आपल्या राज्याच्या आर्थाच्या आपण आपला माल इंग्लिशांच्या कमिंसरीअट डिपार्टमेंटच्या ऑफिसमध्ये नेऊन विकत दे पाहिजे, अशाही कदाचित् अहमहामिका त्या वीर तैर्या लोकांच्यामध्ये सुरू झाल्या !

असतारु ! पण ते लोक इतक्यावरच थांबते, तरीही फारसे कांहीं वाईट नव्हते. पण क्रिश्चियांची फिनुगी आणि हरामखोरी इतकी पुढे गेलेली होती की, जेथून गोळा टाकला असतां नेत्रका किल्ल्यावर जाऊन पडेल, अशीही एक जागा रायनाक मझर या नांवाच्या एका इसमाने इंग्लिशांना दाखवून दिली ! पण या विश्वासघाताच्या कुऱ्यासाठी त्या विचाऱ्या अप्रबुद्ध आणि दक्षिण मनुष्यालाच वाय नावे ठेवावीत ! जेथे ब्राह्मणांच्या सारख्या सुप्रबुद्ध आणि धनाढ्य लोकांमध्येही बाळाजपिंती वळण दररोज अवशीपहाटे गिरविण्यांत येऊं लागलेले आहे, तेथे त्या गरीब विचाऱ्या रायनाक महानाला दोप कोणत्या तोंडाने घावयावा ! त्या विचाऱ्याला आपले राज्य म्हणजे काय, आपला देश म्हणजे काय आणि त्या देशाचे स्वातंत्र्य म्हणजे काय, हे कोटून माहीत असणा ! त्याचे टीचमर पोट हेंच त्याचे हिंदुस्थानचे राज्य आणि हाच त्याचा हिंदुस्थान देश ! त्या आपल्या टीचमर पोटाची खांब भरली, म्हणजे त्याच्या वळनेलाही अज्ञात अशा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याची त्याने काय म्हणून फिकीर बाळगावी ! तरी पण आपण हेही लक्षांत ठेविले पाहिजे की, विश्वासूना आणि स्वामिनिष्ठा हा एक नैसर्गिक धर्म आहे. कुऱ्यासारखा विनशिकलेला आणि विनशिःकारा प्राणी देखील कधी बेइमान होत नाही, हे पाहून तरी बेइमानी लोकांनी इमान शिकण्याच्या कामां। कुऱ्यांकडून धडे घ्यावे !

पण या वेळीं रायगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करणाऱ्या इंग्लिश लोकांना पाठमागून शह देण्याकरता कोणीच पुढे सरसावले नाहींत, असें नाहीं. पूर्वी वायरलेस टेलिग्राफीची साधनें जरी अस्तित्वांत आलेलीं नव्हतीं, तरी एका किल्ल्यावरची बातमी आसपासच्या किल्ल्यांवर कळविण्याचे कांहीं मार्ग त्या वेळच्या लोकांनीही योजिलेले होते. आणि तोफांच्या आवाजांनी, किंवा मोठाले जाळ पेटवून, किंवा इतर कांहीं खुणांनी ते लोक आपल्या बातऱ्या दुसऱ्यांना कळविण्याचा कार्यभाग सावून घेत असत. अशा कांहीं उपायांनी अगर जासुदांच्या निं पांनी रायगडपासून कांहीं थोड्या अंतरावर राहणां- रायगडाचे दोन धाकटे भाऊ—कांगोरीचा किल्ला व प्रतापगडचा किल्ला—यांना आपल्या दडील भावावर गुदरलेल्या प्रसंगाची बातमी कळली; व ही बातमी कळतां क्षणांचि त्या दोन्ही किल्ल्यांवरचे निवून कांहीं लोक खाली उतरले; व रायगडावरचा किल्लेदार इंग्लिशांच्या सैन्यावर किल्ल्यावरून गोळे फेकीत असतां, आणि पाठमागून जाऊन त्या शत्रूच्या सैन्याला दाहोळ्याच्या मान्यामध्ये गांठावे, असा त्यांचा विचार होता. आणि त्या उद्देशाने प्रतापगडच्या आणि कांगोरीच्या किल्ल्यांच्या पायऱ्याशी सावित्री नदीच्या बाठीं पोलादपूर म्हणून जें एक गांव आहे, तेथे हे लोक जमा झाले. परंतु हे लोक पाठी- मामून आपल्या सैन्यावर छापा घालण्याकरितां येत आहेत, असें कळल्याबरोबर लेफ्ट- नंट क्रॉसबी हा त्या लोकांवर चालून गेला. विजयश्री या लहरी पक्षानामुळे मराठे शिपा- यांच्या त्या वेळच्या त्या प्रयत्नाला यश आले नाहीं.

ही गोष्ट घडून आल्यानंतर आणि रायगडच्या सभोवतालीं तोफा डागण्याचें काम पुरें झाल्यानंतर रायगडच्या किल्ल्यावर इंग्लिशांना विशेष जोरानें तोफांचा भडिमार करण्याला सुरवात केली. मे महिन्याच्या ४५ तारखेपासून लढाईला विशेष जोर येऊं लागलेला होता. व किल्ल्यावरचे लोक मोठ्या शौर्यानें आपल्या किल्ल्याच्या बचावाचें काम करीत होते. किल्ल्यामध्ये त्या वेळीं श्रीमंत बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या पत्नी, वाराणशीबाई, या होत्या, हें पूर्वी सांगिलेलेच आहे. आणि त्यामुळे किल्ल्याचा वचाव करणाऱ्या आपल्यावर किती मोठी जबाबदारी येऊन पडलेली आहे, याची तेथील किल्लेदाराला पूर्ण जाणीव उत्पन्न झालेली होती. हा किल्लेदार शेख अबदुल या नांवाचा एक अरबच असून त्याच्या हाताखालीं अरब, सिंधी, मराठे, षठाण, गोसावी, वगैरे निरांनराळ्या जातीचे मिळून सुमारे १००० शिपाई होते. आणि ते सर्वजण रातंदिवस एकसारखे लढून किल्ल्याच्या संरक्षणासाठीं आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करीत होते. सर्वांच्या अंगांत वीरश्रीचें दारें शिरलेलें होतें. आणि स्वदेशभक्ति व स्वामिनिष्ठा यांच्या योगानें त्यांच्या शरिरांतलें सामर्थ्य द्विगुणितपणानें वृद्धित झालेलें होतें. हें स्वातंत्र्यदेवतेचें माहेरघर आहे, हा सगळ्या किल्ल्यांचा राजा आहे, हा शिवाजीमहाराजांचा किल्ला आहे, हा रामदासांच्या भगव्या झेंड्याचा आधारस्तंभ आहे, अशा प्रकारच्या उच्च भावनानां प्रज्वलित झालेलीं त्या स्वातंत्र्याच्या योद्ध्यांची अंतःकरणें त्यांच्या मनगटांमध्ये दैवी सामर्थ्याची प्रेरणा करीत होती. सगळ्या महाराष्ट्रांतलें एका अतिशय उंच अशा रणक्षेत्राच्या रंगभूमीवर आपण हें स्वातंत्र्याचें युद्ध खेळत आहों या वेळीं महाराष्ट्रांतलें सगळ्या लोकांचे डोळे आपल्याकडे खालून वर लागलेले असतील ! आणि आजपर्यंत आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां लढून आणि धारातीर्षी देह ठेवून जे मुक्त झाले, ते सगळे महाराष्ट्रांतही क्षणभर या युद्धदर्शनाच्या कुतूहलासाठीं तात्पुरते वायुमय देह धारण करून आकाशांतून खालीं आपल्याकडे पहात असतील ! तेव्हां अशा समर्थीं आपण पूर्ण शौर्यानें लढलें पाहिजे, अशा भावनेनें त्या सर्वांचीं मने उद्दीपित झालेलीं होती. शिपायांची धांवपळ सान्या किल्ल्याभर चाललेली होती, आणि तोफेंत भरलेला दाहगोळा पेटून उडला जाण्याला जो अवकाश लागत होता, तोही गोलंदाजांना सहन होत नव्हता, इतकी त्यांची उत्सुकता वाढलेली होती. आणि एक शिपाई नायबंदी झाला, तर त्याची जागा घेण्याला दुसरा शिपाई पुढें आला नाही, असा एक क्षणही त्या वेळीं पुकट जात नव्हता. किल्ल्यावरील तोफांना किल्ल्याच्या सभोवती इतका धूर पसरवून दिला होता की, ते जर चैत्रदशाखाचें दिवस नसते, तर हें इतकें दाट धुकेंच पडलें आहे की, काय असा कोणालाही भ्रम झाला असता. किल्ल्यावरचे सर्व शिपाई अशा रीतीनें आपणव हाऊन मोठ्या शौर्यानें आणि उत्साहानें लढत होते. पण बाजीरावाच्या पत्नी, श्री० सौ० वाराणशीबाई, याही त्यांना प्रोत्साहन देत होत्या; आणि एखादी आई आपल्या मुलांचें कौतुक करते, त्याप्रमाणें शिपायांच्या पराक्रमांना त्या वरचेवर शाबासकी देत होत्या. त्यामुळे वीररस आणि वात्सल्यरस

यांच्या संमिश्रणाच्या योगाने त्या सर्व शिपायांची अंतःकरणे एकाच वेळी वठीरही झाली होती आणि कोमलत्वही पावलेली होती.

इतक्या निस्सिम आणि निर्मळ अशा प्रवारच्या या प्रयत्नांना दश यादयाला पाहिजे होते ! पण ते येणार कसे ? हिंदुस्थान देशाच्या दुर्धर भवितव्यतेला आतां कोठे सुरवात होऊं लागलेली होती ! आणि त्यामुळे इंग्लिशांच्या बाजूकडील खालच्या खालच्या जागेवरील मोर्चावरून येणारे तोफेचे गोळे, जे अजून विल्ल्यापर्यंत येऊं शकत नव्हते, तेही आतां जास्त उंचावरच्या जागेवरून विल्ल्यांत येऊन पडण्याला सुरवात झाली. विल्ल्यावर इंग्रजी तोफांचा मारा लागू होण्याच्यापूर्वी ले. बर्नल प्रोथर यांनी बाजीरावसाहेबांच्या कुटुंबाकरितां म्हणून एक पासपोर्ट पाठविला होता. त्या पासपोर्टचा अर्थ असा की, तुम्ही विल्ल्यांतून निघून बाहेर पडून दुसरीकडे जाऊं इच्छित असलां, तर तुम्हांला आम्ही सुरक्षितपणे जाऊं देतो ! असा हा परवाना देण्याबद्दलचा निरोप पाठविणे या एका गोष्टीमध्ये किती तरी अनेक इंग्रजी युक्ती सांठावलेल्या होत्या ! इंग्लिश लोक हे स्त्रियांच्याबद्दल फार उदार असतात, आणि बाजीरावसाहेबांपाशीं जरी ते दुसरीकडे लढत होते तरी त्यांच्या स्त्रिया वेसालाही धक्का न लागू देण्याची ते दक्षता बाळगीत होते, आणि या बाबतीत कित्येक रानटी मुसलमान सरदारांपेक्षां इंग्लिश अधिकाऱ्यांचे हे वर्तन किती तरी जास्त दाक्षिण्ययुक्त आहे, असा फुवटचा लौकिक यांत एक सहजगत्या अडाणी लोकांच्या दृष्टीने मिळून जातो ! पण असल्या कृत्रिम सौजन्याच्या निरोपाखाली किती तरी राजकीय डाव दडवून ठेवण्यांत आलेले असतात ! हा इंग्लिशांच्या सौजन्याचा निरोप म्हणजे विल्ल्याच्या आतील लोकांमध्ये-बाजीरावसाहेबांच्या पत्नी व विल्लेदार यांच्या ऐवज्याच्या दृष्टीमध्ये-दडुदडु फूट पाडणारी ही एक लहानशी पाचरच होती ! असा सुरक्षिततेचा निरोप पांचल्यानंतर वाराणशीबाईंना दाटावे की, आपल्याला आयता पासपोर्ट मिळतो आहे, तर आपण या संकटामध्ये विनाकारण कशाला सांपडावे ! आणि तो पासपोर्ट घेऊन वाराणशीबाई विल्ल्यांतून सुरक्षितपणे निघून गेल्या, तर पाठीमागे विल्लेदार आणि त्याच शिपाई यांना साहजिकपणेच असे दाटणार की, बाईसाहेब पासपोर्ट घेऊन निघून गेल्या, तर मग आतां आम्हांला तरी पाठीमागे विल्ला लढवून काय करावयाचे आहे ! असे दिवार उदन्न होऊन विल्ला आयताच आपल्या घशामध्ये उतरावा, अशी या इंग्रजी पासपोर्टमध्ये झांकलेली युक्ति होती. दुसरे कोणाही अस्तें, तर ते या साध्या युक्त्या आणि या इंग्रजी संभावितपणाच्या जाळ्यामध्ये सांपडल्यादांचून खात्रीने राहिले नसते !

पण सुदैवाने वाराणशीबाई या तशा नव्हत्या त्यांनी या मायावीपणाच्या पासपोर्टाच्या निरोपाला झिडकावून टाकले आणि त्या विल्लेदाराला म्हणाल्या, “ मी असल्या या फसवेगिरीच्या मोहाला कधीही बळी पडणार नाही ! मी तुमच्या संरक्षणाखाली इतके दिवस येथे येऊन राहिले; आणि आतां मी तुम्हांला संकटांत टाकून आपल्या देशाच्या शत्रूच्या संरक्षणाखाली जाईन, असें तुम्हांला वाटते ? तुम्ही माझ्या संरक्षणा-

साठी आपल्या जीवावर उदार झालां आहां ! अशा देवीं माझ्या जीवाच्या संरक्षणासाठी तुमचे जीव धोक्यांत घालून मी कशी जाईन ? मनुष्यप्राण्याला इतकें कृतघ्न कसें होतां येईल ! किल्लेदार ! शेख अबदुल ! मी आपल्या जीवाच्या वचावासाठीं येथून एक पाऊल-भर देखील ह्यागणार नाहीं ! पिकडच्या जीवावर दररोज लढाईचीं हजारों संकटें कोसळून असतांना मी आपल्या या यःकथित जीवाच्या वचावासाठीं त्यांच्या शत्रूच्या संरक्षणा-खालीं कशी जाईन ? किल्लेदार ! येथील माझ्या सहवासानें माझ्या पोटाच्या मुलांच्या प्रमाणें या तुमच्या सगळ्या शिपायांवर माझे मातृप्रेम जडलेलें आहे. या माझ्या मुला-वाळांना टाकून मी कांठें जाऊं ! किल्लेदार ! तें कांहीं नाहीं ! आपण सगळेजण या किल्ल्याच्या तटावर उभे राहून शत्रूला माहं किंवा महं! हा त्या शिवाजीमहाराजांचा किल्ला आहे ! या पवित्र किल्ल्याला आपल्या वमकुडतपणानें आपण कोणत्याही प्रकारचा कलंक लावतां कामा नये !

एका अबलेच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून कोणत्या शूर शिपायाच्या मनामध्ये रणसंप्रामाचा उत्साह उचंबळून येणार नाही ! पण कांहीं वेळानें या सगळ्या उत्साहाचा फारसा कांहीं उपयोग होईनासा झाला. शत्रूचे गोळे एकामागून एक किल्ल्यांत येऊन पडूं लागले व शत्रूचे लोक खालच्या जागेवरील तोफा जास्त उंचावरच्या जागेवर ओढून आणून तेथून गोलदाजी करूं लागले. आणि राद्यनाक महाराजें दाखवून दिलेल्या जागेवर डागलेल्या तोफेचे गोळे तर अगदीं नेमक्या-नेमक्या ठिकाणांचे येऊन पडूं लागले. फितुरीच्या गोळ्याचा नेम सहसा कधीं चुकत नाहीच ! ते नेहमीं अचुकच मारा करतात ! या फितु-रीच्या गोळ्यांनीं किल्ल्यावरील एक एक इमारत हळुहळू जमीनदोस्त होऊं लागली-किल्ल्यावरचीं शिपाई लोकांचीं घरें पेटलीं. किल्ल्यावरच्या मशिदी आणि महादेवाचीं देवळे यांतून धूर निघूं लागले. किल्ल्याच्या वुरजांच्या भिंती धडाधड कोसळूं लागल्या. किल्ल्यांत-तिळ अनेक तळ्यांतून आजूबाजूच्या दगडी कोसळून तीं पाण्याच्या तळ्यांपेवजीं चिखलाची डबकीं झालीं. शिवाजीमहाराजांच्या देवळाच्या ज्या काहीं जुन्या इमारतींच्या दगडी भिंती उभ्या होत्या, त्यांचिही दगड कोसळून पडूं लागले. फार काय, खुद्द शिवाजी महाराजांची जी समाधि होती, तीही कोसळून पडणाऱ्या दगडांच्या आणि विटांच्या ढिगाखालीं दिसेनाशी झाली. शिवाजीमहाराजांच्या वेळचा जो एक वाडा होता, त्या वाड्याला आग लाहून त्याच्या उवाट्या आकाशांत जाऊं लागल्या. विल्ल्यावर निप्याला पाणी नाही, खाण्याला अन्न नाही, आणि राहण्याला जागा नाही, अशी ही दुर्धर स्थिति उत्पन्न होत चालली होती, तरी इमानीं मुसलमान किल्लेदार शेख अबदुल आणि त्याच्या हाताखालचे अरब आणि पठाण, मराठे आणि गोवाची, हे लढाईची शोकस्त करीतच होते. व आपल्या चौहों बाजूंनीं कोसळणाऱ्या इमारती, जळणारे राजदाडे, जळून गेलेल्या घरांच्या राखिवे ढीग आणि मंथलेल्या शिपायांचीं प्रेतें, यांच्यामध्ये शौर्यानें आणि शांत-वृत्तीनें उभ्या राहून वागणशीबाई ह्या आपल्या पुत्रवत् मानलेल्या त्या शिपायांना न हटावां लढाई चालू देण्याबद्दल एकसारख्या प्रोत्साहन देत होत्या. तरी पण आपल्या

देशाचें दुदैव असें कां, इतक्याही मानवी प्रयत्नांनां अखेरीस यश यण्याचीं कांहीं चिन्हें दिसतना ! त्या वेळीं किल्ल्याच्या भिंतींना असें वादूं लागले कां, आपण वर्षानुवर्ष येथें फुकट उभें राहून काय केले ? तेव्हां आतां तरी आपण आपल्या जन्माचें सार्थक कहां या ! आणि आतां आपल्याला कोसळावयाचेंच असेल, तर आंतल्या बाजूला आपल्याच लोकांच्या अंगावर न कोसळतां वाहेरच्या बाजूला तरी आपल्या या देहाचा देशकार्यासाठीं कडेलोट कहां या ! आणि असें करतांना त्यांत आपल्याखालीं आपण शत्रूच्या पांचपन्नास लोकांना चिरडून टाकले, तर तेवढें तरी पुण्य आपल्याला लागेल ! किल्ल्याच्या पठारावर अनेक लहानमोठे दगड पसरलेले होते. त्यांनाही शिवाजीमहाराजांच्या त्या अदडत्या किल्ल्याची ही दशा झालेली पाहून रडूं येऊं लागले ! आणि ते आपल्या आसपासच्या लोकांना असें म्हणूं लागले कां, 'अहो ! आम्हाला तरी कोणी येथून उचलून खालीं शत्रूच्या अंगावर ढकलून द्या हो ! म्हणजे आम्ही तरी त्यांना चिरडून टाकूं आणि त्यांच्या मार्गांत आडवे होऊन त्यांना वर येऊं देणार नाहीं. ! किल्ल्यांत तैलाच्या कढ्या किती तरी सांठवून ठेवलेल्या होत्या. त्या सगळ्या विस्तवावांचून कोथानेव संतप्त होऊन असें म्हणूं लागल्या कां, ' आम्ही आधींच तापलेल्या आहोत. आतां आमच्यांत तेल ओतून खालीं थोडा जाळ लावा, आणि आमच्यांतील तापलेलें तेल शत्रूच्या अंगावर ओंता, म्हणजे तें तेल तरी त्यांना भाजून काढील हो ! '

अशा प्रकारची त्या किल्ल्यावरील सर्व सचेतन आणि अचेतन वस्तूंमध्ये रणसंप्रामार्चा एक प्रकारची अत्यंत तीव्रता उत्पन्न झालेली होती; आणि अजूनही प्रयत्न केले, तर यश येईल, अशा आशा वाटत होती. यशामाठीं एकीकडे परमेश्वरांचे धांवें करण्यांत येत होते आणि दुसरीकडे शत्रूवर निरनिराळ्या प्रकारचीं शस्त्रां फेंकण्यांत येत होती. अजूनही अगदींच निशा झालेली होती, असें नाहीं. कारण किल्ल्यांतील बाकीच्या ठिकाणांवर जरी इंग्रेशांचे गोळे येऊन पडत होते, तरी किल्ल्यांतील दाखवें कोठार हें अद्यापि सुरक्षित होते. त्याच्या जागवर " आम्हांला खात्रयाला अन्न नसलें, तरी हरकत नाहीं, पण आमच्यापाशीं जोंपर्यंत दाखवांचा आहे, तोंपर्यंत आम्ही लढल्यावांचून राहणार नाहीं, " अशा प्रकारचें निर्वाणानें आश्रामन किल्लेंदार शेख अबदुल हा वाराणशीबाईंना देत होता. पण हें त्याचें बोलणें ता. ६ मे रोजीं तिसऱ्या प्रहरां चार वाजण्याचे सुमारास चाललेलें असतांना रायनाक महाराजांच्या फितुरीचा एक गोळा नेमका दाखवोळ्याच्या कोठारावर येऊन पडला ! आणि साऱ्या किल्ल्यावर एकत्र भडका उडून गेला !

दाखवोळ्याच्या कोठाराला आण लागल्यामुळे त्याचा धक्का इतका भोटा वसला कां, तो सगळा रायगडचा डोंगर क्षणभर हादरून गेल्यासाखा वाटला; आणि त्याचा गडगडाट आकाशामध्ये इतक्या मोठ्यानें दुमदुमून गेला कां, स्वर्गस्थ आत्मेही त्याच्या योगानें दचकून जाऊन इकडे तिकडे पाहूं लागले ! त्या वेळीं एका बाजूला तान्हाजी नाट्टसर आणि दुसऱ्या बाजूला बाजी देशपांडे व त्यांच्या मध्यभागीं शिवाजीमहाराज, असे त्रिवर्ग नंदनदनामध्ये अमृतपान करीत वसलेले होते. त्यांनीं खालीं दृष्टि फेंकली,

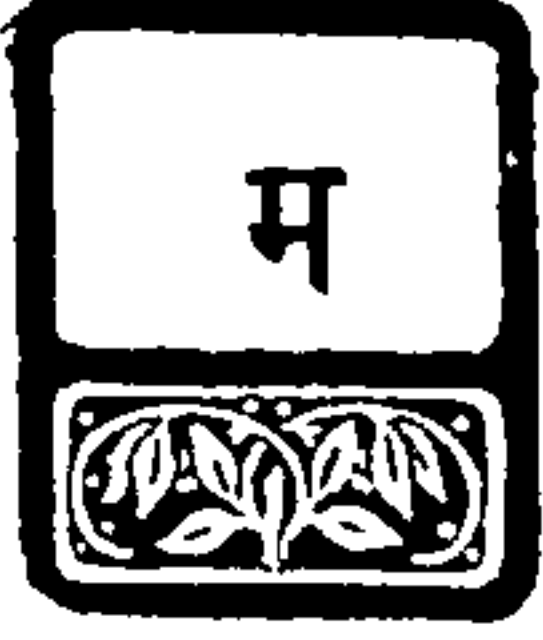
तां आपल्या रायगडावरून आगीच्या ज्वाळा आणि धुराचे लोट रायगडावरची दुःखदायक वातमी आपल्याला सांगण्याकरितां आपल्याकडेच येत आहत, असे त्यांना आढळून आले. त्यावरोबर आपल्यापुढीं अमृताचे चमक वाजूला साहून ते तिघेही घाईघाईने वातावरणांतून अदृश्य रूपान बरेच खाली उतरले. आणि त्यांनीं अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं रायगडाच्या परिस्थितीचे सर्व बाजूनीं बारकाईनें निरीक्षण केले. त्या वेळीं एका टेकडीवर आपला एक देशबांधव रायगडावर आणखी गोळे कोठे फेंकवि हे इंद्रजी गोलंदाजांना सांगत असलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला ! आणि तो देखावा पाहून त्या तिघांनींही अंतःकरणे त्या आगीच्या ज्वाळांपेक्षां त्या दिसलेल्या देखाव्यानेच जास्त करून गेलीं ! त्या वेळीं त्या तिघांनींही एकदम दुखाचे दीर्घ निश्वास टाकले; आणि तान्हाजी शिवाजी महाराजांच्या मुखाकडे पाहून म्हणाला, “ महाराज, धोरपडीच्या शेंपटीला दार बांधून आणि आपला जीव धोक्यांत घालून आम्ही-नव्हे, नव्हे, आपल्या पायांच्या नोकरांनी-कोंडाण्यासारखे किल्ले फुकट काबीज केले ! ” “ मलाही, महाराज, असेच वाटते की, ” बाजी देशपांडेही त्याच वेळीं डोळ्यांतील अश्रु पुशीत पुशीत म्हणाला, “ आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठीं पवनखिंडीतील रस्ता अडवून आणि आपल्या प्राणांचे वळी देऊन आम्ही आज अखेरीस काय साधिले ! ” हे अशा प्रकारचे दोषांचे उद्गार ऐवून शिवाजीलाही अतिशय दाईट दाटले व तो दांतओठ खात म्हणाला; “ या पितुनी-सारखा देशाचा शत्रु दुसरा कोणी नाही ! आपल्या देशांतून या पितुनीचा समूळ उच्छेद व्हावा म्हणून मी चंद्रगव मोच्यांना आधीं माहून टाकले ! तरी पण आज त्यांच्या जागी दुसरे चंद्रगव मोरे उत्पन्न झाले असून ते फिरून आपला देश गुलामागिनीत घाळण्याला मद्दत करित आहेतच ! आणि आज हा माझा आवडता कल्ला जा जळत आहे, तो इंग्लिशांच्या ताफांनीं जळत नसून आपल्याच देशबांधवांच्या पितुनीने जाळला जात आहे ! या किल्ल्यावरालि हीं माझीं सगळीं पूर्वपणित स्थळे उद्वस्त झालेलीं पाहून माझ्या मनाला किती तरी खेद होत आहे ! पण माझे महाल आणि माझे राजवाडे नष्ट झाले, तर ते खुशाल होवोन; पण ज्या महादेवाची मी नियम पूजा करित असें आणि जो महादेव मला स्वतंत्र्याच्या स्फूर्त्या देत असे, त्या महादेवाचे देऊळही हे येथे छिन्नावोच्छेद झालेले दिसत आहे ! हे महासाधि वाराणशीबाई, जेथे देवांनीं आपल्या देवळांनीं ही स्थिति करून घेतली, तेथे आणून आल्या नष्ट होणाऱ्या मानवी वैभवाबद्दल खेद करून काय होणार ! असो ! त्याच देवता जेव्हां आपल्या देशावर तुमच्यासारख्यांच्या सदगुणांनीं आणि सदाचरणांनीं संतुष्ट होतील, त्या वेळीं फिरून आपल्या देशाला हे सगळे पूर्वाचे वैभव लवकरच परत मिळेल ! असे म्हणून वातावरणांतिल त्या त्रिमूर्ति नार्हीशा झाल्या. पण वाराणशीबाई यांना मात्र आपले कोणी तरी अत्यंत कोमल शब्दांनीं शांतवन करित आहे, असा एक क्षणभर भास झाला !

असो, दाहच्या कोठाराचा आग लागल्यानंतर किल्लेदाराच्या आशेचा शेंदटचा तंतु तुटून गेला; आणि आतां आपला याच्यापुढे निभाव लागणे शक्य नाही, अशा सर्वांची खात्री झाली. आणें संख्याकाळच्या काळोखाबरोबर किल्ल्यावर जिवडे तिकडे निराशेचाही काळोख पसरूं लागला जळणाऱ्या राजवाड्यांच्या आणि इतर इमारतींच्या

प्रकाशानें तो दोन्हीही प्रकारचा अंधकार कर्मी न होतां उलट जास्तच भेसुर भासूं लागला. किल्ल्यावरील लोकांची ती रात्र अशा रीतीनें कशी तरी गेली; आणि दुसऱ्या दिवशांच्या प्रातःकाळानें किल्ल्याच्या पायऱ्यांजवळच्या वाडीमध्ये उभय पक्षांच्या लोकांच्या दरम्यान तडजोडीचे बोलणे चालूळें पाहिलें ! ता ७ रोजी सकाळीं आठ वाजतां उभय पक्षांकडील लोक तहाच्या अटी ठरविण्याकरितां एकत्र बसले. किल्ल्यावरच्या लोकांना विचार करण्याकरितां पांच तासांची मुदत देण्यांत आली. परंतु किल्ल्यावरील लोकांचा कांहीं विचार ठरेना; व सुचविलेल्या अटी कबूल करण्याचें त्यांना नाकारलें; तेव्हां ता. ७ रोजी तिसरे प्रहरां फिरून गोळीबागला सुरवात झाली, व ती गोळीबार ता. ८ च्या सकाळपर्यंत चालू होता. त्यानंतर फिरून उभय पक्षांमध्ये तहाचे बोलणे सुरू झालें. किल्लेदार, शेख अबदुल, यानें आपल्याला योग्य अटी मिळाव्यात, म्हणून पुष्कळ आढेवेढे घेतले; आणि अखेरीस ता. ९ रोजी तिसरे प्रहरापर्यंत वाटाघाटी होऊन एकदांवा उभय पक्षांमध्ये तह ठरला. किल्ल्यावर असलेल्या सर्व शिपाई लोकांना आपली हत्यारे आणि आपली खाजगी मालमिळकत बरोबर घेऊन जाण्याला परवानगी असावी; किल्लेदार शेख अबदुल याला आपल्या नोकरांसह आणि हत्यारांसह पुण्यांत राहण्याची परवानगी असावी; वगैरे अटी ठरून किल्ला खाली करून देण्याचें मुकदम झालें. त्याप्रमाणें ता. १० मे रोजी तिसरे प्रहरच्या सुमारास ले. कर्नल प्रोथर हा आपल्या लोकांसह किल्ल्यावर जाऊन त्यानें किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला; आणि बाजीरावसाहेबांच्या पत्नी, दाराणशीबाई, यांच्याबरोबर हत्ती, उंट व शंभर शिपाई असा लवाजमा देऊन त्यांची पुण्याला रवानगी करून देण्यांत आली. इंग्लिशांनीं किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला, त्या वेळीं त्या किल्ल्यावर एकही इमारत जळल्याचीचून धड राहिलेली नव्हती. फक्त धान्याचें एक कोठार मात्र कांहीं एक खराबी न होतां शिल्लक राहिलें होतें. या किल्ल्यावर इंग्लिशांना पांच लाख रुपये रोकड सांगडले, अशी इंग्लिश इतिहासकारांनीं कबुली दिलेली आहे.

सन १८१८ तील मे महिन्याच्या १० तारखेला रायगडाच्या किल्ल्याची वर वर्धन केल्याप्रमाणें स्थिति झालेली होती. सन १६७४ च्या जून महिन्याच्या ६ व्या तारखेची रायगडची स्थिति कोणीकडे आणि या वेळची ही स्थिति कोणीकडे ! सन १६७४ मध्ये शिवाजीचा-नव्वे, महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा-राज्याभिषेक रायगडावर झाला आणि सन १८१८ मध्ये महाराष्ट्र स्वातंत्र्याच्या सिंहासनादरून पदच्युत होऊन त्याच्या हातापायांत गुलामगिरीच्या बिड्या ठोकण्यांत आल्या ! सन १६७४ मध्ये रायगडावर स्वातंत्र्याचें निशाण चढविण्यांत आलें ! पण सन १८१८ मध्ये त्याच रायगडावरील स्वातंत्र्याचें निशाण खाली करण्यांत येऊन इंग्रजांचा बावटा वर चढविण्यांत आला ! १४४ वर्षांच्या एवढ्याशा अवधीमध्ये हे इतके फेरफार झाले ! रायगडच्या किल्ल्याची फक्त एका दीड शतकामध्ये अशा प्रकारची ही दोन स्थित्यंतरे झालेली पाहून ' दैवाची गति त्रिविध आहे ! ' याच्याशिवाय कोणाच्या तोंडून दुसरे काय उद्गार बाहेर पडतील !

महाराष्ट्रांतील किल्ले.

महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतून सह्याद्रीच्या निरनिराळ्या रांगा चोहोंकडे पसरलेल्या असल्यामुळे महाराष्ट्राची भूमि ही किल्ल्यांच्या उत्पत्तीला नैसर्गिक रीतीनेच फार अनुकूल अशी आहे; व या कारणा-मुळे महाराष्ट्रामध्ये किल्ल्यांची जितकी संख्या आहे, तितकी ती इतर कोठे कावत्व असेल. ह्या सह्याद्रीपर्वताच्या शिवाय महाराष्ट्राच्या रचनेमध्ये आणखी एक विशेष आहे, तो असा की, सह्याद्रीपर्वताची रांग उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत महाराष्ट्राच्या पश्चिमेच्या अंगाला पसरलेली असून त्या सह्याद्रीपर्वताच्या पश्चिमेला थोडक्याच अंतरावर समुद्राचा किनारा लागून राहिलेला आहे; व सह्याद्री पर्वतामधून निघालेल्या अनेक नद्यांच्या प्रमाणे त्याच पर्वताच्या उदरामधून जन्म पावलेले अनेक डोंगरही थेट समुद्र किनाऱ्याला जाऊन मिळालेले आहेत. हे डोंगर जेथे समुद्राला जाऊन मिळाले आहेत, तेथे बहुतेक ठिकाणी निरनिराळ्या खाड्यांच्या तोंडाशी किल्ले बांधलेले असल्याचे आपल्याला आढळून येते. या दृष्टीने मुंबईपासून गोव्यापर्यंतच्या समुद्रकिनाऱ्याचे आपण निरीक्षण केले, तर या किनाऱ्याच्या कांठच्या डोंगरांवरून आणि क्वचित् ठिकाणी समुद्रामध्येही अनेक किल्ले असल्याचे आपल्याला दिसून येते. खांदेरी उंदेरी, अलिबागचा किल्ला, रेवडंज्याच्या खाडीच्या जवळील टेकडीवरील किल्ला, जंजिऱ्याचा किल्ला, बाणकोट, मंडणगड, अंजन-वेल, जयगड, रत्नागिरी, देवगड, सुदर्णदुर्ग, इत्यादि समुद्रकांठवे किल्ले सुप्रसिद्ध आहेत. हे किल्ले महाराष्ट्राचे समुद्राच्या वाजूकडून संरक्षण व्हावे म्हणून योजण्यांत आलेले आहेत. व त्यांच्याशिवाय बाकीचे जे शेंकडे किल्ले सह्याद्रीच्या डोंगरावर विगजमान होत असलेले साऱ्या महाराष्ट्रभर दिसून येतात, त्यांच्याकडून महाराष्ट्रातील अंतः प्रदेशाचे संरक्षण केले जावे, अशी ते किल्ले बांधणारांची अपेक्षा असली पाहिजे, असे दिसते.

हे जे अनेक किल्ले महाराष्ट्रभर पसरलेले दिसतात, ते आजवाल्चे बांधलेले आहेत, असे नाही. हे किल्ले शिवाजीमहाराजांनी बांधले, अशी महाराष्ट्रामध्ये सामान्य समजूत आहे. पण ती बरोबर नाही. यांच्यापैकी बहुतेक किल्ले फार पुरातन काळामध्ये बांधले गेलेले असले पाहिजेत, असे त्यांच्या अंतःप्रमाणावरून दिसून येते. किल्ल्याला संस्कृतमध्ये 'दुर्ग' असा प्रतिशब्द आहे, हे सर्वांना माहितच आहे. त्यावरून असे एक स्वाभाविक अनुमान कोणत्याही रचनेमध्ये उत्पन्न होते की, या सह्याद्री पर्वतावराल ही अनेक दुर्गस्थळें सृष्टिदेवतेने जेव्हां निर्माण केली असतील, तेव्हापासून प्रथमतः दुर्गाची कल्पना आणि मागाहून काही काळाने दुर्गाची प्रत्यक्ष रचना त्या त्या ठिकाणी अस्तित्वात

आलेली असली पाहिजे. ज्यांचे इतिहास हल्लीं लुप्त झालेले आहेत, अशां किती तरी राज्ये आपल्या या महाराष्ट्रामध्ये आतांपर्यंत होऊन गेलेलीं असलीं पाहिजेत. आणि राज्ये म्हटलीं म्हणजे त्यांच्या संरक्षणासाठीं त्यांच्याबरोबर किल्ल्यांची कल्पना आलीच. खुद्द वेदामध्येही किल्ल्यांच्या कल्पनांचे उल्लेख आढळतात. परंतु त्यांच्या नंतरच्या रामायण, महाभारत, इत्यादि ग्रंथांमधून तर त्यांची आवश्यकता आणि त्यांची वर्णने सविस्तर रीतीने दिलेली आहेत. त्याचप्रमाणे कौशिल्याचे अर्थशास्त्र, कामंदकनीति, शुक्नीति, वगैरेसारख्या राजकारणाविषयांच्या प्राचीन ग्रंथांमध्येही किल्ल्यांच्या महत्त्वाची वर्णने आपल्याला वाचावयाला मिळतात. या सगळ्या पुराव्यावरून पाहतां हे किल्ले किती जुने असले पाहिजेत, याची कल्पना येते. कित्येक किल्ल्यांवरून जुन्या छिन्नविच्छिन्न झालेल्या देवतांच्या मूर्ति किंवा पूर्वीच्या निरनिराळ्या तऱ्हेच्या नक्षीचे नमुने अद्यापिही कोठे कोठे पहावयाला मिळतात. व त्यावरूनही या किल्ल्यांचा प्राचीनपणा प्रस्थापित होतो. बौद्धांच्या वेळच्या मूर्ति किंवा त्यांचे अवशेष कांहीं ठिकाणी सांपडतात; त्यावरून ते किल्ले बौद्धांच्या वेळचे असले पाहिजेत, हें उघड होतें. व पुष्कळ किल्ले पूर्वी महाराष्ट्रांत होऊन गेल्या कलचूरि, आंध्रभृत्य, शिलाहार, यादव, वगैरे घराण्यांतील हिंदू राजांनाही बांधलेले असले पाहिजेत. त्यानंतर जेव्हां दक्षिणेंत मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होऊं लागल्या, तेव्हां दार्द्री कांहीं किल्ले त्यांच्या ताब्यांत गेल्यामुळे तेथे मुसलमानांच्या मशिदांचे आणि त्यांच्या शिल्पकामाच्या पद्धतीचे कित्येक अवशेष आजही पहावयाला मिळत आहेत. अशा रीतीने फार प्राचीन काळापासून चालत आलेले हे किल्ले जेव्हां शिवाजी महाराजांच्या हातीं आले, तेव्हां त्यांना त्याची डागडुजी केली, व त्यांना आपल्या गरजेप्रमाणे कांहीं नवीनही रचना केल्या. पूर्वीच्या काळां या किल्ल्यांचा कोणी कसा उपयोग केला आणि त्यांच्यापासून कोणी किती फायदा करून घेतला, हें समजण्याला प्राचीन इतिहासाचे आज आपल्यापार्शीं कांहीं साधन नाही. परंतु शिवाजीमहाराजांना मात्र या किल्ल्यांपासून पूर्ण फायदा करून घेतला, हें महाराष्ट्राचा इतिहास आज आपल्याला प्रत्यक्ष सांगू शकत आहे. व त्यामुळे शिवाजीच्या वेळेपासून या किल्ल्यांचे महत्त्व पेशवाईच्या अखेरपर्यंत पूर्णपणे कायमही टिकले होते.

लढाई करण्याच्या बाबतींतील शिवाजीमहाराजांची पहिली पद्धत आणि पेशव्यांची अखेरची पद्धत त्यांच्यामध्ये जरी कांहीं अंतर पडलेले होते, तरी त्यामुळे पेशवाईच्या अखेरीसही या किल्ल्यांच्या महत्त्वाला कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा आलेला नव्हता. बहुतेक नेहमीं डोंगरांच्या दऱ्याखोऱ्यांतील किल्ल्यांत रहावयाचे आणि शत्रूवर छापा घालून फिरून त्याच किल्ल्यांत येऊन आश्रय घ्यावयाचा, ही पद्धत नवीन स्वराज्यसंस्थापना करणाऱ्या शिवाजीला आणि त्याच्या मावळ्यांना आवश्यकच होती. परंतु शिवाजीमहाराजांच्या पुढील पिढींतील पेशवे हे शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या डोंगरी आणि गनिमी काव्याच्या लढाईच्या फार पुढील परिस्थितीपर्यंत जाऊन पांचलेले होते. शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या प्रसिद्ध लढाया पाहिल्या, तर तोरणा, राजगड, प्रतापगड,

रांगणा, पुरंदर, सिंहगड, वगैरे किल्ल्यांच्या डोंगराळ मुलुखांतच त्या झालेल्या आहेत. पण त्यांच्या पुढील काळांतील पेशव्यांच्या लढायांचीं रणक्षेत्रे डोंगराळ मुलुखांतून निघून मोकळ्या मैदानावर आलेलीं होतीं. उदगीरची लढाई, राक्षसभुवनची लढाई, पानिपतची लढाई, खडर्गाची लढाई, वडगांवची लढाई, वगैरे पेशव्यांच्या ज्या लढाया त्या या प्रांतीच्या निदर्शक आहेत. शिवाजीच्या वेळच्या सैन्याची संख्या आणि पेशव्यांच्या वेळच्या सैन्याची संख्या यांच्यामध्येही महदंतर पडलेलें आपल्याला दिसून येतें. शिवाजीच्या एकंदर सैन्याचा आंकडा दहापांच हजारांच्यावर काचित्च गेलेला असेल. परंतु पेशव्यांचें पानिपत येथील सैन्य लाखाच्याही वर गेलेलें होतें. अशा अनेक दृष्टींनीं पाहतां सतराव्या शतकाच्या सुखातीची लढाईची पद्धत आणि अठराव्या शतकाच्या अखेरीची लढाईची पद्धत यांच्यामध्ये जरी हळु हळु अंतर पडत चाललेलें होतें, तरीही पेशव्यांच्या वेळीं सुद्धां किल्ल्यांचें महत्त्व कमी झालेलें होतें असें नाहीं. पेशवाईच्या वेळेचे राजे कोणीही प्रत्यक्ष किल्ल्यांमध्ये सदोदित रहात नसून सपाट मैदानावर लहान लहान भुईकोट विल्ले बांधून त्यांत ते आपले राजवाडे उभारीत असत, हें जरी खरें असले, तरी खजिना टेवणें, धान्य सांठविणें, दाख्खाद्या तयार करणें, कैद्यांना वॉटून टेवणें, वगैरे अनेक प्रकारच्या राजकीय कार्यांसाठीं या किल्ल्यांचा पेशवाईमध्येही उपयोग करण्यांत येत असे. व अशा दृष्टीनें या किल्ल्यांचें त्या वेळींही फार महत्त्व होतें.

दुसऱ्या बाजारावसाहेबांनीं इ. स. १८१७ मध्ये इंग्लिशांच्या जुलुमाला बंदाळून इंग्लिशांशी लढण्याचा जेव्हां निश्चय केला, तेव्हां त्या वेळच्या वर्णनांमध्ये आपल्याला असें आढळून येतें कीं, बाजीरावसाहेबांनीं लढाईची जी तयारी केली, त्यांत त्यांनीं महाराष्ट्रातील या अनेक किल्ल्यांच्या बंदोबस्ताकडेही विशेष लक्ष पोंचविलेलें होतें. सर्व किल्ल्यांवर दाख्खाद्या, दाणागोटा, शिबंदीचे व इतर शिपाई, वगैरे बावतींमध्ये त्यांनीं तेंथें कडेकोट बंदोबस्त करून ठेवलेला होता. पश्चिमेकडील समुद्रकिनार्यावरील कुमठा, अचरे, मालवण, सुवर्णदुर्ग, मंडणगड, रामगड, पालगड, ताम्हनगड, रसाळगड, सहिपतगड, लिगाणा, भगवंतगड, देवगड, वगैरे ठिकाणांचा त्यांच्याकडून चांगला बंदोबस्त करण्यांत आलेला होता. त्याचप्रमाणें पुण्यापासून कोंकणच्या आसपासच्या बाजूचे लोहगड, विसापूर, तुंग, तिकोना, राजमाची, कुहरी, गंगा, नानोशी, पाली, भोरप, अवचितगड, रायगड, तळेंघोसाळें, कांगोरी, वगैरे ठिकाणचे जे विल्ले, त्यांच्या बंदोबस्ताकडेही त्यांनीं पूर्ण लक्ष पोंचविलेलें होतें. पुणें जिल्ह्याप्रमाणें सातारा जिल्ह्यामध्येही सह्याद्रीच्या रांगा जिकडे तिकडे पसरलेल्या असल्यामुळें साताराचा प्रांत हेंही किल्ल्यांचें एक मोठें केंद्रस्थान आहे. या प्रांतांत खुद्द साताराचा अजिंक्यतारा हा सर्व किल्ल्यांचा राजा असून त्याच्याशिवाय, प्रतापगड, वासीटा, मसूर, वसंतगड, सदाशिवगड, मच्छिंद्रगड, इतलामपूर, वाळवा, पांडवगड, कमळगड, कार्लिजा, चंदनवंदन, विराटगड, कुंडलगड, असे अनेक विल्ले साताराच्या सर्व डोंगराळ मुलुखांतून आणि सपाटीवर पसरलेले आहेत. कर्नाटक हा प्रांत हल्लीं भाषाभेदानें महाराष्ट्रापासून थोडासा निगळा पडत चाललेला आहे; परंतु आपण हल्लीं ज्या वेळेचे

निरीक्षण करीत आहों, त्या वेळीं म्हणजे पेशवाईचे अखेरीस कर्नाटक प्रांत आणि महाराष्ट्र प्रांत या दोघांचा अगदीं एकजीव झालेला होता. विजापुरच्या मुसलमानी बादशाही-विरुद्ध जेव्हां कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या दोघांनाही झगडावे लागत होते, तेव्हांपासूनच या दोन प्रांतांचे विशेष सख्य जमलेले होते; व बापू गोखले यांचे पूर्वज हे पूर्वीपासून धारवाडकडे रहात असल्यामुळे कर्नाटक आणि महाराष्ट्र यांच्यामधील तो स्नेहभाव जास्तच वाढित झालेला होता. शिवाय रास्ते, पटवर्धन, वगैरे सरदारांच्या पराक्रमाने आणि सौजन्यानेही या दोन प्रांतांच्या एकीकरणामध्ये पुष्कळ भर पडलेली होती. अशा रीतीने महाराष्ट्राशी संलग्न झालेल्या कर्नाटकामध्येही धारवाड, गदक, हुमल, हुबळी, मिसरी कोटा, बदामी, ब गलकोट, सोलापूर, बेळगांव, पाच्छापूर, गोकक, वगैरे सारखे अनेक किल्ले पेशव्यांच्या ताब्यांत होते. व मराठ्यांचे राज्य कायम राखण्याला तेही आपापल्या अंतःसामर्थ्याने साहाय्य करीत होते. यांच्याशिवाय पेशव्यांच्या ताब्यांतील किल्ल्यांच्या खानेसुमारीमध्ये ज्यांचा अवश्य नामनिर्देश केला पाहिजे असे आणखी कांहीं प्रमुख किल्ले म्हटले तर चांदबिबीच्या शौर्यासाठी प्रसिद्धित आलेला अहमदनगर येथील भुईकोट किल्ला हा एक होय. त्याच्याशिवाय नाशिक जिल्ह्यांतील सह्याद्रीच्या शिखरावर विराजमान असलेला जो त्रिबकेश्वराचा किल्ला त्यालाही गाळून उपयोगी नाही. नाशिक जिल्ह्यांतील दुसरा महत्त्वाचा किल्ला म्हटला म्हणजे नारो शंकर यांनी पूर्वी बांधलेला आणि या वेळीं राजेबहादूर यांच्या ताब्यांत असलेला मालेगांवचा किल्ला होय. हा किल्ला सपाटीवर असल्यामुळे तो आपल्या बुरुजांच्या उंचीने जरी त्रिबकेश्वरच्या किल्ल्याच्या इतका उंच होऊं शकला नाही, तरी त्या किल्ल्याने आपल्या पराक्रमाने आपली उच्चता त्रिबकेश्वराच्या किल्ल्याच्या उंचीपर्यंत नेऊन सोडलेली आहे, यांत शंका नाही ! यानंतर तालंनर, राजदर, अंमळनेर, अशीरगड, वगैरे तापी-नदीच्या आसपासचे जे किल्ले, तेही त्या वेळीं पेशव्यांच्या ताब्यांत असून त्यांनीही त्या वेळच्या लढ्यांतून आपला पराक्रम गाजाविलेला आहे.

हे वर सांगितलेले जे किल्ले ते त्या वेळचे मुख्य मुख्य लढाऊ किल्ले होत. पण त्यांच्याशिवाय दुसरेही अनेक लहान लहान किल्ले त्यांच्या आसपास होते; व त्या किल्ल्यां-वरही त्यांच्या मगदुराप्रमाणे थोडेबहुत लढवय्ये लोक होतेच. असे हे अनेक किल्ले दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांनी लढाईच्या तयारीने सिद्ध करून ठेविलेले होते. व या सगळ्या किल्ल्यांची तयारी पुरी झाल्यानंतर त्यांनी पुण्याच्याजवळ खडकी येथे पाहिल्याने इंग्रजांशी लढाईचे तोंड लावले. या खडकीच्या लढाईनंतर पुढे थोडक्याच दिवसांनी असं स्पष्ट दिसून येऊं लागलें कीं, बाजीरावसाहेबांनी इंग्रजांशी सुरू केलेल्या लढाईमध्ये त्यांना यश येणें शक्य नाही. ही गोष्ट निश्चित झाल्यानंतर या वर सांगितलेल्या महाराष्ट्रांतील शेंकडे किल्ल्यांची परिस्थिति फार कठिण झाली. इतक्या सगळ्या शेंकडास किल्ल्यांवर कोणी मोटमोठे सेनानायक नेमलेले असणें शक्य नव्हतें. बापू गोखले, रास्ते, निपाणकर, वगैरे जे कांहीं थोडेसे मुत्सद्दी आणि सेनापति बाजीराव-

साहेबांच्यापार्शी होते, ते त्यांच्याबरोबर फिरत असून इंग्रजांशीं च्कर देत होते. परंतु बापु गोखले यांच्या निघनानंतर सगळ्या सैन्याच्या धोरणाला आळा घालणारा असा कोणा तेनापति राहिला नाही. त्यामुळे सपाट मैदानावर बाजीरावाच्या पाठीमागून फिरणारे जे थोडेसे सैन्य राहिले होते, त्यालाही कोणी चांगलासा शास्ता उरला नाही; तर मग या निरनिराळ्या ठिकाणच्या किल्ल्यांतून साऱ्या महाराष्ट्रभर जे मराठ्यांचे सैन्य पसरलेले होते, त्याचे नियंत्रण करण्याला कोण असणार ?

साऱ्या महाराष्ट्रभर पसरलेले वर जे पन्नास पाउणशे किल्ले सांगितलेले आहेत, ते सगळे मिळून महाराष्ट्रामध्ये एक मोठे सामर्थ्य होते. या किल्ल्यांच्या सामर्थ्याची मदत घेऊनच शिवाजीमहाराजांना आपली हिंदुपदपातशाही स्थापन करतां आली होती. व ते सामर्थ्य अद्यापिही त्यांच्यामध्ये कायम होते. आणि हे त्यांच्या अंगांतील सामर्थ्य नाहीसे होण्याला कांहीं कारणही झालेले नव्हते. माणसे वृद्ध होतःत; पण हे शिवाजीमहाराजांच्या वेळचे किल्ले या पेशवाईच्या वेळींही शिवाजीच्या वेळेप्रमाणेच आपल्या तारुण्याच्या ऐन भरामध्ये होते; व त्या वेळीं ते जसे शत्रूला प्रतिकार करण्याला उभे होते, तसेच ते या वेळींही होते ! अशा या किल्ल्यांच्या अंगांतील सामर्थ्य नाहीसे होणार कशांने ? मनुष्य हा एक वेळ भिईल; पण दगडांनीं आणि खडकांनीं बनविलेल्या या किल्ल्यांच्या विस्तारिण छातीला भीति कशी ती माहितच नव्हती ! ते आपल्या जागेपासून एक पाऊल-भरही मागे न हटतां निर्भयपणानें शत्रूला तोंड देण्याकरितां सदैव उभे राहिलेले होते ! माणसे लढाई करितां करितां थकून जाताल आणि कंटाळा येऊन विश्रांति घेण्याकरितां खाली बसतील किंवा आपल्या अंधरुणावर निजतील; पण हे किल्ले—हे देशाचे निस्सीम सेवक—हे कधीही न थकणारे आपल्या देशाचे शिपाई—हे शिवाजीमहाराजांच्या वेळेपासून आपल्या हिंदी साम्राज्याचे संरक्षण करण्याकरितां दक्षतेनें एकसारखे उभे होते ! त्यांना या दीडशें दोनशें वर्षांच्या अर्ध्यामध्ये विश्रांति कशी ती कधीं माहित नव्हती ! रात्र असो किंवा दिवस असो, सदोदित पाहण्यावर उभे रहावे, आणि आपल्या चौफेर तटाच्या भित्तांमध्ये बंदुका आणि तोफा मारण्याकरितां ठेवलेलीं जीं असंख्यें छिद्रे त्या छिद्रांच्या डोळ्यांमधून चारी दिशांनीं कोणीकडून कोणी शत्रु येत आहे को काय, याच्या-विषयीं सतत टेद्वळणी करित असावे, अशीं कामें या किल्ल्यांनीं अव्याहतपणें सुरू ठेविलेलीं होती ! थंडी पडली तर पाहरेवाला शिपाई पांघरूण घेतो आणि ऊन किंवा पाऊस लागूं लागला असतां तो एकाद्या निवाऱ्याच्या जागेचा आश्रय करतो; पण हे विचारे पहारेकरी किल्ले शिवाजीच्या वेळेपासून पेशवाईच्या अमदानीपर्यंत थंडी असो, वारा असो, पाऊस असो किंवा ऊन असो, ते सगळे हाल सोसून आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठीं नेहमीं खडा पहारा करित होते ! कोणी एकादा चोरटा शत्रु पाऊस-घाण्याच्या वादळांत किंवा मध्यरात्रीच्या काळोखांत किल्ल्यावर दगाफटका करण्याकरितां आला, तर कदाचित् तेथील माणसांना झोपा लागल्या असतील; पण या किल्ल्यांचे दगड आणि दरवाजे यांना कधीं झोपा लागलेल्या नव्हत्या ! आणि ते विन-

चूकपणाने असल्या चोरट्या शत्रूंना प्रतिबंध करीत असत ! शिवाजीपासून बाजीरावपर्यंत आणि इ. स. १६५४ पासून इ. स. १८१८ पर्यंत या किल्ल्यांनी आपल्या असमंतात भागांतील कित्येक पिसाळ्यांना आणि बाळाजीपंतांना पितुरीचा निमकहरामपणा करतांना पाहिले; पण या किल्ल्यांपैकी एकही किल्ल्याने आपल्या धन्यापार्शी कधी पितुरीचक्या किंवा विश्वासघात केलेला नाही ! अशा प्रकारच्या या प्रामाणिक किल्ल्यांना महाराष्ट्रामध्ये त्यांच्या प्रामाणिकपणाला अनुरूप अशी उच्चस्थाने ठिकठिकाणी जा देण्यांत आली होती, ती अगदी योग्यच होती ! त्या आपल्या उच्च स्थानांवरून आपल्या पायथ्याच्या प्रदेशामध्ये अत्यंत तुच्छ अशा स्वार्थासाठी विश्वासघात करणाऱ्या नराधमांकडे हे किल्ले अत्यंत तुच्छतेने आणि तिरस्काराने पहात असत ! त्यांना असे वाटे की, या पिसाळलेल्या लोकांना परमेश्वराने सदसद्विवेकबुद्धि दिलेली असून तिचा हे लोक काय उपयोग करतात ? त्यांच्यापेक्षा आमचे हे निर्वुद्ध दगड देखील फार चांगले ! या किल्ल्यांच्या दगडांनी एकदां देखील कधी आपल्या गुप्त वातम्या आपल्या शत्रूला सांगितल्या नाहीत ! व त्यांनी एकदां देखील कधी आपल्या धन्याशी वेद्मान होऊन आपल्या शत्रूला आपल्या घरांत घेण्याचा मसलत केली नाही ! या पितुर होणाऱ्या नराधमांचा देशद्रोह पाहून कधी कधी त्या किल्ल्यांना इतका संताप येत असे की, ज्यांच्या डोक्यांत असले फंदपितुरीचे विचार घोळत असतात, त्यांच्या त्या डोक्यावर आपल्या जवळपासचा एकादा धोडा भिरकावून त्यांच्या त्या देशद्रोही डोक्यांचे राइ राइ एवढे तुकटे करून टाकावेत ! त्या किल्ल्यांनी असे केले असते, तर खरोखर या पिसाळलेल्या जातीतील लोकांच्या हातून आपली राज्ये दुसऱ्यांच्या घरांत घातली गेल्ली पहाण्याचा प्रसंग आपल्यावर आज खारू आला नसता !

हे सगळे किल्ले बाह्य दृष्टीने पाहिले असतां एकमेकांपासून तुटक आणि अलग होते, असे कोणालाही वाटण्याचा संभव आहे. पण ही चूक आहे. अंतर्मुख दृष्टीने पहाणारा लोकांच्यामध्ये किती निकट संबंध होता, हे तेव्हांच दिसून येते. या सगळ्या किल्ल्यांचा मिळून एक मोठा थोरला संघ होता. आणि महारष्ट्रातील सर्व लहानमोठे किल्ले हे या संघाचे सभासद होते. आपण बाह्यतः दूर दूर असलो, तरी आपल्याला एकमेकांना नित्य पहातां यावे, म्हणून प्रत्येकाने आपापली ठिकाणे अतिशय उंचावर ठेविलेली होती. त्यामुळे त्यांच्या रोज गांठी पडत असत ! रामदासांवे भगव्या झंड्याचे धार्मिक निशाण आणि श्रीमंतांचे जरीपटक्याचे राजकीय निशाण, हीं दोन्ही स्वातंत्र्याची निदर्शक अशी निशाणे प्रत्येक ठिकाणी फडकत असलेली पाहून सर्व किल्ल्यांच्या पोटांत आनंदाच्या ऊर्मि उसळत असत ! प्रत्येक किल्ल्यावर दररोज सकाळसंध्याकाळ स्वातंत्र्याची रणवाद्ये वाजू लागून तेथील नौबदांच्या आणि सनयांच्या शब्दाने सर्व महाराष्ट्राच्या दशादिशा दुमदुमून गेलेल्या पाहून आपल्या स्वातंत्र्यसुखापासून होणारा आनंद या किल्ल्यांच्या पोटांत मावत नसे ! या सर्व किल्ल्यांचा मिळून जो एक संघ होता, त्या संघाच्या सभा नेहमी भरत असत ! व त्या सभांतून महाराष्ट्रातील सर्व किल्ले हजर असत. या किल्ल्यांच्या संघाची सभा भरण्याची वेळ मध्यरात्रीची असे आणि

त्याची जागा आकाशमंडळांतील विस्तीर्ण मैदान ही असे ! चंद्र आणि तारे यांच्याकडे त्या संघाच्या सभेतील रोषणाईचें काम देण्यांत येत असे ! आणि सभेतील सभासदांना उष्णतेपासून त्रास होऊं नये म्हणून प्रत्यक्ष वायु हा तेथें पंखे ओढण्याचें काम करीत असे. अशा व्यवस्थेमध्ये य! महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या संघाची सभा भरली असतां त्या सभेमध्ये काय भाषणे होत असत ? रायगडचा किल्ला हा त्या किल्ल्यांच्या संघाचा कायमचा अध्यक्ष होता ! तो अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यानंतर तेथें जी भाषणे होत, तीं फक्त एक वीररसाचींच असत. प्रत्येक किल्ल्याचा तट हा आपण सहन केलेल्या तोफेच्या गोळ्यांच्या जखमा आपल्या श्रोतृवृंदापुढें दाखवीत असे; आणि कोणत्याही उत्कृष्ट मानवी वक्त्यापेक्षां तो त्या योगानें आपल्या श्रोत्यांच्या मनावर जास्त परिणाम उत्पन्न करीत असे ! कोणताही किल्ला बोलावयाला उठला, तरी त्याच्या सगळ्या बोलण्यांतील सार एकच असे; आणि तें हे कीं, आपल्याला कितीही संकटें सोसावीं लागलीं, तरी तीं सगळीं मुकाट्यानें सहन करून आपण अखेरपर्यंत आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां लढत उभे राहिलें पाहिजे ! “ आतां हा लढण्याचा कार्यक्रम अयशस्वी झालेला आहे; तेव्हां आतां आपण सगळेजण शत्रूला शरण जाण्याचा कार्यक्रम स्वीकारूं या ! ” अशा प्रकारचा अभद्रपणाचा एकही शब्द तेथें कोणाच्या तोंडून कधीं निघत नव्हता. लढण्याला किंवा शत्रूशीं तोंड देण्याला थकला असा एकही किल्ला त्या संघामध्ये नव्हता. ते किल्ले म्हणत असत कीं, मनुष्यानें आमचे दरवाजे उघडून शत्रूला आंत घेतलें, तर तेथें आमचा नाइलाज आहे ! पण आम्ही आपण होऊन आपले दरवाजे कोणत्याही परशत्रूच्या प्रवेशाकरितां प्राण गेला तरी उघडणार नाही व आम्ही कधीं कोणाला शरण जाणार नाही ! त्या सर्व किल्ल्यांनीं आपले सर्व प्राचीन इतिहास प्रत्यक्ष पाहिलेले होते ! व परकीय लोकांनीं लिहिलेल्या खोट्या इतिहासाकडे ते कधीं हुंकुनहीं पहात नसत. अशी स्थिति असल्यामुळे त्या सर्व किल्ल्यांच्या संघानें बाजीरावसाहेबांच्या वेळीं असा निश्चय ठरविला होता कीं, आपले धनी बाजीरावसाहेब यांनीं इंग्लिशांच्यापार्शी हज्जां लढाई करण्याला सुरवात केली आहे, अशा वेळीं आपण सर्वांनीं इमानेंइतबारें त्यांच्या बाजूनें लढलें पाहिजे आणि शेवटपर्यंत टिकाव धरून राहिलें पाहिजे !

असा निश्चय करून महाराष्ट्रांतील सर्व किल्ले इंग्लिशांशीं लढाई करण्याला तयार होऊन उभे राहिलेले होते व या सर्व किल्ल्यांचें मिळून सामर्थ्य इतकें मोठें होतें कीं, त्यांनीं कोणतेंही डबमळणारें राज्य सांवरून धरलें असतें. परंतु महाराष्ट्रांचें दैव या वेळीं उलटें फिरलें होतें. त्यामुळे सत्याला आणि न्यायालाही अपयशानें नोंड खालीं घालावें लागलें; आणि लबाडी व फितुरी या राजरोसपणानें आणि उजळ माथ्यानें चारचौघांत फिरूं लागल्या ! पिसाळलेले लोक प्रतिष्ठित बनले व सत्यनिष्ठ आणि स्वामिनिष्ठ लोक अन्नाला महाग झाले ! जेथें राज्याचे इमानी नोकर विश्वासघात करण्याला प्रवृत्त होऊं लागले, तेथें दगडांनीं आणि विटांनीं बांधलेल्या भिंतीच्या किल्ल्यांचा काय पाड लागणार ? बाजीरावसाहेबांचे दोन चार लढायांतून

पराभव झाले आणि बापू गोखल्यासारखे सेनापति इहलोक सोडून परलोकाला गेले, तेव्हा या महाराष्ट्रातील किल्ल्यांना फारच दैन्यावस्था प्राप्त झाली. प्रत्येक किल्ल्यावर पूर्वी नांगितल्याप्रमाणे वराच दाहगोळा सांठवून ठेवण्यांत आलेला होता. व अरब, गोसावी, पठाण, वगैरे अनेक जातीचे बरेचसे शिपाई लोक बहुतेक किल्ल्यांवर संरक्षणा-कारेतां हजर होते. लहान किंवा मध्यम प्रांते केले असले, तरी त्या किल्ल्यांवर निदान चारपांचशेंपर्यंत फौज असे. व कित्येक मोठमोठ्या किल्ल्यांवर तर हजाराच्या पक्षांही जास्त लष्कर ठेवलेले होते. अशा रीतीने या सर्व किल्ल्यांवर मिळून पेशव्यांचे जे लष्कर गुंतलेले होते, त्या सगळ्याची एकंदर बेरीज केली, तर ती निदान १५-२० हजार तरी होईल, असा ठोकळ मानाने अंदाज देसतो. इतकी मोठी फौज या किल्ल्यांतून गुंतलेली होती, आणि शिवाय बाजीरावसाहेबांनी पहिल्याने लढाई सुरू केली, त्या वेळी खडकच्या मैदानावर बापू गोखल्यांच्या निशाणाखाली २५-३० हजार फौज उभी होती, अशा इंग्रजी इतिहासकारांचा वर्णन आहेत. यावरून बाजीरावसाहेबांनी इंग्लिशांशी लढण्याकरिता कितती मोठी तयारी केलेली होती, याची कल्पना येण्यासारखी आहे. इतक्या मोठ्या फौजेने शिवाजीसारख्या सेनापतीला सर्व हिंदुस्थानही परत पादाक्रांत करता आले असतं. परंतु दैव अनुकूल नसल्यामुळे बापू गोखल्यांच्या सारख्या सेनापतींचेही पराक्रम फुकट गेले आणि विचूरकरांच्या सारख्या स्वामिनिष्ठ सरदारांची स्वामेभाक्ते फलप्रद झाली नाही! आणि बाळाजीपंती वळणाच्या पिसाळलेल्या लोकांचे झेंडे जिकडे तिकडे फडकू लागले; आणि देशांत फैलावलेल्या या फितुरीमुळे रणांगणांतील सैन्यांचे कांहीं एक चालेनासे होऊन तीं सगळीं सैन्ये देशोधडीला लागली! किल्ल्यांतून निरनिराळ्या ठिकाणी असलेल्या फौजा मात्र आपापल्या जागी कायम होत्या; आणि त्यांना फारसे कांहीं करता येत नव्हते. त्या फौजांना खेळविणारा आणि त्यांच्या हालचाली करून शत्रूला लढाई देणारा असा कोणीही पुरुष पाठीमागे न उरल्यामुळे ज्या किल्ल्यांतील फौज त्या किल्ल्यांत कुजून पडलेली होती. प्रत्येक किल्ल्यावरलिल किल्लेदार हा मोठा इमानी नोकर होता, परंतु सगळ्या किल्ल्यांच्या सैन्याला एकत्र करून त्यांच्यापासून कांहीं देशकार्य करावे, इतक्या जोमाचा मनुष्य त्यांच्यामध्ये कोणीही नव्हता. शिवाय त्यांना कसे वागावे किंवा काय हालचाली कराव्या, याचे धोरण दाखविणारा कोणी मुत्सद्दी पुण्याच्या दरबारामध्ये राहिलेला नव्हता. कारण, बाजीरावाने पुणे सोडल्यापासून पुण्याचा दरबारच पुण्यास उरलेला नव्हता. अशा स्थितीत आपण आपल्या किल्ल्याचा बचाव करून रहावयाचं, याच्यापेक्षा या किल्ल्यांच्या पुढे त्या वेळी दुसरे कांहीं धोरण वाक्यच नव्हते.

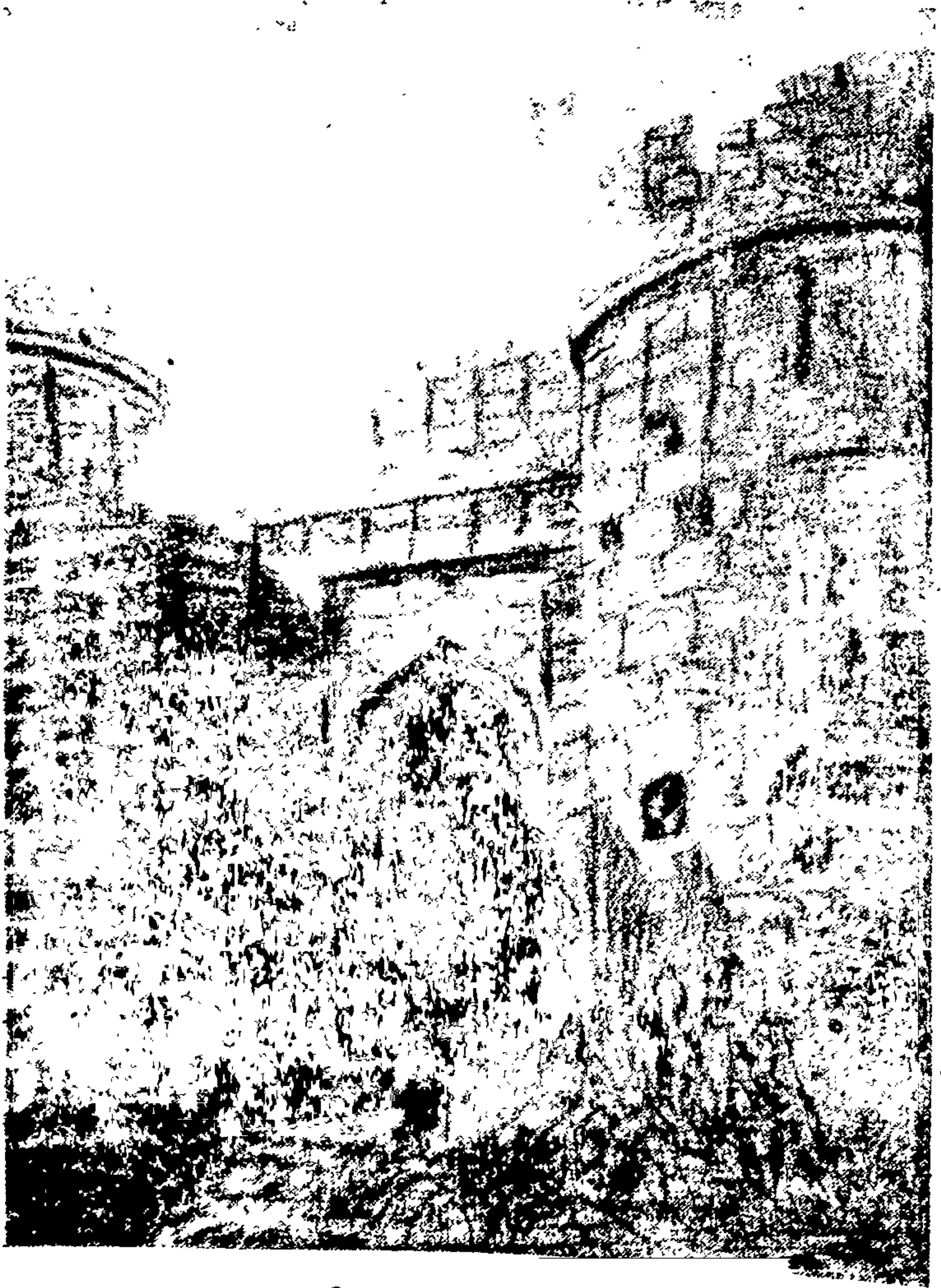
परंतु अशा कारणांमुळे हे किल्ले जरी कांहीं करू शकत नव्हते, तरी त्यांच्याबद्दल इंग्लिशांना मात्र फार भीते वाटत होती. सपाट मैदानावरील मुलखांतून इंग्लिशांना पेशव्यांच्या फौजांचा जरी पराभव केलेला होता, तरी त्यांची विजयश्री अद्यापि निष्कट झालेली होती, असे मात्र नाही. महाराष्ट्रातील इतके सुमारे पन्नास पांउणशें प्रचंड किल्ले दाहगोळ्यांनी आणि फौजेच्या शिपायांनी भरलेले असे सह्याद्रीच्या सर्व दऱ्या खोऱ्यांतून पसरलेले असतांना आणि ते आपल्या त्या उच्च स्थानावरून आपण फितुरीने

मिळविलेल्या विजयाकडे क्रोधाने आणि आवेशाने टक्करून पहात असतांना कोणत्या शत्रूला आपला विजय चिरस्थायी झालेला आहे असे वाटेल? इंग्लिशांना या दऱ्या-खोऱ्यांतून असलेल्या किल्ल्यांची फार भीति वाटत होती. दारूने भरलेले हे महाराष्ट्रांतले सुदृंग आपण महाराष्ट्राच्या भूमीवर विजयध्रीच्या मदने चालत असतांना आपल्याला मधेच कोठे तरी धाडकन उडवून देतील की काय, अशी त्यांना पदोपदी धास्ती वाटत होती ! स्वातंत्र्याच्या अभिमानाचे पहिले जिवंत झरे या किल्ल्यांच्या डोंगरांतून जे वाहू लागलेले आहेत, त्यांचे लोंढे या उंच उंच डोंगरांदरून खाली आपल्या अंगावर कदाचित् कोसळून येतील आणि आपण इंग्रज लोक येथे आलों होतो का नव्हतो इतक्या रीतीने आपल्याला ते येथून साफ खणून काढून समुद्रांत नेऊन घालतील, अशी या किल्ल्यांच्याबद्दल इंग्लिशांना पोटांतून दहशत वाटत होती ! या किल्ल्यांच्या डोंगरांदरून वाढणाऱ्या स्वातंत्र्यप्रेमी शेतकऱ्यांच्या अंतःकरणांतले स्वाभिमानाच्या ज्योतीने जिकडे तिकडे साऱ्या महाराष्ट्रभर एकदम वणवे पेटून त्या वणव्याच्या आगीमध्ये आपण आणि आपले खोटेनाटे प्रयत्न आणि आपण फंदफितुरीने आपल्याजवळ जमविलेले लोक या सगळ्यांचीच एखादे दिवशां होळी होऊन जाईल की काय, अशी या महाराष्ट्रातील डोंगरी किल्ल्यांच्याबद्दल इंग्लिशांना त्या वेळीं जरब वाटत असली, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य आहे असे नाही. आणि म्हणूनच मैदानावरील पेशव्यांच्या फौजांचे पराभव करून झाल्या-नंतर इंग्लिशांनी आपले लक्ष हे महाराष्ट्रातील किल्ले हस्तगत करून घेण्याकडे दळविले.

या कामाकरितां इंग्लिशांनी आपल्या फौजेच्या निरनिराळ्या टोळ्या बनाविलेल्या होत्या. त्यांपैकीं ब्रिगेडिअर जनरल सर टॉमस मॅरो, ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ, कॅप्टन प्रिन्सलर, कॅप्टन प्रॉथर, यांच्या हाताखालील टोळ्या प्रमुख होत्या. व या निरनिराळ्या टोळ्या कोंकण प्रांत, पुणे प्रांत, सातारा प्रांत, कर्नाटक, खानदेश, वगैरे ठिकाणीं पसरून त्यांनीं इ. स. १८१८ च्या जानेवारीपासून तो पावसाळा सुरू होईपर्यंतच्या पहिल्या पांच सहा महिन्यांमध्ये बहुतेक किल्ले हस्तगत केले. तरी पण या किल्ल्यांपैकीं सिंहगड, पुरंदर, वासोटा, बदामी, वेळगांव, सोलापूर, त्रिंबक, मालेगांव तालनेर, वगैरे ठिकाणीं इंग्लिशांच्या सैन्याला बरेच कुचमावे लागले. व बाकीच्या किल्ल्यांनाही लढाई देऊन जास्त वेळ टिकाव धरला असता. परंतु त्याचा पुढे कांहीं उपयोग नव्हता. किल्ल्यांच्या बाहेर पेशव्यांच्या फौजेचा जोर असता, तर किल्ल्यांच्या आतील फौजांनीं टिकाव धरण्यांत कांहीं तरी मतलब होता. पण बाहेरचे आपले पेशव्यांचे राज्य गेलेले आहे, ही दुःखकारक बातमी सर्व किल्ल्यांना समजलेली होती. व त्या दुःखामुळे त्या किल्ल्यांच्या डोळ्यांतून निघणारे अश्रु त्या डोंगरावरील झऱ्यांच्या रूपाने खाली सदोदित वहात राहिलेले होते ! अशा स्थितींत स्वाभाविक रीतीनेच त्यांना असे वाटू लागले होते की, आतां आपण पुष्कळ टिकाव धरला, तरी त्याचा पुढे काय उपयोग आहे ! पण इतकी जरी निराशेची स्थिति प्राप्त झालेली होती, तरी ही गोष्ट महाराष्ट्राला भूषणास्पद आहे की, अशाही वेळीं महाराष्ट्रातील प्रत्येक किल्ला इंग्लिशांच्या फौजेपार्शीं आपल्या पराक्रमाची पराकाष्ठा होईपर्यंत लढला ! व महाराष्ट्रातील कित्येक सुप्रबुद्ध लोक अधमपणाने जरी फितुरीचीं कामे

करीत होते, तरी महाराष्ट्रांतील या शेंकडो किल्ल्यांपैकीं एकही किल्ला इंग्लिशांना पितुर होऊन वश झाला नाही ! या किल्ल्यांवरील किल्लेदारांपैकीं बरेच किल्लेदार अरब होते. पण ते मुसलमानी धर्माचे असूनही त्यांनीं आपल्या हिंदू राजाशी बेइमानी करून आपल्या हातांतील किल्ले इंग्लिशांच्या हवालीं केले, असें एकही उदाहरण या किल्ल्यांच्या इतिहासांत सांपडत नाही, हें या अरब किल्लेदारांच्या प्रामाणिकपणाला किती तरी भूषणास्पद आहे ! कित्येक किल्लेदार आणि त्यांच्या हाताखालील शिपाई आपल्या प्राणाला मुकले. पण त्यांनीं आपल्या हातांतील किल्ले—ते जिवंत असेपर्यंत—इंग्लिशांच्या हातांत जाऊं दिले नाहीत ! बाहेरून पेशव्यांच्या दुसऱ्या सैन्याचा जोर असता, तर या किल्ल्यांवरील लोकांनीं खात्रीनें आणखी जास्त दिंदसही टिकाव धरला असता; व बाहेरचे सैन्य आणि किल्ल्याच्या आंतील सैन्य या दोघांनीं भिडून मध्यंतरीं गांठलेल्या इंग्लिशांच्या सैन्याला खात्रीनें ठेचून काढलें असतें ! पण अशी ही लष्करी लढाईची टाळी दोन हातांनीं भिडूनच जी वाजावयाची असते, तीं एका हाताने जर वाजूं शकली नाही, तर त्यांत किल्ल्यावरील लोकांचा कांहीं दोष आहे, असें म्हणतां यावयाचे नाही. सारांश, महाराष्ट्रांतील सर्व किल्ले या वेळीं आपल्या सामर्थ्याची शिकस्त करून इमानेंइतवारें लढले. या किल्ल्यांच्यापैकीं प्रत्येक किल्ल्याचा वेढा हें एकेका ऐतिहासिक कादंबरीचें एकेक उत्कृष्ट आणि अत्यंत स्फूर्तिदायक असें कथानक होण्याच्या योग्यतेचें आहे; इतका पराक्रम, इतकी स्वामिनेष्टा आणि इतकी स्वदेशभक्ति या किल्ल्यांवरील शिपायांनीं आणि सरदारांनीं दाखविली असली पाहिजे. परंतु त्या निरनिराळ्या प्रसंगांच्या भविषण आणि लोमहर्षण अशा वर्णनांच्या बखरी आपल्या जुन्या लोकांपैकीं कोणी लिहून ठेवलेल्या नसल्यामुळे प्रत्यक्षाची उणीव अशा ठिकाणीं कल्पनेनें भरून काढावी लागेल, हें अगदीं निर्विवाद आहे. तरी पण एकंदर परिस्थिति पाहिली, तर प्रत्येक डोंगराच्या शिखरावरील किल्ल्यावर स्वामिनेष्टेचे आणि स्वदेशभक्तीचे अत्युच्च सद्गुण आपल्या आर्यभूमीच्या स्वातंत्र्याकरितां त्या वेळीं पराकाष्ठेच्या खस्ता खात होते, याबद्दल बिल्कुल शंका नाही. व याबद्दलचीं कांही प्रत्यक्ष प्रत्यंतरें परकीयांनीं लिहिलेल्या इतिहासांमध्येही आपल्याला पहावयाला सांपडतात.

अशा प्रसंगाच्या पहिल्या उदाहरणाकरितां आपण पुण्याजवळच्या सिंहगड किल्ल्याकडे वळूं. तांन्हाजी मालुसरे यांनीं आपल्या पराक्रमानें या किल्ल्याचें नांव महाराष्ट्रांतील प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये अविस्मरणीय करून ठेविलेलें आहे. पेशव्यांचें राज्य पुण्यांतून नष्ट झाल्यानंतर इंग्लिशांच्या सैन्याची पहिली धाड या किल्ल्यावर येऊन पडली. आणि इ. स. १८१८ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या २० व्या तारखेला इंग्लिशांच्या फौजेचा तळ सिंहगड किल्ल्याच्या पायथ्याशीं येऊन पडला. हें सैन्य शिरवळ, शिवा-पूरच्या बाजूनें येऊन त्यानें सिंहगडच्या पायथ्याच्या एकेका बाजूचें हळुहळू आक्रमण केलें, व पूर्वेच्या आणि उत्तरेच्या बाजूनें त्या सैन्यानें आपल्या तोफा डागण्याला ता. २१ पासून सुद्धात केली. त्याच दिवशांच्या संध्याकाळपासून किल्ल्यावर होंविट्झर

सिंहगड किल्ल्याचा कल्याण दरवाजा.

तोफांचे गोळे फेंकण्याला सुरुवात करण्यांत आली. दोन तीन दिवस
 बाजूनी तोफा सुरू होत्या. पण किल्ल्याला वेढा घालणाऱ्या सैन्याच्या हातू
 परिणाम झाला नाही. पुढे ता २४ रोजी या वेढा घालणाऱ्या सैन्याच्या दोन्ही तिन्ही
 डेव्हिस हा आपल्या हाताखाली निजामाच्या लष्करापैकी अठराशे मदतीला कॅप्टन
 आला मुंबईच्या नेटिव्ह इन्फंट्रीच्या दुसऱ्या बॅटेलिअनपैकी वरचे मांठे शेडेस्वार घेऊन
 कर पूर्वी सिंह-

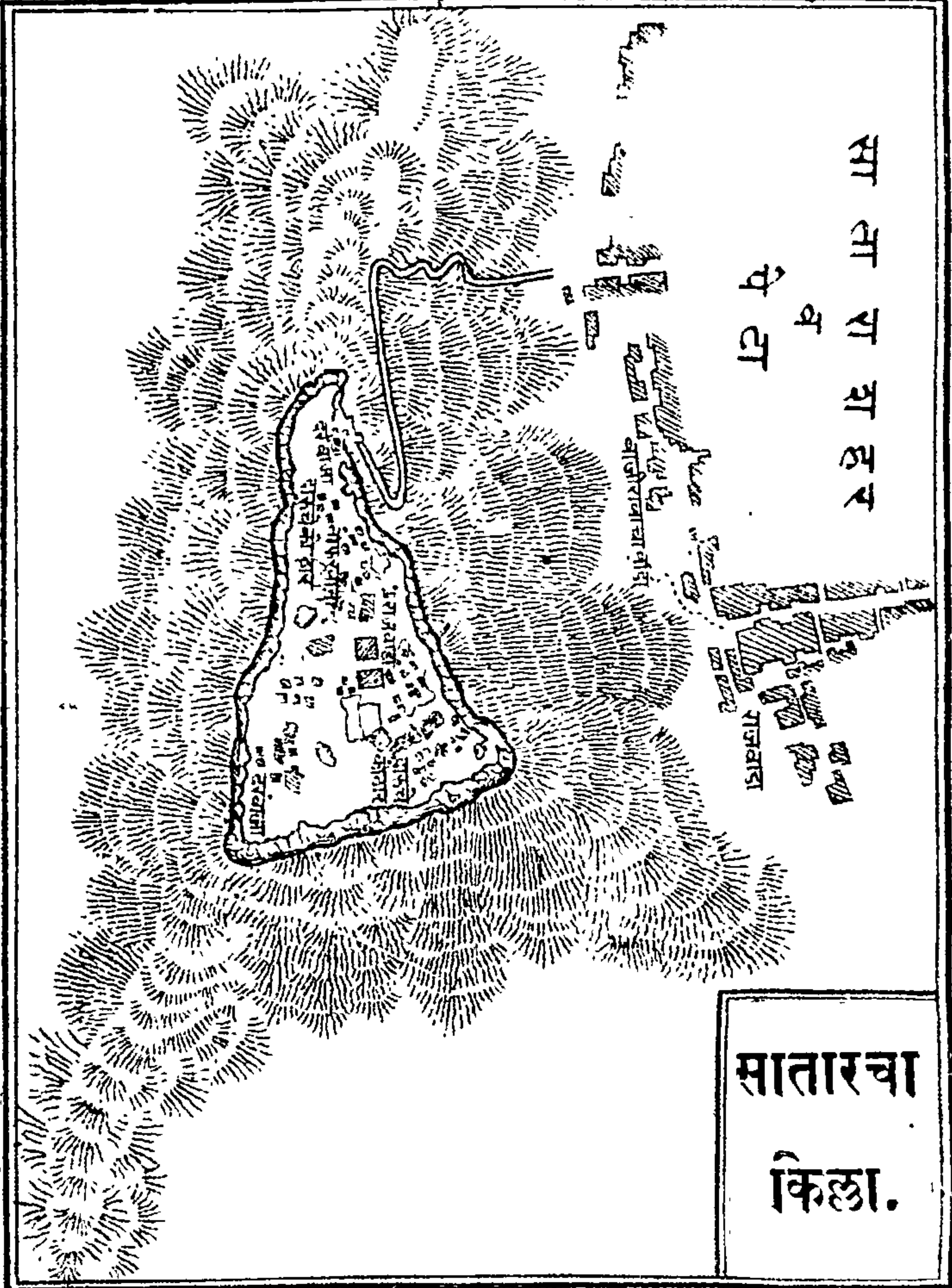
गडासमोर तळ देऊन राहिले होते व त्याला कॅप्टन् डेव्हिस याच्या हाताखालील हे १८०० लोक नवीन येऊन मिळाले. अशा रीतीने सुमारे तीन साडेतीन हजार सैन्याचा गराडा सिंहगडच्या भोंवती येऊन पडला. व पूर्व, उत्तर आणि पश्चिम, अशा तिन्ही बाजूनी बांधलेल्या मोर्चावरील बॅटरीजमधून तोफांचा मारा सुरू करण्यांत आला. बाहेरच्या बाजूने जी ही इतकी कडेकोट तयारी झाली होती, त्या मानाने किल्ल्याच्या आंतमध्ये फारशी मोठी फौज होती असे नाही. किल्ल्यांत सरासरीने १२०० लोक होते. तरी पण त्यांनी या तीन साडेतीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध मोठ्या नेटाने लढाई चालविली होती. ता. २५ फेब्रुवारी रोजी आणखी कांहीं नवे मोर्चे बांधण्यांत येऊन तेथून टवेल्ह पाँडरच्या दोन आणि सिक्स पाँडरच्या दोन अशा चार तोफांची एक नवीन बॅटरी एक हजार यार्डांच्या अंतरावरून सुरू करण्यांत आली. पण तेवढ्यानेही कांहीं दाद लागेना. तेव्हां एरान पाँडरच्या दोन दोन तोफांच्या अशा आणखी दोन बॅटरीज ता. २८ फेब्रुवारी रोजी किल्ल्याच्या मुख्य दरवाजाच्या रोखाने चालू करण्यांत आल्या. इतकी खटपट करण्यांत आली, तरी किल्ला स्वार्धान होण्याचा कांहीं रंग दिसेना. नारीच २९ फेब्रुवारीपासून त्या महिन्याच्या अखेरीपर्यंत सुमारे एक आठवडाभर किल्ल्यावर रात्रंदिवस एकसारखा तोफांचा भडिमार चाललेला होता. व इतक्या अवधीत किल्ल्याच्या तटावर सुमारे चार हजारपर्यंत निरनिराळ्या प्रकारचे तोफांचे गोळे टाकण्यांत आले असतील. अशा स्थितीत किल्ल्यातील लोकांची काय अवस्था झाली असेल, याची कल्पना करणेहि कठिण आहे. आतील लोक फक्त काय ते हजार बाराशें; आणि त्यांना बाहेरून कोणी सोडविण्याकरितां येईल, अशी मुर्बाच आशा उरलेली नव्हती ! शिवाय, पुण्यातील पेशवाईचे राज्य लयाला गेलेलेहि त्यांना माहित झाले होते ! त्यामुळे ते कितीहि शौर्याने लढले, तरी त्या शौर्याचे चीज करणारे आणि त्यांच्या बहाद्रीबद्दल त्यांना बक्षिस देणारे पुण्यांत कोणीहि धनी उरलेले नव्हते ! अशा स्थितीत वेदळ स्वदेश-भक्ति, स्वातंत्र्याचे प्रेम आणि पराक्रमाची नैसर्गिक हौस, एवढ्याच कारणांसाठीं ते किल्ल्यातील शिपाई आपली शिरे आपल्या हातांत घेऊन आपल्या शत्रूपाशीं निकराने लढत होते. आपल्या पायाखाली असलेली आपली जन्मभूमि आणि आपल्या मस्तकावर असलेला सत्याचा वाली परमेश्वर या दोघांच्याच फक्त प्रोत्साहनाने ते शिपाई आपल्या क्षात्रवृत्तीला स्मरून लढत होते. पण आपल्या भोंवतीं तीन चार हजार शत्रूंचा गराडा पडलेला आणि त्यांच्या तोफांचा आपल्यावर रात्रंदिवस भडिमार चाललेला, अशा स्थितीत ते विचारे पेशव्यांचे शिपाई प्रामाणिक असले आणि पराक्रमी असले, तरी किती दिवस कंठणार ? इतक्या विपत्तीमध्येहि त्यांचा धीर यत्किचित्हि खचला नव्हता. शिवाजी-महाराजांचे पराक्रम त्यांना त्यांच्या डोळ्यांपुढे दिसत होते ! आणि तान्हार्जां मालुसरे यांचा प्रत्यक्ष आत्मा त्यांच्यामध्ये मिसळून त्यांच्याबरोबर लढत होता ! प्रत्येक हताश होणाऱ्या शिपायाच्या अंतःकरणामध्ये तो आशा उत्पन्न करीत होता आणि प्रत्येक विकाम्या पडलेल्या तोफेमध्ये तो दारुगोळा भरून तिला सरबती देत होता ! सिंहगडच्या किल्ल्यावरील अरब आणि गोसावी हे शत्रूवर मारा करण्याकरितां कोणती जागा मोडस्कर आहे हें ठरविण्यासाठीं ज्या ज्या कड्यावरून खाली पहात, त्या त्या प्रत्येक

कड्यावरून घोरपडीच्या शेपटीला दोरी बांधून एक एक तान्हार्जा आपल्या मदतीला वर चढून येत आहे, असे त्यांना जेथे तेथे दिसू लागले! ते किल्ल्याच्या तटावर जेथे जेथे उभे राहून वरून खाली शत्रूवर आपल्या तोफांचा मारा चालवत होते, तेथे तेथे आपल्या बाजूला प्रत्यक्ष तान्हार्जा मालुसरे उभे आहेत, असा त्यांना भास होई! अशा ध्रुवेने आणि अशा पराक्रमाने किल्ल्यावरील लोकांना सुमारे नऊ दहा दिवसपर्यंत तो किल्ला लढविला. पुढे तारीख १ मार्च रोजी लढाई संपली. आणि इंग्लिशांनी त्या दिवशी किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. या वेळी किल्ल्यामध्ये सुमारे चारशे अरब आणि सातशे गोसावी शिल्क राहिलेले होते. ते आपआपली हत्यारे घेऊन वाहेर पडले आणि सिहगडचा किल्ला इंग्लिशांनी आपल्या ताब्यांत घेतला.

अशा रीतीने सिहगडचा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर इंग्लिशांचे सैन्य पुरंदरच्या किल्ल्याकडे वळले. पुरंदर किल्ल्याच्या उत्तरेच्या आणि दक्षिणेच्या उशा दोन बाजूनी सैन्याच्या दोन तुकड्या आधी पुढे पाठविण्यांत आल्या होत्या; व इंग्लिशांचे मुख्य सैन्य जेजुरीच्या बाजूने पुरंदर किल्ल्याच्या उत्तरेच्या अंगाला तारीख ११ मार्च सन १८१८ रोजी येऊन पोहोचले. तेथून पुरंदर आणि वजीरगड हे किल्ले अगदी जवळ होते. परंतु त्या किल्ल्यांवर हल्ला करावयाला जाणाऱ्या शिपायांना सासवड येथेच प्रथम अडथळा करण्यांत आला. सासवड येथील वाड्यामध्ये सिंधी, हिंदुस्थानी, अरब, अशा निरनिराळ्या जातींचे मिळून सुमारे दोनशे लोक होते. त्यांनी सासवड येथील पेशव्यांच्या मजबूत वाड्याचा आश्रय करून इंग्लिशांच्या सैन्यावर गोळीबार सुरू केला. हा इतिहासप्रसिद्ध वाडा इतका मजबूत आहे की, तो एक लहानसा किल्लाच आहे असे म्हटले, तर त्यांत यत्किाचेतहि अतिशयोक्ति होणार नाही. या वाड्यांतील तोफांचा मार्ग बंद पाडल्याशिवाय इंग्लिशांना पुढे जाणे शक्य नव्हते. त्यामुळे इंग्लिशांनी त्या वाड्याच्या दगडी भिंतींवर पहिल्याने सिकसपॉडर तोफा सुरू केल्या. परंतु त्या वाड्याच्या भिंती इतक्या मजबूत आहेत की, त्या तोफांचा त्यांच्यावर कांहीं एक परिणाम झाला नाही. तेव्हां एटीनपॉडर्सच्या तोफा आणवून त्या राजवाड्याच्या भिंतींवर भडिमार सुरू करण्यांत आला. त्या तोफांचाहि वाड्याच्या भिंतींवर फारसा परिणाम झाला असे नाही. परंतु एका लहानशा वाड्यांत कोडल्या गेलेल्या थोड्याशा शिपायांनी तेथे फार दिवस टिकाव धरून रहाणे शक्य नव्हते. तरी पण त्या थोड्याशा शिपायांनीहि इंग्लिशांच्या सैन्याला सासवडच्या जवळ एक दोन दिवसपर्यंत राखून धरले होते. पुढे तारीख १४ मार्च रोजी वजीरगडच्या किल्ल्यावर तोफांची बॅटरी सुरू करून तारीख १५ मार्च रोजी इंग्लिशांनी वजीरगडचा किल्ला काबीज केला. आणि वजीरगडचा किल्ला शत्रूच्या हातांत गेल्यानंतर तेथून पुरंदरच्या किल्ल्यावर नेमका तोफेचा मारा होऊ शकत असल्यामुळे पुरंदरचा किल्ला पेशव्यांच्या शिपायांनी आपल्या ताब्यामध्ये टिकणे अशक्यच होते. त्यामुळे तारीख १६ मार्च रोजी पुरंदरचा किल्लाहि इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेला.

सिहगड आणि पुरंदर यांच्यासाख्या मोठ्या किल्ल्यांची ही अवस्था झालेला कळल्यानंतर आजूबाजूच्या लहान लहान किल्ल्यांनी टिकाव धरणे शक्य नव्हते. ता. १६ मार्च रोजी पुरंदरचा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर मेजर थॅन्सर हा आपल्या हाताखाली

कांहीं थोडेसें सैन्य घेऊन खांबटकीच्या घाटाने वाईकडे जाण्याकरितां निघाला असतां त्यान तारीख २४ मार्च रोजी पांडवगडचा किल्ला पाडाव करून घेतला. त्याचप्रमाणे नेथून जवळच कमलगड आणि कालिंजा हे जे दोन किल्ले होते, तेहि पुढील एक दोन दिवसांत काबीज करण्यांत आले. व त्याच सुमाराला चंदनवंदन, विराटगड, कुंडलगड,

बगैरे किल्लेहि मार्च महिन्याच्या अखेरीपर्यंत इंग्लिशांनीं आपल्या ताब्यांत घेतले. एखाद्या इमारतीच्या पायाचा मुख्य दगड ढांसळला, म्हणजे ती सगळी इमारत जशी कोसळते, तशी या किल्ल्यांची स्थिती झाली. आणि त्यामुळेच फेब्रुवारीचा अर्धा महिना

आणि मार्चचा सगळा महिना अशा फक्त दीड महिन्यांच्या अवकाशामध्ये हे सुमारे नऊ दहा किल्ले इंग्लिशांच्या एकदम हातामध्ये आले.

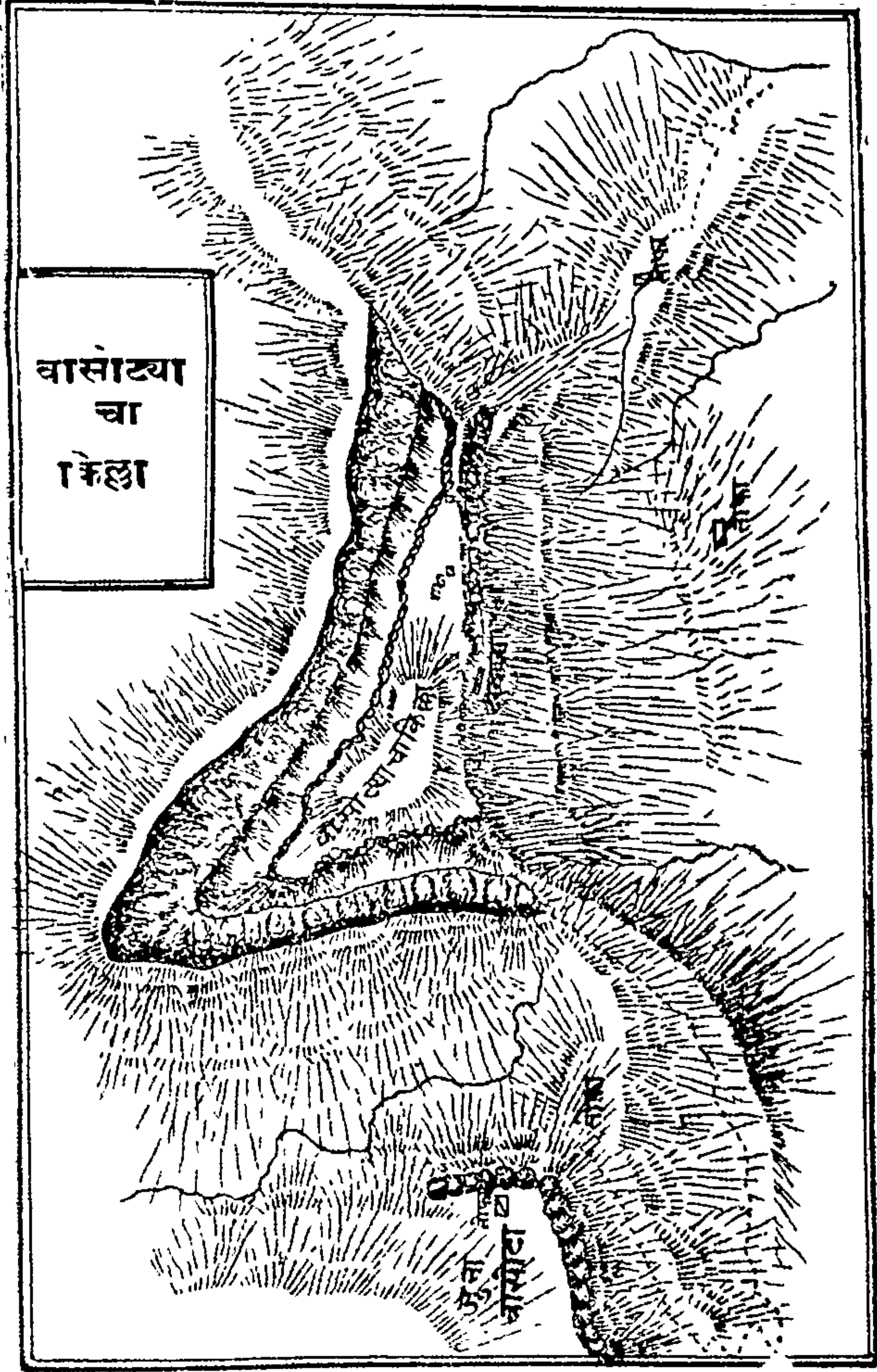
पण ही वर वर्णन केलेली स्थिति पांडवगड आणि विराटगड यांच्यासारख्या लहान लहान किल्ल्यांचीच त्या वेळी झालेली होती, असे नाही. सातारच्या किल्ल्यासारखे मोठमोठे किल्लेहि अशाचसारख्या अवस्थेला येऊन पोचलेले होते. सातारा हे मराठ्यांच्या राजधानीचे शहर; व सातारचा किल्ला हाहि इतिहासप्रसिद्ध अशा किल्ल्यांपैकी एक किल्ला होय. पण त्या किल्ल्याची तरी या वेळी काय दशा झाली ? ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ आणि ब्रिगेडियर जनरल प्रिन्सलर यांच्या हाताखालील सैन्ये तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८१८ चे मुमारास सातारच्याजवळील कोरेगांव मुक्कामी एकत्र झाली; व तेथून कूच करून निघाल्यानंतर त्या दोन्ही सैन्यांचा तळ सातारच्यापासून सुमारे दीड कोसावर तारीख १० फेब्रुवारी रोजी येऊन पडला. व लगेच सातारच्या किल्ल्यावर तोफ सुरू करण्यांत आली. या वेळी सातारच्या किल्ल्यांत इंग्लिशांना लढाई देण्यासारखा सामग्रीची तयारी नव्हती, असे नाही. किल्ल्यावर चारपांचशे शिपाई होते. व इंग्लिशांच्या तोफांवर उलट मारा करण्याला योग्य अशा किल्ल्यावर सुमारे पंचवीस मोठमोठ्या तोफा होत्या. पण नुसत्या तोफा आणि नुसत्या किल्ल्यांच्या बळकट भिंती या शत्रूला आपल्यापासून दूर राखण्याला केव्हांहि समर्थ होऊ शकत नाहीत. त्यांच्या पाठीमागे प्रामाणिक आणि प्राण गेला तरी आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य जाऊ द्यावयाचे नाही अशा दृढ निश्चयाच्या माणसांचे पाठबळ लागत असते. पण त्याची तर या वेळी सातारच्या मुत्सद्यांमध्ये फारच मोठी उणीव होती. सातारचे प्रमुख राजकारणी लोक या वेळी बाळाजीपंत नातूंच्या वशिल्यानं एल्फिन्स्टन-साहेबांच्या कानांशी लागण्यांत आणि त्यांच्या खोऱ्या भूलथापांवर विश्वास ठेवण्यांत दंग होऊन गेलेले होते ! अशा स्थितीत सातारचा किल्ला कोणाच्या जोगावर लढविला जाणार ? आणि अशा स्थितीत सातारचा “ अजिंक्य तारा ” जर जिंकला गेला, तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? तारीख १० फेब्रुवारी इसवी सन १८१८ रोजी सकाळी त्या किल्ल्यावर इंग्लिशांच्या तोफा चालू झाल्या आणि त्याच दिवशी संध्याकाळी सातारचा किल्ला इंग्लिशांच्या चरणीं शरणागत आला. ज्या किल्ल्यांतील आणि ज्या किल्ल्यांच्या छायेखालील राजधानीतील राजकारण इंग्लिशांना फितूर झालेल्या हेरांनी आणि निमकहराम लोकांनी आधीच पोखरून ठेवलेले होते, त्या किल्ल्याच्या भिंतींवर इंग्लिशांनी आपला दाखगोळा तरी दिनाकारण कशाला फुकट दवडावयाला पाहिजे होता ? आणि त्या किल्ल्याने इंग्लिशांच्या स्वाधीन होण्याला आठ चार तासांचा तरी विलंब कशाला करावयाला पाहिजे होता ? इंग्लिशांनी सातारचा किल्ला तारीख १० फेब्रुवारी रोजी घेतला आणि तारीख ११ फेब्रुवारी रोजी त्यांनी त्या किल्ल्यावर सातारच्या गजांचे निशाण उभारले. जे इंग्लिश लोक पेशव्यांच्या शनवारवाड्यावर आपले स्वतःचे निशाण उभारतात, त्याच इंग्लिशांनी सातारच्या किल्ल्यावर त्या वेळेपुरते सातारच्या महाराजांचे निशाण का उभारले, हे फितुरीबद्दल मागाहून पश्चात्ताप पावलेल्या आपल्या लोकांना आता सांगण्याची काही गरज आहे, असे नाही. इंग्लिशांनी सातारच्या

किल्ल्यावर तारीख ११ फेब्रुवारी १८१८ रोजी जें निशाण उभारलें, तें सातारच्या महाराजांच्या स्वामित्वाचें द्योतक असें निशाण नसून तें दिल्लें वचनें पुरीं न करणाऱ्या विश्वासघातकी धोरणाचें द्योतक असें निशाण होतें, हें पुढील इतिहासानें हिंदुस्थानांतील लोकांना सिद्ध करून दाखविल्लें आहे !

सातारच्या किल्ल्याची जरी तेथील पितुरीमुळें अशी दैन्यावस्था झाली होती, तरी बाकीच्या किल्ल्यांच्या भिंतींतील दगड इंग्लिशांना असे फितूर झालेले नव्हते. आणि त्यामुळें स्वामिनिष्ठेच्या समिटेने एकमेकांपाशीं चिकटून राहिल्ल्या बाकीच्या किल्ल्यांतील वारीक वारीक विटाहि इंग्लिशांच्या तोफांना दाद देत नव्हत्या. राजकीय महत्त्वानें सातारच्या किल्ल्याइतका नव्हे, पण स्वामिनिष्ठेच्या मजबुतीनें सातारच्या किल्ल्याहूनहि अधिक श्रेष्ठ, असा सातारच्यापासून कांहीं थोड्या अंतरावर कोकणच्या बाजूला तोंड वळवून समुद्राचें कौतुक पहात रहाणारा वासोटा या नांवाचा एक किल्ला आहे. शिवाजीनें हा किल्ला हस्तगत करून त्याला वज्रगड असें नांव दिल्लें होतें. शिवाय ताई तेलीण आणि बापू गोखले या दोघांनींहि आपआपल्या परीनें आपल्या पराक्रमानें या किल्ल्याच्या भिंती महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंतःकरणांमध्ये इतक्या वळकट बांधून ठेविल्ल्या आहेत कीं, कोणत्याहि इंग्लिशांच्या खोट्या इतिहासाच्या तोफा त्या भिंतींना तेथून पाडवूं शकणार नाहींत. सृष्टिदेवता सद्माद्रीच्या उंच शिखरावर जांपर्यंत वासो-ट्याच्या किल्ल्याचे बुद्दज धारण करीत राहिल, तांपर्यंत त्याची स्मृति महाराष्ट्रीयींच्या अंतःकरणांतून केव्हांहि नाहींशी होणार नाहीं ! हा वासोट्याचा किल्ला फार उंच आहे; आणि कांहीं एक दोन वांटांखेरीज त्या किल्ल्यावर चढून जाण्याला दुसरीकडून कोट्ट-नाहि वाट नाहीं; इतके या किल्ल्याच्या चारी बाजूंनीं भयंकर कडे तुटलेले आहेत. गरीब शेतकऱ्यांच्या निरुपद्रवी स्वतंत्रतेला शांततेनें रहातां याचें अशासाठीं प्रत्यक्ष सृष्टिदेवतेनेंच आपल्या स्वतंत्रतारूपी प्रिय कन्यकेकरितां हें एक माहेरघर बांधून दिल्लें असलें पाहिजे, असें हें स्थळ पाहिल्लें असतां कोणालाहि दाटल्यावाचून राहणार नाहीं. पण अशा ठिकाणावरहि जुलमी राजांच्या धाडी येऊन पडतात, हें पाहून आतां मी आपल्या या प्रिय स्वतंत्रतेला ठेवूं तरी कोणत्या सुरक्षित ठिकाणीं, अशी काळजी त्या सृष्टिदेवतेला खात्रीनें क्षणोक्षणीं उत्पन्न होत असेल ! असा हा वासोट्याचा किल्ला घेण्या-करितां इंग्लिशांची एक टोळी सातारच्याहून तारीख २९ मार्च इसवी सन १८१८ रोजीं निघाली. आणि त्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं किल्ल्यापासून सुमारे तीन चार कोसांच्या अंतरावर असलेल्या तांबे या गांवीं या टोळीनें ता. ३० मार्च रोजीं मुकाम केला. व तेथून कर्नल ह्यूएट् यांच्या हाताखालीं कांहीं लोक तारीख ३१ मार्च रोजीं पुढें पाठविण्यांत आले. कर्नल ह्यूएट् हे त्याच दिवशीं तिसरे प्रहरीं किल्ल्यापासून एक दोन कोसांच्या अंतरावर असलेल्या इंदोली या गांवीं येऊन पोचले. व त्यांनीं तेथून कांहीं अंतरावर आपल्या शिपायांचें एक नाकें बसविल्लें. आणि बाकीचे लोक फिरून तांबे येथील छावणीमध्ये परत आले. नंतर तारीख १ एप्रिल रोजीं किल्ल्याला वेढा घालण्याचें काम सुरू झालें व निरनिराळ्या ठिकाणीं फौजेचें नाकी बसविण्यांत आलीं. वेढा घालणाऱ्या फौजेचे तळ एकंदर तीन ठिकाणीं पडले. एक तळ जुना वासोटा येथें होता.

दुसरा तळ किल्ल्याच्या दरवाज्यासमोर असून तेथून किल्ल्याचे अंतर सुमारे सहासातशें यार्ड इतकेंच होतें. आणि तिसरा तळ दुसऱ्याच्या उजव्या बाजूला असून तेथून किल्ल्याच्या भिंती फक्त सुमारे चारशें यार्डच दूर होत्या. अशा रीतीने किल्ल्याच्या तीन बाजूनी वेढा घातल्यानंतर त्याच्यापुढें तोफा दगैरे चढविण्याकरितां रस्ता दुरुस्त करण्याचे काम सुरू करण्यांत आलें. व सातारच्या महाराजांच्या हत्तींकडून तोफा ओढवून तळच्या छावणीमध्ये आणल्यानंतर त्या माणसांकडून डोंगरावर चढविण्यांत येऊं लागल्या. व अशा रीतीने मार्चें बांधून आणि डोंगरावर तोफा चढवून झाल्यानंतर तारीख ५ एप्रिल रोजी जुन्या वासोट्याच्या छावणीच्या जवळील बॅटरीमधून किल्ल्यावर इंग्लिशांच्या तोफांचे गोळे जाऊन पडूं लागले. खुद्द सातारचे महाराज याना पूर्वी कांहीं दिवस याच किल्ल्यावर ठेवण्यांत आलेले होतें. त्यांना तेथून काढून बाजीरावसाहेबांनीं नंतर आपल्या स्वारीबरोबर घेतले होतें; परंतु सातारच्या महाराजांची इंग्लिशांच्याबरोबर आतून गुप्त कारस्थानें चाललेलीं असल्यामुळे अष्ट्याच्या लढाईनंतर वळवंतराव चिष्टीस यांच्या पितुरीनें सातारचे महाराज ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या स्वाधीन झाले. बापू गांखल्यांच्यासारख्या नररत्नाचा प्राण गेल्याबद्दल ज्यांना वाईट वाटलें नाहीं, पण आपला प्राण शरणागतीनें वचावल्याबद्दल ज्यांना आनंद वाटला, आणि अष्ट्याच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव होऊन त्या जुन्या हिंदुपदादशाहीची आतां यत्किंचित्ही आशा उरली नाहीं याबद्दल ज्यांना वाईट वाटलें नाहीं, पण पितुरीनें संपादन केलेल्या आपल्या स्वतःच्या अल्पकालीन राज्यप्राप्तीची भ्रामक आशा दिसू लागल्यामुळे ज्यांना क्षणिक आनंद वाटूं लागला होता, त्या सातारच्या महाराजांच्या कुटुंबातील कांहीं माणसें अद्यापि या वासोट्याच्या किल्ल्यावर अटकेत होती. तीं माणसें आतां वासोट्याचा विला इंग्लिशांनीं हस्तगत केला म्हणजे आपल्याला भेटतील, म्हणून त्यांचें स्वागत करण्याकरितां खुद्द सातारचे महाराजहि किल्ल्याच्या पायथ्याशीं इंग्रजांच्या छावणींत येऊन दाखल झाले होते. यामुळे या वासोट्याच्या वेढ्याला एक प्रकारचें महत्त्व आलेलें होते. पण याशिवाय आणखीहि एकाकारणासाठीं इंग्लिशांच्या दृष्टीनें या वेढ्याचें महत्त्व फार मोठें गणलें जात होतें. बाजीरावसाहेबांनीं खडकीस इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढाई सुरूकेली, त्या वेळीं आपल्या हाताखालीं मद्रास नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या पलटणीपैकीं कांहीं लोक घेऊन कॉर्नेट हंटर आणि कॉर्नेट मॉरिसन या नांवाचे दोन इंग्लिश ऑफिसर्स इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां खडकीकडे चालले होते. त्यांना पेशव्यांच्या सैन्यानें पुण्यापासून सात आठ कोसांच्या अंतरावर असलेल्या उरळीच्या मुक्कामावर गांठले व तेथें त्यांचा पराभव करून त्या दोन इंग्लिश ऑफिसरांना त्यांनीं कैद केले. हे कैदी प्रथमतः कांगोरीच्या किल्ल्यांत अटकेत ठेवण्यांत आले होते. पण सुमारे दोन महिन्यांनंतर त्यांना तेथून काढून या वासोट्याच्या किल्ल्यांत कोंडून ठेवण्यांत आलेले होतें. व हे युरोपियन कैदी वासोट्याच्या किल्ल्यांत कोंडलेले असल्यामुळेही या किल्ल्याच्या वेढ्याला विशेष महत्त्व आलेलें होतें. इतक्या महत्त्वाच्या या किल्ल्याला वेढा घालण्याचें काम ता. ३१ मार्चपासून

ता. ६ एप्रिलपर्यंत सुमारे एक आठवडाभर चाललेले होते. व वर सांगितल्याप्रमाणे निरनिराळ्या ठिकाणी मोर्चे बांधून बॅटरीज् चालू करण्यांत आल्या होत्या. ही सगळी तयारी होऊन गडावर हल्ला सुरू होण्यापूर्वी तेथील किल्लेदाराकडे इंग्लिशांकडून किल्ला स्वाधीन करण्याविषयांचा एक निरोप पाठविण्यांत आला होता. पण

हा निरोप धुडकावून लावून किल्ला लढविणे हेच आपले कर्तव्यकर्म आहे, असे त्या पाणीदार आणि प्रामाणिक किल्लेदाराने ठरविले. वास्तविक पाहिले असता त्या किल्लेदाराला या वेळीं जयाची काय आशा होती? पेशव्यांचीं सगळीं सैन्ये उधळून गेलीं; खुद्द घनी पेशवे

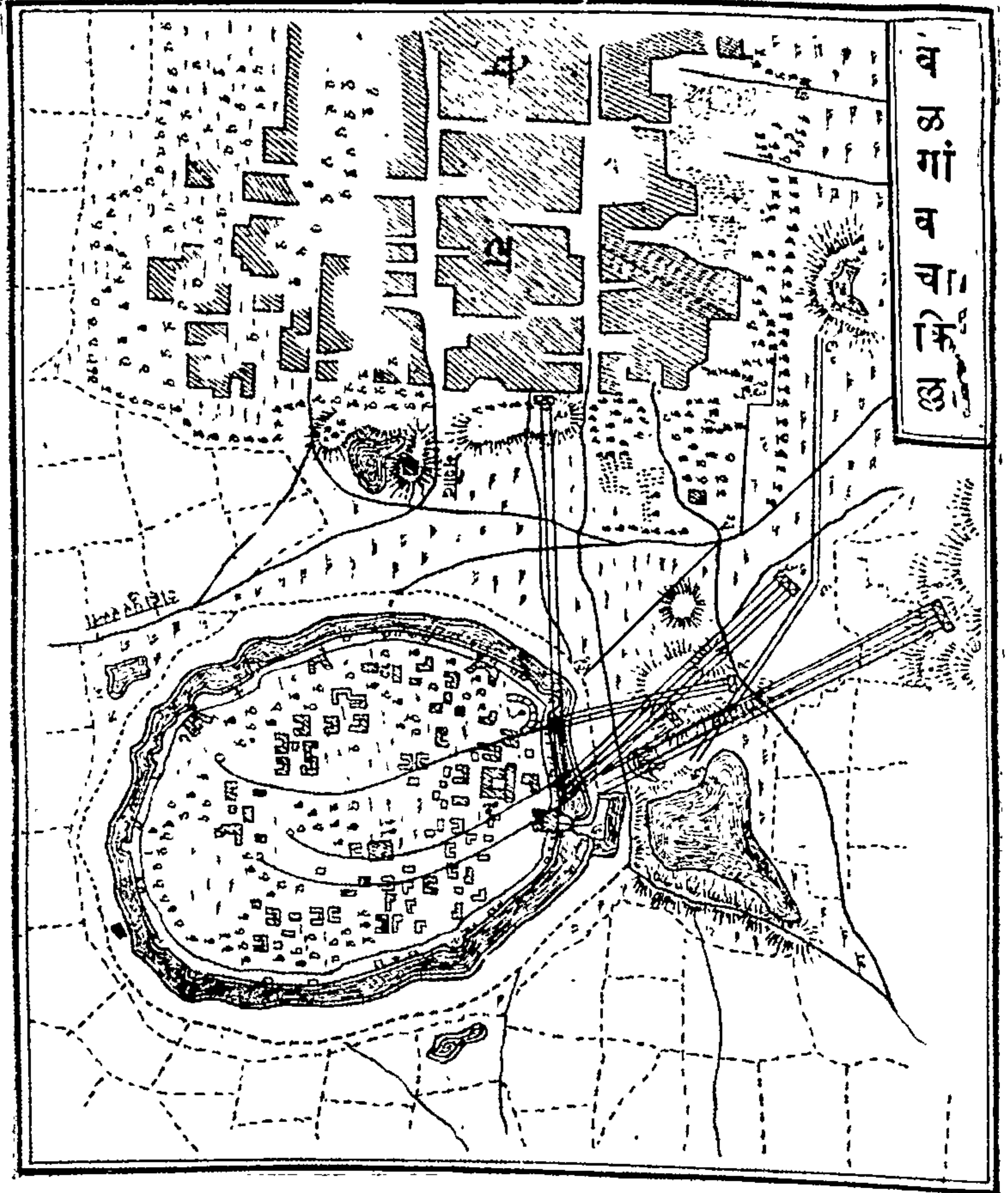
जाग्यावर नार्हांत; वापू गोखल्यांच्यासारखे सरदार मरण पावल्ले; आसपासचे बहुतेक मोठ्ठोठे लोक फितुर झालेले; कोठें प्रामाणिकपणाची स्वामिनिष्ठा उरलेली असली, तर तिला देशोधडीला लागण्याचे शासन मिळत आहे; आपल्या सभांवतालचे किल्ले एकामागून एक इंग्लिशांच्या स्वाधीन होत आहेत; अशी चोहोंकडची निराशाजनक परिस्थिति स्पष्ट दिसत असतांना त्या वासोठ्याच्या किल्लेदाराला आशा करण्याला कोणती जागा होती ? आणि इंग्लिशांकडून निरोप आल्याबरोबर त्याने किल्ला इंग्लिशांच्या हवाली केला असता, तर त्यांत त्याचा काय गुन्हा झाला असता ? अशा स्थितीमध्ये कोणीहि पोटभरू आणि स्वार्थसाधु अशा क्षुद्र वृत्तीच्या मनुष्याने मुकाट्याने किल्ला स्वाधीन करून इंग्लिशांपासून बक्षिस मिळवून आपल्या बायकामुलांची धन केली असती ! पण संकटमय आणि निराशापूर्ण अशा परिस्थितीमध्येहि आपल्या स्वामिनिष्ठेला आणि आपल्या क्षात्रवृत्तीला जागावयाचे आणि फलाची आशा नसतांनाहि आपले कर्तव्यकर्म करावयाचे, अशी उदात्त वृत्ति महाराष्ट्रामध्ये त्या वेळी किती तरी लोकांच्या अंगामध्ये होती ! आणि म्हणूनच मराठ्यांचे राज्य चाललेले होते. अशा प्रकारच्या उत्कृष्ट आणि अद्वितीय गुणांनी युक्त असा जो तो वासोठ्याचा किल्लेदार, त्या विचारांचे नांवही आज कोणाला ठाऊक नाही. ज्यांनी विश्वासघात केले, त्यांच्या राजवाड्यांचे कळस आकाशाचे चुंबन घेण्याकरितां एकावर एक मजले चढत आहेत ! आणि वासोठ्याच्या किल्लेदारासारख्या ज्या लोकांनी आपले सच्च संडले नाही, त्यांची नांवेही आज कोणाला माहित नाहीत ! तरी पण त्यांची नांवे माहित नसली, तरी त्यांच्या या सद्गुणांची नुसती वर्णने वाचली असतांही कोणाच्याही डोळ्यांतून पाणी आल्यावांचून राहणार नाही ! धन्य ते प्रामाणिक लोक, की ज्यांच्या एकाचिष्ठेच्या स्मृतीने अद्यापिही महाराष्ट्रातील लोकांचा अंतःकरणे द्रवून जातात ! जो हा वासोठ्याचा किल्लेदार आपल्या बायकामुलांच्या दैन्यावस्थेला न स्मरतां केवळ आपल्या स्वामिभक्तीचे स्मरण लक्षांत बाळगून किल्ला लढविण्याला तयार झाला, तो जातीने मराठा होता, किंवा मुसलमान होता, किंवा कोण होता, हे आज कोणाला कांही एक माहित नाही. (त्याचे नांव भास्करपंत होते, असा एके ठिकाणी एक उल्लेख आढळतो.) तरी पण त्याच्या त्या स्वामिनिष्ठेच्या सद्गुणाच्या चरणां सर्व महाराष्ट्राचे सहस्रशः साष्टांग प्रणिपात समर्पणाय आहेत, यांत शंका नाही ! त्या किल्लेदाराने किल्ला लढविण्याचा निश्चय केला. व किल्ल्यावरून त्याने खालील इंग्लिशांच्या सैन्यावर तोफांची आणि जेजालांची सरवर्ती सुरू केली. इंग्लिशांचे सैन्य किल्ल्याच्या पायथ्यासभोंवती चार पांच दिवस एकसारखे कुचमत होते. पण त्याचा अजून जम बसला नव्हता. अखेरीस जुन्या वासोठ्याच्या गांवाजवळ त्यांनी जी बॅटरी चालू केली होती, तिचे गोळे किल्ल्यावर जाऊन पडू लागले व त्याच्या योगाने किल्ल्यावरील एका मंत्र्या इमारतीला ता. ५ एप्रिल रोजी आग लागली. व ती सगळी इमारत खाक होऊन किल्ल्यावर बरेच नुकसान झाले. तरी पण किल्लेदार

लढाई थांबविणार असल्याची कांहीं चिन्हें दिसतना. म्हणून ता. ६ एप्रिल रोजीं फिरून इंग्लिशांच्या तोफा सुरू झाल्या. किल्ल्याच्या भिंतींत जेथें कांहीं मोडतोड होई, तेथें दुस्ती करून किल्ल्यावरचे लोक फिरून उमेदीनें लढतच होते. आणि त्यामुळे किल्ला लवकर स्वाधीन होणें शक्य नाहीं, असें वाटल्यावरून आणखी तोफा आणण्याची इंग्लिशांनीं तयारी चालविली होती. परंतु चालू असलेल्या तोफांच्या गोळ्यांनीं किल्ल्यावर बरीच उध्वस्तता उत्पन्न करण्यांत आली होती; व त्यामुळे त्यानंतर किल्ला लढविणें शक्य नव्हतें. म्हणून ता. ७ एप्रिल रोजीं लढाई थांबविण्यांत येऊन इंग्लिशांनीं तो किल्ला आपल्या हस्तगत करून घेतला.

वासोठ्याचा किल्ला अशा रीतीनें हस्तगत झाल्यानंतर या सैन्यानें सातारा जिल्ह्यांतील मसूर, वसंतगड, सदाशिवगड, मच्छिंद्रगड, बर्चीस शिराळे, इसलामपूर, वाळवे, वगैरे ठिकाणचे लहान मोठे किल्ले काबीज करून घेतले. हे किल्ले इकडे काबीज केले जात असतांना पुण्याच्या जवळील लाहगड, विसापुर, तुंग, तिकोना, राजमाची, वगैरे किल्ले घेण्यामध्ये कर्नल प्रॉथर हे गुंतलेले होते. व हे घाटादरील किल्ले काबीज करून झाल्यानंतर कर्नल प्रॉथर हे कोंकणातील भोरप, पाली, अवाचितगड, सोनगड, वगैरे किल्ले काबीज करून घेण्याकरितां कोंकणांत उतरले व त्यांनीं तिकडील बहुतेक किल्ले हस्तगत केले.

अशा रीतीनें पुणे, सातारा, कोंकण, या प्रांतांतून पेशव्यांचे किल्ले पाडाव करून घेण्याचे काम एकीकडे चालले असतां दुसरीकडे कर्नाटकामध्ये त्रिगोडसर जनरल सर टॉमस मन्रो हे तिकडील किल्ले हस्तगत करून घेण्यांत गुंतलेले होते. कर्नाटकांतल किल्ल्यांपैकी गदग, डुमल, हुबर्ली, मिसरी कोटा, वागलकोट, पाच्छापूर, गोकक, या किल्ल्यांना इंग्लिशांपाशी लढाई दिली. परंतु त्यांच्यानें फार दिवस टिकाव धरवला नाहीं. कर्नाटकांतल बदामीचा किल्ला हा एक प्रख्यात किल्ला असून तो फार मजबूतहि आहे. डोंगरावरील अवघड जागेत मुख्य किल्ल्याची तटबंदी असून त्याच्या पायथ्याशी बदामी हा गांव वसलेला आहे. व त्या गांवाच्याहि सभोवती फार मजबूत असा त्या वेढी एक कोट होता. त्यांतल वस्तीला पेटा असें म्हणत असत. हा पेटा हस्तगत झाल्यावांचून त्याच्यावरील डोंगरांतील बदामीचा किल्ला हस्तगत होणें शक्य नव्हतें. म्हणून त्रिगोडसर जनरल मन्रो यांनीं या पेठ्याच्या भिंतींवर प्रथमतः हल्ला चढविण्याचें ठरविले. पण ही गोष्ट ही फारशी सोपी नव्हती. हा पेटा घेण्यालाही सर टॉमस मन्रो यांना दोन तीन दिवस रखडात्रें लागले. अखेरीस ता. १८ फेब्रुवारी १८१८ रोजी इंग्लिशांच्या सैन्याचा बदामीच्या पेठ्यामध्ये प्रवेश झाला. व त्यामुळे मग त्यांना बदामीचा किल्ला हस्तगत करण्याला फारसे प्रयास पडले नाहींत. अशा रीतीने कर्नाटकांत प्रत्येक किल्ल्यावर इंग्लिशांना थोडथोडा अडथळा होत होता. परंतु त्यांना सर्वांत मोठा अडथळा बेळगावच्या किल्ल्यानें केला. या बेळगांवच्या किल्ल्याच्या समोर त्रिगोडसर जनरल मन्रो यांच्या सैन्याचा तळ ता. २० मार्च १८१८ रोजी येऊन पडला. हा किल्ला फार चांगल्या स्थितीमध्ये होता. हा जरी सपाट मैदानावर आहे, तरी याच्या बांधकामाची मजबुती इतकी चांगली होती की, हा किल्ला सर करण्याला इंग्लिशांना फारच पंचाईत

पडली. किल्ल्याच्या सभोवतीं चोहो बाजूनीं पाणी भरलेला खोल खंदक असून तयाच्या भिंती ऊंच आणे मजबूत होत्या. व किल्ल्यामध्ये दाहगोळा भरपूर असून आंतीठ शिपायांची संख्या सुमारे सोळाशेंच्या वर होती. या किल्ल्याचा मुख्य दरवाजा उत्तरेच्या बाजूला होता. व दक्षिणेच्या बाजूला दुसरा एक जुना दरवाजा होता. त्याचप्रमाणे किल्ल्यांत एक देऊळ व एक मशिद असून किल्ल्याच्या मुख्य दरवा-

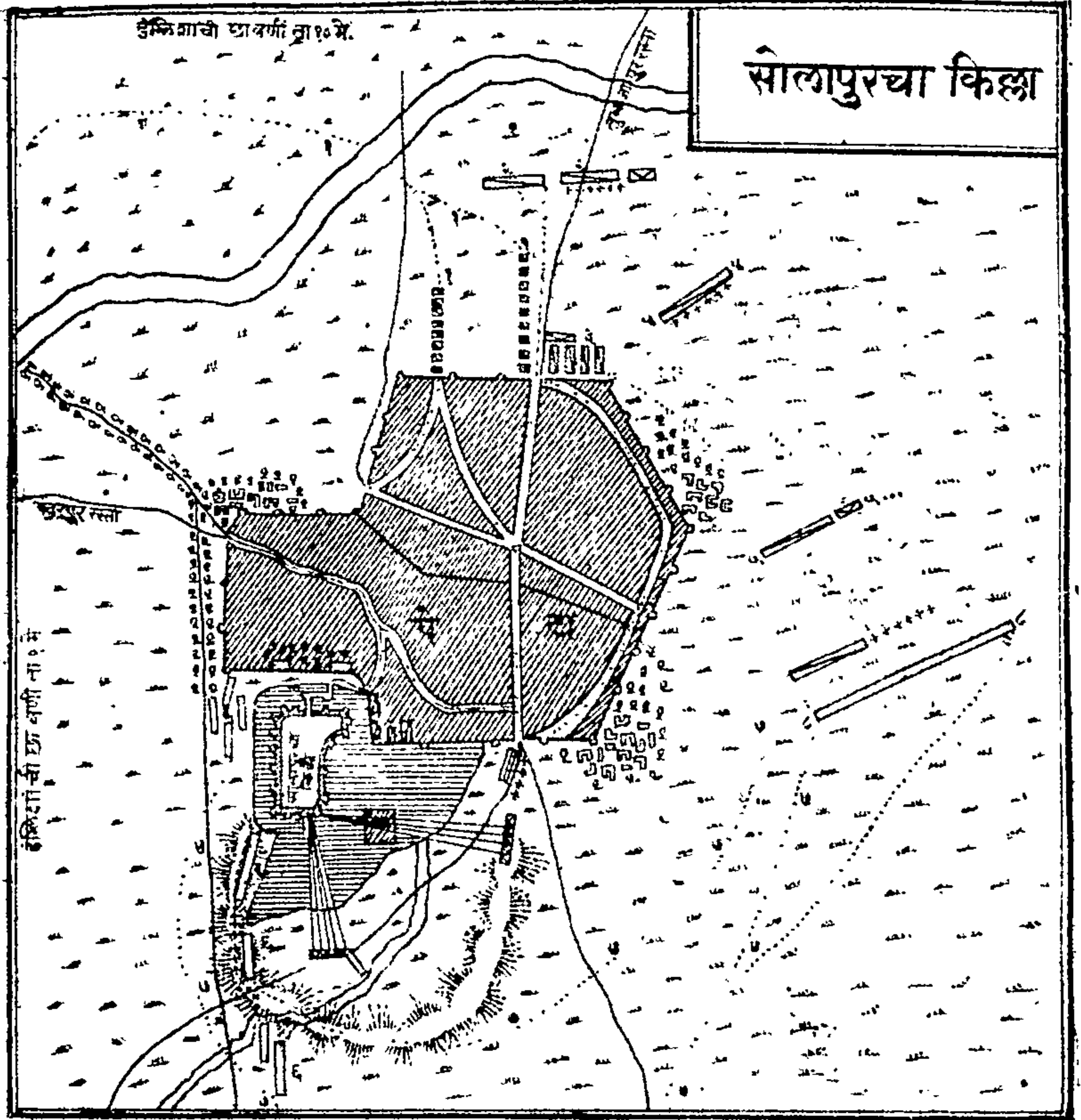
वेळगांवचा किल्ला.

१ २ ३ ४ ५ जेथें तोफा डागल्या होत्या, त्या निरनिराळ्या जागा. ६ ६ ६ खंदक. ७ नवीन दरवाजा. ८ जुना दरवाजा. ९ निशाणाच्या बुरुजावरील तोफखाना. १० किल्लेदाराचा वाडा. ११ मशिद १२ देऊळ. १३ जुनी शहराची भिंत.

जाच्या आंत कांहीं अंतरावर किल्लेदाराचा राहण्याचा वाडा होता. व किल्ल्याच्या वायव्येच्या कोपऱ्यावर एक मोठा थोरला निशाण उभारण्याचा बुरुज होता. व किल्ल्याच्या पश्चिमच्या बाजूला बेळगांव शहरचा दिस्तीर्ण पेटा होता. या किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां किल्ल्याच्या उत्तर दरवाज्याच्या समोर असलेल्या एका मशिदीजवळ इंग्लिशांच्या पायोनिअर कंपनीनें तीन ट्रेल्ह पौडरच्या तोफांची एक बॅटरी उभी केली. या बॅटरीपासून किल्ल्याचें अंतर सुमारे ८०० यार्ड होतें. व या अंतरावरून ता. २१ मार्च रोजी किल्ल्यावर गोळे टाकण्याला सुरुवात झाली. त्याचप्रमाणें किल्ल्याच्या वायव्य दिशेकडून बेळगांवच्या पेट्याच्या बाजूनें दोन तोफांची दुसरी एक बॅटरी ता. २२ मार्च रोजी रात्री सुरू करण्यांत आली. याशिवाय आणखीही कित्येक निरनिराळ्या ठिकाणांहून मोर्चे बांधून किल्ल्याच्या दरवाजावर तोफा सुरू करण्यांत आलेल्या होत्या. व या तोफांच्या संरक्षणाखालीं किल्ल्याच्या जवळ जवळ जाण्याकरितां दररोज थोडथोड्या प्रमाणाने एक खंदक खणण्यांत येत होता. दररोज सुमारे शंभर सव्वाशें यार्ड जमीन खोदून त्यांतून किल्ल्याच्या जवळ जाण्याकरितां ही वाट तयार करण्यांत येत होती. हें खंदक खोदण्याचें काम ता. २४ मार्च पासून सुमारे ता. १ एप्रिलपर्यंत चाललेलें होतें व या अवधींत हा खंदक सुमारे ८०० शें यार्ड लांब पर्यंत खोदण्यांत आला होता. या खंदकांतून किल्ल्याच्या बऱ्याच जवळच्या अंतरापर्यंत वाट तयार होई तोपर्यंत आजूबाजूच्या मोर्चावरून इंग्लिशांच्या तोफा किल्ल्यावर चालूच होत्या. पण किल्ल्यानें कांहीं दाद दिली नाहीं. किल्ल्यामध्ये निशाण उभें करण्याचा म्हणून जो एक मोठा बुरुज होता, त्या बुरुजावरून किल्ल्यांतील लोकांनीं एक तोफ चालू करून बाहेरच्या बॅटरीवर मारा चालविला; व तयाच्या भिंतीवर आणखीही कांहीं तोफा डागून जो खंदक खणला जात होता त्याच्यावर किल्ल्यांतून कांहीं गोळे टाकण्यांत आले. तरी पण खंदकाचें काम दिवसास लपून छपून आणि रात्री रात्रीच्या काळोखांत हळुहळू चाललें होतें. अशा रीतीने ता. २१ पासून ता. ३१ मार्च पर्यंत दोन्ही बाजूनीं लढाई चाललेली होती. पण इंग्लिशांच्या तोफखान्याचा इतक्या दहा दिवसांत बेळगांवच्या किल्ल्यावर म्हणण्यासारखा कांहीं परिणाम झालेला नव्हता. मराठ्यांचे शिपाई अशा रीतीने किल्ल्याचे संरक्षण करीत होत, हें त्यांना फार भूषणास्पद आहे. व त्यांच्या श्रमाला दैव अनुकूल होत आहे, असाही एकदां एक सुप्रसंग घडून आला. किल्ल्याच्या उत्तर दरवाजासमोर असलेल्या मशिदीजवळील बॅटरीमधून इंग्लिश लोक किल्ल्यावर गोळे टाकीत असतां त्या बॅटरीमधील ट्रेल्ह पौडरच्या तोफा बंद पाडण्याकरितां किल्ल्यांतील लोकही त्या बॅटरीवर आणि त्या मशिदीच्या आसपाम आपले गोळे फेकीत होते. ते गोळे नसके जाऊन पडून सुदैवाने इंग्लिशांच्या दारूच्या कोठाराला आग लागली; व त्या मशिदीजवळील बॅटरीमध्ये आगीचा एकच भडका उडून गेला. तेव्हां ही संधि फार चांगली आहे, असें पाहून किल्ल्यांतील शिपाई एकदम मोठ्या शौर्यानें बाहेर पडले व हल्ला करण्याच्या इंग्लिशांच्या त्या सैन्यावर चाल करून गेले. इंग्लिशांच्या दारूगोळ्याला आपल्या

तोफांच्या मान्याने आग लावून त्या गोंधळांत ते इंग्लिश लोक असतांना त्यांच्या-
वर अचानक रीतीने येऊन छापा घालणे हे युद्धकौशल्याच्या दृष्टीने फारच धाडसाचे आणि
पराक्रमाचे कृत्य होते. दारुगोळ्याला आग लागलेली; सगळे इंग्लिश गोलंदाज गोंधळून गेलेले;
व त्यांतच त्यांच्यावर किल्ल्यांतील लोकांकडून गोळीबाराचा भडिमार चाललेला; अशा
स्थितीमध्ये किल्ल्यांतील कांहीं लष्कर आपल्यावर छापा घालण्याकरितां येत आहे, हे
प्राहून इंग्लिशांची बरीच त्रेधा उडाली असली पाहिजे, यांत शंका नाही. या वेळीं या
चांहर गेलेल्या शिपायांना काय केलें, याच्याबद्दल आपल्या लोकांना लिहिलेलीं वर्णनें
उपलब्ध असतीं, तर त्यांत खरोखर पुष्कळ मनोरंजक आणि पुष्कळ उत्साहदायक
माहिती आपल्याला वाचावयाला मिळाली असती. पण या शिपायांना इंग्लिशांच्या
लष्करांत बरीच गडबड उडवून सोडली असली पाहिजे, यांत शंका नाही. कारण त्या
दिवशीं पुढे इंग्लिशांकडून हल्ल्याचे फारसे कांहीं काम झालें नाही! ता. ३१ मार्च व
ता. १ एप्रिल हे दोन्ही दिवस त्यांना आपल्या तोफांची दुरुस्ती करण्यांत व इतर
व्यवस्था लावण्यांतच घालावेणें भाग पडलें. परंतु या अवधीत इंग्लिशांनीं खणलेला
खंदक मात्र बराच जवळ येऊन पोचलेला होता. व तेथून त्यांनीं ता. ३ एप्रिल पासून दुसरी
एक बॅटरी किल्ल्यावर सुरू केली. परंतु किल्ल्यांतील लोकांना या बॅटरीचेही फारसे चालें
दिलें नाही. तरी पण खंदकांतून इंग्लिशांच्या तोफा हळुहळू पुढें सरकत चाललेल्या
होत्या. व ता. ७ एप्रिल रोजी किल्ल्याच्या भितीपासून सुमारे १५० यार्डांच्या अंत-
रावर इंग्लिशांनीं एक व्हॅल्व्ह पौडर तोफ आणून चालू केली. पण या तोफेंतून १५-२०
गोळे उडवून झाले नाहीत, तांच ही तोफ फुटून गेली. त्यामुळे इंग्लिशांच्या फौजेत
किंमत गांधळ उडून गेला. तेव्हां ता. ८ एप्रिल रोजी ती फुटलेली तोफ टावून देऊन
किल्ल्याच्या दरवाजासमोर दुसऱ्या दोन तोफा आणण्यांत आल्या. व त्या ता. ९ रोजी
सुरू झाल्या. इतक्या तोफांचा भडिमार किल्ल्यावर सारखा सुरू असल्यामुळे किल्ल्यांतील
नद्याचा एकेक भाग पडत चालला होता. तरीही एप्रिलच्या १० तारखेपर्यंत किल्ल्यांतील
लोक लढतच होते आणि किल्ल्याचा बचाव करण्याकरितां आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त
करीत होते. परंतु याच्यापुढें किल्ला ताब्यांत टेवणे शक्य नव्हतें. त्यामुळे अखेरीस
ता. १२ एप्रिल रोजी बेळगांवचा किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला. ता. २१ मार्च
१८१८ पासून ता. १२ एप्रिलपर्यंत सुमारे बावीस दिवस हा बेळगांवचा किल्ला लढला.
भुईकोट किल्ला असूनही इतके दिवसपर्यंत ज्यानें टिकाव धरला, असें महाराष्ट्रांतील
किल्ल्यांच्या यादीमध्ये मालेगांवच्या किल्ल्याखेरीज दुसरें उदाहरण नाही. या चिकाटीबद्दल
आणि पराक्रमाबद्दल बेळगांवचा किल्ला, तेथील इमानी किल्लेदार आणि त्याच्या हाताखालील शूर
शिपाई, यांची स्मृति महाराष्ट्राच्या अंतःकरणांत सदादित् कायम राहिल, यांत शंका नाही.

त्रिंगोडिअर जनरल मनरो यांच्या हाताखालील सैन्य बेळगांव वगैरे ठिकाणचे कर्नाट-
कांतील किल्ले सर करून मोकळे झाल्यानंतर वासोट्याच्या किल्ल्यावरून परत फिरलेले
त्रिंगोडिअर जनरल प्रिन्सलर यांच्या हाताखालील सैन्य व मनरो यांच्या हाताखालील सैन्य

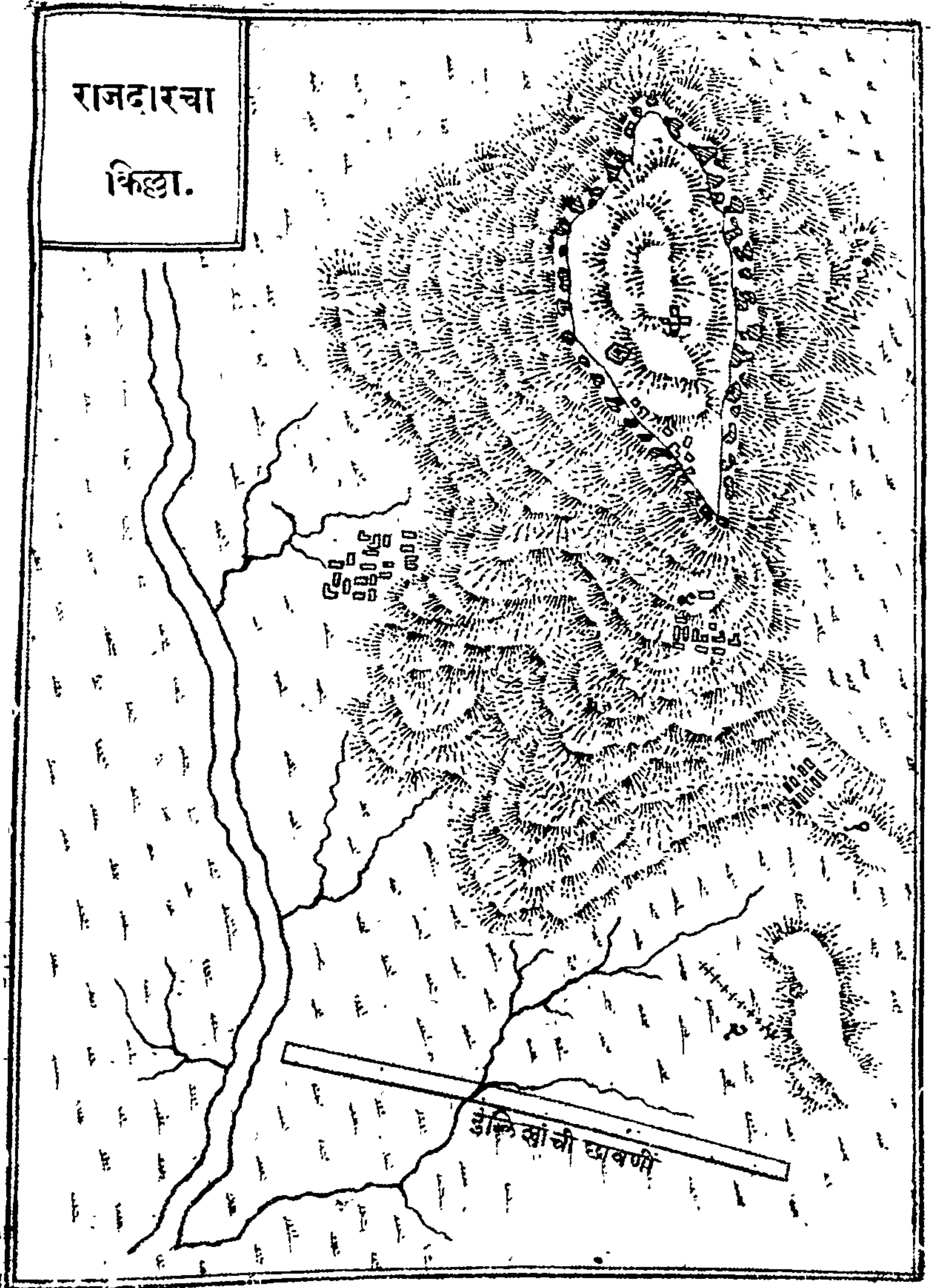

सोलापुरचा किल्ला.

१	१	१	१	१	हल्ला करण्याकरितां येणा- च्या इंग्लिश पलटणांचा मार्ग.	६	६	६	६	किल्ल्याच्या तटाखाली उभे असलेले पेशव्यांचे सैन्य.
२	२				रिझर्व्ह फौजेची पहिली जागा.	७	७	७		इंग्लिशांच्या रिझर्व्ह सैन्या- वर हल्ला करण्याकरितां चाललेले मराठ्यांचे लष्कर-
३					रिझर्व्ह फौजेची दुसरी जागा.	८	८			इंग्लिशांच्या रिझर्व्ह सै- न्यावर सरदार गणपतराव पानसे यांनी जेथून तो फांचा मारा केला, ती जागा.
४	४				जेथे तोफखाना उभा केला होता, ती जागा.					
५	५				रिझर्व्ह मर्घाल सैन्यानें केलेला हल्ला.					

हो दोन्ही सैन्ये एकत्र झालीं. व त्या संयुक्त सैन्याने आपला मोर्चा सोलापूरकडे वळविला. या वेळीं पेशव्यांच्या सैन्यांतील पायदळ आणि तोफखाना हीं सोलापूरच्या किल्ल्याच्या आश्रयाला येऊन राहिलीं होती. सोलापूरचा किल्ला हा बेळगांवच्या किल्ल्याप्रमाणेच एक भुईकोट किल्ला आहे. याच्या पूर्वेच्या आणि उत्तरेच्या बाजूला सोलापूर शहरचा पेठा वसलेला असून दक्षिणेच्या बाजूला एक मोठा तलाव आहे. किल्ल्याच्या भोंवती पूर्वी मोठा खंदक असून त्यांत पाणीही भरलेले असे. किल्ल्याच्या भिंती उंच आणि मजबूत असून त्याच्या सभोवदार पेठा आणि तळें यांचे संरक्षण असल्यामुळे त्या किल्ल्याचे सामर्थ्य बरेच वाढलेले होते. या किल्ल्यामध्ये संरक्षणाकरितां ठेवलेले नेहमींचे एक हजार शिपाई होते. परंतु त्यांच्याशिवाय या किल्ल्याच्या आश्रयाला त्या वेळीं पेशव्यांचे दुसरे एक मोठे सैन्य येऊन राहिले होते. या सैन्यांत सुमारे ५॥ हजार पायदळ असून त्यांत बाराशें अरक होते. शिवाय ८-९ शें घोडेस्वार असून या सैन्याबरोबर १४ तोफा होत्या. या तोफखान्यावर सरदार गणपतराव पानसे हे मुख्य होते; व डी पिंटो या नांवाचा एक पोर्च्युगजि ऑफिसर पायदळावरील मुख्य होता. हा डी पिंटो बहुतकरून खडकीच्या लढाईत मारला गेला असावा, असा कित्येकांचा तर्क आहे. तेव्हां तो तेथे मारला गेला असल्यास हा डी पिंटो निराळा असला पाहिजे, किंवा तो खडकीच्या लढाईत मारला तरी गेला नसला पाहिजे. असो. येणेंप्रमाणें पेशव्यांच्याकडील सुमारे पाच सहा हजार सैन्य या वेळीं किल्ल्यांत आणि किल्ल्याच्याबाहेर एकत्र जमा झालेले होते. व इंग्लिशांच्या बाजूला दोन त्रिगोडिअर जनरलांच्या हाताखालील सैन्ये एकत्र झालीं असल्यामुळे त्यांच्याही सैन्यांची संख्या कांहीं कमी होती असें नाहीं. अशीं हीं दोन सैन्ये एकत्र सोलापूरच्या जवळ जमा झाल्यानंतर ता. ९ मे रोजी त्रिगोडिअर जनरल टोमस मनरो यांनीं शत्रूच्या जागेची एकंदर टेहळणी केली. आणि ता. १० मे रोजीं पहाटेस किल्ल्यावर चढाई करून जाण्याला सुरवात केली. लढाईला प्रत्यक्ष सुरवात होण्याच्या पूर्वी चैनसिंग या नांवाचा एक सुभेदार इंग्लिशांकडिल तहाच्या अटीचा निरोप घेऊन पेशव्यांच्या सैन्याकडे गेला होता. परंतु त्याच्या तहाच्या अटी ऐकून न घेतां पेशव्यांच्या सैन्यांतील अरबांनीं किल्ल्याच्या भिंतीखालीं त्या सुभेदाराला ठार मारून टाकले. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यावर प्राणसंकट प्राप्त झाले असतां त्या स्वातंत्र्याकरितां प्राणावर उदार होऊन लढणे हे ज्यांचे कर्तव्यकर्म, अशा सुभेदारांनीं दुसऱ्यांचे निरोप घेऊन आपल्या देशांतील लोकांना फोडण्याकरितां उद्युक्त व्हावे, अशा प्रकारचीं हिंदुस्थानच्या इतिहासांमध्ये ठिकठिकाणीं जीं अनेक उदाहरणे आढळतात, ती या देशाच्या इतिहासावर एक मोठा कलंक आहे. व अशा प्रकारचीं काविमा आपल्या देशाच्या दिव्य तेजाला आपल्या हातून यापुढें तरा लागूं नये, अशी प्रत्येकानें काळजी घेणे अवश्य आहे. असो. ता. १० मे रोजीं पहाटे ३ वाजतां इंग्लिशांचें सैन्य किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां निघाले. इंग्लिशांची जी मुख्य छावणी होती, तिच्या संरक्षणाकरितां कांहीं लोक मार्गे राहून बाकी सर्व लढाईला निघाले. या सैन्याचे दोन विभाग करण्यांत आले होते. त्यांपैकी कर्नल ह्यूएट, ले. न्यूओल्

आणि मेजर जाईल्स यांच्या हाताखालील सैन्याने सोलापूर शहरच्या पेठ्याच्या भिंतींना शिड्या लावून वर चढावे व पेठा हस्तगत करावा, असे ठरले होते. व ब्रिगोडिअर जनरल प्रिझलर यांच्या हाताखालील बाकीचे सैन्य रिझर्व्ह म्हणून ठेवण्यांत आलेले होते. या योजनेप्रमाणे शिड्या लावून इंप्रजाचे कांहीं शिपाई शहरच्या तटाच्या भिंतीवर चढले व तेथून आंत शिरून त्यांना शहराचे दरवाजे उघडले. व नंतर बाकीचे सर्व सैन्य त्या दरवाजाने आंत घुसले. अशा रीतीने सर्व पेठा काबीज करून इंग्लिशांचे शिपाई खुद्द किल्ल्याच्या जवळ येऊन पोचले. सोलापूर शहरचा पेठा अशा रीतीने हस्तगत केला जात असतां किल्ल्याच्या दक्षिणच्या बाजूच्या तोफांच्या संरक्षणाखाली पेशव्यांचे जें सैन्य गणपतराव पानसे यांच्या हाताखाली छावणी देऊन राहिले होते, तें सैन्य इंग्लिशांवर उलट दिशेने हल्ला करण्याकरितां बाहेर पडले. इंग्लिशांचे बहुतेक लोक पेठ्यामध्ये गुंतलेले होते. व पेठ्याच्या उत्तरच्या बाजूला टोमस मनरो यांच्या हाताखाली जें रिझर्व्ह सैन्य होते, त्यांत थोडे लोक होते. हें पाहून सरदार पानसे हे त्या सैन्यावर हल्ला करण्याकरितां आपल्या फौजा आणि तोफा घेऊन निघाले. आपल्यावर हा हल्ला येत आहे व आपल्यापार्शीं पुरेसे लोक नाहीत, हें पाहून ब्रिगोडिअर जनरल मनरो हा फार घाबरून गेला. व त्यानें आपले रिझर्व्ह सैन्य जेथे उभें होतें तेथून हलवून तें पेठ्याच्या भिंतीच्या आश्रयाखाली आणून उभें केले. इकडे पेशव्यांचे लष्कर आणि तोफा दौड करीत किल्ल्याच्या बाजूनें निघाल्या, त्या इंग्लिशांच्या रिझर्व्ह सैन्याच्या समोर येऊन हल्ला करूं लागल्या. व पानशांच्या तोफांची सरबती इंग्लिशांच्या सैन्यावर सुरू झाली. तेव्हां मनरो साहेबाची फारच धांदल उडून गेली व त्यांनीं पेठ्यांतलें लोकांना मदतीकरितां बाहेर बोलाविले. ती मदत येईपर्यंत पेशव्यांच्या फौजांनीं इंग्लिशांच्या सैन्याचा बराच नाश केला; व लढाईचं पारडे पेशव्यांच्या बाजूकडे फिरेल, असा पुष्कळ संभव दिसूं लागला. परंतु दैव अनुकूल नसले, म्हणजे मनुष्याचे सामर्थ्य कांहीं एक चालत नाही ! पानशांच्या तोफखान्यांतून तोफांचा भाडमार चालला असतांना त्यांतलें एक तोफ फुटली आणि त्यामुळे पेशव्यांच्या सैन्यांत थोडा गोंधळ उत्पन्न झाला. पण दुर्दैव संकटें आणूं लागले, म्हणजे तें तीं एकेकटो आणीत नाहीं पानशांच्या तोफखान्यांतलें एक तोफ फुटून थोडा गोंधळ उत्पन्न होत आहे न होत आहे, तोंच इंग्लिशांच्याकडील तोफेचा गोळा लागून खुद्द गणपतराव पानसे आणि त्यांच्या हाताखालील दुसरे एक अधिकारी असे दोघे एकदम रणांगणावर पतन पावले. हीं संकटें पेशव्यांच्या सैन्यावर अचानक रीतीनें कोसळलीं, तरीही त्यांना कांहीं वेळ लढाई चालू ठेवली होती. परंतु इंग्लिशांना ज्यास्त कुमक येऊन मित्राब्यानतर त्यांना मागे हटावे लागले त्या वेळां या पेशव्यांच्या सैन्यांतलें माघारे फिरलेले लोक शहरामध्ये शिरले व तेथील कांहीं जागा त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतल्या. व किल्ल्यावरून जें तोफांचा मारा शहरांतलें इंग्लिशांच्या सैन्यावर होत होता, त्यामुळे इंग्लिशांनीं काबीज केलेल्या जागा आपल्या ताब्यांत ठेवले.

राजदारचा किल्ला.

१ २ ३ ४ जेथे इंग्लिशांनी तोफा डागल्या होत्या त्या जागा.

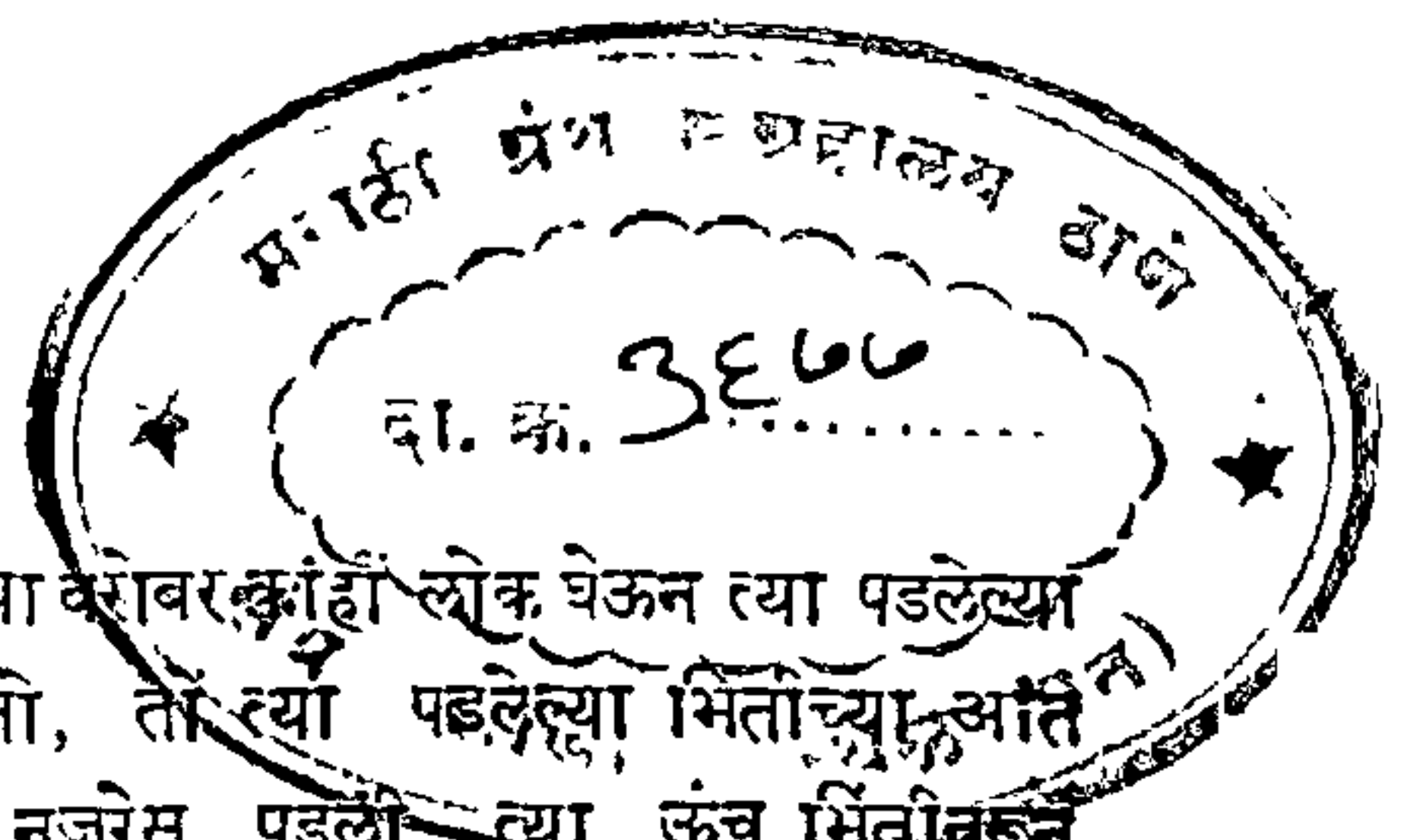
त्यांना अशक्य झाले होते, तरी पण ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही आणि अखेरीस ता. १० मे रोजी सोलापूरचा किल्ला इंग्लिशांना काबीज करून घेतला.

याप्रमाणे सोलापूर, वेळगांव, वगैरे ठिकाणचे किल्ले पाडाव करून घेण्याचे काम एकीकडे चाललेले असतांना दुसरीकडे नाशिक, खानदेश, वगैरे प्रांतांतील किल्ल्यांचा ताबा घेण्याकरितां लेफ्टनंट वनेल मॅकडोवेल हे प्रयत्न करीत होते. हे आपल्या हाताखालील पलटणे घेऊन औरंगाबाद, जालना, वगैरेच्या मार्गाने इ. स. १८१८ च्या एप्रिल महिन्याच्या सुमाराला नाशिक जिल्ह्यांतील चांदवड मुक्कामाजवळ आले. येथे राजदर आणि इंदराय असे दोन मोठे प्रचंड किल्ले आहेत. चांदवडचा किल्ला ता. १० एप्रिल रोजी स्वार्थीन झाला. पण हे किल्ले बळकट असल्यामुळे ते इंग्लिशांच्या स्वार्थीन होईनात. म्हणून ले. क. मॅकडोवेल यांना पहिल्याने राजदरच्या किल्ल्यावर चढाई करून जाण्याचे ठरविले. राजदरचा किल्ला उंच डोंगरावर असल्यामुळे तो नैसर्गिक रीत्याच अजिंक्य आहे. आणि एका पाऊल वाटेच्या खिडीशिवाय त्याच्यावर जाण्याला दुसरा कोणताही मार्ग नाही. ही जी एकच वाट आहे, ती खडकांतून खोदून तयार केलेली असल्यामुळे व ती वाट लोखंडी मजबूत दरवाजांनी बंद करता येण्यासारखी असल्यामुळे परशत्रूचा किल्ल्यावर जाणे अगदी दुरापास्त आहे. या किल्ल्यावर पाण्याचा पुरवठा पुष्कळ असून शिवाय अन्नसामग्रीहि एक वर्षपर्यंत पुरेल इतकी तेथे साठवून ठेवण्यांत आलेली होती. शिवाय किल्ल्यावर मोकळे दगड इतके पसरलेले आहेत की, खालून वर येणाऱ्या शत्रूला दाहगोळ्याशिवाय नुसत्या दगडांनी चेंचून धावावयाचे म्हटले, तरीहि ते पुरण्यासारखे आहेत. शिवाय किल्ल्यावर येण्याला आडवे तिडवे रस्ते मुद्दाम केलेले असून त्या प्रत्येक रस्त्यावर वरून बंदुकीचा मार्ग करता येईल, अशी ठिकठिकाणी खडकांत भोकें खोदून ठेविली आहेत. किल्ला अशा प्रकारचा मजबूत आणि किल्ल्यावराल अरब पाहरेकरा अत्यंत प्रामाणिक; अशी स्थिति असल्यावर राजदरसारखा किल्ला गोडीगुलावीने किंवा भुलथापांनी इंग्लिशांच्या स्वार्थीन होणे शक्यच नव्हते. किल्लेदाराने मुकाब्याने स्वार्थीन व्हावे, म्हणून इंग्लिशांकडून एक सामोपचाराचा निरोप पाठविण्यांत आला होता. परंतु किल्ल्यावरील अरबांकडून या निरोपाचा अत्यंत तुच्छतेने तिरस्कार करण्यांत आला. व लगेच किल्ल्यावरून बंदुका आणि जेजाला यांचा शत्रूवर आडमार सुरू झाला. तेव्हां दुक्तीचा उपयोग न होता लढाईचाच उपाय योजिला पाहिजे, हे निश्चित झाल्यानंतर इंग्लिशांनी निरनिराळ्या ठिकाणी मोर्चे बांधण्याला सुरवात केली. व ता. ११ एप्रिल रोजी संध्याकाळी त्यांनी आपले एक चौकीचे नाके प्रस्थापित केले. त्याच्यापुढील डोंगरांमध्ये आपली नाकी बसविता यावी, म्हणून ता. १२ एप्रिल रोजी सकाळी तोफा चालू करून त्यांच्या आश्रयाखाली बाकीची नाकी बसविण्याला त्यांनी सुरवात केली. किल्ल्याच्या बाहेरील एका टोंकावर किल्ल्यातील कांहीं लोक येऊन तेथून ते शत्रूवर मारा करीत होते. पण त्या नाक्यावर हल्ला करून

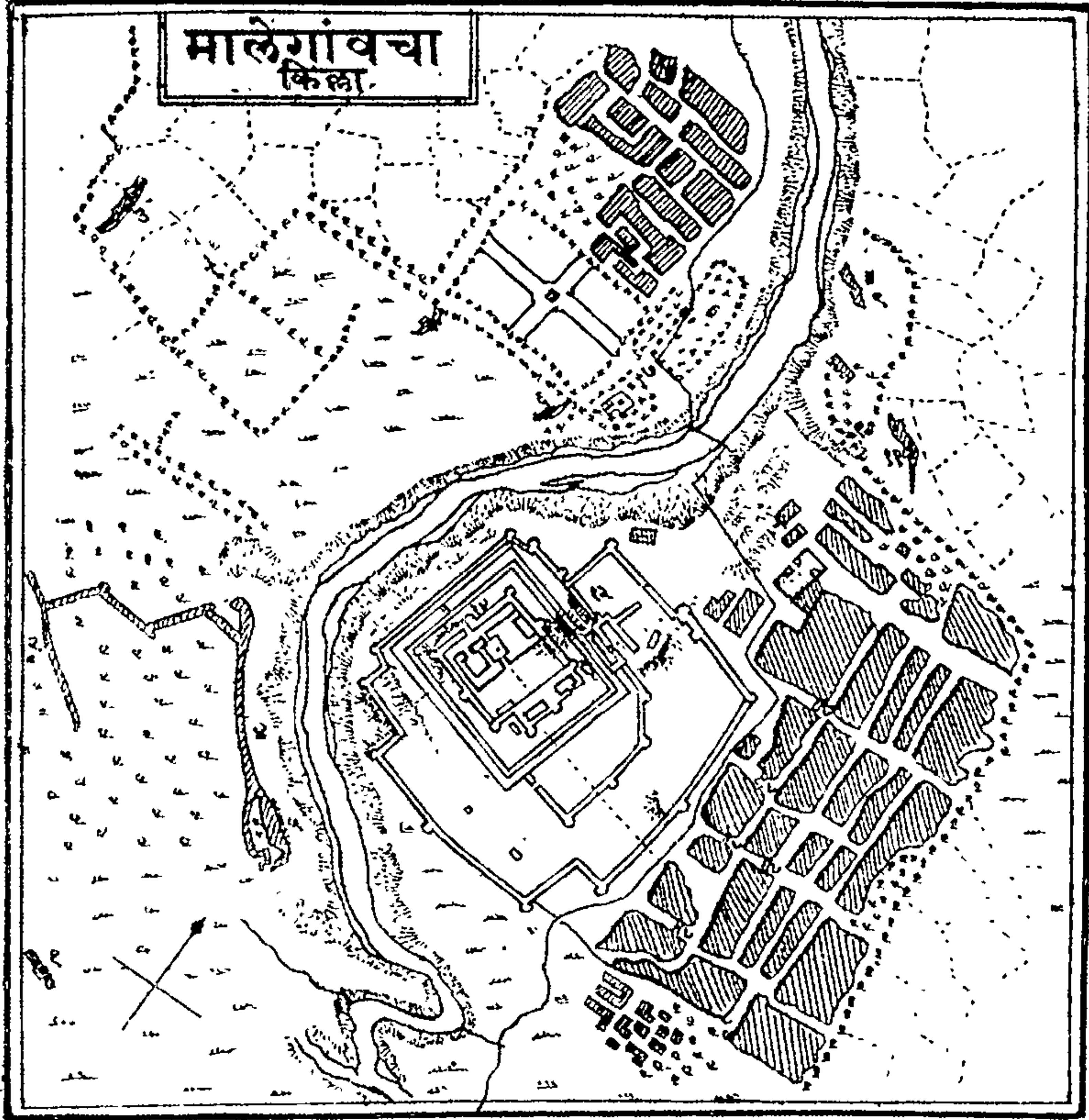
ती जागा कार्वाज करण्यांत आली. तेव्हां पेशव्यांचे सर्व शिपाई किल्ल्यांत जाऊन तेथून गोळीबार करूं लागले. तरी पण इंग्लिशांची, पुढील टोकडी चढून जाण्याची तयारी चाललेलीच होती. व त्या ठिकाणी तोफ चढवून नेणे अशक्य असल्यामुळे तोफेचे भाग निरनिराळे करून ते वर नेऊन तेथे ती तोफ रात्री नऊ वाजतां फिरून जोडण्यांत आली. ही तोफ चालू झाल्यानंतर तिचे गोळे किल्ल्यांत जाऊन पडूं लागले व त्यांच्या योगाने किल्ल्यावराल दारूच्या कोठाराला आग लागली. त्या वेळीं तेथे राहणे अशक्य झाल्यामुळे किल्ल्यांतील शिपाई किल्ला सोडून बाहेर पडले व इंग्लिशांचे लोक त्यांना अडवण्याचा प्रयत्न करीत असतां, त्याला न जुमानतां ते रात्रीच्या काळोखांतून इंग्लिशांच्या आटोक्याच्या पलीकडे सुरक्षितपणे निघून गेले.

यानंतर ता. २२ एप्रिल रोजी इंग्लिशांच्या सैन्यानें त्रिंबकेश्वरच्या किल्ल्याला वेढा घातला. या किल्ल्यावर सुमारे साडेपाचशें शिपायी व २५ तोफा होत्या. किल्ल्याच्या सभोदतालच्या जागांची साऱ्या दिवसभर वेढणी करून झाल्यानंतर किल्ल्याच्या दक्षिण दरवाजाच्या समोर ता. २२ एप्रिल रोजी रात्री एक नाके बसविण्यांत आले. त्याचप्रमाणे वायव्येच्या बाजूचा जो दरवाजा होता, त्यावरही गोळा लागू होईल अशा कांहीं बॅटरीज रातोरात तयार करण्यांत आल्या; व ता. २४ एप्रिल रोजी किल्ल्यावर तोफा सुरू करण्यांत आल्या. त्याचप्रमाणे त्रिंबक या गांवाच्या वगडोंगरांत एक लहानसें खेडे होते, तेथेहि आपले एक नाके बसविण्याचा इंग्लिशांना प्रयत्न केला. परंतु त्या जागेवर किल्ल्यातून फार जोराचा मारा करण्यांत आल्यामुळे ते नाके सोडून इंग्लिशांना खाली परत यावे लागले. तरी पण ता. २४ रोजी साऱ्या रात्रभर किल्ल्यावर खालून तोफांचा भडिमार चालू असल्यामुळे ता. २५ एप्रिलच्या पुढे पेशव्यांच्या शिपायांना तो किल्ला आपल्या ताब्यांत ठेवणे शक्य झालें नाहीं.

यानंतर नाशिक जिल्ह्यांतील जो किल्ला इंग्लिशांच्यापार्शी अतिशय नेटाने लढला, तो किल्ला मालेगांवचा होय. या किल्ल्याच्या समोर लेफ्टनेंट कर्नल मॅक्डोवेल याने ता. १६ मे इ. स. १८१८ रोजी आपला तळ दिला. बेळगाव आणि सोलापूर येथील किल्ल्यांप्रमाणेच हा किल्लाहि एक भुईकोट किल्ला आहे. परंतु उंच आणि अगम्य अशा डोंगरांच्या शिखरावर असणारे जे राजदर, वासोद्या, वगैरे किल्ले, त्यांच्या सारखीच बळकट हा भुईकोट किल्ला असून याच्यामध्ये आणण्यांत आलेली होती. या किल्ल्याला एकाच्या आत एक अशा दोन दोन भिंती असून त्याच्या सभोदती त्या वेळीं पाण्याने भरलेला असा एक खोल खंदक असे. या खंदकाची खोली पंचवीस तिस फूट असून त्याची रुंदी १६ फूट पर्यंत होती. हा किल्ला मोसम आणि गिरणा या दोन नद्यांच्या कांठीं असून त्याच्या नद्यांचे पाणी या किल्ल्याच्या खंदकामधून खेळविण्यांत आलेले होते. हा किल्ला किती मजबूत असेल याच्याबद्दल बाहेरून शत्रूला कल्पना येणे शक्य नव्हते. इंग्लिश सैन्यांतील एका युरोपियन इंजिनियराने या किल्ल्यानें या वेळ्याचे वेळीं चांगलीच फरकत केली. पुष्कळ दिवस कुचवून अखेरीस एका ठिकाणी किल्ल्याची भिंत पडलेली पाहून तेथून किल्ल्यांत

प्रवेश करण्याकरिता इर्जा निबर ले. नॉटिस हा आपल्या वेशवर क्रांती लोकां घेऊन त्या पडलेल्या भिंतीवर चालून गेला. परंतु तो तेथे जाऊन पहातो, तो त्या पडलेल्या भिंतीच्या आत किल्ल्याची दुसरी एक मोठा प्रचंड भिंत त्याच्या नजरेस पडली. त्या ऊंच भिंतीवरून त्याच्यावर आणि त्याच्या पाठांमागून येणाऱ्या इंग्लिश शिपायांवर अरबांकडून गोळीबारांचा वर्षाव चाललेला होता. त्या पडलेल्या भिंतीवरून आतल्या वाजूला खाली उत-

मालेगांवचा किल्ला.

१ २ ३	वेंद्रीच्या जागा.	८	मालेगांव शहरांतून किल्ल्याकडे जाणाऱ्या अडवलेल्या वाटा.
४ ५	इंग्लिशांनी नदीला समांतर असे खणलेले खंदक व तेथील वेंद्री.	९ १० ११	नवीन तोफांच्या जागा.
		१२	हत्ती बांधण्याची जागा.
		१३	नगरखाना.
६ ७	तोफांच्या जागा.	१४	बुहजाखालील दारूचे कोठार

रण्याकरितां शिब्या टाकण्यांत आल्याः परंतु त्या कोंठे गडप झाल्या, याचा कोणालाही पत्ता लागला नाही. आणि त्यामुळे त्या भितीवरून केलेला दह्या इंग्लिशांना माघारा घेणे भाग पडलें. या वाहेरच्या भितीच्या आंतील भिती साठ साठ फूट उंचीच्या होत्या. व त्यांच्या आंत दारुगोळा, अन्नसामग्री, दगैरे सामानही पुष्कळ भरलेले होते. या किल्ल्याचे रक्षण करण्याला फक्त तीनशेच अरब लोक काय ते किल्ल्याच्या आंतमध्ये होते. व त्या मानाने पाहिले असता वेढा घालणाऱ्या इंग्लिशांचे वाहेरचे सैन्य किती तरी मोठे होते. वेढ्याच्या सुरवातीलाच लेफ्टेनंट कर्नल मॅकडोवेल यांच्या हाताखाली सुमारे तैराशे लोक होते. व शिवाय पाठीमागून त्यांना वेढ्यावेढ्या येऊन मिळालेल्या मदतीतील लोकांची संख्या अडीच हजार पासून तीन हजार पर्यंत होईल. इतक्या तीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध सुमारे साडेतीनशे तिनशे अरब लोक सुमारे एक महिनाभर ठिकाव धरून राहिले, ही किती तरी आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे ! ले. क. मॅकडोवेल यांनी ता १६ मे १८१८ रोजी मालगावच्या वेढ्याला सुरवात केली. आणि तेथपासून १३ जून पर्यंत ते तो किल्ला घेण्याला आपल्या जवळच्या ३००० लोकांनिशी रात्रंदिवस धडपडत होते; तेव्हां तो किल्ला कोंठे इंग्लिशांच्या हाता लागला. पण इतकें करूनही तो किल्ला इंग्लिशांना केवळ आपल्या प्रामाणिकपणाच्या पराक्रमानेच सर केला किंवा काय, याबद्दल शंकाच आहे. हा किल्ला आपल्या ताब्यांत यावा, म्हणून त्या वेळच्या इंग्लिशांना कोणाकडून काय काय फितुरीची आणि दिव्हासघाताची कामे करविली, याबद्दल मालगावचे वृद्ध लोक अद्यापिही कित्येक दंतकथा सांगतात. किल्ल्यांतील दारुची कोंठारे कोंठे आहेत, ती नेमकी जागा इंग्लिशांना पाहिजे होती. तेव्हा असे सांगतात की, किल्ल्यांत हजारमती करण्याकरिता कोणी एक न्हावी दररोज जात असे, त्याला फितुर करण्यांत आलेले होते. त्याने किल्ल्यांत जाऊन आपले हजारमतीचे फडके एका विशिष्ट ठिकाणी झाडले. ती खूण पूर्वसंकेताप्रमाणे पाहून त्या ठिकाणी नेमके गोळे टाकण्यांत आले आणि त्यामुळे दारुच्या कोंठारांनी पेट घेतल्याकारणाने पुढे किल्ला लढविणे अशक्य झाले. ही गोष्ट खोटी असली, तरी ज्या साडेतीनशे अरबांनी तीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध हा किल्ला एक महिनाभर लढविला, ते अरब खरोखर स्तुतिया पात्र आहेत. हे अरब कोण हेने ? एक शतकाच्या पूर्वाच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्ये ' अरब शिपायी हे प्रामाणिक आणि पराक्रमी शिपायी ' असाच त्यांचा लौकिक होता. व अद्यापिही कित्येक नेटिव्ह संस्थानांतून महत्त्वाच्या जागी अरबांचे पहारे असल्याचे आपण ऐकतो. या अरब लोकांच्या विश्वासूपाबद्दल आपण त्यांचे किती तरी उतराई झाले पाहिजे ! त्यांचा देश कोण ? त्यांचा धर्म कोण ? त्यांचा देश अरबस्थान ! त्यांचा देश हिंदुस्थान नव्हे ! तसेच त्यांचा धर्म म्हटला म्हणजे महंमदी धर्म होय ! ते कांही हिंदुधर्माचे नव्हते ! तरी सुद्धा ते हिंदुस्थानांतील आपल्या घन्यांच्या राज्याच्या संरक्षणासाठी इतक्या एकनिष्ठेने आणि इतक्या विनदगलवाजपणाने लढत होते, हे पाहून त्यांच्या कृतज्ञतेबद्दल घन्यता वाटते; आणि त्यांचा प्रामाणिकपणा पाहून त्यांच्या सत्यप्रेमाने आपले अंतःकरण उचंबळून येते आणि आपले नेत्र अश्रूंनी आर्द्र होतात ! हिंदुस्थानांतील लोकांनी—हिंदू-

धर्मातील लोकांनी—हिंदूधर्मातील श्रेष्ठ अशा कित्येक ब्राह्मण लोकांनीही—आपलीच राज्ये—आपल्याच हाताने—बुडविण्याला उद्युक्त व्हावे आणि त्या राज्यांचे संरक्षण करण्याकरितां अरवस्थानातील, मुसलमानां धर्माच्या, आणि दहापांच रज्यांच्या पगारावर आपले पोट भरण्यांत संतोष मानून राहणाऱ्या, या अरब शिपायांनीं आपले प्राण देण्याला तयार व्हावे, हा विचित्र देखावा पाहून कोणाचें अंतःकरण फाटून जाणार नाहीं ! हे जे प्रामाणिक, परीपकारी आणि पुण्यवान अरब शिपायां आमच्या राज्यांच्या आणि किल्ल्यांच्या संरक्षणासाठीं एकानष्टेने लढले, ते आज कोठे आहेत ? इंग्लिशांच्या निर्दय तोफांनीं आणि निष्ठुर तरवारींनीं त्यांचा त्या वेळीं पूर्णपणे निर्वंश केला नसेल, आणि इंग्लिशांच्या तोफा आणि तरवारींच्या पेशांही जास्त निष्ठुर अशा इंग्लिशांच्या त्या वेळच्या शांततच्या तडाक्यामधून जर त्यांचे वंशज कोणी आजपर्यंत टिकले असतील, तर त्यांच्यामध्येही त्या पूर्वीच्या इमानीपणाचे कांही तरी अंश अद्यापिही खात्रीने शिळक असतील !

एक हत्यारबंद अरब शिपाई.

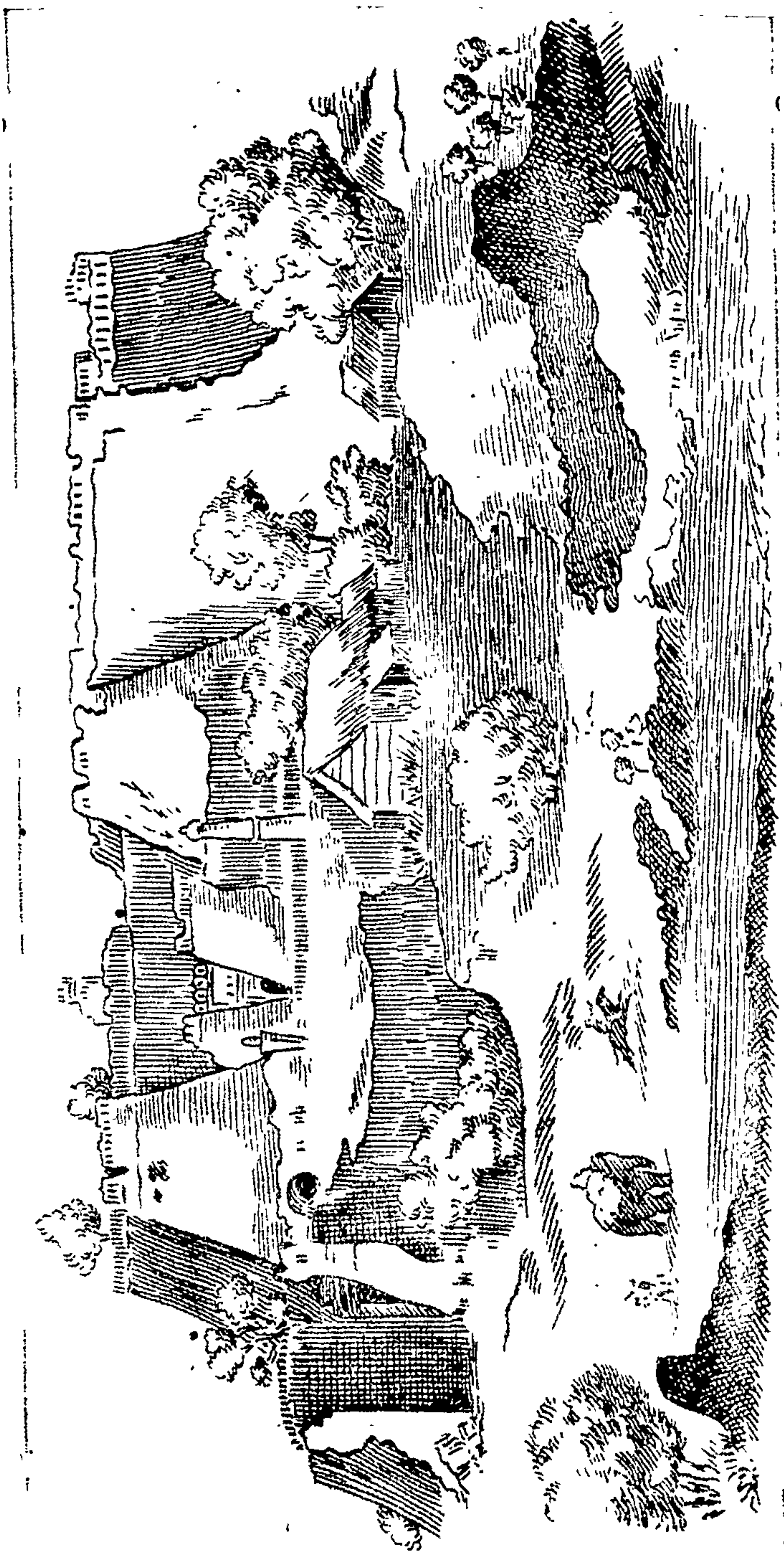
त्यामुळे नर्दाला घाणा फार नव्हते, परंतु जून महिन्यांत पावसाचा सुह झाला, तरी वेढा

खुबकर आपण्याचें चिन्ह दिसेना. म्हणून नदीला पावसाचें पाणी देईल व कदाचित् वाट बंद होईल, म्हणून ही छावणी नंतर नदीच्या पलीकडे शहराच्या बाजूला नेण्यांत आली होती. परंतु ता. १७ रोजी नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर छावणी आपल्यानंतर तेथून किल्ल्यावर मारा करण्याकरितां निरनिराळ्या ठिकाणीं मोर्चे बांधण्यांत आले. व तेथें तोफा डागून गोळीबार सुरू करण्यांत आला. किल्ल्याच्या पश्चिमेच्या अंगाला नदीच्या पलीकडे कांहीं झाडी होती, तिच्या आश्रयानें एक बॅटरी चालू करून तेथून हळुहळू अखेरीस नदीच्या पात्राला समांतरअसा एक खंदक तयार करण्यांत आला होता. याच वेळीं इंग्लिशांना दररोज निरनिराळ्या ठिकाणाहून नवीन नवीन सैन्याची कुमक येऊन मिळत होती. परंतु किल्ल्याच्या आंत कोंडून पडलेल्या अरबांना मात्र परमेश्वराच्या कृपादृष्टीशिवाय दुसरीकडून दुसऱ्या कोणार्चाही मदत येणें शक्य नव्हतें. तरी पण ते धैर्यानें लढत होते. ता. १६ मेपासून ता. २९ मेपर्यंत चोहोकडे मोर्चे बांधणें, खंदक खणणें, भिंतींवर तोफांचा भडिमार करणें, वगैरे पूर्व तयारीचा कामें तेरा चौदा दिवसपर्यंत चाललेलीं होती. इतक्या दिवसांच्या तयारीनंतर आणि दीड दोन हजार नवीन सैन्याच्या कुमकेनंतर इंग्लिशांनीं ता. २९ मे च्या पहाटेस मालेगांवच्या किल्ल्यावर आणि शहरावर हल्ला करण्याचा बेत केला. पण त्यांतही त्यांना यश न येतां अखेरीस पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ले. नॅटिस वगैरे कांहीं ऑफिसर प्ररण पावून इंग्लिशांना शेवटीं माघारच घ्यावी लागली ! व मालेगांवचा किल्ला आणि त्यांताल ते शूर अरब हे दोन आठवड्यांच्या इंग्रजी तयारीनें केलेल्या हल्ल्यानंतरही पूर्वीच्या इतकेच अजिंक्यपणामध्यें कायम राहिले ! या हल्ल्याच्या वेळीं किल्ल्याच्या भोंवतालचा खोल खंदक भरून काढण्याकरितां हल्ला करणाऱ्या लोकांनीं आपल्याबरोबर गवताचे मोठमोठे भारेही घेतले होते. पण कोणत्याच युक्तीचा कांहीं एक उपयोग न होऊन अखेरीस इंग्लिशांना त्या दिवशीं माघारच खावी लागली !

नदीच्या उजव्या बाजूकडून कांहीं उपयोग होत नाही, असें दिसून आल्यानंतर जून महिन्याच्या पहिल्या तारखेला इंग्लिशांची छावणी फिरून नदीच्या पलीकडे गांवाच्या बाजूला नेण्यांत आली. आणि ता. ५ जून रोजी मालेगांवच्या पेठ्याच्या बाजूनें दोन होंवित्झर तोफांचा मारा किल्ल्यावर नवीन सुरू करण्यांत आला. परंतु या तोफांच्या मान्याला किल्ल्याच्या भिंती मुळींच दाद देत नव्हत्या. व त्यासाठीं अहमदनगर येथून नवीन तोफा मागविण्यांत आल्या होत्या; त्याप्रमाणें नगरच्या सुमारे बारा तोफा १० जून रोजी मालेगांवास येऊन पोचल्या. त्या तोफांचा मारा दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं किल्ल्यावर सुरू करण्यांत आला. त्या वेळीं सकाळीं ११ वाजण्याचे सुमारास किल्ल्यातील दारूच्या दोन कोठारांना आग लागली. व त्या धक्क्यामुळे किल्ल्याची बाहेरची भिंत कांहीं ठिकाणीं कोसवून पडली. व त्यानंतरही ज्या कांहीं भिंती उभ्या होत्या, त्या जमीनदोस्त करण्याकरितां त्यांच्यावर दोन

निरनिराळ्या ठिकाणांहून दोन दोन एटीन पॉडर तोफांचालू करण्यांत आल्या. व त्यामुळे त्या भिंती पडून अखेरीस ता. १३ जून रोजी मालेगांवचा किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला.

आतां फक्त एकच किल्ल्याची हकीकत वर्णन करावयाची राहिलेली आहे, आणि ती खानदेशांतील तापी नदीच्या कांठच्या तालनेर येथील किल्ल्याच्या संवधाची होय हा किल्ला तापी नदीच्या कांठावर असून याची पश्चिमची बाजू तापी नदीच्या प्रवाहामुळे शत्रूला अगम्य झाली आहे. व बाकीच्या तीन बाजूंनी डोंगराचे कडे तुटलेले असल्यामुळे तिकडूनही याला वर जाण्याला कोठें मार्ग नाही. या किल्ल्याच्या ईशान्य बाजूकडे तालनेर हा गांव वसलेला असून तेथून बऱ्याच वांकड्या वांकड्या वळणांनी किल्ल्यावर जाण्याला फक्त एकच काय ती अरुंद आणि कठिण अशी वाट आहे. ही वाट किल्ल्याच्या पूर्व बाजूकडून वर जाते. व तेथें किल्ल्याच्या आंत प्रवेश करण्याला मुख्य दरवाजा आहे. पण या किल्ल्याची रचना अशी कांही चमत्कारिक आहे की, येथें एकाच्या आंत दुसरा असे एकमेकांच ॥ पाठीमागे नागमोडीच्या वळणांनी बांधलेले असे पांच दरवाजे आहेत. व पहिल्या दरवाजांतून शत्रु आंत आला, तर त्याच्यावर आंतील दुसऱ्या दरवाजाच्या तटावरून मारा करितां याचा अशा सोयी केलेल्या आहेत. या किल्ल्याची भिंत सुमारे साठ फूट उंच असून या किल्ल्यांतील सगळ्या तोफांचा मारा बहुतेक पूर्वेच्याच बाजूला आहे. कारण पश्चिमच्या बाजूला तापी नदीचे खोल पात्र व उत्तर आणि दक्षिण या दिशांनी तुटलेले कडे, या कारणांमुळे या तीन बाजूंचें संरक्षण प्रत्यक्ष सृष्टिदेवताच आपल्या अजिंक्य तोफांनी करित आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. अशा रीतीने संरक्षित केल्या गेलेल्या या किल्ल्यावर अरबांचें सैन्य दोनतीनशें पक्षां फारसें जास्त नव्हतें. तरी पण या थोड्याशा लोकांनीही आपले प्रत्यक्ष प्राण जाईपर्यंत किल्ला लढविण्यामध्ये जें शौर्य दाखविले, तें खरोखर फार प्रशंसनीय आहे. माळव्यांतील महिदपूरची लढाई संपल्यानंतर नर्मदा उतरून सर टॉमस हिस्लाप हे सातपुड्यांतून छिंदव्याच्या घाटाने आपले सैन्य घेऊन दक्षिणेत येण्याकरितां खाली उतरत असतां ता. २७ फेब्रुवारी इ. स. १८१८ रोजी सकाळी त्यांच्या सैन्यांतील अघाडीचे लोक तालनेर किल्ल्याचे टापूंत येऊन पोहोचले हा लहानसा किल्ला आहे, तेव्हा येथें कोणी आपल्याला प्रतिबंध करील, ही इंग्लिशांना कल्पनाही नव्हती. परंतु शत्रूचे लोक आपल्या किल्ल्याच्या खालून जात आहेत असें दिसून आल्याबरोबर किल्ल्यावरील लोकांनी त्यांच्यावर गोळीबार करण्याला सुरुवात केली. सर टॉमस हिस्लाप यांचे जे हेर पुढें वातमी काढण्याकरितां चाललेले होते, त्यांना ही बातमी आपल्या जनरलला सांगितली. तेव्हां आपल्यापाशां फार मोठे सैन्य आहे व तालनेरपेक्षां फार मोठाले किल्लेही पटापट आमच्या स्वाधीन झाले आहेत, तेव्हां तुम्ही आम्हांला शरण यावे, अशा अर्थाचा निरोप तालनेरच्या किल्लेदाराकडे सर टॉमस हिस्लाप यांच्याकडून पाठविण्यांत आला; पण महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या कर्तबगारीच्या परंपरेला साजेल असाच शौर्याचा

तालनेर किह्याचा समोरच्या बाजूने दिसणारा देखावा.

निरोप तालनेरच्या किल्लेदारानें आपल्या तोफखान्यांतील गोळ्यांच्या हातीं इंग्लिशांकडे परत पाठविला ! तेव्हां पुढें कूच करीत चाललेलें आपलें सैन्य माघारें बोलावून सर टॉमस हिस्लाप यांनीं किल्ल्याच्या पाठीमागें पश्चिमच्या अंगाला कांहीं अंतरावर तापी नदीच्या कांठीं आपल्या सैन्याचा तळ दिला; व तेथून किल्ल्याची टेहळणी करण्याकरितां लोक पाठविण्यांत आले. तालनेरचा किल्ला आणि तालनेर गांव यांच्या दरम्यान आणि बाजूनें खोल खोल दऱ्या आहेत व त्यांतूनच वळणावळणांनीं गांवांत आणि किल्ल्यावर जाण्याची वाट आहे. त्या वाटेनें दोन हाविद्झर तोफा आणि दहा सिक्स पॉंडर तोफा आणून त्या गांवांतलि घरांच्या आश्रयानें उभ्या करून तेथून प्रथमतः किल्ल्याच्या ईशान्येकडील बुरुजावर सुमारें ३०० यार्ड अंतरावरून मारा करण्याला सुरुवात करण्यांत आली. परंतु या तोफांच्या मार्यानें किल्ल्यावर फारसा कांहीं परिणाम होईना. उल्ट किल्ल्यावरून ज्या तोड्याच्या बंदुका झाडण्यांत येत होत्या, त्यांच्या योगानें इंग्लिशांचेच लोक मरत चालूंचे होते. तेव्हां फिरून एकंदर जागेची पहाणी करण्यांत आली. व त्यांत असे दिसून आलें कीं, किल्ल्याचा पहिला दरवाजा नादुस्त स्थितींत असून त्याच्या समोर तोफा डागण्यासारखा डोंगरावर जागा आहे. हें समजून आल्यावर तेथें तोफा नेण्यांत आल्या. व या तोफांनीं वाट करून दिल्यानंतर आंत प्रवेश करण्याकरितां सैन्याची एक तुकडीही दरवाजाजवळ नेऊन ठेवण्यांत आली. ही तयारी झाल्यानंतर किल्ल्यांतील लोकांनीं बिनशर्त स्वाधीन व्हावें म्हणून फिरून त्यांच्याकडे निरोप पाठविण्यांत आला. पण हा निरोपही त्या मानी शिपायांना मान्य झाला नाहीं. या वेळीं संध्याकाळ होत चालली होती; आणि काळोख पडला म्हणजे नदीच्या बाजूनें हे किल्ल्यांतील लोक येथून पळ काढून निघून जातालि; असा इंग्लिशांचा तर्क होता. म्हणून त्यांना अडविण्यासाठीं तापी नदीच्या कांठावर इंग्लिशांनीं घोडेस्वारांची एक पलटणही उभी करून ठेविली होती ! परंतु ती पलटण वाट पहात तशीच अखेरपर्यंत उभी राहिली ! कारण त्यांच्याकडे किल्ल्यावरील कोणही लोक गेले नाहींत. किल्ल्यावरील लोक पळून जातालि, ही इंग्लिशांची कल्पनाच मुळीं चुकीची होती. तालनेरच्या किल्ल्यावरील शिपायी हे पळून जाणारे लोक नव्हते. आपला प्राण गेला तरी हरकत नाहीं, पण आपल्या धन्याच्या इमानाला जागून आपण ह्या किल्ल्याचें शेवटपर्यंत संरक्षण करूं, अशा एकनिष्ठेनें आणि दृढ निश्चयानें ते शिपाई लढाईला उद्युक्त झाले होते. इंग्लिशांचे लोक पूर्वेकडील दरवाजासमोर मांचें बांधून दरवाजाच्या जवळ आले, तेव्हां हा पहिला बाहेरचा दरवाजा नादुस्त असल्यामुळें तो बंद केलेला नसून अर्धवट उघड्या अवस्थेमध्येच आहे, असें आढळून आलें. तेव्हां ले. क. कॉनवे, ले. क. मॅक्ग्रेगर, मरे, वगैरे कित्येक युरोपियन ऑफिसर त्या दरवाजांतून आंत गेले. त्यानंतर एका पाठीमागून एक आंतील दरवाजे त्यांनीं पाहिले, तेव्हां त्यांपैकींही कांहीं दरवाजे नादुस्त स्थितींत असून तेथेही त्यांना हरकत करण्याला कोणी नाहीं, असें त्यांना आढळून आलें. त्यामुळें पहिल्या दरवाजानंतर ते दुसऱ्या,

तिसऱ्या आणल चवथ्याही दरवाजांतून आंत गेले. पण त्याच्या पुढील पांचव्या दरवाजा-
मध्ये मात्र तशी स्थिति नव्हती. तो दरवाजा मजबूत आणल चांगल्या दुरुस्त स्थिति-
मध्ये असून तो बंदही केलेला होता. आणल त्या दरवाजांतील धाकटा दिंडी दरवाजा
मात्र काय तो उघडा होता. त्या दिंडी दरवाजामधून दोन्ही पक्षांच्या दरम्यान अर्दीच्या
बद्दल वाटाघाट सुरु झाली. पण ही वाटाघाट जोपर्यंत निश्चित ठरलेली नव्हती, तोपर्यंत
त्या उघड्या दिंडीचा फायदा घेऊन इंग्लिशांच्या कोणत्याही ऑफिसरनें आंत जाणें हें

तालनेरचा किल्ला.

१ १ १ १ किल्ल्यावर हल्ला करणारे सैन्य ६ ६
आणल तोफा ज्या मार्गानें
आणल्या गेल्या, तो मार्ग.
२ ३ ४ ५ ज्या निरनिराळ्या ठिकाणी ७
तोफा चडविण्यांत आल्या
होत्या, तें ठिकाण.

ज्या मार्गानें किल्ल्याच्या दर-
वाजासमोर तोफा आणल सैन्य
आणण्यांत आलें, तो मार्ग.
किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरिता
आलेले सैन्य जेथे थांबून
साहले होते, ती जागा.

न्यायाचे किंवा विश्वासाचे नव्हते. पण अशा स्थिति असताही कर्नल मरे, मेजर गॉर्डन आणि दुसरे तीन चार इंग्लिश लोक विश्वासघाताने त्या दिंडीतून आंत घुसले. व त्यांच्यामागून आणखीही लोक आंत येण्याचा प्रयत्न करू लागले. एकीकडे तहाचे बोलणे चालले असता दुसरीकडे इंग्लिश लोक अशा प्रकारचे विश्वासघाताचे वर्तन करून किल्ल्यांत शिरत आहेत हे पाहून किल्लेदार आणि त्याच्या हाताखालील अरब लोक यांना अतिशय त्वेष आला व त्यांनी त्या गोऱ्या लोकांवर तेथल्या तेथे हल्ला करून त्यांना कापून काढले. व जास्त लोक आंत येऊ नयेत, म्हणून दिंडी दरवाजा लावण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. इतक्यांत बाहेरच्या एका गोऱ्या शिपायाने आपली बंदूक त्या दिंडी दरवाजामध्ये आडवी घातल्यामुळे तो दरवाजा लागेना. अशा स्थितीत ले. क. मॅकिन्टॉश आणि कॅप्टन म्येन्क्रेथ यांनी तो दिंडी दरवाजा फिरवून उघडला. आणि नंतर त्या दरवाजांतून कांहीं वेळ गोळीबार करून मग इंग्लिशांचे शिपायी किल्ल्यांत शिरले; व त्यांनी तो किल्ला हस्तगत करून घेतला. या वेळच्या लढाईत इंग्लिशांचे एकंदर पंचवीस लोक मारले गेले व त्यांत सात इंग्लिश ऑफिसर्स होते. अशा रीतीने विश्वासघाताने किल्ल्यांत प्रवेश करून घेतल्यानंतर इंग्लिशांना भूतदयेची बिलकूल आठवण झालेली दिसली नाही. किल्ल्यांत असलेले दोन अडीचशे लोक इंग्लिशांशी लढता लढता मारले गेले असले पाहिजेत, असे दिसते. आणि किल्ल्यांतील जो मुख्य किल्लेदार इंग्लिशांच्या हाती जिवंत सापडला, त्याला त्यांनी त्या किल्ल्याच्या बुरुजावर त्याच दिवशी संध्या. काळी फासावर चढवून आपली भूतदया इतिहासांत नमूद करण्याकरिता जाहीर करून दिली. अशा रीतीने विश्वासघाताने इंग्लिशांनी या किल्ल्याची मालकी मिळविली. पण या तालनेरच्या किल्ल्यांतील जे इमानी शिपायी आपल्या धन्याच्या विश्वासाला जागले आणि आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राण जाईपर्यंत विश्वासाने लढले, त्यांच्या त्या विश्वासाची किंमत इंग्लिशांनी विश्वासघाताने मिळविलेल्या राज्यांच्यापेक्षा परमेश्वराच्या घरी किती तरी पटीने जास्त आहे !

इंग्लिशांनी या तालनेरच्या बाबतीत विश्वासघात केला आणि तेथील किल्लेदाराला विनाकारण फासावर चढविले, या त्यांच्या अन्यायी वर्तनाबद्दल खुद्द कित्येक इंग्लिश ग्रंथकारांनीही त्यांना दूषण दिले आहे. अशा रीतीने लढाईच्या नियमाविरुद्ध अधमपणाने फासावर चढविलेल्या त्या तालनेरच्या किल्लेदाराचा आत्मा अद्यापिही आपल्या सुडासाठी विचारा ओरडत राहिला असला पाहिजे !

महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांचा हा शेवटचा इतिहास अशा प्रकारचा आहे. हल्लीं विमाने निघाल्यापासून आणि जमिनीदरील जागा कितीही उंच असली तरी तिच्यावर आकाशांतून बाँब फेकण्याची नवीन सोय सुरू झाल्यापासून हिंदुस्थानांतीलच काय, पण सर्व जगांतीलही, किल्ले निरुपयोगी झालेले आहेत. तेव्हा अशा स्थितीत महाराष्ट्रांतील हे किल्ले उद्ध्वस्त होऊन गेल्याबद्दल भावी लढायांच्या दृष्टीने वाईट वाटण्याचे फारसे कांहीं कारण नाही, हे खरे आहे. तरी पण या किल्ल्यांवरील मागच्या लढायांची आठवण झाली

आणि त्या वेळच्या प्रसंगांचीं वर्णनें आपण वाचू लागलों, म्हणजे आपलें अंतःकरण गहिवरून येतें, कंठ दाटतो, अंगावर रोमांच उभे राहतात आणि डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागतात. हे किल्ले म्हणजे आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यमंदिराची इमारत सावरून धरणारे आधारस्तंभच होत. त्यांची आज अशी दशा झालेली पाहून कोणाला वाईट वाटणार नाही ? त्यांचे दरवाजे मोडलेले, त्यांचे बुरूज कोसळलेले, त्यांच्या भिंतींना भगदाडें पडलेलीं, त्यांच्यावरील राजवाडे जळालेले, त्यांच्यावरील मशिदी मोडलेल्या, तेथील देवळांतील देव नाहीसे झालेले, त्यांच्यावरील तोफा फुटून मार्तात गाडलेल्या अशी त्या किल्ल्यांची दैन्यावस्था पाहून कोणाचें अंतःकरण फाटून जाणार नाही ? जेथें सोन्यांनीं मढवलेले हत्ती झुळत होते, तेथें आज धनगरांचीं गुरेंचरत आहेत ! जेथें राजांचीं सिंहासनें होतीं, तेथें हल्लीं सरपटणारे साप आपलीं वास्तूंचें बांधून निर्भयपणानें फिरत आहेत ! ज्या मुख्य दरवाजावरील उंच बुरूजावर स्वातंत्र्याचीं निशाणें उभारलीं जावयाचीं, त्या बुरूजांवर हल्लीं गिधाडे घिरव्या घालीत आहेत ! ज्या नगरखान्यांतून स्वातंत्र्याचे ढिंडिम सर्व देशभर दुमदुमले जावयाचे, त्या नगरखान्यांच्या खोल्यांतून हल्लीं घुबडें भरदिवसा घुमत बसलेली आहेत ! असले हे देखावे पहाण्याचें हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील तरुण पिढीच्या कपाळीं यावें, ही किती दुर्दैवाची गोष्ट आहे ! आपल्याला जरी आज वाईट दिवस आले असले, तरी आपले पुत्रपौत्र पुढें आपले पांग फेडतील, ही मृत पूर्वजांना जशी आशा असते, तशी आशा धरून हे जुने किल्ले नवीन पिढीतील तरुणांकडे मोठ्या उत्सुकतेने पहात असतील ! व या तरुणांच्या अंगांत एखादे वेळीं उत्साह उत्पन्न होऊन त्या उत्साहाने ते सैरावैरा धावू लागले, म्हणजे आपल्याला पारतंत्र्यांतून सोडविण्याकरितां हे आपल्याकडेच धावून येत असले पाहिजेत, असें त्या किल्ल्यांना वाटत असेल ! पण हे नवीन तरुण वास्तविक आपल्याकडे येत नसून यांची सगळी धाव दुसऱ्यांच्या नोकरींतील बालेकिल्ल्यांकडेच वळविण्यांत येत आहे, हें त्या जुन्या किल्ल्यांनीं पाहिल्यावर त्यांची किती निराशा होत असेल ! अशा भावी काळच्या निराशेमध्ये त्यांना हल्लीं कसलेंच सुख उरलेले नाही ! आपण पारतंत्र्याच्या दुःखामध्येही सगळे सण मोठ्या आनंदानें साजरे करतो व क्षणभर आपलें दुःख विसरतो; पण त्या विचारांना तेंही सौख्य नाही. वर्षप्रतिपदेचा नवीन वर्षारंभ आला, तरी त्या किल्ल्यांवर गुड्या उभारल्या जात नाहीत ! त्यांचें स्वातंत्र्य गेल्यापासून किती तरी विजयादशम्या आल्या आणि गेल्या ! पण त्यांच्या सदरेमध्ये त्या निमित्त कधीं दरबार भरले नाहीत किंवा सोनें लुटण्याचे समारंभ झाले नाहीत ! आणि त्यांच्या स्वातंत्र्याची होळी झाल्यापासून त्या किल्ल्यावर शिमग्याचा सणही कधीं साजरा करण्यांत आला नाही ! अशी या किल्ल्यांची हल्लीं दुर्दशा होऊन गेलेली आहे. व ही दुर्दशा पाहून त्या त्या किल्ल्यांच्या आसपासचे लोक मोठ्या खिन्नादस्थेमध्ये आपले दिवस कंठीत आहेत ! पूर्वी या किल्ल्यांवर कुम्हीं जात होतीं, या किल्ल्यावरून आम्ही तोफा उडविलेल्या आहेत, या किल्ल्यांवर झालेले दरबार आम्हीं पाहिलेले

आहेत, अशा पूर्वीच्या खऱ्या गोष्टी सांगणारे, त्या त्या किल्ल्यांच्या पायथ्याशी असलेले जुन्या पिढीतील वृद्ध लोकही आज उरलेले नाहीत. व खोख्या इतिहासांतून या किल्ल्यांच्या खऱ्या हकीकती वाचावयाला मिळणे तर दुरापास्तच झालेले आहे. तरी पण अशा स्थितीमध्येही या जुन्या किल्ल्याची नवान पिढीतील लोकांना हरहमेश दर्शने घेणे अत्यंत अवश्यक आहे. हे किल्ले म्हणजे आरली अत्यंत पवित्र अशी तीर्थे आहेत ! ज्या या धारातीर्थांच्या ठिकाणी हजारों शूर आणि इमानी लोकांनी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आपले प्राण खर्ची घातले, तेथे आपण गेलो असता, तेथे आपल्याला ते पूर्वीच्या काळचे सर्व शूर लोक प्रत्यक्ष भेटतात व ते आपले सगळे हृदय आपल्याला सांगतात ! ते तेथे आपल्याला प्रत्यक्ष भेटतात; आणि समरांगणामध्ये मरण पावल्यामुळे ते जरी मुक्त झालेले असले, तरीही अद्यापि त्यांच्या अंतःकरणामध्ये त्यांना कशासाठी वाईट वाटत आहे आणि त्यांच्या डोळ्यांमध्ये अद्यापि कशासाठी अश्रुबिंदु उत्पन्न होत आहेत, हे ते तेथे दुसरे कोणी ऐकावयाला नसल्यामुळे आपले मन मोकळे करून आपल्याला सांगतात ! आपले अंतःकरण आपल्या देशाच्या पूर्वकालीन स्वातंत्र्यासंबंधाने तळीन झालेले पाहून त्या जुन्या किल्ल्यांवरील दगडांनाही मोह उत्पन्न होतो आणि त्यांच्यापैकी प्रत्येक दगड आपल्या जुन्या इतिहासातील काही तरी नवान गोष्ट आपल्याला सांगू लागतो ! येथे अमका सरदार बसला होता, तेथे तमक्या मुत्सद्याने अशी अशी मसलत केली, या जागेवरून अमक्या किल्लेदाराने तोफ उडविली आणि त्या ठिकाणी तमका शिपाई जखमांतून वाहणाऱ्या रक्ताने माखला असतांनाही शत्रूवर गोळ्या झाडीतच होता, अशा प्रकारची किती तरी रोमहर्षण अशी कथानके या किल्ल्यांवरील हे प्राचीन रहिवाशी आणि प्रामाणिक रखवालदार आपल्याला सांगत सुटतात ! हे सगळे किल्ले म्हणजे आपल्या पूर्वीच्या स्वातंत्र्याची एक स्मशानभूमिच होय ! या निरनिराळ्या स्मशानभूमांमधून जुन्या स्वतंत्रतेची हाडे आणि कपाळाच्या कवच्या निकडे तिकडे पसरलेल्या आपल्याला दिसतात ! पण या हाडांमध्ये आणि कपाळाच्या कवच्यामध्ये किती तरी जादू भरलेली आहे ! त्यांत भरलेली जादू जाणणारे जादूगार जेव्हां निघतील, तेव्हां त्या जादूच्या कांडीने ते हिंदुस्थानातील किती तरी गोष्टींचे स्वरूप ताबडतोब बदलून टाकू शकतील !

असईची लढाई.

सईची लढाई ही हिंदुस्थानच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची लढाई आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासातील ही एक महत्त्वाची लढाई आहे, असे असईच्या लढाईबद्दल विधान केले, म्हणजे त्या लढाईने हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य मिळविले किंवा राखले, असा याचा अर्थ नव्हे. हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य मिळविणाऱ्या असईच्या लढाया अजून व्हावयाच्या आहेत ! पण इ. स. १८०३ या सालांत जी असईची लढाई झाली, ती ब्रिटिश इंडियाच्या इतिहासामध्ये फार महत्त्वाची आहे. कारण, लासीच्या लढाईने जसा बंगाल प्रांत इंग्लिशांना मिळाला, त्याप्रमाणे मराठ्यांचे राज्य जे इंग्लिशांना आपल्या घशांत घातले, त्याला या असईच्या लढाईपासून सुरवात झाली, असे म्हणण्यास हरकत नाही. आपल्या बाजूने पाहिले असता अठराव्या लढाईत बापू गोखले यांना जसे युद्धकौशल्य दाखविले, तसे युद्धकौशल्य या लढाईमध्ये मराठे सरदारानीं फारसे दाखावेलेले नाही. परंतु लासीच्या लढाईप्रमाणे या असईच्या लढाईच्या बाबतीमध्ये इंग्लिशांच्याकडून कपटकौशल्य मात्र पूर्णपणे दाखविण्यांत आले, असे इतिहासावरून दिसून येण्यासारखे आहे. आणि लासीच्या लढाईच्या वेळीं कृष्ण कारस्थाने जुळवून आणण्यांत जसे क्लाइव्हसाहेब अप्रगण्य होते, त्याप्रमाणे असईची लढाई जेव्हां झाली, त्या वेळच्या सुमाराचीं सर्व कृष्ण कारस्थाने जुळवून आणण्याच्या कपटनीतीतील अप्रपूजेचा मान मार्क्स वेलस्ली यांच्याकडे सर्व इंग्रजी इतिहासकारानीं एकमताने दिलेला आहे ! पूर्वीच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासातील इंग्लिशांच्या लढायांतील विजय हे लढायांच्या रणक्षेत्रांवर फारच थोडे मिळविले जात असत; तर त्या रणक्षेत्रांच्या पाठीमागे कोठे तरी इंग्रजांच्या कृष्णकारस्थानाने भावी विजयाची अगळ तजवीज करून ठेविलेली असे ! आणि तशी व्यवस्था लासीच्या लढाईप्रमाणे या असईच्या लढाईमध्ये मार्क्स वेलस्ली यांना करून ठेविली होती. मार्क्स वेलस्ली हे या वेळीं हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरलच्या जागेवर होते; व सर आर्थर वेलस्ली हे त्यांचे एक भाऊ असून त्यांच्याकडे दक्षिणेतील सैन्यांचे आधिपत्य होते. अशा या दोन भावांनीं मिळून असईची लढाई जिंकली. सर आर्थर वेलस्ली हे असईच्या लढाईतील मुख्य सेनानायक होते, म्हणून त्यांनीं असईची लढाई जिंकली, असे एका अर्थी म्हटले पाहिजे; पण खरे पाहिले असता त्यांचे वडील बंधु, मार्क्स वेलस्ली, यांनीं आपल्या कारस्थानानीं असईची लढाई १८०३ सालातील सप्टेंबर महिन्याच्या आधीच बहुतेक जिंकून ठेविली होती ! या वेळीं इंग्लि-

शांती मराठी राज्याचा बीमोड करण्याकरिता काय काय गुप्त कारस्थाने चालविली होती, हे पहाण्याच्या दृष्टीने असईच्या लढाईतील इतिहास फार बोधप्रद आहे; आणि म्हणून आतां आपण तिकडेच वळू.

नेपोलियन बोनापार्ट.

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस मार्क्स वेलस्ली हा जेव्हां गव्हर्नर जनरल होऊन

हिंदुस्थानांत आला, त्या वेळीं हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य आणि हिंदुस्थानचें हरएक राजकीय धोरण यांची स्थिति फारशी वाईट होती, असें नाहीं; तर उलट, ती बरीच समाधानकारक होती, असें म्हणण्यासही कांहीं हरकत नाहीं. आणि ती स्थिति तशीच कायम टिकली असती, तर ती हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्यविस्ताराला पुष्कळच अपायकारक झाली असती, याबद्दल शंका नाहीं. हल्लीं इंग्लिशांचे हिंदुस्थानांत जसें एकछत्री राज्य झालेलें आहे आणि हिंदुस्थानांतील उर्वीतल हें इंग्लिशांना हल्लीं जसें निर्वार होऊन गेलेलें आहे, तशी इ. स. १७९८।१७९९ सालांत हिंदुस्थानची स्थिति नव्हती. त्या वेळीं हिंदुस्थानांत फ्रेंचांची सत्ता बरीच मोठी होती व या हिंदुस्थानांतील फ्रेंचांच्या सत्तेला हिंदुस्थानांतील त्या वेळचे इंग्लिश लोक फार वचकत असत. परंतु इंग्लिशांना हिंदुस्थानांत फ्रेंचांबद्दल जी इतकी भीति वाटत होती, तिचें मुख्य कारण युरोपखंडामध्ये होतें. युरोपखंडांतील फ्रान्स देशामध्ये या वेळीं एक मोठी थोरली राज्यक्रांति होऊन फ्रान्सच्या राजाला फांशी देण्यांत आलेलें होतें. व त्या फ्रान्समधील राज्यक्रांतीच्या ज्वाळा सर्व युरोपखंडभर पसरत चालल्या होत्या; आणि निरानिराळ्या युरोपियन देशांतून आस्तित्वांत असलेलीं जुनीं राजघराणां उलथून टाकून त्यांच्या जागी त्या त्या देशांतील क्रांतिकारक लोक लोकसत्ताक राज्यपद्धतींचो नवीन राज्यें स्थापन करीत होते. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीच्या या ज्वाळा युरोपांतील इतर देशांप्रमाणें आपल्यालाही भाजून काढतात कीं काय, अशी त्या वेळीं इंग्लिशांना फार धास्ती पडलेली होती. व याच फ्रेंच रेव्होल्युशनच्या धामधुमीमधून फ्रान्समध्ये नेपोलियन बोनापार्ट या नांवाचा जो एक नवान आणि अद्वितीय योद्धा उत्पन्न झालेला होता, त्याच्या पराक्रमाच्या आणि विजयांच्या धास्तीमुळे तर इंग्लिशांच्या तोंडचें पाणीच पडून गेलेलें होतें. खुद्द इंग्लंडवरही स्वारी करण्याचा त्याचा विचार होता, व त्याशिवाय हिंदुस्थानांत जाऊन तेथेही इंग्लिशांचा बमोड करावा आणि इंग्लिशांना तेथून हाकलून देऊन अल्ब्रॅक्झंडरप्रमाणें आपण चोहोंकडे दिग्विजय करावा, अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. व त्या उद्देशानें फ्रान्सच्या किनाऱ्यावरील ट्रोलोनच्या बंदरामध्ये इंग्लंडवर स्वारी करण्याकरितां त्यानें एक मोठें आरमार जमाविलें. त्या वेळीं तर या शूर इंग्लिशांची अगदीं पांचावरच धारण वसून गेली होती! पण त्या वेळीं इंग्लंडवर चाल करून न जातां नेपोलियननें आपल्या आरमाराचा मोर्चा ईजिप्तकडे वळविला. तेव्हां इंग्लंडमधील लोकांचा जीव थोडासा खाली पडला. पण नेपोलियन हा ईजिप्तमधून हिंदुस्थानाकडे जाणार, असें जेव्हां इंग्लिशांना दिसूं लागलें, तेव्हां तिकडूनही फेहून त्यांची पांचावर धारण बसली. आणि हिंदुस्थानांत व्यापाराच्या मिषानें बंगाल, मद्रास, वगैरे ठिकाणां जे कांहीं थोडेसें मुलूख आपण मिळविले आहेत, ते तरी आतां या नेपोलियनच्या पराक्रमाच्या तुफानापुढें कायम टिकतात किंवा नाहींत, अशी इंग्लिशांना शंका वाटूं लागली.

मुसलमानांचा संघ.

आणि या वेळीं इंग्लिशांना ही जी भीति वाटूं लागली होती, ती अगदीं सकारण

होती. कारण, त्या वेळपर्यंत हिंदुस्थानांत इंग्लिशांनीं जे कांहीं मुख्य मिळविले होते, ते फारसे मोठे होते, असं नाही. व फार न वाढलेल्या झाडाप्रमाणें त्यांना तेथून उपद्रव टाकणें फारसे कठिण होतें, असंही नाही. आणि शिवाय ते थोडेसे मुख्य कारबीज करून घेण्यामध्ये देखाळ आपल्या कर्तबगारीपेक्षां आपल्या कपटकारस्थानांचा त्यांनीं जो जास्त उपयोग ठाकठिकाणां केलेला होता, त्या योगानें तर हिंदुस्थानांतील लोकांचीं मनं त्या वेळच्या इंग्लिशांच्या विरुद्ध फारच प्रभुब्ध होऊन गेलेलीं होती. व त्यामुळें त्यांना हिंदुस्थानांतून हांकलून लावण्याकरितां त्या वेळच्या इंडियन राजांचे आंतून पुष्कळच मोठमोठाले गुप्त कट चाललेले होते. या कटांत म्हैसूरचा टिपुसुल्तान हा प्रमुख होता. त्याशिवाय कर्नाटकचा नबाब, हैदराबादचा निजाम, अयोध्येचा नबाब, वगैरे अनेक मुसलमान राजांना इंग्लिशांनीं आपल्या लबाडीनें आणि लोभीपणानें निरनिराळ्या प्रसंगां दुखविलेलें असल्यामुळें हे सगळे मुसलमान राजे इंग्लिशांच्या विरुद्ध मनांतून जळतच होते. त्या सगळ्या

टिपू सुलतान.

मुसलमान राजांशीं टिपुसुल्तानानें संगनमत करून मुसलमान लोकांचा एक मोठा बलाढ्य संघ बनविला. व इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून लावण्याच्या उद्देशानें त्या सगळ्यांनीं आपले गुप्त प्रयत्न चालू केले. या प्रयत्नांत सामील होण्याकरितां अफगाणिस्थानचा अमीर, झमानशहा, यालाही विनंति करण्यांत आली; व त्याप्रमाणें झमानशहानें इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढण्याकरितां येण्याचें कबुलही केलें होतें. इतके हे एशियांतील चार पांच बलाढ्य मुसलमान राजे एकत्र झाले असतां, त्यांच्या संयुक्त फौजांकडून इंग्लिश लोक हिंदुस्थानांतून बाहेर हांकलून दिले जाणे अशक्य होतें, असं नाही. तरी

मराठा कॉन्फिडरसी.

इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून देण्याकरितां मुसलमान राजांनीं नेपोलियन

बोनापार्टच्या मदतीने केलेला हा कट आपला उद्दिष्ट हेतु सफल करण्याला पूर्णपणे समर्थ होता. तरी पण त्या वेळीं एवढे हे मुसलमान लोकच फक्त इंग्लिशांचे शत्रु होते, असें नाही. वर सांगितलेल्या मुसलमानांच्या संघाप्रमाणेच मराठे लोकांचाही एक मोठा संघ अस्तित्वांत आलेला होता. व त्या मराठ्यांच्या संघालाही इंग्लिशांची हिंदुस्थानांतील राजकीय सत्ता कोणत्याही प्रकारें संमत नसून इंग्लिशांना येथून घालवून लावावें आणि आपलें स्वतंत्रतेचें साम्राज्य सर्व हिंदुस्थानभर पसरवावें, अशी या संघाची महत्त्वाकांक्षा होती! पुण्याचे पेशवे हे या संघांतील मुख्य असून शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले, वगैरे अनेक राजांच्या आणि सरदारांच्या मदतीने त्यांनी हा आपला संघ सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीमध्ये नाना फडणविसांच्या नेतृत्वाखाली यशस्वितेच्या अत्यंत उज्ज्वल शिखराला नेऊन पोचविलेला होता. याच मराठ्यांच्या संघाला 'मराठा कॉन्फिडरसी' असें इंग्लिश इतिहासकारांकडून संबोधण्यांत येत असतें.

इंग्रजी उंट्याचें पिल्लू पाहिल्यानें हिंदुस्थानच्या घरांत कोणी घेतलें ?

एक मुसलमानांचा आणि दुसरा मराठ्यांचा असे हे दोन संघ या वेळीं हिंदुस्थानांत फार प्रबळ होते. व इंग्लिशांचें येथें वर्चस्व राहूं यावयाचें नाही, हा एकच हेतु या दोघांच्याही मनांमध्ये जागृत होता. या वेळीं हिंदु आणि मुसलमान या दोन्हीही जातींचे राजे इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून बाहेर घालविण्याकरितां एकत्र होत होते, असें आपण येथें पाहतों; पण इंग्लिशांना हिंदुस्थानांत पाहिल्यानें या दोघांपैकी कोणी घेतलें, या प्रश्नाचा आपण विचार करूं लागलों, तर इतिहासांत त्या प्रश्नाचें आपल्याला काय बरें उत्तर मिळतें ? इंग्लिशांना हिंदुस्थानांत व्यापार करण्याची पहिली सनद मुसलमान बादशहाकडून मिळाली. कर्नाटकच्या आणि हैदराबादच्या गादीच्या भांडणांत ज्या एका वाजून इंग्लिशांना आपल्या मदतीला घेतलें, त्या वाजूचे लोक हे मुसलमानच होते. त्याचप्रमाणें बंगाल्यांत ज्यांनी इंग्लिशांचे पाय आणून रोविले, तेही मीरजाफर, मीरकासीम, वगैरे लोक मुसलमानच होते. शिवाय उत्तर हिंदुस्थानांतील वॉरन हेस्टिंग्ज याच्या अन्यायाना आणि अत्याचारांना ज्या अयोध्येच्या नबाबांच्या पैशाची भरपूर मदत झाली, ते अयोध्येचे नबाबही मुसलमानच होते. सारांश, पूर्वीच्या इतिहासांतील या कांहीं ठळक ठळक गोष्टी पाहिल्या, तर हें लहानपणीं लहानसें आणि गोजिरवाणें दिसणारें इंग्रजी उंट्याचें पिल्लू हिंदुस्थानच्या घरांत घेण्याला पाहिल्यानें मुसलमान लोकच कारणीभूत झाले, असें दिसतें. उलट मराठ्यांच्या हातून या बाबतींत अशी चूक झाल्याचें उदाहरण पूर्वीच्या इतिहासांत कोठेही दिसून येत नाही. शिवाजी हा हिंदुस्थानच्या अलिकडच्या इतिहासांतील स्वतंत्रतेच्या कल्पनेचा आद्य प्रवर्तक होय. त्याच्या हातून आपल्या देशाच्या प्रस्तुतच्या किंवा भावी स्वतंत्रतेला विघातक अशी चूक होण्याचा संभवच नव्हता. त्याच्या हातून चुका झाल्या असतील, तर त्या उलट दिशेच्या चुका झालेल्या आहेत. बंगाल्यांतील मुसलमानां नबाब हुगळी नदीच्या

काठीं इंप्रजांना वखारी बांधण्याकरितां कौलानें जागा देण्यामध्ये गुंतलेले होते, त्या वेळच्या सुमाराला महाराष्ट्रांतील शिवाजी महाराज हे सुरतच्या समुद्रकाठच्या इंग्लिशांच्या वखारी लुटण्यामध्ये गुंतलेले होते ! या तुलनेवरून त्या वेळीं इंग्लिशांच्या बाबतींत मराठे लोकांचें धोरण काय होतें, हें कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहे. आणि आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या बाबतींत परकीय लोकांच्या संबधानें शिवाजी महाराजांनीं जें हें धोरण घालून दिलेले होतें, तें धोरण नाना फडणवीस यांनां इ. स. १८०० पर्यंत बिनचूक चालविलें होतें. आणि नाना फडणवीस जिवंत होते, तोपर्यंत मराठे लोकांच्या स्वातंत्र्यामध्ये आणि साम्राज्यामध्ये आपला रतिभरही प्रवेश होऊं शकणार नाहीं, अशी इंग्लिश मुत्सद्यांचीही पक्की खात्री होऊन चुकलेली होती. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या किल्ल्याचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी इंग्लिशांच्याप्रमाणें त्या वेळींही हिंदू राजे आणि मुसलमान राजे या दोघांच्याही दक्षतेवरच अवलंबून होती. त्यांपैकीं शिवाजी महाराजांच्या वेळेपासून तो तहत नाना फडणवीसांच्या वेळेपर्यंत या स्वतंत्रतेच्या किल्ल्यांचा मराठ्यांच्या बाजूचा कडेकोट बंदोबस्त कसा कायम टिकाविण्यांत आलेला होता, हें वर दाखविण्यांत आलेलेच आहे. परंतु या स्वतंत्रतेच्या किल्ल्याच्या तटाची जी दुसरी बाजू मुसलमानांच्या संरक्षणाखाली होती, त्या आपल्या बाजूचे एकेक लहान लहान दरवाजे उघडून मुसलमानांनीं इंग्लिशांना आपल्या तटाच्या भिंतीच्या आंत घेतले होते. पण जहांगीर बादशहा, सुराजउद्दौला, मीरजाफर, मीरकासीम, सलाबतजंग, चंदासाहेब, आसफउद्दौला, वगैरे पूर्वीच्या मुसलमान लोकांनीं केलेल्या राजकारणांतील या ढोबळ चुका टिपू सुलतान याच्या लक्षांत आल्या. इंग्लिश लोकांना आपल्या पूर्वीच्या काहीं लोकांनीं आपल्या घरांत घेतले, ही त्यांची चूक लक्षांत येऊन इंग्लिशांना आतां हिंदुस्थानांतून बाहेर घालवून लावल्याशिवाय आपल्याला तरणोपायाचा दुसरा खरा मार्ग नाहीं, हा टिपू सुलतानाच्या मनाचा हृदयनिश्चय झाला; व त्याकरितां त्याने वर सांगितल्याप्रमाणें त्या वेळच्या विद्यमान मुसलमान राजांचा एक मोठा गुप्त कट बनविला.

दौलाची अनुकूलता आणि कपटाची कारस्थाने.

मार्किट वेलस्ली हा हिंदुस्थानांत गव्हर्नर जनरल होऊन आला, त्या वेळीं युरोप-खंडांत आणि हिंदुस्थानांत अशी चोहोंकडेही वर वर्णन केल्याप्रमाणें बिकट परिस्थिति होती. परंतु बाकी सगळ्या शत्रूंना गोंजारून एकेका शत्रूला मारावयाचें, ही जी कपटी राजकारणांतील कणिकनीति, तिचा अवलंब करून इंग्लिशांनीं आपल्या सभोवतालच्या अडचणींतून आपला मार्ग काढण्याला सुखात केली. जमानशहा लाहोरपर्यंत येऊन लाहोरापासूनच तो काबुलाकडे परत वळला. आणि नेपोलियन बोनापार्ट ईजिप्तच्या-पुढे हिंदुस्थानाकडे येऊं शकलाच नाहीं ! तेव्हां इंग्लिशांनीं मराठ्यांच्या आणि निजामाच्या फौजांची कुमक घेऊन टिपू सुलतानाचें श्रीरंगपट्टणचे राज्य काबीज करून घेतले. टिपूला मारल्यानंतर प्रामाणिक इंग्लिश लोक निजामावर उठले ! व त्याच्याशीं काहीं तरी कुरापत काढून त्यांनीं निजामाला हतवीर्य केले. निजामाच्या पदरीं वरेंच फ्रेंच सैन्य

होते. ते सगळे फ्रेंच सैन्य निजामाच्या नोकरांतून घालवून देऊन इंग्लिशांनी आपल्या तैनाती पद्धतीची फौज निजामाच्या गळ्यात अडकवून दिली; व त्या फौजेच्या खर्चाकरितां म्हणून निजामाचा बराचसा प्रांत आपल्या तैनातीकडे तोडून घेतला. अशा रीतीने दक्षिण हिंदुस्थानांतील म्हैसूर आणि निजाम हैद्राबाद हीं दोन मोठीं मुसलमानीं राज्ये आपल्या कक्षांत आणल्यानंतर इंग्लंडांतून हिंदुस्थानच्या क्षितिजावर उदय पावलेल्या मार्क्स वेलस्ली या शनैश्चरांची दृष्टि मराठी कॉन्फिडरसांचा नायनाट करण्याकडे वळली. मार्क्स वेलस्ली हा हिंदुस्थानांत आला, त्या वेळीं हिंदुस्थानांतून फ्रेंच लोकांची हकालपट्टी करून इंग्लिशांचें राज्य होईल तितकें वाढवावयाचें, हा मुख्य हेतु त्यानें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविला होता. व त्याकरितां मराठ्यांच्या एक जुटीच्या संघामध्ये कसे तरी करून आपलें बोट शिरकवून घेऊन त्यांच्यामध्ये फाटाफूट उत्पन्न करावी, यासाठीं तो टपूनच बसलेला होता. व ज्या संधीची तो अशा हेतूनें वाट पहात होता, ती संधि नानाफडणिसांच्या मृत्यूनंतर त्याला लवकरच मिळाली. विटोजी होळकर हा बाजीरावाच्या विरुद्ध एका दंग्यांत सामील होता, म्हणून बाजीरावानें त्याला बंडखोर म्हणून हत्तीच्या पायांखालीं ठार मारविलें. तेव्हा आपल्या भावाचा अशा रीतीनें वध करण्यांत आला, हें पाहून यशवंतराव होळकर याला अतिशय राग आला; व त्यानें येऊन पुणें लुटलें. तेव्हा बाजीरावसाहेब हे पुणें सोडून सिंहगडास गेले. आणि यशवंतराव होळकर हा पुण्यास शिरजोर होऊन बसला. अशा स्थितींत आपण पुण्यास परत यावें, तर आपल्या भावाचा सूड उगविण्याकरितां यशवंतराव होळकर कदाचित् आपल्यालाही एकाद्या हत्तीच्या पायाखालीं देऊन ठार मारील, अशी बाजीरावसाहेबांना भीति वाटत होती. त्यामुळे ते पुण्यास न येतां सिंहगडाहून महाडास गेले. व तेथून बाणकोटच्या रस्त्यानें एका इंग्लिशांच्या गलबतांत बसून ते वसईस गेले. इकडे अशा रीतीनें पुण्याची गादी उघडी पडलेली पाहून यशवंतराव होळकर याने राघोबादादाचा दत्तक मुलगा अमृतराव यास पेशवाईच्या गादीवर बसविलें. यशवंतराव होळकरानें पेशवाईच्या गादीची जरी अशा रीतीनें विल्हेवाट लावून टाकली, तरी ती गादी आपल्या हक्काची आहे आणि ती आपली आपल्याला मिळाली पाहिजे, ही इच्छा बाजीरावाच्या मनांत होतीच.

वसईचा तह.

पुण्याच्या दरबारांत चाललेला हा घोंटाळा इंग्लिश लोक लक्षपूर्वक रीतीनें पहात होते व आपण ज्या संधीची वाट पहात होतो, ती संधि आपल्याला या वेळीं अनायासानें मिळत आहे, असें पाहून त्यांना मनातल्या मनांत मोठें समाधान वाटत होतें. व त्यासाठीं इंग्लिशांचीं पाताळयंत्रें बाजीरावसाहेबांच्या सभोवतीं चालूच होती. अखेरीस सरदार रास्ते, कर्नल बॅरी क्लोझ, वगैरे मध्यस्थ मंडळांच्या मार्फतीनें बाजीरावसाहेब ता. १६ डिसेंबर १८०२ रोजी वसई येथें येऊन पौचल्यानंतर पंधरा दिवसांच्या अवधीतच ता. ३१ डिसेंबर १८०२ रोजी वसई येथें बाजीरावसाहेब आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान वसईचा तह झाला. या तहानें हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यमंदिरावर पहिला जळ.

जळीत निखारा ठेविला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. बाजीरावसाहेब वसईस ज्या वाड्यांत जाऊन राहिले होते आणि ज्या वाड्यांतील दिवाणखान्यांत त्यांनी या तहनाम्यावर सही केली, तो वाडा व त्यांतील तो दिवाणखाना हल्लींही जिज्ञासु प्रेक्षकांना पहावयाला मिळण्यासारखा आहे. पण तो पाहून स्वातंत्र्यप्रिय आणि स्वदेशनिष्ठ अशा अंतःकरणांना काय वाटेल ? येथें आपल्या स्वातंत्र्याचा गड टांगळला ! येथें आपलें स्वराज्य समुद्रांत बुडालें ! येथें आपली सत्ता लयाला गेली ! येथें आपलें राजकीय स्वत्व नाहीसें होऊन आपण दुसऱ्यांचे गुलाम बनलों ! येथे आपल्या पायांत पारतंत्र्याच्या शंखळा ठोकण्यांत आल्या ! येथें एका कोऱ्या कागदावरील काळ्या शाईनें आपल्या पुढल्या स्वातंत्र्याच्या सगळ्या लढाया आपण आर्धाच हरवून बसलों ! येथें आपल्या देशांतील भावी शूर योद्ध्यांचे शौर्य आपण निष्फळ करून टाकलें ! येथें आपण आपल्या हातांतील हत्यारें खालीं टेवलीं आणि आपल्या हातांत गुलामगिरीच्या विड्या घालून घेण्याला सुरुवात केली ! येथें आपण हिंदुस्थानांतील सर्व राज्यांचीं सिंहासनें दुसऱ्यांनीं त्यांच्यावर बसण्याकरितां खालीं करून दिलीं ! येथें भविष्य काळांत पुढें कैक वर्षेपर्यंत आपल्या पोटीं जन्मास येणाऱ्या पुत्रपौत्रांच्या कपाळां-ब्रह्मदेवानें त्यांचें ब्रह्मलिखित लिहून ठेवण्याच्या आर्धी-“ तुम्ही गुलाम म्हणून जन्माला येणार आहां ! ” असें काळ्याकुट्ट अक्षरांनीं आपण लिहून ठेविलें ! अशा प्रकारचें अदर्शनीय दृश्य त्या ठिकाणीं आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहिलें, तर तशा स्थितींत आपली काय बरें अवस्था होईल !

होळकरला गोंजारण्याची इंग्रजी युक्ति !

ह्या वसईच्या तहामुळेच असईच्या लढाईला पहिलें कारण उपस्थित झालें. पुण्याच्या दरबारांत नाना फडणवीस जिवंत असतांनाही महादजी शिंद्याचें प्राबल्य फार वाढलेलें होतें. व नाना आणि महादजी हे दोघे मृत्यु पावल्यानंतरही महादजीचा दत्तकपुत्र, दौलतराव शिंदे, याने पुण्याच्या दरबारांतील तें आपले पूर्वीचें वर्चस्व पुढेही पूर्ववत् कायम टिकविलें होतें, व त्यामुळें पुण्याचा सर्व कारभार दौलतराव शिंदे यांच्याच तंत्राने चालत होता; व बाजीरावसाहेब हेही दौलतरावाच्याच साहाय्यावर पुष्कळ अंशीं अवलंबून होते. परंतु यशवंतराव होळकर यानें उत्तर हिंदुस्थानांतील शिंद्याच्या मुखामध्ये कांहीं लुटालुट सुरू केली, तेव्हां त्याच्या बंदोबस्ताकरितां इ. स. १८०२ सालीं दौलतराव शिंदे उत्तर हिंदुस्थानांत गेला. अशा युक्तीने दौलतराव शिंद्याला पुण्यांतून काढून लाविल्यावर आपला भाऊ विठोजी याच्या वधाचा सूड घेण्याच्या निमित्तानें यशवंतराव होळकर पुण्यावर चाल करून आला. तेव्हां बाजीरावसाहेब घाबरले आणि दौलतराव शिंदे हा उज्जनीस होता, तेथून त्यानें आपल्या मदतीकरितां ताबडतोब यावे, म्हणून त्याला पत्रें लिहिलीं. परंतु दौलतराव स्वतः येऊं शकत नसल्यामुळें त्यानें सदाशिवभाऊच्या बरोबर कांहीं सैन्य दक्षिणेंत पाठविलें. त्या सैन्याची आणि होळकराच्या सैन्याची ता. २९ ऑक्टोबर १८०२ रोजी पुण्याजवळील हडपसरच्या मैदानांत एक लढाई होऊन त्यांत

शिवाचा पराजय झाला. या लढाईच्या पूर्वीपासूनच पुण्याच्या दरवारांतील इंग्लिशांचा रेसिडेंट, कर्नल बॅरी क्लोज, याने पेशव्यांनी इंग्रजांच्या तैनाती पद्धतीचा निजामाप्रमाणे स्वीकार करावा म्हणून बोलणे लाविलेले होते. परंतु बाजीरावसाहेबांना दौलतराव-शिवाच्या संरक्षणाचा पुष्कळ आधार वाटत असल्यामुळे त्यांनी इतके दिवसपर्यंत इंग्लिश वकिलाच्या या बोलण्याकडे फारसे लक्ष दिलेले नसावे; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे इ. स. १८०२ च्या आक्टोबर महिन्यामध्ये शिवाच्या सैन्याचा पराभव झालेला पाहून

दौलतराव शिंदे.

कर्नल बॅरी क्लोज याने ही संधि बरी आहे, असे जाणून आपले तैनाती पद्धतीचे म्हणणे पेशव्यांच्या पुढे त्या वेळीं जांराने मांडले असावे. आणि शिवांच्या पराभवामुळे चौहोकडून निरुपाय झाल्याकारणाने बाजीरावसाहेबही त्या गोष्टीला स्कार देण्याला तयार झाले अस-

तेल आणि त्यामुळे हा शिंयाच्या सैन्याचा पराभव झाल्याबरोबर आपण इंग्लिशांची तैनाती फौज आपल्या संरक्षणाकरिता आपल्या मुलखांत ठेवून घेण्याला तयार आहो, असे बाजीराव साहेबाकडून एक पत्र इंग्लिशांना लिहून मिळाले. आपल्या संरक्षणाकरिता इंग्रजांची तैनाती फौज आपल्या मुलखांत ठेवण्याची बाजीराव साहेबांची ही संमति जरी आक्टोबरच्या अखेरीस इंग्लिशांनी मिळवून घेतली होती, तरी त्या वेळी जेव्हा बाजीरावसाहेबांना होळकराच्या विरुद्ध संरक्षणाची जरूर होती, तेव्हा ते संरक्षण देण्याला इंग्लिश पुढे आले नाहीत. इंग्लिशांचे संरक्षण स्वीकारण्याला बाजीराव तयार झाले असताही त्या बाजीराव साहेबांचे पुणे यशवंतराव होळकर, कर्नल बॅरी क्लोज या ब्रिटिश रेसिडेंटच्या डोक्यादेखत, खुशाल लुटत होता; इतकेच नव्हे, तर त्या वेळच्या त्या भयंकर परिस्थितीमुळे बाजीराव साहेबांना खुद्द पुणे शहर सोडून बाहेर निघून जावे लागले, तरी इंग्लिशांचे संरक्षण बाजीरावसाहेबांच्या बवावाकरिता पुढे सरसावून आल्याचे कोठेही दिसले नाही ! बाजीराव साहेबांनी जर इंग्लिशांचे संरक्षण या वेळी स्वीकारिले होते, तर या संकटाच्या समयी इंग्लिशांनी त्यांचे संरक्षण करावयाला नको होते काय ? पण ते संरक्षण त्यांनी काय केले ? तर त्यांचे उत्तर इंग्लिशांनी बाजीरावाचे काही एक संरक्षण केले नाही, असेच त्या वेळच्या इतिहासावरून मिळते. पण इंग्लिशांना बाजीरावाचे संरक्षण खरोखर करावयाचे होते कधी ? तो उत्तरोत्तर जास्त जास्त संकटामध्येच सांपडत जावा, म्हणजे आपले बोट त्या त्या मानाने जास्त शिरकत जाईल, हीच इंग्लिशांची या वेळी मनातील इच्छा असली पाहिजे, असे त्यांच्या वर्तनावरून स्पष्ट दिसते. ज्या कर्नल बॅरी क्लोज यांनी बाजीरावसाहेबापासून तैनाती फौजेच्या संरक्षणाची संमति मिळवून घेतली, त्या कर्नल बॅरी क्लोज यांनी बाजीराव साहेबांचे होळकरापासून संरक्षण करावयाला पाहिजे होते. पण तसे त्यांनी काही एक केले नाही ! मग ते त्या वेळी काय करीत होते ? आणि बाजीरावसाहेब पुण्याहून सिंहगडास आणि सिंहगडाहून महाडास जाऊन असता कर्नल बॅरी क्लोज हे कोठे राहिले होते ? तर ते पुण्यास होळकराच्याच छावणीमध्ये स्वस्थ राहिले होते. वास्तविक पाहिले असता ते काही होळकराचे वकील नव्हते. आणि यशवंतराव होळकराने इंग्रजांचे मित्र पेशवे यांच्या विरुद्ध इतके अन्याय केले असताही इंग्लिशांचे वकील, क. क्लोज, हे त्यांच्या छावणीमध्ये राहिले होते; आणि त्याची काही एक कानउघाडणी न करिता ते त्यांच्याशी मित्रत्वाने वागत होते ! बरे, या वेळी इंग्लिशांनी होळकराचे काही पारिपत्य केले नाही तर नाही; पण पुढे इ. स. १८०३ च्या एप्रिल महिन्यात सर आर्थर वेलस्ली हे आपल्याबरोबर मोठे लष्कर घेऊन पुण्यांत आले आणि ता. ६ मे रोजी त्यांनी बाजीरावसाहेबांना पुण्याच्या गादीवर बसविले; तेव्हा त्यानंतर तरी त्यांनी होळकराच्या पारिपत्याकरिता काही तजवीज करावयाला नको होती काय ? पण त्यांनी तसे काही एक केले नाही. आणि उलट असई, आरगांव, वगैरे ठिकाणच्या लढाया होऊन दौलतराव शिंदे जिंकला जाईपर्यंत इंग्लिशांनी होळकराशी आपले सख्यच कायम ठेविले होते. यावरून इंग्लिशांच्या वर्तणुकीतील त्यांचा हेतु स्पष्ट दिसत आहे. हिंदु-

स्थानांतील सर्व राजे एकत्र झाले असते, तर त्यांच्याशी लढण्याची इंग्लिशांच्या अंगा-
मध्ये हिंमत नव्हती. तेव्हा त्यांनी एकाला गोंजालून दुसऱ्याला मारण्याचा कसा
उपक्रम सुरू केला हाता, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. निजाम आणि पेशवे यांच्या साहाय्याने
त्यांनी टिपूला मारले. पुढे पेशव्यांच्या लढायांमुळे जेरीस आलेल्या त्या निजामाला
त्यांनी आपल्या तैनाती फौजेच्या संरक्षणाखाली ओढून घेतले. नंतर म्हैसूरची फौज
आणि निजामाची फौज आपल्याबरोबर घेऊन सर आर्थर वेलस्ली यांनी पुण्यास येऊन
वसईच्या तहाप्रमाणे तैनाती फौजेची पद्धत पेशव्यांच्या डोक्यावर लादली. व त्याच
सुमाराला बडोद्याचे गायकवाड यांच्याकडूनही त्यांनी या पद्धतीचा स्वीकार करविला.
त्यानंतर आतां शिंदे, होळकर आणि भोंसले, हे तिघेच काय ते मराठा कॅम्पिडरसीपकीं
मुख्य असे राजे इंग्लिशांच्या तैनाती फौजेच्या जाळ्यांत सांढावयाचे राहिलेले होते.
अशा स्थितींत या तिघांच्याही विरुद्ध एकदम युद्ध पुकारणे इंग्लिशांच्या कारस्थानी-
पणाला केव्हांही सोईचे झाले नसते. त्यामुळे होळकरांच्या हातून या वेळीं जरी पेश-
व्यांच्या विरुद्ध कित्येक गुन्हे घडलेले होते, तरी इंग्लिशांनी तिकडे दुर्लक्ष केले; आणि
होळकराशी सलोखा कायम ठेवून त्यांनी शिंदे आणि भोंसले यांचा आधी पराभव कर-
ण्याची योजना चालविली. पण यावरून असे कोणी समजू नये कीं, ज्या यशवंतराव
होळकरापाशी इंग्लिशांनी १८०२ आणि १८०३ या सालांत इतका सलोखा दाखविला
होता, त्या यशवंतराव होळकरापाशी इंग्लिशांनी तो आपला सलोखा तसाच पुढे
कायम ठेविला! दौलतराव शिंदे आणि रघोजी भोंसले यांचा पाडाव झाल्यानंतर १८०४
सालामध्ये यशवंतराव होळकर यांचीही पाळी इंग्लिशांच्या कारस्थानांच्या क्रमाप्रमाणे
येऊन पोचली ! परंतु तोंपयत इंग्लिशांनी यशवंतराव होळकराची खुशामत करण्याचेच
धोरण कपटाने चालू ठेविलेले होते.

शूर इंग्लिशांच्या मनांत फ्रेंचांची भीति.

शिवाय यशवंतराव होळकर आणि दौलतराव शिंदे या दोघांनाही जरी इंग्लि-
शांच्या मनातून केव्हां तरी चिरडूनच टाकावयाचे होते, तरी त्यांतल्या त्यांत इंग्लिश
कारस्थानाने दौलतराव शिंद्यांचाच वेळी पहिल्याने घेण्याचे कां ठरविले, याला एक
विशेष कारण होते. आणि ते कारण असे कीं यशवंतराव होळकरापेक्षा दौलतराव शिंदे
हा इंग्लिशांच्या हिंदुस्थानांतील महत्त्वाकांक्षेच्या आड त्या वेळीं जास्त येत होता.
कारण, त्याच्या पदरी फ्रेंच अधिकाऱ्यांचा भरणा जास्त होता. तशी फ्रेंचांच्याबद्दलची
भीति यशवंतराव होळकरापासून इंग्लिशांना नव्हती. म्हणून त्याचा नंबर दुसरा लाव-
ण्यांत आला; आणि शिंद्याला इंग्रजांच्या भक्ष्यस्थानामध्ये अप्रेसरत्व प्राप्त झाले. महा-
दजी शिंद्यांच्या वेळी डी बॉयन या नावाच्या एका फ्रेंच अधिकाऱ्याच्या हाताखाली
शिंद्याच्या फौजा युरोपियन धर्तीवर तयार करण्यांत आल्या होत्या. व त्यामुळेच त्या
वेळच्या राजकारस्थानामध्ये महादजीला इतके महत्त्व प्राप्त झालेले होते. ही गोष्ट

लक्षांत येऊन महादजीच्या पाठीमागे दौलतराव शिंद्यानेही आपल्या सैन्यामध्ये तीच शिक्षणाची पद्धत ठेविली होती. व ही बॉयन याच्या मरणानंतर एम्. पेरन या फ्रेंच लष्करी अधिकाऱ्याच्या हाताखाली दौलतराव शिंद्याने आपले लष्कर दिलेले होते. व त्या लष्कराच्या खर्चाकरिता गंगा आणि यमुना यांच्या दूभावामधील मोठा प्रांतही शिंद्याने एम्. पेरन याजकडे तोंडून दिला होता. व एम्. पेरन यानेही आपल्या हाताखाली दुसरे फ्रेंच अधिकारी ठेवून शिंद्याच्या लष्कराची फार उत्कृष्ट तयारी केली होती. युरोपांतल्याप्रमाणे शिंद्याच्या लष्करांत नवीन तऱ्हेच्या तोफा ओतण्यांत येऊं लागल्या होत्या. युरोपांतल्या सारखा दाहगोळा तयार करण्याचे कारखाने शिंद्याचे छावणींत एम्. पेरन याने सुरू केले होते. आणि युरोपियन कवायतीची पद्धतही शिंद्याच्या सैन्यांत चालू करण्यांत आलेली होती. त्यामुळे पायदळ, घोडेस्वार आणि तोफखाना मिळून शिंद्याचे कवायती सैन्य एकंदर सुमारे पन्नास हजारांच्या वर जय्यत तयार झाले होते. ही फ्रेंचांनी केलेली बाह्य अंगांची तयारी होती. पण आपल्या हातांतील सैनिकांचे अंतरंगही बदलून टाकण्याचे या फ्रेंच सेनापतींचे प्रयत्न हिंदुस्थानांत चालू झालेले होते. व ही त्यांची तयारी टिपू सुलतान, निजाम, शिंदे, वगैरे सर्व राजांच्या लष्करांतून चाललेली होती. आणि फ्रान्समध्ये झालेल्या राज्यक्रांतीचे प्रतिबिंब थोड्याबहुत प्रमाणाने या फ्रेंच अधिकाऱ्यांच्या द्वारेने हिंदुस्थानांतही पडू लागले होते. फ्रान्समधल्याप्रमाणे टिपूच्या राज्यामध्ये तेथील फ्रेंच अम्मलदाराने एक जेकोदिन लोकांचा क्लब स्थापन केला होता. व तेथून फकीर, व्यापारी किंवा शिपाई, यांच्या मिषाने हिंदुस्थानभर निरनिराळे लोक पाठवून या गुप्त हेरांच्या मार्फतीने सर्व हिंदुस्थानांत इंग्लिशांच्या विरुद्ध राज्यक्रांतीचे कट प्रस्थापित करून इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून टाकण्याचे, अशाबद्दले त्यांचे प्रयत्न मोठ्या जरीने चालले होते. निजामाच्या पदरी मि. रेमंड या नावाचा एक फ्रेंच सेनापति होता; व त्याचेही असेच प्रयत्न चालले असले पाहिजेत, अशी इंग्लिशांना शंका होती. म्हणून टिपू आणि निजाम यांच्या राज्यांमधून फ्रेंच लोकांचे उच्चाटन इंग्लिशांनी आधी केले. आणि नंतर मग त्यांच्या संक्रांतीची दृष्टि शिंद्याच्या सैन्यांतील फ्रेंच लोकांकडे वळली.

दिल्लीचा बादशहा, शहाआलम, हा त्या वेळी अधिका झाला होता. व तो शिंद्याचे ताब्यांत होता. आणि शिंद्याचे मार्फतीने त्याच्यावर देखरेख ठेवण्याचे काम शिंद्याचा फ्रेंच सेनापति, एम्. पेरन, यांच्याकडे आलेले होते. म्हणजे सारांश, हिंदुस्थानचा मुख्य मुसलमान बादशहा, शहाआलम, हा एम्. पेरन याच्याच मुठींत होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही. इतकी ही मोठी सत्ता दौलतराव शिंद्याच्या मार्फतीने फ्रेंचांच्या हातांत होती, ही गोष्ट इंग्लिशांना पाहवेंना. त्यांना नेपोलियनची शेवटपर्यंत भीति वाटत होती. व हिंदुस्थानाकडे यावयाला निघालेला नेपोलियन एकदा जरी ईजिप्त-मधूनच माघारा गेला होता, तरी ऑस्ट्रलिट्झच्या लढाईनंतर आणि माँस्कोहून परत आल्यानंतरही आपण फिरून हिंदुस्थानांत जावे, असे विचार त्याच्या डोक्यांत मधून

मघून येत असत. त्यामुळे हिंदुस्थानांत फ्रेंचांची सत्ता आपण कांहीं उरूं दिली आणि त्यांतच जर नेपोलियन हिंदुस्थानांत आला, तर मग आपली कांहीं घडगत लागणार नाही, अशी इंग्लिशांना नेहमीं धास्ती वाटत होती. आणि त्यामुळे मार्क्स वेलस्ली यांनी फ्रेंचांना हिंदुस्थानांतून घालवून टाकण्याकरिता या वेळीं अनेक कारस्थाने रचलीं. व प्रथमतः शिंद्याशी लढाई सुरू करून त्यांनी तीं कारस्थाने यशस्वी रीतीने शेवट्यास नेलीं.

हिंदुस्थानांतली त्या वेळचे मुख्य मॅकिआव्हेली.

हो वर सांगितलेलीं कपटाचीं कारस्थाने या वेळीं असईच्या लढाईच्या पूर्वापासून मार्क्स वेलस्ली हे कशा रीतीने रचीत होते, हें आपण पुढें लवकरच पाहूं. परंतु इंग्लिश लोक अशा रीतीने आपल्या विरुद्ध गुप्त कारस्थाने रचीत असतांना मराठा कॉन्फिडरसीमधील मुख्य राजे जे शिंदे आणि होळकर यांचे वर्तन या वेळीं कसें असावयाला पाहिजे होतें ? मराठा कॉन्फिडरसीमधील सर्व लढानमोठ्या राजांनी या वेळीं एकत्र होऊन आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याचें संरक्षण करावयाला पाहिजे होतें. पण दुर्दैवाने तसें कांहींच झालें नाहीं. पेशवे आणि गायकवाड या दंघांना इंग्लिशांनीं आधींच आपल्या ताटाखालचीं मांजरे करून ठेविलें होतें. आणि आतां हांळकर, शिंदे आणि भोंसले, हेच काय ते तिघे शिल्लक राहिले होते. पण हे तिघेही एकत्र होऊन इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढते, तरी त्या वेळीं मराठा कॉन्फिडरसी कांहीं दिवस तरी टिकली असती. परंतु शिंदे आणि भोंसले यांच्या लढाईच्या मसलतीमध्ये होळकर त्या वेळीं सामील होईना. इंग्लिश लोक होळकराशी या वेळीं बाह्यात्कारीं सख्य दाखवीत होते; आणि त्यामुळे फसून जाऊन तो इंग्लिशांचे हेतु शेवट्यास नेण्याला नकळत त्यांना मदत करीत होता ! इ. स. १८०३ च्या जुलै महिन्याच्या १६ व्या तारखेला सर आर्थर वेलस्ली यांनी यशवंतराव होळकर यांना पुढीलप्रमाणें एक पत्र लिहिलें होतें. तें असें की:- "Much time has elapsed since I have had the pleasure of hearing from you, although I am anxious to cultivate the good understanding which has subsisted between the Honourable Company's Government and you." अशा प्रकारची फसवणुकीचीं पत्रे लिहून इंग्लिश मुत्सद्दी होळकराच्या मनांत खोच्या आशा उत्पन्न करीत होते. व त्यामुळे यशवंतराव होळकर हा फसला जात होता. या वेळीं होळकरानें शिंदे आणि भोंसले यांच्या पक्षाला जाऊन मिळणे हें आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें त्याचें कर्तव्यकर्म होतें. पण तें त्याने केलें नाहीं. इंग्लिश लोक आपल्याला कसे फसवीत असतात आणि आपल्यांतली एक पक्षाला फाडून दुसऱ्या पक्षाला कसे कमकुवत करीत असतात, याचें हें एक चांगलें उदाहरण आहे. हें मागचें उदाहरण पाहून तरी नवीन फसणाऱ्या लोकांचे डोळे उघडणें जरूर आहे. पण अजून तसें होत नाहीं. ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. अजूनही आपल्यांतली होळ-

कर इंग्लिशांच्या युक्त्यांनी फसत आहेत ! आणि त्यामुळे अजूनही आपल्या असईच्या आणि आरगांवच्या लढाया आपल्याविरुद्ध इंग्लिशांकडून जिंकल्या जात आहेत !

रघोजीराव भोंसले.

मराठ्यांच्या संघामध्ये शिंदे, होळकर आणि भोंसले, हे जे तीन प्रमुख राजे या वेळी शिकक राहिले होते, त्यांपैकी फ्रेंचांच्या आश्रयामुळे दौलतराव शिवावर इंग्लिशांवा कसा रोष होता, आणि यशवतराव होळकर याने त्याला मिळू नये म्हणून इंग्लिशांच्या कशा स्वयंपटी चालव्या हांत्या, हे येथपर्यंत सांगण्यांत आले आहे. आता

याच्यापुढे प्रत्यक्ष असईच्या लढाईचे वर्णन देण्याच्यापूर्वी त्या लढाईमध्ये शिद्याला जय मिळू नये, म्हणून शिद्याच्या सभोवतीं फितुरांचें जाळें इंग्लिशांकडून कसें पसरविलें जात होतें, हें आपण आधीं पाहूं. हीं फितुरां करविण्यांतील मुख्य मॅकिआव्हेलीचे काम त्या वेळचे हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल. मार्क्स वेलस्ली, उर्फ लॉर्ड वेलस्ली, यांनीं खुद्द आपल्याकडे घेतलेलें होतें. व आपल्या सत्याप्रमाणे आपली कृष्ण कारस्थाने जुळवून आणण्याकरितां यांनीं आपल्या हाताखालीं दुसरे दोन कपटनिष्णात असे छोटे मॅकिआव्हेली मदतनीस घेतलेले होते. त्यांपैकीं पहिले मदतनीस म्हटले म्हणजे या गव्हर्नर जनरलांचे खुद्द धाकट बंधु सर आर्थर वेलस्ली, हे होत. पुढें नेपोलियनच्या विरुद्ध वॉटल्यूच्या लढाईमध्ये इ. स. १८१५ सालीं जय मिळविण्याचा ज्यांना दैवानें मान मिळवून दिला आणि जे पुढें इंग्लंडच्या इतिहासांत लॉर्ड वेलिंग्टन म्हणून प्रख्यातीस आले, तेच हे मूळचे सर आर्थर वेलस्ली होत. यांनीं युरोपखंडांतील पेनिनशुलर वॉरमध्ये आणि वॉटल्यूच्या लढाईमध्ये जे दिग्विजय मिळविले, त्याचीं पूर्व चिन्हें त्यांच्या हिंदुस्थानांतील लष्करी आयुष्यकामांमध्ये जरी कोठें फारशां दिसून आलीं नाहींत, तरी फ्रान्समध्ये नेपोलियनच्या विरुद्ध त्यांनीं जीं दित्येक कपटकारस्थाने रचलीं, त्या सद्गुणांचे अंकुर मात्र त्यांच्या हिंदुस्थानांतील कारस्थानांमध्ये पूर्णपणें दिसून येत होते. लॉर्ड वेलस्ली यांचीं दक्षिण महाराष्ट्रांतील बहुतेक कारस्थाने यांच्याच कपटकौशल्यामुळें निर्विघ्नपणें तडीस गेलीं. आणि लॉर्ड वेलस्ली यांनीं उत्तर हिंदुस्थानामध्ये शिद्याच्या विरुद्ध जे अनंके गुप्त कट उभारले होते, ते व्यवस्थित रीतीनें पार पाडण्याचे कामीं लॉर्ड लेक यांचेकडून त्यांना पूर्ण मदत झाली. लॉर्ड लेक हे त्या वेळीं हिंदुस्थानचे कमांडर इन चीफ होते. वरील दोन्हीही वेलस्ली वंश्यांप्रमाणें लॉर्ड लेक यांचाही जन्म आयर्लंडमध्येच झालेला होता. परंतु हे जरी जन्मानें आयरिश होते, तरी आपल्या जन्मभूमीवद्दल यांच्या मनांमध्ये फारच थोडें प्रेम वसत होतें. उलट सर वुडल्यम पिट यांच्या प्रधानकांच्या वेळीं आपल्या जन्मभूमीच्या पायांत इंग्लंडच्या गुलामगिरीच्या शृंखलांचे दुवे ज्यास्त घट्ट करून वसविण्याच्या कामांचे यांनीं इंग्लंडला मदत केलेली होती ! लॉर्ड लेक यांना हिंदुस्थानांतील कमांडर-इन-चीफची जागा देण्यांत आली होती; पण त्यावरून त्यांनीं आयर्लंडमध्ये काहीं पराक्रमाचीं कामे केलीं होती, किंवा त्यांना तिकडे शौर्यानें काहीं लढाया जिंकल्या होत्या, म्हणून त्यांना ही जागा मिळाली. असें मुळाच नाहीं. उलट १७९८ सालीं आयर्लंडमध्ये इंग्लंडच्या विरुद्ध जें एक मोठें बंड झालें होतें, त्या बंडांतील कॅसलबारच्या लढाईमध्ये लॉर्ड लेक यांच्या हाताखालीं ६००० हजार सैन्य असून त्यांनीं त्या वेळीं कोणता पराक्रम केला, तर या सहा हजार सैन्यानिशीं हे बंडवाल्यांच्या पुढून पळ काढून निघून गेले. व त्यामुळें त्या लढाईला “ Race of Castlebar ” म्हणजे ‘ कॅसलबारची पळण्याची शर्यत ’ असें उपहासात्मक नांव पडलेलें आहे ! लॉर्ड लेक यांचे आयर्लंडमधील शौर्याचे नमुने जरी अशा प्रकारचे होते, तरी सर वुडल्यम पिट आणि लॉर्ड कॅसलरींग यांच्या सांगण्यावरून त्यांनीं आपल्या आयरिश देशबांधवांचा अन-

न्वित छळ केला, ही यांची कामगिरी कांहीं लहान सहान नव्हती. असल्या प्रकारच्या या कामगिरीबद्दल मि. स्टेड या निःपक्षपाती लेखकांनी लॉर्ड लेक यांना जरी स्पष्ट शब्दांमध्ये 'Truculent ruffian' असे म्हटले आहे, तरी पण सर वुडल्यम पिट यांनी त्यांना हिंदुस्थानांतील मुख्य सेनापतींच्या जागेवर नेमले ! सारांश, लॉर्ड लेक हे स्वतःच कृष्णकारस्थानांमध्ये अत्यंत निपुण होते; आणि त्यांत लॉर्ड वेलस्ली यांच्याकडून त्यांना प्रोत्साहन मिळाल्यावर मग तर विचारावयालाच नको होतें ! लॉर्ड वेलस्ली यांनी सर आर्थर वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक या दोघांच्या हातून या प्रसंगी जी गुप्त कारस्थाने करविली, तीं इतका घाणेरडी आहेत की, तीं वाचून कोणालाही इंग्लिशांच्या या वर्तनाबद्दल किळस आल्यावांचून केव्हांही रहाणार नाही. सामान्य आणि भोळसर वाचकांना बाहेरून वाटते की, इंग्लिशांनी दौलतराव शिंदे आणि रघोजी भोंसले यांच्याविरुद्ध असईच्या लढाईत जय मिळविला; पण त्या जयाच्या खाली आणि त्या जयाच्या पूर्वी त्या वेळच्या त्या इंग्लिश अधिकाऱ्यांना कपटाची, अन्यायाची आणि विश्वासघाताची काय काय कृत्ये केलेली होती, याच्याबद्दल कोणाला कांहीं कल्पना तरी आहे काय ! या कपटाची कपाटे उघडून त्यांतील एकेक अमूल्य प्रदर्शनिय वस्तु आपण निरखून पाहू लागलो, म्हणजे या मानवी नरकाच्या पापमय आणि किळसवाण्या दातावरणामधून आपण केव्हां बाहेर पडूं, असे मनुष्याला होऊन जातें !

पेशव्यांच्या दरबारांत इंग्लिशांनी चालविलेल्या फितुरीचा पुरावा.

(१) इंग्लिशांनी ज्या बाजीरावसाहेबांना वसईच्या तहानें आपल्या संरक्षणाखाली घेऊन वसईहून आणवून पुण्याच्या गादीवर वसविण्याचा बहाणा केला, त्यांच्याशी तरी त्यांनी या वेळीं इमानानें वागावयाला पाहेजे होतें. पण इंग्लिश लोक त्याप्रमाणें वागत होते काय ? इ. स १८०३ सालीं बाजीराव पेशव्यांच्या सभोवतीं जे कोणी प्रधान म्हणून वावरत होते, त्यांना भरपूर पैसे द्यावे आणि त्यांच्याकडून पेशव्यांच्याकडील बातम्या काढाव्या, अशा प्रकारचा सल्ला पुण्याच्या दरबारांतील इंग्लिशांचा वकील, कर्नल बॅरी क्लोज, याला देण्यांत येत होता, हें सर आर्थर वेलस्ली यांनी मेजर शॉ यांस ता. २४ आगस्ट १८०३ रोजी लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून स्पष्ट होत आहे.

“ You will have observed from my letters to Colonel Close, that I have urged him to pay the ministers in order to have accurate information of what passes. ”

त्याचप्रमाणे असईच्या लढाईनंतर ता. २८ सप्टेंबर १८०३ रोजी असईच्या छावणीमधून ज. वेलस्ली यांनी पुण्याचे रेसिडेंट, क. क्लोज, यांना जे पत्र लिहिलें आहे, त्यांतही पेशव्यांच्या सभोवतालच्या प्रधानमंडळींना इंग्रजांचा मुबलक पैसा चारण्यांत येत असल्याचा उल्लेख आहे. तो असा:—

“ Lord Wellesley has taken up the question of paying the Peshwa's ministers upon a great scale. ”

The Peshwa has no ministers. He is everything himself and everything is little. In my opinion, therefore, we ought to pay those who are supposed to be and are called his ministers to have intelligence of what passes in the Peshwa's secret councils. "

पेशव्यांच्या दरबारांत हे जे कोणी त्या वेळीं प्रधान म्हणून मोडत होते, त्यांनी आपल्या राजाच्या विरुद्ध फितुरी करण्याकरिता हे पैसे गुप्तपणाने घेतले असतील; पण ते त्यांचे गुप्त कर्म कर दिलेल्या इंग्लिशांच्या पत्रांनी बघाट्यावर आणले आहे ! असे निमकहराम प्रधान ज्या देशांत उत्पन्न होऊ लागले, त्या देशांतील राजांना त्यांच्या लढायांतून जय कोठून मिळणार ? असले हे विश्वासघातकी लोक भावी लढायांतील पराभव हिंदुस्थानावर आपल्या पातकांनी वळंच ओढून आणीत होते, असे मानले, तर त्यांत काहीं अन्यथा होणार आहे काय ?

होळकरांनी फितुरीपुरती गोडीगुलावी.

(२) असईच्या लढाईच्या वेळीं होळकरांनी शिंदे व भोसले यांना मिळून नये आणि बसईच्या तहनाम्याच्या बाबतीत होळकरांनी इंग्लिशांच्या विरुद्ध उठून नये, या हेतूने यशवंतराव होळकराला फोडण्याचे इंग्लिशांचे सम्यपणाचे प्रयत्न कसे चाललेले होते, हे ज. वेलस्ली यांनी इ. स १८०३ च्या जुलै महिन्यामध्ये होळकराला लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून दिसून येते.

" I now send you a copy of the treaty concluded at Bassein between the Honourable Company and Rao Pundit Prudhan; from the general defensive tenor of which you will observe that the peace and security of India are provided for. "

" That being the case, whatever others may do, I have little doubt but that you will conduct yourself in the manner which your own interests will dictate, and that you will continue in peace with the company. "

I send this letter in charge of Kawder Nawaz Khan, a respectable officer, who enjoys my confidence and who will explain anything you desire to know respecting my wishes. "

या पत्रांत होळकरांनी आपल्या स्वतःच्या हिताकडे लक्ष देऊन कंपनीशी सलोख्याने रहावे, असा सर आर्थर वेलस्ली यांनी यशवंतराव होळकर यांना उपदेश केलेला आहे. पण त्यांनी तसा उपदेश करणे हे त्यांच्या सोईचे असले, तरी फक्त आपल्या स्वतःच्या हिताकडे पाहून आपल्या देशाच्या आणि आपल्या देशबांधवांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करणे हे या वेळीं यशवंतराव होळकर यांना उचित होते काय ? दौलतराव शिंदे आणि रघोजी भोसले यांची सैन्ये असईच्या रणांगणावर स्वदेशासाठी आपले प्राण देत. असता यशवंतराव होळकरांनी इंग्लिशांच्या भुलथापांना फसून स्वस्थ वसावे, असल्या

आत्मघातकी वर्तनांनीच आजपर्यंत आपण आपला देश बुडविला आणि इंग्लिशांची धन कहन दिली. आपल्यातील असले हे यशवंतराव होळकर कधी नाहीसे होतील, तो सुदैव होय ! इंग्लिशांनी पसरलेल्या या कपटाच्या जाळ्यामध्ये यशवंतराव होळकर हा एकाद्या माशाप्रमाणे सुदैवाने सांपडला, हे इंग्लिशांच्या दृष्टीने अखेरीस ठीकच झाले. पण यशवंतराव होळकरासारखा शूर आणि धूर्त मनुष्य आपल्याला फितेल आणि सराठासंघांतून फुटेल, अशी इंग्लिशांना खात्री नव्हती. व तो हजार हिंशांनी दौलतराव शिंद्यालाच जाऊन मिळेल, अशी इंग्लिशांना भीति वाटत होती. आणि म्हणून तसा प्रसंग आलाच, तर होळकराच्या विरुद्ध त्यांनी दुसरी एक युक्ति योजून ठेविलेली होती.

अमीरखानाच्या संबंधीचा इंग्लिशांचा डाव.

(३) होळकराच्या पदरीं अमीरखान या नावाचा एक पठाण सरदार होता. त्याला होळकराच्या पक्षांतून प्रसंग पडल्यास फोडण्याकारितां इंग्लिशांना एक खाटीच हूल उठवून एक वनावट युक्ति योजून ठेविलेली होती. होळकराचा सरदार अमीरखान याला हैद्राबादचा निजाम आपल्या पदरीं राहण्याकरितां बोलावीत आहे व निजाम आणि अमीरखान यांच्या दरम्यान त्याबद्दल वाटाघाट चाललेली आहे, अशी ती हूल होती. वास्तविक निजामाला अमीरखानाच्या मदतीची जरूरी नव्हती व अमीरखानाला त्याबद्दल निजामाने कधी प्रत्यक्ष विचारलेही नव्हते. पण मध्येच कोणाकडून तरी इंग्लिशांनी याबद्दलचा एक पत्रव्यवहार सुरू करविलेला होता. व आपण दौलतराव शिंद्याला जाऊन मिळालो, तर अमीरखान हा आपला सरदार आपल्यापासून फुटून निजामाला, म्हणजे अप्रत्यक्षपणे इंग्लिशांनाच, जाऊन मिळेल, अशी भीति होळकराच्या मनावर रहावी, याचसाठी ही खोटी हूल उठविण्यांत आलेली. असावी, असे सर आर्थर वेलस्ली यांनी ता. २८ एप्रिल १८०३ रोजी ज. स्टुअर्ट यांना लिहिलेल्या पत्रातील पुढील मजकुरावरून स्पष्टपणे दिसून येते.

Mir Khan, Holkar's Sirdar, in command of his largest detachment, still keeps open his negotiation with the Nizam to enter his Highness's service. On the 2nd of May, therefore, we shall be in greater strength than ever at Poona, and have attained one great object of our expedition and if Holkar should not be weakened by the defection of Mir Khan, at least his confidence in that chief must be shaken.

अमीरखान हा आंतून इंग्लिशांना फितुर असला पाहिजे, असा संशय घेण्याला त्या वेळीही पुष्कळ जागा होती; व होळकर जर त्या वेळी शिंद्याला जाऊन मिळाला असता, तर अमीरखानाला होळकराच्या लष्करांतून फोडून निजामच्या लष्कराला मिळण्याच्या मिषाने इंग्लिशांनी त्याला आपल्या वाजूकडे ओढून घेतले असते. यांत बिलकुल शंका नाही. अमीरखान हा होळकराला केव्हा दगा देईल, याचा कांही एक नेम नव्हता. व

अखेरीस हें भविष्य पुढील महिदपूरच्या लढाईमध्ये खरें ठरले. होळकरानें महिदपूरस क्षिप्रा नदीच्या कांठी इंग्लिशांशी लढण्याची तयारी केली आणि आयत्या वेळीं अमीर-खानानें आपली फौज होळकराच्या पक्षाकडून काढून घेतली ! आणि अशा रीतीनें फितुरीमुळें होळकराचा पराभव होऊन माहेदपूरला विजय मिळविल्याबद्दल इंग्लिशांना फुकटच्या कीर्तीचा लाभ मिळाला !

शिंध्याच्या युरोपियन नोकरांत इंग्लिशांची फितुरी.

(४) येथपर्यंत पेशवे आणि होळकर यांच्या बाबतीत या असईच्या लढाईच्या वेळीं इंग्लिशांनीं काय काय फितुरीचीं कामें चालविलीं होती, हे सांगून झाल्यानंतर आतां प्रत्यक्ष शिंध्याच्या बाबतीत इंग्लिशांनीं काय काय काळोखातील काळींकुट कृत्यें करविण्याची योजना चालविली होती, हें पाहण्याकडे आपण वळूं. शिंध्याच्या लष्करामध्ये जे युरोपियन आफिसर्स शिंध्याच्या नोकरांला होते, त्यांना फोडण्याचा इंग्लिशांकडून प्रयत्न चाललेला होता; व त्या कामीं लागतील तितकेपैसे खर्च करण्याला ते तयार असून गुप्त हेरांच्या मार्फतीनें निर्गनराळ्या सरदारांच्या मध्ये कलह लावून घावयांचे, असेही त्यांचे त्या वेळीं बत चाललेले होते, ही गोष्ट ता. २७ जून १८०३ रोजीं गव्हर्नर जनरल, मार्क्स वेलस्ली, यांनीं आपले बंधु सर आर्थर वेलस्ली, यांना जें एक अतिशय खाजगी (Most Secret) असें पत्र लिहिले होते, त्यातील पुढील उताऱ्यावरून स्पष्टपणें दिसून येत.

In the event of hostilities you will take proper measures for withdrawing the European officers from the service of Scindia, Holkar, and of every other chief, opposed to you. You are at liberty to incur any expense requisite for this service and to employ such emissaries as may appear most serviceable ... In the event of hostilities, I propose to dispatch proper emissaries to Gohad, and to Rajput chiefs. You will also employ every endeavour to excite those powers against Scindia. You will consider what steps may be taken to excite Cashee Rao Holkar against Jeshwunt Rao.

शिंध्याच्या लष्करातील फ्रेंच व इतर युरोपियन अधिकाऱ्यांना फोडण्याची कल्पना लॉर्ड वेलस्ली यांच्या डोक्यांत पुष्कळ दिवसांपासून होती. व ती त्यांनीं या वेळीं माठ्या युक्तीनें अमलांत आणिली. त्यांना या वेळीं एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून असें जाहीर केले कीं, शिंध्याच्या लष्करामधील जे युरोपियन लोक तेथील नोकरां सांडून आमच्याकडे येतील, त्यांना आम्ही मोठमोठीं वक्षिसें देऊं. (Then Marquess Wellesley issued a proclamation holding out pecuniary rewards to all European mercenaries to desert the service of Scindia.) व त्याप्रमाणे पुष्कळ फ्रेंच अधिकारी शिंध्याची नोकरां सांडून इंग्लिशांना येऊन मिळाले. इ. स. १८१७ मध्ये पुढें जी खडकीची लढाई झाली, त्या लढाईची पूर्व तयारी दुसऱ्या बाजीराव साहेबांनीं चालविली असतां त्या प्रसंगां बाजीरावसाहेब

इंज्रजांच्या हाताखालील पुण्याच्या नेटिव्ह पलटणांमधून फितूर उत्पन्न करीत होते, असा त्यांच्यावर इंज्रजा इतिहासकारांना एक आरोप केलेला आहे. पण हा आरोप करतांना आपले लोक असईच्या लढाईच्या वेळां काय काय कुकर्म करीत होते, याची आठवण बहुतकडून ते विसरले असावेत !

पण लॉर्ड वेलस्ली हे शिंध्याच्या लष्करांतील फ्रेंच अधिकाऱ्यांनाच फक्त फितूर कडून थांबले, असें नसून शिंध्याच्या राज्यांतिल जे मराठे सरदार आणि दरकदार होते, त्यांनाही फितविण्याचा त्यांनी प्रयत्न चालविला होता, हें मार्क्स वेलस्ली यांनी ता. ३० जुलै १८०३ रोजी ज. लेक यांना लिहिलेल्या एका गुप्त पत्रांतिल पुढील उताऱ्यावरून सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

I authorise your Excellency to give to all Tributaries or others, renouncing their allegiance to Scindhia and acting sincerely in our favour, the most positive assurances of effectual protection in the name of the Company.

इतकेंच नव्हे, तर दौलतराव शिंध्याच्या मुलखांतील जे कोणी सरदार आणि जहागिरदार अशा रीतीनें फितूर होऊन इंग्लिशांना मदत करतील आणि आपापल्या गांवांतून शिंध्याचें लष्कर घालवून लावण्याला मदत करतील, त्यांना लागणारे पैसे पुरविण्याकरितां उत्तर हिंदुस्थानांतिल अलाहाबाद, कानपुर, इत्यावा, वगैरे ठिकाणच्या कलेक्टरांना पत्रें पाठविण्यांत आली होती; व अशा लोकांकडून आलेल्या चेकचे पैसे ताबडतोब पटवून घ्यावे, असे त्यांना हुकूम सोडण्यांत आले होते !

या वेळां इंग्लेशांचा दुसराही एक क्रम असा होता कीं, जो कोणी शिंध्याच्या मुलखांतील इसम शिंध्याच्या विरुद्ध आहे, अशी त्यांना बातमी लागे, त्याच्याकडे जाऊन हे त्याला फितवीत असत आणि पैशाचा लांच देऊन ते त्याला शिंध्याच्या विरुद्ध उठवीत असत. याचें उदाहरण अंतर्वेदीमध्ये गुजर या जातीचे कोणी लोक रहात होते, त्यांच्या बाबतीत चांगलें दिसून येतें. साहराणपूरच्या जवळ हे लोक रहात असून त्यांचें शिंध्याशीं वैमनस्य आलेले होते. ही बातमी कळतांच लॉर्ड वेलस्ली हे त्यांना फोडण्याकरितां आणि शिंध्याच्या विरुद्ध त्यांना उठविण्याकरितां ता. ३० जुलै १८०३ च्या एका गुप्त पत्रानें पुढीलप्रमाणें त्यांच्या बाबतीत कारस्थान करण्याविषयी लॉर्ड लेक यांना लिहेतात.

Your Excellency's prudence will dictate the expediency of employing the most efficacious measures for the purpose of conciliating the Goojurs and inducing them to unite with the British Government for the overthrow of Scindhia's power in the Doab.

शहाआलमच्या गळ्याभोवतीं इंग्लिशांचा विषारी विळखा.

(५) शिंध्याचें सामर्थ्य चोहोकडून कमी करण्याकरितां इंग्लिशांनीं कसे प्रयत्न चालविले होते, याची कल्पना वर दिलेल्या त्यांच्या कारस्थानांच्या वर्णनावरून लक्षांत येण्यासारखी आहे. असई, आरगांव, लासवारी, वगैरे ठिकाणच्या लढायांतून शिंध्याची

फौज लडण्याकरिता उर्मा राहण्याच्यापूर्वीच त्या फौजेचे हातपाय इंग्लिशांना आपल्या कपटांना आणि कारस्थानांना कसे तोडून ठेविले होते, हें यावरून दिसून येतें. फितुरीने आगाऊ इतकी तयारी झालेली असल्यानंतर प्रत्यक्ष रणांगणावर एकाद्या सैन्याच्या विरुद्ध जय मिळविणे फारसे कठिण नाही, हें उघड आहे. पण इंग्लिशांना या आपल्या फंद-फितुरीने जरी शिंघाच्या सैन्याचे हातपाय तोडून ठेविले होते, तरी अद्यापि शिंघाच्या मुख्य मर्मस्थानां घाव घालण्याचे काम शिल्लक राहिलेले होतें. व तेही इंग्लिशांना सुरू केलें. महादजी शिंघाचे वेळेपासून दिल्लीचा आंधळा झालेला बादशहा, शहाआलम, हा शिंघांच्या ताब्यांत होता; व त्याची सर्व रीतीने नीट व्यवस्था लावण्याचे आणि बरदास्त राखण्याचे काम शिंघाने आपला फ्रेंच सेनापति, एम्. पेरन, याच्याकडे सोपविले होते.

शहाआलम

आणि तें काम एम्. पेरन हाही मोठ्या दक्षतेने वजावीत हाता. पण जुन्या इतिहासप्रसिद्ध मोगल घराण्यांतील हिंदुस्थानचा बादशहा, शहाआलम, हा शिंद्याच्या ताब्यांत आहे, या गोष्टीचे इंग्लिशांना मोठे वैषम्य वाटत होतें; व कसें तरी करून त्याला शिंद्याच्या हातून काढून आपल्या ताब्यामध्ये व्यावे. अशी इंग्लिशांची इच्छा होती. व त्यासाठी त्यांनी आपली कारस्थाने सुरू केलीं. लॉर्ड वेलस्ली यांनी शहाआलम याजकडे पाठविण्याकरिता एक पत्र तयार केले; त्यांतील गोषवारा पुढीलप्रमाणें होता:—

“ बादशहांच्या संबंधानें ब्रिटिश सरकारच्या मनामध्ये किती आदर आणि किती प्रेम वसत आहे, हें बादशहा शहाआलम यांना माहितच आहे. शिंद्याच्या संरक्षणाखाली रहाण्याचें आपण कबूल केले, तेव्हांपासून आपल्याला जीं दुःखे आणि जे अपमान सोसावे लागत आहेत, त्याबद्दल कंपनी सरकारला नेहमी वाईट वाटत आहे. परंतु शिंदे सरकारचा अन्याय, अधाशीपणा आणि अमानुषपणा, यांच्या जुलमी जाचातून आपल्याला सोडविण्याकरिता ब्रिटिश सरकारनें मध्ये पडावे, या कार्याला अधापपर्यंत सोईची अशी संधिच कधीं सांपडली नाही, याबद्दल आम्हांला वाईट वाटतें. परंतु आपण ब्रिटिश सरकारच्या संरक्षणाखाली येण्याला हल्लींची संधि फार चांगली आलेली आहे. आणि आपल्या राजघराण्याच्या सेवेच्या कामीं मला जर माझ्या प्रेमाचा आणि आदराचा कांहीं उपयोग करून देतां आला, तर मी त्या योगाने आपल्याला धन्य समजेन ! तेव्हां ब्रिटिश सरकार आपल्या संरक्षणाखाली आपल्याला जो आश्रय देण्याला उत्सुक आहे, त्याचा आपण स्वीकार केला, तर आपला मान मराठब ब्रिटिश सरकारकडून फार उत्तम रीतीने ठेविला जाईल आणि आपल्या खर्चाबाबतचीही उत्तम प्रकारची व्यवस्था करण्यांत येईल. ”

अशा मजकुराचें हे एक पत्र तयार करून लॉर्ड वेलस्ली यांनी तें पत्र लगेच दिल्लीच्या बादशहाकडे परभारें न पाठवितां, तें त्यांनीं ज. लेक यांच्याकडे पाठविलें. व त्या पत्रा-संबंधानें त्यांनीं ता. २७ जुलै १८०३ रोजीं ज. लेक यांना असें लिहिलें कीं, “हें माझे पत्र आतिशय गुप्त रीतीनें आणि आतिशय काळजीपूर्वकपणानें तुम्हीं बादशहाकडे पाठविण्याची तजवीज करावी. हें पत्र कोणा तरी खात्रीच्या मनुष्याबरोबरच पाठविलें पाहिजे. असा आपल्या विश्वासांताल व ही बातमी बाहेर न फोडणारा असा खात्रीचा मनुष्य तुम्हीं कोण शोधून काढाल ? आपल्या रेसिडंटचा एजेंट म्हणून सैयद रेझाखान हा इसम दिल्लीस दौलतराव शिंदे यांच्याकडे जाऊन गहिलेला आहे. तो आपल्या बाजूचा असल्यामुळे त्याच्यावर विश्वास ठेवण्याला हरकत नाही. तेव्हां तुम्हांला जर त्याची खात्री वाटत असेल, तर त्याच्या द्वारानें हें पत्र गुप्त रीतीनें शहाआलमकडे तुम्हीं पाठवावे. व दिल्ली येथें ज्या ज्या कांहीं गोष्टी घडून येतील, त्या त्या बदलची अगदी बरोबर हकीकत नियमितपणानें लिहून कळविण्याविषयीं तुम्हीं सैयद रेझाखान यास सांगावे. बादशहा आपल्या संरक्षणाखाली येण्याला तयार झाला असतां त्याच्याशीं करार मदार काय करावयाचे, याच्याबद्दल आपण मागाहून विचार करूं. कारण हे करार मदार अगोदर पुंे करून घेतल्या-

शिवायही दिल्लीचा वादशहा आपल्या संरक्षणाखाली येण्याला कवळ होईल, असा माझा अदमास आहे.

दिल्लीच्या बादशहाच्या दुःस्थितीबद्दल इंग्लिशांच्या पोटांत कऱ्हेच्या आणि कळवळ्याच्या एकावर एक कगा कळा या वेळीं उठूं लागल्या होत्या, हें कपटानें आणि कारस्थानानें भरलेल्या वरील पत्रादरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. पुढें दिल्लीच्या लढाई-नंतर ता. १६ सप्टेंबर १८०३ रोजी लॉर्ड लेक यांनीं जेव्हा दिल्लीमध्ये प्रवेश केला, तेव्हा स्वाभाविकपणेंच शहाआलम बादशहा शिंघाचे ताब्यांतून इंग्लिशांचे ताब्यांत गेला. तोपर्यंत इंग्लिशांच्या भुलथापांना फसून शहाआलम हा शिंघाच्या लष्करांत फोडा-फोडा करून इंग्लिशांना दिल्लीच्या लढाईत जय मिळवून देण्याच्या कामांत गुंतलेला होता ! पण या स्वदेशद्रोहाच्या पातकाबद्दलचें प्रायश्चित्त शहाआलमच्या वंशजांना पुढें भोगावें लागलें ! आपण शिंघाच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत केली, म्हणजे हे प्रामाणिक इंग्लिश लोक आपली हिंदुस्थानची वादशाही फिरून आपल्याला देतील, अशी शहाआलम बादशहाला खोटी आशा वाटत होती. पण इंग्लिशांच्या वावर्तति या खोट्या आशेनें कोण कोण फसाविले गेलेले नाहींत ! म्हैसूरच्या मूळच्या राजांना असेच वाटत होते कीं, आपण त्रिपूच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत केली, म्हणजे हे इंग्लिश लोक आपल्याला आपलें राज्य प्रामाणिकपणाने परत देतील ! पण त्यांना अखेरीस काय मिळालें ? त्यांच्या पाठीमागून हा शहाआलम बादशहा तशाच रीतीने फसून आणि इंग्लिशांवर विश्वासून दौलनराव शिंघाच्या आणि स्वतःच्या राज्यमंदिरावर निखारा ठेवण्याला उद्युक्त झाला ! इनकीं मागची उदाहरणे होती, तरी आपल्या हिंदुस्थानातील पुढील राजे फसावयाचे थांबले नाहींत ! बाजीरावसाहेबांच्या बाबर्तति सातारच्या महाराजांचेहि या शहाआलमच्या सारखेंच वर्तन झालें ! सातारच्या महाराजांच्या जवळ वळवंत मल्हार चिटणीस या नांदाचे त्यांचे जे एक बाळार्जीपंती वळणाचे सल्लागार होते, त्यांनीं त्यांना असे भासवून दिलें हातें कीं, तुम्ही पेशव्यांच्या विरुद्ध फितुरी करून इंग्लिशांना मिळालां, म्हणजे इंग्लेश लोक तुमचा हिंदुपदपादशाही तुम्हांला परत देतील ! त्याप्रमाणें सातारच्या प्रामाणिक महाराजांनीं प्रामाणिकपणाने अष्ट्याच्या लढाईमध्ये विश्वासघात करून पेशव्यांना सोडून ते इंग्लिशांच्या छावणींत जाऊन इंग्लिशांना मिळाले ! पण त्याचो कडू फळें भोगावयाला त्यांना एका पिढीपेक्षां जास्त दिवसपर्यंत थांबावें लागलें नाहीं ! आणि शहाआलमच्या वंशजांचीही तीच अवस्था झाली ! इ. स. १८४८ मध्ये राजा राममोहनराय याना आपल्या तफें विलायतेस पाठवून शहाआलमचे वंशज आपल्या जवळचे करारमदाराचे कागदपत्र पुढें करून जेव्हां आपल्या उत्पन्नाच्या पैशाकरितां ईस्ट इंडिया कंपनीपार्शी भाडूं लागले, त्या वेळीं त्यांना कंपनीकडून काय उत्तर मिळालें ? दिल्लीच्या लढाईनंतर लॉर्ड लेक यांनीं ता. २ डिसेंबर १८०३ रोजीं एक करारनामा लिहून दिलेला असल्याचें बादशहाचें तफें सांगण्यांत आलें. परंतु त्यावर कंपनी तफें असा जबाब देण्यांत आला कीं, हा करारनामा हिंदुस्थानसरकारच्या

कागदपत्रांमध्ये कोठेहि आढळून येत नाही ! आणि त्याचें कारण असें सांगण्यांत आले कीं, असा करारनामा कधीं पुरा करण्यांत आला असेल, हें शक्यच दिसत नाही. कारण, ता. २३ मे १८०५ रोजीं मार्क्स वेलस्ली यांनीं पाठविलेल्या एका खलिच्या-मध्ये असें स्पष्टपणें लिहिलेले आहे कीं, दिल्लीच्या बादशहापार्शी कोणताही लेखा करार करण्यांत येऊं नये ! (That no written agreement should be entered into with the King of Delhi !) या हकीकतांवरून सय्यद रेझाखान, ज. लेक आणि मार्क्स वेलस्ली, या सगळ्यांनीं मिळून शहाआलमला शिंघाच्या विरुद्ध आपल्या गरजेपुरतें कसें उठाविलें आणि अखेरीस त्याच्या हातांत दिलेल्या एका पोकळ करारनाम्यानें त्याच्या तोंडाला त्यांनीं अखेरीस कशां पानें पुमली, हें दिसून येण्यासारखें आहे. आजपर्यंत असल्या युक्त्यांनीं शेकडों उमीचंद फसले गेले असतील ! तरी पण फिरून नवीन फसवून घेण्याची वेळ आली कीं, इंग्लिशांना फिरून नवीन उमीचंद भेटतातच ! हें त्यांचें मोठें भाग्य, पण हिंदुस्थानचें अतिशय मोठें दुर्भाग्य आहे ! हे हिंदुस्थान देशा ! असे किती उमीचंद फसले, म्हणजे तुझे ढोळे उघडणार आहेत ? गोपीचंदाचे तीन पुतळे खाक झाल्यानंतर मत्स्येन्द्रनाथावाही राग नाहीसा झाला ! पण हिंदुस्थानांतील शेकडो उमीचंद आजपर्यंत फसले, तरी हिंदुस्थानांतील फितुरी अजून संपत नाही, ही किती खेदाची गोष्ट आहे !

बेगम समरुचीं दोन पलटणें इंग्लिशांनीं फितुरीनें फोडलीं !

(६) शहाआलमच्या नंतर इंग्लिशांनीं आपल्या कपटकारस्थानाच्या जाळ्या-मध्ये जें एक नवीन विचारें सावज गांठलें, त्याचें नांव बेगम समरु असें आहे. या वार्डचें मूळचें नांव झेवुनिसां बेगम असें आहे. हीं मूळचीं मुसलमान जातीचीं असून तिनें पुढें एका युरोपियन इसमार्शी लग्न लावून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारिला होता. हा युरोपियन इसम वर्णानें थोडा काळसर असल्यामुळे त्याच्याबरोबरीचे दुसरे फ्रेंच लोक त्याला Sombre (काळसर) अशा नांवानें हाक मारीत असत. त्या ' साँबर ' या मूळ शब्दाचा अपभ्रंश होतां होतां तो ' समरु ' या नांवापर्यंत येऊन पोहोचला. तो सरदार मरण पावल्यानंतर त्याची बायको झेवुनिसा ही आपल्या नवऱ्याचें सरदारकीचें काम पुढें चालवीत होती. व त्यामुळे तिला ' बेगम समरु ' असें म्हणण्यांत येत असे. ती शूर होती व सुंदरही होती. ती धोड्यावर बसण्यांत चांगली पटाईत असून तिनें आपल्या हाताखालीं सैन्याच्या कांहीं पलटणीही ठेविल्या होत्या. दिल्ली जवळील साहलढाणा या शिंघाच्या मुलखांत तिला जहागीर होती. व त्यामुळे तिच्या पलटणीपैकीं कांहीं पलटणी शिंघाच्या सैन्यामध्ये असत. शिंघाच्या लष्करांतील बाकीच्या सरदारांना आणि जहागिरदारांना फोडण्याबद्दल इंग्रजांकडून प्रयत्न करण्यांत येत असल्याविषयींचा उल्लेख पूर्वीं करण्यांत आलेला आहे. त्याच धोरणाला अनुसरून इंग्लिशांनीं या बेगम समरुलाही फितुर करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. त्या प्रयत्नांत

त्यांना यश येत चाललें असल्यामुळें मार्क्स वेलस्ली यांनीं ता. २८ जुलै १८०३ रोजीं ज. लेक यांना लिहिलेल्या आपल्या गुप्त पत्रामध्यें असे कळविलें कीं, “ ब्रिटिश

बेगम समरू.

सरकारचा स्नेह संपादन करण्याविषयी आणि त्यांच्या सरक्षणाचा फायदा मिळविण्या-
विषयी बेगम समरू हिची खरोखरच उत्सुकता आहे. असें सिद्ध करून दाखविण्याकरितां
पुरावा म्हणून तिच्याकडून तुम्ही असें कबूल करवून घ्यावें कीं, दौलतराव शिंदे यांच्या
लष्करामध्यें हल्लीं तिच्या ज्या पलटणी आहेत, त्या तिने माघान्या बोलवाव्या; आणि
अंतर्वेदीमधील दुसरे सरदार आणि जमीनदार यांच्यावर तिचे जें वजन असेल, तें सगळें
खर्च करून ब्रिटिश सरकारच्या छात्राखालीं त्यांनां येण्याविषयीं तिनें त्यांचां मनं वळवा-
वीत !” (She should be required to recall her battalions now serving
in the army of Dowlut Rao Scindhia and to employ whatever
influence she may possess over the zemindars and chieftains
in the Doab. to induce them to place themselves
under the authority of the British Government.) व मार्क्स वेलस्ली
यांच्या या सूचनेप्रमाणे आणि फितुरीप्रमाणे बेगम समरू हिचीं दोन पलटणीं असईच्या
लढाईत एन थेकीं निघून गेलीं होतीं, असा संशय घेण्याला आधारही आहे. अशीं

पलटणेच्या पलटणे ज्या ठिकाणी फितुर करण्यांत येत होती, आणि ऐन वेळीं रणांगणावरून नाहींशीं होत होती, त्या ठिकाणीं असईच्या रणांगणावर शिंद्याचा पराभव झाला आणि इंग्लिशांचा विजय झाला, तर यांत मराठी सैन्याचा वेहिम्मतपणा दिसून येत नसून इंग्लिशांचा कावेवाजपणाच मात्र पूर्णपणे निदर्शनास येतो !

गोहदच्या राण्याला इंग्लिशांनीं दिलेला लांच.

(७) शिंद्याच्या विरुद्ध फंदफितुरी उत्पन्न करण्याचा इंग्लिशांचा मार्ग अगदीं सोपा आणि सरळ असून तो ठराविक पद्धतीचा होता. शिंद्याच्या विरुद्ध त्याच्या मुलखांतील राजे, सरदार, जहागीरदार कोण कोण आहेत, हां बातमी गुप्त हेरांकडून पहिल्यानें काढवावयाची आणि नंतर मग त्याच्या विरुद्ध असलेल्या त्या त्या लोकांकडे शिंद्याच्या विरुद्ध कारस्थानें सुरू करावयाचीं आणि भरपूर आश्वासनें व मुबलक पैसे यांची लालच दाखवून त्यांना शिंद्याच्या विरुद्ध उठवावयाचें, हा सगळ्या फितुरींतील इंग्रजांचा ठराविक कार्यक्रम होता. याच कार्यक्रमाच्या अनुरोधानें गोहदच्या राजाला इंग्लिशांनीं शिंद्याच्या विरुद्ध उठविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. गोहदच्या राजाच्या अंमलाखालीं पुष्कळ जाट लोक होते; व त्याचा मुलूख यमुना नदीच्या कांठी होता. या गोहदच्या राजाला दौलतराव शिंद्यानें जिंकून तेथें आपला अंमल बसविलेला होता; व शिंद्याचें कांहीं लष्करही त्याच्या मुलखामध्यें होतें. हें लष्कर गोहदच्या राजानें आपल्या मुलखांतून काढून टाकावें, आपल्या मुलखांतील जाट लोकांना त्यानें शिंद्याच्या विरुद्ध उठवावें, आणि अंतर्वेर्दांमध्ये इंग्लिशांचें राज्य स्थापित करण्याला मदत करावी, अशा कल्पना गोहदच्या राजापुढें इंग्लिशांकडून मांडण्यांत आल्या. व या कामीं राजाला लागतील ते पैसे देण्याचेंही इंग्लिशांनीं कबूल केलें. या गोष्टी इंडिया गव्हर्नमेंटचे सेक्रेटरी, मि. एडमंडस्टन, यांनीं मि. मर्सर याना तारीख २२ जुलै १८०३ रोजी लिहिलेल्या अतिशय गुप्त (Most Secret) पत्रांतील पुढील मजकुरावरून स्पष्ट होत आहेत:—

If, upon more minute and local information of the state of the Ranah's circumstances and of the influence which he may possess amongst the Jaut tribes, you should be of opinion that he is inclined to co-operate with the British forces in the expulsion of the troops of Dowlut Rao Scindia from the country of Gohad and that an advance of money from the British Government might enable him to give useful support to the military operations of the British forces in that country, his Excellency directs me to authorize you to grant him such advance as you may deem immediately necessary for the purpose of enabling him to collect his adherents, which is not to exceed the amount of Rupees, 100,000 without receiving the further authority of his Excellency in Council."

गोहदच्या राण्याला फोडण्याकरितां त्याच्या खर्चाच्या नांवाखालीं म्हणून इंग्लिश लोक त्याला प्रथमतः एक लाख रुपये लांच देण्याला तयार झाले होते, ही

गोष्ट या पत्रावरून स्पष्ट होते. असईच्या लढाईत इंग्लिशांनी शिंध्याचा पराजय केला, एवढे मात्र शाब्दिकतः मुलांना हिंदुस्थानचा इतिहास शिकविते वेळीं शिकविण्यात येतें. पण त्याच्या आधीं इंग्लिशांनीं त्यासाठीं काय काय नीचपणाचीं कारस्थानें केलीं होतीं, हें कोण सांगतो ? आणि हें कोणाला माहीत आहे ?

बुंदेलखंडांतील हिंमतबहादुर आणि फितुरीच्या कामांत त्यानें दाखविलेली हिंमतबहादुरी !

(८) लॉर्ड वेलस्ली यांनीं या वेळीं बुंदेलखंडचें राज्य आपल्या ताब्यांत आणण्याकरितां आणि बुंदेलखंडचा शिंध्याच्या विरुद्ध उपयोग करण्याकरितां तेथेही फितुरी करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. व हिंदुस्थानच्या दुर्दैवानें तेथेही हिंमतबहादुर या नांवाचा एक अधम आणि विश्वासघातकी सरदार इंग्लिशांना फितुर होणारा असा निघाला ! अशा सारख्या लोकांची हिंमत आणि बहादुरी ही आपल्या जन्मभूमाच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाच्या कामीं उपयोगी न पडतां आपला बुंदेलखंडचा मुलूख इंग्लिशांच्या घशांत घालण्याकरिता यांची हिंमत आणि यांची बहादुरी इतकी उतावीळ व्हावी, हें पाहून कोणालाहि खेद वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. मि. एडमंडस्टन यांच्या ज्या अतिशय गुप्त (most secret) पत्राचा वर उल्लेख केला आहे, त्याच पत्रामध्ये बुंदेलखंडांतील हिंमतबहादुर याच्या विश्वासघाताबद्दल पुढीलप्रमाणें पुरावा आढळतो.

During the progress of the negotiation, you will be enabled to ascertain, more precisely than has hitherto been done, the means which Himmut Bahadur may possess of effectually supporting the interests of the British Government in the province, and will accordingly be enabled to submit to his Excellency the claims which he may possess to a recompense from the Government for his co-operation.

तेव्हां देखील हिंमतबहादुरासारख्या फितुरी लोकांचें कोअॅपरेशन मिळविण्याकरितां इंग्लिश लोक कसे धडपडत होते आणि त्यांना चोरटेपणानें लांचाचे पैसे कसे चारीत होते, हें येथें कोणाच्याही चांगलें लक्ष्यांत येण्यासारखे आहे. आपल्या देशाच्या आणि आपल्या देशबांधवांच्या विरुद्ध फितुरी करणाऱ्या लोकांची ही यादी जरी बरीच लांबत चाललेली आहे, तरी त्यांचीं नांवे अद्यापि संपत आलेलीं नाहींत, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे ! कार्येजच्या इतिहासामध्ये असं एक उदाहरण आहे कीं, तेथील काहीं लोकांनीं आपल्या देशाच्या विरुद्ध फितुरी करून आपल्या देशाच्या शत्रूला मदत केली होती. हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणें त्या देशांत त्या वेळीं फितुरी करणारं निमकहराम लोक फार निघत नव्हतं. त्यांची संख्या फक्त सातच होती. त्यांचीं नांवे बाहेर फुटल्याबरोबर त्यांना पकडून आणण्यांत आले आणि हे निमकहराम लोक कोण आहेत आणि आपल्या देशाच्या विरुद्ध असा निमकहरामपणा केला तर त्यांना काय शासन देणें योग्य आहे हें सर्व

लोकांना कळविण्याकरिता एका सार्वजनिक ठिकाणी सात खांबांवर या सात स्वदेशद्रोही लोकांच्या अंगाला खिळे ठोकून उभे करून ठेवण्यांत आले होते. त्यांना पाहण्याकरिता देशातील सर्व आवालवृद्ध लोक येऊ लागले; आणि “या अधर्मांनी आपल्या देशाची निमक-हरामपणा केला ! यांनी आपली जन्मभूमि आपल्या शत्रूला विकण्याचा प्रयत्न केला !” असे म्हणून ते सगळे येणारे जाणारे लोक त्यांच्या तोंडावर थुंकू लागले; आणि कित्येकांनी आपल्या भाल्यांची टोके त्यांच्या शरीरांत खुपसली आणि कित्येकांनी दगड मारून त्यांना जर्जर केले ! पूर्वी जेव्हा अथेन्स, स्पार्टा, कार्थेज, वगैरे सारख्या लहान लहान स्वतंत्र आणि स्वाभिमानी संस्थाने असत, त्या वेळी आपल्या संस्थानाच्या स्वातंत्र्याच्या बाबतीत जे कोणी फितुरी करतील, त्यांना अशा प्रकारची शासनें होत असत. पण ते दिवस हिंदुस्थानच्या इतिहासांतून आजकाल पार निघून गेलेले आहेत. उलट येथील परिस्थिति यांच्याहून अगदी विपरीत होऊन गेली आहे. सतीच्या घरी बत्तीहि मिळण्याची मारामार असून शिंद्यांच्या घरी हत्ती झुलत आहेत, अशी अलीकडे येथे स्थिति झालेली आहे ! व हरामखोरपणाची किंमत अलीकडच्या बाजारांत इतकी मोठी वाढलेली आहे की, जो आपल्या देशाच्या विरुद्ध फितुरी करील, त्याला शासन होण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली, पण अलीकडे जे कित्येक थोर, कर्ते, श्रीमंत, शहाणे, मुत्सद्दी, आणि लोकहितप्रवर्तक म्हणून पदव्यांनी आणि मानमरातबांनी सर्व लोकांच्यापेक्षा ज्यास्त वैभवाला चढविले गेलेले दिसत असतील, त्यांच्या श्रीमंतीच्या आणि मोठेपणाच्या मुळाशी फितुरीचे, स्वदेशद्रोहाचे आणि विश्वासघाताचे कांहीं तरी घाणेरडे खत घातलेले असले पाहिजे, असें विनचूक अनुमान काढण्याला फारशी हरकत पडणार नाही ! इतकी इल्ली स्वदेशभक्ति आणि स्वदेशद्रोह यांच्या दरम्यानच्या जागांची अदलाबदल झालेली आहे ! तरी पण आपला देश आपल्याला ऊर्जितावस्थेला आणावयाचा असेल, तर आपल्या देशातील हा फितुरीचा चोरटा व्यापार आपण बंद पाडला पाहिजे. हत्यारांचा चोरटा व्यापार, अपूर्वी चोरटी देवघेव, कोकेनचा चोरीचा माल, हे सगळे चोरीचे धंदे ब्रिटिश सरकारच्या राज्यांत बंद होणे शक्य आहे; पण हा फितुरीचा चोरटा धंदा इंग्लिश सरकारला कधीहि बंद करता यावयाचा नाही. त्यांची लढाऊ कुस्त्रे हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर टेहळणी करित रात्रंदिवस फिरत रहातील; आणि त्यांचे किमिनल इन्व्हेस्टिगेशन डिपार्टमेंटचे सगळे गुप्त हेर डोळ्यांत तेल घालून देशाच्या अंतर्व्यवस्थेतील बाकीचे सर्व गुन्हे पकडता वसतील; पण हिंदुस्थान देशाच्या विरुद्ध हिंदुस्थानातील लोकांनी केलेले फितुरीचे गुन्हे पकडणे हे सगळ्या ब्रिटिश डिप्टे-क्टिव्ह डिपार्टमेंटच्या कौशल्याच्या पलीकडचे काम आहे ! ते काम फक्त आपले आपल्यालाच करता येण्यासारखे आहे. आणि ते आपले आपणच केले पाहिजे. या धंद्यांतील चोर आपणच हुडकून काढले पाहिजेत आणि त्यांना पकडून लोकनिदेच्या न्यायासना-समोर आपणच उभे केले पाहिजे. हे लोक कसे ओळखावे, हे लोक कसला पोशाख करतात, हे लोक कांठे रहातात, हे लोक कसली भाषा बोलतात, हे लोक कसे फितुर होतात, आणि आपल्या देशाच्या विरुद्ध काय काय कामे करून आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य

सभ्य आणि गांडस अशा कांहीं तरी दिखाऊ सदगुणांच्या नांवाखालीं अशक्य करून सोडतात, याच्याबद्दल प्रत्यक्ष वर्णनें देणें किंवा त्यांच्या साक्षात् खुणा सांगणें हें फार कठिण आहे. तूं फितुर झालेला आहेस, असें म्हणून कोणाचाहि प्रत्यक्ष हात धरणें या काळांत शक्य नाहीं. कारण, या फितुरीच्या धंद्यांतील हे चोर प्रत्यक्ष चोरी करीत असतांना सांपडणें फार कठिण आहे. तेव्हां जेथें प्रत्यक्ष प्रमाण काम करूं शकत नाहीं, तेथें आपण अनुमानाच्या दुर्बिणींतूनच हे दुरून चमकणारे दैदिप्यमान फितुरी तारे ओळखिले पाहिजेत. आणि अशा अनुमान करण्याला अगदीं सोपें साधन म्हटलें, म्हणजे तें हेंच होय कीं, या फितुरी लोकांनीं पूर्वीच्या इतिहासांत जशा फितुरीच्या केल्या असतील, तशाच ते हल्लींच्याही इतिहासांत करीत असले पाहिजेत ! आणि म्हणून या दृष्टीनें पूर्वीच्या फितुरी लोकांचे इतिहास हल्लींच्या काळां आपल्याला किती उपयोगाचे आणि महत्त्वाचे आहेत, हें कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखे आहे. आणि म्हणूनच मार्क्स वेलस्ली यांनीं दौलतराव शिंदे यांच्या भोंवतालीं कसे फितुरी लोक निर्माण केले होते, याचें आम्हां यथे इतक्या विस्तारानें वर्णन करीत आहों. मार्क्स वेलस्ली आणि दौलतराव शिंदे हीं प्रस्तुतच्या कथानकांतलीं नांवे काढून त्यांच्या जागीं मागलि, चालू, किंवा पुढील राजकारणाच्या नाटकांतील निरनिराळ्या पात्रांचीं नांवे घातलीं, म्हणजे तें गुप्त फितुरीचें नाटक कसें चाललेलें असेल, याचें प्रत्यक्ष चित्र कोणालाही आपल्या दृष्टिसमोर उभें करतां येण्यासारखें आहे !

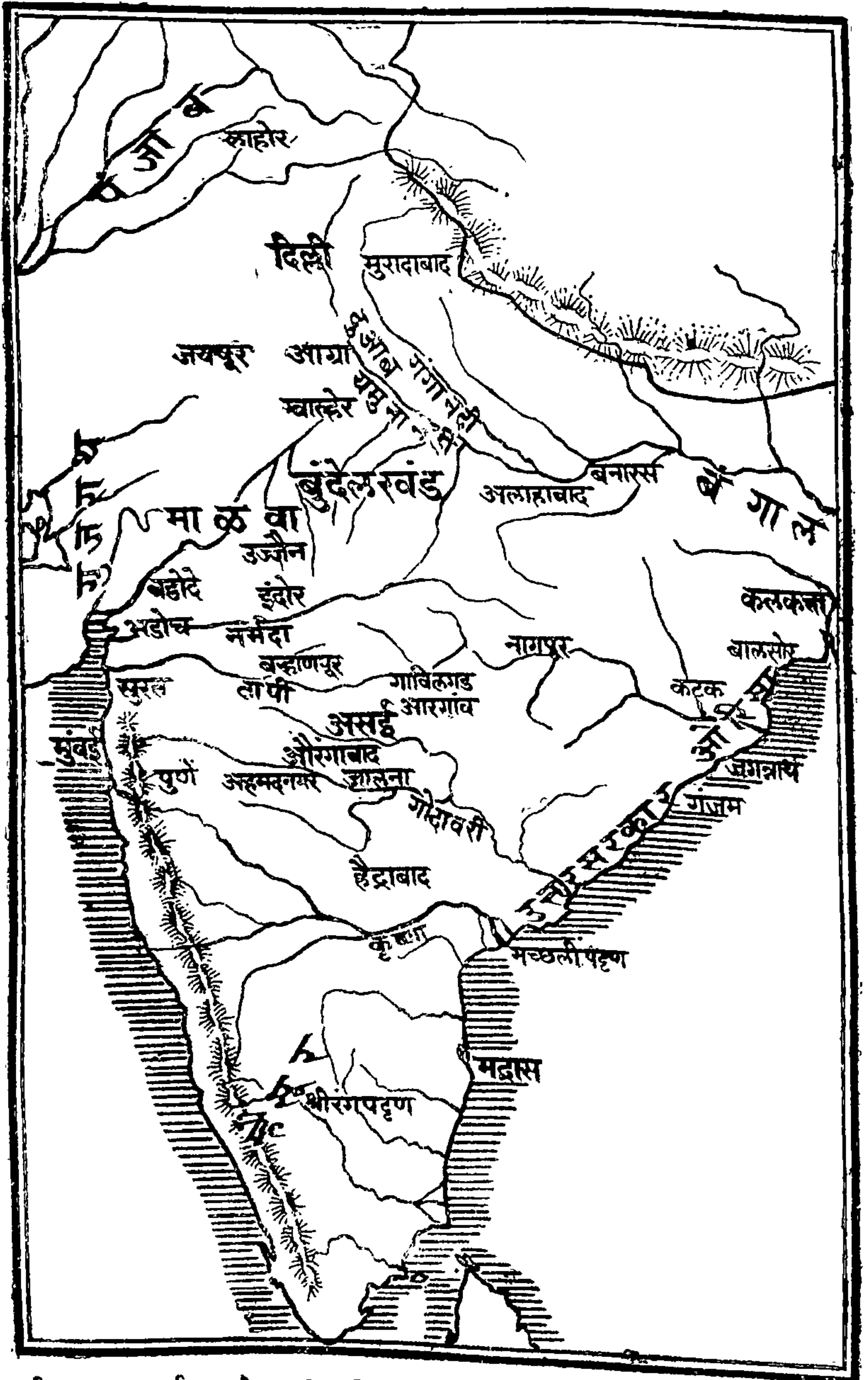
इंग्लिशांना फितुर होणारे वेडबंबुखान !

(९.) अशा या फितुरीच्या नाटकांत मार्क्स वेलस्ली यांच्या हातीं बुंदेलखंडांतील हिम्मतबहादरांच्या पाठीमागून जें एक नवीन पात्र लागलें, त्याचें नांव बंबुखान असें होतें। हा बंबुखान दौलतराव शिंदे याचा अतिशय द्वेष करीत असे; त्यामुळे मार्क्स वेलस्ली आणि बंबुखान यांचें नातें जमलें, हें साहजिकच झालें. गुलाम महमदखान या नांवाचा एक रोहिला सरदार शिंद्याच्या पदरीं उत्तर हिंदुस्थानांत होता; व त्याला शिंद्याने या वेळीं कांहीं पत्रे लिहिलीं होती. त्या पत्रांच्या या बंबुखानानें चोरून नकला करून घेतल्या; व त्या नकला मुरादाबादचे कलेक्टर, मि. लिस्टर, यांच्याकडे त्यानें पाठविल्या; व अशा रीतीनें पुढें त्या नकला मार्क्स वेलस्ली यांच्यापर्यंत जाऊन पोचल्या ! हीं मूळ अस्सल पत्रे नसून त्या निव्वळ नकला होत्या, ही गोष्ट तर स्पष्टच आहे. पण त्या नकला खऱ्या होत्या, असें क्षणभर मानलें, तरी दौलतराव शिंद्यानें आपला सरदार गुलाम महमदखान याला त्यांत काय लिहिलें होतें ? शिंद्यानें आपलें सैन्य तयारींत ठेवण्याविषयीं त्यांत लिहिलें असलें, तर त्यांत काय गुन्हा झाला ? इंग्लिशांनीं तेवढी वऱ्या वाईट आणि खऱ्या खोट्या रीतीनें आपली तयारी करावी आणि दौलतराव शिंद्यानें मात्र स्वस्थ बसावे, हा कोठला न्याय ! तरी पण दौलतराव शिंद्याच्या पत्रांच्या नकला मुदाम करून त्या इतक्या अगत्याने लिस्टर साहेबाकडे पाठविणारा एखादा बंबुखान—नव्हे एखादा वेडबंबुखान—भेटला, तर असल्या सव्यनिष्ठ आणि स्वामिनिष्ठ अशा मौल्यवानू सदगृहस्थाचा अव्हेर इंग्लिशांनीं

कसा करावयाचा ? लागलांच मार्क्स वेलस्ली यांनी २२ आगस्ट १८०३ रोजी ज. लेक यांना एक गुप्त पत्र लिहून या बंधुखानाबद्दलची हकीकत कळविली, व आणखी असे लिहिले की, सार्वजनिक हिताकरिता असले लोक आपल्या संपर्ही असणे जरूर आहे ! (It will be obvious to your Excellency that the public service may be essentially promoted by securing the attachment and exertions of Bumboo Khan in the present crisis of our affairs.) शिवाय बंधुखान हा गुलाम महंमदखान याला पकडून आपल्या हातांत देत असेल, किंवा गुलाम महंमद हा आपल्या हाताखालील फौजेनिशी ज. पेरेन याच्या सैन्याला जाऊन मिळण्याच्या विचारांत जो आहे, त्याला कांहीं युक्तीने बंधुखान हा जर प्रतिबंध करू शकत असेल, तर तुम्हांला योग्य वाटेल तें बक्षिस तुम्ही त्याला देऊ करावें ! (If your Excellency should be of opinion that the offer of a pecuniary reward is calculated to stimulate the exertions of Bumboo Khan for the accomplishment of either of those purposes, your Excellency is at liberty to convey to him the offer of such a reward to any extent which your Excellency may deem proper.) दुसऱ्याच्या पत्रांच्या चोहून खऱ्या खोट्या नकला कराव्या, त्या कलेक्टराकडे पाठवाव्या, व आपल्या देशांतील लोकांना पकडून इंग्लिशांचे ताब्यांत घावें, असलीं देशद्रोहाचीं कामें करावीं, आणि इंग्लिशांच्यापासून आपलें पोट जाळण्याकरितां बक्षिसें मिळवावीं, अशी त्या वेळची स्थिति होती ! आणि असलीं विश्वासघाताचीं आणि हरामखोरीचीं कामें करण्याकरितां बंधुखानासारखे वेडबंधुखान पुढें येत असत, ही हिंदुस्थान देशाला अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे ! हे आर्यावर्ता, तुझ्यामध्ये जोपर्यंत असले स्वदेशद्रोही आणि विश्वासघातकी लोक आहेत, तोपर्यंत तूं स्वातंत्र्याची आशा कशाला धरावीस !

शीख लोकांना इंग्लिशांनी दिलेली फितुरीची शिकवण.

(१०) दौलतराव शिंद्याचें राज्य उत्तरेकडे आणि वायव्येकडे त्या वेळीं इतकें पसरलें होतें की, तें जवळ जवळ शीख लोकांचा राजा रणजितसिंग याच्या सरहद्दीपर्यंत जाऊन मिडलेलें होतें. तेव्हां रणजितसिंगाची आणि त्याच्या शीख लोकांची कदाचित् दौलतराव शिंद्याला मदत मिळेल, म्हणून त्याच्याकडेही मार्क्स वेलस्ली यांनी संधान बांधण्याला सुरवात केली. दौलतराव शिंद्याचे पदरी इंग्लिशांचा जो रेसिडेण्ट होता, त्याच्या मार्फतीने पूर्वी एक एजन्ट शीख लोकांकडे पाठविण्यांत आलेला होता. त्याच्याच बरोबर फिरून शीख लोकांकडे वेळ प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें पाठविण्याकरितां मार्क्स वेलस्ली यांनी ज. लेक यांच्याकडे कांहीं पत्रें तयार करून धाडलीं होती. शीख लोकांनी इंग्लिशांना मदत करावी, मिदान त्यांनी मराठ्यांना तरी मदत करूं नये, आणि त्यांनी इतकें कार्य केले तर त्यांना ब्रिटिश संरक्षणाखाली

मसईच्या लढाईच्या वेळची परिस्थिति दाखविणारा हिंदुस्थानचा नकाशा .

घेण्यांत येईल आणि त्यांच्याकडून खंडणी घेण्यांत येणार नाही, अशा अटी त्या पत्रांतून सुचविलेल्या होत्या. व दुसरें कांहीं झालें नाहीं, तर निदान शीख लोकांनीं या वेळीं तटस्थ रहावें, अशीही त्यांना विनंति करण्यांत आली होती. त्याप्रमाणें शीख लोक तटस्थ राहिले. पण शीख लोक त्या वेळीं तटस्थ राहिले, म्हणून इंग्रजी वाघांच्या जबड्यांतून पुढें त्यांचीं राज्यें बचावलीं, असें मात्र झालें नाहीं ! सर्वांना एकच अनुभव ! आणि या फितुरीच्या पातकाबद्दल सर्वांना एकच प्रायश्चित्त ! पण ही गोष्ट इतकी दळदळीत असूनही ती त्या वेळीं कोणाला दिसली नाहीं आणि अजूनही ती कोणाला दिसत नाहीं ! हें आश्चर्य नव्हे काय ?

भडोचकडील भिल्ल लोकांतही फितुरीची सांथ.

(११) शिवाला चोहोंकडून वेढतां यावें म्हणून इंग्लिशांनीं या वेळीं आपल्या बाजूनें आपल्या कारस्थानाची अगदीं कमाल करून सोडली होती. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्याच्या बाजूला गुजराथेमध्ये भडोच वगैरे जे कांहीं प्रांत शिवाच्या ताब्यांत होते, तिकडून त्याला मदत मिळूं नये, आणि तेथेही त्याला स्वस्थता राखतां येऊं नये, यासाठीं गुजराथेमध्ये इंग्लिशांकडून एक सैन्य पाठविण्यांत आलें होतें. त्या सैन्याला मदत करण्याला वडोद्याचे गायकवाड फारसे खुषी नव्हते; तरी पण त्यांच्या इच्छेविरुद्धही इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याचा त्यांच्या राज्यांत तळ देऊन भडोचकडील मुख्य तेथील भिल्ल लोकांना फितुर करून काबीज केला.

त्याचप्रमाणें शिंदे आणि भोंसले हे एकत्र होऊन इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढणार, असा संभव दिसत असल्यामुळे शिवाच्याप्रमाणें भोंसल्याचेहि हातपाय तोडण्याच्या कामाकडे इंग्लिशांनीं पूर्ण लक्ष दिलें होतें. भोंसल्याच्या सरहद्दीवरील पूर्वेकडील बरेच प्रांत इंग्लिशांनीं आपल्याकडे या वेळीं जिंकून घेतले. बलसोर, कटक, ओरिसा, हे प्रांत इंग्लिशांनीं युक्तिप्रयुक्तीनें आणि कारस्थानानें काबीज करून घेतल्यामुळे भोंसल्याच्या सामर्थ्यावर या गोष्टीचा त्या वेळीं पुष्कळ परिणाम झालेला होता.

वर दिलेली हकीकत लक्षात घेऊन आपण हिंदुस्थानच्या नकाशाकडे पाहिलें, तर इंग्लिशांनीं शिंदे आणि भोंसले यांना अंतःस्थ रीतीनेच फक्त चोहों बाजूनीं घासलें होतें, असें नसून वाह्य दृष्टीनेही त्यांनीं शिंदे आणि भोंसले यांना चारी दिशांनीं वेढून टाकिलें होतें. दक्षिणच्या बाजूला पुणे, म्हैसूर आणि हैदराबाद हीं संस्थानें इंग्लिशांच्या सत्तेखालीं आंललीं असल्यामुळे दक्षिणची बाजू पूर्णपणें बंद झालेली होती. त्याचप्रमाणें ओरिसा, कटक, बलसोर, वगैरे ठिकाणें नवीन घेतलेलीं असल्यामुळे आणि बंगालचा मुख्य तर पूर्वांच इंग्लिशांकडे असल्यामुळे पूर्वेच्या मितीलाही कोठें फट राहिलेली नव्हती. त्या नंतर उत्तरेकडे आपण पाहूं लागलों, तर गंगा आणि यमुना यांच्यामधील अंतर्वेदी, कुंदेलखंड, शीख लोकांची संस्थानें, होळकरचा मुख्य वगैरेही सगळे उत्तरेकडील प्रांत

इंग्लिशांनीं आपल्या कारस्थानाच्या मंत्रानें भारून टाकलेले होते. आणि पश्चिमेकडे गायकवाडचा मुलूख, सुरत, भडोच, वगैरे ठिकाणेंही व्यापलीं गेलेलीं असल्यामुळें तिकडूनही आशेचा किरण येण्याला जागा नव्हती. अशा रीतीनें शिंदे आणि भोसले हे या वेळीं चारी दिशांनीं कोंडले गेलेले होते !

येथपर्यंत वर दिलेल्या इंग्रजी फितुरीच्या अकरा उदाहरणांच्या स्वरूपानें इंग्रज लोकांनीं आपल्या स्वयंभू कपटदेवतेच्या पिंडीवर या अकरा विश्वासघातांची जीं एकादृशी चालविली होती, तिच्या आवर्तनांपासून त्यांना कशी फलप्राप्ति झाली, हें पुढें लवकरच दिसून येईल.

असईच्या लढाईच्या पूर्वी इंग्लिशांनीं करून ठेवलेल्या फितुरीचीं वर्णने जीं वर सांगितलीं आहेत, तीं तेवढीच आहेत म्हणून तीं तेथें संपविण्यांत आलीं, असें कोणी समजण्याचें कारण नाही ! इंग्लिश मुत्सद्यांचीं डोकीं हिंदुस्थानांत फितुरी उत्पन्न करण्याच्या बाबतींत इतकीं सुपीक आहेत कीं, त्यांच्या फितुरीपैकीं ज्या उघडकीस आलेल्या आहेत, त्यांचेही वर्णन इतक्या थोडक्यांत संपणें शक्य नाही ! येथपर्यंत जीं फितुरीचीं उदाहरणें देण्यांत आलेलीं आहेत, तीं अगदीं ठळक आणि सामान्य स्वरूपाचीं म्हणून निवडून देण्यांत आलीं आहेत. परंतु किरकोळ आणि वैयक्तिक स्वरूपाचीं अशीं या वेळचीं अजूनही कित्येक उदाहरणें शिल्लक आहेत. आणि त्यांचा परिस्फोट या कथानकांत पुढें योग्य त्या त्या ठिकाणीं योग्य अशा निंदाव्यंजक शब्दांनीं यथास्थित रीतीनें करण्यांत येईल. आपल्या देशाचे जुने इतिहास हे सगळ्यांना माहीतच आहेत. ते जुने इतिहास आज फिरून वाचावयाचे असतील, तर त्यांतून आपल्याला नवीन काहीं शिकतां आलें, तरच ते वाचण्यापासून काहीं फायदा; नाही तर असईच्या लढाईत इंग्लिशांचा जय झाला, हें शाळेंतून शिकून बाहेर पडलेल्या प्रत्येक मुलानें घोकलेलेंच आहे ! पण त्या लढाईत आपल्या लोकांचें काय चुकलें आणि इंग्लिशांनीं काय काय अंतःस्थ कारस्थानें केल्यामुळें त्यांना जय मिळाला, या गोष्टींचें बारकाईनें अध्ययन करून जुन्या इतिहासावरून आपल्या भावी इतिहासावर सुयशस्कर असे परिणाम घडवून आणण्याकरितां आपण हे इतिहास नव्या आणि निराळ्या दृष्टीनें वाचले पाहिजेत.

इंग्लिशांनीं वसईस बाजारावाच्यापाशीं वसईचा जो तह केला, त्याचा उल्लेख पूर्वी करण्यांत आलेला आहे. तहांनीं वास्तविक पाहिलें असतां लढाया मिटविल्या पाहिजेत; पण वसईचा दुर्दैवी तह असा होता कीं, त्यानें लढाया मिटविण्याच्या ऐवजीं उलट जास्तच लढाया पेटविल्या ! त्या तहाच्या योगानें फक्त असईचाच लढाई उत्पन्न केली, असें नसून असई, आरगांव, अलीगड, दिल्ली, लखनवारी, दीग, भरतपूर, वगैरे अनेक ठिकाणीं या वसईच्या तहानें लढाईच्या ज्वाळा भडकवून दिल्या ! हा वसईचा तह इ. स. १८०२ च्या अखेरीस झाला खरा; परंतु त्यानें पेटविलेली आग पुढें दोन तीन वर्षेपर्यंत एकसारखी जळत होती ! तसेंच हा वसईचा तह वसईसारख्या समुद्रकाठच्या

एका लहानशा गांवांत झाला खरा; पण ग्रान्यामुळें उत्पन्न झालेल्या धरणीकंपाचे धके हिंदुस्थानच्या बहुतेक भागांतून वसल्यावांचून राहिले नाहींत ! या वसईच्या तहाच्या सुहंगानें मराठा कॉन्फिडरसीची भव्य इमारत कोसकून पडली; आणि त्याच पायावर इंग्लिशांनीं आपल्या राज्याची इमारत उभारण्याला सुरवात केली ! इतक्या या सगळ्या अनेक गोष्टींचें खापर जरी या वसईच्या तहाच्या बोक्यावर फोडणें जरूर आहे, तरी हा विचारा वसईचा तह केवळ निमित्ताला कारण झाला, असेंही म्हणण्याला हरकत नाहीं. कारण, वसईच्या तहाच्या पूर्वीपासूनच इंग्लिशांनीं आपले हे सगळे डाव रचून ठेविलेले होते; व ते केवळ कोणत्या तरी एकाद्या योग्य संधीची वाट पहात बसलेले होते. टिपू आणि निजाम या दोघांची राजसत्ता आपल्या हाताखाली घालून झाल्या-नंतर इंग्लिशांच्या राज्यतृष्णेची वक्र आणि वखवखलेली दृष्टि मराठ्यांच्या साम्राज्याकडे वळलेली होती. परंतु नानाफडणवीस जिवंत होते, तोंपर्यंत त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. परंतु नानांच्या मृत्यूनंतर एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीपासून इंग्लिशांना पाहिजे होती तशी परिस्थिति पुण्याच्या दरबारामध्ये उत्पन्न होऊं लागली. व त्यामुळें इंग्लिशांना पेशव्यांच्या कारभारांत हात घालण्याला संधि सांपडली. वसईचा तह झाल्यावर बाजीरावसाहेबांना फिहान पुण्याच्या गादीवर आणून बसवावयाचें या निमित्ताने इंग्लिशांनीं आपल्या मोठमोठाल्या फौजा मराठ्यांच्या राज्यांत आणण्याला सुरवात केली. निजामाच्या सरहद्दीवर कर्नल स्टीव्हनसन याच्या हाताखाली मार्किंस वेलस्ली यांच्या हुकमावरून एक मोठें लष्कर जय्यत तयार करून ठेवण्यांत आलेले होते; व म्हैसूरच्या सरहद्दीवर हरिहर या ठिकाणी खुद्द जनरल वेलस्ली यांच्या हाताखाली जमा झालेलें इंग्लिश सैन्य आपल्याला पुण्याला जाण्याला केव्हां हुकूम मिळतो, याची वाट पहात बसलेले होते. त्याप्रमाणें अखेरीस पेशव्याला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याचें निमित्त उत्पन्न झाल्याबरोबर या दोन्ही सैन्यांना पुण्याकडे चाल करून येण्याचें हुकूम सुटले. व त्याप्रमाणें हैद्राबादेहून निघालेलें कर्नल स्टीव्हनसन यांच्या हाताखालील सैन्य आणि हरिहरहून निघालेलें जनरल वेलस्ली यांच्या हाताखालील सैन्य या दोन सैन्यांची गांठ ता. १५ एप्रिल १८०३ रोजीं सोलापूर जिल्ह्यांतील अककूज ह्या ठिकाणी पडली. नंतर तीं दोन्ही सैन्ये कांहा दिवसांनीं पुण्यांत येऊन पोहोचलीं; व त्यांनीं मे महिन्यामध्ये बाजीरावाला गादीवर बसविण्याचा देखावा करून दाखविला.

ही एवढी मोठी परकीय सैन्ये पेशव्यांनीं आपल्या राज्यांत येऊं दिलीं, ही मोठी चूक केली. बाजीरावाला गादीवर बसविण्याकरितां एवढ्या मोठ्या प्रचंड सैन्याची मुळींच आवश्यकता नव्हती. ● बाजीरावसाहेब पुण्यांतील आपल्या स्वतःच्या गादीवर बसण्याकरितां आले, तर त्यांना अडविण्याकरितां कांण पुढें येणार होतें ! दौलतराव शिंदे हा तर पूर्वीच हिंदुस्थानांत निघून गेलेला होता. आणि इंग्लिश लोक बाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याकरितां घेऊन येत आहेत, ही बातमी

ऐकल्याबरोबर यशवंतराव होळकर हाही पुण्यांतून निघून चांदोरच्या मुक्कामाकडे चालता झाला होता. त्याचप्रमाणे यशवंतराव होळकर यांनी तात्पुरते पेशव्यांच्या गादीवर बसविलेले अमृतराव यांचाही बाजीरावाला विरोध करण्याचा विचार नसून तेही यशवंतराव होळकराच्या पाठोपाठच जुन्नरला निघून गेले होते. अमृतराव पेशवे हे पुणे शहर जाळून टाकणार आहेत, अशी एक या वेळीं बातमी उठविण्यांत आलेली होती. पण ही बातमी अगदी खोटी होती. व इंग्लिशांना फितूर झालेल्या कोणा तरी लोकांकडून ही बातमी मुद्दाम उठविण्यांत आलेली असली पाहिजे. कारण, अमृतराव हे काय म्हणून पुणे जाळतील ? ते या पेशवाईच्या पदासाठीं केव्हांच फारसे उत्सुक नव्हते. व त्यांना जर पुणे जाळावयाचेच होतें, तर मग त्यांनीं तें कां जाळलें नाहीं ? अमृतराव पुणे जाळणार, ही अशा रीतीनें उठविलेली खोटी बातमी पुण्याचे रेसिडेंट, कर्नल क्लोज, यांनीं ज. वेलस्ली यांना कळविली. व त्यानें ताबडतोब पुण्याला यावे यासाठीं त्यांना त्यानें हें एक निमित्त उत्पन्न करून दिलें. याच्याशिवाय या बातमीमध्ये दुसरें कांहींच तथ्य नव्हतें. आणि अखेरीस दरकूच दरमजल करीत ज. वेलस्ली हे ता. २० एप्रिल रोजीं जेव्हां पुण्यांत येऊन पोहोचले, तेव्हां पुण्यांत कोठेही आग लागलेली नव्हती ! किंवा कोणतेही वाडे सत्वर येऊन विज्ञविण्याचें काम ज. वेलस्ली यांना करावें लागलें नाहीं ! पण इंग्लिशांना पुण्यांत येण्याला तडकाफडकीचें कांहीं तरी एक जें निमित्त पाहिजे होतें, तें मात्र या आगीच्या सबबीनें त्यांना मिळालें ! व या निमित्तानें इंग्लिशांचें सैन्य पुण्यांत येऊन घुसलें ! पुण्यांत बाजीरावाला गादीवर बसविण्याकरितां किती सैन्याची जरूरी आहे, हें बाजीरावसाहेबांनीं वसईस अंदाजानें ठरवून तितकेंच सैन्य इंग्लिशांनीं पुण्यांत आणावें, अशी अट त्यांनीं घालावयास पाहिजे होती. परंतु अशोकवनांतील एका पडलेल्या फळाची आज्ञा मिळाल्याबरोबर मार्तानीं जशी सगळी लंका हालवून सोडली, त्याप्रमाणें बाजीरावसाहेबांना गादीवर बसविण्याकरितां पुण्यांत जरूरीपुरतें कांहीं थोडेंसें सैन्य आणण्याची संधि मिळाल्याबरोबर त्या निमित्ताच्या पांवरुणाखाली इंग्लिशांनीं निजामच्या आणि म्हैसूरच्या मुलखांतील आपलें बहुतेक सारें लष्कर पुण्यांत आणून भरलें. पण इतक्या मोठ्या सैन्याची बाजीरावाला गादीवर बसविण्यासाठीं पुण्याच्या मुलखांत आवश्यकता होती कोणती ? सारांश, पेशव्यांना गादीवर बसविण्याचें हें बाह्यात्कारी ढोंग दाखवून खरोखर मराठा कॉन्फिडरसीची जूट मोडून टाकावयाची, हाच इतकें सैन्य आणण्यांत इंग्लिशांचा हेतु होना, हें उघड होत आहे.

ज. वेलस्ली हे हरिहरदून पुण्यास येण्याकरितां निघाले, त्या वेळीं पेशव्यांच्या मुलखांतून जानांना कदाचित् कोणी आपल्याला अडथळा करतील, अशी त्यांना भीति वाटत होती. व त्यासाठीं त्यांनीं कांहीं युक्त्याही योजिलेल्या होत्या. ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालील सैन्य जवळ जवळ अकरा हजार होतें. व हैद्राबादेहून क. स्टीव्ह-

नसन यांच्या हाताखाली निघालेले सैन्य सुमारे आठ हजार होते. व त्याशिवाय क. स्टीव्हनसन यांच्या सैन्याबरोबर निजामाचे सहा हजार पायदळ आणि नऊ हजार घोडेस्वार इतके सैन्य होते. असे मि. थॉर्न याचे आंकडे आहेत. या आंकड्यांप्रमाणे हे सगळे मिळून एकंदर सैन्य चवतीस हजार होते. ज्या पुण्यांत शिंदे नव्हते, होळकर नव्हते, अमृतराव नव्हते, किंवा त्यांना लावलेली आगही नव्हती, त्या पुण्यांत स्वतःच्या वंशपरंपरेच्या बाजीरावाच्या मालकीच्या गादीवर त्याला नेऊन बसविण्याकरिता ३४,००० सैन्य लागते काय ? तेव्हां ह्या इतक्या प्रचंड सैन्याचा हेतु वर सांगितल्याप्रमाणे उघडच होता. आणि हे इतके मोठे सैन्य हैद्राबादेहून आणि हरिहराहून पुण्याला येईपर्यंत त्याला कोणी अडथळा केला नाही, यावरूनही अडथळा करण्याची कोणाला फारशी बुद्धि नव्हती; व इतक्या मोठ्या सैन्याला अडथळा करणे शक्यही नव्हते. तरी पण इतके मोठे सैन्य बरोबर असताही चोराच्या मनांत चांदणे या म्हणीप्रमाणे इंग्लिशांना मात्र थोडीबहुत भीति वाटतच होती. आणि दक्षिण महाराष्ट्रातील कोणी जहागीरदार या इंग्लिश सैन्याच्या विरुद्ध अडथळा करण्याला पुढे आले, तर त्यांचे पारिपत्य करण्या-विषयी ज. वेलस्ली यांना वरून हुकूम मिळालेले होते. पण महाराष्ट्रामध्ये असा प्रसंग येतो आहे कशाला ? दक्षिण महाराष्ट्रातील पटवर्धन वगैरे कांहीं सरदार या वेळी इंग्लिशांना आपल्या घरांत घेण्याला इतके उत्सुक झालेले होते की, त्यांच्याकडून इंग्लिशांना विरोध होणे शक्यच नव्हते. पहिल्याने बाजीरावाने इतके मोठे सैन्य पुण्यास येऊं घाव-याचे नव्हते. पण बाजीराव चुकला असला, तर त्याच्या सरदारांपैकी तरी कोणी असा विचार करावयाला पाहिजे होता की, हे आपल्या नाकापेक्षा जड होणारे मोर्ते—हे इंग्रजांचे चवतीस हजार सैन्य—आपल्या मुलखांत येते आहे कशाला ? आणि याचा आपण इतका आदरसत्कार करतो आहो कशासाठी ! पण हा सुविचार आपत्काली कोणाला सुचणार ? जे पुढे आपले राज्य आपल्यापासून हिरावून घेणार, त्यांना आपल्या पूर्वजांनी मोठ्या इतमामाने पुण्यामध्ये आणले ! राजे आणि त्यांचे सरदार अशा रीतीने मूर्खपणाने आणि फितुरीने आधी आपल्या अकला आणि मागाहून आपले स्वातंत्र्य घालविण्याला उद्युक्त होत असता महाराष्ट्रातील निदान सामान्य लोकांनी तर या गोष्टीचा कांहीं विचार करावयाला पाहिजे होता. पण तसेही कांहीं झाले नाही.

या प्रसंगासंबंधाने आणि या इंग्रजी लष्करासंबंधाने एका इतिहासकाराने पुढील-प्रमाणे उद्गार काढले आहेत. "At every step they were welcomed as deliverers; and nearly all the chiefs on the line of the route joined their forces to the British army and advanced with it to Poonah." या वाक्यांत असे म्हटले आहे की, इंग्लिशांचे हे सैन्य आपली मुक्तता करण्याकरिता येत आहे असे मानून ठिकठिकाणच्या लोकांनी त्यांचे स्वागत केले ! हे इंग्रजी सैन्य महाराष्ट्रातील लोकांची मुक्तता करणा-

करितां येत हातें खरेच ! पण तें सैन्य महाराष्ट्रांतील लोकांची कशापासून मुक्तता करण्याकरितां येत होतें ? महाराष्ट्रांतील लोक त्या वेळपर्यंत स्वराज्याच्या आणि स्वातंत्र्याच्या दुःखांत सांपडलेले होते; त्या स्वराज्याच्या आणि स्वातंत्र्याच्या दुःखापासून त्यांना सोडविण्याकरितां हें इंग्रजी सैन्य येत होतें, असा याचा अर्थ असेल, तर तो मात्र अक्षरशः खरा आहे! जें सैन्य आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य नाहींसें करून टाकण्याकरितां येत होतें, त्या सैन्याचें महाराष्ट्रांतील लोकांनां आणि महाराष्ट्रांतील सरदारांनां आगतस्वागत करावें, याच्यापेक्षां महाराष्ट्राचा आणखी राष्ट्रीय अधःपात तो काय व्हावयाचा राहिला होता?

शिवाय हें सैन्य येऊन काय करणार होतें ? तर बाजीरावाला गादीवर बसाविणार होतें ! शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमापासून तो नानाफडणविसांच्या बुद्धिमतेपर्यंत ज्या मराठ्यांनां शेंकडो राजांना पदच्युत केलें आणि शेंकडो राजांना त्यांच्या तक्तांवर फिरून बसविलें—फार काय, ज्यांनीं दिल्लीचेंही तक्त फोडलें आणि ज्यांनीं त्याच दिल्लीच्या तक्तावर मोगल बादशहांना बसविलें,—त्या मराठ्यांच्या राजाला गादीवर बसाविण्याकरिता त्या मराठ्यांच्या मुलखांतून या इंग्रजी सैन्यानें लोकांचें आगतस्वागत स्वीकारित हरिहरपासून पुण्यापर्यंत पटवर्धनांच्यासारख्या मुलखांतून अप्रतिहतपणें यावें, याच्यासारखी मराठे लोकांना दुसरी काळिमा कोणती होती ! बाजीरावसाहेबांनां जर आपल्या पूर्वजांच्या पूर्वपीठिकेचें आणि पूर्वपराक्रमांचें थोडेंसें तरी स्मरण केलें असतें, तर “ मला गादी मिळाली नाहीं तरी हरकत नाहीं, पण या परकीय सैन्याच्या मदतीनें मिळणाऱ्या गादीवर मी बसावें, ही गोष्ट माझ्या हातून कधींही घडणार नाहीं ! ” असेच उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले असते ! बाजीराव साहेबांनां हें लक्षांत आणावयाला पाहिजे होतें कीं, इंग्रजांना पुण्यांत पाय टाकूं यावयाचा नाहीं, हा तर आपल्या पूर्वाच्या मुत्सद्यांचा बाणा ! व त्यासाठीं तर नानाफडणवीस, महादजी शिंदे, हरीपंततात्या फडके आणि दुसरे शेंकडो मराठे सरदार वडगांवच्या लढाईत इंग्लिशांना अडवून धरण्याकरितां पुढे सरसावले ! असें नसतें, तर बोरघाटामध्ये जे शेंकडों शूर मराठे शिपाई ठिकठिकाणीं लढले आणि प्रत्येक डोंगरांतील वाट अडवीत असतांना मरण पावले, त्यांनीं आपले प्राण कशाला खर्चा घातले असते ? त्या वडगांवच्या लढाईच्या वेळीं घाटांतून आणि डोंगरांतून ठिकठिकाणीं मरून पडलेल्या आपल्या जातभाईंच्या आणि आपल्या देशवांधवांच्या छातींवर पाय देऊन आणि त्यांचीं पवित्र हाडे परकीयांच्या घोड्यांच्या टापांखालीं तुडवून बाजीरावसाहेब परदेशीं पलटणांच्या संरक्षणाखालीं जेव्हां पुण्यास येत होते, त्या वेळीं तो असह्य देखावा पाहून त्या वडगांवच्या लढाईत मरून पडलेल्या लोकांना काय वाटलें असेल ! त्या मृत वीरांचे आत्मे रडले असतील, ओरडले असतील, किंचाळले असतील हळहळले असतील, आणि त्यांचे हात—मरणानंतर गळून पडलेल्या आपल्या त्या तरवारी कोटें आहेत म्हणून शोधूं लागले असतील !

अशा रीतीने पुण्यांत येऊन पोहोचलेल्या बाजीरावसाहेबांना ज्या दिवशी इंग्रजांनी पुण्याच्या गादीवर बसविले, त्या दिवशी पुण्याच्या लोकांना मोठा आनंद झाला, म्हणून इंग्लिश इतिहासकारांनी वर्णन केलेला आहेत. पण पुण्यातील लोकांना या देखाव्याने खरोखरच आनंद झाला असेल काय ? इंग्रजांना फितुर झालेले कांहीं लोक आणि केवळ स्वार्थदृष्टीचे कांहीं तोंडपुजे लोक यांना कदाचित् या गुलामगिरीच्या मंगलाभिषेकाचा देखावा पाहून आनंद वाटला असेल. पण या थोड्याशा लोकांव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाला आनंद वाटला असेल, हे शक्य दिसत नाही. त्या दिवशी सलामीच्या ज्या तोफा उडवावयाच्या होत्या, त्यांच्या तोंडात बळच कोणी दाहू कांबल्यामुळे त्यांनी मोठाल्या, पण फुसक्या, गर्जना केल्यासारखे दिसले असेल. पण आपल्या देशाच्या शत्रूंची दाणादाण करून देण्याकरिता ज्या तोफांचा जन्म आणि आपल्या देशाच्या शत्रूंची आपण छाती फोडून टाकू अशी ज्या तोफांची महत्त्वाकांक्षा, त्या मराठ्यांच्या तोफांना इंग्लिशांच्या मदतीने बाजीरावाला मिळालेल्या गादीबद्दल जेव्हा बळजबरीने आनंद व्यक्त करावयाला लावण्यांत आले असेल, तेव्हा त्यांचे सर्वांग स्वदेशभक्तीच्या संतापाने संतप्त होऊन गेले असले पाहिजे ! बाजीरावसाहेबांना गादीवर बसविण्यांत आले, त्या दिवशी पुण्यातील कांहीं देशद्रोही लोकांना आनंद झाला असेल; पण त्या दिवशी पुण्यातील बाकीच्या लोकांना दुश्चिन्हें काय काय झाली असतील, याचे कोणी वर्णन केलेले आहे काय ? त्या दिवशी किती तरी लोकांना अपशकुन झाले असतील ! त्या दिवशी चंद्राला खळें पडलेले किती तरी लोकांनी पाहिले असेल ! त्या दिवशी किती तरी भयंकर कुयोग असलेले ज्योतिष्यांना आपापल्या पंचांगातून दिसले असतील ! आणि त्या दिवशी किती तरी अशुभ ग्रहांच्या युति आकाशांत झाल्या असतील ! कोणी उल्कापात झालेले पाहिले असतील, कोणी भालूंचे भेसूर शब्द ऐकले असतील, कोणी घोड्यांच्या डोळ्यांतून गळालेले अश्रु पाहिले असतील, आणि कोणी निरनिराळ्या ठिकाणच्या देवळांतील देवतांना घाम सुटलेले पусले असतील ! कोणाच्या निशाणांच्या काठ्या मोडल्या असतील; आणि कोणाच्या पालखीचे दांडे दुभंग झाले असतील ! कोणाला दिवसास भयंकर दुश्चिन्हें झाली असतील आणि रात्री भयंकर स्वप्ने पडली असतील. इंग्लिशांनी बाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर आणून बसविले, म्हणून पुण्यातील लोकांना आनंद झाला, ही कल्पना आतांच्याही पुण्याच्या लोकांना जर असह्य आहे, तर त्या कल्पनेने त्या वेळच्या लोकांना आनंद कोठून होणार ? फार काय, पण ज्या बाजीरावसाहेबांना इंग्लिशांनी गादीवर बसविले, त्या खुद्द बाजीरावसाहेबांना तरी त्या वेळी आनंद झाला असेल किंवा नसेल, याबद्दलही शंकाही आहे. आणि पुढील इतिहासावरून व कृतीवरून बाजीरावसाहेबांनाही फारसा आनंद झालेला नसावा, असेच दिसते. कारण, गुलामगिरीच्या सोनेरी बिडीमध्ये आणि पास्तंच्याच्या अभ्रनकलशामध्ये

काणाला गोडी वाटणार आहे ! आणि खुद्द बाजीरावसाहेबांच्या मनाचीच जर ही स्थिति असेल, तर बाकांच्या लोकांना इंग्लिशांना ता. ६ मे १८०३ रोजी केलेल्या या शोकपर्यवसायी प्रहसनापासून आनंद होणे कसे शक्य असणार ?

या वेळीं जरी नानाफडणर्वास म्हणून गेलेले होते, तरी ज्यांना भविष्यकाळाच्या काळाखातील गोष्टी अंतर्ज्ञानाच्या दिव्यानें दिसू शकतात, असे कांहीं लोक त्या वेळीं पुण्यामध्ये होते. ते चिंताग्रस्त होऊन आणि आपल्या कपाळाला हात लावून स्तब्ध बसले असतां त्यांच्या त्या ध्यानस्थ स्थितीमध्ये त्यांच्या डोळ्यापुढें त्यांना पुढें होणारे काय काय अनर्थ दिसले नसतील ! त्यांना असईचे आणि आरगावचे रणक्षेत्र दिसलें असेल ! आणि त्या रणक्षेत्रावर आपल्या लोकांपैकी कांहीं मरण पावलेले आणि कांहीं पळत सुटलेले लोक त्यांना दिसले असतील ! आपल्या सैन्याची निशाणे इंग्लिश लोक हस्तगत करित आहेत आणि आपल्या तोफा इंग्लिशांचे वैल ओढून नेत आहेत, असे त्यांनी पाहिलें असेल ! अशीरगड आणि गाविलगड हे किल्ले उंच डोंगरांच्या शिखरांवरून खाली कांसळून पडलेले त्यांनी पाहिले असतील ! दिल्ली, अलीगड, लासवारी, दीग, वगैरे ठिकाणचे पराभव त्यांनी पाहिले असतील ! इतकेंच नव्हे, तर त्यांनी आपली ज्ञानदृष्टि थोडी जास्त विस्तृत केल्यावर त्यांना आणखीही कित्येक गोष्टी दिसल्या असतील ! त्यांना खडकीचा पराभव आणि अष्ट्याच्या रणमैदानावरील बापूगोखल्यांचा मृत्यु हेही दिसले असतील ! बाजीरावाच्या शनवारच्या वाज्यावर बाळाजीपंतांनी चढविलेलें इंग्रजांचें निशाण आणि ब्रह्मावर्ताच्या गंगेच्या कांठां स्नानसंध्या करित बसलेले बाजीराव, यांचेही काळ्या रंगातील चित्रपट दुदैवानें त्यांना दाखविले असतील ! आणि हे सगळे चित्रपट पाहून ते अगदीं घाबरून गेले असतील ! आणि ते मध्येच ओरडून म्हणाले असतील की, “ अरे हे दुदैवा ! अरे हे भविष्य काळा ! तुम्ही हें आम्हांला काय दाखवित आहां ! थांबा ! जर असलीच भविष्यकाळाचीं चित्रे पहावयाचीं असतील, तर त्यापेक्षा ही अंतर्दृष्टि आणि हें दूरदर्शनाचें सामर्थ्य नसलेलें बरें ! ” आणि असें म्हणून त्यांनी आपली समाधीची अवस्था मोठ्या बळजबरीनें मोडून ते फिरून आपल्या सभोवतालच्या जागृतावस्थेमध्ये लीन झाले असतील !

असो. अशा प्रकारचा हा बाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याचा वैधव्यपर्यवसायी लग्नसोहळा समाप्त झाल्यानंतर इंग्लिश लोक पुढल्या तजविर्जाला लागले. वसईच्या तहामध्ये अशी एक अट होती की, बाजीरावाच्या संरक्षणासाठी इंग्लिशांनी पुण्यामध्ये सहा हजार फौज ठेवावी. या तहाच्या अटीप्रमाणे त्यांनी पुण्यामध्ये ज. वेल्स्ली यांच्या बरोबर तितकी सहा हजार फौज आणली असती, तर त्यांत कांहीं वावगे झाले नसतें. व तेवढी फौज पुरेशीही झाली असती. पण भटाला ओसरी दिल्याबरोबर भटानें सर्व धरभर हातपाय पसरावे, त्याप्रमाणे इंग्लिशांना सहा हजार फौजेची परवानगी तहाच्या अन्वये मिळालेली असताना त्यांनी पुण्यामध्ये एकदम

३०।३५ हजार फौज आणून सोडली. या कृत्यांतील त्यांचा हेतु अगदी स्पष्ट होता. बाजीरावाचे संरक्षण हा त्यांतील केवळ एक अंगभूत हेतु असून मराठा संघाची जूट फोडून दौलतराव शिंदे याचे जय्यत लष्कर आणि अजिंक्य तोफा यांचा नाश करावयाचा आणि त्याच्या आश्रयाखाली जी फ्रेंचांची सत्ता बळावन चाललेली होती ती नामशेष करावयाची, असे त्यांचे यांत अनेक अंतःस्थ हेतु होते. म्हणून त्यांनी ते साधण्याला आतां उघड रीतीने सुरवात केली. व त्यासाठीं आम्ही पेशव्यांच्यापार्शी जो वसईचा तह केलेला आहे, त्याला तुमचा मान्यता असावी, अशाविषयी इंग्लिशांनीं दौलतराव शिंदे यांच्यापार्शी बोलणे मुरू केलें. वसईच्या तहाची बातमी दौलतरावाला समजली, तेव्हां त्याला ती गोष्ट फारशी आवडली, असे नाही. महादर्जा शिंद्यांच्या वेळेपासून पुण्याच्या दरबारामध्ये आपलें जें वजन होतें, तें या वसईच्या तहानें इंग्लिश लोक मध्ये बुसल्यामुळें आतां जाणार, ही गोष्ट शिंद्यांच्या लक्षांत येऊन चुकली. तरी पण तो इंग्लिशांच्या विरुद्ध होता, असें नाही. व ही गोष्ट इंग्लिश इतिहासकारांनींही कबूल केली आहे. तरी पण या वसईच्या तहाच्या बाबतीत काय धोरण ठरवावयाचे, हें रघोजी भोंसले यांच्याशीं विचारविनिमय करून ठरवावें, असें त्यानें ठरविलें. व त्या हेतूनें आपल्या बरोबर आपलें कांहीं सैन्य घेऊन दौलतराव शिंदे उज्जनीहून निघाला, तो ता. २३ फेब्रुवारी १८०३ रोजीं बऱ्हाणपूर मुक्कामीं येऊन दाख ६ झाला. पण वसईच्या तहाच्या बाबतीत दौलतराव काय धोरण स्वीकारणार, हें जाणण्याची इंग्लिशांना उत्कट इच्छा झालेली असणें स्वाभाविक होतें. म्हणून ते जाणण्याकरितां आणि शिवाय शिंद्यांच्या काय हालचाली होतात याच्यावर बचक ठेवण्याकरितां शिंद्यांच्या दरबारचा इंग्लिशांचा रेसिडेंट, मि. कोलिन्स, याला त्यांनीं दौलतरावाच्या पाठापाठ पिटाळलें. आणि तो ता. २७ फेब्रुवारी १८०३ रोजीं बऱ्हाणपुरास येऊन पांहांचला. व वसईच्या तहाबद्दल काय तें उत्तर देण्याविषयी तो शिंद्याला घाई करूं लागला.

पण दौलतरावाला या बाबतीत इतकी घाई नव्हती, शिंदे आणि हांळकर यांच्या आपसांत लढाया चाललेल्या होत्या. त्यामुळें या बाबतीत होळकराचा सल्ला घेणें शिंद्याला अशक्य होतें. म्हणून स्वाभाविक रीतीनेच शिंद्याचे लक्ष रघोजी भोंसल्याच्या सल्लामसलतीकडे वळलें. शिंदे व हांळकर हे दोघेही तरुण होते. पण रघोजी भोंसले हे वयानें पोक्त, पराक्रमानें शूर आणि व्यवहारज्ञानाने चतुर असे होते. शिवाय साताराच्या महाराजांच्या वंशातीलच ते असल्यामुळें त्यांचे वजन बाकीच्या सरदारांपेक्षां स्वाभाविकपणेंच जास्त होतें. म्हणून त्यांनीं सगळ्या मराठे सरदारांचा संघ फिरून एकत्र कसा जमवून आणावा याच्याबद्दल विचार चालविला होता; व त्या दृष्टीनें वसईच्या तहाबद्दल काय धोरण ठेवावयाचें, हे ठरविलें जावयाचें होतें. शिवाय या बाबतीत खुद्द बाजीरावसाहेब यांचें काय मत आहे, हेंही

आपच्याला समजणें जरूर आहे, असें शिंदे आणि भोंसले यांना वाटत होतें. व तुम्ही पुण्यास यावें, असा वाजीरावसाहेवांकडून शिधाकडे निरोपही गेलेला होता; व त्या कामाकरितां खुद्द बाळोबा कुंजर यांनाही वाजीरावसाहेवांनीं शिंदे आणि भोंसले यांच्याकडे पाठविलें होते. तेव्हां पेशवे, भोंसले, शिंदे, आणि होळकर, या सगळ्यांच्या खलवतामधून जें धोरण ठरेल, तें आपलें वसईच्या तहाबदलचें धोरण होय, असें दौलतराव शिंदे उत्तर देणार, हें अगदीं उघड होतें, व त्यासाठीं त्यांना कांहीं वेळ थांबणें जरूरच होतें. आणि म्हणून दौलतराव शिंदे इंग्लिश रेसिडेंट, मि. कॉलिन्स, यांना असें सांगत होते कीं, रघोजी भोंसले यांची आणि आपली गांठ पडल्यानंतर मग जें काय ठरेल, त्याप्रमाणें तुम्हांला उत्तर सांगण्यांत येईल. परंतु इंग्लिशांना अशी परिस्थिति उत्पन्न होऊं देणें इष्ट नव्हतें. पेशवे, भोंसले, शिंदे आणि होळकर, यांना नुसत्या सल्लामसलतीसाठीं एकत्र होऊं दिलें, तरी देखील त्यांत आपल्या कारस्थानाला अपायच आहे, हें इंग्लिश लोक जाणून होते. व त्यामुळे या चौघांच्या सल्लामसलतींमध्ये जितके व्यत्यय आणतां येतील, तितके आणण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला होता. होळकराला त्यांनीं आर्धाच बराचसा आपल्या वाजूला वळवून घेतलेला होता, हें पूर्वी सांगण्यांत आलेलेंच आहे. तरी पण या वसईच्या तहाच्या विरुद्ध आपण सर्व मराठे सरदारांनीं एकत्र झालें पाहिजे, ही कल्पना होळकराच्या डोक्यांत नव्हती असें नाहीं. या बाबतींत यशवंतराव होळकरानें रघोजी भोंसल्यांकडे जें एक पत्र पाठविलेलें उपलब्ध आहे, तें पुढें देण्यांत येत आहे. तें असें:—

श्रीमहाळासाकांत चंद्र १० जमादिलावल
सन १२१३ (इ. स. १८०३)
नजीक देऊळगांव राजा.

राजश्री रघुजी भोंसले सेनासाहेब सुभा गोसावी यांसी सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित यशवंतराव होळकर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत असावें. विशेष. इंग्रजांस स्वराज्याचा लोभ उत्पन्न होऊन चाल करावी या इराद्यांत बहुत दिवस होतेच. प्रस्तुत श्रीमंत रा. वाजीरावसाहेब अनुकूल हें निमित्त्यास कारण होऊन पुण्यास येऊन अर्लीकडे चाल करून नगरचा किल्ला घेतला. आपल्यापार्शां वकील होता तो न पुसतां उठून गेला. नवावाकडील फौज व दळ येथे औरंगाबादेनजीक आहेत. त्यांची चाल पाहून आपण व राजश्री दौलतराव शिंदे सडे होऊन भांदोल्याचे घाटावर चहून त्याची आपली छेटी थोडी आहे म्हणून वर्तमान ऐकतां. त्यास आजपयत फूट होती. याजमुळे त्याचा इतका पसार झाला. प्रस्तुत आपली त्रिवर्गाची एकदिली झाली. तेव्हां स्वराज्यांतिल सर्व लहान थोर सरदार मराठे मुसलमान सामने होतील. हिंदुस्थान प्रांतीचे राजेरजवाडे व

राजश्री समशेर बहादुर बुंदेले व समशेर बहादुर आदि करून छोटे मोठे अनुकूल होतील. इतका भरण पाहतां पांच सहा लाख फौजा दहा व कपू होतील. दोन भाग करून चाल केली असतां कांहीं जड पडावें ऐसें नाहीं. कर्नाटक, बंगाला व अंतर्वेदी आदि करून त्यांचा मुख्य कोट्यावधिचा आहे. इतका आपल्या पोटांत पडल्यावर आपलें हित किती. त्याजला इकडील मुलखांत येऊन नफा काय होणार. हें विचार लावून पाहिल्यानंतर वळावळ पक्ष इकडील पडून कायल होतील. आपण उतावळी करून गांठ घालून ते हावभरी होऊन चाल करतील ऐसें न करावें. धमकावून पोक्त विचारानें पाऊल पडल्यास सहजांत कायल होतील. त्यास त्याच बेतास लागावें. कांहीं अवघड नाहीं.....बहुत काय लिहिणें. ही विनंति.

यशवंतराव होळकर यांचे विचार वरील पत्रावरून स्पष्ट दिसत आहेत. त्याच-प्रमाणें बाजीरावाच्याही मनांतील मनसुबा अशाच प्रकारचा होता, असें दिसतें. बाजीरावानें बाळोवा कुंजर यास ज्याप्रमाणें दौलतराव शिंद्याकडे पाठविलें होतें, त्याच-प्रमाणें नारायणराव वैद्य यांना भोसल्याकडे पाठविलें होतें. व त्यांच्या बरोबर बाजीरावसाहेबांनीं शिंदे आणि भोसले यांना जें लिहून पाठविलें होतें, त्यावरून बाजीरावाचेंही असेच मनोगत होतें, असें स्पष्ट दिसून येतें. अलिजा बहादुर शिंदे यांच्या घराण्याचा रा. सरंजाम यांनीं जो इतिहास प्रसिद्ध केला आहे, त्यांतील हकीकती-वरून असें दिसतें कीं, बाजीरावानें शिंदे आणि भोसले या दोघांनाही पुढीलप्रमाणें मजकूर लिहून कळविला होता. तो असा कीं:—“तुम्ही उभयतां होळकराचे प्रसंगास पुण्यास नसल्यामुळें मला वसईस जाणें प्राप्त जाहलें. तेथें कंपनीसरकारचे शहास सांपडून त्यांनीं म्हटला तसा तहनामा मी त्यांस करून दिल्या आहे. हा तहनामा कायम राहिल, तर आपले सर्वांचे नाशास कारण होईल. याजकरितां तुम्ही एकत्र होऊन इंग्रज लोकांस दक्षिणेंतून काढण्याचा इलाज करावा.” याप्रमाणें बाजीरावसाहेबांच्याही मनांतील विचार होते, हें सिद्ध होतें. याप्रमाणें होळकर आणि पेशवे यांची इच्छा होती; व होळकर आणि शिंदे यांचा जरी या पूर्वी कित्येक दिवस तंटा चाललेला होता, तरी या प्रसंगां हे आपसांतील तंटे मिटावेत आणि मराठ्यांच्या संघामध्ये येऊन मिळण्याला होळकराला प्रोत्साहन मिळावें, म्हणून खंडेराव होळकर हा जो शिंद्याच्या कैदेंत होता, त्याला सोडण्यालाही दौलतराव तयार झाला. व त्याशिवाय दौलतरावानें होळकराचा माळव्यांतील कांहीं मुख्य जिंकून घेतला होता, तोही सोडून दिला.एवंच या सर्वांचा हेतु काय कीं, आपण सगळ्यांनीं आपसांतील आपले तंटे मिटवून इंग्लिशांना दक्षिणेंतून हांकलून देण्याकरितां एकत्र व्हावें. पण हिंदुस्थानच्या दुर्दैवामुळें तसा योग जुळून आला नाहीं. होळकराचें मन आतांच बिघडवूं द्यावयाचें नाहीं व त्याला खुर्पांत ठेवावयाचें, असे इंग्रजांचे जे प्रयत्न चाललेले होते, त्या प्रयत्नांच्या जाळ्यांतच अखेरीस यशवंतराव होळकर फसून पडला. आणि बाजीरावाची कांहींही

इच्छा असली, तरी तो बोलून चालूनच इंग्लिशांच्या हातांतील बाहुलं बनून गेलेला होता. त्यामुळे मराठा संघ कायम टिकवून इंग्लिशांशी तोंड देण्याची सर्व जबाबदारी शिंदे आणि भोसले यांच्यावरच येऊन पडली. तेव्हा अशा स्थितीमध्ये शिंदे आणि भोसले यांनी एकत्र जमून कांहीं तरी विचार ठरविणे जरूर होते. व त्यासाठी रघोजी भोसले नागपुराहून निघून शिंद्याच्या छावणीकडे येत होता.

परंतु या वेळी कॉलिअन्सचा शिंद्याच्या मागे एकसारखा तगादा लागलेला होता. तेव्हा आमच्या उभयतांच्या गांठी पडून आणि पेशव्यांकडून आलेले बाळोबा कुंजर आणि नारायणराव वैद्य यांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यावाचून आम्हांला कांहीं एक करितां यावयाचे नाही, असे दौलतराव शिंदे याने जेव्हा मि. कॉलिन्स याला निक्षून सांगितले, तेव्हा मि. कॉलिन्स यांची दुरदूर थांबली. अखेरीस ता. ४ जून १८०३ रोजी रघोजी भोसले शिंद्याकडे येऊन पोहोचले व त्यांचे बोलणे सुरू झाले. त्यानंतर कांहीं दिवस गेले. तरी शिंदे व भोसले यांनी कांहीं जबाब सांगितला नाही, म्हणून ता. १२ जून १८०३ रोजी मि. कॉलिन्स याने शिंदे व भोसले यांना अशी धमकी दिली की, तुम्ही जर आपला निकाल ताबडतोब सांगितला नाही, तर मी तुमची छावणी सोडून निघून जाईन. इंग्लिशांचे शिंद्याकडील वकिल, मि. कॉलिन्स, यांनी शिंद्याची छावणी सोडून जाणे म्हणजे इंग्लिशांनी शिंद्याच्या विरुद्ध लढाई पुकारणे असाच त्याचा अर्थ व्हावयाचा होता. पण दक्षिणेतील इंग्लिशांचे सेनापति जनरल वेलस्ली यांना आपल्या लढाईची तयारी परिपूर्ण करण्याला अद्यापि कांहीं अवकाश पाहिजे होता. आणि म्हणून मि. कॉलिन्स यांनी इतक्यांतच शिंद्याची छावणी सोडून निघून येणे हे जनरल वेलस्ली यांना इष्ट नव्हते. शिवाय मि. कॉलिन्स हे शिंद्याच्या लष्करांत जे होते, ते तेथे उगीच बसलेले नव्हते. शिंद्याच्या लष्करांत फितूर करण्याच्या कामी तेथे त्यांचा फार उपयोग होत असे. व शिवाय मि. कॉलिन्स हे शिंद्याच्या छावणीत असल्यामुळे शिंद्याच्या लोकांवर आणि त्यांच्या हालचालींवर मि. कॉलिन्स यांचा एक प्रकारचा वचक असे. तो वचक कायम ठेवण्याचा फायदा एव्हांशीच आपण घालवून बसावे, हे जनरल वेलस्ली यांना इष्ट वाटत नव्हते. व म्हणून आपली लढाईची तयारी पुरी होईपर्यंत मि. कॉलिन्स याने शिंद्याच्या लष्करांतून निघून येण्याची घाई करू नये, असे ज. वेलस्ली यांचे मत होते. त्यामुळे ता. १२ जून १८०३ रोजी क. कॉलिन्स याने जरी शिंद्याच्या लष्करांतून निघून जाण्याची पहिली धमकी शिंद्याला दिलेली होती, तरी ते ता. १ ऑगस्ट १८०३ पर्यंत शिंद्याच्या छावणीत लोंचटपणाने चिकटून बसलेले होते. व या मुदतीत शिंदे, भोसले, जनरल वेलस्ली व मार्क्स वेलस्ली, यांच्या दरम्यान वाटाघाटीची बोलणी चाललेली होती. या वाटाघाटीमध्ये शिंद्यांचे असे म्हणणे होते की, वसईच्या तहाच्या पूर्वी पेशव्यांच्या सर्व कारभाराची जबाबदारी आपल्याकडे होती; त्याचप्रमाणे पहिल्या मराठा वारच्या नंतर जो साल-

बाईचा तह झाला, त्या तहाला शिंदे हेच जामीन होते; अशा स्थितीमध्ये आपल्या संमतीशिवाय इंग्लिशांनी पेशव्यापाशीं वसईचा तह केला, हें नीतीच्या दृष्टीनें बरोबर केलें नाहीं. व शिंयांचें हें म्हणणें अगदां बरोबरही होते. तरी पण शिंयांच्या बाजूला जरी हें एक सबळ कारण होतें, तरी तेवढ्या कारणासाठीं इंग्लिशांशीं लढाई करण्याचा शिंदे किंवा भोसले यांपैकीं कोणाचाच विचार नव्हता. व तसें त्यांनीं इंग्लिशांना कळविलेही होते. परंतु शिंदे आणि भोसले यांचा जरी इंग्लिशांशीं लढाई करण्याचा विचार नसला, तरी इंग्लिशांचा त्यांच्यांशीं लढाई करण्याचा विचार टरलेला होता, त्याला ते काय करणार ? नदांच्या प्रवाहांतील खालच्या बाजूला मुकाट्यानें आणि शांतपणाने पाणी पिणाऱ्या बकऱ्यानें जरी त्या नदीच्या प्रवाहांतील वरचे पाणी गळूळ करणें केव्हांही शक्य नव्हतें, तरी त्या प्रवाहांतील वरचे स्वच्छ पाणी पिणाऱ्या सिंहाच्या मनांतून त्या बकऱ्याला कसे तरी करून खावयाचें होतें, याला तें विचारें बकरें काय करणार ? शिंदे आणि भोसले हे दोघेही आपापला सैन्ये घेऊन आपल्या हद्दीमध्ये अजिंठ्याच्या घाटाच्या पलीकडे होते. ते इंग्लिशांच्या संरक्षणाखालील पेशव्यांच्या किंवा निजामाच्या हद्दींत मुर्बीच नव्हते. व आम्ही अजिंठ्याचा घाट चढून वर येणार नाहीं आणि इंग्लिशांशीं लढाई करण्याचा आमचा विचार नाहीं, असेंही आश्वासन त्यांनीं दिलें होतें.

असे असतां क. कॉलिन्स यानें त्यांच्यामार्गे असें एक टुमणें लावलें कीं, शिंदे व भोसले या दोघांनाही आपापलीं सैन्ये घेऊन आपापल्या मुलखांत परत जावें. पण जनरल वेलस्ली व क. स्टीव्हनसन हे दोघे मिळून आपल्या हाताखालीं ३०।३५ हजार सैन्य घेऊन मराठ्यांच्या मुलखांत घुसलेले असतांना त्यांनीं शिंदे आणि भोसले यांना मात्र आपापलीं सैन्ये काढून नेण्याला सांगावें हा कोठला सम्यपणाचा न्याय ? शिंदे आणि भोसले यांनीं आपापलीं सैन्ये माघारी न्यावीं, ही अट ज. वेलस्ली यांच्या सूचनेवरून क. कॉलिन्स यानें घातलेली होती. ही अट अन्यायाची कशी होती आणि ती मानण्याला शिंदे व भोसले हे कसे बांधलेले नव्हते, हें वर दाखविलेंच आहे. पण ही अट न्यायाची होती आणि ती शिंदे व भोसले यांनीं पाळायला पाहिजे होती, असें क्षणभर मानलें, तरी ज. वेलस्ली यांनीं ही अट घालण्यामध्ये जी एक गुप्त वस्तादागिरी करून ठेविलेली होती, तिचा त्यांनीं आपण होऊनच उघड रीतीनें स्फोट करून ठेविलेला नसता, तर ती भोळसर स्वभावाच्या सामान्य इंडियन लोकांच्या लक्षांत येणें शक्य नव्हतें ! ती जनरल वेलस्ली यांची वस्तादागिरी अशी की, शिंदे आणि भोसले यांनीं आपल्या फौजा घेऊन आपापल्या मुलखांत परत जावें, अशी अट ज. वेलस्ली यांनीं त्या दोघांना घातली होती; पण ह्या फौजा त्यांनीं किती दिवसांत परत नेल्या पाहिजे होत्या ? अट म्हटली म्हणजे तिला कांहीं तरी मुदत पाहिजे कीं नको ? पण अशी मुदत ज. वेलस्ली यांनीं आपल्या अटीला कांहीं घातली हाती काय ? नाहीं ! तर मग ही मुदत घालण्याचें त्यांच्या स्मरणांतून चुकीनें राहिलें काय ? तर

नाहीं ! तसेंही नाहीं ! ही मुदत घालण्याचें चुकून राहिलें नसून ती मुदत न घालण्यांत ज. वेलस्ली यांच्या मनांत एक कपटाचा डाव होता. आणि तो कपटाचा डाव त्यांना आपल्या एका पत्रामध्यें कबूलही केलेला आहे ! ता. १७ जुलै १८०३ रोजी पुण्याचे रेसिडेंट, क. क्लोज, यांना पाठविलेल्या पत्रांत ज. वेलस्ली पुढीलप्रमाणें लिहितात:—“ I have not fixed when he (Dowlut Rao Scindhia) should withdraw; because I wish to keep in my own breast the period at which hostilities will be commenced; by which advantage it becomes more probable that I shall strike the first blow.” या वाक्यांत ज. वेलस्ली स्पष्टपणानें असे कबूल करतात कीं, “ सैन्य माघारें नेण्याविषयीं दौलतराव शिंद्याला जी अट घातली होती, त्यांत त्यानें सैन्य किती दिवसांच्या आंत माघारें न्यावें, ही मुदत मी मुद्दामच घातलेली नव्हती. व तसें करण्यांत माझ्या मनांतील हेतु असा होता कीं दौलतराव शिंद्यानें ही अट पावली नाहीं, अशी कुरापत लढाई सुरू करतांना आपल्या सौर्याप्रमाणे आपल्याला पाहिजे तेव्हा वाढता यावी ! व असें झालें म्हणजे लढाई सुरू झाल्याबरोबर शिंद्यावर पहिला हल्ला करण्याची संधि आपल्याला मिळावी ! हा माझा यांतील हेतु होता.” हा इंग्लिशांच्या बाजूचा कबुलीजबाब लुच्चागिरांचें माप त्यांच्या पदरांत भरपूरपणें घालीत आहे. पण या वाटाघाटीमधील आणखीही एक इंग्रजी वस्नादागिरी लक्षांत घेण्यासारखी आहे. व त्यावरून इंग्लिश लोक हे बाह्यात्कारी जरी न्यायाचे ढोंग करीत असले, तरी आंतून त्यांच्या मनांत कषट असतें, ही गोष्ट चांगली सिद्ध होते शिंदे आणि भोसले यांनीं आपलीं सैन्ये आपापल्या मुलखांत परत न्यावीं म्हणजे इंग्लिशांनीं महाराष्ट्रामध्यें जीं सैन्ये आणिली आहेत, तींही ते माघारीं नेतील, असें इंग्लिशांच्या बाजूचें बाहेरून दिसण्यांत सरळपणाचे बोलणें इंग्लिशांच्या वतीनें क. कॉलिन्स यानें दौलतराव शिंदे यांना कळविलें होतें. पण शिंद्यानें आपली फौज माघारी नेली असती, तर मग तरी इंग्लिशांनीं आपली फौज खरोखरच महाराष्ट्रांतून काढून नेली असती काय ? परंतु इंग्लिशांचा तसा मुळांच विचार नव्हता. गव्हर्नर जनरलकडून पुण्याचे रेसिडेंट, क. क्लोज, यांच्याकडे आलेल्या एका पत्रामध्यें या बाबतीसंबंधाचा पुढील मजकूर आढळतो:—In the event of Scindhia's return to the northward of the Nerbuddah, it may still be necessary to retain the army in the field for the purpose of preventing Holkar's troops to Poona. शिंद्याचें लष्कर नर्मदेच्या उत्तरेस निघून गेलें, तरी होळकराच्या बंदोबस्ताकरितां आपले सैन्य आपल्याला रणांगणावर कायम ठेवणें जरूरच आहे, असें या पत्रामध्यें स्पष्ट म्हणण्यांत आलेले आहे. आणि असें जर होतें, तर तुम्ही आपलें सैन्य माघारें नेलें, म्हणजे आम्ही आपलें सैन्यही माघारें नेऊं, ही शिंद्यांच्यापुढें इंग्लिशांनीं

मांडलेली अट निवळ लवाडीची आणि खोडसाळपणाची नव्हती काय ? सारांश, कांहीं तरी कुरापत काढून इंग्लिशांना शिंघापाशीं लढाई सुरू करवयाची होती. तेव्हां त्या धोरणाप्रमाणें इंग्लिशांच्या वाजूची लढाईची तयारी झाल्यानंतर क. कॉलिन्स हे ता. १ आगष्ट १८०३ रोजी शिंघांची छावणी सोडून निघून आले. आणि अखेरीस ता. ६ आगष्ट १८०३ रोजी ज. वेलस्ली यांनी शिंदे व भोसले यांच्याविरुद्ध लढाई पुकारली.

इंग्लिशांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत आणि दक्षिण महाराष्ट्रांत अशी दोहोंकडेही शिंघावर एकदम स्वारी करण्याची तयारी करून ठेविलेली होती. उत्तरेकडील सैन्याचें आधिपत्य लॉर्ड लेक यांच्याकडे देण्यांत आलेलें होतें आणि दक्षिणेतील सैन्यावर जनरल वेलस्ली यांना नेमलेलें होतें. तेव्हां शिंघाच्या विरुद्ध ता. ६ आगष्ट रोजी लढाई पुकारण्यांत आल्याबरोबर उत्तरेकडे आणि दक्षिणेकडे अशी दोहोंकडेही शिंघाच्याविरुद्ध एकदम लढाई सुरू करण्यांत आली. यांपैकीं उत्तरेकडील अलीगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे ज्या मठिमठ्या लढाया झाल्या, त्यांचें वर्णन पुढें निराळें देण्यांत येणार असून येथें फक्त दक्षिणेतील असई, आरगांव, वगैरे लढायांचीच हकीकत देण्याचें योजण्यांत आलेलें आहे. इ. स. १८०३ च्या मे महिन्यांत बाजीरावसाहेबांना पुण्याच्या गादीवर वसवून झाल्यानंतर ज. वेलस्ली हे कांहीं दिवस पुण्यास राहिले होते. पण पुढें ता. ४ जून १८०३ रोजी त्यांनीं पुणें सोडलें. आणि आपल्या सैन्यासह ते अहमदनगरकडे जाण्याला निघाले. व अहमदनगरच्या अलीकडे कांहीं थोड्या अंतरावर वाळकी म्हणून एक गांव आहे, तेथें ता. १४ जून रोजी पोचून त्या ठिकाणीं ते आपल्या सैन्याचा तळ देऊन राहिले. नंतर ता. ६ आगष्ट १८०३ रोजी लढाई पुकारली गेल्याबरोबर ते वाळकीहून अहमदनगरचा किल्ला घेण्याकरितां ताबडतोब पुढें निघाले. परंतु त्या दिवशीं पाऊस फार पडलेला असल्यामुळें सर्व रस्ते बिघडून गेलेले होते. म्हणून त्या दिवशीं त्यांना कुत्र करितां आलें नाहीं. नंतर ता. ७ आगष्ट रोजी त्यांची छावणी अहमदनगरच्या किल्ल्याजवळ येऊन पडली. व त्यांनीं ताबडतोब ता. ८ रोजी नगरच्या किल्ल्याला वेढा घालण्याचें काम सुरू केलें; आणि ता. ११ आगष्ट रोजी अहमदनगरचा किल्ला इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला. ता. ६ आगष्ट रोजी लढाई पुकारली गेली आणि ता. ७ आगष्टला ज. वेलस्ली अहमदनगरच्या किल्ल्यापुढें येऊन दाखल झाले; व पुढें दोन चार दिवसांत त्यांना शिंघाच्या ताब्यांत असलेला अहमदनगरचा किल्ला घेतला. यावरून काय व्यक्त होतें ? शिंदे आणि भोसले यांनीं आपलें सैन्य अमुक मुद्दतांत माघारें न्यावें, अशी मुद्दत न घालण्यामध्ये ज. वेलस्ली यांना जो फायदा साधून घ्यावयाचा होता, तो हाच होय. लढाईतल्या पहिल्या जयावर पुढील पुष्कळ परिणाम अवलंबून असतात. कुस्ती करण्याकरितां दोन पाहेलवान उभे राहिले, तर पहिला पेच आपल्या प्रतिपक्षावर आपला पडावा, यासाठीं प्रत्येक जण आपापल्या-परीनें निरनिराळ्या हिकमती करीत असतो; तशांतलीच ज. वेलस्ली यांची ही

हिकमत होती. शिंदे आणि भोसले यांच्या मनांतून इंग्लिशांवर हल्ला करण्याचा इरादा आहे, असे आरोप त्यांच्यावर लढाईच्यापूर्वी लादण्यांत येत होते. परंतु हे जर खरे असते, तर ६ आगष्टला लढाई पुकारली गेल्यानंतर लगेच एक दोन दिवसांत ज. वेलस्ली यांनी ज्याप्रमाणे अहमदनगरच्या किल्ल्याला वेढा घातला, त्याप्रमाणे शिंदे आणि भोसले यांनाही कांहीं करिता आले असते. पण तसे त्यांनी कांहीं एक केले नाही. यावरून लढाई करण्याचे कपट कोणाच्या मनांत वास्तविक होते, हे दिसून येते. शिंदे आणि भोसले यांनी ताबडतोब कांहीं केले नाही, इतकेच नव्हे, तर इंग्लिशांना ता. ६ आगष्ट रोजी लढाई पुकारली, तेव्हांपासून ता. २३ सप्टेंबर १८०३ रोजी असईची लढाई झाली, तेथपर्यंत—म्हणजे जवळ जवळ दीड महिना—कांहीं किरकोळ हालचालींशिवाय विशेष कांहीं एक न करिता ते स्वस्थ बसले होते. परंतु इंग्लिशांच्या मनांत पहिल्यापासूनच कपट असल्यामुळे आपणच लढाई पुकारल्याचे निमित्त करून नगरच्या किल्ल्याच्या रूपाने त्याचा पहिला फायदा घेण्याला ज. वेलस्ली हे तयार झाले. अहमदनगरचा किल्ला हा पेशव्यांकडून शिंद्याला मिळालेला असून तो त्या वेळी शिंद्याच्या ताब्यांत होता, त्या किल्ल्यावर ज. वेलस्ली यांचा डोळा होता; व त्यासाठी ते नगरच्या जवळच्या वाळकी या नांवाच्या एका गांवां टपून बसलेले होते. आणि लढाई पुकारल्याबरोबर त्या किल्ल्यावर त्यांनी झडप घातली !

अहमदनगरच्या किल्ल्याला ज. वेलस्ली यांनी वेढा घालण्याला सुरवात केली, त्या वेळी त्यांनी तेथे एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्या जाहीरनाम्यांतील मुख्य सारांश असा होता की, शिंदे आणि भोसले हे आपल्या सरहद्दीच्या जवळ मोठी फौज घेऊन आलेले आहेत; व तेथून ते आपली फौज हालवीत नाहीत. याकरिता केवळ शांतता राखण्याकरिता म्हणून ज. वेलस्ली यांना त्यांच्याविरुद्ध लढाई सुरू करणे भाग पडत आहे ! पण याच्याशिवाय त्या जाहीरनाम्यामध्ये आणखीही एक महत्त्वाची वस्ताद-गिरी होती त्या जाहीरनाम्याने आसपासच्या सर्व रयत लोकांना असे फर्माविण्यांत आलेले होते की, आम्ही तुम्हां रयत लोकांच्या विरुद्ध ही लढाई सुरू केलेली नाही ! आणि म्हणून सर्व रयत लोकांनी आणि त्यांच्या त्या त्या अंमलदारांनी आपापल्या जागी स्वस्थ असावे ! व त्यांना जे हुकूम देण्यांत येतील, ते त्यांनी पाळावे ! त्याचप्रमाणे त्यांच्या मुलखांतून जाणाऱ्या इंग्लिश सैन्याला जर त्यांनी कांहीं त्रास दिला नाही, तर त्या रयत लोकांनाही कांहीं त्रास न पोचेल अशी व्यवस्था करण्यांत येईल; पण रयत लोकांपैकी आपली घरे सोडून कोणी बाहेर पडतील, किंवा इंग्रजी सैन्याला कांहीं त्रास देतील, तर त्यांना शत्रूप्रमाणे समजून शासन करण्यांत येईल !

अशा प्रकारचे जाहीरनामे इंग्लिशांनी हिंदुस्थानच्या इतिहासांत पुष्कळ वेळां प्रसिद्ध केल्याचे आढळून येते; व या जाहीरनाम्यांनी हिंदुस्थानांतील लोक फसलेले असल्याचेही पुष्कळ वेळां आढळून येते. तेव्हां असल्या या जाहीरनाम्यांच्या योगाने हिंदुस्थानांतील लोकांनी फसावे की काय, हा त्यांनी विचार करण्यासारखा एक

प्रश्न आहे. आणि म्हणून हल्लींच्या स्थितीतून निघून आपण त्या वेळच्या स्थितीमध्ये थोडा वेळपर्यंत जाऊं या. आपण १९२६ सालचे हिंदुस्थानचे रहिवासी नसून आपण १८०३ सालचे अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या आसपासचे रहिवासी असे रयत लोक आहोंत, अशी आपण कल्पना केली, तर या वर दिलेल्या जाहीरनाम्याच्यासारख्या फसवणुकीच्या जाहीरनाम्याकडे आपण कोणत्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे ? आपला अहमदनगरचा किल्ला आणि त्याच्या खालचा प्रांत हा शिंद्याचा प्रांत आहे. आणि त्या प्रांतांत रहाणारे आपण शिंद्याची प्रजा आहों. आणि दौलतराव शिंदे हा आपला राजा आहे. त्या आपल्या राजाच्या अहमदनगरच्या किल्ल्यावर गनीम चालून येत आहे आणि तो आपल्याला असे सांगत आहे कीं, तुम्ही आमच्या सैन्याला त्रास देऊं नका. तर अशा वेळीं आपण जे शिंद्याची रयत त्या आपले कर्तव्यकर्म काय असले पाहिजे ? आपल्या राजावर, आपल्या राज्यावर, आपल्या मुलखावर आणि आपल्या देशावर शत्रु चालू करून येत असतां तो जाहीरनामे काढून आपल्याला असे शिकवित आहे कीं, तुम्ही आपापल्या घरांत वसून रहा आणि जे हुकूम तुम्हांला पाठविण्यांत येतील, ते तुम्ही पाळा ! अशा वेळीं आपण घरांत वसून रहावे, हेंच आपले कर्तव्यकर्म आहे काय ? आणि आपली अशा प्रसंगांचीं कर्तव्यकर्मे आपल्या स्वदेशाभिमानापासून शिकवावी किंवा शत्रूंच्या खोडसाळ जाहीरनाम्यांपासून तीं आपण घ्यावी ? वरील जाहीरनाम्यांत असे भासविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, ही लढाई रयत लोकांच्या विरुद्ध पुकारण्यांत आलेली नाही ! तर मग ही लढाई कोणाच्या विरुद्ध पुकारण्यांत आलेली आहे ? दौलतराव शिंद्याच्या ? मग जी लढाई शिंद्याच्या विरुद्ध पुकारली आहे, ती शिंद्याच्या रयतेच्याही विरुद्ध नाही काय ? अर्थात् आहे ! राजा आणि त्याची प्रजा हे दोन्ही मिळून राज्यरूपी संस्था एकजीव झालेली असते, असे असतां प्रजेला सांगावयाचे कीं, ही लढाई तुमच्या विरुद्ध नाही, तर ती केवळ तुमच्या राजाच्या विरुद्ध आहे, ही निवळ लबाडी नव्हे काय ? एखाद्याला सांगावयाचे कीं, तुझ्या हातापायांना धक्का लावण्याचा आमचा बिलकुल विचार नाही, तर केवळ तुझा गळा दाबून आम्ही प्राण घेणार आहों, तेव्हां अशा वेळीं तुझे हातपाय कांहीं एक हालचाल न करितां स्तब्ध राहिले, तर त्यांच्यावर आमची मोठी मेहेरनजर राहिल; याचा अर्थ काय ? असे कोणी दुसऱ्याला सांगितले, तर त्याचा गळा दाबला जात असतां त्याचे हातपाय स्वस्थ रहातील काय ? आणि त्याचप्रमाणे शिंद्याच्या विरुद्ध हा जो हल्ला चाललेला आहे, त्यांत आपला कांहीं संबंध नाही, असे म्हणून शिंद्याच्या रयतेनें स्वस्थ बसावे काय ? पण असले हे इंग्लिशांचे फसवणुकीचे जाहीरनामे त्या वेळच्या मूर्ख लोकांना फसवीत होते; आणि राजावर संकट आले असतां त्याच्या प्रजेला घरांत स्वस्थ बसवावयाला लावून हे जाहीरनामे शिंद्याच्या रयतेत शिंद्याच्या विरुद्ध जाहीर रीतीनें फितुरी उत्पन्न करीत होते ! असले जाहीरनामे इंग्लिशांच्या देशांत

येऊन कोणी प्रसिद्ध केले, तर ते इंग्लिशांना पसंत पडतील काय ? गेल्या जर्मन लढाई-मध्येच जर्मन लोक आपल्या ज्या विमानांनी इंग्लंडवर स्वारी करण्याचा प्रयत्न करित होते, त्या विमानांतून त्यांनी अशीं हस्तपत्रकें खाली टाकलीं असतीं कीं, हे इंग्लंड-मधील लोकांनीं, आम्ही फक्त इंग्लंडच्या राजाच्या विरुद्ध ही लढाई सुरू केली आहे, व ही लढाई आम्ही तुमच्या विरुद्ध मुळांच पुकारलेली नाही, तेव्हां आमच्या विमानांवर तोफा न सोडतां तुम्ही आपापल्या घरां स्वस्थ वसावें; तर इंग्लिश लोकांच्या स्वदेशाभिमानाला ही गोष्ट पटली असती काय ? सारांश, असले हे जाहीरनामे मूर्ख लोकांना फ.सविण्या-साठीं कसे काढलेले असतात, हें या ठिकाणीं आपण शिकलें पाहिजे. व जें आपल्या राजावर संकट, तें आपल्यावर संकट, अशा स्वदेशाभिमानाच्या भावनेने अशा प्रसंगां प्रत्येकानें वागण्याला तयार झालें पाहिजे !

ता. ७ आगष्ट १८०३ रोजीं ज. वेलस्ली यांनीं वरील जाहीरनामा काढला आणि त्याच्याच दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं अहमदनगरच्या किल्ल्याला वेढा घातला. किल्ल्यामध्ये शिद्यांच्या पायदळाची एक पलटण होती, कांहीं घोडेस्वार होते, आणि किल्ल्याचे नेहमीचे संरक्षक असे कांहीं अरब शिपाई होते. या सैन्याकडून किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन करण्याचें नाकारण्यांत आल्यावरून अहमदनगरच्या शहरासमोवती जो तट होता, त्याच्यावर चढून शहरांत प्रवेश करण्याकरितां ज. वेलस्ली यांनीं आपल्या कांहीं तुकड्या पाठविल्या. शहरासमोवतालच्या भिंती बऱ्याच उंच होत्या व मधून मधून उभारलेल्या बुर्जांच्या योगानें त्या भिंतीचें संरक्षण करतां येण्यासारखें होतें. शत्रूचे लोक शिड्या लावून या भिंतींवर चढले. परंतु भिंतीच्या माथ्यावर उभें रहाण्याला जागा नसल्यामुळे किल्ल्याच्या आंतून या वर चढून आलेल्या शत्रूच्या लोकांवर जो गोळ्यांचा मारा होत होता व भिंतीच्या बुर्जावरून अरब लोकांनीं जो गोळीबार चालविला होता, त्यामुळे पुष्कळ वेळपर्यंत शत्रूचें कांहीं चालेना; आणि नंतर जेव्हां शत्रूचे लोक तटाच्या भिंतीवरून शहरांत शिरले, तेव्हांही शहरच्या घरांमधून आणि रस्त्यां-मधूनही शत्रूवर जोराचा गोळीबार करण्यांत येत होता. परंतु ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही; आणि शिद्याचे लोक शहरांतून निघून किल्ल्यांत गेले. या झटापटी-मध्ये इंग्लिशांचे ३० लोक मरण पावले आणि सुमारे शंभर सवाशें लोक जखमी झाले.

ता. ८ आगष्ट रोजीं ही लढाई झाल्यानंतर ता. ९ रोजीं अहमदनगरच्या खास किल्ल्यावर कोठून कसा हल्ला करावा, याच्याबद्दल इंग्लिशांची टेहळणी सुरू झाली. पण शहराच्या समोवताळी भिंती जशी काबीज करतां आली, तशी किल्ल्याची भिंती सहज काबीज करतां येण्यासारखी नव्हती. या किल्ल्याची भिंती फार जाड असून मजबूत होती. पण किल्ल्याच्या भिंती कितीही मजबूत असत्या, तरी त्यांच्याजवळ येऊन त्या भिंतींच्या खाली मांठमोठाले सुरंग खणून त्या भिंती उडवून देतां येतात; किंवा

शत्रूला जवळ येतां आलें नाहीं, तरी दुरून मोठमोठ्या तोफांचे गोळे टाकून किल्ल्यांच्या भिंतींत भगदाडें पाडतां येतात. व होंविद्झर या नांवाच्या ज्या मोठमोठे गोळे फेकणाऱ्या तोफा असतात, त्यांच्या गोळ्यांपुढ तर किल्ल्यांच्या भिंती टिकणे फारच जड जातें. या तोफा कोठें तरी एखाद्या आसपासच्या टकडाच्या आड सुराक्षतपण ठेवतां येतात. व त्यांचा मारा कोणत्या जागवरून चाललेला आहे, हें किल्ल्यांतील लोकांना दिसणें शक्य नसल्यामुळे किल्ल्यांतून त्या तोफांवर नेमका मारा करणें अशक्य होतें. आणि जमिनीच्या पातळीशां वाटेल तितका लहान किंवा मोठा कोन करून या होंविद्झर तोफांना आकाशांतून अर्धवर्तुळाकार मार्गानें गोळा फेकण्याची सोय असल्यामुळे तो गोळा मात्र विवक्षित ठिकाणीं नेमका मारतां येण्यासारखा असतो. सारांश, सुहंग आणि होंविद्झर तोफा यांच्यामुळे जुन्या किल्ल्यांच्या मजबूत भिंताहां संरक्षणाच्या कामीं कमकुवत होऊं लागल्या. तेव्हां या संकटासून किल्ल्यांच्या भिंतींचें संरक्षण करण्याकरितां पुढें पुढें एक निराळी युक्ति योजण्यांत येऊं लागली. किल्ल्यांच्या मुख्य भिंतीच्या पुढें कांहीं अंतरावर मातीचे मोठमोठे ढीग रचण्यांत येऊं लागले. व या मातीच्या उंच उंच भिंती बनू लागल्या. या भिंतीची रचना अशा असे कीं, त्यांची किल्ल्याच्या अंगाकडील वाजू उंच असून दुसरी वाजू मात्र पुढील मैदानाच्या दिशेन उतरती उतरती होत गेलेलां असे. अशा प्रकारच्या या मातीच्या भिंतीपासून दोन प्रकारचे फायदे होतात. या मातीच्या भिंतीची तळाची रुंदी फार मोठी असल्यामुळे सुहंगाची भीति रहात नाहीं; व शत्रू कडून तोफांचे गोळे आले, तरी ते या मातींत गडप होऊन जातात; आणि एखाद्या किल्ल्याची दगडी किंवा विथांची भिंत तोफांनं कोसळून पडावी, तसा येथें कांहींच प्रकार होत नाहीं. व याच्याशिवाय आणखी एक मोठा फायदा आहे तो असा कीं, शत्रु या मातीच्या भिंतीच्या दरडीवरून वर चढून येऊं लागला असतां आंतील किल्ल्याच्या भिंतीवरिल लोकांना आयताच समोहन माग करण्याला फार सोईच पडतें. अशा प्रकारच्या मातीच्या दरडी त्या वेळां नगरच्या किल्याच्या भोंवतीं चौफेर होत्या. त्यामुळे या किल्ल्यावर यशस्वी रीतीने हल्ला करण्याचें काम फार अवघड होऊन बसलेलें होतें. तरी पण अशा स्थितीतही ज. वेल्सली यांनां इंग्रजी शौर्य दाखविण्याची एक युक्ति अखेरीस शोधून काढलीच ! ती युक्ति कोणती ? ती इंग्लिशांची नेहमींचि युक्ति आहे ! व ती वाचकांनां न सांगतांही सहज ओळखली पाहिजे ! या वेळां इंग्लिशांनां अहमदनगरचा किल्ला कसा शौर्यानें काबीज केला, याच्याबद्दलची अहमदनगर गॅझेटिअरमधील पुढील हकीकत सर्वांनां लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती अशी:—

When after capturing the town General Wellesley reconnoitred the fort on the 9th August, the complete protection, which the glacis afforded to the wall, made it difficult to fix on a spot for bombardment. Raghurao Baba, the Deshmukh of Bhingar, received a bribe of £ 400 (Rs. 4000) and advised an attack on the east face. ”

यांतील तात्पर्य असे आहे कीं, अहमदनगर शहर ता. ८ आगष्ट रोजीं ताब्यांत आल्यानंतर ता. ९ आगष्ट रोजीं ज. वेलस्ली यांनीं अहमदनगरच्या किल्ल्याची जेव्हां पहाणी केली, तेव्हां त्या किल्ल्याच्या संरक्षणाकरितां केलेली मजबुती पाहून त्या किल्ल्याच्या भिंतींवर कोठून तोफांचा मारा करावा, हें त्यांना कांहींच समजेना. तेव्हां अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या जवळच भिंगार म्हणून जें एक गांव आहे, तेथील रघुरावबाबा देशमुख यांनीं ४०० पौडांचा (म्हणजे ४००० रुपयांचा) लांच घेतला आणि किल्ल्याच्या पूर्व बाजूनें हल्ला करण्याचा मार्ग दाखवून दिला !

हिंदुस्थान देशा ! तुझे स्वातंत्र्य कसे टिकावें ? आपलें स्वातंत्र्य गेलें, म्हणून तूं रडतोस ! पण तुझे स्वातंत्र्य काय म्हणून टिकावें ? जेथें तुझ्या पोटाचींच पोरें तुझ्या स्वातंत्र्याच्या इमारतीवर निखारे ठेवण्याला तयार होतात, तेथे तुझे स्वातंत्र्य टिकणार कसे ? देशमुख म्हणजे देशाचें मुख ! त्या देशमुखांनांच जर आपलें मुख अशा प्रकारच्या ह्या ४००० रुपयांच्या लांचाच्या नरकामध्ये खुपसलें, तर, हे हिंदुस्थाना, तुझ्या देशाचें मुख गुलामगिरीच्या दुर्गंधीनें हल्लें लडवून गेलेलें असलें, तर त्यांत नवल तें काय ! देशमुख म्हणजे देशाचे मुख्य ! त्या देशांतील मुख्यांनांच जर अशीं हीं हरामखोरपणाचीं कामें करण्याला सुरवात केली, तर, हे हिंदुस्थान देशा, तुझे स्वातंत्र्य टिकावयाचें कोणाच्या जोरावर ? देशमुखांना देशमुखांच्या सनदा दिलेल्या असतात, त्या अशा प्रकारचीं देश बुडवण्याचीं कामें करण्याकरितां दिलेल्या असतात काय ? त्यांनीं देश वसवावा, लोकांना आबाद करावें आणि तेथें आपलें स्वराज्य उभारावें, यासाठीं त्यांना ह्या देशमुख्या मिळालेल्या असतात ना ? पण ज्यांनीं स्वराज्य उभारावयाचीं, तेच जर आपल्या किल्ल्यांच्या मान्याच्या जागा शत्रूंना दाखवूं लागले, तर, हिंदुस्थाना, हे बिचाऱ्या दुर्दैवी हिंदुस्थाना, तुझ्या पायांमध्ये लोकांनीं लोखंडी गुलामगिरीच्या बिड्या कां ठोकूं नयेत, याबद्दल तूं कांहीं कारण दाखवूं शकशील काय ? हिंदुस्थान देशांतील देशमुखच जर आपल्या पितुरीनें किल्ल्यांच्या भिंती फोडूं लागतील, तर त्या हिंदुस्थान देशांतील निर्जांव अशा बिचाऱ्या विटा आणि निर्जांव असे बिचारे दगड हे हिंदुस्थानांतील स्वातंत्र्याचे किल्ले किती दिवस पडावयाचे थांबवून धरतील ? अरबस्थानांतील अरब शिपायांनीं अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या बचावासाठीं आपले प्राण द्यावे आणि अहमदनगरच्या जवळील भिंगारच्या एका रघुराव बाबांनीं त्या किल्ल्यावर कोठून हल्ला करावा ती वाट दाखवून द्यावी, ही किती शरमेची गोष्ट आहे ! या रघुराव बाबांनीं जे ४००० रुपये घेऊन हें अधमपणाचें कृत्य केलें, ते ४००० रुपये केव्हांच नाहींसे झाले असतील ! पण त्या त्यांच्या पातकाचीं फळे अजून—अजून सवाशें वर्षेपर्यंतही—टिकून राहिलेली आहेत ! रघुराव बाबांनीं जर हा मार्ग दाखवून दिला नसता, तर कदाचित् अहमदनगरचा किल्ला पुष्कळ दिवस लढला असता, कदाचित् आर्थर वेलस्ली यांचे बरेच दिवस अहमदनगरच्या किल्ल्यासमोरच कुचवून बसण्यांत

फुकट गेले असते, आणि त्यामुळे कदाचित् शिंदे आणि भोंसले यांना आपल्या तयारीला आणि डावपेचाला जास्त अवकाश मिळून असई आणि आरगांव येथील लढायांचे परिणाम कांहीं निराळेच झाले असते ! पण रघुराव बाबांच्या द्रव्यतृष्णेचा खळगा भरण्याला ४००० रुपयांची जर जर असली, तर त्याच्यापुढे हिंदुस्थानच्या हिताहिताचा त्या थोर द्रव्यलोभी विभूर्तांना काय प्रश्न आहे ? असल्या लोकांना—इंग्लिशांना नव्हे—हिंदुस्थानांतील लोकांना गुलाम केलें आहे ! असले लोक हिंदुस्थानांत किती तरी पसरलेले आहेत ! कलकत्त्याचे उमीचंद, पुण्याचे बाळाजीपंत, प्रतापसिंग महाराजांच्या पदरचे बळवंत मल्हार चिटणीस, रायगडचा रायनाक महार, मालेगांवचा नांव माहीत नसलेला न्हावी, सातारचा नरसु काकड्या, वुंदेलखंडचा हिंमत बहादर, सहाराणपूरचा वेडंबूखान आणि भिंगारचा रघुराव बाबा, अशीं कांहीं थोडींशीं नांवें इंग्लिश इतिहासकारांनीं आपल्या गुलदस्तांतून बाहेर फोडलेलीं आहेत. पण यांच्या शिवाय त्यांच्या गुप्त कागदपत्रांत असल्या स्वदेशद्रोही लोकांची किती तरी नांवें झांकून ठेविलेलीं असतील. हिंदुस्थानांत कितीही निरनिराळ्या जाती असल्या, तरी त्या एक वेळ चालतील; पण ही स्वदेशद्रोही लोकांची जात हिंदुस्थानांत निर्माण झाल्यापासून हिनें हिंदुस्थानचें अगणित अकल्याण केलेलें आहे ! महाभारतांतील वनपर्वत कौरव आपल्याला वनवासाला धाडीत आहेत, याबद्दल भीमाला त्वेष आला नाही; तर ज्या द्यूताचा हा परिणाम तें द्यूत धर्म ज्या हातांनीं खेळला, ते हात जाकून टाकण्याकरितां, भीम त्वेषानें आपल्या धाकट्या भावांपाशीं निखारे मागूं लागला ! त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील स्वदेशद्रोही लोकांची ही जात आणि फितुरीचा पैसा घेण्यासाठीं पुढें सरसावणारे त्यांचे ते हात--हे हिंदुस्थानांतून नामशेष झाले पाहिजेत ! हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य मित्रविण्याच्या कामीं ज्यांनीं प्रयत्न केले आणि ज्यांनीं यश संपादिलें, त्या थोर विभूर्तांचे उत्सव करण्याची आपल्यामध्ये हल्लीं प्रवृत्ति उत्पन्न झाली आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. व एकेका शिवाजीचे एकेका वर्षांतून तीन तीन चार चार वेळां महोत्सव साजरे करण्यांत येत आहेत, ही तर त्याच्याहिपेक्षां अभिनंदनीय गोष्ट आहे ! पण नुसते या स्वातंत्र्यप्रिय महात्म्यांचे उत्सव साजरे करून काय होणार आहे ? स्वातंत्र्यप्राप्तीकरितां एक महात्मा प्रयत्न करूं लागला, तर त्याचे पाय खड्यांत आणि खोड्यांत घालण्याकरितां शेकडो फितुरी महात्मे इंग्रजांच्यापुढें अहमहमिकेनें धावत येतात, अशी हिंदुस्थानची स्थिति आहे ! अशा स्थितींत नुसत्या स्वातंत्र्यप्रिय लोकांचे उत्सव करूनच भागावयाचें नाही ! तर त्यांच्याच वरोवर असले जे हे स्वदेशद्रोही आणि फितुरी लोक असतात, त्यांच्या निषेधाचेही दिवस साजरे करण्याची हिंदुस्थानानें सुरवात केली पाहिजे. आतां यांचे जन्म दिवस साजरे करावे किंवा मृत्यूचे दिवस साजरे करावे, असा साहाजिकपणेंच इतिहाससंशोधकांच्यापुढे प्रश्न येईल. हे फितुरी आणि स्वदेशद्रोही लोक ज्या दिवशीं जन्मास येतात, तो दिवस हिंदुस्थानाला अतिशय अनिष्ट होय !

त्या दिवसापासून हिंदुस्थान देश भिऊं लागतो कां, आतां हा स्वदेशद्रोही मनुष्य मोठा झाला म्हणजे हा काय काय लांच घेईल, काय काय आपली खासगी कामे करून घेईल, काय काय पदव्या मिळवील आणि त्याच्या मोवदल्यामध्ये हा काय काय वातम्या फोडील, कोणकोणाच्या गळ्याला तात लाविल आणि कोणकोणत्या रीतीने आपल्या देशाच्या पारतंत्र्यामध्ये भर घालील कोण जाणे ! पण हा फितुरी महात्मा मरण पावला, म्हणजे हिंदुस्थान देशाचा जीव हायसा होतो ! त्याची धास्ती थांबते ! आणि आतां हा मेल्यामुळे यापुढे तरी हा स्वदेशाची फितुरी करू शकणार नाही, असे पाहून त्याची काळजी नाहीशी होणे ! तेव्हा अशी परिस्थिति असल्यामुळे ह्या विश्वासघातकी लोकांचे मृत्यूचे दिवसच त्रिनिषेधाच्या जाहीर सभांनी साजरे करणे हेच योग्य होणार आहे. परंतु असल्या या क्षुद्र आणि घाणेरच्या लोकांच्या मृत्युतिथि शोधून काढावयाच्या म्हटले, तर ते चांगल्या चांगल्या इतिहाससंशोधकांनाही एक मोठे अवघडच काम होणार आहे. तेव्हा ज्यांच्या मरणाचा दिवस ठाऊक नाही, त्यांचा पक्ष करण्याकरितां जशी एक सर्वपित्री अमावास्या धर्मशास्त्राने ठरवून टाकलेली आहे, त्याप्रमाणे वर्षातील एखादा अतिशय वाईट कुयोगाचा दिवस पाहून तो असल्या या कृनघ्न लोकांच्या जाहीर निषेधासाठीं मुकर करण्यांत यावा ! व कोणी देशद्रोहाचे अधमपणाचे काम केले असतां त्याचा लोकांना किती तिटकारा आहे हे त्या दिवशी त्यांच्या फितुरीच्या कृत्यांचे इतिहास सांगून आणि त्यांच्या दुष्परिणामाबद्दल व्याख्याने देऊन व्यक्त करण्यांत यावे. स्तुति आणि निंदा ही लोकांच्या हातांत अमोघ अक्षे आहेत. त्यांपैकी सार्वजनिक निंदाचा प्रयोग असल्या देशद्रोही लोकांच्या विरुद्ध जाहीर निषेधाच्या रूपाने केल्याशिवाय हा रोग हिंदुस्थानांतून कधीही नाहीसा होणार नाही !

वर सांगितल्याप्रमाणे कपटाने आणि फितुरीने अहमदनगरचा किल्ला हस्तगत करून घेतल्यानंतर ज. वेलस्ली यांचे सैन्य निजामच्या सरहद्दीच्या रोखाने निघाले. शिंदे आणि भोंसले यांची सैन्ये हीं अजिंठ्याच्या घाटाने उत्तरेकडून खाली उतरून औरंगाबाद, जालना, हैद्राबाद, वगैरे शहरांवर हल्ले करावे, अशा हेतूने निजामच्या सरहद्दीवर येऊन दाखल झालेली होती, असे इंग्लिशांना वाटत होते. म्हणून त्यांना अटक्या करण्याकरितां आणि त्यांना लढाई देण्याकरितां इंग्लिशांचे सैन्य तिकडे निघाले. ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालील सैन्य नगरहून दक्षिणच्या अंगाने गोदावरीच्या डाव्या बाजूच्या कांठाने कूच करीत चालले होते. परंतु याच वेळीं क. स्टिव्हनसन यांच्या हाताखालील दुसरे एक सैन्य नगरच्या अलीकडे गारदौड येथे जमा झालेले होते. या सैन्याने उत्तरच्या बाजूने कूच करून औरंगाबादेकडे चाल करून याचे असा हुकूम देण्यात आलेला होता. व अशा दोन निरनिराळ्या मार्गांनी हीं इंग्लिशांची दोन सैन्ये शिंदे आणि भोंसले यांच्यावर चाल करून चाललेली होती.

जेव्हा एकादें मोठे सैन्य अशा रीतीने कूच करण्याकरितां निघते, तेव्हा त्या सैन्याचे दोन विभाग करून—त्या दोन विभागांना जरी अखेरीस एकाच उद्दिष्ट ठिकाणावर एकत्र

जमावयाचें असतें, तरी तोंपर्यंत मध्यंतरीच्या अवकाशात-त्यांना दोन निरनिराळ्या रस्त्यांनीं बहुधा पाठविण्यांत येत असतें, हा लष्करी हालचालींचा एक ठराविक प्रघातच पडून गेलेला आहे. व याचें कारणही उघडच आहे. ज्यांत हजारों लोक एकत्र झालेले आहेत, असं एकादें मोठें सैन्य सगळेंच जर एकाच वाटेनें जाऊं लागेल, तर इतक्या लोकांना आणि त्यांच्या जनावरांना अन्नपाणी व दाणावैरण मिळण्याचीही पंचाशत पडते. व हे इतके लोक ज्या प्रांतांतून कूच करीत असतात, त्या प्रांतांत ते असा मोठा दुष्काळ उत्पन्न करतात कीं, त्या आपण उत्पन्न केलेल्या दुष्काळामध्येच त्यांना मरणाची पाठी येते. शिवाय, एकाच रस्त्यानें इतकें मोठें सैन्य चालून जावयाचें झालें, तर त्या सैन्याची रांग अनेक कोसच्या कोस लांब वाढते व त्यामुळें सैन्याला जलदीनें कूच करतां येत नाहीं; व अशा स्थितींत सैन्याच्या ज्या हालचाली जलदीनें व्हावयाला पाहिजे असतात, त्या होऊं शकत नाहींत. आणि सैन्याची अशी लांबच लांब रांग चाललेली असतां शत्रूनें जर त्या रांगेला मध्येच गांठलें, तर मात्र मग त्या रांगेंतील सैन्याची दुर्दशा विचारावयालाच नको. त्या रांगेच्या तोंडाशीं पायदळ असलें आणि त्या पायदळाची व शत्रूची लढाई जुंपली, तर त्या पायदळाचे घोडेस्वार आणि तोफखाना हीं मागे राहिल्यामुळें त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. व एक एक विभागाचर जय मिळवीत मिळवीत शत्रूला सगळें सैन्य सहज जिंकता येतें. परंतु हेच त्या सैन्याचे दोन विभाग करण्यांत येऊन तीं दोन्ही सैन्ये निरनिराळीं कूच करीत असतां, तर निरनिराळ्या प्रांतांतून त्यांना अन्नपाण्याचा सुबलक पुरवठा होऊं शकतो, त्यांना कूच करण्याला ऐसपैस अवकाश मिळतो आणि त्यांतील एका विभागावर शत्रूनें हल्ला केला असतां दुसऱ्या विभागांतील सैन्य त्या शत्रूवर दुसरीकडून येऊन हल्ला करूं शकतें. असे या विभागणीच्या तत्त्वामध्ये अनेक फायदे आहेत.

हल्लीं रेल्वे आणि तारायंत्रें हीं नवीन उपयुक्त साधनें उपलब्ध झाल्यामुळें अलीकडच्या सैन्यांच्या हालचालींचें शास्त्र फारच प्रगतीला जाऊन पोचलेलें आहे. परंतु शंभर सवाशें वर्षांच्या पूर्वी तशी स्थिति नव्हती. आगगाड्यांच्या अभावीं त्या वेळचीं सैन्ये पायांनींच कूच करीत असत. आणि तारायंत्रांच्या अभावीं हेर, बातमीदार, हरकरे, वगैरेंच्या साधनांनींच सैन्यांच्या हालचालींच्या बातम्या एकमेकांना कळविण्यांत येत असत. हल्लींची सुधारलेली साधनें पूर्वी जरी नव्हतीं, तरी त्या वेळच्या मानानें त्या वेळच्या त्या सैन्यांमधून पुष्कळ प्रकारची शिस्त देवण्यांत येत असे. एकादें सैन्य कूच करून जावयाचें असलें, म्हणजे त्या वेळची पद्धत अशी होती कीं, सैन्याच्या तळावर पाहाटेच्या वेळीं हत्तीवरून किंवा उंटावरून कूच करणाऱ्यांची नौबद वाजविण्यांत येत असे. ती झाल्याबरोबर विनीवरचे लोक पुढें जाण्याकरितां निघत असत. त्यांनीं पुढें जाऊन आपल्या लष्कराला पाण्याची आणि सावलांची वगैरे कोडे सोय होईल, हें पाहून त्याप्रमाणें त्यांच्याकडून मुक्कामाची जागा ठरविण्यांत येत

असे. नंतर साधारण दिसू लागले, म्हणजे सैन्याच्या तळावर दुसरी नौबद वाजून सर्व लष्कर आपापल्या सामानसुमानासुद्धां कूच करण्याला सुरुवात करीत असे. हे लष्कर आपल्या नवीन मुक्कामाच्या ठिकाणी येऊन पोचले, म्हणजे कोणत्या पथकाने कोणत्या ठिकाणी उतरावे, याच्या जागा विनीवात्यांनीं आधीच ठरवून ठेविलेल्या असत. व त्याप्रमाणे ज्यांची निशाणे जेथे उभारलेला असतील, त्या ठिकाणी तीं पथके जाऊन मोठ्या व्यवस्थेने आपल्या डेरेराहुच्या देत असत.

अशा प्रकारच्या या सैन्यांतून खुद्द लढणारे म्हणून जितके शिपाई किंवा घोडेस्वार असत, त्यांच्या मानाने विनलढवय्ये अशा लोकांचीही संख्या त्यांच्या सभोवतीं पुष्कळ जमा झालेली असे. घोडे, उंट, हत्ती, या जनावरांचा निगा राखून त्यांना संभाळणारे नोकर, तंबू, डेरे, राहुच्या टोकणारे लोक, मेणेवाले आणि डोलीवाले भोई, तोफांच्या गाड्या ओढणाऱ्या बैलांची निगा राखणारे नोकर, असे किती तरी अवांतर लोक सैन्यामध्ये जरूर लागत असत. शिवाय, इतक्या मोठ्या सैन्याला लागणारी अन्नसामग्री वाहून नेणाऱ्या वजारी लोकांच्या हजारों बैलांचे तांडेच्या तांडे असत ते निरनिराळेच. आणि याशिवाय या लष्कराच्या बरोबर जो एक फिरता बाजार चालत असे, त्यांतिल माणसांची संख्या तर याहून निराळीच असे. हे जे फिरते बाजार या लष्करांच्या बरोबर फिरत असत, त्यांचा तळही सैन्याच्या तळाच्या जवळच कोठे तरी आसपास पडत असे. या बाजारांत सर्व काही प्रकारचा माल मिळण्याची व्यवस्था असे. या लष्करी बाजारांतून केवळ जरूरीचे तेवढेच शिधासामग्रीचे जिनस मिळत असत असे नसून मोठमोठ्या स्थायिक शहरांतून मिळणाऱ्या सर्व प्रकारच्या चीज-वस्तु या बाजारांतूनही विकल्या जात असत. अशी या बाजारांची आणि एकंदर छावणीची व्यवस्था फार उत्तम प्रकारची असे. त्या वेळच्या शिंध्याच्या अशा प्रकारच्या एका छावणीचे एक उपलब्ध असलेले चित्र जें पुढे दिले आहे, त्यावरून वाचकांना त्या वेळच्या लष्करी परिस्थितीची काही अंशी कल्पना येण्यासारखी आहे. व अशाच प्रकारची बहुतेक व्यवस्था इंप्रजांच्या हाताखालील लष्करामध्ये असे. त्यांचे लष्कर जेव्हां एकाद्या ठिकाणी छावणी देऊन उतरत असे, तेव्हा एका बाजूला पायदळाचा तळ असे आणि दुसऱ्या बाजूला घोडेस्वारांच्या पागा असत. आणि या दोहोंच्या पोटांत तोफखाना, सामानसुमानाच्या गाड्या वगैरे असत. यांच्या छावणीत जो बाजार असे, त्यामध्येही सर्व जिनसा मिळत असून सर्व प्रकारचे लोक त्यांत सामील झालेले असत. यांत उपयोगाच्या आणि चैनीच्या अशा सर्व दस्तूंची दुकाने असत. तेथील सराफांच्या दुकानांतून चांदवडी, बाबाशाही, शिवराई, वगैरे सर्व प्रकारचीं नाणीं वटवलीं जात असून सर्व ठिकाणच्या हुंड्या देण्यांत आणि घेण्यांत येत असत. सोने, चांदी, हिरे, मोती, वगैरेचे दुकानदारही या छावण्यांतून असत. आणि सामान्य वस्त्रांची तर गोष्ट राहोच, पण डाक्याची मलमल आणि काश्मीरच्या शाली, गजनी, मश्रु, मखमल, वगैरे सारखे उंची

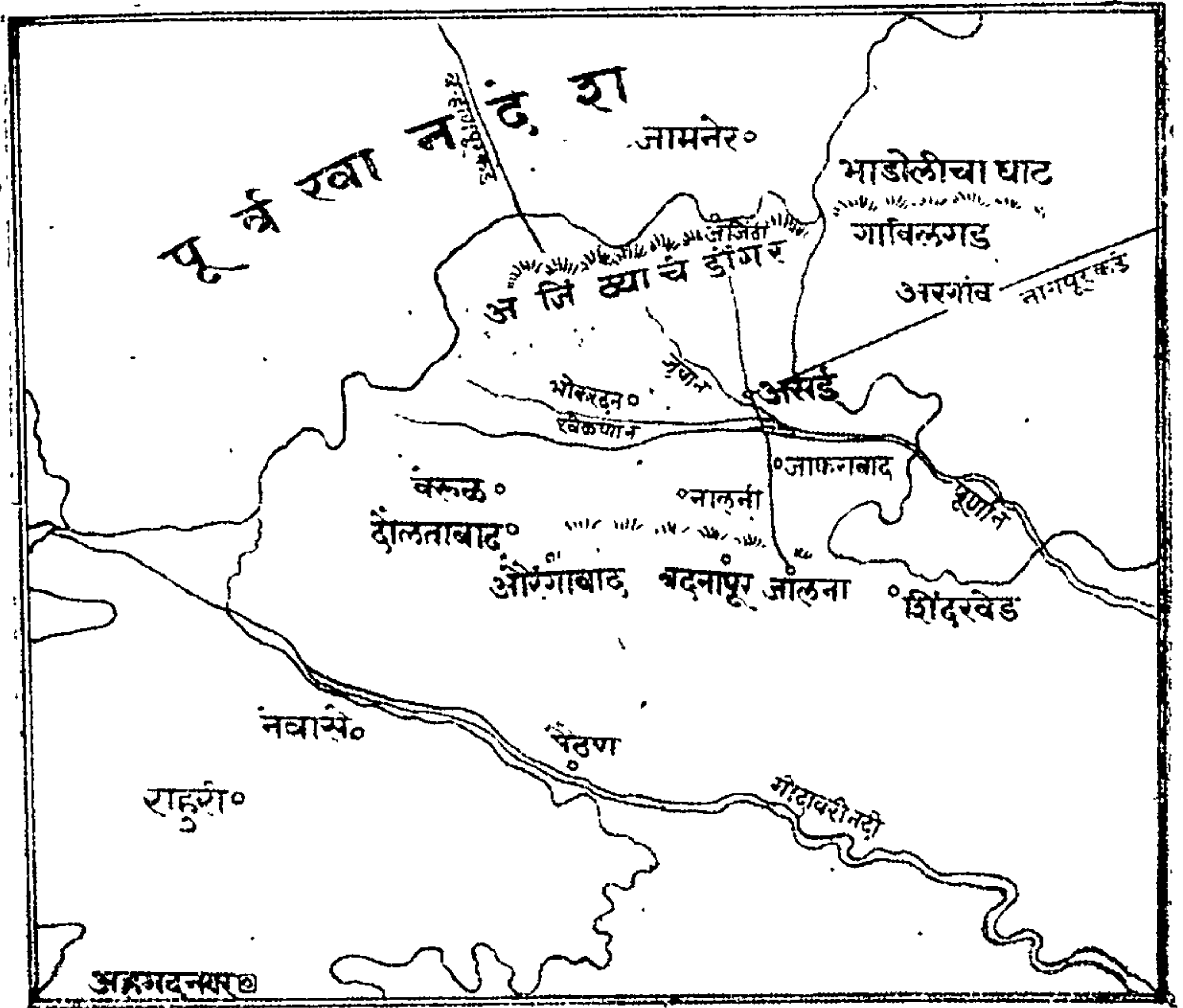
शिंघांच्या छावणीतील एक देखावा.

कापडही येथें मिळूं शकत असे. कशाचित् एकाद्या शत्रूचा अकस्मात् छापा येऊन आणि एकादी मोठी लढाई जुंपून ज्या लष्करांतील हजारों लोक दुर्दैवाच्या अवकृपेने मारले जाण्याचा प्रतिक्षणी संभव आहे, अशा लष्करांतील या बाजारांमध्ये शिंपी उंची कपडे शिबीत आहेत आणि सोनार सोन्यामोत्याचे दागिने घडवीत आहेत हें पाहून दुःखांत सुख मानून घेण्याची जी ही मानवी प्रवृत्ति, तिच्याबद्दल कोणालाही आश्चर्य वाटल्या-वांचून रहाणार नाही ! उद्यां हे कपडे आणि हे दागिने शत्रूच्या लुट्यांत लुटले जाणार नाहीत कशावरून आणि ते लुटले गेले नाहीत तरी ते कपडे आणि ते दागिने अंगावर घालण्याला उद्यां कोण जिवंत रहाणार आहे, याबद्दल काडीचीही शाश्वती नसतांना शिंपी कापडाला डांके घालीतच आहे आणि सोनार सोने ठोकीतच आहे, हें पाहून मनुष्याच्या या अव्याहत व्यवहाराबद्दल आश्चर्यही वाटतें आणि उद्वेगही वाटतो !

पूर्वीच्या काळच्या या लष्करी छावण्यांतून दुसरेही अनेक प्रकार द्योत्पत्तीस येतात. हल्लींच्या किंवा त्या वेळच्या दिल्ली, आग्रा, काशी, कलकत्ता, ग्वालंर, इंदुर, हैद्राबाद, वगैरे शहरांच्या मोठमोठ्या बाजारांतील रस्त्यावरून ज्या गोष्टी दिसत, त्या सगळ्या या लष्करी बाजारांतूनही द्योत्पत्तीस येत असत. चागा करून पैसा मेळविणार फकीर आणि बैरागी हे तेथें असत. दुपारची पोटाची भ्रांत असतांही आपल्या पोतडांतून वाय्तील तितके रुपये काढणारे आणि आपल्या टोपल्यांतून वाय्तील तितके साप काढणारे गारोडी आपली पुंगी वाजवीत तेथील रस्त्यांतून फिरत असत. जादुटोणा करणारे मांत्रिक आणि औषधे देणारे वैदु हे तेथें होते. त्याचप्रमाणें उंच काठीच्या टोकावर चढून तेथून कोलांच्या उज्या मारणारे कोल्हाटी दिवसास रस्त्यांतून आपलें ढोलकें बडवीत जात असत; आणि रात्री त्यांच्याच पैकीं ज्या कोल्हाटणी असत, त्यांचे डफतुणतुण्यावरील तमाशेही ठिकठिकाणी चालत असत. व या व्यसनाला ज्यास्त रंग आणून देण्याकरितां तेथें आसपास कलालांची दुकानेही नसत असें नाही. शिवाजी महाराजांच्या वेळेला सैन्यांच्या छावणींतील शिस्त फार कडक असे, अशीं वर्णनें आढळतात. लष्करामध्ये बटाक किंवा कलावंतीण कोणाच्याही बरोबर असूं नये व त्याचप्रमाणें लष्करामध्ये कोणा कलालाचेंही दुकान असतां कामा नये, अशी सक्त ताकीद असे. पण तो धर्मभारुपणा पुढें इंग्लिशांच्या छावण्यांमधून मुळावें टिकवण्यांत आला नाही. आणि आपल्या शिपायांचें नैतिक वर्तन चांगलें असावें, अशी चाड इंग्लिशांनीं बाळगण्याचें तरी काय कारण होतें ? या हिंदी शिपायांनीं आपल्या हिंदी देशबांधवांवर बरोबर गोळीबार केला म्हणजे झालें; मग छावणींत गेल्यावर ते शिपायी वाटेल तें बदमाशपणाचें काम करितात ! अशी त्या वेळाची परिस्थिति होती.

ज. वेलस्ली हे स्वतः नगरहून दक्षिणच्या वाजूकडून औरंगाबादेकडे जाण्या-करितां निघाले, व गारदौड येथें असलेलें सैन्य आपल्या बरोबर घेऊन क. स्टिव्हन्सन यांनीं उत्तरच्या बाजूनें यावें, अशी व्यवस्था ठरविण्यांत आली होती, हें वर सांगितलेंच

आहे. त्याप्रमाणें हे दोघेहि सेनापति आपापल्या ठिकाणांहून निघाल्यानंतर ज. वेलस्ली यांनीं ता. २४ ऑगस्ट रोजीं गोदावरी नदी ओलांडली, आणि ता. २९ आगस्ट रोजीं ते औरंगाबाद येथें येऊन पोहोंचले. इकडे क. स्टिव्हन्सन हे जे गारदौंडहून निघाले ते उत्तरच्या बाजूनें बगच वळसा घेऊन अजिंठ्याच्या जवळच्या डांगराळ मुलखांतून कूच करून आगस्ट महिन्याच्या अखेरीच्या सुमाराला भाडोलीच्या घाटावर येऊन पोहोंचले. याच्या आधीं थोडे दिवस शिंदे आणि भोसले यांचे लष्कर

अहमदनगर पासून असईपर्यंतचा मार्ग व असईच्या आसपासची लष्करी हालचालींची ठिकाणे दाखविणारा नकाशा.

अजिंठ्याचा घाट उतरून खाली आले होते. व तेथून येऊन त्यांनीं मोगलाईतळि जालना हें शहर हस्तगत केलें होतें; व तेथून पुढें गोदावरी उतरून हैद्राबादेकडे जाण्याचा त्यांचा विचार होता. परंतु औरंगाबाद येथें ज. वेलस्ली हे येऊन पोहोंचले आहेत व दुसऱ्या बाजूला भाडोलीच्या घाटावर क. स्टिव्हन्सन यांचे सैन्य येऊन दाखल झालें आहे, असें कळल्यामुळे जालना शहर सोडून ते परत अजिंठ्याच्या घाटाकडे वळले. व त्यांना रिकामा केलेला जालना येथील किल्ला क. स्टिव्हन्सन यानें भाडोलीच्या

(१७०)

घाटावरून तेथे येऊन ता. २ सप्टेंबर रोजी आपल्या कबजांत घेतला. अशा रीतीने औरंगाबाद आणि जालना यांच्या दरम्यानच्या सुमारे ४० मैलांच्या अंतरामध्ये इंग्लिशांच्या फौजा फिरत असल्यामुळे शिंदे व भोसले यांचा गोदावरी उतळून दक्षिणेकडे जाण्याचा मार्ग बहुतेक बंद झाल्यासारखाच झाला होता. आणि म्हणून ते उत्तरेकडे चळले होते. परंतु ज. वेलस्ली हे त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरिता न जातां औरंगाबादसच थांबून राहिले होते. व त्याचें कारण असें होतें कीं, ले. ज. स्टुअर्ट यांनीं दक्षिणेंतून मुद्दल येथून मेजर हिल याच्याबरोबर जें धान्य आणि जो खजिना रवाना केला होता, तो आपल्याला सुरक्षितपणें येऊन पोचावा, यासाठीं ते वाट बघत बसलेले होते. ती कुमक त्यांना ता. २० सप्टेंबरपर्यंत येऊन मिळाली. व नंतर त्यांनीं आपल्या मुकामावरून निघण्याचा विचार ठरविला पण या मुदतींत जशी इंग्लिशांना कुमक येऊन पोहोचलां, त्याचप्रमाणें शिंद्यांच्या मदतीलाही हिंदुस्थानांतून बरेच जास्त सैन्य येऊन पोहोचलें. पोलमन आणि ड्यूपाँट हे दोन फ्रेंच अधिकारी आपल्या बरोबर १६ पलटणी आणि कित्येक चांगल्या तोफा घेऊन शिंद्याला येऊन मिळाले. व त्यानंतर ता. २१ आगष्ट्या सुमाराला अजिंठ्याच्या घाटाखालील जाफराबाद आणि भोकरदन या दोन गांवांच्या दरम्यान मराठ्यांच्या फौजेचा तळ पडला. इकडे ता. २० आगष्ट्यापर्यंत सगळी कुमक येऊन पोहोचल्यानंतर इंग्लिशांच्या फौजाही पुढें चालून जाऊ लागल्या. क. स्टिव्हन्सन यांच्या हाताखालील सैन्य जें जालना येथे हातें, तें तेथून सुमारे ११ मैलांवर असलेल्या बदनापूर या गांवां ता. २१ सप्टेंबर रोजी येऊन पोहोचलें. व तेथे त्या दिवशीं क. स्टिव्हन्सन आणि ज. वेलस्ली यांचीं सैन्ये एकत्र झालीं. त्यानंतर ज. वेलस्ली यांनीं पुढील लढाईची योजना अशी ठरविली कीं, या दोन्ही सैन्यांनीं ता. २२ सप्टेंबर रोजी सकाळीं बदनापूर येथून निवावे. आणि बदनापूर व जालना यांच्या दरम्यान जे डोंगर आहेत, त्या डोंगरांच्या धुवेच्या बाजूनें ज. वेलस्ली यांनीं जावे आणि पश्चिमेच्या बाजूनें क. स्टिव्हन्सन यांनीं जावे. आणि ता. २४ सप्टेंबर रोजी सकाळीं भोकरदन आणि जाफराबाद यांच्या दरम्यान छावणी देऊन राहिलेल्या मराठ्यांच्या सैन्यावर दोघांनीं मिळून हल्ला करावा. याप्रमाणें बेत ठरवून हें दोघेही सेनापति ता. २२ रोजी सकाळीं आपापल्या रस्त्यानें कूच करून निघाले.

ज. वेलस्ली हे जे आपल्या ठरलेल्या रस्त्यानें ता. २२ सप्टेंबर रोजी निघाले. ते ता. २३ रोजी सकाळीं नालनी या नांवाच्या गांवां येऊन पोचले. पण येथे आल्यावर त्यांना असें कळलें कीं, नालनीपासून सुमारे ६ मैलांच्या अंतरावर असलेल्या असई या नांवाच्या गांवाजवळ शिंदे आणि भोसले यांचीं सैन्ये तळ देऊन राहिलेली आहेत. ही बातमी कळल्याबरोबर ज. वेलस्ली यांनीं शत्रूच्या सैन्यावर ताबडतोब हल्ला करण्याचा निश्चय केला; व आपल्या जवळची अन्नसामग्री व इतर सामानसुमान हें नालनी येथेंच कांहीं नेटिवे पलटणींच्या संरक्षणाखाली ठेवून त्यांनीं आपल्या पलटणींना ताबडतोब निघण्याचा हुकूम केला. ता. २३ सप्टेंबर रोजी सकाळीं

नालनीला येऊन पोचेपर्यंत ब्रिटिश सैन्याने आधीच १४ मैलांची मजल मारली होती. व आता नालनीच्या मुक्कामापासून त्यांना आणखी पुढे ६ मैल चालून जावयाचे होते. हे अंतर चालून जाऊन ते असईच्या रणक्षेत्रापर्यंत जाऊन पोचण्याला त्यांना दुपारचा एक वाजला, यावेळीं क. स्टिव्हनसन यांचे सैन्य आणि ज. वेलस्ली यांचे सैन्य यांच्यामध्ये आठ मैलांचे अंतर होते. तेव्हां ते दुसरे सैन्य लढाईच्या वेळेवर येऊन पोचण्याचा मुळांच संभव नव्हता. ते सैन्य आपल्या मदतीला येईपर्यंत थांबावे, तर इकडे शिंदे आणि भोसले यांचे सैन्य जे आपल्या आटोक्यांत आले आहे, ते दुसरीकडे निघून जाईल, अशी ज. वेलस्ली यांना भीति होती. आणि म्हणून क. स्टिव्हनसन यांची वाट न पाहतां ज. वेलस्ली यांनी शिंदे आणि भोसले यांच्या लष्करांशी लढाई देण्याचे ठरविले. या वेळीं ज. वेलस्ली यांच्या हाताखाली सुमारे ४॥ हजार ब्रिटिश फौज होती व म्हैसूरचे आणि पुण्याचे मिळून जे घोडेस्वार त्यांच्या मदतीला देण्यांत आले होते त्यांची संख्या सुमारे ५ हजार होती. इतक्या सैन्यानिशी ज. वेलस्ली यांनी ताबडतोब हल्ला करण्याचे ठरविले.

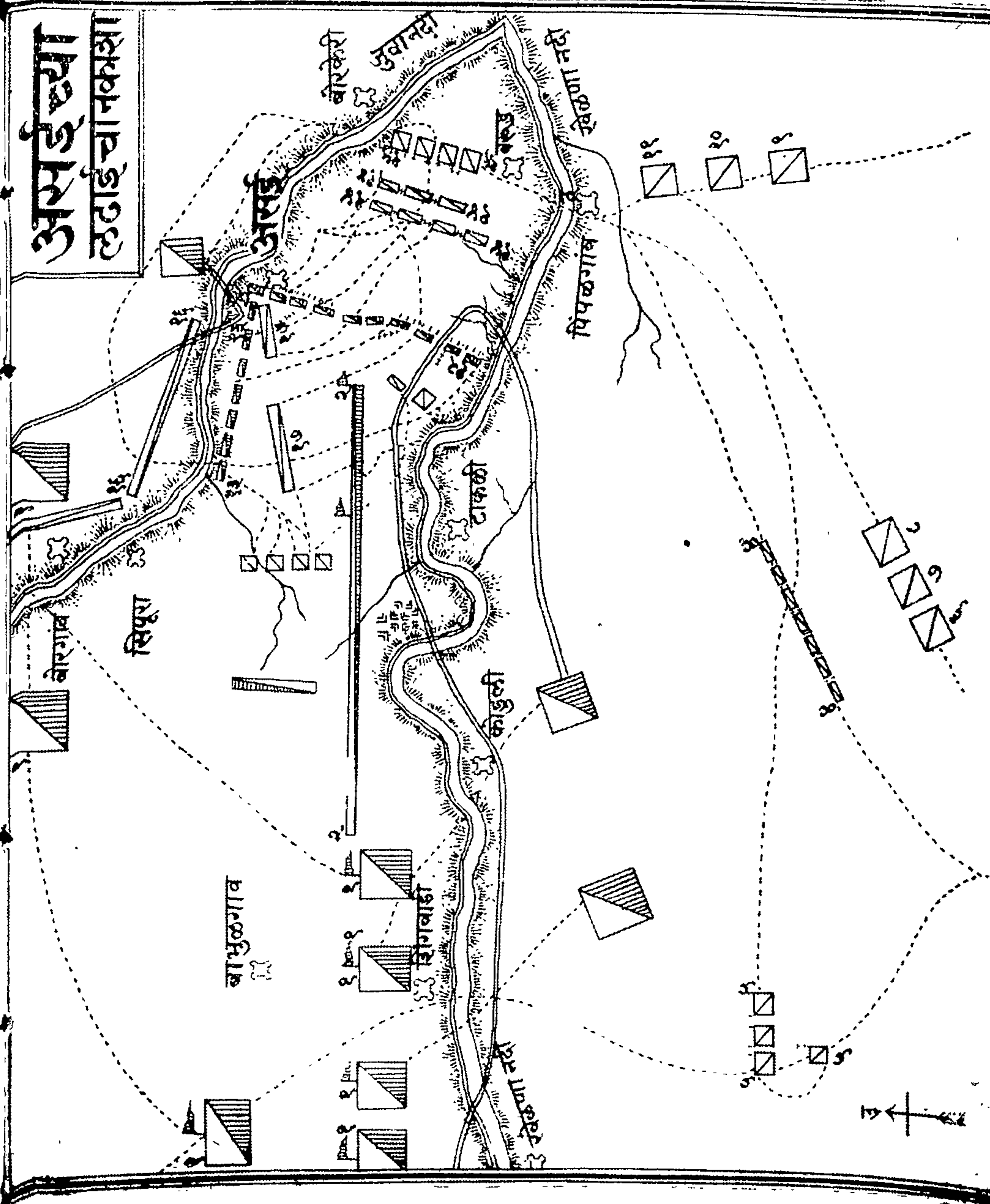
या असईच्या लढाईच्या जागेचा जो नकाशा दिलेला आहे, त्यावरून असे दिसून येईल की, खेळणा आणि जुवा या दोन नद्यांचा येथे पूर्वेच्या बाजूला संगम झाला आहे; आणि या दोन नद्यांच्या मध्ये जें मैदान आहे, त्या मैदानावर मराठ्यांचे लष्कर तळ देऊन राहिले होते. या मराठ्यांच्या लष्कराची उजवी बाजू भोकरदन या गांवाच्या नजीकपर्यंत पसरली असून या बाजूला घोडेस्वारांच्या पलटणी उभ्या करण्यांत आलेल्या होत्या; व त्या सैन्याच्या डाव्या बाजूला पायदळ आणि तोफखाना असून त्यांच्या रांगा पूर्वेकडे दूरवर पसरलेल्या होत्या. व या घोडेस्वारांच्या आणि पायदळाच्या पलटणींच्या रांगांच्या समोरून खेळणा नदीचा प्रवाह पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वहात चाललेला होता. या नदीचे पाणी बरेच खोल असून हिच्या दरडी पुष्कळ उंच होत्या. त्यामुळे दक्षिणेच्या बाजूने येणाऱ्या शत्रूला या खोल पाण्यातून उतरून आणि इतक्या उंच दरडी चढून वर येणे शक्य नव्हतं. ही जी मराठ्यांच्या सैन्याची छावणी खेळणा नदीच्या काठां अशा रीतीने पडलेली होती, तिच्या संरक्षणाकरितां तिच्या सभोवती हा पाण्याने भरलेला आयताच एक खोल खंदक तिला मिळालेला होता. या सैन्याच्या पिछाडीच्या बाजूने काहीं अंतरावरून जुवा या नांवाची एक नदी वहात येत होती. व तिचा या खेळणा नदीशी वरून नांवाच्या गांवाजवळ संगम झालेला आहे. या जुवा नदीच्या काठांचे असई या नांवाचे एक खेडे आहे. व पहिल्याने जरी मराठ्यांची सैन्ये शत्रूला लढाई देण्याकरितां खेळणा नदीच्या काठांचे उभी राहिलेली होती, तरी पुढे लढाईचे तोंड बदलतां बदलतां अखेरीस पायदळ, घोडेस्वार आणि तोफखाना, या सगळ्यांचा मारा असईच्या गांवाच्या बाजूलाच फार होऊ लागला. आणि त्यामुळे या लढाईला असईची लढाई असेच नांव देण्यांत आले आहे.

ज. वेलस्ली हे सकाळीं नालनीच्या मुक्कामावरून निघाले ते दुपारीं १ वाजण्याच्या सुमारास खेळणा नदीपासून सुमारे एक मैलाच्या अंतरावर येऊन पोचले व तेथून त्यांना खेळणा नदीच्या पलीकडच्या काठावर उभी असलेली मराठ्यांची सैन्ये दिसलीं.

ते जे प्रथम आले ते मराठ्यांच्या उजव्या बाजूच्या घोडेस्वारांच्या रांगांच्या (१) समोर आले. पण तेथून त्यांनी जेव्हा शत्रूच्या सैन्याची सगळी रचना कशी केली आहे हे पाहिले, तेव्हा या उजव्या बाजूच्या घोडेस्वारांच्या पलटणीवर हल्ला करण्यापेक्षा डाव्या बाजूकडे जेथे मराठ्यांचे पायदळ (२) उभे होते, तिकडून हल्ला करणे जास्त फायदेशीर आहे, असे त्यांनी ठरविले. शिवाय, मराठ्यांच्या उजव्या बाजूवर हल्ला करावयाचा असे त्यांनी ठरविले असते, तरी त्या बाजूने खेळणा नदी उतरून पलीकडे जाण्याला त्यांना मुळाच मार्ग मिळाला नसता. परंतु डाव्या बाजूची स्थिति याच्यापेक्षा अगदी निराळी होती. या बाजूला खेळणा आणि जुवा या नद्यांच्या संगमाजवळ अलीकडच्या कांठावर पिंपळगांव आणि पलीकडच्या कांठावर वरुड अशी दोन गावे होती. ज्या अर्थी येथे या दोन कांठावर ही दोन गावे आहेत, त्या अर्थी येथे नदीला बहुतकरून उतार असला पाहिजे, व या गावाच्या लोकांनी आपल्या नेहमीच्या सोयीकरता या नदीच्या उंच दरडीही तोडून काढून तेथून जाण्यापेक्षा साखळीचांगला रस्ता केलेला असला पाहिजे, ही गोष्ट ज. वेलस्ली यांनी अदमासाने जाणली; व या उताराच्या वाटेचे (३) संरक्षण करण्याकरिता मराठ्यांनी तेथे कांहीं सैन्यही ठेविलेले नव्हते, ही मराठ्यांची दोवळ चूकही त्यांच्या लक्षात आली. आणि त्यामुळे त्यांनी आपल्या सैन्याचा मोर्चा एकदम या उताराच्या वाटेकडे वळावला. या वेळी इंग्लिशांचे पायदळ (४) या पायउताराच्या वाटेकडे कूच करून चालले असता इंग्लिशांचे घोडेस्वार (५) त्या पायदळाच्या पिछाडीचे संरक्षण करीत होते; आणि पुण्याच्या आणि म्हैसूरच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी या सैन्याच्या उजव्या बाजूने (६, ७, ८) चालत्या होत्या खेळणा नदीच्या दक्षिणच्या बाजूच्या मैदानात मधून मधून ज्या खोल घळी होत्या, त्यांतून हे इंग्लिश सैन्य लपतछपत येत होते, व त्यामुळे ते वरंच जवळ येईपर्यंत मराठ्यांच्या नजरेस पडू शकले नाहीत.

अशा रीतीने चाललेले हे जे इंग्रजी सैन्य, ते पिंपळगांवच्या पायउताराने पलीकडे गेल्यानंतर ज. वेलस्ली यांनी खेळणा आणि जुवा या दोन नद्यांच्या दरम्यान जे सुमारे एक मैल रुंदीचे मैदान होते, त्या मैदानावरिल सुमारे अर्ध्या मैलाच्या जागेत आपल्या पायदळाच्या दोन रांगा (१४) उभ्या केल्या व त्या पायदळाच्या पाठीमागे त्यांनी आपल्या घोडेस्वारांची पलटणे (१५) उभी केली. इंग्लिश सैन्याच्या या हालचालीवरून मराठ्यांना हे आधीच उघड दिसून येऊ लागले होते की, आपल्या समोरून खेळणा नदी उतरून इंग्लिश सैन्य आपल्यावर हल्ला करण्याकरिता येऊ शकत नसून आपल्या पायदळाच्या रांगेच्या (२) डाव्या बगलेवर हल्ला करण्याचा त्यांचा विचार असला पाहिजे. आपल्या पायदळाच्या रांगेच्या डाव्या बगलेवर अशा रीतीने इंग्लिशांच्या सगळ्या सैन्याचा आपण मारा होऊ दिला, तर आपल्या पायदळाच्या डाव्या बाजूची फार खराबी होईल, ही गोष्ट लक्षात येऊन मराठे सरदाराना आपल्या पायदळाची आणि तोफखान्याची पहिली रांग (२) बदलून त्यांनी आपले पायदळ ताबडतोब खेळणा नदीच्या डाव्या किनाऱ्यापासून तों जुवा नदीच्या उजव्या किनाऱ्यापर्यंत (१२) पसरविले. ही मराठ्यांच्या पायदळाची रांग सुमारे

असईच्या लढाईचा नकाशा

एक मैलपर्यंत पसरली असून, त्याची डावी बाजू जुवा नदीच्या कांठच्या थेट असईच्या गांवापर्यंत जाऊन पोहोचलेली होती; व या असईच्या गांवाच्या आश्रयानेच त्यांनी आपला मुख्य तोफखाना ठेविला होता. त्याशिवाय मराठ्यांनी आपल्या या पहिल्या रांगेच्या (१२) पिछाडीशी काटकान कहन असईच्या गांवापासून जुवा नदीच्या उजव्या कांठाच्या बाजूने पश्चिमेकडे सुमारे एक मैलभर पसरलेली अशी आपल्या सैन्याची दुसरी एक रांग (१३) उभी केली होती. मराठ्यांनी आपल्या पायदळ्याच्या या ज्या दोन रांगा उभ्या केल्या होत्या, त्यांमध्ये पोलमन याच्या हाताखालील सहा हजार शिपायांची एक तुकडी होती. त्याचप्रमाणे ड्यूपॉट याच्या हाताखालील अडीच हजार निवडक सैन्यही येथेच असून बेगम समरु हिच्याकडून मदतीकरिता आलेल्या चार पलटणी मिळून दोन हजार शिपायीही येथेच होते. याप्रमाणे या फ्रेंच अंमलदारांच्या हाताखालील एकंदर सैन्याची संख्या सुमारे साडे दहा हजार झाली होती. आणि याशिवाय शिवाच्या बाजूला तोफांची संख्या सुमारे शंभराच्या वर होती. व हा तोफखानाही फार चांगल्या रीतीने तयार करण्यांत आलेला होता. आणि या सगळ्यांच्या मदतीला सुमारे तीस चाळीस हजार घोडेस्वार असून शिवाय शिंदे आणि भोसले यांची पायदळ्यांची जी पलटणे होती, ती निराळीच. मराठ्यांच्या या प्रचंड सैन्याच्या विरुद्ध लढण्याकरिता ज. वेलस्ली यांच्या हाताखाली जें सैन्य उलट बाजूला उभे राहिले होते, त्या इंग्रजी सैन्याची संख्या त्या मानाने पुष्कळच कमी होती, असे इंग्रजी इतिहासकारांचे म्हणणे आहे. त्यापैकी इंग्लिशांच्या पायदळ्यामध्ये तेराशे युरोपियन शिपायी होते; आणि दोन हजार नेटिव शिपायी होते. व युरोपियन आणि इंडियन घोडेस्वार मिळून एकंदर घोडेस्वारांची संख्या सुमारे बाराशे पर्यंत होती. व याशिवाय काहीं तोफखान्याचे लोक होते, म्हणजे सगळे मिळून एकंदर ज. वेलस्ली यांच्या हाताखाली साडेचार हजारपासून पांच हजारपर्यंत लोक होते, असे दिसते. आणि यांच्याशिवाय पुण्याच्या आणि म्हैसूरच्या घोडेस्वारांच्या ज्या पलटणी इंग्लिशांच्या बरोबर होत्या, त्या त्यांनी खेळणा नदीच्या पलीकडेच (९, १०, ११) ठेविल्या असून इंग्लिश सैन्याच्या डाव्या बगलेचे नदीच्या पलीकडून संरक्षण करण्याचे काम त्यांच्याकडे देण्यांत आले होते. ज. वेलस्ली यांनी आपल्या पायदळ्याच्या दोन रांगा (१४) केल्या होत्या, हे पूर्वीच सांगितले आहे. त्यापैकी पहिल्या रांगेमध्ये ७८ वी इंग्रजी पलटण व दोन नेटिव शिपायांच्या पलटणी असून दुसऱ्या रांगेमध्ये ७४ वी इंग्रजी पलटण असून तिच्या जोडीला दोन नेटिव शिपायांच्या पलटणी होत्या. आणि त्यांच्या पाठीमागे घोडेस्वारांची जी तिसरी रांग (१५) होती, त्या रांगेमध्ये १९ व्या ड्यून्सच्या पलटणीतील इंग्लिश घोडेस्वार असून त्यांच्याशिवाय नेटिव घोडेस्वारांच्या आणखी तीन पलटणी होत्या. अशा रीतीने ज. वेलस्ली यांनी आपल्या सैन्याच्या ज्या रांगा उभ्या केल्या होत्या, त्यांच्या उजव्या बाजूला, म्हणजे जुवा नदीच्या बाजूला, त्यांनी क. मॅक्सवेल यांची योजना केली होती; व ज. वेलस्ली हे स्वतः त्या रांगांच्या डाव्या बाजूला, म्हणजे खेळणा नदीच्या बाजूला, उभे राहिले होते.

अशा रीतीने हॉ दोन्ही सैन्ये त्या खेळणा आणि जुवा या दोन नद्यांच्या दरम्यानच्या दुर्दैवी मैदानावर एकमेकांच्या समोरासमोर लढाईच्या उद्देशाने आणि तयारीने ता. २३ सप्टेंबर १८०३, शुक्रवार, रोजी तिसरे प्रहरी अदमासे तीन वाजण्याच्या सुमारास जेव्हां उभी राहिली, त्या वेळी हिंदुस्थानचे स्वराज्य आपल्या अंतःकरणामध्ये थरथर कांपत होते ! स्वदेशभक्तीने प्रेरित होऊन आपल्या जिवावर उदार होऊन लढणाऱ्या लोकांचा विजय होतो, किंवा फितुर झालेल्या लोकांच्या स्वदेशद्रोही गळ्यामध्ये व्यभिचारिणी विजयश्री माळ घालते, याच्याबद्दल हिंदुस्थानची स्वातंत्र्यदेवता साशंक होऊन राहिली होती ! लॅसीच्या लढाईमध्येही इंग्लिशांच्या बाजूला असेच असईच्याप्रमाणे अगदी थोडे सैन्य होते. आणि सुजाउद्दौलाच्या सैन्यांतून तोफांचा भडिमार चालला असता क्लाइव्ह साहेबांचे सैन्य जवळच्या एका आंबराई-मध्ये सचित मुद्रने उभे राहिलेले होते. पूर्वी फितुरीचा बेत ठरल्याप्रमाणे सुजाउद्दौलाचा वजीर, मिरजाफर, हा आपल्या धन्याशा निमकहरामपणा करून आपली फौज घेऊन इंग्लिशांच्या छावणीत केव्हां येऊन मिळतो, इकडे क्लाइव्हसाहेबांच्या शौर्याचे सगळे डोळे लागून राहिलेले होते ! त्याप्रमाणे अखेरीस मिरजाफर आपल्या धन्याला सोडून इंग्लिशांना येऊन मिळाला; आणि इंग्लिशांच्या शौर्याने लॅसीची लढाई जिंकली ! असईच्या लढाईमध्ये असे जरी कांहीं प्रत्यक्ष झाले नाही, व ज. वेलस्ली यांना येथे जरी शिकस्तीची लढाई करावी लागली, तरी मराठ्यांच्या सैन्यांत किती आणि कस-कसा फितुर करण्यांत आला होता, हे जे पूर्वी सांगण्यांत आले आहे, त्यावरून या लढाईचा असा शेवट कसा झाला, हे कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहे.

दोन्ही सैन्ये समोरासमोर उभी राहिली, तेव्हां त्यांच्यामध्ये सुमारे पाव मैलाचे अंतर होते. इतक्या अंतरावरून ज. वेलस्ली यांनी मराठ्यांच्या सैन्यावर आपल्या तोफखान्याचा मारा सुरू करण्याचा हुकूम दिला. त्या हुकुमाप्रमाणे कांहीं वेळपर्यंत इंग्लिशांची तोफ चालू राहिली. पण मराठ्यांचे सैन्य इतक्या शौर्याने आणि इतक्या स्फूर्तीने लढत होते की, इंग्लिश तोफांच्या मान्याचा त्यांच्या उत्साहावर कांहींच पारणाम झाला नाही. फ्रेंच शिक्षणाखाली तयार झालेल्या शिद्याच्या तोफखान्यामधून इंग्लिशांच्यावर जे गोळे फेकण्यांत येत होते, त्यांच्या योगाने इंग्लिशांच्या बाजूकडील पुष्कळच नुकसान झाले. मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या बिनचूक मान्यामुळे इंग्लिशांच्या तोफांचे गोलंदाज आणि त्यांच्या तोफांच्या गाड्या ओढणारे बैल हे पुष्कळच मरून पडले. त्यामुळे शत्रूवर पुढे चाल करून जाण्याकरितां आपल्या तोफा ज्या पुढे पुढे ढकलत न्यावयाला पाहिजे होत्या, त्या ज. वेलस्ली यांना बैलांच्या अभावामुळे पुढे ओढून नेता येईनात. त्यामुळे त्यांनी आपल्या तोफा मागे टाकून दिल्या आणि आपल्या बाकीच्या सैन्याला मराठ्यांच्या अंगावर चालून जाऊन त्यांच्यावर हल्ला करण्याचा हुकूम केला.

या वेळी इंग्लिशांनी मराठ्यांच्या सैन्यावर जो हल्ला केला, तो फार जोराचा होता. पण तो हल्ला परतावेण्यासाठी शिद्याच्या सैन्याकडून जे प्रयत्न करण्यांत आले, तेही

काहीं कमी चिकाटीचे होते, असें नाहीं. मराठ्यांनीं आपल्या पराक्रमाची शिकस्त केली. व इंग्लिशांच्या सैन्याचें काहीं वेळपर्यंत त्यांनीं काहीं चालूं दिलें नाहीं. आणि असईच्या बाजूला शिंद्यांचा जो तोफखाना होता, त्यानें तर इंग्लिशांच्या सैन्याची इतकी खराबी केली कीं, त्यामुळे इंग्लिश सैन्याचे हातपायच गळून गेले. ज. वेलस्ली याच्या पायदळाच्या ज्या दोन रांगा (१४) उभ्या होत्या, त्यांतील दुसऱ्या रांगेमध्ये उजव्या टोंकाला ७४ वी जी पलटण होती, तिच्यातील माणसें तर शिंद्यांच्या गोलंदाजीमुळे इतकीं मरून गेलीं होतीं कीं, त्या पलटणीच्या रांगेमध्ये फारच थोडीं माणसें शिल्लक राहिलीं होतीं. आपल्या तोफखान्यानें या ७४ व्या पलटणीची ही अशी स्थिति केलेली पाहून जुवा नदीच्या अलीकडच्या कांठावर जी मराठ्यांच्या घोडेस्वारांची एक रांग (१३) उभी होती, त्या रांगेतील काहीं घोडेस्वारांनीं या पलटणीवर हल्ला केला. परंतु इंग्लिशांचे घोडेस्वार अगदीं आयत्या वेळीं या ७४ व्या पलटणीच्या मदतीला आले, आणि म्हणूनच त्यांतील बाकी उरलेल्या लोकांचा वचाव झाला.

पण शिंद्यांच्या लष्करातील तोफांचा मारा जरी अशा जोरानें चालला होता, तरी इंग्लिशांच्या पायदळांतील शिपायी त्या माऱ्याला न जुमानतां आपल्या हातांत बागनेटें घेऊन मराठ्यांच्या फौजेवर तुटून पडले. तेव्हा अशी ही हातघाईची लढाई काहीं वेळपर्यंत चालली होती. मराठ्यांच्या तोफा चालू असतांही इंग्लिशांचे शिपायी त्यांच्या तोफांवर चालून आले; व तेथील गोलंदाजांना त्यांनीं आपल्या बागनेटांनीं मारून टाकून काहीं तोफा बंद पाडल्या. अशी निकराची आणि हातघाईची लढाई काहीं वेळ झाल्यानंतर मराठ्यांचें पायदळ थोडथोडे मागे हटूं लागलें. इंग्लिशांचें सैन्य आपल्यापेक्षां अगदीं थोडे आहे, हें त्यांना माहित होतें; व अशा थोडक्याशा सैन्याच्या समोरून आपण मागे हटावें हें बरोबर नाहीं, असें वाटून मराठ्यांचे शिपायी फिरून आपल्या रागा धरून शत्रूला तोंड देण्यासाठीं उभे राहण्याचा प्रयत्न करीत होते. परंतु त्यांत त्यांना यश आलं नाहीं. इंग्लिशांच्या पायदळानें त्यांना मागे हटवीत नेलें; आणि इंग्लिशांचे घोडेस्वार त्यांच्या रांगांमधून शिरून त्यांनीं मराठ्यांच्या सैन्याची शिकस्त मोडून टाकली. त्यामुळे शिंद्यांच्या सैन्याला मागे हटण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाहीं. म्हणून शिंद्यांचें सर्व लष्कर मागे हटत हटत मोठ्या व्यवस्थेनें जुवा नदीच्या पलीकडे गेलें व तेथें त्यांनीं आपल्या सैन्याची फिरून एक रांग (१६) बनविली.

मराठ्यांचें सैन्य अशा रीतीनें मागे हटत चाललेलें आहे, असें जेव्हां इंग्लिशांनीं पाहिलें, तेव्हां आतां मराठ्यांचा खास पराजय झाला आणि आपला खात्रीनें जय होणार, असें वाटून इंग्लिशांचें शिपायी हुरळून गेले. व ते मराठ्यांच्या सैन्याचा भोठ्या जोरानें पाठलाग करूं लागले (१७). या विजयाच्या आनंदामध्ये ते मराठ्यांचा पाठलाग करूं लागले असतां या वेळीं आपण आपल्याला कोणत्या संकटांत घालून घेत आहों, याबद्दलची त्या हुरळून गेलेल्या इंग्लिश शिपायांना काचतच कल्पना आली

असेल. पण या त्यांच्या कृतीने त्यांनी आपल्याला ज्या एका भयंकर अवस्थेमध्ये घालून घेतले, त्याचा प्रकार असा झाला. मराठ्यांच्या सैन्याची पहिली फळी (१२) जेव्हा फुटली आणि जेव्हा इंग्लिशांचे घोडेस्वार त्या मराठ्यांच्या विस्कळीत झालेल्या पहिल्या रांगेमधून पलोकडे जाऊ लागले, तेव्हा मराठ्यांच्या तोफा चालेनाशा झाल्या. आणि अशा वेळी आपण उगीच उभे राहिलो, तर शत्रूच्या लोकांकडून आपण विनाकारण मारले जाण्याचा संभव आहे, ही गोष्ट लक्षांत आणून मराठ्यांच्या सैन्यापैकी पुष्कळ गोलंदाज आपापल्या तोफांच्या खाली मेल्याचे सांग घेऊन पडले; व त्यांनी इंग्लिश सैन्याला आपल्यावरून खुशाळ पलीकडे जाऊ दिले. अशा रीतीने इंग्लिशांचे जे सैन्य पहिल्याने (१४ आणि १५) या ठिकाणी उभे होते, ते तेथून पुढे चाल करून (१७) या जागेकडे गेल्यानंतर हे जे मेल्याचे सांग घेऊन पडलेले मराठ्यांच्या सैन्यातील गोलंदाज होते, ते फिरून जिवंत झाले ! आणि मागे ज्या तोफा शिल्लक राहिल्या होत्या, त्या चालू करून त्यांनी इंग्लिशांच्या पुढे गेलेल्या त्या सैन्याच्या (१७) पिछाडीवर जोराने हल्ला करण्याला सुरुवात केली ! पण इंग्लिश शिपायांना या गोष्टीची खबरही नव्हती. आतां मागे कोणी शत्रू उरला नाही असे समजून ते जुवा नदीच्या पलीकडे गेलेल्या (१६) मराठ्यांच्या फौजेचा पाठलाग करीत पुढे चालले होते. व आतां आपण विजयी होऊन मराठ्यांच्या फौजेचा पाठलाग करीत आहो या कल्पनेमुळे हुरदून गेल्या कारणाने इंग्लिशांचे शिपायी शत्रूचा पाठलाग करण्याकरितां म्हणून चार चौहोंकडे वाटतील तसे पांगत चालले होते; व त्यामुळे त्यांच्या लाईनीमध्ये शिस्त कशी ती मुळीच राहिली नव्हती.

अशा स्थितीत या विस्कळीत झालेल्या इंग्रजी सैन्यावर केवळ त्यांच्या पिछाडीकडूनच मराठ्यांच्या तोफांचा मारा होऊ लागला होता, असे नसून जुवा नदीच्या पलीकडे (१६) मराठ्यांच्या ज्या पलटणी मोठ्या शिस्तीने मागे हटत गेल्या होत्या, त्यांनीही फिरून समोरून या इंग्लिशांच्या पलटणीवर गोळीबार करण्याला सुरुवात केली; व त्यामुळे इंग्लिशांचे सैन्य मोठ्या कचाटीत सांपडले. आणि त्या सैन्यावर दोहोंकडून मारा होऊ लागला. या वेळच्या या युद्धाच्या हालचालीमध्ये मराठ्यांनी आपल्या शत्रूला दोहोंकडून गांठण्याची ही जी युक्ति काढली, ती खरोखरच फार वर्णनीय आहे. व असईच्या लढाईमध्ये मराठ्यांना विजय मिळाला असता, तर रणमैदानावरील सैन्यांच्या हालचालींच्या बाबतीतील मराठ्यांच्या या कौशल्याची भावी लष्करी इतिहासकारांनी किती तरी तारीफ केली असती; आणि ज. वेलस्ली-सारखा पुढे अतिशय प्रसिद्धीस आलेला सेनापति या असईच्या लढाईमध्ये हजर असतांना त्याने आपले सैन्य दोन्हीकडच्या गोळीबारांच्या टप्यामध्ये येऊ दिले, या त्याच्या चुकीबद्दल लष्करी लेखकांनी त्याला किती तरी दोष दिला असता. परंतु मराठ्यांनी इंग्लिशांच्या सैन्याला जरी अशा रीतीने दोहोंकडच्या पंचामध्ये घरले होते, तरी त्यांचा अखेरीस पराभव घडवून आणणारी अनेक कारणे ह्या असईच्या रणक्षेत्रावर इंग्लिशांकडून चौहोंकडे तयार करवून ठेवण्यांत आली होती. त्यांच्यामुळे आपल्या

सैन्याच्या दोन रांगांमध्ये इंग्लिशांच्या पलटणी कॉडून धरण्याची मराठ्यांनी जरी युक्ति योजिली होती, तरी ती घडी विस्कटली. ज. वेलस्ली यांना जेव्हां असें दिसून आलें कीं, आपलें सैन्य मोठ्या अडचणींत सांपडलें आहे, तेव्हां ७८ वी इंग्रजी पलटण आणि नेटिव घोडेस्वारांची पलटण, या पलटणी आपल्या हाताखाली घेऊन ज. वेलस्ली हे निघाले; व ज्या मराठ्यांच्या गोलंदाजांनीं इंग्लिशांच्या पिछाडीवर आपल्या तोफांचा हल्ला चालविला होता, त्यांच्यावर ते चाल करून गेले. आणि त्यांनीं त्या तोफांचा मारा बंद पाडला. या वेळीं ते ज्या घोड्यावर बसले होते, त्या घोड्याला गोळी लागून तो मरण पावला; व खुद्द तेही या वेळीं मोठ्या संकटांत सांपडले होते. परंतु अखेरीस त्यांनीं पिछाडी-कडील मारा बंद पाडला. त्याचप्रमाणें इंग्लिश लाइनीच्या उजव्या बाजूला असलेले क म्येक्स्वेल यांनींही आपल्या हाताखाली १९ व्या ड्यूग्लसच्या पलटणींतलि इंग्रजी घोडेस्वार आणि कांहीं इतर नेटिव घोडेस्वार घेऊन मराठ्यांच्या पायदळ्याच्या ज्या पलटणी जुवा नदीच्या पलीकडून समोरून मारा करित होत्या, त्यांच्यावर हल्ला केला. या हल्ल्याच्या योगानें जरी मराठ्यांना अखेरीस मार्गें हटावें लागलें, तरी ते या प्रसंगी इतक्या निकरानें लढले कीं, या लढाईंत खुद्द कर्नल म्येक्स्वेल हा मारला जाऊन शिवाय दुसरोहि पुष्कळ इंग्लिशांकडेचे लोक मरण पावले.

ही लढाई दुपारीं सुमारे तीन वाजतां सुरू होऊन संध्याकाळीं ६ वाजेपर्यंत चाललेली होती. या लढाईंत शिंद्यांचा प्रधान यादवराव हा मरण पावला. त्याच-प्रमाणें इंग्लिशांकडील क. म्येक्स्वेल, कॅ. म्येके, वगैरे बरेच इंग्लिश ऑफिसर्स या लढाईंत मरण पावले. या लढाईंत आपल्याला मराठ्यांकडील ९० तोफा मिळाल्या व त्यांची बरीच निशाणेंही आपल्या हातीं लागलीं, अशीं वर्णनें इंग्लिशांनीं दिलीं आहेत. या लढाईंत ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालीं सुमारे १० हजार सैन्य होते व मराठ्यांच्या-कडील सैन्याची संख्या अदमास ५० हजार होती. यापैकी इंग्लिशांकडील मेलेल्या शिपायांचा एकंदर मिळून आंकडा ४०० पर्यंत येतो. व शिंद्यांकडील सुमार १२०० शें लोक मेले असावेत, असा खुद्द ज. वेलस्ली यांचा अदमास आहे. आतां इंग्लिशांच्या १० हजार सैन्यापैकीं जर ४०० लोक मरण पावले, तर त्या मानानें पाहतां सरासरीच्या प्रमाणानें शिंद्यांच्या ५० हजार सैन्यापैकीं फक्त बाराशेंच लोक मरण पावले, यावरून इंग्लिशांची या लढाईमध्ये किती खराबी झाली आणि मराठे लोक किती शौर्यानें लढले, हे दिसून येण्यासारखें आहे.

या असईच्या लढाईंत शिंद्यांचें सैन्य चांगल्या रीतीनें तयार केलें गेलेलें असतां व त्या सैन्याची संख्याहि इंग्लिशांच्या सैन्यापेक्षां पुष्कळ मोठी असतां अशा सैन्याचा पराभव कां व्हावा, हा एक मोठा प्रश्न आहे. पण या प्रश्नाचें उत्तर शोधण्याकरितां कोणालाही फार लांब जावयाला नको. फ्रेंच ऑफिसरांकडून चांगल्या रीतीनें तयार कराविलेल्या शिंद्यांच्या पलटणींमध्येच त्यांच्या पराभवाचें कारण होतें ! शिंद्यांच्या नोकरांतील बहुतेक फ्रेंच ऑफिसर इंग्लिशांनीं फितुर करून ठेविलेले होते, हे पूर्वी सांगितलेलेंच आहे. त्याशिवाय शिंद्यांशी लढाई सुरू होण्याच्या पूर्वी इंग्लिशांकडून

असा एक जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला होता कीं, कोणत्याही नेटिव संस्था-नांतील मराठ्यांच्या फौजेमध्ये जे कोणी इंग्लिश, फ्रेंच किंवा इतर युरोपियन ऑफिसर नोकरीवर असतील, ते मराठ्यांच्या लष्करांतील त्या आपापल्या जागा सोडून जर इंग्लिशांच्या लष्करांत येऊन मिळतील, तर त्यांचा बंदोबस्त चांगल्या रीतीने ठेवण्यांत येईल. या जाहिरनाम्याचा फायदा घेऊन पुष्कळ युरोपियन ऑफिसर शिंघाची नोकरी सोडून इंग्लिशांना जाऊन मिळाले. यापैकी काहीं युरोपियन ऑफिसर असईच्या लढाईच्या पूर्वी शिंघाचे सैन्य सोडून गेले व काहीं असईच्या लढाईनंतर गेले. ता. २४ आक्टोबर १८०३ रोजी ज. वेलस्ली यांनी गव्हर्नर जनरलला जें एक पत्र लिहिलें आहे, त्यांत ते स्पष्टपणें असें म्हणतात कीं:—Sixteen officers and sergeants belonging to the Campoos, have joined Colonel Stevenson under your Excellency's proclamation of the 29th August. I will hereafter send a list of their names, and an account of the pay each is to receive.” या इंग्रजी उताऱ्यामध्ये ज. वेलस्ली हे असें लिहित आहेत कीं, शिंघाच्या लष्करां कंपूमधील एकंदर सोळा ऑफिसर आणि सार्जंट, गव्हर्नर जनरलच्या ता. २९ ऑगस्टच्या जाहिरनाम्याप्रमाणें, क. स्टिव्हनसन यांच्या सैन्यांत येऊन दाखल झाले आहेत; त्यांचीं नांवां आणि त्यांच्यापैकी प्रत्येकाला काय काय पगार दिला पाहिजे, याच्याबद्दलची यादी मी मागाहून पाठवीत आहे. या ज्या सोळा फ्रेंच ऑफिसरांना शिंघाची नोकरी सोडली, त्यांमध्ये ड्यूपाँट हा एक होता. व हा शिंघाची नोकरी सोडून बाकीच्या पंधरा ऑफिसरांवरोंबर इंग्लिशांना येऊन मिळाला असतां, त्यांना इंग्लिशांकडून पगार मिळण्याची व्यवस्था होत होती, यावरून हे ऑफिसर पूर्वीं असूनच इंग्लिशांना फितुर झालेले असले पाहिजेत, आणि असईच्या लढाईमध्ये या ऑफिसरांना फितुरी केली असली पाहिजे, असें अनुमान करण्याला पुष्कळ जागा आहे. त्याचप्रमाणें बेगम समरू हिच्या पलटणीही असईच्या लढाईमध्ये शिंघाशीं फितुरी करून इंग्लिशांना जाऊन मिळाल्या असल्या पाहिजेत, असा संशय येण्यालाही कित्येक कारणे आहेत. बेगम समरू हिला फोडण्याचे इंग्लिशांचे प्रयत्न चाललेले होते व त्याप्रमाणें ती केवळ योग्य संधीचीच वाट पहात होती. तिच्या एकंदर चार पलटणी असईच्या लढाईच्या वेळीं शिंघाच्या लष्करांत होत्या. त्या पलटणींच्या संबधानें ज. लेक हे आपल्या एका पत्रामध्ये गव्हर्नर जनरल यांना असें कळवितात कीं:—“Four of her battalions are now with Scindhia, and.....means might be contrived to enable those battalions to join General Wellesley.” यावरून बेगम समरूचीं पलटणीं फितुर करून तीं इंग्लिशांनीं आपल्या बाजूला वळवून घेतलीं असलीं पाहिजेत, असें उघड दिसते.

याच्याशिवाय ग्रँट डफ यानेही आपल्या इतिहासामध्ये या असईच्या लढाई संबधानें लिहतांना पुढीलप्रमाणें उद्गार काढलेले आहेत:—Most of Scindhia's battalions (at Assye) laboured under disadvantages by

the cessation of the British part of their European officers, who, in consequence of a proclamation by the British Government, quitted the Maratthas at the breaking out of the war.

या इंग्लिश वाक्यांत ग्रेट डफ असे लिहितो की, ब्रिटिश सरकारने या वेळीं एक जाहिरनामा प्रसिद्ध केल्यामुळे शिंद्याच्या नोकरांमध्ये जे युरोपियन ऑफिसर होते, त्यांनीं आपल्या नोकऱ्या सोडल्या आणि ते इंग्लिशांच्या सैन्याला येऊन मिळाले; त्यामुळे असईच्या लढाईच्या वेळीं शिंद्याच्या लष्करामध्ये बराच धोटाळा उडून गेला.

इंग्लिशांनीं या वेळीं अंतःस्थ रीतीनें तर अनेक प्रकारची फितुरी चालविली होतीच. पण ता. २९ आगस्ट १८०३ चा हा जो जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला होता, त्यामुळे तर फितुरी लोकांना उजळ माथ्यानें आणि राजरोसपणाने फितुरी करण्याला सबब सांपडली. इंग्लिशांनीं असले फितुरीला उत्तेजन देणारे जाहिरनामे प्रसिद्ध केले म्हणून काय झाले ? ज्यांनीं शिंद्याची नोकरी पत्करिली होती, त्यांनीं ती इमाने इतवारें बजावणें हें त्यांचें कर्तव्यकर्म होतें. परंतु जो फितुर होण्याला उद्युक्त झाला, त्याला आपल्या कर्तव्यकर्माची ओळख कोठून रहाणार ? असईच्या लढाईच्या वेळीं इंग्लिशांच्या पलटणींमध्येही हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय लोक थोडेथोडेके होते, असें नाहीं. त्यांना उद्देशून दौलतराव शिंद्यांनीं जर असाच एकादा जाहिरनामा काढला असता, तर कसें झालें असतें ? दुसरे बाजीराव साहेब अशा प्रकारचे कांहीं प्रयत्न खडकीच्या लढाईच्या आधीं करित होते. व जे एतद्देशीय लोक इंग्लिशांच्या नोकरांत असतलं, त्यांनीं ती नोकरी सोडून आपल्या पक्षाला येऊन मिळावे, अशी त्यांची खटपट होती. याबद्दल त्यांच्यावर फितुरीचा आरोप जर करण्यांत येतो, तर असईच्या लढाईच्या वेळच्या इंग्लिशांच्या या कृत्याला फितुरीशिवाय दुसरें काय नांव द्यावयाचें ? पण परकीय लोकांची नोकरी धरून आपल्या स्वतःच्या राजाच्या विरुद्ध लढणें हें एक स्वदेशद्रोहाचें अत्यंत घोर पातक आहे, याबद्दलची कल्पनाही जेथे हिंदुस्थानांतील लोकांना नाहीं, तेथे इंग्लिशांनीं अमुक केलं आणि आपल्या लोकांनीं अमुक केलें नाहीं, असें म्हणण्यांत तरी काय अर्थ आहे ? स्वदेशभाक्त हा एक सद्गुण आहे आणि स्वदेशद्रोह, मग तो कोणत्याही सबबीखालीं असो, हा एक भयंकर गुन्हा आहे, या गोष्टी जेव्हां हिंदुस्थानांतील लोकांना समजू लागतील, तेव्हां ती सुदिन होईल !

या असईच्या लढाईमध्ये आणि त्यानंतरच्या दुसऱ्याही कित्येक लढायांमध्ये मराठ्यांचे जे लागोपाठ पराभव होत गेले, त्यांच्यासंबंधानें सर टॉमस मनरो यांनीं *Rationals of Mahratta defeats* या विषयाला अनुलक्षून आपल्या कांहीं पत्रांमधून विवेचन केलेलें आहे. त्यांत अर्थात् त्यांनीं इंग्लिशांच्या फितुरीचें कोठें नांवही काढलें नाहीं. पण हें मुख्य कारण झालून ठेवून त्यांनीं ज्या अवांतर कारणांची आपल्या पत्रांतून मीमांसा केलेली आहे, त्यांत त्यांनीं मुख्य असें प्रतिपादन केलें आहे कीं, फ्रेंच ऑफिसरांच्या नादां लागून शिंद्यानें आपले पायदळ व तोफखाना ज्यास्त वाढवून घांडेस्वारांची संख्या कमी केली, ही त्याची चूक झाली. त्याचे घोडे-

स्वार पुष्कळ असते, तर गनिर्मा काव्याने लहून इंग्लिशांना जेरीस आणण्याचे काम त्याला यशस्वी रीतीने पार पाडतां आले असतें. आतां त्याचे पायदळ आणि तोफखाना यांची जग्यत तयारी असल्यामुळे असईसारख्या रणक्षेत्रावर शिंयाचीं सैन्ये इंग्लिशांच्या समोर उभो राहून कांहीं वेळ लढूं शकलीं हें खरें; पण त्या पायदळामध्ये जो एक प्रकारचा चिवटपणाचा गुण लागतो, तो त्यांत नव्हता. ते म्हणतात:—

His infantry was regular enough, but it wanted steadiness, in which it must always be greatly inferior to ours, from the want of a national spirit among its officers.... At the battle of Assaye, I do not recollect, among all our killed and wounded officers, one that suffered from a musket-ball or a bayonet, a convincing proof that the Mahratta infantry made very little serious opposition..... As long as his battalions are not under French influence, by being commanded by officers of that nation, it is more our interest that he should keep them up than that he should disband them and raise horse.

या वर दिलेल्या उताऱ्यामध्ये सांगितल्याप्रमाणें इंग्लिशांना शिंयाकडील फ्रेंच ऑफिसरांचीच काय ती भीति होती. आणि ते फ्रेंच ऑफिसर फितुर करून शिंयाच्या लष्करांतून काढून घेतल्यानंतर शिंयाच्या नुसत्या पायदळामध्ये कांहीं त्राण उरणार नाही, हें इंग्लिशांना माहित होतें. प्राण गेला तरी आपल्या जागेवरून मागे हटावयाचे नाही, हा जो एक प्रकारचा सर टॉमस मनरो म्हणतात त्याप्रमाणें शिपायांच्या अंगांमध्ये चिवटपणा आणि खंबीरपणा (steadiness) लागत असतो, तो गुण आपल्या मराठ्यांच्या पुढील पुढील सैन्यांतील शिपायांच्या अंगांमध्ये राहिलेला नव्हता किंवा उत्पन्न झालेला नव्हता, असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. त्या वेळचीं मराठ्यांचीं सैन्ये दिसावयाला मात्र अर्धा लाख आणि पाऊण लाख दिसावयाचीं; पण इतकें मोठें सैन्य असूनही प्रत्येक लढाई पहावी, तर दोन तीन तासांत खलास ! या सैन्यांची मोठी संख्या लढाईच्या वेळीं जय मिळविण्याला फारशी उपयोगी पडत नसून पराभवाच्या आणि पाठलागाच्या वेळीं घांटाळा उत्पन्न करण्याला मात्र चांगली उपयोगी पडत असे ! आपली इतकी मोठाली सैन्ये असून आणि त्या मानानें इंग्लिशांची सैन्ये अगदीं लहान असूनही जेथे तेथे आपला पराभव होतो, ही मागील इतिहासांतील गोष्ट पाहून भावी तरुण पिढीच्या मनावर फार वाईट परिणाम होतो, व असला हा धैर्य खचविणारा परिणाम कोणाही तरुण मनुष्याच्या मनावर होणें हें प्रस्तुतच्या राष्ट्रीय दृष्टीनें केव्हाही इष्ट नाही. व त्या दृष्टीनें पाहतां आपल्या देशांतील प्रत्येक भावी शिपायाच्या अंतःकरणामध्ये वर सांगितलेला चिवटपणाचा सद्गुण त्याच्या स्वदेशप्रीती-वरोबर आणि त्याच्या शौर्यावरोबरच वृद्धिंगत होत गेला पाहिजे, हें अत्यंत जरूरीचें आहे.

शिवाय, या असईच्या लढाईमध्ये इंग्लिशांच्या बाजूला फक्त सुमारे दहा हजारच सैन्य असून एवढ्या लहानशा सैन्यानें शिंदे आणि भांसले यांच्याकडील पन्नास हजार

सैन्याचा पराभव करून विजय मिळविला, अशी स्थूल मानानें इंग्लिश इतिहासकारांकडून जी एक प्रौढि मारण्यांत येत असते, तिच्यामध्येही कित्येक गोष्टी वाद करण्यासारख्या असतात, हें आपण इंडियन लोकांनीं लक्षांत घेतलें पाहिजे. नेटिव राजांच्या सैन्यातील बाजार आणि त्यांचे बाजारघुणगे, नोकर चाकर लोक, वगैरे सगळे धरून नेटिव सैन्याची संख्या इंग्लिश इतिहासकारांकडून बहुधा फुगवून दाखविण्यांत आलेली असते. पण असईच्या लढाईत शिवाच्या बाजूला पन्नास हजार प्रत्यक्ष लढवय्ये लोक होते, असें जरी क्षणभर गृहीत धरलें, तरी त्या लढाईत हे इतके सगळे शिपायी प्रत्यक्ष उपयोगांत आणले गेलेले नव्हते, ही गोष्ट आपण विसरतां कामा नये. दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांच्या वेळीं पुढें पुण्यास प्रसिद्धीस आलेले पुण्याचे रेसिडेंट, मि. एल्फि. न्स्टन, हे या असईच्या लढाईच्या दिवशी सकाळपासून रात्र पडेपर्यंत ज. वेलस्ली यांच्या वरोबर घोड्यावर बसून फिरत होते. त्यांनीं या असईच्या लढाईचें आपल्या पत्रांतून बरेच तपशीलवार वर्णन दिलेलें आहे. त्यांचें मि. फॉरेस्ट यांनीं जें एक चरित्र प्रसिद्ध केले आहे, त्यांत या असईच्या लढाईमध्ये इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढणाऱ्या शिवाच्या सैन्याविषयी पुढीलप्रमाणें एक मुद्देसूद उल्लेख आढळतो:—

The narrow delta between the Kailna and its northern affluent, the Juah, gave sufficient space for Wellesley to employ his small force, but the space was so confined as to restrict the enemy from bringing his immense superiority of numbers into action, and the decisive struggle was therefore limited to almost equal numbers of the two forces.

G. W. Forrest.

या वर दिलेल्या इंग्रजी उताऱ्यावरून हें कोणाच्याही लक्षांत येईल कीं, एका बाजूला खेळणा नदी आणि दुसऱ्या बाजूला जुवा नदी यांच्या दरम्यानच्या आकुंचित जागेमध्ये शिवांकडील सगळें पन्नास हजार सैन्य उभें राहणेंच अशक्य होतें. अशा स्थितीत इंग्लिशांचें जितकें सैन्य तेथें उभें राहूं शकलें होतें, तितकेंच जवळ जवळ सैन्य शिवाच्या बाजूकडे उभें राहिलेलें होतें. व एल्फि. न्स्टनसाहेबांच्या प्रत्यक्ष माहितीप्रमाणें असईची लढाई ही खरें बोलावयाचें असल्यास दहा हजार इंग्लिश आणि पन्नास हजार मराठे यांच्या दरम्यान लढली गेली नसून दोन्ही बाजूंची प्रत्यक्ष लढणारी सैन्ये जवळ जवळ सारखीच होती, अशी जुनी माहिती आढळून येते.

नवीन प्रकारची यंत्रसामग्री आणि दाहगोळा आपल्यापाशीं नसतो, म्हणून आपले शिपायी पराभव पावतात, असेंही एक कारण देण्यांत येतें; व त्यामध्येही सत्याचा अंश नाही, असें नाही. पण असईच्या लढाईच्या वेळीं हें कारण लागू पडण्यासारखें नव्हतें. त्या वेळची तोफखान्याची, बंदुकांची आणि दाहगोळ्याची फ्रेंच अंमलदारांनीं शिवांच्या कंपूंमध्ये करून दिलेली तयारी प्रतिपक्षाच्या अगदीं वरोबरीची होती. पण नुसत्या चांगल्या तोफा आणि नुसता चांगला दाहगोळा यांनींच विजय मिळत नसून त्या तोफांच्या आणि दाहगोळ्यांच्या पाठीमागें तितकीच चांगली माणसें असावीं लाग-

नात. पण शिंघांच्या लष्करांतील फ्रेंच अंमलदार आणि त्यांच्या हाताखालील पलटणेच्या पलटणे फितुर झालेली असल्यानंतर, तेथे त्या बिचाऱ्या चांगल्या तोफा असूनही काय करतील ? शत्रूच्या हाती लूट म्हणून सांपडण्याच्या कामीच अशा स्थितीत त्या तोफांचा उपयोग व्हावयाचा, हें उघडच आहे. पण ही जर फितुरी नसती, तर शिस्त आणि शस्त्राद्ये यांच्या दृष्टीने असईच्या रणांगणावर शिंघांच्या शिपायांना विजयश्री प्राप्त हाण्याला कोणती कमतरता होती, असे नाही. कारण, इंग्लिशचे असईच्या रणक्षेत्रावरील सेनापति, ज. वेलस्ली, हे पुढे कितीही नांवालौकिकाला चढले असले, तरी निःपक्षपातबुद्धीने बोलावयाचे झाल्यास असईच्या लढाईमध्ये त्यांनी फारसे मोठे लष्करी कौशल्य दाखविले, असे नाही; इतकेच नव्हे, तर त्यांनी एकट्यांनी जी असईची लढाई सुरू केली, त्याबद्दल सर टॉमस मनरो यांनी आपल्या एका पत्रामध्ये ज. वेलस्ली यांच्या त्या वेळच्या लष्करी हालचालींविरुद्ध फार जोराचे आक्षेप उस्थापित केले आहेत.

सर टॉमस मनरो यांचे असे म्हणणे होते कीं, क. स्टिव्हनसन यांचे सैन्य थेऊन पांचव्याचे पूर्वी ज. वेलस्ली यांनी आपल्या एकट्याच्याच सैन्यानिशां शिंघाबरोबर लढाई सुरू केली, ही गोष्ट योग्य केली नाही. कारण, जर कदाचित् शिंघांच्या सैन्याने त्या वेळी ज. वेलस्ली यांचा आधी पराभव केला असता आणि मग क. स्टिव्हनसन यांच्या सैन्याकडे वळून त्याचा मागाहून निराळा पराभव केला असता, तर इंग्लिशांचे त्या योगाने किती तरी नुकसान झाले असते, व शिंघांचे वजन किती तरी पटीने वाढले असते. दुर्दैवाने शिंघांच्या सैन्याकडून इंग्लिशांचा असई येथे पराभव झाला नाही व दैवगतीने इंग्लिशांना विजय मिळाला, ही गोष्ट वेगळी; परंतु लष्करी सावधानिरीच्या दृष्टीने ज. वेलस्ली यांच्या हातून ही चूकच झाली, असे सर टॉमस मनरो यांचे मत आहे. या बाबतीमध्ये सर टॉमस मनरो आणि ज. वेलस्ली यांच्या दरम्यान त्या वेळी झालेला पत्रव्यवहार लष्करी हालचालींच्या धोरणाच्या दृष्टीने मोठा महत्त्वाचा आणि मनोरंजक आहे. त्यांत ज. वेलस्ली यांनी क. स्टिव्हनसन यांच्याकरितां न थांबता आपण एकट्यांच कां लढाई दिली याची समर्थने दिली आहेत. पण जर दैव प्रतिकूल झाले असते, तर ही सगळी समर्थने निरुपयोगी आहेत, असेच इतिहासकारांनी आपले मत दिले असते. परंतु एकदा जय झाला, म्हणजे त्यांच्याखाली सर्व चुका झांकून जातात. व त्याप्रमाणे येथेही स्थिति होऊन अखेरीस सर टॉमस मनरो यांनीही ज. वेलस्ली यांचे अभिनंदनच केले आहे. तरी पण त्यामुळे ज. वेलस्ली यांच्या हातून झालेली गैरसावधानिरीची चूक इतिहासामध्ये जी नमूद केली गेली आहे, ती अद्यापि तशीच कायम आहे

असो; अशा प्रकारच्या या असईच्या लढाईच्या इतिहासापामून हल्लींच्या व भावी पिढींतील लोकांनी पुष्कळ गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत. तिकडे त्यांचे लक्ष गेले, तर त्यांत आपल्या देशाचा पुष्कळ फायदा आहे.

अरगांवची लढाई.

२३ सप्टेंबर १८०३ रोजी असईची लढाई झाल्या-
नंतर शिंदे आणि भोंसले यांची सैन्ये अजिंठ्याचा
घाट उतरून पलीकडे खानदेशांत गेलीं. त्या
सैन्यांचा पाठलाग करण्याच्या कामावर क. स्टीव्हन-
सन यांची नेमणूक करून देऊन ज. वेलस्ली हे
कांहीं दिवसपर्यंत असई येथेच राहिले होते. अस-
ईच्या लढाईची हकीकत लिहून तयार करून ती

त्यांना गव्हर्नर जनरल वगैरेच्याकडे पाठवावयाची होती. व त्याचप्रमाणे असईच्या लढा-
ईन जखमी झालेल्या लोकांचीही त्यांना कांहीं तरी तजवीज करावयाची होती. व
शिवाय हैदराबादेहून कित्येक वंजारी लोक आपल्याबरोबर धान्याने भरलेले चौदाहजार
बैल घेऊन इंग्लिशांच्या छावणींत येऊन मिळण्याकरितां निघाले होते. तेव्हां ही
अन्नसामग्री घेऊन येणारा बैलांचा तांडा आपल्या छावणींत सुरक्षितपणे येऊन पोहोचेल,
अशी तजवीज करणे हेही ज. वेलस्ली यांना जरूर होते. या अन्नसामग्रीच्या तांड्यावर
छापा घालण्याचा भोंसल्याच्या घोडेस्वारांनीं बंत केलेला होता. त्यामुळे ज. वेलस्ली
यांचे तिकडे लक्ष लागून राहिलेले होते. आणि म्हणून आपण स्वतः असई येथे आणि
असईच्या आसपास राहून क. स्टीव्हनसन यांच्याकडे त्यांनीं शत्रूचा पाठलाग कर-
ण्याची कामगिरी सोपविली होती.

असईच्या लढाईनंतर अजिंठ्याचा घाट उतरून शिंदे आणि भोंसले यांचे सैन्य
खानदेशांत खाली उतरल्यावर तीं दोन्ही सैन्ये निरनिराळ्या मार्गांनीं आपापल्या
मुलखाकडे वळली. त्या दोन्ही सैन्यांच्यामध्ये भांडणे सुरू झालीं होती, असे इंग्लिश
इतिहासकारांनीं कित्येक ठिकाणीं उद्गार काढले आहेत. परंतु वस्तुस्थिति तशी नसून
तीं दोन्ही सैन्ये स्वाभाविकपणेच आपापल्या हद्दीकडे वळलीं. त्यांपैकी शिंद्याच्या
सैन्याचा पाठलाग क. स्टीव्हनसन यांनीं सुरू केला व भोंसल्यांच्या सैन्याचा पाठलाग
करण्याचे काम पुढे कांहीं दिवसांनीं ज. वेलस्ली यांनीं आपलेकडे घेतलें. क. स्टीव्हन-
सन हा जरी शिंद्याचा पाठलाग करण्याकरितां ता. २४ सप्टेंबरपासून निघालेला होता,
तरी पहिले कित्येक दिवसपर्यंत त्याला शिंद्याचेविरुद्ध कांहीं एक करतां आलें नाहीं.
असईच्या लढाईनंतरही शिंद्याचे घोडेस्वार आणि पायदळ हा दोन्ही प्रकारचीही सैन्ये
इतक्या जग्यत तयारीमध्ये होती की, त्यांचा पाठलाग करण्याकरितां त्यांच्यावर
चालून जाण्याचे क. स्टीव्हनसन याला धैर्य होईना. शिवाय अजिंठ्याचा घाट उतरल्या-

नंतर तापी नदीच्या काठाकाठाने जरी शिंद्याचे लष्कर चालले होते. तरी त्याचा पुढील राख कोणीकडे आहे, हे इंग्लिशांना कांहीं एक कळेना. एकदां ते सैन्य नर्मदेकडे जात आहे, असे इंग्लिशांना वाटे; तर फिरून ते सैन्य कासान्याचे घाटाने उतरून दक्षिणेत अहमदनगर, पुणे, वगैरे प्रांतांकडे वळेल की काय, अशी इंग्लिशांना भीति वाटत होती. अशा अनिश्चित स्थितीत हळुहळू पाठलाग करतां करतां क. स्टीव्हनसन हे बऱ्हाणपूर येथे येऊन पोचले. व ता. १६ ऑक्टोबर १८०३ रोजी त्यांना ते शहर हस्तगत केले. व तेथून अशीरगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो किल्लाही त्यांना ता. २१ ऑक्टोबर रोजी आपल्या स्वाधीन करून घेतला.

इंग्लिशांच्या या विजयाच्या मुद्याशीही विश्वासघाताचे बीज दिसून येते. अस-ईच्या लडाईंमध्ये कित्येक युरोपियन ऑफिसरांनी शिंद्याला ज्याप्रमाणे दगा दिला, त्याचप्रमाणे बऱ्हाणपूर आणि अशीरगड येथेही फितुरी आणि विश्वासघात हीं दोन बहीणभावंडे इंग्लिशांच्या वतीने गुप्त रीतीने काम करित होतीच. अशीरगडचा किल्ला स्वाधीन होण्याच्यापूर्वी तीन दिवस शिंद्याच्या लष्करातील नऊ युरोपियन ऑफिसर ब्रिटिश कमांडरच्या छावणीत येऊन दाखल झाले; व गव्हर्नर जनरलने काढलेल्या जाहिरनाम्याप्रमाणे आम्हांला इंग्लिशांनी आपल्या संरक्षणाखाली घ्यावे, असे त्यांनी सांगितले. अशा प्रकारची फंदफितुर्ग ज्या किल्ल्यांतून चाललेली आहे, ते किल्ले टिकाव धरून कसले राहू शकणार आहेत !

इकडे शिंद्याच्या लष्कराशी बऱ्हाणपूर, अशीरगड, वगैरे ठिकाणी क. स्टीव्हनसन यांच्या लढाया चालल्या असतां, दुसऱ्याकडे भोसल्याच्या सैन्याच्याविरुद्ध ज. वेलस्ली यांनीही कांहीं किरकोळ हालचाली चालविल्या होत्या. परंतु त्यांत त्यांना फारसे यश कोठेही आले नाही. पण शिंदे यांचा अशीरगडचा किल्ला सर करून घेतल्यानंतर भोसल्यांचा जो गाविलगडचा एक अवघड किल्ला होता, तो हस्तगत करून घेण्याकडे क. स्टीव्हनसन यांनी आपला मोर्चा वळविला.

आपल्या सैन्यातील फितुरीमुळे बऱ्हाणपूर आणि अशीरगड हीं दोन ठिकाणे शत्रूच्या स्वाधीन झालेली पाहून अशा वेळां शत्रूपाशी आपण तूर्त तह करणे हेच ज्यास्त श्रेयस्कर आहे, असा विचार दौलतराव शिंदे यांनी आपल्या मनामध्ये आणिला; व बाळोबा कुंजर यांच्या माफतीने त्यांनी इंग्लिशांशी तहाचे बोलणे सुरू केले. या वेळीं इंग्लिशांच्याकडूनही शिंदे आणि भोसले यांचे फारसे मोठे पारिपत्य होत होते, असे नाही. ज. वेलस्ली हे रघोजी भोसल्यांचे विरुद्ध फारसे कांहींच करू शकले नाहीत; आणि क. स्टीव्हनसन यांनी बऱ्हाणपूर आणि अशीरगड हीं जरी शिंद्याचीं दोन ठिकाणे विश्वासघाताच्या बळावर आपल्या स्वाधीन करून घेतलीं होती, तरी त्यामुळे शिंद्याचे सामर्थ्य फारसे कमी झालेले होते, असे नाही. तेव्हां अशा स्थितीत दौलतराव शिंद्यांकडून जे हे आयतेंच तहाचे बोलणे सुरू करण्यांत आलेले आहे, त्याचा आपण फायदा घ्यावा, असे ज. वेलस्ली यांना वाटू लागले. व शिंद्यांकडून तहाचे बोलणे सुरू करण्याकरितां जे कांणी वकील येतील, त्यांचे स्वागत करून आम्ही त्यांच्याशी तहाचे बोलणे करतो, असे ज. वेलस्ली यांनी अखेरीस बाळोबा कुंजर यांजला कळविले. व त्याप्रमाणे ता.

१ दूनोव्हंबर १८०३ रोजी यशवंतराव घोरपडे हे वकील म्हणून येऊन त्याच्या मार्फतीने दौलतराव शदि आणजि. वेलसली यांच्या दरम्यान ता. नोव्हेंबर १८०३ रोजी एक तात्पुरता करारनामा ठरवण्यांत आला. या करारनामाच्या अन्वये शदि आणजि इंग्लिश यांच्या दरम्यानची लढाई तात्पुरती बंद ठेवण्यांत आली. पण ही ख्याई वैद् ठेवतांना उभय पक्षांमध्ये जो मुख्य करार ठरलेला होता, तो असा की, एलचिपूरच्या पूरवेस वीस कोसांवर शडियाने आपले लष्कर ठेवावे व इंग्लिशिंनी शदियाच्या मुछखामध्ये आपले सैन्य न आणता शदि आणजि इंग्लिश यांच्या सैन्याच्या दरम्यान वास कोसाचे अंतर कायमच ठेवण्यांत आले पाहजे.

शदि आणजि भोसले या दोघांच्या मनांत या वेळीं इंग्लिशिंशी तह करण्याची इच्छा होती. परंतु आपण दोघे जोपर्यंत एकत्र आहो, तोपर्यंत धूरत इंग्लिश आपल्याशी तह करणार नाहीत, हें इंग्रजी मुरसद्याचे धोरण कदाचित्. त्यांच्या लक्षांत येऊन शदि आणजि भोसले यांनी आपली सैन्ये एकमेकांपासून या वेळीं वभिक्त केली होती. व इतकेच नव्हे, तर शदि आणजि भोसले यांच्या दरम्यान ही भाडणे सुरू झाली अहति, अशाही बातय्या त्या वेळीं बऱ्याच ठकिणी पसलेल्या होत्या. या वातम्यासवधाने ज. वेलरूली यांना ता. २४ आक्टोबर १८०३ रोजी गव्हर्नर जनरलला जे एक पत्रे लहिले आहे, त्यांत पुढीसमाणे उल्लेख आहे.

" १. क्र ११९ नळहन?

१८ परीक्षर

११७ रसु?

०

१७७

१७६४८०१७

१२. १९४११४७ - त १११२ २४तर १) - छंद. ० २-७१.
 १६१७१ ११११६१तः. ° लपतल०००७ प' p'ह'हपूत गं
 १८५४०. ०४११११४७ हार १८ १०७-६१. रप्राणाष्टरां.
 ०२ ०? ठदपूष्ट १ष्कळभा-त. १५०काखेए १२१.१६
 १७७ लभूसारला! Z'षणू- ११५८०० १०२१० १६१४७८१९
 १५६ भूगभूतामुन, ०६११७१० हयी. कृती! १२०क्षालक्ष १० र०१ठळशारत.
 १० रणिा१. ५०१सुधागार! १०१६ पा१ ११८ १ष्काः०सा

१८ शदि. आणजि भोसले यांनी आपापली सैन्ये एकमेकांपासून वभिक्त करण्यांत, व त्यांच्यामध्ये भाडणे चालली आहेत अशा बातय्या पसरवल्या जाण्यांत, कोणाचा काय हेतु होता, हें आज सांगणे कठिण आहे. परंतु या दोन राजांची सैन्ये आपो-आपच वभिक्त झालेली पाहिल्यानंतर त्यांपैकी प्रत्येक सैन्याशी नरिनरिळ्या लढाया करून त्यांना जेरीस आणावे ही कल्पना साहजकिपणेच इंग्लिशिंच्या डोक्यांत शरिली; व ते नागपूरच्या भोसल्यांचा जो गावलिगडचा अवघड कलिला तो हस्तगत करून घेऊन भोसल्यांच्या सैन्याचा पाडाव करण्याच्या प्रयत्नाला लागले शदि आणजि भोसले यांच्यामध्ये भाडण सुरू झाल्याच्या बातम्या जरी पसरत्या होत्या, तरी यशवंतराव घोरपडे हे जनरल वेलक्की यांच्यापाशी जेव्हां तहाचे बोलणे सुरू करू लागले, तेव्हां शदि आणजि भोसले या दोघांशीही इंग्लिशिंनी तह करावा, असेच त्यांचे म्हणणे होतें. परंतु भोसल्यांच्या सैन्याचा नाश केल्याशिवाय भोसल्यांशी तह करूं नये, असें इंग्लि.

चे धोरण असल्यामुळे २ M / सैन्याच्या नाश केल्याशिवाय भोसल्यांशी तह करूं नये, असें इंग्लि.

चे धोरण असल्यामुळे २ M / सैन्याच्या नाश केल्याशिवाय भोसल्यांशी तह करूं नये, असें इंग्लि.

चे धोरण असल्यामुळे २ M / सैन्याच्या नाश केल्याशिवाय भोसल्यांशी तह करूं नये, असें इंग्लि.

चे धोरण असल्यामुळे २ M / सैन्याच्या नाश केल्याशिवाय भोसल्यांशी तह करूं नये, असें इंग्लि.

परंतु शिवाशी देखील तह करण्याची इंग्लिशांची खरोखरीची इच्छा फारशी नव्हतीच. यशवंतराव घोरपडे यांच्याशी दहा दिवसपर्यंत तात्पुरती लढाई बंद करण्याचा जो करारनामा करण्यांत आला, त्याबद्दलचा वर उल्लेख आला आहे. पण त्या करारनाम्याच्या मूळाशी इंग्लिशांचे हेतु अगदी निराळे होते. शिवाच्या हाताखाली जें सैन्य शिल्लक उरलेलें होतें, त्यांत बहुतेक सर्व घोडेस्वारच होते. या घोडेस्वारांच्या पलटणींशी इंग्लिशांनीं आणखी पुढें लढाई चालू ठेविली असती, तरी त्या लढाईचा त्यांच्यावर कांही एक परिणाम झाला नसता. कारण, त्या घोडेस्वारांनीं गनिमी काव्यानेच लढाई चालविली असती; आणि त्यांचा पाठलाग करावयाचा म्हटला, म्हणजे तर आपल्या अन्नसामग्रीच्या पुरवठ्याची साधनें सोडून इंग्लिशांना त्यांच्या पाठीमागे कोठें तरी भटकत फिरावें लागलें असतें. हे आपले सगळे गुप्त हेतु ज. वेलस्ली यांनीं ता. २४ नोव्हेंबर १८०३ रोजीं क. क्लोज यांना लिहिलेल्या एका पत्रामध्ये पुढीलप्रमाणें नमूद केले आहेत:—

“I have agreed to the cessation of hostilities on the ground of my incapability to do Scindhia further injury, as stated in my dispatch to the Governor-General of the 24th October; on that of it being impossible to injure his army of horse; on that of the injury he may do me in the operations against Gawilghur and in Guzerat, to which quarter he has sent Bappoojee Scindhia; and on the political ground of dividing his interests from those of the Raja of Berar, and thereby, in fact, dissolving the confederacy.”

ज. वेलस्ली यांच्या पोटांतिल कपट वर दिलेल्या प्रकारचें असल्यामुळे त्यांनीं आपल्याला लढाईची तयारी करण्याला फुरसत मिळावी या मुख्य हेतूने यशवंतराव घोरपडे यांच्याशी लढाईच्या तात्पुरत्या तहकुर्बीचा तह केला होता. पण तो तह देखील त्यांनीं टिकविला नाही; आणि ता. २३ नोव्हेंबर १८०३ रोजीं हा तात्पुरता तहनामा झाल्यापासून फक्त पांच दिवसांमध्येच इंग्लिशांनीं शिवाच्या लष्कराशी अरगांव येथें लढाई केली !

यशवंतराव घोरपडे यांच्याशी केलेल्या तहनाम्यामध्ये अशी एक अट होती कीं, या तहनाम्यावर दौलतराव शिंदे यांचा सही शिक्का वगैरे होऊन त्याची प्रत यशवंतराव घोरपडे यांनीं ज. वेलस्ली यांचेकडे ता. २३ नोव्हेंबरपासून १० दिवसांचे आंत आणून द्यावी. पण अशा रीतीने शिवाला १० दिवसांची मुदत दिली असता ती मुदत संपण्याच्या आंतच ज. वेलस्ली यांनीं शिवाशी लढाई सुरू केली.

वरील करारनाम्यांत अशी एक शर्त होती कीं, दौलतराव शिंदे यांनीं आपलें सैन्य एलिचपूरच्या पूर्वेकडे न्यावें, व इंग्लिशांच्या सैन्यामध्ये व आपल्या सैन्यामध्ये विस कोसांचें अंतर कायम ठेवावें. या कराराप्रमाणें दौलतराव शिंदे आपलें लष्कर दहा दिवसांच्या ठरलेल्या मुदतीच्या आंत एलिचपूरच्या पूर्वेला नेण्याची तजवीज करूं लागले होते. व ही गोष्ट घडवून आणण्याला जर १० दिवसांची मुदत उभयपक्षां ठरविण्यांत आली होती, तर त्या १० दिवसांच्या आंत तरी निदान इंग्लिशांनीं

शिंध्यांच्या लष्करावर हल्ला करणें अन्यायाचें होतें. परंतु इंग्लिशांच्या सैन्याची लढाई देण्याला तयारी झाल्यानंतर मग न्याय-अन्यायाकडे त्यांना पहाण्याची काय जहूरी आहे ?

याशिवाय दुसरीही एक गोष्ट अशी होती कीं, अशीरगडचा किल्ला काबीज करून झाल्यानंतर गाविलगडचा किल्ला हस्तगत करून घेण्यासाठीं क. स्टीव्हनसन हे नोव्हेंबरच्या १५ तारखेच्या सुमाराला आपल्या सैन्यासह गाविलगडकडे जाण्याकरितां बन्हाणपुराहून निघालेले होते. व त्या सैन्याला मदत करण्याकरितां ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालीलही कांहीं सैन्य त्या दिशेकडे चालून जात होतें. त्यामुळें शिंध्यांचें सैन्य जरी एलिचपूरच्या पूर्वेकडे आपल्या ठरलेल्या कराराप्रमाणें जात चाललें होतें, तरी ज. वेलस्ली यांचेही सैन्य त्याच दिशेनें पुढें चाल करून जात असल्यामुळें त्या दोन्ही सैन्यांच्या दरम्यान २० वीस कोसांचें अंतर कायम ठेविलें पाहिजे ही अट एकट्या शिंध्यालाच कशी पाळतां येणें शक्य हंतें ? शिवाय हें दोन्ही सैन्यांमधील २० कोसांचें अंतर किती दिवसांनीं कायम झालें पाहिजे, याच्याबद्दलचा उलगडा त्या तहाच्या अटींमध्ये कांहींच केलेला नव्हता. तेव्हां त्या तहावर शिंध्यांचें शिक्रा मोर्तब होण्याला जी दहा दिवसांची मुदत ठरविण्यांत आलेली होती, तेथपर्यंत तरी निदान इंग्लिशांनीं वाट पहावयाला पाहिजे होती. परंतु इंग्लिशांच्या प्रामाणिकपणाला तसें कांहीं एक करण्याची जहूरी भासली नाहीं. आणि ठरलेल्या मुदतीच्या आंत—तुम्ही शिंध्यांच्या सैन्यावर हल्ला करणें न्याय्य होणार नाहीं, असें शिंध्यांचें वकील ज. वेलस्ली यांना बजावून सांगत असतां, तिकडे दुर्लक्ष करून—ता. २३ नोव्हेंबर रोजीं केलेला तह ता. २९ नोव्हेंबर रोजीं अरगांव येथें सत्यवादी इंग्लिशांकडून मोडला गेला.

दौलतराव शिंध्यांच्या वतीनें यशवंतराव घोरपडे यांनीं ज. वेलस्ली यांच्याशीं जो करार केला होता, तो करार शिंध्यांकडून कोठें आणि कसा मोडला गेला, हें आपल्यासारख्या सामान्य वाचकांना तर समजत नाहींच; पण हिंदुस्थानचे त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल आणि ज. वेलस्ली यांचे बंधु, खुद्द मार्क्स वेलस्ली, यांनाही हें समजेना कीं, दौलतराव शिंदे यांच्याकडून त्या तात्पुरत्या तहाच्या अटी पाळण्यामध्ये काय चूक झाली आहे, की ज्याच्यासाठीं त्यांच्याशीं अरगांव येथें लढाई करूनच त्यांचें पारिपत्य करणें जरूर होतें ! कारण याच आपल्या शंका मार्क्स वेलस्ली यांनीं अरगांवच्या लढाईनंतर ता. २३ डिसेंबर १८०३ रोजीं लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रामध्ये ज. वेलस्ली यांना पुढीलप्रमाणें विचारलेल्या आहेत. त्या अशाः—*I have not yet discovered whether the battle was occasioned by a rupture of the truce on the part of Scindhia; or by Scindhia's refusal to grant to his vakeels the powers which you most properly have required, for the purpose of founding the basis of the negotiation, on the admission of our retention of a part of our conquests; or*

by Scindhia's re-disavowal of his avowal of Jeswunt Rao Goojpareh; or by an accidental rencontre of the armies before the truce had commenced; or by a treacherous junction between Scindhia and the Rajah of Berar.

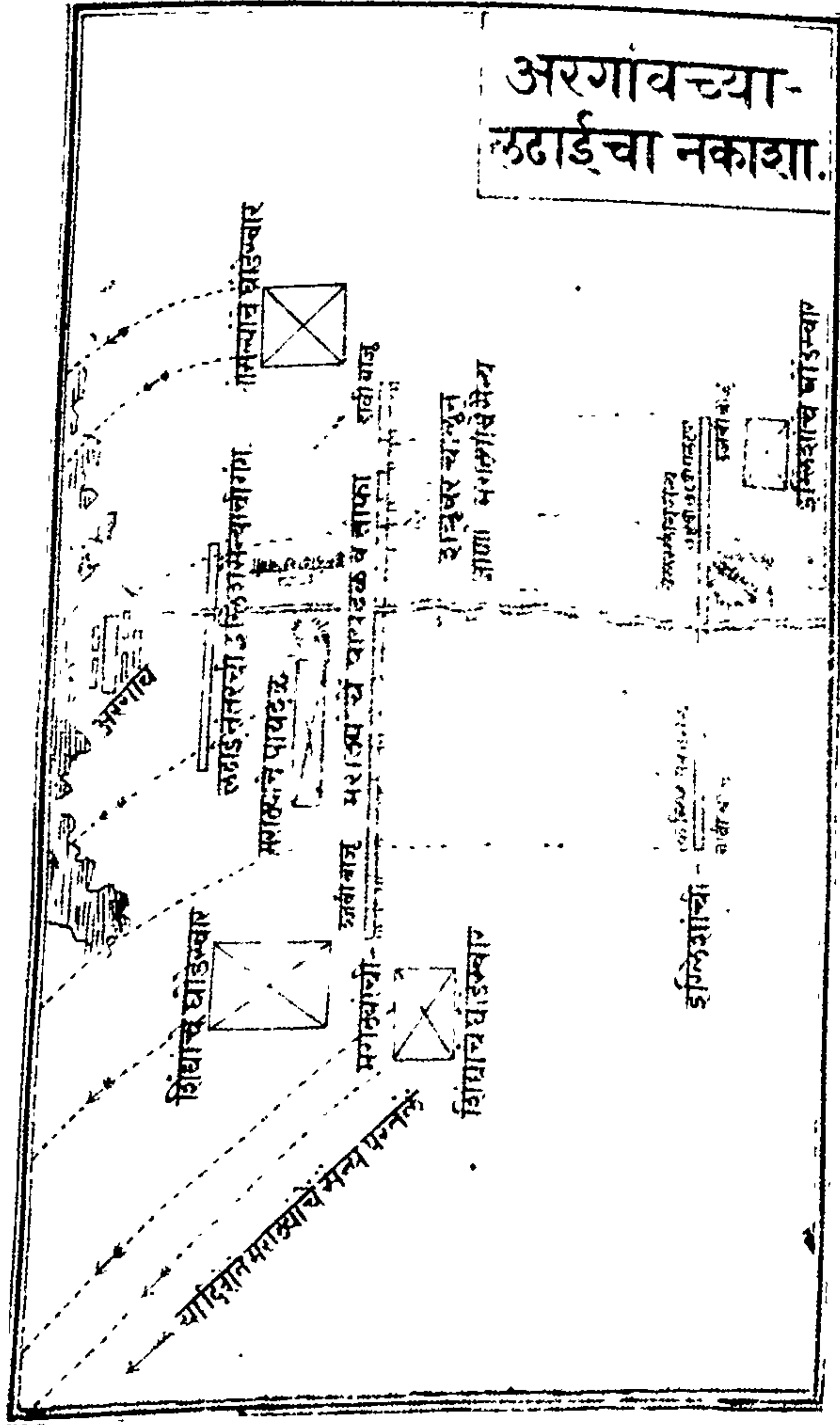
अशा रीतीने अरगांवच्या लडाईला शिंध्यांच्याकडून काय कारण घडून आले, हे खुद्द गव्हर्नर जनरलला देखील जेथे समजले नाही, तेथे ते इतरांना कोठून समजणार ? तरी पण ते कारण जे वेलस्ली यांना मात्र समजले ! आणि शिंध्याने वीस कोस अंतर ठेवण्याची तहातील अट मोडली, या सबबीवर अरगांवच्या लडाईला ता. २९ नोव्हेंबर रोजी तिसरे प्रहरां त्यांनी सुरवात केली.

गाविलगडचा किल्ला भोसल्यांच्या ताब्यात होता. तो किल्ला दस्तगत करून घेण्याच्या इराद्याने क. स्टीव्हनसन हा बऱ्हाणपूर येथून नोव्हेंबर महिन्याच्या पंधरा तारखेच्या नंतर निघत्याचे पूर्वांच सांगितले आहे. त्यानंतर ता. २४ नोव्हेंबरला बाव्यापूर अकोला येथे वाटेत त्याचा तळ येऊन पडला. क. स्टीव्हनसन याच्या सैन्याला मदत करण्यासाठी ज. वेलस्ली हेही आपल्या हाताखालील काही लष्कर घेऊन राजू-यांच्या घाटाने खाली उतरले व अशा रीतीने एकत्र हाऊन ही दोन्ही सैन्ये गाविलगडकडे चाल करून निघाली. या वेळी रघोजी भोसले आपल्या मुलखांत परत जाण्याकरितां माघारे वळले असल्यामुळे नागपुराकडे परत जाणाऱ्या त्यांच्या सैन्याची छावणी पाथरडी येथे पडलेली होती. या सैन्यावर मन्याबापू हे मुख्य अधिकारी होते व एलिचपूरपासून २० कोस अंतरावर पूर्वेस दौलतराव शिंदे यांनी आपले लष्कर न्यावे असे तहाच्या अटीप्रमाणे ठरलेले असल्यामुळे शिंध्यांचे लष्करही त्या वेळी त्याच बाजूने एलिचपूरकडे चाल करून जात होते. व या शिंध्यांच्या लष्कराची छावणी मन्याबापूच्या छावणीपासून सुमारे चार मैलांच्या अंतरावर शिरसाळी येथे होती. शिंध्यांच्या लष्करांत बहुतेक सगळा घोडेस्वारांचाच भरणा होता. पण मन्याबापू यांच्या हाताखालील भोसल्यांच्या लष्करामध्ये पायदळ, घोडेस्वार आणि तोफखाना, असे तिन्ही प्रकारचे लढाऊ सैन्य होते. अशा रीतीने शिंदे आणि भोसले यांच्या लष्करांच्या छावण्या पडलेल्या असतांना त्यांच्या जवळपासच्याच वाटेने क. स्टीव्हनसन आणि ज. वेलस्ली यांचाही संयुक्त सैन्ये गाविलगडकडे कूच करून चाललेली होती. आतां आपण नकाशाकडे पाहिले, तर एलिचपूर आणि गाविलगड ही दोन्हीही ठिकाणे जवळ जवळ एकाच दिशेला आणि एकमेकांच्या जवळजवळ असल्याचे आपल्याला आढळून येईल. अशा स्थितीत तहाच्या अटीप्रमाणे एलिचपूरकडे जावयाला निघालेले शिंध्यांचे लष्कर आणि गाविलगडचा किल्ला घ्यावयाला निघालेले इंग्लिशांचे लष्कर, ही दोन्ही जवळजवळ एकाच दिशेने चालली असल्यामुळे त्या दोन सैन्यांच्यामध्ये वीस कोसांचे अंतर कायम टिकविणे हे एकट्या शिंध्यांच्याच हातांत कसे असू शकणार ? या ठरलेल्या तहाच्या अटीतील नंबर दोनची अट अशी होती

कीं, शिंदानें एलिचपूरच्या पूर्वेस २० कोसांवर आपलें सैन्य न्यावें, पण तें नेतानाही आपलें सैन्य आणि इंग्लिशांचें सैन्य यांच्या दरम्यान वीस कोसांचें अंतर ठेविण्याची खबरदारी शिंदानें घेतली पाहिजे. (To prevent accidents, and in order to ensure the execution of the 1st article, it is agreed that there shall be an interval of twenty coss between the different British and allied armies, and that the Maharajah will march with his army, and take up a position twenty coss to the eastward of Ellichpor. and he will forage still further to the eastward.) पण ही अट एकट्या शिंदानेंच कशी पाळावयाची ? हां अट दोघांच्याकडून मिळून पाळली गेली पाहिजे. जी टाळी दोन हातांनीं मिळूनच वाजावयाची, ती टाळी वाजली गेल्यावद्दलचा असाध एकाच हातावर लादणें हें योग्य होईल काय ? ज्या दिशेनें शिंदांचें लष्कर एलिचपूरकडे जात आहे, त्याच दिशेकडे गाविलगडच्या किळ्यावर चाल करून जाणारं इंग्लिशांचें सैन्य मागाहून कूच करून आले आणि त्या दोन्ही सैन्यांत वीस कोसांपेक्षां कमी अंतर एखादे वेळीं राहिलें तर त्याचा दोष शिंदांवर कसा यावा ? पण हा विचार कोण करणार ? ज. वेलस्ली यांनीं जगाला असें जाहीर करून टाकलें कीं, या बाबतींत शिंदानें तह मोडला आणि म्हणून मला निरुपायास्तव शिंदांवर हल्ला करणे भाग पडत आहे ! आणि शिंदानें अशा रीतीनें तह मोडल्यानंतर गरीब विचारे ज. वेलस्लीसाहेब हे लढाईशिवाय दुसरें काय करणार ?

पाथरडी येथें भोसल्यांच्या लष्कराची जी छावणी होती, ती तथून हलविण्यांत येऊन भोसल्यांचें आणि शिंदांचें अशा दोन्हीही लष्करें शिरसोलीच्या पलीकडे चालून गेलीं होती. पाथरडीची छावणी मराठ्यांच्या लष्करानें सोडल्यानंतर त्याच ठिकाणीं ज. वेलस्ली हे आपल्या सैन्यासह येऊन दाखल झाले. व क. स्टीव्हनसन हेही त्यांना तेथें येऊन मिळाले. त्या वेळीं पाथरडी येथील एका उंच जागेवरून जेव्हां ज. वेलस्ली हे पाहूं लागले, तेव्हां शिंदे आणि भोसले यांचीं सैन्ये आपल्यापासून पुढें जवळच ४।५ मैलांवर असल्याचें त्यांना दिसून आलें. तरी पण इंग्लिशांचें सैन्य बऱ्याच लांबवहन कूच करून आलेलें असल्यामुळे त्याच वेळीं शत्रूशीं सामना करणें बरोबर नाहीं, असे ज. वेलस्ली यांना वाटत होते. परंतु इंग्लिश सैन्याच्या आघाडीवर म्हैसूरच्या घोडेस्वारांच्या ज्या कांहीं पळटणी होत्या, त्यांच्याशी शिंदे आणि भोसले यांच्याकडील घोडेस्वारांच्या झटापटी सुरू झालेल्या ज. वेलस्ली यांना आढळून आल्या. तेव्हां म्हैसूरच्या त्या घोडेस्वारांच्या मदतीला कांहीं पायदळ पाठविण्यासाठीं आणि आपल्या छावणीची जागा मुक्रर करण्यासाठीं ज. वेलस्ली हे पुढें गेले, त्या वेळीं अरगांवच्या मैदानावर शिंदे आणि भोसलें यांचें सैन्य लढाईच्या तयारीनें उभें राहिलेलें त्यांना दिसलें. तेव्हा दिवस जरी बराच खालीं गेलेला होता, तरी त्याच वेळीं ताबडतोब लढाई सुरू करण्याचा ज. वेलस्ली यांनीं निश्चय केला.

अरगांव (अडगांव) हें एक लहानसें खेडें असून त्या खेड्यापासून कांहीं अंतरावर मराठ्यांचें सैन्य एका सरळ रेषेमध्ये शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां उभें करण्यांत आलेलें होतें. मराठ्यांच्या सैन्याची जी रांग शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां उभी राहिली होती, तिच्या जवळ जवळ मध्य भागांतून एक लहानसा ओडा वहात चाललेला होता. व त्या

ओढ्याने मराठ्यांच्या रांगेचे दोन विभाग केलेले होते. त्यापैकी डाव्या बाजूला मराठ्यांचे पायदळ आणि तोफा असून त्या तोफांच्या पुढे डाव्या बाजूला भोसल्यांचे कांहीं घोडेस्वार उभे होते. आणि त्या ओढ्याच्या उजव्या बाजूला शिंद्यांचे लष्कर उभे असून

त्याच्या पल्लोके शिंयांच्या घोडेस्वारांचीं पलटणें उभीं होतीं. मराठ्यांच्या सैन्याची ही एकंदर रांग सुमारे पांच मैलपर्यंत पसरलेली होती. अशा रीतीनें उभे राहिलेल्या मराठ्यांच्या सैन्याला तोंड देण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपलें सैन्य दोन रांगांमध्ये त्यांच्या समोर उभें केले. त्यांपैकीं पहिल्या रांगेमध्ये पायदळ होते व दुसऱ्या रांगेत घोडेस्वार होते. इंग्लिशांच्या उजव्या बाजूला ७४ वी आणि ७८ वी अशा दोन पलटणी मुख्य असून त्यांच्या पाठीमागे घोडेस्वारांच्या पलटणी होत्या. डाव्या हाताच्या बाजूला क. स्टीव्हनसन यांचें सैन्य असून त्यांच्या पिछाडीचें संरक्षण निजामच्या आणि म्हैसूरच्या घोडेस्वारांकडून करण्यांत येत होतें. इंग्लिशांच्या सैन्याच्या या रांगा अशा रीतीनें उभ्या करण्यांत येत असतांनाच त्यांच्यावर मराठ्यांच्याकडून तोफांचा मारा सुरू झाल्यामुळे इंग्लिशांच्या सैन्यांत बरीच गडबड उडाली. परंतु ते सैन्य एकदां व्यवस्थित रीतीनें उभें करण्यांत आल्यावर मग ते मराठ्यांवर चाल करून जाऊं लागले. त्या वेळीं इंग्लिशांच्या उजव्या बाजूला ७४ वी आणि ७८ वी अशा ज्या दोन पलटणी होत्या त्यांच्यावर मराठ्यांच्या डाव्या बाजूकडील पठाणांच्या पलटणींनीं हल्ला करून त्या दोन्ही पलटणींना बरेच जेरीस आणिलें. त्याचप्रमाणें इंग्लिशांच्या डाव्या बाजूकडे क. स्टीव्हनसन यांच्या हाताखालीं रेव्या रजिमेंटपैकीं जी पहिली बटेलियन उभी होती, तिच्यावर समोहन मराठ्यांच्या उजव्या बाजूकडून शिंयांच्या घोडेस्वारांनीं मोठ्या जोराचा हल्ला केला. परंतु या हल्ल्यामध्ये इंग्लिशांकडील सैन्य टिकाव धरून राहिलें. व त्यामुळे मराठ्यांच्या सैन्याचें कांहीं चलनासें झालें. व इंग्लिशांच्या सैन्यानें जेव्हां उलट हल्ला केला, तेव्हां मराठ्यांनीं सर्व सैन्य मागे हटून रणांगणावरून निघून गेले.

यानंतर इंग्लिशांकडील घोडेस्वारांनीं बऱ्याच दूरपर्यंत आणि रात्राच्या बऱ्याच वेळपर्यंत चांदण्यामधून मराठ्यांचा पाठलाग केला. व त्यामुळे मराठ्यांचें बरेच नुकसान झालें. या लढाईत मराठ्यांच्या कडील ३८ तोफा आणि पुष्कळ दारूगोळा, याचप्रमाणें हत्ती, उंट, आणि इतर पुष्कळ सामानसुमान इंग्लिशांच्या हातीं लागले. तरी पण या लढाईत इंग्लिशांचेही कमी नुकसान झालें असें नाही. कारण अरगांव येथें इंग्लिशांकडील सुमारे नऊ दहा युगोपिअन ऑफिसर जखमी होऊन सुमारे साडेतीनशें शिपायां मारले गेले.

या अरगांवच्या लढाईनंतर इंग्लिशांचें सैन्य पुढें गाविलगडचा किल्ला हस्तगत करून घेण्याकरितां लगेच दुसरे दिवशीं निघालें, व तो किल्ला पुढें ता. १४ डिसेंबर रोजी हस्तगत करून झाल्यानंतर ता. १७ डिसेंबर रोजी रघोजी भोसले यांच्याबरोबर देवगांव येथें तह करण्यांत आला. आणि त्यानंतर ता. ३० डिसेंबर १८०३ रोजी सुजां अंजनगांव येथें शिंदे आणि इंग्लिश यांच्यामध्ये तह होऊन ही दक्षिणेतील लढाई इ. स. १८०३ या वर्षाच्या समाप्तीबरोबर समाप्त झाली.

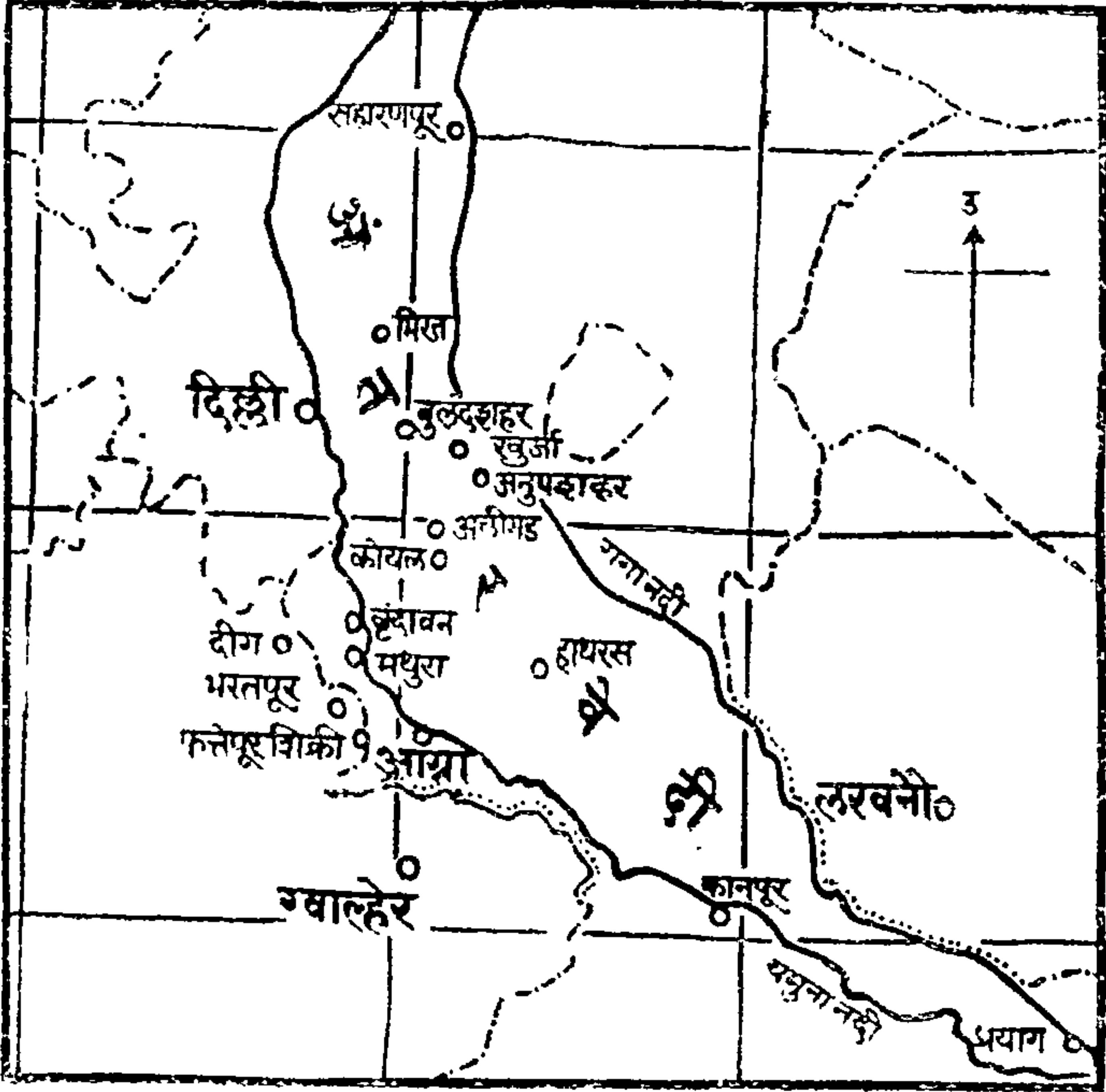
उत्तर हिंदुस्थानांतील लढाया. कोइलची लढाई.

वी असईच्या आणि आरगांवच्या लढायांची जी वर्णने देण्यांत आली आहेत, तीं फक्त दौलतराव शिंदे यांच्यापार्शी झालेल्या दक्षिणेतील लढायांची वर्णने होत. दक्षिणेकडे या लढाया चालल्या असतां उत्तर हिंदुस्थानामध्येही शिंदे आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान याच सुमाराला लढाया चाललेल्या होत्या. त्या उत्तर हिंदुस्थानांतील लढायांकडे आतां आपल्याला वळावयाचें आहे. दक्षिणेतील पेशवे आणि निजाम या दोन बलाच्च राजांचीं राज्ये इंग्लिशांनीं आपल्या अनेक प्रकारच्या युक्तींनीं बहुतेक आपल्या कवजांत आणल्यासारखीं केलीं होती, व त्यांच्यापासून आतां त्यांना फारशी भीति उरलेली नव्हती. त्या वेळीं इंग्लिशांना जी भीति होती, ती मध्यहिंदुस्थानांतील शिंदे, होळकर आणि भोंसले, या तीन राजांचीच काय ती होती. त्यांपैकी होळकर याचें शिंयांशीं ठीक नसल्यामुळें तो या वेळीं मराठ्यांच्या बनल्या जाणाऱ्या राष्ट्रसंघामध्ये सामील न होतां अलग राहिला होता. आणि त्यामुळें इंग्लिशांचें एक काम आयतेंच झालें होतें. परंतु यशवंतराव होळकर हा जरी या जुटींत सामील झाला नाहीं, तरी शिंदे आणि भोंसले यांच्या जुटीची इंग्लिशांना कमी भीति होती, असें नाहीं. शिवाय, उत्तर हिंदुस्थानांत इंग्लिशांना आणखीही एक जे मोठे प्रबळ शत्रु होते, ते म्हटले म्हणजे फ्रेंच लोक हे होत. या फ्रेंच लोकांचें आणि इंग्लिशांचें युरोपखंडामध्येच मूळचें हाडवैर जुंपलेलें होतें, व त्याचे परिणाम हिंदुस्थानामध्येही उद्भवत होते. महादजी शिंदे यांनीं आपल्या सैन्यांत फ्रेंच लष्करी अंमलदार नेमून त्यांच्याकडून युरोपियन धर्तीवर आपली पलटणे तयार केली होती. व तीच पद्धत महादजीच्या पाठीमागें दौलतराव शिंयानेंही चालू ठेविली होती. ज्या वेळची ही हकीकत लिहिण्यांत येत आहे, त्या वेळीं अंबाजी इंगळे या नांवाचा शिंयांचा एक मोठा सेनापति होता, व त्याच्या हाताखाली शिंयांची बरीच मोठी फौज होती. पण त्याच्याशिवाय शिंयांची बाकीची बहुतेक फौज फिलोज, ड्यूपांट, ब्राऊनरिंग, हेसिंग, बोरक्विन् ड्यूडरनेग, पेरन, डी बॉयनी, वगैरेसारख्या मोठमोठ्या फ्रेंच अंमलदारांच्या ताब्यांत देण्यांत आलेली होती. व त्या फौजेच्या बंदोबस्ताकरितां दौलतराव शिंयानें गंगा आणि यमुना यांच्यामधील बुधाबाचा प्रांत

या फ्रेंच अंमलदारांकडे तोडून दिलेला होता. त्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोकांचे अं वर्चस्व वाढलेले होते, ते इंग्लिशांना पहावत नव्हते. आणि त्यामुळे दौलतराव-शिंद्याच्या बरोबरच या फ्रेंच सेनापतींचाही इंग्लिश लोक मोठा द्वेष करित असत.

पण या द्वेषाला आणखीही एक अंतःस्थ कारण होते. हिंदुस्थानचे त्या वेळचे

अंतरवेदीचा मुलुरुव

गव्हर्नर जनरल, मार्किस वेल्सली, हे मोठे महत्वाकांक्षी होते. आणि त्यांची महत्वाकांक्षा अशी होती की, सगळ्या हिंदुस्थानची बादशाही आपणा इंग्लिश लोकांच्या हातांत यावी. पण पूर्वीची हिंदुस्थानची बादशाही मुसलमान लोकांच्या हातांत होती; आणि त्या बादशाहीचा नामधारी मालक, बादशहा शहाआलम, हा होता. हा शहाआलम बादशहा हळीं दौलतराव शिंदे याच्या ताब्यांत होता. व त्याच्या राज्यकारभाराची जी व्यवस्था महादजी शिंद्यापासून दौलतराव शिंद्याकडे आली होती, ती त्यानें एम्. पेरन या फ्रेंच सेनापतीकडे सोंपविलेली होती. सारांश, हिंदुस्थानच्या मुसलमानी बादशाहीची सत्ता या वेळीं दौलतरावशिंदे यांच्या हातांत आणि त्यांच्या मार्फतीनें एम्. पेरन ह्या नांवाच्या एका फ्रेंच मनुष्याच्या हातांत होती. ही गोष्ट मार्किस वेल्सली यांच्या महत्वाकांक्षेला सहन होत नव्हती आणि म्हणून शहाआलम बादशहा आणि त्याच्या त्या नामधारी बादशाहीचा अधिकार हा आपल्या

दातात यावा, यासाठी इंग्लिशांची धडपड चाललेली होती. या बादशाहीपणाच्या महत्त्वाकांक्षेने इंग्लिशांच्या सामान्यतः दगडी अंतःकरणांत दयेचे झरे उत्पन्न केले। व शहाआलम बादशहाबद्दल त्यांच्या मनांत एकदम कळकळ उत्पन्न होऊं लागली। दौलतराव शिंदे आणि एम्. पेरन हे शहाआलम बादशहाला अतिशय निर्दयपणाने वागवीत आहेत असे इंग्लिशांना वाटू लागले ! आणि त्या शहाआलम बादशहाला त्यांच्या त्या संकटावस्थेमधून सोडविल्यावांचून आणि त्याची ती बादशाही हुकमत आपल्या हातांत घेतल्यावांचून परमेश्वराने आपल्यावर टाकलेल्या जबाबदारीतून आपण मुक्त होणार नाही, आणि त्यामुळे देवाच्या घरी आपण अन्यायी ठरू, या जबरदस्त धार्मिक भीतीमुळे इंग्लिश मुत्सद्यांना रात्रीची झोप येईनाशी झाली ! व अशी परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे मराठे आणि फ्रेंच या दोघांच्याही सामर्थ्याचा नायनाट करण्याच्या कार्याला मार्किस वेलस्ली हे लागले.

वर सांगितलेल्या अंतःस्थ हेतुसाठी गव्हर्नर जनरल, मार्किस वेलस्ली, यांनी मराठ्यांशी जें युद्ध या वेळीं उकरून काढिलें, त्याची पूर्व तयारी त्यांनी गुप्त रीतीने कशी केली होती आणि शिंघाच्याविरुद्ध त्यांच्या सभोवती लांचलुचपतीने त्यांनी चौफेर फंदफितुरीचे जाळें कसे निर्माण केले होते, हे पूर्वीच्या असईच्या लढाईच्या प्रसंगामध्ये सविस्तर रीतीने विशद करून दाखविण्यांत आलेले आहे. त्याच्याशिवाय उघड रीतीने त्यांनी जी तयारी केली होती, तिचे स्वरूप असे होते कीं, शिंदे, भोंसले आणि शिंघाच्या हाताखालील फ्रेंच सरदारांची पलटणे, यांची बहुतेक सर्व ठिकाणे हिंदुस्थानच्या मध्यभागांत असल्यामुळे त्यांच्या सभोवार चारी वाजूंनी ठिकठिकाणी सैन्याच्या चौक्या बसवून मराठ्यांच्या सभोवती इंग्लिशांनी आपल्या सैन्याचा एक प्रकारें गराडाच घातला होता ! पश्चिमेकडे मुरत, बडोदे, खंवायत वगैरे ठिकाणे रोखून धरण्याकरितां कर्नल मरे यांच्या हाताखाली सुमारे ८ हजार फौज देऊन त्यांना तिकडच्या बंदोबस्ताकरितां ठेवण्यांत आलेले होते. त्यानंतर आपण दक्षिणेकडे वळून पाहिलें, तर पुणे, म्हैसूर आणि हैद्राबाद, या तिन्हीं ठिकाणांचीं राज्ये इंग्लिशांनीं नुकतीच आपल्या दडपशाहीखाली आणलेलीं असल्यामुळे त्यांच्याबद्दलही त्यांना भीति होतीच. आणि मध्य हिंदुस्थानांत व उत्तर हिंदुस्थानांत शिंघाच्या विरुद्ध आपण लढाई सुरू केली असतां पुणे, म्हैसूर आणि हैद्राबाद, येथील असंतुष्ट असलेले लोक कदाचित् उठून आपल्या पाठीमागून येऊन आपल्यावर हद्दा करतील, अशी इंग्लिशांच्या मनांत शंका असणे स्वाभाविक होते. आणि म्हणून त्यांनी पेशव्यांच्या संरक्षणाच्या नांवाखाली वास्तविक आपल्या स्वतःच्याच संरक्षणासाठीं पुण्यास सुमारे दोन हजार सैन्य ठेविलें होते. आणि त्यानंतर पुण्याच्या दक्षिणेस कृष्णा नदीच्या कांठच्या मुद्दल येथील छावणीमध्ये मेजर जनरल कॅवेल यांच्या हाताखाली सुमारे ४ हजार लोक ठेवण्यांत आलेले होते. दक्षिण महाराष्ट्रांतील कोणी सरदार किंवा जहागिरदार कदाचित् चुकून स्वदेशभक्तीने प्रेरित होऊन शिंघाच्या मदतीला जाण्याला उद्युक्त होतील, तर त्यांना तसें करितां येऊं नये, यासाठीं कॅवेल साहेब ही जागा धरून बसले होते. आणि

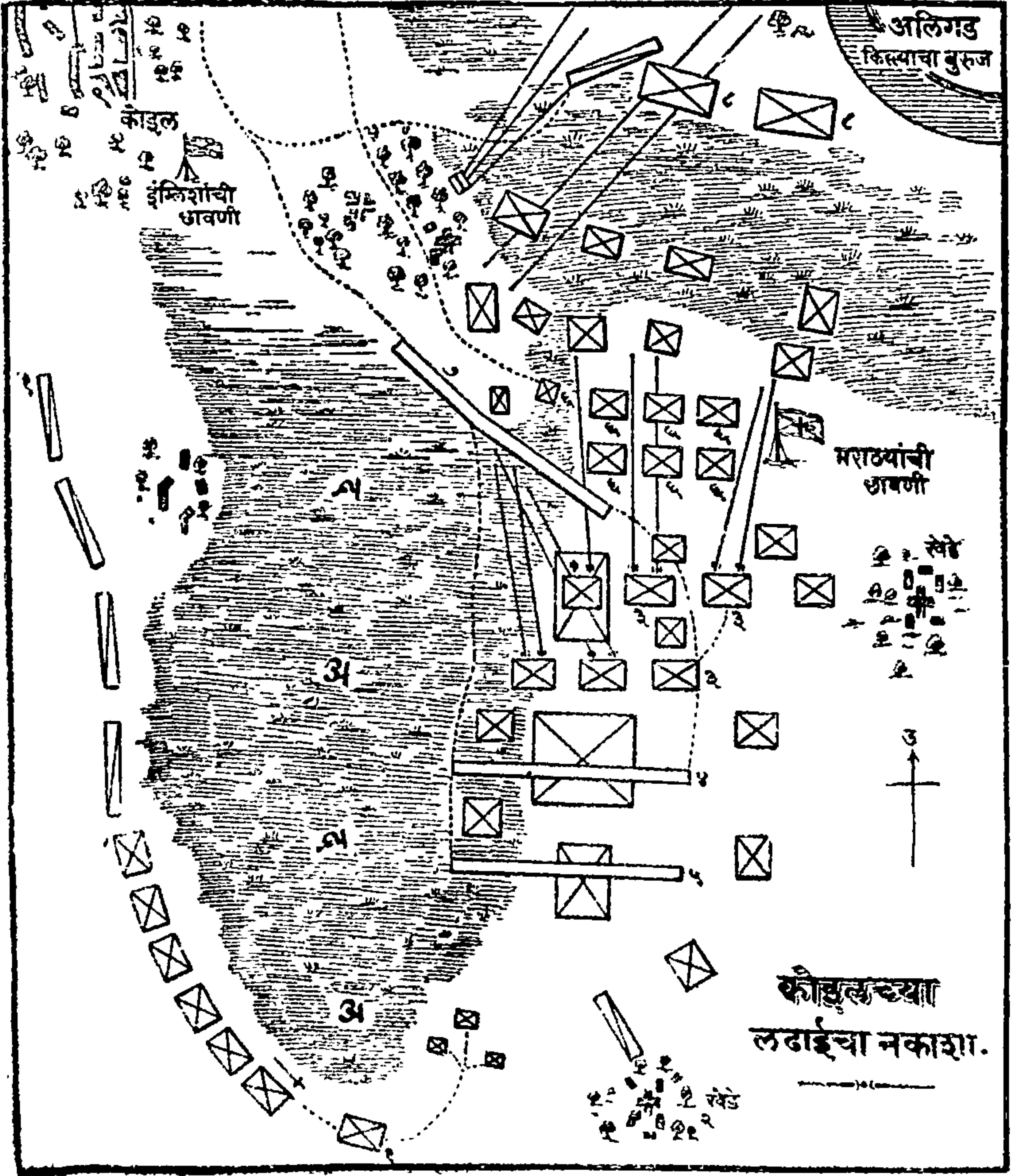
त्याच्याशिवाय म्हैसूरच्या मुलखांत कांहीं गडबड होऊं नये, म्हणून मुद्दलच्या खाली म्हैसूरच्या सरहद्दीवरही कांहीं सैन्य ठेवण्यांत आलें होतें. त्याचप्रमाणें निजामसरकारची राजधानी, हैद्राबाद, येथेंही दोन हजार सैन्य जप्यत तयार होतें, त्यानंतर पूर्वे किनाऱ्यावरील भागांत कटकच्या बाजूला भोंसल्याचे बरेच मुलूख होते; म्हणून त्या बाजूला कर्नल हारकोर्ट याच्या हाताखाली सुमारे ५ हजार सैन्य देऊन त्याची तिकडील बंदोबस्ताकरितां नेमणूक करण्यांत आली होती. अशा रीतीनें पश्चिम, दक्षिण आणि पूर्वे या बाजूंकडील बंदोबस्त करण्यांत आल्यानंतर उत्तरच्या बाजूला बंगाल, बहार, बनारस, बुंदेलखंड, वगैरे ठिकाणींही सैन्याचे चौकीपहारे बसविणें जरूर होतें; व म्हणून बंगालच्या संरक्षणाकरितां मिदनापूर येथें कर्नल फेनवुडक याच्या हाताखालीं तेराशें लोक ठेवण्यांत आलेले होते. तसेंच शोणभद्र नदीच्या कांठीं कर्नल ब्राऊटन याच्या हाताखालीं कांहीं सैन्य ठेवण्यांत आलें होतें. आणि चुनार व मिर्झापूर या दोन ठिकाणीं मिळून बनारसच्या संरक्षणासाठीं सुमारे दोन हजार सैन्य भेजर जनरल डियर हे आपल्या हाताखालीं घेऊन राहिले होते. त्याचप्रमाणें वायव्य दिशेकडील रजपूत लोकांचीं आणि शीख लोकांचीं संस्थानें आपल्याला बचकून रहावांत आणि त्यांनीं मराठ्यांच्या मदतीला येऊं नये, यासाठीं तिकडेही थोडे थोडे सैन्य ठेवण्याची व्यवस्था करण्यांत आलेली होती. अशा रीतीनें सुमारे २५।३० हजार सैन्याचा चौफेर गराडा इंग्लिशांनीं मराठ्यांच्या सभोवतीं या वेळीं घातलेला होता. यावरून इंग्लिशांच्या दूर दृष्टीच्या धोरणाची आणि अवाढव्य तयारीची वाचकांना बरीच कल्पना येण्यासारखी आहे. असा हा सैन्याचा चौफेर गराडा मराठ्यांच्या लष्कराला पडलेला असल्यामुळे हा त्यांच्या सभोवतालचा चक्रव्यूह फोडून त्यांना बाहेर जाणें शक्य नव्हतें; किंवा बाहेरून त्यांच्या मदतीला दुसरा कोणी येऊं म्हणेल तर तेंही कोणाला शक्य नव्हतें. आपल्या हिंदुस्थान देशाच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाकरितां जिवावर उदार होऊन लढण्याला तयार झालेले जे शिंदे आणि भोंसले, त्यांच्या मदतीला स्वदेशभक्तीच्या प्रेरणेनें धांवून जाण्याची इच्छा त्या वेळींही लोकांच्या स्वार्थां प्रवृत्तीमुळे आणि लांचखाऊ हलकटपणामुळे आधींच उत्तरोत्तर कमी होत चाललेली होती. व त्यांतून कदाचित् कोणा प्रामाणिक सरदाराच्या मनांत अशी बुद्धि उत्पन्न झाली, तरी या ठिकाठिकाणीं ठेवलेल्या इंग्लिशांच्या सैन्याच्या भीतीमुळे ती जागच्या जागांचि जिरून जात होती; इतकेंच नव्हे, तर एखाद्या जमिनीखालून वहात असणाऱ्या नदीप्रमाणें गुप्त रीतीनें पाण्यासारख्या वहाणाऱ्या लांचाच्या पैशानें त्या वेळच्या लोकांचीं मनं इतकीं कृतन्न बनून गेलेलीं होती कीं, आपला देश, आपला धर्म आपलें राज्य किंवा आपलें स्वातंत्र्य, यांपैकीं त्यांच्या डोळ्यांला कांहीं एक दिसत नसून निमकहरामपणा हा त्यांचा त्या वेळीं एक धंदाच बनून गेलेला होता; व त्यासाठीं ते वाटतील तीं लज्जास्पद कृत्यें करण्याला तयार होत असत. यामुळे उत्तरहिंदुस्थानांत बुंदेलखंडच्या बाजूला यावेळीं कित्येक स्थळीं असे प्रसंग झालेले आहेत कीं, जीं सैन्ये शिंघाच्या मदतीकरितां म्हणून तयार होत होतीं, त्याच सैन्यांना शिंघाच्या विरुद्ध लढण्याला इंग्लिशांच्या पैशानें उद्युक्त केले.

बाहेरून अशा या राजरोसपणाच्या चौफेर सैन्याच्या नाकेबंदीने आणि अंतःस्थ रीतीने लांचलुचपतीच्या नाकेबंदीने सभोवार कडेकोट बंदोबस्त करून झाल्या-नंतर या दुहेरी चक्रव्यूहाच्या आंतमध्ये आपल्या बाकी राहिलेल्या सैन्याचे जनरल वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक या दोन सेनापतींच्या हाताखाली एक दक्षिणेकडे आणि एक उत्तरेकडे असे दोन विभाग करून दोहोंकडेही मार्क्स वेलस्ली यांनी शिद्यार्शी एकदम लढण्याला सुरवात केली. यांपैकी दक्षिणेकडील लढायांचा शेवट कसा झाला आणि त्यांत सत्याला आणि स्वदेशभक्तीला अपयश येऊन लांचखाऊपणाला आणि पारतंत्र्य-प्रीतीलाच अखेरीस विजयश्रीने कशी माळ घातली, यांचे वर्णन पूर्वी करण्यांत आलेले आहे. आतां त्याच दुर्दैवी इतिहासाचा उत्तरेकडील प्रसंग कसा घडून आला, इकडे आपल्याला वळावयाचे आहे.

दक्षिणेंत ज. वेलस्ली यांनी शिद्यार्शी इ. स. १८०३ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या ६ तारखेला लढाई पुकारली. ही नवी बातमी उत्तर हिंदुस्थानांत इंग्लिशांच्या फौजेचा सेनापति लॉर्ड लेक यांना गव्हर्नर जनरलकडून कळण्याच्या पूर्वीच ता ७ ऑगस्ट रोजी लॉर्ड लेक हे आपली कानपूरची छावणी सोडून शिद्याच्या सरहद्दीकडे आर्धाच चाल करून निघाले होते. दक्षिणेकडे आणि उत्तरेकडे अशा दोन्ही बाजूंकडे एकदम लढाया सुरू करून शिद्याच्या सैन्याला दोहोंकडून दोघांनी गुंतवून ठेवावयाचे, हा इंग्लिशांचा बेत पूर्वीच ठरलेला असल्यामुळे लॉर्ड लेक हे आपल्या हाताखालील सर्व सैन्यासह कानपूर येथून निघून ता. २८ ऑगस्ट रोजी ते शिद्याच्या सरहद्दीवरील कोइल या गांवाजवळ येऊन दाखल झाले. या वेळी त्यांच्या हाताखाली प्रत्यक्ष फौज सुमारे ११ हजारपर्यंत होती. व सुमारे ३॥ हजारपर्यंत फौज त्यांनी बुंदेलखंडच्या मान्यावर ठेविली होती. ज. लेक यांच्या हाताखालील सैन्यामध्ये तीन इंग्रजी घोडेस्वारांच्या पलटणी आणि पांच नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या पलटणी असून पायदळ पलटणीमध्ये एक युरोपियन पलटण होती. व बाकीच्या अकरा पलटणी नेटिव्ह पायदळाच्या होत्या. या वेळी अयोध्येच्या नबाबाचे जे राज्य इंग्लिशांनी आर्धीच आपल्या ताब्यांत घेतलेले होते, त्या राज्यांतून इंग्लिशांना घोड्यांचा व इतर लढाऊ सामानसुमानाचा पुष्कळ पुरवठा झाला. असली ही नेटिव्ह गंधाने असल्या वेळी इंग्लिशांच्या कशी उपयोगी पडतात, हे सर्वांना माहीतच आहे. अशा रीतीने सर्व तयारीनिशी ता. २८ ऑगस्ट रोजी आपल्या ब्रिटिश हद्दीच्या अगदी टोंकापर्यंत येऊन ता २९ ऑगस्ट रोजी लॉर्ड लेक यांनी कोइल येथून लागणाऱ्या मराठ्यांच्या हद्दीमध्ये पहांटे ४ वाजतां प्रवेश केला

अलीगड या नांवाचा दिल्लीपासून सुमारे १४।१५ कोसांवर जो एक अतिशय मजबूत असा सुप्रसिद्ध किल्ला आहे, त्याच्या समोरच्या मैदानांत किल्ल्याच्या जवळच कोइल हे गांव वसलेले आहे अलीगडचा किल्ला या वेळी एम्. पेरन् यांच्या ताब्यांत होता. व सेनापति एम्. पेरन् यांनी आपल्या हाताखालील शिपायांना रहाण्याकरितां कोइलच्या गांवाजवळील उंचवट्याच्या एका मैदानावर बऱ्याच बराकी बांधल्या होत्या. व

त्यांच्यावरील ऑफिसर लोकांकरिताही त्यांनी तेथे बंगले उभारले होते. त्याचप्रमाणे त्यांनी आपल्या स्वतःला रहाण्याकरिता जी एक जागा अलीगडचा किल्ला आणि कोइल

गांव यांच्या दरम्यानच्या वाटेवर मध्यभागाच्या सुमाराला तयार केली होती, तिहा फार इमणीय होती. याठिकाणी या वेळी जे. एम्. पेरन याच्या हाताखाली २००० शिपाई ८००० घोडेस्वार आणि बराच मोठा तोफखाना इतके सैन्य होते. व याशिवाय अलीगडच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाकरिता किल्ल्यांत जे काहीं सैन्य होते ते निराळेंच. अशा सैन्यासह एम्. पेरन हा कोइल येथे रहात असता, ता २९ ऑगस्ट रोजी सकाळी इंग्लिशांचे सैन्य त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरिता पहाटेस ४

वाजतां निघालें. व मध्यंतरीचें ४।५ मैलांचें अंतर चालून आल्यानंतर या इंग्लिशांच्या सैन्यानें सकाळीं ७ वाजतां फ्रेंचांच्या छावणीवर हल्ला करण्याला सुरुवात केली. अलीगडचा किल्ला आणि कोइल येथील फ्रेंच लोकांची छावणी यांच्या दक्षिणेला एक मोठी दलदल होती. व त्यामुळें त्या दलदलीपासून अलीगडच्या किल्ल्याला एक प्रकारचा सुरक्षितपणा प्राप्त झालेला होता. तो इतका कीं, पावसाळ्यांत तर त्या वाजूनें कोणी शत्रु चालून येणें अगदीं अशक्यच होतें. तेव्हां या दलदलीच्या जागेला दक्षिणेच्या वाजूनें वळसा घालून मगच कोइलच्या छावणीवर हल्ला करण्याकरितां जाणें इंग्लिशांना जरूर होतें. म्हणून इंग्लिशांचे घोडेस्वार आणि पायदळ असें सैन्य त्या दलदलीच्या बाजूबाजूनें (१, १) कूच करून जाऊं लागलें. तें दुरून दृष्टीस पडतां क्षणींच मराठ्यांचें सैन्य त्या दलदलीच्या पूर्वेच्या वाजूनें शत्रूला तोंड देण्याकरितां आणि अडवून धरण्याकरितां पुढें आलें. या मराठ्यांच्या सैन्याच्या रांगा उत्तरेस अलीगडच्या किल्ल्यापासून तों दक्षिणेस असलेल्या दलदलीच्या शेवटच्या टोंकापर्यंत तावडतोब पसरल्या. या सैन्यांत सुमारे २०,००० लोक असवे, असा इंग्लिश इतिहासकारांनीं केलेला अजमास आहे. दलदलीच्या दक्षिणेच्या टोंकाला एक खेडेगांव (२) आहे, त्या खेडेगांवापर्यंत मराठ्यांच्या सैन्याची डावी बाजू येऊन पोचलेली होती. आणि त्या सैन्याच्या उजव्या बाजूचें टोंक थेट अलीगडच्या किल्ल्यापर्यंत जाऊन पोचलें होतें. दुसऱ्या बाजूनें दलदलीच्या कांठाकांठानें येणारें जें इंग्लिशांचें सैन्य त्याच्या उजव्या बाजूला वर सांगितलेलें खेडेगांव (२) आणि डाव्याबाजूला असलेली चिखलानें भरलेली खोल दलदल यांच्या मधूनच त्या सैन्याला वाट काढून येणें जरूर होतें. तेव्हां त्या इंग्लिश सैन्याला या जागीं अडविणें आपल्याला सोईस्कर आहे, हें पाहून मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं ती नाक्याची जागा अडवून धरली. व या जागेवर हल्ला करून आपली वाट मोकळी करून घेतल्यावांचून आपल्याल पुढें जातां येणार नाहीं, ही गोष्ट ज. लेक यांच्या जेव्हां लक्षांत आली, तेव्हां याच जागेवर जोराचा हल्ला करण्याला ज. लेक यांनीं आपल्या सैन्याला हुकूम केला. येथें बरीच निकराची लढाई झाली. परंतु त्यांत अखेरीस मराठ्यांच्या सैन्याला मार्गें हटावें लागलें. तरी पण मार्गें हटतां हटतांही तें सैन्य इंग्लिशांवर हल्ले करितच होतें. परंतु मराठ्यांचें डाव्या टोंकाकडील सैन्य यांच्यामधून वाट काढून इंग्लिशांचें लष्कर पुढील मोकळ्या मैदानावर गेल्यानंतर इंग्लिश सेनापतींनीं हल्ला करण्याच्या शिस्तीनें आपल्या घोड्यावरील तोफखान्याच्या आणि घोडेस्वारांच्या रांगा (३, ३, ३) बनविल्या व त्यांच्या पाठीमार्गें त्या घोडेस्वारांच्या संरक्षणाकरितां इंग्लिशांचें पायदळ (४ आणि ५ अशा) दोन रांगांमध्ये उभें राहिलें. अशा रीतीनें उभें राहिलेलें इंग्रजांकडील सैन्य पुढें कूच करून जाऊं लागलें, त्या वेळीं त्यांच्या पाठीमागच्या खेडेगांवां (२) तून इंग्रजी लष्कराच्या समोर ज्या मराठ्यांच्या फौजा होत्या त्यांच्याही बंदुकीच्या

गोळ्या त्यांच्यावर येऊन पडू लागल्या. अशा रीतीने दोहोंकडच्या मान्यांत या वेळीं इंग्लिशांचें सैन्य सांपडलें. परंतु पाठीमागच्या ज्या खेड्यां (२) तून गोळीवार चाललेला होता, त्याच्यावर इंग्लिशांच्या एका पलटणीनें हद्दा करून तो गोळीवार थांबविला. आणि नंतर इंग्लिशांचे घोडेस्वार आणि पायदळ असें सैन्य नेटानें चाल करून पुढें जाऊं लागलें. त्या वेळीं मराठ्यांचें सैन्य जरी थोडें थोडें मागे हटत चाललें होतें, तरी त्यांनीं आपल्या बंदुकींचा मारा इंग्रजांच्या फौजेवर एकसारखा चालू ठेविला होता. अशा रीतीनें आपल्या बंदुकींचा मारा चालू ठेवून मराठ्यांचें सैन्य इंग्लिश शिपायांना पुढें पुढें ओढून आणत होतें. यांत त्यांचा आणखीही एक डाव उघड उघड असला पाहिजे, असें दिसतें. या वेळपर्यंत इंग्लिशांचे घोडेस्वार (६) व पायदळ (७) यांना मराठ्यांच्या शिपायांनीं किल्ल्याच्या वरेंच जवळ जवळ ओढून आणिलें होतें. आणि इतक्या सुमाराला तें इंग्लिशांचें सैन्य येऊन पांचल्यानंतर किल्ल्याच्या बुरुजांवरील तोफांना सरवत्ती देण्याची सुरवात करण्यांत आली. या वेळीं मराठ्यांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी (८) किल्ल्याच्या बऱ्याच जवळ जाऊन पांचलेल्या होत्या. त्यामुळे किल्ल्याच्या बुरुजांवरील तोफांचे गोळे त्यांना लागणें शक्यच नव्हतें. तेव्हां अशा रीतीनें त्यांचें संरक्षण होऊन किल्ल्याकडे चालून येणाऱ्या इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांवर आणि पायदळावर त्या तोफांचे गोळे पडावे आणि त्या शत्रूच्या सैन्याचा नाश व्हावा, असा त्या गोलंदाजांचा इरादा होता. व त्याप्रमाणें या गोलंदाजांनीं इंग्लिशांचें कांहीं नुकसान झालेंही. पण या किल्ल्यावरील तोफांच्या गोळ्यांना पहिल्यापहिल्यानें गनीम आपल्यापासून किती अंतरावर आहे याचा अदमास कळना. त्यामुळे कांहीं गोळे इंग्रजी सैन्यांतील शिपायांच्या डोक्यांच्या पर्याकडे पडून फुकट जाऊं लागले. परंतु या वेळीं आपण हळु हळु मागे हटत गेल्यासारखें दाखवून शत्रूला आपल्या पाठीमागच्या किल्ल्यावरील तोफांच्या मान्यांत नेमके आणून सोडावयाचें, ही जी युक्ति मराठे शिपायांनीं या प्रसंगीं योजिली, ती खरोखर लष्करी कौशल्याच्या दृष्टीनें अतिशय वर्णन करण्यासारखी आहे. परंतु हें असें कौशल्य जरी मराठ्यांनीं या स्थळां उपयोगांत आणिलें होतें, तरी देव अनुकूल नसल्यामुळे तें फुकट गेलें. कांहीं तोफांचे नेम चुकूं लागले आणि कांहीं तोफांचे मारे इंग्लिशांच्या सैन्यानें सहनही केले. आणि त्यांतूनच वाट काढीत काढीत इंग्लिशांचें सैन्य पुढें सरसावलें. व इंग्लिशांचा घोड्यांवरील जो तोफखाना होता, त्यानेंही त्यांना कांहीं मदत केली. आणि अशा रीतीनें अखेरीस इंग्लिशांचें सैन्य पुढें सरसावत किल्ल्याच्या समोर (९) गेलें. येथें खरोखर पाहिलें असतां त्यांच्यावर शिंघाच्या सैन्यांतील मुख्य सेनापति, एम० पेरन, यानें हद्दाच करावयाला पाहिजे होता व त्यानें तसें केलें असतें, तर तें मराठ्यांच्या इभ्रतीला श्रेयस्कर असेंच झालें असतें. व बहुधा या हद्दांत त्याला जयही मिळाला असता. परंतु या वेळीं फ्रेंच सेनापति एम. पेरन, याला भलताच मार्ग अवलंबिण्याची दुर्बुद्धि उत्पन्न झाली. आपल्या हाताखालील कर्नल पेडून याच्याकडे अलिगडच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाचें

काम सांपवून देऊन ज. पेरन हा आपल्या हाताखालील इतर कांहीं सैन्यानिशां त्या रणांगणावरून निघून मुकाद्यानें हथरसकडे निघून गेला. त्यामुळे कोड्लच्या लडाईत अखेरीस जय मिळविल्याचें श्रेय इंग्लिशांना आयतेंच मिळालें.

त्यानंतर अनायासानें आपल्या हातीं लागलेलें जें कोड्लचें लष्करी ठाणें तेंथेंच इंग्लिशांच्या सैन्यानें आपला तळ देऊन मुकाम केला. ही कोड्लची एक लहानशी लडाई होता व ज. पेरन हा या लडाईत मनापासून लढला असता, तर त्यांत खात्रीनें त्याचा जय झाला असता. पण तो या लडाईत मुळीं लढलाच नाहीं. व त्यानें आपल्या सैन्यालाही लढण्याचा हुकूम दिला नाहीं. त्याची फौज ज. पेरन आपल्याला लडाईचा कांहीं तरी हुकूम देईल म्हणून वाट बघत बसला होता. परंतु कोड्ल येथील त्या त्याच्या फौजेवर इंग्लिशांचे गोळे येऊन पडूं लागले, तरी त्यांच्या सेनापतीकडून त्यांना कांहीं हुकूम मिळेंना. तेव्हां अखेरीस इंग्लिशांच्या गोळ्यांखालीं मरून जाण्याच्या वेवर्जा त्यांनां मार्गें दृष्ट्याचा मार्ग पतकरला. व अखेरीस ज. पेरन हाही स्वतः निघून हथरसला गेला. प्रत्यक्ष लडाईच्या रणांगणावर जेथें सेनापतीची अशी वर्तणूक, तेथें मराठ्यांच्या पक्षाला यश कसें मिळणार ! या युद्धांत इंग्लिशांचा जय झाला, असें इंग्रजी फौजेचे गोडवे इंग्रजी इतिहासांतून गायिले जातात; आणि आपल्याकडून ते वाचविले जातात. पण या लढायांतून आपले पराभव कसे करविण्यांत आले, याच्याबद्दलचा विचार आपल्यापैकीं कोण करतो ? विचारा दौलतगव शिंदे आपली उत्तरेकडील बाजू फेंच सेनापति, ज. पेरन, आणि त्याचे नाकीचे युरोपियन साथीदार सुरक्षित रातीनें संभाळतील, अशा भरंवशावर दक्षिणेकडे युद्ध करण्याकरितां गेला. पण ज्या इंग्लिशांना दक्षिणेंत फितुरी उत्पन्न करितां येने, त्यांना ती काय उत्तरेम करितां येणार नाहीं ? हिंदुस्थानांतत्यासारखे स्वार्थासाठीं ह्यापलेले आणि स्वदेशाच्या कल्याणाबद्दल मदोदित वेपव्ही असलेले लोक जांपर्यंत आहेत, तांपर्यंत फितुरी करणारांना हिंदुस्थानांतल्या कोणत्याहि भागामध्यें वाटेल तितका अवसर आहे ! दक्षिणेंतल्याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांतही इंग्लिशांनीं या फितुरीचीं बीज पूर्णपणें घेऊन ठेविलें होतें. ता. २९ ऑगस्ट रोजी इंग्रजी सैन्यानें कोड्लचें ठाणें आपल्या ताब्यांत घेतलें, त्याच दिवशीं ज. लेक यांनीं मार्क्स वेल्सली यांना जें एक पत्र लिहिलें आहे, त्यांत पुढीलप्रमाणें मजकूर आहे

I am convinced the day has had a most wonderful effect upon the minds of the natives, who always thought M. Perron invincible; indeed I have every reason to believe that some of his confederats left him the moment they heard of our approach, particulary the Jauts, and few Sikhs who were reported to have been with him; and I think most of the others have gone to their homes, and never will encounter us again..... Six officers of Perron's second brigade are just come in, having resigned the Service.

वराल उताऱ्यांताल तात्पर्य असें आहे कीं, इंग्लिशांचें सैन्य चाल करून येत आहे, असें कळल्याबरोबर एम्. पेरन याच्याजवळ जे कांहीं जाट आणि शीख लोक होते, ते त्याला सोडून गेले. त्याचप्रमाणें पेरनच्या हाताखालील एका पलटणातील सहा अंमलदार आपल्या जागेचे राजीनामे देऊन कोइलच्या लढाईनंतर लगेच ज. लेक याच्या स्वाधीन झाले. अशा जेथें सैन्यांत फाटाफूट आणि फंदाफितुरी आहे, तेथें त्या सैन्याला जय कोटून मिळणार ? ज्या जाट आणि शीख लोकांनीं शिंद्याच्या लष्करामध्ये नेहमीं नोकरी धरून रहावें, त्यांनीं फितुर होऊन गर्नाम आपल्यावर चालून येत आहे अशी बातमी ऐकल्याबरोबर शिंद्याचें लष्कर सोडावें, आणि आपल्या घरीं जाऊन बसावें, ही शिपाईगिरीची, स्वदेशभक्तीची आणि स्वामिनिष्ठेची शिस्त झाली काय ? पण या अडगणी आणि अशिक्षित शिपायांची गोष्ट एक वेळ राहो. पण जे इंग्लिशांना आपले हाडवैरी म्हणून समजत होते आणि इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून लावण्याच्या इराद्यानें ज्यांनीं अखेरीस शिंद्याचा आश्रय घेतला होता, त्या फ्रेंच अंमलदारांनीं तरी निदान आपल्या पलटणां सोडून लॉर्ड लेक यांना शरण जावयाला नको होतें. परंतु त्यांनाही तशीच दुर्धुद्धि हिंदुस्थानच्या कमनशिवामुळे आठवली ! पण याहीपेक्षा जी जास्त आश्चर्यकारक गोष्ट आहे, ती खुद्द एम्. पेरन याच्याच बाबतीतील होय. हा सेनापति ता. २९ ऑगस्ट रोजीं कोइलचें रणांगण आणि त्यावरील लढाई सोडून निघून गेला: व पुढें सहा सात दिवसांनीं ता. ४ सप्टेंबर १८०३ रोजीं अलीगडचा किल्ला इंग्लिशांच्या हस्तगत झाल्यानंतर हाही स्वतः इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला ! लॉर्ड लेक हा शिंद्याच्या मुळखावर स्वारी करून येणार असें समजल्यापासून एम्. पेरन यानें त्याला तोंड देण्याकरितां आपल्या सैन्याची चांगली तयारी केली होती. तसेंच त्यानें क. पेडून याला अलीगडच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाच्या बाबतींत जें एक अत्यंत प्रोत्साहनपर असे पत्र (हें पत्र पुढें देण्यांत येत आहे) लिहिलें, त्यावरूनही त्याचा उत्साह कर्मा झालेला असल्याचें यत्किंचितीही दिसून येत नाहीं. तरी पण काय असेल तें असो, कोइलच्या लढाईतील व त्यानंतरचें त्याचें वर्तन योग्य प्रकारचें झालें नाहीं, यांत संशय नाहीं. आपल्या सभोवतीं सर्वत्र फितुरी पसरलेली आहे आणि आपल्या हाताखालचे युरोपियन अंमलदार हे देखील कृतघ्न बनून आपला पक्ष सोडून जात आहेत, हें पाहून त्याच्या मनावर निराशेचा असह्य परिणाम झाला असला पाहिजे, असें दिसतें. (M. Perron also observed, that the treachery and ingratitude of his European officers convinced him that further resistance to the British arms was useless.)

एम्. पेरन यांच्या जागीं अंबाजी इंगळे या सेनापतीची नेमणूक या वेळीं करण्यांत आली होती. आणि म्हणूनही पेरनचें डोकें बिघडून गेलें होतें, असें म्हणतात. व ईस्ट इंडिया कंपनीच्या बँकामधून त्याचे जे बरेच पैसे ठेविलेले होते, ते बुडताल, या भीतीचाही त्याच्या मनावर परिणाम झाला असावा, असा कित्येकांचा तर्क आहे. परंतु यांपैकीं कोणताही निमित्तें कारणभूत झालीं असलीं, तरी त्यामुळे एकंदरीत

अखेरीस शिंद्याच्या पक्षाला पराभव प्राप्त झाला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. आणि त्यामुळे पेरन गेले आणि त्याचे युरोपियन अंमलदारही गेले, पण या सगळ्या निरनिराळ्या कारणपरंपरेमुळे हिंदुस्थानच्या मानेवर जें पारतंत्र्याचें जोखड येऊन बसले आहे, तें मात्र अजून गेलेलें नाहीं !

हे फ्रेंच अंमलदार आयल्या वेळी असा दगा देतील असें दौलतराव शिंद्याला आर्था कळतें, तर त्यानें या लोकांना इतक्या मोठ्या अधिकाराच्या जागेवर कधीं नेमलेही नसतें. दौलतराव शिंद्याच्या पदरीं दुसरे कोणी यांच्याबरोवरीचे शूर मराठे मरदार नव्हते, म्हणून त्यानें यांना आपल्या फौजेवर नेमिलें होतें, अशी वस्तुस्थिति नव्हती. परंतु आपल्याला इंग्लिशांशीं लढावयाचें आहे, तेव्हां त्यांच्या बरोवरीचे आणि त्यांच्याइकडील परिस्थितीच्या माहितीचे असे आपल्या पक्षाकडे कोणी फ्रेंच अंमलदार असले तर ते बरे, अशा धोरणानेंच या लोकांना ठेवण्यांत आलेलें असलें पाहिजे. या फ्रेंच लोकांचें मूळचेंच इंग्लिशांशीं यूरोपखंडांतलें वैर होतें. या वेळीं, म्हणजे इ. स. १८०३-४ च्या सुमारास, यूरोपखंडांत नेपोलियनच्या अद्वितीय पराक्रमांमुळे फ्रान्स आणि इंग्लंड यांच्यामध्ये किती मोठा द्वेषामि भडकलेला होता, हें इतिहासाच्या सर्व वाचकांना माहातच आहे. व त्याच द्वेषामिच्या ज्वाळा फ्रेंच लोक हिंदुस्थानांतही इंग्लिशांच्याविरुद्ध प्रज्वलित करीत होते. हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांचां मनें इंग्लिशांच्या विरुद्ध चेतविण्याकरितां फ्रेंच लोकांकडून जे अनेक उपाय योजिण्यांत येत होते, त्यांत त्यांनीं प्रसिद्ध केलेला एक जाहीरनामा या बाबतींत येथें उदाहरणादाखेंल घेतां येण्यासारखा आहे. हा जाहीरनामा मॉरिशस बेटाच्या गव्हर्नरकडून हिंदुस्थानांतील राजांच्याकरितां प्रसिद्ध करण्यांत आलेला असून त्यांत त्यांना उद्देशून असें सांगण्यांत आलेलें होतें कीं:—

हिंदुस्थानांत इंग्लिशांना आपलें वर्तन कसें चालविलें आहे, हें, हे हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांनां, तुम्ही पहातच आहां. बंगाल आणि बहार हे प्रांत त्यांनीं विश्वासघातानें कसे कावीज केले, हें तुम्हांला माहीत आहे. तुमच्या बनारस शहरामधून तुमचा राजा चेतसिंग याला घालवून लावण्याच्या कामीं त्यांनीं किती जुलूम आणि किती क्रूरपणा केला, हें तुम्हांला सांगितलें पाहिजे असेंही नाहीं. त्याचप्रमाणें फैजाबाद येथें अयोध्येच्या बेगमांच्या बाबतींत त्यांच्याहातून घडलेलें नामर्दपणाचें आणि रानटीपणाचें वर्तन तुमच्या नजरेस आणून दिलें पाहिजे, असेंही नाहीं. अयोध्या, अर्काट आणि सुरत, येथील खऱ्या वारसदार नवाबांचे वारसाचे हक्क त्यांच्याकडून कसे वळकावून घेण्यांत आले, हें तुम्हांला निवेदन केलें पाहिजे काय ? टिपु सुलतानाचा मुख्य त्यांनीं आपल्या घशांत कसा टाकला, हें आज प्रत्यक्ष तुमच्या डोळ्यांसमोर आहे. त्याचप्रमाणें हल्लीं त्यांनीं मराठ्यांच्याविरुद्ध जी चढाईची आणि अन्यायाची लढाई चालविलेली आहे, तिचेही परिणाम तुम्हांला भासूं लागलेले आहेत. या सगळ्या प्रकारांच्याविरुद्ध आमच्याप्रमाणेंच तुम्ही पहिल्यापासून खबरदारी घेतली असती, तर त्यांचा आज जो तुमच्यावर अंमल बसला आहे, तसा तो त्यांना बसवितां आला

नसता. पण याला उपाय नाही, असें नाही. तुमचे शत्रु संख्येनें फार आहेत, असें नाही. सगळ्या हिंदुस्थानांत पाहिलें, तरी कांही थोड्याशा हजारांपेक्षां त्यांची संख्या जास्त भरणार नाही. बाकी त्यांच्या लष्करांत जे शिपाई आहेत, ते सगळे हिंदुस्थानचेच रहिवासी असून ते तुमचेच प्रजाजन आहेत. हे हिंदुस्थानचेच प्रजाजन त्यांच्या नोकरीला राहून तुम्हा हिंदुस्थानच्या राजांच्याविरुद्ध आपल्या तरवारी म्यानांतून बाहेर काढीत आहेत, याबद्दल परलोकीं परमेश्वरासमोर त्यांना शासन भोगावें लागेल, हें तुम्ही त्यांना समजून सांगितलें पाहिजे. हिंदुस्थानच्या थोर थोर प्राचीन राजघराण्यांमध्ये उत्पन्न झालेल्या हे हिंदुस्थानच्या राजांनीं, तुम्हांला हें समजलें पाहिजे कीं, तुमच्या हातांत सत्ता आहे, तुमच्यापाशीं खजिने आहेत, तुमच्यापाशीं शिपाई आहेत, आणि तुमच्या अंतःकरणांमध्ये शौर्य आहे ! तुमच्या जवळच्या सिलोनच्या लहानशा बेटानें कसें वर्तन केलें आहे, तें पहा. आणि त्याप्रमाणें तुम्ही वर्तन केलें, तर तुमचा हिंदुस्थानदेश तुम्हांलाही स्वतंत्र करितां येईल !

असल्या जाहीरनाम्यांच्या सारखे अनेक उपाय योजून ज्या फ्रेंच लोकांनीं हिंदुस्थानमधील राजेरजवाड्यांमध्ये प्रेरणा उत्पन्न केली, त्यांच्यापैकींच एम्. पेरन वगैरे-सारख्या लोकांनीं ऐन आणीबाणीच्या वेळां शिंयांचा पक्ष सोडून इंग्लिशांच्या स्वाधीन व्हावें, ही मोठ्या आश्चर्याची आणि खेदाची गोष्ट आहे. तरी पण एम्. पेरन हा धैर्याच्या अभावामुळे इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला असें नसून, इंग्लिशांनीं आपल्या पैशाच्या बळावर चौफेर पसरलेल्या फितुरीमुळे तो हताश झाला असावा, असें जें एक मत आहे, त्यांत बरेंच तथ्य असलें पाहिजे. कारण, गुप्त रीतीनें फितुरी उत्पन्न करण्याचें शास्त्र इंग्लिशांना फार चांगल्या रीतीनें साधतें, हें त्या वेळच्या युरोपच्या इतिहासावरूनही दिसून येतें. फ्रान्सचा बादशहा नेपोलियन हा पराक्रमाने कोणालाही हार जाण्यासारखा नव्हता. परंतु इंग्लंडमधील पैशानें खुद्द त्याच्या स्वतःच्या फ्रान्स देशामध्येही त्याच्या सभोवतीं फंदाफितुरीचें इतकें भयंकर जाळें इंग्लिशांकडून पसरवून ठेवण्यांत आलें होतें कीं, त्यांतून आपली सुटका करून घेणें अखेरीस नेपोलियनलाही अशक्य झालें !

अलीगडची लढाई.

असो. तारीख २९ ऑगस्ट रोजी कोइलच्या लढाईत जय मिळवून लॉर्ड लेक यांच्या सैन्याने त्या ठिकाणी मुकाम केला, ही गोष्ट पूर्वी सांगण्यांत आलेलीच आहे. व त्यानंतर ता. ४ सप्टेंबर रोजी पहाटेस ज. लेक यांच्या सैन्याने अलीगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याला सुरवात केली. कोइलच्या लढाईत इंग्लिशांच्याविरुद्ध लढलेले शिवाचे सैन्य अलीगडच्या किल्ल्यांत आश्रय घेऊन राहिले आहे, हे लॉर्ड लेक यांना माहीत होते. व कोइलच्या त्यांच्या छावणीपासून अलीगडचा किल्ला एकदोन मैलांपेक्षा लांब होता, असेही नाही. असे असता ता. २९ ऑगस्टपासून ता. ४ सप्टेंबरपर्यंत हे मध्यंतरीचे सहा सात दिवस लॉर्ड लेक यांनी अलीगडच्या किल्ल्यावर नाबडतोब हल्ला कां केला नाही ? विजयी झालेला कोणी तरी सेनापति आपल्या नजेरसमोरच्या किल्ल्यांत आपले गनीम दवा घेऊन राहिलेले दिसत असता त्यांच्यावर नाबडतोब हल्ला केल्यावांचून आणि त्यांना तेथून हुसकून लाविल्यावांचून कधी तरी थांबेल काय ? मग लॉर्ड लेक यांनी तसे कां केले नाही ? याचे उत्तर इंग्रजी इतिहासकारांच्या मताप्रमाणे असे आहे की, लॉर्ड लेक हे पडले कृपालु ! आपण किल्ल्यावर एकदम हल्ला केला, तर कदाचित् विनाकारण जी प्राणहानि होईल ती न व्हावी, हा त्या सद्य सेनापतीचा उदात्त हेतु होता ! लढाईत माणसे मारण्याचा धंदा करित असतांही पायाखाली मुंगी न चिरडण्यावद्दलची केवढी ही कळकळ ! परंतु इंग्लिश इतिहासकारांनी जरी ही मक्क पुढे केलेली असली, तरी तिच्या आंतील वर्म अगदी निराळें होतें. व ते वर्म ता. १ सप्टेंबर १८०३ रोजी कोइलच्या छावणी-मधून ज. लेक यांनी मार्किस वेलस्ली यांना लिहिलेल्या एका ग्वासगी पत्रामध्यें पुढीलप्रमाणें परिस्फुट झालेले आहे:—

I have not yet moved from hence, nor am I in possession of the fort of Allyghur: my object is to get the troops out of the fort by bribery, which I flatter myself will be done.

या इंग्रजी मजकुरांत ज. लेक यांनी स्वच्छपणे असे लिहिले आहे की, अलीगडच्या किल्ल्यांतील लोकांना लांचलुचपतीने फितुर करून किल्ला हस्तगत करून घेण्याचा माझा उद्देश आहे: आणि त्यांत यश येईल. अशी मला आशाही वाटत आहे. शिवाय,

अलीगडचा किष्ठा अतिशय मजबूत होता. त्याच्यावर शहाजोगपणें आणि सरळ सरळ रीतीनें हल्ला करून केवळ आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर तो आपल्याला जिंकून घेतां येईल, असें इंग्लिशांना वाटत नव्हतें. आणि किल्ल्याला नुसता वेढा घालून बसावें, तर त्यांत पुष्कळ दिवस फुकट जाणारः आणि तडकाफडकीनें एकामागून एक जय मिळवीत जाऊन इंडियन लोकांवर ब्रिटिश पराक्रमाची छाप बसवावयाची, हाही हेतु माधत नाहीं; आणि दिल्लीचा वादशहा शहाआलम याला लवकर आपल्या ताब्यांत घेऊन शिंयाच्याविरुद्ध पुढील नवीन शह घावयाचे, ही मसलतही जमणार नाहीं; असे अनेक विचार-मनांत आणून लॉर्ड लेक यांनी अलीगडच्या किल्ल्याच्या ग्वाली द्रव्याच्या दारुगोळ्यानें भरलेले हे लांचलुचपतीचे मुहंग खोदण्याला सुरवात केली होती. विचार्या इंग्लिशांना जावापाड मेहनत करून ईश्वराच्या इच्छेनुसार हिंदुस्थानच्या हितासाठीं स्वतःच्या प्रामाणिकपणानें आणि पराक्रमानेंच हिंदुस्थानचें राज्य कमाविलें असून कित्येक दुष्ट लोक त्यांच्या सदाचरणाला विनाकारण दूषण देत असतात, असें मानणारे आपल्यामध्ये कित्येक वावळट लोक अद्यापिही आहेत. त्यांनीं लॉर्ड लेक यांच्या पत्रांतील लांचलुचपतीसंबंधीचा वरील उतारा अवश्य सदोदित लक्षांत ठेवावा. कारण, असल्या गोष्टी जरी चोरून पुष्कळ करण्यांत येत असतात, तरी याच्यासारखे त्याच्याबद्दलचे प्रत्यक्ष पुरावे पुष्कळ प्रमाणांत आढळून येत असतात, असें नाहीं. आणि लॉर्ड लेक हे स्वतःच नुसते लांचलुचपतीनें फितुरी उत्पन्न करीत होते असें नसून, या आपल्या प्रामाणिकपणाच्या व्यवसायामध्ये आपले प्रामाणिक गव्हर्नर जनरलही आपल्या प्रामाणिकपणाच्या निःसंमि बुद्धीनें आपल्या या प्रामाणिकपणाच्या कृत्याकडे पूर्णपणें कानाडोळा करतील, अशी त्यांना खात्री होती व ती त्यांची खात्री खोटी ठरली नाहीं. कारण, वर उल्लेखित केलेल्या ता. १ सप्टेंबरच्या पत्रामध्ये लॉर्ड लेक हे आपल्या ख्रिस्ती धर्मानुयायी गव्हर्नर जनरलला लिहितात कीं, जर थोड्याशा पैशानें या मौल्यवान लोकांचे प्राण मला वाचवितां आले, तर त्यांत मी कांहीं एखादा गुन्हा करीत आहे किंवा पैशाची उधळपती मांडली आहे, असें आपल्याला वाटणार नाहीं (If by a little money, I can save the lives of these valuable men, your Lordship will not think I have acted wrong, or been too lavish of cash.)

हे चोरून लांचलुचपतीचे पैसे देऊन हिंदुस्थानांतील लष्करी ठाणी विकत घेण्याचे सौदे या इंग्रजी सौदागरांनीं अनेक ठिकाणीं चालविले होते. याचें आणखी एक प्रत्यंतर लॉर्ड लेक यांच्याच पुराव्यानिशीं पकडतां येण्यासारखें आहे अलीगड येथून ता. ७ सप्टेंबर १८०३ रोजीं लॉर्ड लेक हे दिल्लीकडे जाण्याकरितां निघाले असतां सुमारे ३० मैलांची मजल माहून गेल्यानंतर वाटेत ता. ८ सप्टेंबर रोजीं कुरजा या नांवाच्या एका गांवीं त्यांचा मुकाम पडला या ठिकाणींही एक

मजवून किड्या असून त्यांत पुष्कळ अन्नसामग्री सांठविलेली होती. या किड्याच मजवुनी इतकी चांगली होती कीं, तो सहसा शत्रूला जिंकतां येणें शक्य नव्हतें. अशी जरी वस्तुस्थिति होती, तरी तो किड्या ता. ६ सप्टेंबर रोजीच मराठ्यांच्या सैन्यानें खालीं करून टाकला होता. या गोष्टी संबंधानें इतिहासाचें भपकेदार आणि डोळे दिपवून टाकणारें वर्णन असें आहे कीं, “ अलीगडच्या किड्याचा पाडाव झाल्यामुळे चोहोंकडे इतकी भीति उत्पन्न झाली होती कीं, आमचें इंग्लिश सैन्य या कुर्जाच्या किड्याजवळ येण्याच्या आधींच दोन दिवस तो किड्या घाईघाईनें सोडून देण्यांत आलेला होता ! ” (Such was the terror, produced by the fate of Allyghur, that the fort here was precipitately abandoned two days before our arrival.) हा इंग्रजी पराक्रमाचा वाह्यात्कारी आणि ऐतिहासिक भपका झाला ! पण आतां याच्या आंतील खरी हकीकत काय आहे ती पहा ! या ठिकाणाहून ता. ८ सप्टेंबर १८०३ रोजी लॉर्ड लेक यांनीं गव्हर्नर जनरलला जें एक खासगी पत्र लिहिलें आहे, त्यांत पुढील मजकूर आढळतो.

We arrived here this morning, and found a very strong little fort, which would have caused delay and trouble, had not the troops evacuated it the day after the fall of Allighur. I think when you hear the Secret manner, in which things have been conducted, you will be much pleased; it is quite a new work in the army, and has succeeded hitherto wonderfully well.

या पत्रांतील या उताऱ्यामध्ये वरील किड्या हस्तगत केल्याचें सांगून नंतर तो किड्या खरोखर कोणत्या उपायानें हस्तगत झाला, याच्या बद्दल लॉर्ड लेक असें लिहितात कीं, “ येथें ज्या गुप्त कारस्थानांनीं असल्या गोष्टी घडवून आणण्यांत येत आहेत, त्यांच्या बद्दलची हकीकत तुम्ही समझ ऐकली, म्हणजे तुम्हांला खरोखरच समाधान वाटेल, अशी मला खात्री आहे. आमच्या लष्करामध्ये स्वकार्यसिद्धीचा हा अगदीं एक नवीनच उपाय निघालेला आहे. व या उपायाला आतापर्यंत फार आश्चर्यकारक प्रकारानें यश येत चाललेलें आहे ” हा यशस्वी होत चाललेला उपाय कोणता आणि हीं गुप्त कारस्थानें कोणतीं, हें याच्यापेक्षां जास्त स्पष्ट शब्दांनीं कोणाला सांगितलें पाहिजे, असें नाही. आपल्या सैन्यांतील शिपायांना लढण्याच्या कामावरून काढून मराठ्यांच्याकडील सैन्यामध्ये फितुरी माजविण्याच्या कामावरच लॉर्ड लेक यांनीं या वेळीं लाविलें होतें कीं काय, असा भाम होतो पण यांत इंग्लिश लोकांना तरी दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? जेथें आपल्या देशातील लोक लांच घेऊन आपल्याच देशाच्या विरुद्ध फितुरी करणाला

तयार होतात, तेथें फितूर करविणारांपेक्षां स्वदेशाच्या विरुद्ध फितूर होणारेच ज्यास्त गुन्हेगार होत, या गोष्टी हिंदुस्थानांतील लोकांना समजतील तो सुदिन !

वर दिलेल्या एकंदर इंग्रजी धोरणाच्या आणि पद्धतीच्या विस्तृत वर्णनावरून लॉर्ड लेक हे ता. २९ आगष्ट पासून ता. ४ सप्टेंबर पर्यंत कोइलच्या छावणीमधून अलीगडच्या किल्ल्याच्या बुरुजांकडे पहात स्वस्थ कां बसले होते, या प्रश्नाचा उलगडा होण्यासारखा आहे. परंतु आपल्या फितुरीचा प्रयोग अलीगडच्या किल्ल्यांतील लोकांवर लागू होत नाही, असें जेव्हां त्यांना आढळून आलें, तेव्हां निरुपायानें अखेरीस त्यांनीं अलीगडच्या किल्ल्यावर चालून जाण्याचें ठरविलें. पण हें ठरवितांना देखील त्यांची भिस्त, या नाही तर त्या, पण अखेरीस कोणत्या तरी, फितुरीवरच होती, हें आपण विसरतां कामा नये. ती फितुरी अशी कीं, लडाईच्या आयत्या वेळीं शिंद्याची नोकरी सोडून जे युरोपियन लोक निघाले, त्यांत मि० ल्यूकन या नांवाचा एक इंग्लिश लष्करी अंमलदार होता. हा शिंद्याची नोकरी सोडून लॉर्ड लेक यांच्या नोकरीमध्ये राहिला होता. पण हा पूर्वी शिंद्याच्या नोकरीत असल्यामुळे अलीगडच्या किल्ल्यांतील चोरवाटा आणि मान्याच्या वगैरे सर्व जागा त्याला माहीत होत्या. व त्या त्यानें किल्ल्यावर हल्ला करणाऱ्या लोकांना दाखवून दिल्या, म्हणूनच अखेरीस इंग्लिशांना तो किल्ला काबीज करून घेतां आला. याप्रमाणें मि. ल्यूकन याच्या फितुरीच्या जोरावर अलीगडच्या किल्ल्यावर हल्ला चढविण्याला लॉर्ड लेक हे अखेरीस तयार झाले.

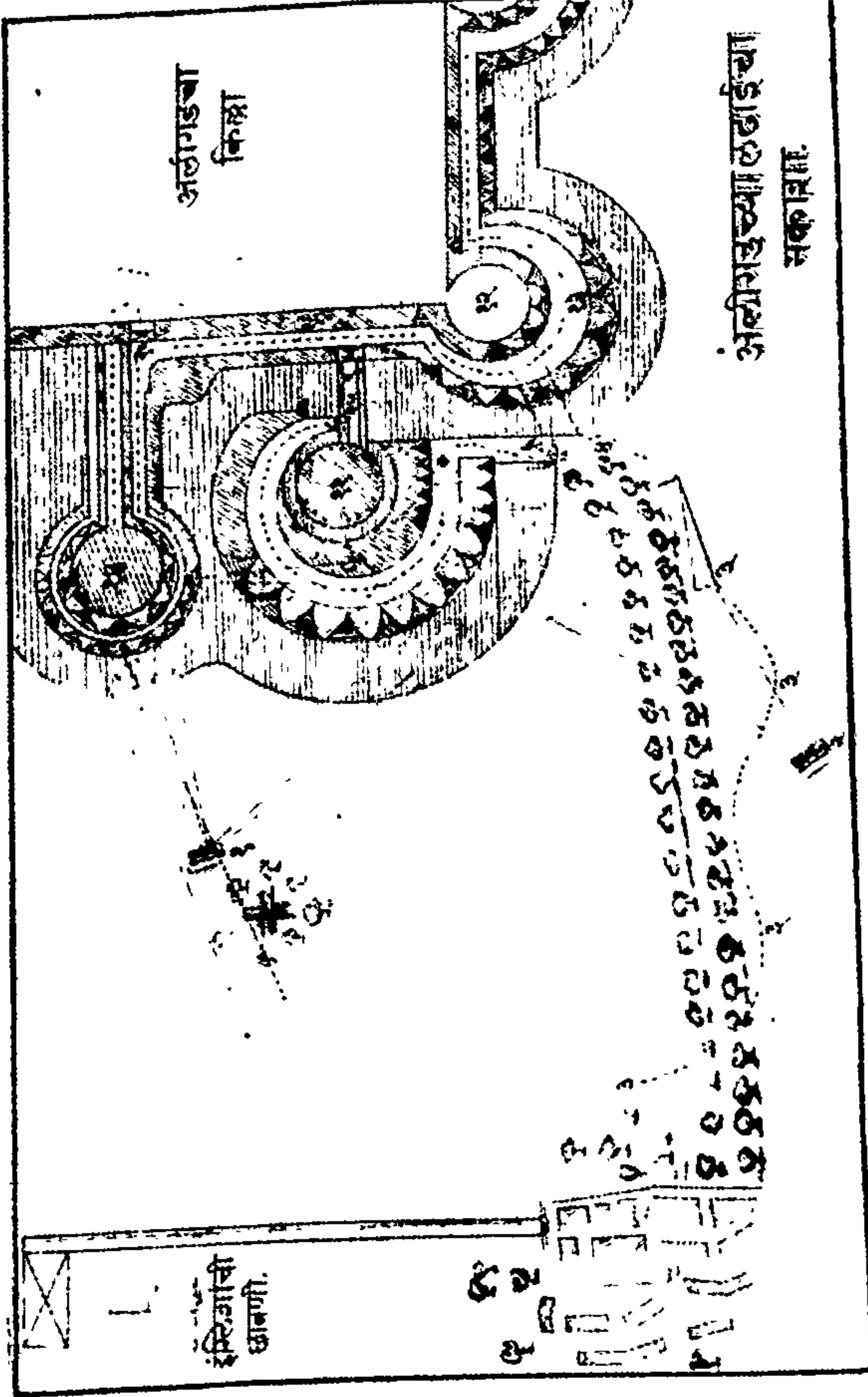
किल्ल्यावर हल्ला करण्याच्या पूर्वी किल्ल्यांतील फ्रेंच सरदार, क. पेडून, यांच्याकडे किल्ला गोडीगुलाबीनें आपल्या स्वाधीन करण्याविषयी लॉर्ड लेक यांनीं आपल्या इंग्रजी भूतदयेच्या पद्धतीप्रमाणें निरोप पाठविला होता. परंतु किल्लेदार, क० पेडून, यानें निक्षून नकाराचा जबाब पाठविला. किल्लेदार, क० पेडून, याची तर हा किल्ला लढविण्याची तयारी होतीच; पण त्याचा वरिष्ठ अधिकारी, एम्. पेरन, यानें त्याला या वेळीं जें एक अतिशय उदात्त आणि उत्साहजनक पत्र लिहिलें, त्याचा त्याच्या व इतरांच्याही मनावर फारच चांगला परिणाम झाला असला पाहिजे. एम्. पेरन याच्या स्वतःच्या या वेळच्या वर्तनावद्दल जरी योग्य मीमांसा करितां येत नाही, तरी त्यानें क० पेडून याला या प्रसंगां जें पत्र लिहिलें आहे, त्यांत त्याचें खळवळून गेलेलें सर्व महत्त्वाकांक्षी अंतःकरण ओतप्रोत ओतलें गेलेलें आहे, यांत संशय नाही. हें पत्र लहानसेंच आहे, पण त्यांत समाविष्ट केलेलीं तत्त्वे इतकी मोठी आहेत कीं, प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या स्वदेशाभिमानामाठीं तीं आपल्या अंतःकरणामध्ये कोरून ठेविलीं पाहिजेत. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

ज. लेक यांना काय उत्तर द्यावयाचें तें तुम्हांला कळविण्यांत आलेलेंच आहे. आपण शरण जावें, अशी कल्पना तुमच्या मनाला एक क्षणभरही शिवणार नाही, हें मला माहीत आहे तुम्ही हें लक्षांत ठेवा कीं, तुम्ही फ्रान्सचे एक नागरिक आहां. आणि म्हणून आपल्या राष्ट्राच्या उज्वल कीर्तीला कलंक लागेल असें कोणतेंही कृत्य तुमच्या हातून होतां कामा नये. हा इंग्लिश सेनापति, लॉर्ड लेक, जो आपल्या मुलखांत

चालून आला आहे. त्याला मा थोडक्याच दिवसांत येथून घालवून लावान, अशी मला उमेद आहे. व याच्याबद्दल तुम्हांलाही पक्की खात्री असू या. या अलीगडच्या किल्ल्याच्या समोर एक बादशहाच्या सैन्याचा, नाहा तर लॉर्ड लेक याच्या सैन्याचा नरी, पुरा फत्ता उडाला पाहिजे; त्याच्याशिवाय हा किल्ला सुटणार नाही. तेव्हां तुम्ही आपलें कर्तव्यकर्म करा आणि या किल्ल्याच्या भिंतीमधील एक दगड दुसऱ्या दगडावर उभा आहे, तोपर्यंत या किल्ल्याचें संरक्षण केल्यावांचून तुम्ही राहू नका. मला तुम्हांला शेवटी आणखी एकदा हेंच सांगावयाचें आहे कीं, तुम्ही आपल्या राष्ट्राचा नावलौकिक लक्षांत ठेवा त्याखी लोकांचे डोळे तुमच्या कर्तव्यगारिकडे लागून राहिलेले आहेत !

अलीगडच्या किल्ल्यांतील किल्लेदाराला पाठविलेल्या या पत्रांतल विचार जसे भव्य आणि अभेद्य आहेत, त्याचप्रमाणें तो अलीगडचा किल्लाही भव्य आणि अभेद्य होता वरील पत्रांत प्रकट केली गेलेली जी अलोट वीरवृत्ति, तिच्या प्रमाणेंच अलीगडच्या किल्ल्याचा तटबंदीही हजारों हातांनी तिच्यावर घाव घातले तरी कधीही भंगून जाणार नाही, इतका बळकट होता. या किल्ल्याच्या आतील क्षेत्रफळ फार मोठें असून याच्या भोंवतालच्या भिंती फार उंच व मजबूत होत्या. व त्याच्या सर्व बाजूंनी मोठमोठाले बुरूज असून त्यांच्यावरून चौफेर मारा करण्याच्या तोफांच्या आणि बंदुकांच्या करिता बंदोबस्ताच्या जागा केलेल्या होत्या किल्ल्याच्या या बाकीच्या मजबुतीप्रमाणेंच किल्ल्याच्या सभोंवतालचा भेदकही फार मोठा होता. याची रुंदी सुमारे २०० फूट असून तो बहुतेक ठिकाणी पांच पुण्यांच्या वर खोल होता. व याच्या शिवाय त्या किल्ल्याच्या आंत प्रवेश करावयाचा, म्हणजे चांगल्या बंदोबस्ताचे आणि मजबूत असे चार मोठमोठाले दरवाजे फोडावे, तेव्हां शत्रूला आंत प्रवेश करितां येईल, अशी व्यवस्था केलेली होता. त्याचप्रमाणें एका दरवाजांतून कदाचित् शत्रूचा प्रवेश झाला, तर त्याच्या पुढच्या दरवाज्याशी जाण्याला असलेली वाट अगदी अरुंद असून त्यांतून शत्रूचे थोडे थोडे लोक जाऊ लागले, तर त्यांच्यावर आजूबाजूच्या बुरूजांवरून आणि भिंतींमधील भोकांमधून गोळ्यांचा वर्षाव करितां यावा, अशी तजवीज करून ठेविलेली होती. शिवाय, या किल्ल्याच्या आजूबाजूच्या दलदलांच्या प्रदेशानें या किल्ल्याला जी नैसर्गिक दुर्गमता आलेली होती, तिच्यामध्ये फ्रेंच इंजिनिअरांनी आपल्या कृत्रिम कौशल्यानेही अनेक प्रकारची भर घातली होती. असा हा किल्ला मजबूत असल्यामुळे तो इंग्लिशांना घेतां येणार नाही, अशी क० पेडून याची कल्पना होती. पण ही त्याची कल्पना चुकीची होती कारण. फितुरीला आणि विश्वासघाताला जो किल्ला कावीज करून घेतां यावयाचा नाही, असा किल्ला अद्यापि जगामध्ये कोठें कोणाकडून बांधलाच गेलेला नाही ! मि० ल्यूकन हा पूर्वी शिंयाच्या नोकरांत असतांना त्याला या किल्ल्यांतील सर्व बारीक सारीक गोष्टींची पूर्ण माहिती झालेली होती. त्याने वाट दाखविण्याचें आपल्या अंगावर घेतल्यामुळेच या हल्ल्याचें काम फार सोपें झालें, व लॉर्ड लेक यांच्या पत्रांतील (He gallantly undertook to lead

Colonel Monson to the gate, and point out the road through the fort, which he effected in a most gallant manner, and Colonel Monson has reported having received infinite benefit from his services.) उद्देखावरून स्पष्ट होत आहे. किल्ल्याच्या उंच भिंती आणि किल्ल्याच्या सभोवतालचे खोल खंदक, किल्ल्याची नैसर्गिक बळकटी

आणि फ्रेंच इंजिनियरांचे कृत्रिम कौशल्य, किल्ल्यावरून तोफा आणि किल्ल्यातील गुर शिपाई, या सगळ्या गोष्टी इंजिनांच्या फितुरीपुढे कमकुवत झाल्या !

या अलीगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याचे काम ता. ४ सप्टेंबर १८०३ रोजी यहांट्रेस ३ वाजनां मुरू करण्यांत आले. या कामावर ज्या सैन्याची नेमणूक करण्यात

आली होती, त्या सैन्याचे आधिपत्य ले. कर्नल मॉनसन् यांच्याकडे देण्यांत आलेले होते. या सैन्यांतील लोकांनी हल्ल्याच्या आदल्या दिवशी रात्रीच दोन मोर्चे बांधून तयार केले होते. व त्यांच्यावर तोफा डागण्यांत आलेल्या होत्या. यांपैकी पहिला मोर्चा (१) एम्. पेरन यांच्या बंगल्याच्या जागेवर उभारला असून त्याच्या उजव्या हाताकडे कांहीं अंतरावर जें एक लहानसें खेडें आहे, तेथें दुसरा मोर्चा (२) उभारला होता; किड्यावर हल्ला करण्याकरितां पहाटेस जें सैन्य जावयाचें त्याच्या संरक्षणाकरितां येथील तोफा रोखून ठेविल्या होत्या. अवशास ही तयारी झाल्यानंतर पहाटेस तीन वाजतां किड्यावर छापा घालणाऱ्या पलटणी आपल्या छावणींतून निघून वळणावळणाच्या रस्त्यानें (३) किड्याकडे चालूं लागल्या. सबंध किड्याच्या सभोवतीं जो एक मोठा खोल खंदक होता, त्याच्यावरून किड्यांत जाण्याला फक्त एकच काय तो रस्ता (४) होता. व हाहि रस्ता अडविण्यासाठीं त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनीं दोन नवीन भिती (५, ६) एका पुढें एक आडव्या अशा मजबूत रीतीनें नुकत्याच उभारण्यांत आलेल्या होत्या. व त्या दोन भितींच्या नागमोडी वळणांच्या मधून एक फक्त अगदीं चिंचोळी अशी वाट ठेवण्यांत आलेली होती. व या दोन्हीहि भितींवर तोफा डागण्यांत आल्या असून त्यांच्या पाठीमागे कांहीं अंतरावर मुख्य बुरुजाच्या वळणांत किड्याचा पहिला दरवाजा (७) होता. किड्याच्या या पहिल्या मुख्य दरवाजावर इतकी जरी दुहेरी तिहेरी मजबूती करण्यांत आलेली होती, तरी याच्याहि पेशां किड्याच्या दुर्गमतेसाठीं आणखीहि एक उपाय योजण्याच्या उद्योगांत मराठ्यांची फौज होती. खंदकावरून किड्यांत जाण्याला जो फक्त एकच रस्ता (४) होता म्हणून पूर्वी सांगितलें आहे, तो रस्ता सुरंग लावून अजिबात उडवून टाकावा आणि त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंचें खंदकाचें पाणी एक करून टाकावें व अशा रीतीनें शत्रूची वाट अजिबातच बंद करून टाकावी, असा प्रयत्न किड्यांतील लोकांकडून चाललेला होता. परंतु तो सुरंग पुरा होण्याला पुरेसा अवकाश मिळाला नाहीं; आणि त्याच्या आधींच शत्रूचें सैन्य किड्याच्या या रस्त्यापासून सुमारे ३०० कदमांच्या अंतरावर (४) ता. ४ सप्टेंबर रोजी पहाटेच्या काळोखांत येऊन बसले होते. पुढें सकाळीं दिसूं लागल्यानंतर हल्ल्याला सुरवात करण्याची इशास्तीची तोफ कोडलच्या छावणीमधून झाली. आणि त्या बरोबरच पूर्वी सांगितलेल्या १ आणि २ या मोर्चांवरील तोफांमधून गोळीबार चालू झाला; आणि इकडे क. मॉनसन यांच्या हाताखालील जें सैन्य किड्याच्या जवळ दवा धरून बसले होते, त्यानेंहि पुढें चाल करून जाण्याला सुरवात केली. या इंग्लिश सैन्याच्या मान्यामुळे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या दोन आडव्या भितींवर (५, ६) ज्या दोन सिक्स पाउंडरच्या तोफा ठेवण्यांत आलेल्या होत्या, त्या कांहीं वेळानें बंद पडल्या. व त्या तोफांवरील गोलंदाज आणि इतर माणसें त्या तोफा टाकून किड्याच्या पहिल्या (७) दरवाजाच्या आंत निघून गेलीं. या

माणसांच्या पाठोपाठ आपण जावें आणि तीं (१७) दरवाजाच्या आंत शिरत आहेत, तोंच त्यांच्या बरोबर आपणहि आंत शिरावें, असा विचार मनांत आणून क. मॉन्सन हे आपल्या हाताखालील लोकांसह पहिल्या (७) दरवाज्यापाशीं आले. पण ते तेथें येऊन पाहतात, तों तेथें कोणीहि मनुष्य नसून किल्ल्याचा दरवाजा बंद आहे, असें त्यांना आढळून आलें. इतकेंच नव्हे, तर किल्ल्याच्या रस्त्याच्या या अरुंद भागामध्ये सांपडलेल्या या इंग्रजांच्या शिपायांवर किल्ल्याच्या आजूबाजूच्या बुरजां-वरून (११, १२) नाणे त्यांच्या खालच्या भिंतींवरून (१३) तोफांचा आणि बंदुकांचा अतिशय जोराचा गोळीबार होऊं लागला. अशा अडचणींत सांपडलेल्या इंग्लिश शिपायांकडून दरवाज्याजवळ दोन शिड्या लावून किल्ल्याच्या भिंतीवर चढण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. परंतु अशा रीतीनें शिड्यांवरून वर चढून येणाऱ्या लोकांना किल्ल्याच्या भिंतीवरील शिपायांनीं आपल्या लांब भाल्यांनीं भोंसकून खाली पाडण्याला सुरवात केल्यामुळे इंग्लिशांच्या फौजेतील लोकांनीं तो प्रयत्न सोडून दिला. व त्या दरवाज्यापुढें एक सिवस पाउंडरची तोफ लावून तो दरवाजा तोफेच्या गोळ्यांनीं उडवून टाकण्याच्या उद्योगाला ते लागले. परंतु तो दरवाजा इतका भक्कम होता कीं, त्याच्यावर त्या तोफेचाहि कांहीं परिणाम होईना. तेव्हां इंग्लिशांकडून पहिल्यापेक्षां दुप्पट मोठी अशी एक ट्वेल्व्ह पाउंडरची तोफ तेथें आणून डागण्यांत आली. या ठिकाणावर शेजारच्या बुरजांवरून आणि भिंतींवरून एकसारखा गोळीबाराचा भडिमार चाललेला असल्यामुळे ही तोफ डागण्यालाहि बराच वेळ लागला. व ती डागून झाल्यानंतरहि तिच्या मधून सुटणारे गोळे ताबडतोब तो दरवाजा फोडूं शकले, असेंहि नाहीं. ती तोफ लागू होऊन दरवाजांतून वाट पडेपर्यंत सुमारे अर्धा तास लागला. या अवधीत मराठ्यांचे शिपाई इंग्लिशांवर फारच निकराचे हल्ले करीत होते. आणि मराठ्यांचा तोफ-खाना फारच जोरानें इंग्लिशांवर गोळ्यांचा वर्षाव करीत होता. इंग्लिश शिपायांनीं वर चढण्याकरितां ज्या शिड्या लाविल्या होत्या, त्यांच्यावरून मराठ्यांचे शिपाई खाली उतरून इंग्लिशांचे लोक दरवाज्यांतून आंत शिरत असतां त्यांना कापून काढूं लागले. व त्या वेळीं मराठ्यांच्या शिपायांनीं जें शौर्य दाखविलें, त्यामुळे इंग्लिशांचे पुष्कळ लोक या ठिकाणीं मृत्यूच्या मुखीं पडले आणि लढाईला फारच भयंकर स्वरूप प्राप्त झालें. खुद्द क. मॉन्सन यांना या ठिकाणीं भाल्याची एक जखम झाली, आणि याच ठिकाणीं इंग्लिशांकडील दुसरे पांच सहा अंमलदार ठार मारले गेले. व शिवाय इंग्लिशांकडील दुसरेहि पुष्कळ शिपाई लोक या ठिकाणीं मरून पडले इतक्या लोकांचा आणि इतक्या अंमलदारांचा बळी द्यावा लागला, तेव्हांच इंग्लिशांना या अलीगडच्या किल्ल्याच्या पहिल्या दरवाजांतून आंत मोठ्या मुष्किलीनें प्रवेश करणें शक्य झालें. या दरवाजांतून आंत प्रवेश झाल्यानंतर इंग्लिशांचें सैन्य त्याच दरवाजाला लागून असलेल्या थोरल्या वर्तुळाकृति (११) बुरजाच्या बाजू-

खालून असलेल्या अरुंद रस्त्याने किल्ल्याच्या आतील दुसऱ्या (८) दरवाजाकडे (११) बुरजाच्या भिंतीला वळसा घालून जाऊं लागले. त्या वेळीं त्या बुरजाच्या भिंतीमध्ये असलेल्या असंख्य भोंकांमधून आणि त्या बुरजाच्या समोर असलेल्या दुसऱ्या एका (१४) बुरजावरून या लोकांवर फिरून जोराचा गोळीबार होऊं लागला. तरी पण त्यांतून जाऊन इंग्लिश शिपायांनीं दुसरा दरवाजा (८) काबीज केला. या दुसऱ्या दरवाज्यामधून तिसऱ्या (९) दरवाज्याकडे जातांना मध्यंतरीं फिरून एकदां किल्ल्याचा खंदक ओलांडावा लागतो: व त्याकरितां येथें या दोन दरवाजांच्या दरम्यान एक लहानमा अरुंद रस्ता (१५) होता. त्या रस्त्यावरून दुसरा दरवाजा शत्रूनें काबीज केलेला पाहिल्यानंतर मराठ्यांचे लोक तिसऱ्या दरवाजांतून आंत जाऊं लागले असतां इंग्लिशांचेहि कांहीं शिपाई त्यांच्या बरोबर आंत घुसले. आणि त्यामुळें तो तिसरा दरवाजा बंद करिता येईना. आणि मग त्या कारणानें इंग्लिशांचे सर्वच शिपाई तिसऱ्या दरवाज्यांतून आंत गिरून ते (१०) चवथ्या दरवाज्यावर हल्ला करण्याकरितां थांबत चालले परंतु दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दरवाज्यांइतक्या सुलभतेनें हा चवथा दरवाजा मराठ्यांनीं इंग्लिशांच्या स्वाधीन होऊं दिला नाहीं हाहि दरवाजा फार मजबूत होता. व तोफ लावून तो फोडल्यावांचून इंग्लिशांचा किल्ल्यांत प्रवेश होणें शक्य नव्हतें. म्हणून पाहिल्या दरवाज्याच्या समोर जी ट्रेल्ड पाऊंडर तोफ लाविली होती, तीच याहि दरवाज्यावर आणून लावणें जरूर झालें. परंतु ती तोफ या चवथ्या दरवाज्यासमोर आणण्याला बराच उशीर लागला. कारण, त्या तोफेवरील मुख्य अधिकारी, कॅप्टन शिप्टन, याला आधींच या वेळीं एक जखम झालेली होती. आणि शिवाय ती तोफ त्या अरुंद रस्त्यांतून आणतांना वाटेंत अनेक अडचणी उत्पन्न होत होत्या. आणि इतकेहि करून ही तोफ इंग्लिशांनीं या चवथ्या दरवाज्यासमोर आणून जेव्हां ती त्याच्यावर चालवून पाहिली, तेव्हां या दरवाज्याची मजबूती फारच बळकट रीतीनें केलेली असल्यामुळें या दरवाज्यावर या तोफेचा कांहीं एक परिणाम होणें शक्य नाहीं, असें त्यांना आढळून आलें. परंतु कांहीं वेळानें या चवथ्या दरवाज्याच्या दिंडी दरवाजांतून मेजर मॅकलि-अड यांनीं कसाबसा प्रवेश करून घेतला. व तेथून ते तेथील भिंतीच्या तटावर (१६) चढले. व त्यामुळें इंग्लिशांचा हक्क हक्क किल्ल्याच्या मुख्य भागांत प्रवेश होऊं लागला. व अखेरीस किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला.

किल्ल्यांतील दुय्यम किल्लेदार एक मराठा सरदार होता, तो या वेळीं मरण पावला; व किल्ल्याचा मुख्य किल्लेदार, क. पेडून, याला कैद करण्यांत आलें. किल्ला हस्तगत झाल्यावर दोनतीनशें तोफा, पुष्कळ दारुगोळा आणि बरेच सोन्याचे नाणें इंग्लिशांच्या हातीं लागलें. या लढाईत मेलेल्या इंग्लिश अंमलदारांना त्याच दिवशीं संध्याकाळीं त्याच किल्ल्याच्या समोर मोठ्या सन्मानानें बँड लावून मूठमाती देण्यांत आली पण इंग्लिशांच्या बाजूच्या सन्मान्य नेटिव्ह शिपायांचीं प्रेतें मात्र तशींच

जागच्या जागी पडून राहिली असतील. त्या बिचाऱ्यांना कोण मूठमार्ता देणार ? आणि त्यांच्या सन्मानार्थ कोण बँड वाजविणार ? पण ज्यांनी आपल्या देशांतील कित्ते दुसऱ्यांना मिळवून देण्याचा अक्षम्य आणि भयंकर देशद्रोह केला, त्यांचा सन्मान तरी कशाबद्दल व्हावयाचा ? आणि त्यांच्याकरिता बँडमधील कोणती तुतारी आपल्या तोंडातून कोणता स्तुतीचा स्वर बाहेर काढू शकणार आहे ? त्यांच्याहातून स्वदेशद्रोहाच्या पातकाचे कृत्य पुरे करून घेण्यांत येईपर्यंत त्यांच्या पोटापुरता त्यांना पगार देण्यांत येत होता, ही काय त्यांच्यावर थोडी मेहेरवानी झाली ! असल्या देशद्रोही लोकांना कोणी आणखी मूठमार्ता ती काय द्यावयाची ! हिंदुस्थानांत जिवंत अमतांना हिंदुस्थानच्या मूठभर मातीवरही ज्यांची सत्ता नाही, त्यांना भेल्यावर मूठभरच माती कशाला द्यावयाला पाहिजे ' मूठभर काय, पण ते भेल्यावर सगळी हिंदुस्थानची माती त्यांचीच आहे ' असल्या राजनिष्ठ लोकांनी आपल्या मरणानंतर हिंदुस्थानच्या सगळ्या मातीवरही आपला हक्क सांगितला, तरी तसे करण्याला त्यांना पूर्ण मुभा आहे ! हे विचारे नेटिव्ह शिपाई त्या अलीगडच्या कित्त्यासमोर तसेच पडून राहिले असतील ' आणि त्या पतितांच्याबद्दल कोणाही मानवी प्राण्याला दया येत नाही असे पाहिल्यावर अखेरीस त्या अलीगडच्या आसपासच्या जंगलांतील निर्दय स्वभावाच्या अशा कुचे, कोल्हे, लांडगे, गिधाडे, वगैरे हिंस्र पशुपक्ष्यांना त्यांची दया येऊन रात्रीचा काळोख पडल्यानंतर त्यांनी आपल्या पोटाच्या कवरस्थानामध्ये त्यांना पुसून टाकण्याची बहुतकरून व्यवस्था केली असेल ' कोणा खंदकाच्या पाण्यात बुडून भेले असतील, तर कोणी तोफगोळ्यांच्या आगीने जळून चाक झाले असतील ! आणि ज्या कोणाला इतकाही लाभ मिळाला नसेल, त्यांच्याकरिता लष्करांतल्या भंग्यांनी अखेरीस जिवंत माणसाच्या आरोग्यासाठी या भेलेल्या माणसांचे उरलेले हातपाय ओढून एखाद्या चरांत पुसून टाकले असतील '

या लढाईत इंग्लिशांच्या पध्दाला विजय मिळाला म्हणून त्यांचा जिकडे तिकडे बोलवाला झाला. जे भेले त्यांच्याबद्दल सरकारी रीतीने दुःख प्रदर्शित करण्यांत आले आणि जे जिवंत राहिले, त्यांचे इंग्रजसरकाराकडून आभार मानण्यांत आले ' पण ज्या वाजूचा पराभव झाला, त्यांची काय वाट झाली असेल ! त्यांपैकी काहीं जागच्या जागी लढाईत भेले असतील आणि काहीं तुरुंगांत खिंतपत पडून मरण पावले असतील ! त्यांच्या तुरुंगांत समाधानाच्या दोन गोष्टी सांगण्याला किंवा प्रोत्साहनपर असे दोन शब्द त्यांच्यापाशी बोलण्याला कोण आहे ? स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याकरिता लढणे आणि मरणे हे आपले कर्तव्यकर्म आहे, अशा उदात्त हेतूने ज्यांनी आपल्या कित्त्यांची संरक्षणे करितां करितां देह ठेविले, त्यांच्याबद्दल ' जरी या लढाईत आपला पराभव झाला, तरी तुम्ही फार पराक्रम केला आणि तुम्ही आपला प्रामाणिकपणा शेवटपर्यंत कायम राखिला ' ' असे उत्तेजनाचे उद्गारही

कोणाच्या तोंडून निघाले नसतील ' ते ज्या आपल्या शिंदे सरकाराकरिता लढत होते, त्या शिंदेसरकारांनी यांचा परामर्श घेतला नसता, असे नाही. पण जेथे खुद्द दौलतराव शिंद्याचेच आमन कित्येक लोकांच्या कृतघ्नपणामुळे डळमळू लागलेले होतं, तेथे त्या विचारांच्याकडून असली ही अशक्य कृत्ये कशा होऊ शकणार? आपल्याला कोणी वरं म्हणणार नाही. आपलेच लोक आपल्या देशाच्या विरुद्ध उठलेले, जो तो निमकहरामपणामध्येच निमग्न झालेला, पारतंत्र्याचे संपादन हाच खरा पुरुषार्थ असे ज्याला त्याला वाटू लागलेले, स्वामिनिष्ठा आणि स्वदेशभक्ति यांना कोणाच्याही दृष्टीने किंमत उरलेली नाही, अशी आपल्या समोवतालची बदलत चाललेली परिस्थिति आपल्या डोळ्यांपुढे दिसत असताही जे आपले मराठे मरदार आणि शिपाई त्या अलीगडच्या तटावरून स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढले आणि मेले, त्या सगळ्यांचे देह जरी आज त्या अलीगडच्या किऱ्याच्या आसपास कोठेही आता दिसणे शक्य नसले, तरी त्यांचे स्वातंत्र्यासाठी आणि स्वामिनिष्ठेसाठी तळमळणारे आत्मे अजून खात्रीने तेथून हालले नसतात. स्वर्गातील देवदूत रोजच्या रोज स्वर्गाची दारे उघडून त्यांना स्वर्गात येण्याविषयी मोठ्या प्रमाने बोलावीत असतील ' पण स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याच्या पुढे ते स्वर्गातील मुख तुच्छ मानून ते त्या अलीगडच्या किऱ्यांत मेलेल्या त्या हुतात्म्यांचे आणि महात्म्यांचे आत्मे अजूनही-कोणाची वाट पहात न कळे !—तेथे बसलेले असले पाहिजेत ! एका इंग्लिश लेखकाने या लडाईच्या स्मरणाच्या संबंधाने असे एक वर्णन लिहिले आहे का:—

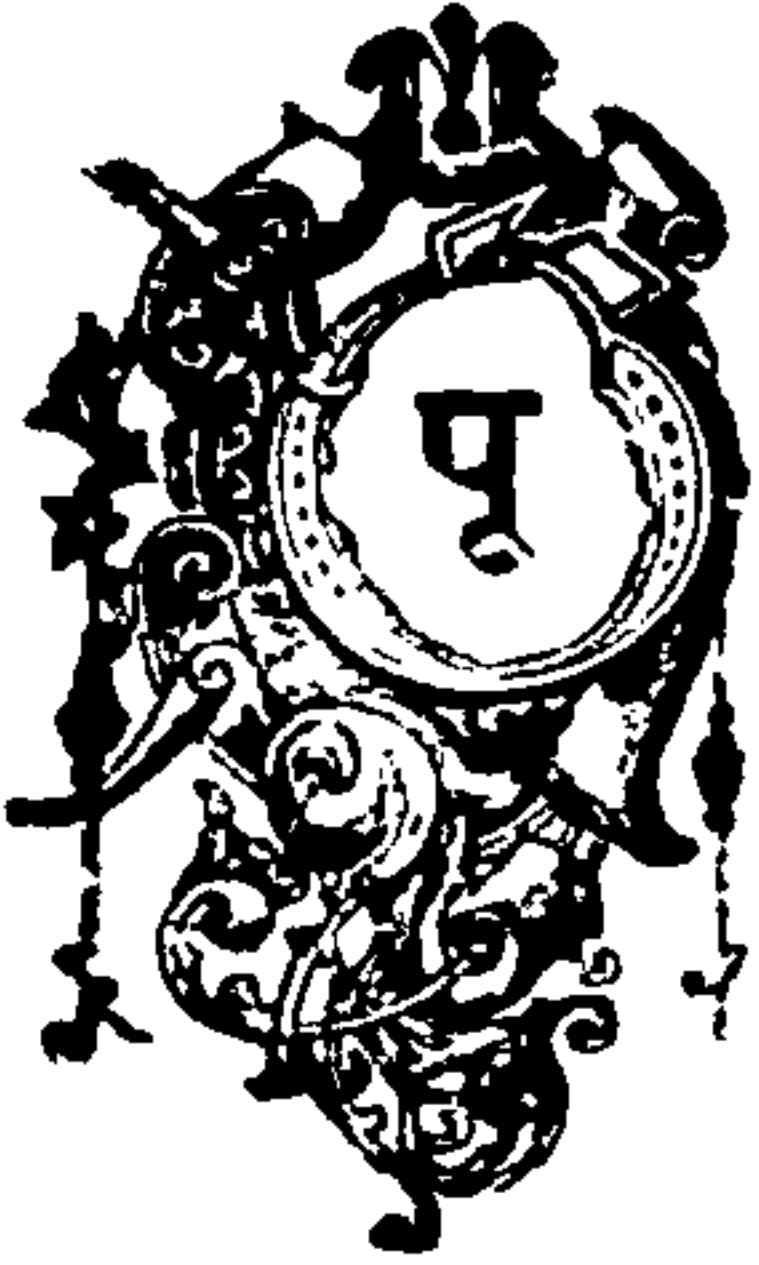
“Local tradition says—and solemnly the chowkidar, the solitary householder there, will assert it—that the boom of guns is often heard at night ”

यांतील सारांश असा की, जो हा अलीगडचा किऱ्या पूर्वी एके वेळी इतका गजबजून गेला होता, तेथे आता कोणीही माणूस उरलेले नाही. जिकडे तिकडे सर्व भयाण आणि भणभणीत झालेले आहे. त्या शून्य आणि निर्जन प्रदेशामध्ये त्या किऱ्याच्या दाराशी रखवालीकरिता एक चौकीदार मात्र असतो, आणि त्याच्या शिवाय दुसरे कोणीही मनुष्य बहुधा तेथे नसतं. तो चौकीदार कोणी एखादा प्रवाशी तो किऱ्या पहाण्याकरिता गेला असता त्याला त्या किऱ्याची जी माहिती सांगतो, त्यांत तो अशीही एक गोष्ट सांगतो की, या किऱ्याच्या आतून कधी कधी रात्रीच्या वेळी तोफांचे आवाज ऐकू येतात !

काय ! तोफांचे आवाज ! आणि हे आवाज आता कोठून उत्पन्न होतात ! या तोफा कोणाकडून उडविल्या जातात ! त्या किऱ्याचा सगळा पूर्व इतिहास माहित असलेल्या त्या अलीगडच्या चौकीदाराला रात्रीच्या काळोखांत भेदून गेल्यामुळे आपण तोफांचे आवाज ऐकत आहो, असा हा भ्रम होतो किंवा, हे अलीगडच्या

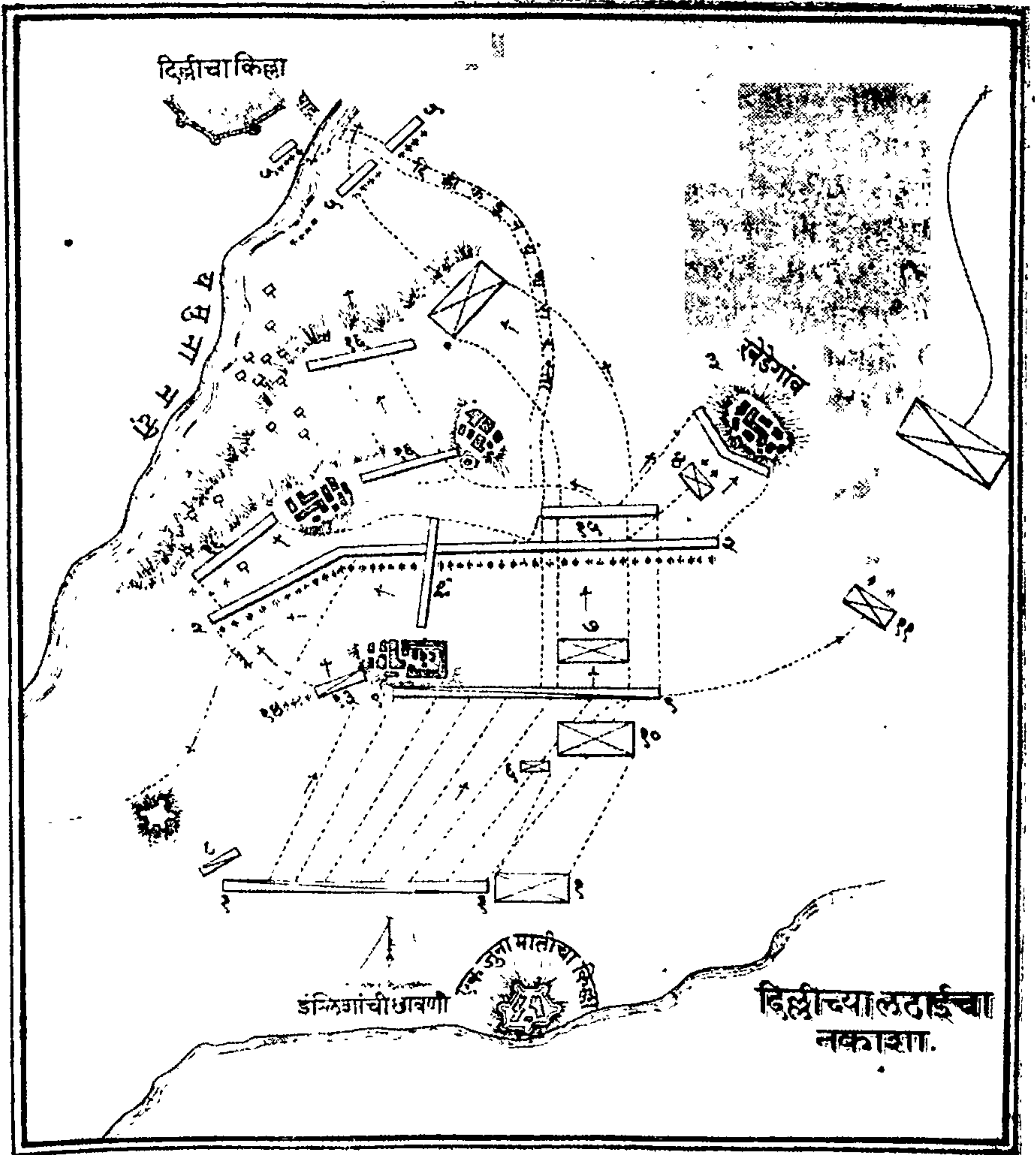
किड्यावरील हुतात्म्यांनों, तुम्हीच खरोखर या तोफा अजून उडवीत असतां कीं काय ? पण असें असेल, तर तुम्ही मेल्यानंतरही तुमच्यामधील स्वाभिमान अजून जिवंत रहावा, आणि तुमच्या हल्लीं जिवंत असलेल्या वंशजांमध्ये त्यांच्या जिवंतपणींही तो पूर्णपणे मरून गेलेला असावा, ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे ! आणि ही स्थिति पाहून तुम्हांला काय वाटत असेल ! आपल्या अतृप्त राहिलेल्या आशा केव्हां आणि कोणत्या रीतीनें तृप्त होतील, याच्याबद्दल या निराशेच्या परिस्थितीमध्ये तुमच्या मनांत सदैव विवंचना चाललेल्या असतील ! या अलीगडच्या किड्यांच्या लडाईत तुम्ही मरण पावल्याचा वृत्तांत तुमच्या मुलावाळांना कळल्यानंतर तुमच्या दहाव्या दिवशीं स्मशानांत तुमच्याकरितां ठेविलेल्या पिंडाला बहुधा दर्माचा कावळा करूनच त्यांना स्पर्श करवावा लागला असेल ! आणि तुमच्या मृत्यु-तिथीच्या दिवशीं प्रत्येकवर्षी सांवत्सरिक श्राद्धाच्या प्रसंगी जेव्हां जेव्हां तुमचे नातू आणि पणतू तुमचे आवाहन करीत असतील, तेव्हां तेव्हां त्या प्रत्येक वेळीं पिंडाकरितां केलेले ते केवळ भाताचे गोळे पाहून तुम्ही हिरमुसलेले होऊन परत निघून येत असाल ! त्याच-प्रमाणे हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील कोणी प्रवासी चुकून कधीं तुमच्या त्या अलीगडच्या किड्यांत आला, तर बहुत करून तुम्ही सगळे मृतात्मे त्याच्या भोंवतीं गोळा होत असाल आणि मोठ्या उत्सुकतेनें ' तुम्ही आपल्या ह्या हिंदुस्थानांतील किड्यांच्या स्वातंत्र्याकरितां काय करीत आहां ! ' असें त्याला विचारू लागत असाल ! पण, हे हिंदुस्थानांतील हल्लींच्या प्रवाश्यांनों, तुमच्यापैकीं कोणी कदाचित् अशा प्रसंगांमध्ये कधीं सांपडलां, तर त्यांनीं विचारलेल्या प्रश्नाकरितां, आपण हल्लीं काय करीत आहों, याच्याबद्दल त्यांना कांहीं एक उत्तर देऊं नका ! कारण, तें ऐकून त्यांची किती निराशा होईल आणि त्यांना किती दुःख वाटेल, याची तुम्हांला कल्पनाही असणें शक्य नाही !

दिल्लीची लढाई.

वी वर्णन केल्याप्रमाणें ता. ४ सप्टेंबर १८०३ रोजीं अलीगडचा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर सदर किल्ल्याच्या संरक्षणाची वगैरे व्यवस्था लावून ज. लेक हे ता. ७ सप्टेंबर रोजीं आपल्या सैन्यासह दिल्लीकडे जाण्याकरितां निघाले. लॉर्ड लेक यांनीं दिल्लीकडे न जातां ग्वालोरकडे जावें आणि दौलतराव शिंद्याची जी मुख्य राजधानी तिच्यावर हल्ला करून तीच त्यांनीं प्रथम काबीज करून घ्यावी, म्हणजे दौलतराव शिंद्याचा जोर कमी पडेल, अशी मार्क्स वेलस्ली यांची इच्छा होती. परंतु शिंद्याच्या

राजधानीवर आपण चाल करून गेलों, तर तेथें आपल्याला जय मिळेलच, अशी लॉर्ड लेक यांना खात्री नव्हती. आणि दिल्लीला जाऊन शहाअलम बादशहाला आपण आपल्या हस्तगत करून घेतलें, तर त्याच्यापासून आपला जास्त फायदा होईल, असें त्यांना वाटत होतें. मार्क्स वेलस्ली यांनीं दिल्लीचा बादशहा शहाअलम याच्याकडे आर्धापासूनच फितुरीचीं संधानें बांधून ठेविलेलीं होती. व ज. लेक यांचा मुकाम कोईल येथें असतांना ता. २९ ऑगस्ट रोजींच शहाअलम बादशहाकडून ज. लेक यांच्या कडे एक गुप्त पत्र आलेलें होतें. अशा रीतीनें या उभय पक्षांच्या दरम्यान फितुरीचीं खलबतें चालू झालेली असून खुद्द दिल्लीच्या लढाईच्या आर्धी एक दोन दिवसांच्यापूर्वी बादशहाकडील जासूद इंग्लिशांच्या छावणीकडे आलेले होते. या सगळ्या प्रकारावरून दिल्लीची परिस्थिति शहाअलम बादशहानें आपल्याकरितां बरीच पोखरून ठेविलेली असली पाहिजे, अशी लॉर्ड लेक यांची खात्री झालेली होती. व त्यामुळे ते कूच दरकूच मजल करीत दिल्लीकडे चालले होते. याप्रमाणें कूच करतां करतां ता. २९ सप्टेंबर १८०३ रोजीं सुराजपूर येथून पहाटे तीन वाजतां निघून आणि सुमारे ९ कोसांची मजल मारून इंग्लिशांचें सैन्य दुपारी ११ वाजण्याच्या सुमारास दिल्लीपासून ३ कोसांच्या अंतरावर असलेल्या जेहना नांवाच्या एका लहानशा नदीच्या काठीं आपल्या मुकामाच्या ठरलेल्या जागीं (१-१) येऊन पोहोचले. तेथें येऊन शिपाई लोक आपआपले तंबू वगैरे ठोकित आहेत, तोंच त्यांना अशी बातमी लागली कीं, आपल्यापुढें अगदीं थोडक्याच अंतरावर मराठ्यांचें सैन्य लढाईच्या तयारीनें सज्ज होऊन उभें राहिलेले आहे. ज. पेरन यानें दिल्लीची व्यवस्था आपल्या हाताखालील फ्रेंच अंमलदार, मि. लुई बोरंकिन, याच्याकडे सोपविली

होती. व त्याप्रमाणे लुईने दिल्लीमध्ये आपल्या सैन्याची चांगली तयारी करून ठेविली होती. दिल्लीचा वादशहा शहाअलम हा जरी आंतून इंग्लिशांना फितूर झालेला होता, तरी बाहेरून तो मराठ्यांशी सलोक्यानेच वागत होता. व लुई बोरकिन हाही त्याचा फायदा घेऊन लोकांना असे सांगत होता की, तुम्ही वादशहाच्या संरक्षणाच्या कामी मदत करणं हें तुमचें कर्तव्यकर्म आहे. आणि अशा रीतीने त्याने लोकांकडून पुष्कळ मदत मिळविली होती. शिवाय दिल्लीच्या पलीकडील पंजावांतील शीख लोकांशीहि त्याचे बरेच संबंध असल्यामुळे शीख लोकांकडूनहि त्याला कांहीं मदत मिळाली होती. आणि रोहिलखंडांतील सहाराणपूरचा प्रांत त्याच्या ताब्यांत आल्यामुळे रोहिले लोकांचीहि त्याला मदत होती. अशा अनेक माधनांनी मि. लुई बोरकिन याने आपल्याजवळ बरीच फौज जमा केली होती. त्याच्या सैन्यांत या वेळीं ५ हजार घोडेस्वार असून त्याच्या तोफखान्यांत सुमारे ७० तोफा होत्या आणि त्याच्या पायदळामध्ये सुमारे १२,१३ हजार शिपाई होते. अशा सैन्यानिशां तो इंग्लिशांशी टक्कर देण्याच्या तयारीत होता. व दिल्लीवर चालून येणाऱ्या लॉर्ड क्लेव्हे मुक्काम कसकसे पडत आहेत, याची बातमी काढून इंग्लिश सैन्य दिल्लीजवळ केव्हां येईल, याची त्याने अटकळ बांधून ठेविली होती. व त्या अटकळीप्रमाणे त्याने आपले सैन्य ता. ११ सप्टेंबर रोजी सकाळी आपल्या छावणीतून काढून दिल्ली शहराबाहेर यमुना नदीच्या पलीकडील एका उंचवट्याच्या आणि सुरक्षित अशा जागी (२-२) नेऊन लढाईच्या शिस्तीने उभे करून ठेविले होते. त्याशिवाय या रांगेच्या डाव्या बाजूच्या पिछाडीला एक लहानसे खेडे (३) होते, तेथेहि लुई बोरकिन याने आपले कांहीं रिझर्व सैन्य ठेविले होते. व त्याच्या डाव्या बाजूला कांहीं अंतरावर शीख लोकांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी (४) उभ्या करण्यांत आल्या होत्या. व त्याच्या पलीकडे दलदल होती. अशा रीतीने त्याने आपल्या डाव्याबाजूचा बंदोबस्त केला होता. आणि त्याच्या उजव्या बाजूकडील बंदोबस्त करण्याचें काम खुद्द यमुना नदीकडेच सोंपविण्यांत आलेले होते. कारण या बाजूला यमुना नदीचे खोलपाण्याचें विस्तृत पात्र असून त्या नदीच्या कांठच्या उंच दरडी आणि उंच टेकाडे ही बोरकिनच्या उजव्या बाजूच्या टोंकाला अगदी येऊन लागली होती त्यामुळे तिच्या शत्रूचा शिरकाव होणें शक्यच नव्हतें. यमुना नदी ओलांडून शहरांत जाण्याला बोरकिनच्या पिछाडीला फक्त एकच वाट होती. आणि त्या वाटेचें संरक्षण करण्याकरितां आणि येथेहि शत्रूला अडवून धरण्याकरितां बोरकिनने आपले कांहीं लष्कर व तोफा (५, ५, ५) नदीच्या दोन्ही बाजूला ठेवून दिलेल्या होत्या. असा सर्व बाजूनी बंदोबस्त करून लुई बोरकिन याने आपल्या मुख्य सैन्याच्या रांगेसमोर आपल्या तोफा लावून ठेविल्या होत्या. आणि या सगळ्या सैन्याचें संरक्षण करण्याकरितां या रांगेच्यापुढें एक मोठा लांबच लांब खंदक खोदून ठेवण्यांत आलेला होता. आणि शिवाय या सगळ्या सैन्याच्या रांगेच्यापुढें उंच उंच

गवत वाढलेले असल्यामुळे त्या गवताच्या आडोशामुळे हे सैन्य किती आहे व त्याने कसकशा मान्याच्या जागा रोखून ठेविल्या आहेत, हेहि शत्रूला समजणे शक्य नव्हते. अशा कुशलतेने आपल्या सैन्याची मांडणी करून इंग्लिशांचे सैन्य थकून आपल्या छावणीवर मुक्कामाला आले म्हणजे त्याच्यावर आपण हल्ला करावयाचा, अशी योजना लुई बोरकिन याने योजून ठेविलेली होती.

त्या योजनेप्रमाणे इंग्लिशांचे सैन्य ता. ११ सप्टेंबर रोजी दुपारी आपल्या ठरलेल्या मुक्कामाच्या जागेवर (१) येऊन ठेपले. व त्याच्या अघाडीवर पहान्याची चौकी (२) बसविण्यांत आली. परंतु या चौकीच्या सभोवती मराठ्यांचे घोडेस्वार घिरव्या घालून लागल्यामुळे तेथील शिपायांना आपल्या मुख्य सैन्याकडे माघारें पर तावें लागले. ही बातमी लॉर्ड लेक यांना कळली, तेव्हां एकंदर परिस्थिति काय आहे-याची टेहेळणी करण्याकरितां आपल्या बरोबरचे सर्व घोडेस्वार घेऊन ते पुढे (७) चालून गेले. त्या वेळी त्यांना असे आढळून आले की, आपल्या समोरील उंचवट्याच्या जागेवर मराठ्यांच्या फौजा व त्यांच्या पाठीमागे त्यांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी लढाईच्या तयारीने उभ्या असून त्यांच्या रांगेच्या पुढे त्यांच्या तोफा डागलेल्या आहेत. व या सगळ्या समोरच्या रांगेचे एका खंदकानें संरक्षण करण्यांत आलेले असून डाव्या बाजूकडे दलदल आणि उजव्या बाजूकडे यमुना नदी असल्यामुळे या दोहोंपैकी कोणत्याही बाजूने मराठ्यांच्या पिछाडीकडे जाण्याला मार्ग नसल्याकारणाने त्यांच्यावर समोरून हल्ला करण्याशिवाय गत्यंतर नाही, हीही गोष्ट त्याच वेळी लॉर्ड लेक यांच्या लक्षांत आली. तेव्हां आपल्या छावणीच्या आणि सामानसुमानाच्या संरक्षणाकरितां कांहीं लोक (८) मागे ठेवून बाकी सर्व पायदळ आणि तोफखाना यांनी पुढे चाल करून येण्याविषयी लॉर्ड लेक यांचेकडून तावडतोब हुकूम पाठविण्यांत आले. तरी पण हे मार्गील लष्कर येऊन पांचण्याला सुमारे एक तासभर अवकाश लागला. आणि तेवढ्या अवधीत लॉर्ड लेक आणि त्यांच्याबरोबर पुढे गेलेल्या घोडेस्वारांच्या पलटणी (७) यांची फारच तारंबळ उडाली. हे लोक आपली छावणी सोडून एकटेच पुढे एक कोसभर चालून गेलेले होते. तेव्हां या नुस्त्याच घोडेस्वारांच्या पलटणी आहेत आणि यांच्याबरोबर तोफांचे किंवा पायदळाचे कांहीं संरक्षण नाही, ही गोष्ट समोरील मराठ्यांच्या ध्यानांत येऊन त्यांनी आपल्या तोफांचा भडिमार या घोडेस्वारांच्या पलटणीवर सुरू केला. त्यामुळे इंग्लिशांचे फार नुकसान झाले. व त्यांचे पुष्कळ घोडे आणि त्या घोड्यांवरील घोडेस्वार या प्रसंगी मृत्युमुखी पडले. खुद्द लॉर्ड लेक हे ज्या घोड्यावर बसले होते, त्याला गोंळी लागून तोही मरण पावला. त्या वेळी त्यांचा मुलगा, भेजर लेक, हा त्यांच्याजवळ होता; त्याने आपला घोडा लॉर्ड लेक यांना दिला व आपल्याकरितां त्याने दुसरा घोडा आणविला. यावरून या वेळी इंग्लिशांचे घोडेस्वार मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या कसे कचाटींत सांपडले होते, याची कोणालाही कल्पना करिता येण्यासारखी आहे. मागून इंग्रजी पायदळ

आणि तोफखाना लॉर्ड लेक यांच्या मदतीला लौकर येईना आणि समोरून चालू अमलेल्या मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या माच्यापुढे लॉर्ड लेक यांना टिकाव घेऊन उभे रहातां येईना. अशा दुहेरी पेचांत सांपडल्यामुळे लॉर्ड लेक हे निरुपाय होऊन आणि पराभव पावून बहुतकरून माघारे वळले असले पाहिजेत. त्यांनीं आपल्या हाताखालच्या सर्व घोडेस्वारांच्या पलटणींना परत फिरण्याविषयी हुकूम दिला. व त्याप्रमाणे हे इंग्लिशांचे घोडेस्वार पराभव पावून माघारे वळले. शत्रूचे घोडेस्वार पराभव पावून आणि माघार खाऊन परत चालले आहेत, ही गोष्ट जेव्हां मराठ्यांच्या फौजेतील शिपायांनीं पाहिली, तेव्हां त्यांना मोठा आनंद झाला. व विजयाच्या आरोग्या मारीत ते या परत चाललेल्या घोडेस्वारांच्या पलटणीचा पाठलाग करण्याकरितां आपल्या जागेपासून पुढे सरसावले.

वर वर्णन केल्याप्रमाणेच बहुतकरून त्या वेळीं खरी स्थिति झालेली असली पाहिजे, हेंच एकंदर आजुवाजूच्या लढाईच्या परिस्थितीवरून कोणालाही संभवनीय आणि सत्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. परंतु अशा रीतीने इंग्लिशांचा या वेळीं नातपुरता कां होईना पण पराभव झाला, ही गोष्ट जरी उघड उघड सिद्ध होत असली तरी इंग्लिश इतिहासकार त्याला आपली संमति कशी देणार ! त्यांनीं या हकीकतीवर आपल्या पक्षाला अनुकूल अशी दुसरीच एक कल्पना वसविलेली आहे या बाबतींत ते असे प्रतिपादन करितात कीं, या वेळीं आमचा पराभव झाला, असें मुळींच नाही. तर मराठ्यांच्या फौजेची जागा फार मजबूत असल्यामुळे व त्या जागेवर ते असतांना त्यांच्यावर समोरून हल्ला करतां येणें अशक्य असल्यामुळे त्यांना त्या जागेवरून हलवण्याकरितां आपला पराभव झाला आहे आणि आपण पळून चाललों आहों, अशी लॉर्ड लेक यांनीं मराठ्यांना नुसती हुलकावणी दाखविली ! (The British General resolved upon a feint to draw them from their intrenchments.) त्रैलोक्यविजयी ब्रिटिश सेनापति पराभव कसे पावणार ! त्यांचा पराभव ही अशक्य गोष्ट असल्यामुळे त्यांनीं मराठ्यांना फसवण्याकरितां आपण पराभव पावण्याचें फक्त सांग केलें, असें इंग्लिश इतिहासकारांनीं लिहावे आणि इंडियन वाचकांनीं तें सत्य मानावें, हें उचितच आहे. पण इंग्लिशांनीं पराभव पावल्याचें निवळ ढोंग केलें होतें, ही गोष्ट खोटी असण्याला आणखीही एक प्रमाण असें दिसतें कीं, ही दिशीची लढाई झाल्यानंतर ता. ११, १२ आणि १३ सप्टेंबर या दिवशीं खुद्द लॉर्ड लेक यांनीं मार्क्स वेलस्ली यांना लागोपाठ जीं तीन पत्रें लिहिलीं आहेत, त्यांमध्ये या हुलकावणीचा त्यांनीं कोठेही उल्लेख केलेला नाही.

असो. याप्रमाणें मराठ्यांच्या तोफखान्यापुढे पराभव पावून इंग्लिशांचे घोडेस्वार माघारे पळून येत असतां अखेरीस छावणीवरून येणाऱ्या पायदळाची आणि रथांची कांहीं अंतरावर गांठ पडली. त्या वेळीं मराठ्यांच्या तोफखान्याचा मार खाऊन

जेरीस आलेल्या त्या घोडेस्वारांच्या रांगा दोन वाजूला निरनिराळ्या हौऊन त्यांनी आपल्यामधून त्या पायदळाला पुढे जाण्याला वाट करून दिली. नंतर या पुढे घातलेल्या पायदळाची रांग (९-९) लढाईच्या शिस्तीने वनविण्यांत आली. व त्यांच्या उजव्या वाजूच्या पिछाडीला सुमारे शंभर कदमांच्या अंतरावर या घोडेस्वारांच्या पलटणी (१०-१०) उभ्या राहिल्या. यांपैकीच कांहीं घोडेस्वार मराठ्यांच्या डाव्या वाजूकडून हल्ला करणाऱ्या शीख लोकांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणींना रोखून धरण्याकरितां त्यावाजूला (११) पाठविण्यांत आले होते, व त्यांच्याचरोवर कांहीं घोड्यांवरील तोफाही देण्यांत आल्या होत्या. इंग्लिश सैन्याच्या पायदळाची ही जी रांग उभी करण्यांत आली होती, तिच्या डाव्या हातच्या वाजूला एक लहानसे खेडे (१२) होते. तेथून आपल्या रांगेच्या डाव्या वाजूचा वचाव व्हावा म्हणून एक नेटिवांची पायदळ पलटण (१३) व चार तोफा (१४) तेथे ठेवण्यांत आल्या होत्या. अशा रीतीने इंग्लिशांकडची तयारी झाल्यानंतर ते सैन्य मराठ्यांच्या रांगेवर हल्ला करण्याकरितां पुढे चाल करून निघाले. त्या वेळीं लॉर्ड लेक हेही त्या सैन्याचरोवर पुढे चालले होते. इंग्लिशांचे हे सैन्य आपल्यावर चाल करून येत आहे असे पाहून मराठ्यांच्या (२-२) रांगेमधून फिरून तोफांची सरवत्ती इंग्लिश सैन्याच्या विरुद्ध अतिशय जोराने सुरू झाली.

या वेळीं मराठी शिपायांची अंतःकरणे किती तरी उदात्त विचारांनीं उचंबळून आलीं असतील ! त्यांना आपल्या पूर्व इतिहासाचे स्मरण झाले असेल ! आणि आपल्या पूज्य पूर्वजांच्या मूर्ति प्रत्यक्ष त्यांच्या डोळ्यांपुढे दिसू लागल्या असतील. आपल्या सदाशिवराव भाऊंनीं ज्या दिल्लीचे तक्त फोडून तेथे आपला अंमल बसविला, ती दिल्ली आपण या इंग्लिशांच्या ताब्यांत केव्हांही जाऊ देणार नाही, असे त्यांना वाटले असेल ! ज्या महादजी शिवांनीं या दिल्लीची मसनद आपल्या मराठ्यांच्या ताब्यांत आणिली, त्या महादजी शिवांच्या-त्या पाटीलपुत्रांच्या-दिल्लीमध्ये आम्ही जर आज या इंग्लिशांना येऊ दिले, तर ते पाटीलपुत्रा आम्हांला काय म्हणतील, अशी त्यांच्या मनामध्ये जाणीव उत्पन्न झाली असेल ! आम्ही दौलतराव शिवांचे स्वाभिनिष्ठ शिपाई आहो, आम्ही येथे मरू पण भागे हटणार नाही, अशी त्यांच्या मनामध्ये त्या वेळीं महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली असेल. त्यांनीं शिवाजीचे स्मरण केले असेल ! त्यांनीं आपली जन्मभूमि आठविली असेल ! आणि त्या योगाने उत्पन्न होणाऱ्या आवेशाच्या मारांत त्यांच्या पुढील तोफांच्या आवाजापेक्षाही जास्त मोठ्याने त्यांनीं आपल्या ' हरहर महादेव ! ' च्या गर्जना आकाशामध्ये उमळवून दिल्या असतील !

अशा प्रकारच्या उज्ज्वल भावनांनीं प्रज्वलित झालेल्या त्या वेळच्या त्या मराठ्यांच्या शिपायांनीं आपले गोलंदाजीचे काम फारच उत्कृष्ट रीतीने केले व त्यामुळे इंग्लिशांकडील लोकांचे नुकसानही फार झाले, तरी पण ते सगळे नुकसान

सौशीत आणि आपल्या डोक्यावर पडणाऱ्या गोळ्यांचा मारा सहन करीत इंग्लिशांचे सैन्य तसेच पुढे चालले होते. तोंपर्यंत इंग्लिश शिपायांनी आपल्या खांद्यावरील बंदूक आपल्या खांद्यावरून हालविली नाही, किंवा त्यांतून त्यांनी मराठ्यांवर एकही गोळी झाडली नाही. अशा रीतीने चाल करून जातां जातां जेव्हां त्या दोन सैन्यांच्या दरम्यान सुमारे शंकर कदमांचे अंतर राहिले, तेव्हां बंदुकांना वागनेटें लावून हल्ला करण्याविषयी त्यांना हुकूम सुटला. तेव्हां इंग्लिश सैन्याने (१५-१५) मराठ्यांच्या रांगा फोडून त्यांच्यावर मोठ्या जोराने हल्ला केला. आणि त्यापुढे मराठ्यांच्या रांगा टिकाव धरू शकल्या नाहीत. आणि एकदा रांग फुटल्यानंतर मराठ्यांच्या सैन्यांतील लोक चार चोहोंकडे निघून जाऊ लागले. अशा रीतीने मराठ्यांची रांग मोडल्यानंतर ज. लेक यांनी आपल्या घोडेस्वारांना मराठ्यांचा पाठलाग करण्याचा हुकूम दिला. त्याप्रमाणे त्या घोडेस्वारांच्या निरनिराळ्या टोळ्या (१६-१६-१६) मराठ्यांच्या पाठीस लागून त्यांनी त्यांना थेट यमुनेच्या काठापर्यंत पिटाळीत नेले. त्यामुळे मराठ्यांचे बरेच लोक यमुनेच्या पाण्यांत बुडून मरण पावले. या लढाईत सुमारे ६८ तोफा व इतर सामान इंग्लिशांच्या हातीं लागले. या लढाईला दुपारी १२ वाजण्याच्या सुमारास तोंड लागून ती लढाई संपेपर्यंत बहुतेक संध्याकाळ होऊन गेलेली होती. या लढाईत मराठ्यांच्या बाजूच्या लोकांनी फारच चांगली कामगिरी बजाविली, हे लॉर्ड लेक यांच्याच एका पत्रातील 'The enemy opposed to us a tremendous fire from a numerous artillery, which was uncommonly well served, and caused us considerable loss in Officers and men, या उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे. यामुळे इंग्लिशांकडील ६ अंमलदार ठार होऊन ७१८ जण जखमी झाले. शिवाय सामान्य शिपायांची संख्याही जवळ जवळ हजारपर्यंत गेली. ता. ११ सप्टें. वर १८०३ रोजी संध्याकाळी ही लढाई संपल्यावर इंग्लिशांच्या फौजेने त्या दिवशी रात्री त्याच मैदानावर आपला तळ दिला.

लासवारीची लढाई.

लीच्या लढाईत इंग्लिशांनीं फितुरीच्या जोरावर आपल्याला विजय मिळवून घेतल्यानंतर इंग्लिशांचे मुख्य सेनापति लॉर्ड लेक यांनीं दिल्लीमध्ये दिल्लीच्या रस्त्यांतून आपली एक जंगी मिरवणूक काढून घेण्याचा समारंभ जुळवून आणिला. शहाआलम बादशहापार्शी इंग्लिशांचीं आंतून चोरून कारस्थाने चाललेलीच होती. दिल्ली येथील रोसिडेंटच्या खास विश्वासांतील एक इसम, सय्यद रेझाखान, हे इंग्लिशांचे

निरोप शहाआलम बादशहाकडे पोंचविण्यांत गर्क झालेले होते; व त्यांच्या मध्यस्थीनें बादशहाकडील फितुरीचे भांडें शिजून तयार झालेलें होतें. व त्या जोरावर अखेरीस इंग्लिशांना जयही मिळाला. मग काय विचारावयाला पाहिजे ! गुप्त फितुरीच्या जोरावर इतका मोठा दिग्विजय मिळाल्यानंतर दिल्लीच्या रस्त्यांतून मिरवणूकही निघालीच पाहिजे ! दिल्ली हें हिंदुस्थानच्या बादशाही वैभवाचें अगदीं आगर ! तेथें कसें तरी करून आपले पाय लागले पाहिजेत, ही इंग्लिशांची मनापासूनची किती तरी दिवसांची महत्त्वाकांक्षा ! ती महत्त्वाकांक्षा पुरी होण्याची संधि दिल्लीच्या जयानें प्राप्त झाली असतां त्या संधीचा फायदा न घेण्याइतके त्या वेळचे राज्यलोभी इंग्लिश उदासीन कसे असूं शकतील ! शहाआलमला संकटांतून सोडविण्याकरितां तर दिल्लीच्या लढाईची एवढी खटपट ! मग त्या लढाईत फितुरीच्या ईश्वरकृपेनें जय मिळाल्यानंतर शहाआलम बादशहाला भेटल्यावांचून इंग्लिशांच्या सेनापतीनें कसें रहावयाचें ? ता. ११ सप्टेंबर रोजीं लढाई झाल्यानंतर ता. १६ सप्टेंबर हा बादशहाच्या भेटीचा दिवस ठरला. व त्या दिवशीं दुपारीं तीन वाजतां शहाआलम बादशहाचा मुलगा, मिर्झा अकबरशहा, हा लॉर्ड लेक यांच्या छावणीमध्ये त्यांना बादशहाच्या भेटीसाठीं दिल्लीस नेण्याकरितां हत्तीवर बसून दाखल झाला. व नंतर लॉर्ड लेक यांची स्वारी मोठ्या थाटानें निघून दिल्लीच्या राजवाड्यांत अस्तमानीं येऊन पोंचली. या स्वारीचा आणि मिरवणुकीचा समारंभ पाहण्याकरितां दिल्लीच्या रस्त्यामध्ये आणि दिल्लीच्या राजवाड्यामध्येहि आनंदित झालेल्या लोकांची अतिशय गर्दी जमली होती, अशीं वर्णनें आढळतात. हिंदुस्थानांतील लोक खरे वेदान्ती आहेत त्यांना आपपर भाव मुळींच नाही. कोणाचाही जय झाला, तरी त्या चिचाऱ्यांना आनंद होतो; आणि आपला स्वतःचा पराजय झालेला असला, तरी त्या

पराजयाचें दुःख दुसऱ्याच्या विजयाच्या आनंदामध्ये ते विसरून जातात; इतकी समता आणि इतकी विश्वबंधुता दुसऱ्या लोकांमध्ये क्वचित्च सांपडेल. ज. वेलस्ली हे काहीं महिन्यांपूर्वी दुसऱ्या वाजीराव साहेबांना पुण्याच्या गादीवर वसविण्याकरितां पुण्याच्या रस्त्यांतून मिरवत गेले, तेव्हां पुण्याच्या लोकांनीं असाच आनंद व्यक्त केला. आणि इ. स. १८०३ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या १६ व्या तारखेला लॉर्ड लेक हे शहाआलम बादशहाच्या भेटीला दिल्लीच्या रस्त्यांतून गेले, तेव्हां दिल्लीतील लोकांनाही तसाच आनंद झाला. पण यांत दिल्लीच्या लोकांनीं आनंद व्यक्त करण्यासारखें काय होतें ? दिल्लीच्या लढाईत परकीय लोकांनीं येऊन आपल्या लोकांचा पराभव केला, याबद्दल दिल्लीच्या लोकांना आनंद होत होता ? आणि फिन्तुरीच्या कामांतील ज्या महापराक्रमी पुरुषानें आपल्या देशवांधवांचा पराभव केला, त्याचें दर्शन घेण्याकरितां त्या दिल्लीच्या लोकांचे डोळे उत्कंठित झालेले होते ? या वेळीं ज्या शहाआलम बादशहाचे डोळे गेलेले होते, तोच धन्य होय, असें म्हटलें पाहिजे. ज्या गुलाम कादरनें शहाआलमचे डोळे काढिले, तसले आणखी काहीं गुलाम कादर आपल्या पराजयाचे आणि आपल्या गुलामगिरीचे सोहाळे पहाण्याकरितां उत्सुक झालेल्या लोकांची दृष्टि बंद करण्याला पुढें आले असते, तर त्यांचे हिंदुस्थानच्या नैतिक इतिहासावर खात्रीनें उपकारच झाले असते !

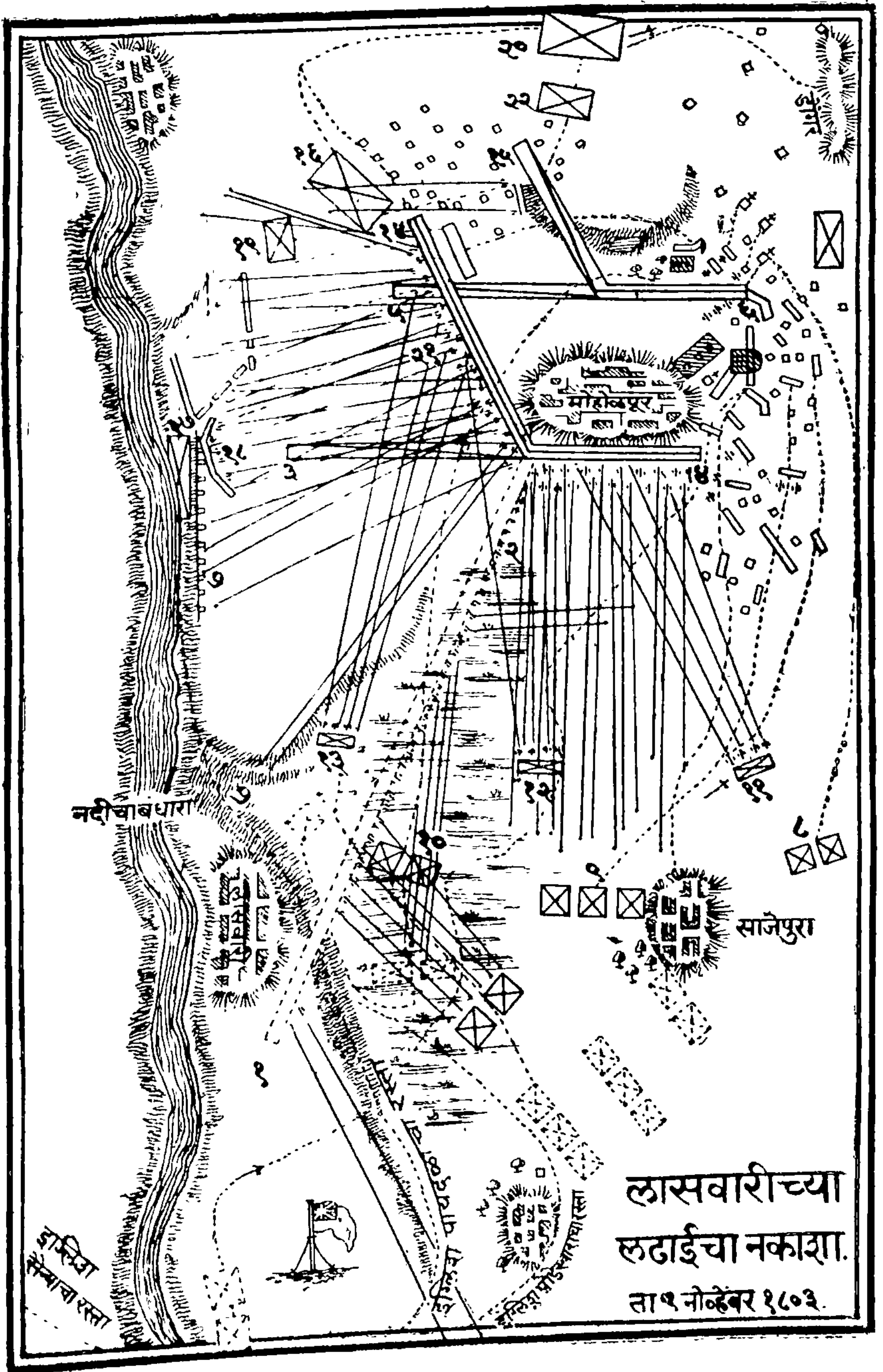
शहाआलमचे डोळे आरली गुलामगिरी पाहूं शकत नव्हते, ही मोठ्या आनंदाच्या गोष्ट आहे खरी. पण त्याचें मन गुलामगिरीच्या शृंगलांनीं पूर्णपणें निगडित आणि आपल्या राजवाड्यांतील किल्ल्यांत आणून लॉर्ड लेक यांना त्यानें “ खान, दौरनखान, फत्ते जंग, ” इत्यादि पदव्या दिल्या. पूर्वी गुलाम कादरच्या जुलुमांतून शिद्यांची स्तुति करावयाला तयार; आणि आतां लॉर्ड लेक यांना दिल्लीच्या लढाईत जय मिळाल्याबरोबर शिद्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांची स्तुति करण्यालाहि शहाआलम तयार ! असले शहाआलम काय कामाचे ! प्रत्येक वाऱ्याच्या लहरीबरोबर आपली गति बदलणारे एखाद्या गवताच्या काडीसारखे हे बलाढ्य बादशहा आपल्या असल्या कमकुवतपणाच्या बलाढ्यतेनें आपल्या देशाचें आणि आपल्या लोकांचें काय कल्याण करूं शकणार आहेत ? बाबर, हुमायून, अकबर, अवरंगजेब, वगैरेसारख्या अभिमानी बादशहांच्या वंशमालिकेमधून उत्पन्न झालेल्या बादशहांनीं जो प्रत्येक नवीन जिंकणारा येईल, त्याच्यापुढें आपली मान वांकवावी आणि त्याच्या स्तुतिपाठाला आपलें मन उद्युक्त करावें, ही गोष्ट केव्हांही योग्य नव्हे. डोळ्यांतील पहाण्याची शक्ति एखादा गुलामकादर काढून घेऊं शकेल; पण मनुष्याच्या मनाच्या डोळ्यांतील जी विचार करण्याची शक्ति आहे, ती परमेश्वरानें इतकी खोल आणि इतकी सुरक्षित ठेविली आहे की, तैथें कोणत्याहि गुलाम कादरचे हात पोहोचूं शकत

नाहींत ! पण दुदैवाची गोष्ट ही आहे की, जेथे गुलाम कादरांचेही हात पांचू शकू नयेत, अशी परमेश्वराने योजना केलेली आहे, त्या मनाच्या डोळ्यावर गुलाम-गिरीची वैभवे आपले भुरळ पाहू शकतात !

गुलामगिरीच्या वैभवामध्येही वैभव आहे, असे हिंदुस्थानातील राजांना आणि लोकांना वाटावे, हे मोठे आश्चर्य आहे!—नव्हे, हे आपल्या देशाचे दुर्भाग्य आहे! आपल्या देशातील लोक या बाबतीत वेडसर आणि धर्मभोळेच आहेत! त्यांच्या या आत्मघातकी सद्गुणांना पारावारच नाही! दिल्लीच्या लढाईत इंग्लिशांना जय मिळाला आणि लॉर्ड लेक व शहाआलम बादशहा यांच्या गांठी पडल्या, त्या वेळी शहाआलम बादशहाला इतका आनंद झाला की, त्यामुळे त्याच्या फुटलेल्या डोळ्यांना फिरून दिसू लागले, अशी एक त्या वेळी अफवा उठली होती ! व ती पुष्कळ भोळसर लोकांकडून कांहीं दिवस खरीही मानण्यांत येत होती ! अरेरे ! गेलेले डोळे फिरून यावेत, इतके गुलामगिरीमध्ये सामर्थ्य आहे, असे हिंदुस्थानातील लोकांना वाटावे ना ! असे असते, तर मग जगातील बाकीच्या लोकांनी स्वतंत्रतेचे एवढे पोवाडे कशाला गाइले असते ? आणि गुलामगिरीमध्ये फुटलेले डोळे धड करण्याचे तेज असते, तर इंग्लिशांच्या गुलामगिरीच्या प्रत्येक अंमलाखालील सर्व डोळ्यांचे दवाखाने बंदच करण्याची पाळी आली नसती काय !—शहाआलमला फिरून डोळे आले ? आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याचे महोत्सव पहाण्याकरिता मला फिरून दृष्टि दे, अशी आंधळ्या माणसांनी देवापाशी प्रार्थना करणे हे अगदी साहजिक आहे. आणि शिवाजीमहाराज रायगडावर आपल्या स्वातंत्र्याचा भगवा झेंडा उभारीत होते व रघुनाथराव पेशवे अटक नदीच्या पलीकडच्या किनाऱ्यावर आपले जरीपटक्याचे निशाण नेऊन रोवीत होते, त्या वेळी ती निशाणे पहाण्याकरिता आपल्याला डोळे नाहीत म्हणून त्या वेळेचे हिंदुस्थानातील सर्व स्वातंत्र्याभिमानी आंधळे लोक ढळढळा रडले असतील ! आणि इ. स. १८१८ मध्ये बाळाजीपंत नातूंनी पेशव्यांच्या शनवारच्या वाड्यावर जे निशाण नेऊन उभारले, ते न पहाण्याकरिता परमेश्वराने आपल्याला आंधळे केले नाही, याबद्दल इंग्लिशांना फितूर न झालेल्या पुण्यातील सर्व स्वराज्यप्रेमी लोकांनी ईश्वराला दोष दिला असेल ! आणि असे असता गुलामगिरीच्या आनंदाने शहाआलमला डोळे आले ? त्या आलेल्या डोळ्यांनी काय पहावयाचे ? आपल्या स्वतःच्या पायांतील बदलेल्याच विड्या पहावयाच्या की नाहीत ? त्याच्यापेक्षा डोळे नसलेलेच काय वाईट ? त्या गुलामगिरीच्या शंखळांतील आवाज बहिऱ्या न झालेल्या आपल्या हतभाग्य कानांना ऐकावे लागत आहेत, हे काय थोडे झाले ? त्यांच्याबरोबर त्या शंखळांचे ते हिडिस स्वरूप प्रत्यक्ष पाहण्याकरिता आपल्या आयत्या आंधळ्या झालेल्या डोळ्यांमध्ये डोळसपणा उत्पन्न करून घेण्याची कोणता सुज्ञ मनुष्य इच्छा धारण करील ?

असो. दिल्लीच्या लढाईनंतर दिल्लीमधील व्यवस्था करण्याकरिता ले कर्नल

आक्टरलोनी यांची नेमणूक करून ज. लेक हे आपल्या सैन्यासह आग्र्याकडे जाण्या-
करितां ता. २४ सप्टेंबर १८०३ रोजी दिल्लीहून निघाले; व आक्टोबर महिन्यांत
त्यांनीं आग्र्याचा किल्ला सर करून घेतला. त्यानंतर ज. लेक यांची छावणी आग्र्या-
मध्ये असतांना त्यांना मराठ्यांच्या आणखी एका फौजेच्या हालचालीची बातमी
येऊन पोचली. दौलतराव शिंदे यांच्याबरोबर असईच्या लढाईच्या वेळीं ज्या
पलटणी दक्षिणेमध्ये गेलेल्या होत्या, त्यांपैकीं सुमारे १५।१७ पलटणी दक्षिणेंतून वर
उत्तर हिंदुस्थानांत येण्याकरितां निघालेल्या होत्या. हें दक्षिणेंतून येणारे सैन्य आणि
उत्तर हिंदुस्थानांत दिल्ली, आग्रा वगैरे ठिकाणां ज. पेरन यांच्या हाताखाली असलेलें
सैन्य, अशा या दोन्ही सैन्यांनीं एकत्र व्हावें आणि उत्तर हिंदुस्थानांतील ज. लेक
यांच्या हाताखालील इंग्लिश सैन्याच्या हालचालींना शह द्यावा, असा मराठ्यांचा
हेतु होता. व त्यासाठीं या दक्षिणेंतील फौजा नर्मदा ओलांडून वर येत होत्या. परंतु
शिंद्याच्या या दक्षिणेकडील आणि उत्तरेकडील सैन्याचा मिलाफ होण्याच्या आधींच दुर्दै-
वानें दिल्ली आणि आग्रा येथील लढाया होऊन हीं दोन्हीहि शहरे इंग्लिशांच्या ताब्यांत
गेलीं. आणि ज्या उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील शिंद्यांच्या सैन्यानें मिळून इंग्लिशांचा
धुव्वा उडवून दिला असता, त्यापैकीं प्रत्येक सैन्याबरोबर वेगवेगळी लढाई करण्याची
संधि इंग्लिशांना मिळून त्यांचा फायदा झाला. उत्तरेकडील सैन्याला आधींच उद्ध्वस्त
करून टाकून दिलेलें असल्यामुळे दक्षिणेकडून येणाऱ्या शिंद्यांच्या या १५।१७ पलटणींना
एकटें गांठून आणि त्यांच्याशीं वेगळी लढाई देऊन त्यांचा लासवारिच्या लढाईमध्ये
पराभव करण्याला इंग्लिशांना फार सोपें गेलें. लढाईत पुष्कळ गोष्टी नशिबावर
अवलंबून असतात, त्या ह्या अशा ! हीं दोन सैन्ये एकत्र झालीं असती, तर कदा-
चित् इंग्लिशांचा नाश झाला असता. परंतु दुर्दैवानें तीं इंग्लिशांकडून निरनिराळीं
गांठलीं गेल्यामुळे अपयशानें शिंद्यांच्या या दोन्हीहि लष्करांना घेरलें. उत्तरेकडील
सैन्याशीं आपला मिलाफ होऊं शकत नसून त्या उत्तरेकडील सैन्याचा पराजय झाला
आहे व दिल्ली शहर शत्रूच्या हातांत गेलें आहे, ही बातमी जेव्हां या दक्षिणेकडील
सैन्याला समजली, तेव्हां त्या सैन्याची अर्थात्च मोठी निराशा झाली. परंतु इंग्लिशांचें
सैन्य दिल्लीपासून दूर गेलें असतां आपण अचानक रीतीनें जाऊन दिल्लीवर छापा
घालावा आणि तें वादशहाच्या राजधानीचें मुख्य शहर फिरून आपल्या हस्तगत
करून घ्यावें, असा ह्या दक्षिणच्या सैन्याच्या सेनापतीनें विचार चालविला होता.
व त्यासाठीं तें सैन्य दिल्लीच्या आसपासच्या प्रांतांत घिरव्या घालीत होतें. दिल्ली शहर
फिरून आपल्या ताब्यांत आल्यावांचून उत्तर हिंदुस्थानांतील आपलें वजन कायम
राहणार नाही, ही गोष्ट मराठ्यांना कळून चुकलेली होती; व दिल्ली आपल्या हातांतून
जातां कामा नये, असें इंग्लिशांनाहि वाटत होतें. त्यामुळे मराठ्यांच्या या अवशिष्ट
राहिलेल्या सैन्याचा पराभव करणें इंग्लिशांना जल्द झालें. व त्या उद्देशानें ज. लेक
हे ता. २७ आक्टोबर रोजी आग्र्याहून या मराठी सैन्यापाशीं लढाई देण्याला निघाले.

लासवारीच्या
लढाईचा नकाशा.

ता ९ नोवेंबर १८०३.

परंतु वाटेंत फार पाऊस लागल्यामुळें करोली या गांवांच त्यांना एक दिवस मुकाम करावा लागला. त्यानंतर दुसरे दिवशां इंग्लिश सैन्य फत्तेपूर शिक्री येथें येऊन पोहोंचलें. आणि त्यानंतर फिरून दुसरे दिवशां फत्तेपूरशिक्री येथें आपलें सामानसुमान आणि मोठमोठाल्या तोफा ठेवून बाकीचें लष्कर १० कोसाची मजल मारून पुढें कूच करून गेलें. तेव्हां ता. ३१ आक्टोबर रोजीं हें इंग्लिशांचें सैन्य मराठ्यांच्या लष्करापासून थोड्या अंतरावर येऊन पोहोंचलें. तरी या दोन सैन्यांच्यामध्ये अद्यापि सुमारे २५ मैलांचें अंतर असून मराठ्यांचें सैन्य लासवारी या गांवाजवळ एका नदीच्या कांठीं आपला तळ देऊन राहिलें होतें. या सैन्यावर तावडतोव हल्ला करावा असा निश्चय करून लॉर्ड लेक हे ता. ३१ आक्टोबर रोजीं रात्री आपल्याबरोबर आपले घोडेस्वार घेऊन निघाले. व ता. १ नोव्हेंबर रोजीं सकाळीं ते मराठ्यांच्या सैन्याजवळ येऊन पोहोंचले. या वेळीं त्यांचा तोफखाना व पायदळ मार्गेच राहिलेले होतें. परंतु आपण शत्रूशीं लढाई सुरू करावी तों इतक्यांत दोनप्रहरपर्यंत आपला तोफखाना व आपलें पायदळ मागाहून येऊन पोहोंचेल, असा त्यांचा अजमास होता. व म्हणून त्यांनीं सूर्योदयाच्याबरोबर लढाईला सुरवात केली. या वेळीं मराठ्यांचें सैन्य लासवारी आणि मोहोळपूर या दोन गांवांच्या दरम्यान उभें राहिलें होतें. या सैन्याची उजवी बाजू (१) लासवारीच्या गांवापासून सुरू होऊन तिच्या डाव्या बाजूचें टोक (२) थेट मोहोळपूरच्या गांवाजवळ जाऊन पोहोंचलें होतें. या लष्करामध्ये एकंदर १७ कवायती कंत्रू असून त्यांतील शिपायांची संख्या सुमारे ९ हजार होती. घोडेस्वारांची संख्या सुमारे ५ हजार होती. आणि या लष्कराजवळ एकंदर ७२ तोफा होत्या या सैन्यावर कित्येक फ्रेंच अंमलदार मुख्य होते. परंतु ते आयत्या वेळीं फितूर होऊन निघून गेल्यामुळें या सगळ्या सैन्याची हुकमत सरदार अंबाजी इंगळे यांच्याकडेच आलेली होती. व ते स्वतः या लढाईमध्ये मोठ्या शौर्यानें लढत होते या वेळीं दौलतराव शिंदे हे दक्षिणेंतच होते. परंतु ते नसतांना त्यांच्या पाठी-मार्गे अंबाजी इंगळे हे आपल्या धन्याची कामगिरी मोठ्या इमानेंइतवारें वजावीत होते. लासवारी या गांवाच्या पाठीमागून एक नदी वहात होती. व त्या नदीच्या पलीकडे इंग्लिशांचे घोडेस्वार येऊन पोहोंचले होते. ते आतां आपल्यावर हल्ला करण्याकरितां येणार, असें पाहून त्यांच्या येण्याला कांहीं तरी अडथळा करण्याकरितां मराठ्यांनीं या वेळीं एक युक्ति योजिली. लासवारीच्या नदीच्या जवळच एक मोठा बंधारा घालून तेथे पुष्कळ पाणी अडविलेले होतें. तो बंधारा मराठ्यांनीं फोडला. तेव्हां त्यांचे पाणी चोंहोकडे पसरून इंग्लिश लष्कराच्या वाटेंत जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेलें. त्यामुळें त्या पाण्यांतून आणि चिखलांतून येण्याला इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना साहजिकच पुष्कळ वेळ लागला व तेव्हा अवधीत मराठ्यांना आपल्या जागेचा जास्त वचाव करण्याला संधि मिळाली. मराठ्यांचे पायदळ एका खंदकाच्या मार्गे उभें राहिलेले होतें, आणि त्याच्यापुढें उंच गवत उगवलेले असल्यामुळें त्यांचे सैन्य किती आहे याची शत्रूला कल्पना येणें अशक्य होतें.

शिवाय त्या गवतामधूनच मराठ्यांनी आपल्या तोफा दडवून टेवलेल्या असल्यामुळे त्याबद्दलही शत्रूला माहिती कळणे कठिण झालेले होते. इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी ज्या नदीच्या पलीकडे होत्या, त्या तिकडून लासवारीच्या गांवासमोर येऊन जेव्हां आपल्या रांगा वनवू लागल्या तेव्हां त्यामुळे धुळीचे लोट आकाशांत उंच उडू लागले आणि त्या कारणानेहि मराठ्यांची फौज कोठे आणि कशी उभी राहिली आहे, हे लॉर्ड लेक यांना नक्की कांहींच कळेना. इतक्यांत मोहोळपूरच्या डाव्या टोंकाच्या बाजूला जे कांहीं मराठ्यांचे सैन्य आपल्या लडाईच्या रांगेमध्ये उभे राहण्याकरितां चालले होते, त्या सैन्याच्या हालचाली लॉर्ड लेक यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्या. तेव्हां मराठ्यांची फौज पळ काढून मेवाडच्या डोंगरांतून जयपूरकडे निघून चालली असली पाहिजे, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह झाला; व त्यामुळे त्यांनी आपल्या घोडेस्वारांच्या पहिल्या त्रिगेडला मोहोळपूरच्या बाजूने हल्ला करण्याचा हुकूम दिला. व बाकीच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी जसजशा नदी ओलांडून येतील, त्या त्या मानाने त्या सैन्यालाही पहिल्या सैन्याच्या मदतीला पाठविण्याची त्यांनी योजना केली. या वेळीं इंग्लिशांच्या ज्या घोडेस्वारांनी पहिल्याने हल्ला केला, त्यांत ड्रगूनची २९ वी आणि ८ वी अशा दोन पलटणी मुख्य होत्या. त्यांनी मराठ्यांवर हल्ला करून त्यांची रांग तोडली व दोन तोफा हस्तगत करून घेऊन लासवारीच्या गांवांत प्रवेश केला. परंतु या झटापटीमध्ये पहिल्या त्रिगेडमधील क० व्हॅडेलूर यांना जखम लागून ते मरण पावले. त्यानंतर इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांच्या दुसऱ्याहि पलटणीने जोराचे हल्ले केले. परंतु त्यांचा मराठ्यांच्या लाइनीवर फारसा कांहीं उपयोग झाला नाही. शत्रूला आपली लाइन मोडून पलीकडे जातां येऊं नये म्हणून मराठ्यांनी आपल्या सर्व तोफांच्या मधून एकमेकांना साखळदंड बांधून ठेविले होते. शिवाय हा सगळा तोफखाना उंच गवतामध्ये झांकून ठेविलेला असल्यामुळे मराठ्यांच्या तोफा कोठे आहेत, हेहि इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना कळत नव्हते. त्यामुळे इंग्लिशांचे घोडेस्वार दौड करीत करीत आपल्या गोळ्यांच्या माऱ्यांत ४०।५० कदमांच्या अंतरावर आल्यानंतर त्यांच्यावर मराठ्यांचे गोलंदाज आपल्या तोफांचा मारा सुरू करीत. त्यामुळे इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणीचे फार नुकसान झाले. तरी पण हा तोफांचा भयंकर मारा सोसूनही इंग्लिशांचे घोडेस्वार त्यांतून मराठ्यांची लाइन तोडून पलीकडे गेले. पण ते पलीकडे गेल्यावर मराठ्यांचे गोलंदाज आपल्या तोफा फिरवून त्यांच्या पिछाडीवर हल्ला करू लागले असा प्रकार तीन चार वेळां झाला. इंग्लिशांचे घोडेस्वार मराठ्यांच्या रांगेतून तीन चार वेळां पलीकडे गेले आणि तितके वेळां मराठ्यांच्या गोलंदाजांनी त्यांना माघारे फिरविले. असा हा प्रकार आणखी वरचेवर चालविला, तर कांहीं वेळाने आपल्या घोडेस्वारांपैकी कोणीच जाग्यावर शिल्लक राहणार नाहीत, हे लक्षांत आणून ज. लेक यांनी आपल्या सर्व घोडेस्वारांच्या पलटणींना मराठ्यांच्या तोफांच्या टापूच्या वाहेर मार्गे निघून येण्याचा हुकूम केला व मार्गे राहिलेले आपले पायदळ आपल्या मदतीला येईपर्यंत आपण मराठ्यांवर हल्ला करण्यापासून आपल्याला जय मिळण्याची कांहीं एक आशा नाही, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह कायम झाला

अशा रीतीने ता. १ नोव्हेंबर रोजी सकाळपासून दुपारपर्यंत मराठे आणि इंग्रज यांच्या दरम्यान जी लढाई झाली, त्या लढाईमध्ये मराठ्यांच्या तोफखान्याचाच विजय होऊन इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना अखेरीस माघार घ्यावी लागली, हे वरील हकीकतीवरून स्पष्ट होत आहे. त्यानंतर इंग्लिशांचे जे पायदळ मार्गे राहिले होते, ते अखेरीस एकदाचे दोन प्रहरच्या सुमाराला लासवारीच्या पिछाडीकडील नर्दाच्या पलीकडे येऊन ठेपले. हे सैन्य भर उन्हांतून सुमारे २५ मैलांची मजल मारून आलेले असल्यामुळे त्या सैन्याला थोड्या तरी विश्रांतीची फार जरूर होती. त्यामुळे त्या सैन्याला थोडा वेळ विश्रांति घेण्याचा हुकूम देण्यांत आला. हे पायदळ लढाईच्या जागेवर पोहोचून थोडा वेळ विश्रांति घेत असता, येथे इंग्लिश इतिहासकार असे लिहितात की, कांहीं अटीवर आम्ही तुम्हांला शरण घेण्याला तयार आहो, असा एक निरोप मराठ्यांच्या सैन्यांतून इंग्लिशांच्या सेनापतीकडे आला. पण इंग्रजी इतिहासकारांचे हे लिहिणे मोठे आश्चर्यकारक आणि अगदी विसंगत दिसते. मराठ्यांच्या सैन्यांतून असा निरोप काय म्हणून यावा ? सकाळच्या लढाईत मराठ्यांच्या तोफखान्याने आपल्या शौर्याची शिकस्त करून इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना पिछेहाट करावयाला लाविले असता मराठ्यांकडून आम्ही तुम्हांला शरण येतो असा इंग्लिशांकडे निरोप यावा, ही गोष्ट फक्त एका इंग्लिश इतिहासकारांशिवाय दुसऱ्या कोणाला कशी संभवनीय वाटावी ? तरी पण अशी असंभवनीय गोष्टही इंग्लिश इतिहासकारांनी आपल्या इतिहासामध्ये सत्य म्हणून लिहून ठेविली आहे, हे खरे. आमच्या घोडेस्वारांना माघार घ्यावी लागली, हे तेच लिहितात; आणि आम्ही तुम्हांला कांहीं अटीवर शरण येऊन आमच्या तोफा आम्ही तुमच्या हवाली करितो, असा मराठ्यांकडून इंग्लिशांकडे निरोप आला, असेहि तेच लिहितात ! तेव्हा या लिहिण्याला काय म्हणावे ! असो. असा शत्रूकडून शरणागतीचा निरोप आल्यावर मग कोणता सकाळी नामोहरम झालेला सेनापति पुढे लढाई चालविण्याला उद्युक्त होणार आहे ? आणि त्यांतून इंग्लिश सेनापति तर केव्हांच उद्युक्त होणार नाहीत ! कारण, ते पडले दयाळू ! लॉर्ड लेक यांनी एकदम मराठ्यांकडील या निरोपाला आपली संमति प्रदर्शित केली. कारण, फिरून लढाई जुंपून त्यामध्ये मराठ्यांच्याकडील हजारों लोकांच्या प्राणांची आहुति पडावी, ही गोष्ट त्यांना केव्हांहि संमत नव्हती ! म्हणून त्यांनी एकदम रुकार दिला. आणि एक तासपर्यंत लढाई तहकूब ठेवण्यांत आली मराठ्यांच्या बाजूचे कांहीं कागदपत्र उपलब्ध होण्याची आशा नसल्यामुळे मराठे आम्हांला या वेळी शरण आले अशी धडधडीत असंभाव्य गोष्ट इंग्लिश इतिहासकारांनी लिहिली, तरी ती निमूटपणे सहन करणे आज जरूर आहे. कारण, आपल्या बाजूची लढायांची वर्णने, त्यांत आपली सैन्ये कशी उभी होती, शत्रूने कसे हल्ले केले, आपण ते कसे परतविले आणि आपण शत्रूचा कसा पराभव केला, वगैरे बदलच्या हकीकती जोंपर्यंत आपल्यापार्शी नाहीत, तोंपर्यंत इंग्लिशांचे

म्हणणें इंग्लिशांच्याच लिहिण्यावरून जेथें खोटें पडत असेल तेथें तें खोटें आहे म्हणून अनुमानानें उघडकीस आणून देणें याच्याशिवाय आपल्या हातांत आज या बाबतीत दुसरें कांहीं साधन नाहीं.

ज्या मराठ्यांनीं आपण शरण येत असल्याबद्दल इंग्लिश इतिहासकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें इंग्लिशांकडे निरोप पाठविले होते, ते मराठे लासवारी येथील सकाळच्या लढाईनंतर दुपारच्या वेळीं कोणत्या कामांत गुंतले होते ? इंग्लिशांना शरण जाण्याकरितां आपण काय काय तयारी केली पाहिजे, या कामांत ते गुंतले होते ? मुळांच नाहीं ! पण उलट ते इंग्लिशांशीं लढाई देण्याची तयारी करण्याच्या कामांत गुंतलेले होते ! इंग्लिशांना सकाळीं जरी आपले जिवंत उरलेले घोडेस्वार आपल्या तोफखान्याच्या मान्यांतून बाहेर काढून माघारे नेले, तरी त्यांना त्यांच्या पायदळाची कुमक येऊन पोहोचल्यानंतर फिरून ते आपल्यावर कदाचित् चाल करून येतील, असा सरदार अंबाजी इंगळे यांना संशय वाटत होता. व म्हणून तसा प्रसंग आला, तर शत्रूला तोंड देण्याकरितां सकाळची जागा बदलून त्यांनीं आपल्या सैन्याची नवीन ठिकाणीं नवीन रचना करण्याला सुरवात केली. या वेळीं मोहोळपूर हें गांव आपल्यामध्ये घेऊन त्यांच्या पुढील बाजूला आपली पहिली रांग (३-४) आणि त्यांच्या पिछाडीला आपली दुसरी रांग (५-६), अशा रीतीनें त्यांनीं आपलें सैन्य उभें केलें. या दोन्ही रांगांचें डावें टोंक (४ व ६) मोहोळपूरच्या बाजूला असून त्यांचें उजवें टोंक (३ व ५) ओढ्याच्या बाजूला होतें; व पहिल्या (३-४) रांगेच्या पुढें मराठ्यांनीं आपल्या तोफा डागून ठेविलेल्या होत्या. अशा रीतीनें मराठ्यांचें सैन्य इंग्लिशांशीं तोंड देण्याकरितां लढाईच्या तयारीनें मोहोळपूरच्या पुढें मागे उभें राहिलेलें होतें. अशी ही मराठ्यांची इंग्लिशांना शरण जाण्याची तयारी होती !

परंतु मराठे आपल्याला शरण येणें अशक्य आहे, ही गोष्ट इंग्लिशहि बहुतकरून आपल्या मनांत जाणून असले पाहिजेत. कारण, आपल्या सैन्याला विश्रांति देण्याकरितां म्हणून दुपारचा एक तासपर्यंत जी लढाई थांबविण्यांत आली होती त्या एक तासाच्या अवधीमध्ये आपण मराठ्यांवर कसा हल्ला करावयाचा याबद्दलची इंग्लिशांकडूनही योजना मुकर करण्यांत आली होती. या योजनेप्रमाणें इंग्लिशांच्या पायदळाच्या पलटणीनें (७-७) लासवारीच्या खेड्यावरून त्या खेड्याला लागून असलेल्या नदीच्या कांठाकांठानें वर जाऊन मोहोळपूरच्या पुढें उभ्या असलेल्या मराठ्यांच्या पहिल्या रांगेच्या उजव्या बाजूवर (३) हल्ला करावा, असें ठरलें होतें. ही पहिली पार्टी मेजर जनरल वेअर यांच्या हाताखाली असून त्यांच्या पाठीमागून मेजर जनरल सेंट जॉन यांच्या हाताखालील दुसऱ्या पायदळाच्या पलटणीनें त्यांना मदत करावी, असें ठरलें होतें. व त्याशिवाय २७ वी ड्रगूनसची पलटण (८), ८ वी ड्रगूनसची पलटण (९), आणि इतर कांहीं ड्रगूनसच्या पलटणी (१०), या व दुसऱ्या कांहीं घोडेस्वारांच्या पलटणी आणि घोड्यावरील तोफखाना (११, १२, १३) यांनीं समोरून मराठ्यांच्या फौजेवर हल्ला करण्याचा प्रयत्न करावा व मराठ्यांचें लक्ष आपल्याकडे

गुंतवून व्यावें, म्हणजे त्या संधीत तिकडे नदीच्या बाजूने मराठ्यांच्या उजव्या बगले-
वर (३) हल्ला करण्याकरितां गेलेल्या इंग्लिशांच्या पायदळ पलटणीला (७-७)
आपलें काम फत्ते करण्याला अवसर सांपडेल; आणि तिकडे इंग्लिशांच्या पायदळ
पलटणी (७-७) मराठ्यांना मार्गे हटवूं लागल्या, म्हणजे इकडे मराठ्यांच्या डाव्या
बगलेवर (४) मोहोळपूरच्या बाजूने या घोडेस्वारांच्या सगळ्या पलटणींनीं हल्ला
करून मराठ्यांचें सैन्य उधळून लावावें, असे त्यांना हुकूम देण्यांत आलेले होते.

याप्रमाणें हल्ला कसा करावयाचा याबद्दलचे सर्व वेत निश्चित झाल्यानंतर व
मराठ्यांकडून कोणी अजून शरण येत नाहींत असे पाहून पूर्ण निराशा झाल्यानंतर
इंग्लिशांनीं मराठ्यांच्या जागेवर चाल करून जाण्याला सुरवात केली हिंदुस्थानांतील
इंग्लिशांच्या आणि इंडियन लोकांच्या ज्या ज्या लढाया झालेल्या आपण पहातो,
त्या त्या बहुतेक लढायांतून आपल्याला असेच आढळून येतें कीं, पहिल्यानें आपण होऊन
शत्रूवर चाल करून जाण्याचा प्रयोग मराठ्यांनीं क्वचित्च अंमलांत आणलेला आहे.
आपण होऊन शत्रूवर चाल करून जाण्यांत एक प्रकारचा उत्साह असतो. आणि
तो उत्साह आपल्या शिपायांच्या नसांसामधून नाचूं लागला, म्हणजे त्यांच्या योगा-
नेच आपल्या पक्षाला जय मिळण्याचें निम्में कार्य घडून येतें. आणि एकाद्या जागे-
भोवतीं खंदक खणून त्या खंदकाच्या आंतमध्ये आपल्याला कोंडून घेऊन वसणें या
स्थानदोषाच्या दुर्गुणामुळे शिपायांच्या अंगांतील मर्दुमकीं निम्मे कमी होते. स्वसं-
रक्षण ही बोलून चालून कमकुवतपणाची आणि कमी दर्जाची परिस्थिति होय.
त्याच्यापेक्षां आपण होऊन दुसऱ्यावर हल्ला करून जाणें यामध्ये पराक्रमाला किती
तरी धडाडी येते. परंतु दुर्दैवानें मागील लढायांतून आपल्या लोकांनीं केवळ स्वसं-
रक्षणाचीच वाजू उचललेली होती त्यामुळे आपल्या शिपायांच्या पराक्रमाला तेज
चढेना. आणि जेथें तेथें आपल्याला अपयश यावयाचें, हें अगदीं ठरूनच गेल्यासारखें
झालें होतें.

दुपारीं सुमारे १ वाजतां लासवारी येथील मुख्य लढाईला सुरवात झाली. पूर्वी
ठरल्याप्रमाणें नदीच्या कांठाकांठानें इंग्लिशांच्या पायदळ पलटणी (७-७) मराठ्यांच्या
ठिकाणावर चाल करून जाण्याकरितां निघाल्या. त्यांच्या वाटेसभोवतीं उंच गवत
उगवलेलें असल्यामुळे कांहीं वेळपर्यंत या इंग्रजी पलटणी मराठ्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस
आल्या नाहींत. पण त्या जवळ येऊन मराठ्यांच्या फौजेला हळूहळू दिसूं लागल्या,
तेव्हां त्यांच्यावर मराठ्यांच्याकडून तोफांचा भडिमार सुरू करण्यांत आला. व
आपल्या रांगेच्या उजव्या बाजूवर इंग्लिशांचा हल्ला करण्याचा विचार आहे असें दिसून
आल्याबरोबर मराठ्यांनीं आपल्या फौजेच्या उजव्या बाजूच्या दोन्ही रांगा (३ व ५)
मार्गे हटवून निराळ्या जागी (१४ व १५) उभ्या केल्या मराठ्यांच्या तोफांमुळे पुढें
चालून येणाऱ्या इंग्लिशांच्या पायदळ पलटणीमध्ये पुष्कळच नुकसान होत होतें.
या हल्ला करणाऱ्या पलटणीमध्ये ७६ वी पायदळ पलटण मुख्य होती, व ती सर्वांच्या

पुढें होती. त्यामुळें त्या पलटणीतील लोक मराठ्यांच्या तोफांच्या मान्यानें पुष्कळच मारले गेले. इंग्लिशांचें पायदळ नदीच्या कांठाकांठानें ज्या वाटेनें येत होतें, ती वाट लहान आणि अडचणीची होती. त्यामुळें एका पाठीमागून एक अशा रीतीनें चालत येणाऱ्या या पलटणींना एकदम मराठ्यांच्या पुढें आपल्या रांगा वनवून त्यांच्यावर हल्ला करणें शक्य होत नव्हतें. त्यामुळें जी ७६ वी पलटण सगळ्यांच्या पुढें आलेली होती, तिलाच मराठ्यांच्या तोफखान्याचा सगळा मारा सहन करावा लागत होता. अशा स्थितीत इंग्लिश सैन्याचे कमांडर इन् चीफ, ज. लेक, यांना मोठी पंचाईत येऊन पडली. मागच्या सगळ्या पलटणी येईपर्यंत थांबावें, तर तोंडाशीं एकत्राच सांपडलेल्या ७६ व्या पलटणीचे लोक मरण पावणार; आणि मागच्या पलटणी येईपर्यंत न थांबावें आणि एकत्रा ७६ व्या पलटणीकडूनच मराठ्यांवर हल्ला करण्याला सुरवात करवावी, तर त्यांतहि त्या एकाच पलटणीतील लोकांवर सगळा भार पडून ते मारले जाणार; अशी दोहोंकडून अडचण उत्पन्न झालेली होती. व अशा अडचणीत कोणता मार्ग स्वीकारावा, हें थोडा वेळपर्यंत ज. लेक यांना सुचेनासें झालें होतें. परंतु अखेरीस त्यांनीं त्या ७६ व्या पलटणीतील लोकांकडूनच हल्ला करविण्याला सुरवात केली. तेव्हां या लोकांवर मराठ्यांकडून तोफांची भयंकर फेर सुरू झाली. शेंकडो लोक मरून पडले. आणि मराठ्यांवर पुढें चाल करून जाणें बहुतेक अशक्य होऊन गेलें. याच सुमाराला मराठ्यांच्या उजव्या बाजूच्या (१४) टोंकापासून जवळच मराठ्यांच्या घोडेस्वारांचें एक पथक (१६) उभें होतें. त्या पथकांतील घोडेस्वारांनीं इंग्लिशांच्या या पायदळ पलटणीमध्ये प्रवेश केला; व मराठ्यांचा तोफखाना आणि मराठ्यांचे घोडेस्वार या दांघांनीं मिळून या ७६ व्या पलटणीची फारच खराबी केली. तेव्हां या पलटणीच्या मदतीकरितां इंग्लिश घोडेस्वारांच्या २९ व्या ड्रगूनसच्या पलटणीला पुढें चाल करून येण्याविषयीं हुकूम सोडणें भाग पडलें. ही ड्रगूनसची पलटण ७६ व्या पायदळ पलटणीच्या मदतीकरितां म्हणून त्या पलटणीच्या पाठीमागे नदीकांठच्या एका अडचणीच्या जागेत (१७) उभी करून ठेवण्यांत आली होती. व या ड्रगूनसच्या पलटणीच्या पुढेंच इंग्लिशांनीं आपला तोफखाना (१८) उभा केला होता. त्यामुळें येथील इंग्लिशांच्या तोफांवर मराठ्यांच्या तोफखान्याकडून जे गोळे फेंकले जात, त्यांपैकीं कांहीं गोळे स्वाभाविकपणेंच या ड्रगूनसच्या पलटणीवर येऊन पडत असत. व अशा एका गोळ्यानें मेजर ग्रिफिथस या नांवाचा एक इंग्रजी ऑफिसर मरणहि पावला. या घोडेस्वारांच्या पलटणीचें अशा रीतीनें इतकें नुकसान होत होतें, तरी हुकूम नसल्यामुळें त्यांना आपली ही अडचणीची जागा सोडतां येत नव्हती. परंतु आतां ज. लेक यांच्याकडून हुकूम मिळाल्यामुळें या पलटणीतील लोक आपली अडचणीची जागा सोडून ७६ व्या पायदळ पलटणीला मदत करण्याकरितां पुढें गेले. व ७६ व्या पलटणीच्या डाव्या बाजूच्या टोंकापलीकडे जाऊन त्यांनीं आपली रांग मराठ्यांच्या घोडेस्वारांच्या

(१६) समोर उभी करण्याला सुरवात केली (१९). मराठ्यांचे घोडेस्वार इंग्लिशांच्या ७६ व्या पायदळ पलटणीवर भयंकर हल्ले करीत होते; व मराठ्यांच्या तोफखान्यापुढे इंग्लिशांचा अगदीं निरुपाय होऊन गेला होता. या प्रसंगी इंग्लिशांच्या फौजेवर मराठ्यांकडून गोळ्यांचा इतका वर्षाव होत होता की, त्यांना पुढे पाऊल टाकणे-अगदीं अशक्यच होऊन गेलेले होते. याच गर्दीमध्ये आणखी एक भयंकर गोष्ट अशी घडून आली की, इंग्लिश सेनापति, ज. लेक, हे खुद्द ज्या घोड्यावर बसले होते, त्या घोड्याला गोळी लागून तो मरण पावला. त्या वेळीं ज. लेक यांचा मुलगा, मेजर जॉर्ज लेक, हा त्यांचे जवळ होता. तो आपला घोडा ज. लेक यांना देणाऱ्या तजविर्जात असतां त्यालाहि एक गोळी लागून तो खाली पडला. या वेळीं इंग्लिशांच्या सैन्याची फारच भयंकर आणि निराशाजनक स्थिति झाली होती. परंतु इतक्यांत २९ व्या ड्रगूनसच्या स्वारांची जी पलटण आपल्या नवीन जागेवर (१९) येऊन आपली रांग उभी करीत होती, तिची हल्ल्याची तयारी होऊन तिचे विगूल वाजू लागले. व या घोडेस्वारांनीं मोठ्या जोराने हल्ला करण्याला सुरवात केली. त्या वेळीं मराठ्यांचे घोडेस्वार मागे हटले. व ते तेथून आपल्या सैन्याच्या पिछाडीकडे (२०) वळून जाऊ लागले. मराठ्यांचे घोडेस्वार अशा रीतीने वाजूला निघून गेल्यानंतरहि मराठ्यांच्या तोफखान्याकडून जरी जोराचा भडिमार एकसारखा चालला होता, तरी त्याला न जुमानतां या २९ व्या पलटणीतील घोडेस्वार मराठ्यांच्या उजव्या बाजूच्या दोन्ही टोंकांवर (१४ व १५) हल्ला करून पुढे गेले. व त्या दोन्ही रांगा उद्ध्वस्त करून ते पळीकडे गेले. इकडे ही घोडेस्वारांची पलटण अशा रीतीने आपली कामगिरी वजावीत असतांना दुसरीकडे पाठीमागून आणखी कांहीं पायदळ पलटणी ७६ व्या पायदळ पलटणीच्या मदतीला आल्या. तेव्हां त्यांना घेऊन ज. लेक यांनींही त्याच सुमाराला मराठ्यांच्या रांगेवर हल्ला केला. व त्या रांगेच्या पुढे ज्या तोफा (२१) होत्या, त्या त्यांना हस्तगत करून घेतल्या. या कारणामुळे मराठ्यांच्या पायदळाचा जोर कमी पडत चालला. तरी पण मराठ्यांचे जे घोडेस्वार पिछाडीकडे (२०) निघून गेल्याचे पूर्वी सांगितले, ते घोडेस्वार फिरून या वेळीं आपल्या पायदळाच्या मदतीला येण्याच्या तयारीत होते. परंतु इतक्यांत २९ व्या ड्रगूनसच्या घोडेस्वारांनीं त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांना पुढे येऊ दिले नाही व त्यांना मेवाडच्या डोंगराच्या बाजूला पळवून लाविले. व तेथून त्या इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांनीं मराठ्यांच्या पिछाडीकडे वळून पिछाडीकडून त्यांच्यावर हल्ला केला. हे घोडेस्वार पिछाडीकडून हल्ला करण्याकरितां येत आहेत, इतक्यांत समोरून ७६ व्या पायदळ पलटणीने जोर करून मराठ्यांच्या पायदळाला मागे हटवीत हटवीत आणिले. अशा रीतीने पुढून इंग्लिशांचे पायदळ आणि मागून इंग्लिशांचे घोडेस्वार अशा दोघांच्या दरम्यान मराठ्यांचे सैन्य सांपडून त्याची अगदीं वाताहत उडून गेली. तरी देखील मराठ्यांचे शिपाई अखेरपर्यंत

शौर्यानें लढत होते. व त्यांनीं आपल्या तोफेच्या एका गोळ्यानें इंग्लिशांकडील एक ऑफिसर मेजर, ज. वेअर, याचा बळी घेतला; व त्याचें डोकें आपल्या तोफेच्या गोळ्यानें त्याच्या धडापासून दूर उडवून दिलें. या लढाईत मराठ्यांचें सैन्य अगदीं अखेरपर्यंत अत्यंत निकरानें लढत होतें. व प्रत्येक पावला पावलाच्या जागेकरितां मराठ्यांचे शिपाई आपल्या जिवावर उदार होऊन लढत होते. त्यांनीं या वेळेस फारच चिकाटी दाखविली. परंतु त्यांच्या हातांतून जेव्हां सगळ्या तोफा नाहीशा झाल्या, तेव्हां त्यांचा निरुपाय झाला. पण मराठ्यांच्या रांगेच्या उजव्या बाजूची जरी अशा रीतीनें वाताहत झाली, तरी त्यांच्या रांगेच्या डाव्या बाजूची स्थिति अजून फारशी अस्ताव्यस्त झालेली नव्हती. त्या बाजूवर समोरून २७ व्या डगून्सची घोडेस्वारांची पलटण व इतरहि कित्येक पलटणी हल्ला करीत होत्या. परंतु त्यांतूनही या डाव्या बाजूकडील मराठ्यांचे शिपाई आपली रांग न मोडूं देतां व्यवस्थेनें मार्गें हटत होते. परंतु ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही. व अखेरीस इंग्लिश घोडेस्वार याही रांगे-मध्ये घुसले आणि त्यांनीं पुष्कळ शिपायांना कैद करून मराठ्यांचें बरेंच सामानसुमान आपल्या ताब्यांत घेतलें.

या लढाईमध्ये मराठ्यांचे पुष्कळ लोक मारले गेले. दक्षिणेंतून ज्या १७ पलटणी आल्या होत्या, त्या फार नामांकित होत्या. परंतु त्यांच्यापैकीं सुमारे २ हजार लोक कैद करण्यांत आले; आणि बाकीचे बहुतेक लोक लासवारीच्या रणांगणावर मरून पडले. व त्यांच्या वरील मुख्य सरदार, अंबाजी इंगळे, हा एका हत्तीवर बसून रणांगणांतून निघून गेला ही लढाई सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत चाललेली होती. लासवारीची लढाई ही दौलतराव शिंद्याची इंग्लिशांशी शेवटची लढाई होय. फ्रेंच लोकांच्यापासून जें लष्करी शिक्षण मिळविण्यांत आलेलें होतें, त्याच्या योगानें शिंद्याच्या लष्करांतील शिपाई फार चांगले तयार झाले होते. व शिस्त, सुव्यवस्था, धडाडी, पराक्रम, इत्यादि बाबतींमध्ये शिंद्याचें सैन्य हें एखाद्या युरोपिअन सैन्याच्या बरोबरीचें म्हणून गणलें जात होतें. तरी पण इंडियन सैन्यामध्ये आणखी जे कित्येक गुण असावयाला पाहिजे होते, ते स्वदेशभक्तीचे, प्रामाणिकपणाचे आणि करारीपणाचे गुण त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झालेले नसल्यामुळे त्यांनीं फ्रेंचांपासून मिळविलेले सगळे लष्करी शिक्षण त्यांच्या देशाचें स्वातंत्र्य कायम राखण्याला समर्थ झालें नाही !

होळकरांची युद्ध.

सवारीच्या लढाईवरोवर इंग्लिशांच्या शिंद्याशी चाललेल्या लढाया संपल्या. परंतु लासवारीच्या लढाईवरोवर इंग्लिशांना ज्या दुसऱ्या कित्येक लढाया लढावयाच्या होत्या, त्या मात्र संपल्या नाहीत. कारण, हिंदुस्थानांतील सगळे राजे नाहीसे होईपर्यंत आणि त्यांची सगळीं राज्ये इंग्लिशांच्या ताब्यांत येईपर्यंत इंग्लिशांच्या हिंदुस्थानांतील लढाया संपाव्यात कशा ? विचारे शिंदे आणि

भोसले हे आपल्या ताब्यांतील मुलखाच्या आणि रयतेच्या संरक्षणासाठी असई, अलिगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे ठिकाणी लढाया लढले. परंतु अंतःस्थ फितुरीपुढे त्यांना जय मिळवितां न आल्यामुळे अखेरीस मुर्जा अंजनगांव आणि देवगांव येथे तह करून त्यांना स्वस्थ बसावे लागले. पण हे स्वस्थ बसले म्हणून इंग्रजांच्याने कसे स्वस्थ बसवणार ? शिंदे आणि भोसले यांच्याशी जेव्हां लढाई सुरू झाली, तेव्हांच त्यांनी बनविलेल्या ' मराठा कॉन्फिडरसीमध्ये ' यशवंतराव होळकर हा देखील सामील व्हावयाचा; परंतु इंग्लिशांनी आपल्या कपटनीतीने यशवंतराव होळकराला त्या मराठे राजांच्या राष्ट्रसंघामधून मुद्दाम फोडून अलग ठेविले होते. यशवंतराव होळकर आणि दौलतराव शिंदे या दोघांचे वैमनस्य होते, व हे दोघे आपसांत एकमेकांपाशी इ. स. १८०२ सालच्या अखेरीपर्यंत लढत होते. या दोन सरदारांच्या आपल्या भुलथापांनी कसे भाळून टाकले, आणि स्वदेशसंरक्षणासाठी संस्थापित झालेल्या आपल्या मराठ्यांच्या राष्ट्रसंघामध्ये सामील होण्याच्या आपल्या पवित्र कर्तव्यकर्मापासून इंग्लिशांनी यशवंतराव होळकराला भुरळ घालून कसे परावृत्त केले, या बद्दलची हकीकत पूर्वी असईच्या लढाईच्या प्रकरणामध्ये सविस्तर रीतीने देण्यांत आलेलीच आहे. इंग्लिशांच्या त्या वेळेच्या त्या भुलथापांना फसून यशवंतराव होळकर शिंदे आणि भोसले यांच्या सैन्यांचा इंग्लिशांकडून होत असलेला नाश पहात तटस्थपणे स्वस्थ बसला. आणि आरगांवच्या आणि लासवारीच्या लढायांमधून आपल्या स्वदेशबांधवांचा पूर्णपणे फत्ता उडवून झाल्यानंतर आपल्या या तटस्थपणाने आपल्या परदेशी इंग्रज मित्रांना आपण जी ही बिनमोल मदत केली, तिच्या बद्दल आतां आपले दोस्त—ते प्रामाणिक इंग्लिश लोक—आपल्याला योग्य बक्षीस

चेतील, अशी वाट बघत यशवंतराव होळकर बसला होता. परंतु जो कोणी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी निमकहराम झाला, त्याला परिणामी कधी तरी चांगले फळ प्राप्त होणे शक्य आहे काय ? यशवंतराव होळकरांनी शिंदे आणि भोसले यांच्या संघामध्ये सामील होऊ नये, म्हणून इंग्लिशांनी त्याला खोटी लालूच दाखविली होती. पण असली खोटी दाखविलेली लालूच खरी करण्याचा इंग्लिशांचा केव्हांच रिवाज नसतो ! निदान हिंदुस्थानच्या इतिहासांत तरी अशी उदाहरणे क्वचितच सांपडतील. इंग्लिशांचे काम झाल्याबरोबर ते होळकरावरही उलटले. आणि शिंदे व भोसले यांच्या बरोबरची लढाई संपल्यानंतर लगेच त्यांनी होळकराबरोबर लढाई सुरू केली. होळकराने आपल्या तटस्थपणाने आपल्याला मदत केली आहे, शिंदे आणि भोसले यांच्या कटामध्ये जर यशवंतराव होळकर सामील झाला असता तर असईचा जय आपल्याला मिळाला नसता, आणि दिल्लीची राजधानी तिच्यातील शहाआलम बादशहासह आपल्या हातांत आली नसती, तेव्हा होळकराचा हा उपकार आपण स्मरला पाहिजे, आणि त्याचे आपण कांही तरी कल्याण करून दिले पाहिजे, असे वास्तविक इंग्लिशांना वाटावयाला पाहिजे होतें. पण असल्या ह्या कृतज्ञपणाच्या व्यसनाच्या नादी जर इंग्लिश लोक त्या वेळी लागले असते, तर त्यांना हिंदुस्थानांतील इतकी राज्ये गिळंकृत कशी वरे करितां आली असती ? दौलतराव शिंदे आणि रघोजीराव भोसले हे इ. स. १८०३ मध्ये आपल्या स्वातंत्र्याच्या आणि स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी मराठ्यांचा जो एक जंगी राष्ट्रसंघ इंग्लिशांच्या विरुद्ध प्रस्थापित करित होते, त्यांत यशवंतराव होळकराने सामील होऊ नये, म्हणून त्यापासून त्याला परावृत्त करण्याचे काम कुटिल नर्तीतील कुशल असे जे मार्क्स वेलस्ली त्यांनी आपले बंधु, ज. वेलस्ली, यांच्याकडे सोपविले होते. व त्यांनी इ. स. १८०३ मध्ये यशवंतराव होळकराकडे त्यासाठी कांही पत्रे पाठविली असली पाहिजेत. त्यांपैकी ता. १६ जुलै १८०३ च्या एका पत्रामध्ये ज. वेलस्ली यांनी यशवंतराव होळकराला पुढील मजकूर लिहिलेला आढळतो.

Whatever others may do, I have little doubt but that you will conduct yourself in the manner which your own interests will dictate, and that you will continue in peace with the Company.

I send this letter in charge of Kawder Nawaz Khan, a respectable officer, who enjoys my confidence, and who will explain anything you desire to know respecting my wishes.

या पत्राच्या द्वाराने यशवंतराव होळकराच्या मनांत ज. वेलस्ली हे असें फितुरीचे विष ओतीत होते कीं, दौलतराव शिंदे, रघोजीराव भोसले व तुमचे दुसरे हजारो वेडगळ स्वदेशवांधव आपल्या स्वदेशाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाकरितां मराठा कॉन्फेडरसीसारखे कोणतेही वेडगळ राष्ट्रीय संघ निर्माण करण्यांत गुंतलेले असले, तरी या देशकल्याणाच्या वगैरे वेडगळ कल्पनांकडे न पाहतां तुमचे

स्वतःचें पूर्ण कल्याण कशानें होईल इकडेच फक्त लक्ष देऊन इंग्रज लोकांच्या कंपनी सरकारपार्शी होणाऱ्या लढाईमध्ये सामील न होतां तुम्ही आपली दोस्ती कायम टिकवावी. स्वदेशकल्याणापेक्षां स्वतःचें कल्याणच जास्त फलदायक आहे, हें हिंदुस्थानांतील लोकांकरितां इंग्लिशांनीं वनविलेलें नवीन नीतिरसायण येणेंप्रमाणें पत्रामध्ये नमूद करून बाकीच्या ज्या गोष्टी पत्रामध्ये लिहिण्यासारख्या नव्हत्या, अशा गोष्टी तोंडी सांगण्याकरितां कादर नवाझखान या एका ऑफिसराला ज. वेलस्ली यांनीं यशवंतराव होळकराकडे पाठविलें होतें.

या तोंडी सांगावयाच्या निरोपामध्ये काय काय गोष्टी यशवंतराव होळकराला सांगण्यांत आल्या, हें जरी प्रत्यक्ष लेखी पुराव्यानें वाहेर येणें शक्य नाहीं, तरी अशा प्रकारच्या पत्रांमुळे आणि निरोपांमुळे यशवंतराव होळकर आपले देशवांधव आपल्या देशासाठीं असईच्या, आरगांवच्या, अलीगडच्या, दिल्लीच्या आणि लासवारीच्या लढायांमधून मरण पावत असतां एकही शस्त्र उचलल्यावांचून स्वस्थ बसला, यावरून काय अनुमान निघतें ? यावरून हेंच अनुमान निघतें कीं, इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराला कांहीं तरी लालूच दाखवून त्या वेळीं गप्प बसविलें होतें. आणि याच अनुमानाला जास्त बळकटी येते ती अशी कीं, शिंदे आणि भोसले यांच्याशीं चालू असलेल्या इंग्लिशांच्या लढाया १८०३ च्या अखेरीस संपल्यानंतर इ. स. १८०४ च्या प्रारंभीं यशवंतराव होळकर यानें पुढें दिलेल्या आपल्या मागण्या आपल्या वकिलांच्या मार्फत इंग्लिशांच्यापुढें सादर केल्या. त्या मागण्या येणें-प्रमाणें:—

(१) आपल्या वाडवडिलांपासून चौथ गोळा करण्याचा आपला जो हक्क आहे, तो आपला आपल्याकडे कायम करण्यांत यावा.

(२) गंगा आणि यमुना यांच्या दुआवामधील वारा परगण्यांचा मुख, इटावा वगैरे इतर ठाणीं आणि बुंदेलखंडांतील कांहीं भाग, इतका प्रांत आपल्याला मिळावा.

(३) हरियानाचा प्रांत जो आपल्या पूर्वजांकडे पूर्वीपासून चालत आलेला आहे, तो आपल्याला मिळावा.

(४) त्याचप्रमाणें हल्लीं जितका मुख आपल्या अमलाखाली आहे, तितक्या सगळ्या मुलखावरील आपली हुकमत मान्य करण्यांत यावी.

अशा ह्या चार गोष्टींची मागणी ता. १८ मार्च १८०४ रोजी होळकराकडून इंग्लिशांकडे करण्यांत आली यावरून काय बरें दिसून येतें ? दुआवामधील वारा परगणे, बुंदेलखंडांतील एक जिल्हा, हरियाना प्रांत, चौथ गोळा करण्याचा होळकराचा हक्क, वगैरे बाबतींत यशवंतराव होळकर आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान पूर्वी इ. स. १८०३ मध्ये कधीं कांहीं लढा चाललेला होता काय? इ. स. १८०३ सालच्या किंवा त्याच्या पूर्वीच्या इतिहासामध्ये असा लढा तर कोठें आढळून येत नाहीं. मग शिंदे आणि भोसले यांच्या लढाया संपल्याबरोबर यशवंतराव होळकर एकदम

अशा प्रकारची विशिष्ट मागणी करतो, याचा अर्थ काय ? आणि तो जरी अरेरावीने, गैरहक्काने आणि निराधार रीतीने कांहीं तरी मागतो असे मानावयाचे झाले, तरी तो दुसऱ्या कोठील प्रांत न मागतां दुआबमधील आणि बुंदेलखंडांतीलच प्रांत इंग्लिशांपाशीं मागतो, याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ उघडउघडपणे असा होतो की, यशवंतराव होळकराच्या फितुरीबद्दलचें वक्षीस म्हणून इंग्लिशांनीं त्याच्याशीं कबूल केलेल्या या अटी असल्या पाहिजेत. होळकरानें वरील चार अटींमध्ये जी मागणी केली आहे, तिच्यामध्ये दोन विभाग सहजासहजीं दिसण्यासारखे आहेत. एका मागणीनें तो आपल्या वडिलार्जित मुलखावरील आपला हक्क प्रस्थापित करून घेत आहे; आणि दुसऱ्या मागणीनें तो दुआब आणि बुंदेलखंड यांच्यामधील कांहीं नवीन प्रांत मागत आहे. आतां येथें हें लक्षांत आणिलें पाहिजे कीं, दुआब आणि बुंदेलखंड हे दोन प्रांत पूर्वी शिंध्याच्या ताब्यांत होते. आणि इंग्लिशांनीं आपल्या फितुरीनें आणि लढाईनें ते दोन्ही प्रांत आपल्या ताब्यांत आणून घेतले होते. तेव्हां नेमक्या त्याच दोन प्रांतांपैकीं कांहीं भाग यशवंतराव होळकर मागत आहे, यावरून शिंध्यापासून दुआब आणि बुंदेलखंड हे प्रांत आम्ही जिंकून घेतले, म्हणजे त्यांतील कांहीं भाग आम्ही तुम्हांला देऊं, असें इंग्लिशांनीं होळकरापाशीं पूर्वी कबूल केलेले असले पाहिजे, असें उघड रीतीनें निष्पन्न होतें. व अशी कांहीं तरी लालूच दाखवून ठेवावयाची, ही इंग्लिशांची त्या वेळची नेहमींचीच पद्धत दिसते. टिपूवर स्वारी करावयाची होती, तेव्हां परस्पर त्याच्या मुलखांतील कांहीं भाग आम्ही तुम्हांला देऊं, अशी लालूच पेशवे आणि निजाम यांना इंग्लिशांनीं दाखविली होती, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तशीच कांहीं तरी लालूच दाखवून इंग्लिशांनीं या वेळीं होळकराला फितूर करून ठेविलेले असले पाहिजे. झासीच्या लढाईत आम्हांला जय मिळाला, म्हणजे आम्ही तुला अमुक अमुक वक्षीस देऊं, असें क्लाइव्ह साहेबांनीं कलकत्याच्या उमीचंदालाहि अभिवचन दिलेले नव्हतें काय ? पण प्रस्तुतच्या बाबतींत इंग्लिशांनीं होळकराला त्याच्या फितुरीच्या बक्षिसादाखल काय काय अभिवचनें दिलीं होती, याबद्दलचा कागदोपत्रीं पुरावा हल्लीं उपलब्ध नाही. परंतु यशवंतराव होळकरापाशीं या बक्षिसाबद्दलचीं त्या वेळीं कांहीं तरी पत्रे असावीत, असें दिसते. त्या पत्रांच्या नकला यशवंतराव होळकरानें लॉर्ड लेक यांच्याकडे पाठविल्यावरून त्यासंबंधानें लॉर्ड लेक यांनीं मार्क्स वेलस्ली यांच्याकडे ता. १९, २८ व २९ डिसेंबर १८०३ या तीन दिवशीं तीन पत्रे पाठविलीं असलीं पाहिजेत. परंतु हीं पत्रे फार मोठीं आहेत अशा सबबीवर तीं मार्क्स वेलस्लीच्या डिस्पॅचेसमध्ये छापिलेलीं नाहींत तरी पण त्या तीन पत्रांच्या संबंधानें आपल्या ता. १७ जानेवारी १८०४ च्या उलट जबाबामध्ये मार्क्स वेलस्ली पुढीलप्रमाणें उल्लेख करितात.

The letters, of which Jeswunt Rao Holkar has transmitted copies to your Excellency, must have been forwarded to Holkar

by Major-General Wellesley in his own name. I have not addressed any letter to Jeswunt Rao Holkar, but Major-General Wellesley was authorized by my instructions of the 26th June 1803 to open an amicable negotiation with that chieftain.

या इंग्रजी उताऱ्यावरून असें दिसते कीं, मार्क्स वेलस्ली यांनी आपला स्वतःचा हात गुंतवून न घेण्यासाठी परम्पर ज. वेलस्ली यांच्याकडून यशवंतराव होळकराला पत्रे लिहविली असली पाहिजेत. व त्या पत्रांतून ज. वेलस्ली यांनी यशवंतराव होळकर यांच्याशी सलोख्याची वोलणी लावून कांहीं तरी अभिवचने दिलेली असली पाहिजेत. आणि त्या अभिवचनांप्रमाणे यशवंतराव होळकराने वर दिलेल्या चार गोष्टींची मागणी केली असली पाहिजे.

पण शिंदे आणि भोसले यांच्या कटामध्ये यशवंतरावाने सामील होऊं नये, म्हणून त्याला इंग्लिशांनी कांहींही अभिवचने दिलेली असली, तरी शिंदे आणि भोसले यांचा पराजय झाल्यानंतर मग ती पूर्वीची अभिवचने पाळण्याचे इंग्लिशांना कांहीं एक कारण उरलेले नव्हते. त्यामुळे अर्थातच त्यांनी पगडी फिरविली. इंदूरच्या गादीसंबंधाने यशवंत होळकराची अशी स्थिति होती कीं, तो दासीपुत्र असल्यामुळे गादीचा खरा वारस नसून तुकोजीराव होळकराचा औरस पुत्र काशीराव होळकर हा गादीचा खरा मालक होता. ही गोष्ट इंग्लिशांना आतां आठवली ! आणि आपल्या पिढीजाद मालकीच्या मुलखावरील हक्कांची मागणी वरील अटींच्या द्वाराने यशवंतराव होळकर जेव्हां करूं लागला, तेव्हां इंग्लिश मुत्सद्दी त्याला असें म्हणूं लागले कीं, पिढीजाद वारसाचा हक्क तुमचा नसून काशीराव होळकराचा आहे. तेव्हां न्यायाच्या दृष्टीने तुमची त्या प्रांतावरील मालकी आम्हांला कशी कबूल करितां येईल ? जे मार्क्स वेलस्ली एक वर्षाच्या पूर्वी ज. वेलस्लीकडून सलोख्याची आणि लालूच दाखविण्याची पत्रे लिहवून यशवंतराव होळकराची मनधरणी करण्याचा आणि त्याला फितूर करण्याचा प्रयत्न करित होते, तेच मार्क्स वेलस्ली त्याच यशवंतराव होळकराच्या संबंधाने शिंद्याच्या मराठा कॉन्फिडरसीचा बीमोड झाल्याबरोबर पुढीलप्रमाणे लिहिण्याला उद्युक्त झाले ! ते लॉर्ड लेक यांना असें लिहितात कीं:—

The authority, exercised by Jeswunt Rao Holkar over the possessions of Holkar family, is manifestly an usurpation of the rights of Kashi Rao Holkar, the legitimate heir and successor of Tuckojee Holkar. Consistently, therefore, with the principles of justice, no arrangement can be proposed between the British Government and Jeswunt Rao Holkar, involving a sanction of the exclusion of Kashi Rao Holkar from his hereditary dominions.

या उताऱ्यावरून न्यायाच्या नांवाखाली इंग्लिशांनी जो खोडसाळपणा सुरू केला, तो कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखा आहे. काशीराव हा तुकोजीराव होळकराचा औरसपुत्र असला आणि त्यामुळे त्याचा जरी पिढीजाद मुलखावर न्यायाने

हक्क असला, तरी तुम्ही इंग्लिशांनी यशवंतराव होळकराला जीं अभिवचने दिलेलीं होतीं, तीं परिपूर्ण करणे हीही गौष्ट तितकीच न्यायाची आणि जरूरीची नव्हती काय ? व एका न्यायाची काळजी करण्याच्या नांवाखाली दुसरा अन्याय करणे हें केव्हां तरी वाजवी होईल काय ? जेव्हां यशवंतराव होळकराला फितूर करण्यासाठीं वाटतील तीं अभिवचने गुप्त रीतीनें इंग्लिशांकडून देण्यांत आलीं, तेव्हां काशीराव होळकर हा इंदूरच्या गादीचा खरा वारस आहे, हें इंग्लिशांना माहीत नव्हतें काय ? बरे, ज्या काशीरावाबद्दल इंग्लिशांना या वेळीं अकस्मात् इतकी कळकळ वाटूं लागली, त्या काशीरावाला तरी त्यांनीं पुढें गादीवर बसवून त्याचे मुलूख त्याला परत दिले काय ? तसें कांहींच नाही ! काशीरावाची सवव ही केवळ यशवंतरावाच्या तोंडाला पानें पुसण्यापुरतीच होती. इंग्लिशांच्या पोटांतील या वेळचा खरा उद्देश हा कीं, यशवंतराव होळकराला कांहीं एक न देतां त्याचा पाडाव करून टाकावयाचा. कारण, मार्क्स वेलस्ली हे आपल्या एका पत्रामध्ये स्पष्टपणें असें लिहितात कीं:—

The enterprising spirit, military character and ambitious views of Jeswunt Rao Holkar render the reduction of his power a desirable object with reference to the complete establishment of tranquility in India.

यशवंतराव होळकर हा मोठा धाडसी, रणशूर आणि महत्त्वाकांक्षी असल्यामुळे त्याचे सामर्थ्य नष्ट करून टाकणे हें आपल्याला अत्यंत अवश्य आहे, हा इंग्लिशांच्या पोटांतील हेतु या पत्रांतील उल्लेखावरून स्पष्ट होत आहे. आणि म्हणून तदनुसार इंग्लिशांनीं शिंयाची लढाई संपल्यानंतर होळकराशीं लढाई सुरू करण्याचा निश्चय केला.

इंग्लिशांनीं एखाद्याशीं लढाई सुरू करण्याचा निश्चय केला कीं, लगेच त्याचीं गुप्त पत्रें यांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागतात ! त्याप्रमाणें यशवंतराव होळकराचींही कांहीं पत्रें इंग्लिशांच्या हातीं लागलीं. व त्यावरून यशवंतराव होळकर हा हिंदुस्था नांतील बाकीच्या कांहीं राजांना आपल्याविरुद्ध उठवीत आहे, असें लॉर्ड लेक यांना आढळून आलें. हा पत्रव्यवहार खराच असेल किंवा बनावट असेल, याच्याबद्दल कित्येकांनीं जबरदस्त शंका व्यक्त केलेली आहे. व ज. लेक यांच्या आयर्लंडमधील पूर्वीच्या वर्तणुकीवरून पाहिलें असतां हा पत्रव्यवहार बनावटच असला पाहिजे, हा संशय दृढ होण्याला पुष्कळ जागा आहे. परंतु तो खरा असेल, तर त्यावरून असें दिसतें कीं, मीरसिंग, रावसिंग, गुरुपालसिंग, बंदगासिंग, वगैरे शीख सरदार आणि गुलाम महंमद वगैरे कांहीं रोहिले सरदार, यांच्या आणि यशवंतराव होळकराच्या दरम्यान असें ठरलें होतें कीं, होळकराकडील सरदार पांडितराव यांच्या हाताखालील दहा हजार घोडेस्वार आणि वरील शीख व रोहिले सरदार यांच्या हाताखालील सहा हजार घोडेस्वार यांनीं मिळून हरिद्वारपासून तों थेट प्रयागपर्यंत गंगा आणि यमुना यांच्यामधील दुभाबाच्या प्रांतांतून इंग्लिशांना घाल-

वून लावून तो सगळा मुलूख काबीज करून घ्यावयाचा. या शीख आणि रोहिले लोकांच्या पत्रव्यवहाराशिवाय वेगम समरू हिच्या नांवाचाहि एक पत्रव्यवहार आपल्या हातीं लागला असल्याचें इंग्लिशांनीं जाहीर केलें होतें. या पत्रव्यवहारा-मध्ये वेगम समरू हिनें यशवंतराव होळकरासंबंधानें आपला स्नेहभाव व्यक्त केला होता, व त्याला यश मिळावें अशी इच्छा तिनें प्रकट केली होती. त्याचप्रमाणें तुम्ही इंग्लिशांच्या विरुद्ध जे प्रयत्न चालविले आहेत, त्या बाबतीत तुम्ही फार दक्षतेनें वागावें, असा वेगम समरू हिनें यशवंतराव होळकराला इशारा दिलेला असून या कामांत मी स्वतः तुम्हांला मदत करीन व माझ्या राज्यामध्ये जे शीख आणि जाट लोक आहेत, त्यांचीही तुम्हांला मदत होईल, असें तिनें विश्वासपूर्वक आश्वासन दिलें होतें.

अशा रीतीनें एक शीख आणि रोहिल्यांचा आणि दुसरा वेगम समरूचा, असे दोन पत्रव्यवहार इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराच्या विरुद्ध पुरावे म्हणून पुढें आणिले होते. हे पत्रव्यवहार बनावट तयार केलेले असले पाहिजेत, असा कित्येक लेखकांच्या मनांत उत्पन्न झालेला संशय पूर्वी नमूद करण्यांत आलेलाच आहे. आणि हा संशय या दोन पत्रव्यवहारांपैकीं निदान दुसऱ्या पत्रव्यवहाराच्या बाबतीत तरी खरा असल्याचें उघडकीस आलें आहे. कारण, आपण यशवंतराव होळकराला सामील झाल्याबद्दलचा कांहीं तरी पत्रव्यवहार लॉर्ड लेक यांनीं पुढें आणिलेला आहे, असें जेव्हां वेगम समरू हिला कळलें, तेव्हां तिनें ताबडतोब हा सगळा पत्रव्यवहार बनावट असल्याबद्दलची तक्रार केली. व हा बनावट पत्रव्यवहार कोणी तयार केला आहे, हें तुम्ही शोधून काढावें, अशी तिनें दिल्लीचे रेसिडेंट, कर्नल ऑक्टरलोनी, यांना विनंति केली. वेगम समरू ही मूळची शिवाच्या अंमलाखालील एक मांडलिक असून नुकतीच तिला इंग्लिशांनीं आपल्या बाजूला फितूर करून घेतली होती. व त्यामुळे तिची जीं पलटणे दक्षिणेंत शिवाच्या मदतीला गेलीं होती, तीं असईच्या लडाईंमधून शिवाचा पक्ष सोडून निघून गेली होती. ही असईच्या लडाईंतील हकीकत वाचकांना स्मरतच असेल. अशी जिची पूर्वपीठिका आहे, ती वेगम समरू इंग्लिशांच्या विरुद्ध खटपटी सुरू करून यशवंतराव होळकराशीं पत्रव्यवहार करील, हें मुळींच संभवनीय नाहीं. व हा पत्रव्यवहार कोणी तरी बनावट तयार केलेला असला पाहिजे, अशी ती खुद्द इंग्लिशांकडेच उघडपणे तक्रार करिते. यावरून हे दोन्हीहि पत्रव्यवहार बनावट तयार करून यशवंतराव होळकराच्या विरुद्ध कांहीं तरी पुरावा पुढें आणावा या उद्देशानें ही कृति इंग्लिशांकडीलच कोणी तरी बुद्धिमान् मनुष्यानें काढलेली असली पाहिजे, हें उघडपणें सिद्ध होतें.

पण जरी हे विवाक्षित पत्रव्यवहार इंग्लिशांकडील कोणी तरी कुशल कारागिरानें बनावट बनविलेले असले, तरी इंग्लिशांनीं आपल्याला दिलेल्या अभिवचनाप्रमाणें आपण त्यांच्यापाशीं मागितलेल्या वरील चार कलमी मागण्या इंग्लिश लोक देत नाहींत, आणि उलट तीं अभिवचनें टाळण्याकरितां ते आपल्याशीं लडाईं केल्याशिवाय रहात नाहींत, असें जेव्हां यशवंतराव होळकराला स्पष्टपणें दिसून आलें, तेव्हां त्यानें

आपल्या मदतीला येण्यासाठी दुसऱ्या कोणा राजांना पत्रे पाठविली नाहीत, असे मात्र मुळीच नाही. आणि त्याने अशी पत्रे कां पाठवू नयेत? इंग्लिशांनी हिंदुस्थानांतील राजांचीं राज्ये एका पाठीमागून एक आपल्या घशाखाली उतरवावी आणि हिंदुस्थानांतील राजांनीं मात्र हे दुःखाचे देखावे पहात हात जोडून स्वस्थ वसावे, अशी इंग्लिशांनीं तरी त्यांच्यावद्दल काय म्हणून अपेक्षा करावी? या राजांच्या जवळ हृदय म्हणून कांहीं पदार्थच नाही कीं काय? प्रसंग येऊन ठेपला, तेव्हां यशवंतराव होळकराने आपल्या मदतीला येण्यासाठीं हिंदुस्थानांतील अनेक राजांना जरूर पत्रे लिहिलीं. अशा प्रसंगीं हिंदुस्थानांतील राजांनीं एकमेकांना लिहिलेलीं सगळीं पत्रे जर उपलब्ध असतीं, तर स्वदेशभक्तीचे आणि स्वातंत्र्यप्रेमाचे तें एक अर्वाचीन महाभारतच झालें असतें. त्यापैकीं परशुरामपंत प्रतिनिधि यांना होळकराने लिहिलेलें एकच पत्र पुढें देण्यांत येत आहे. त्यावरून असल्या पत्रांतील विचारांचा जाज्वल्यपणा कोणाच्याहि लक्षांत येईल. यशवंतराव होळकर परशुरामभाऊंना लिहितात कीं:—

“ आजपर्यंत हिंदु राज्य सर्वत्रांनीं एकदिल राहून चालविलें. अर्लाकडे ज्याचे त्याचे दौलतींत गृहकलह होऊन राज्यास विपर्यास पडून हिंदुधर्म नाहीसा होण्यास मूळ झालें. याचे छेदन करण्यास सर्वत्र एकदिल झालें पाहिजे. तरच मूढाचे छेदन होऊन स्वधर्माचार पूर्ववत्प्रमाणे चालून हिंदूंची कायमी राहिल. इकडील क्रम जो आरंभिला आहे, हाच यावद्देह चालवावा, असें मनांत आहे. यांत परमेश्वर अनुकूल होऊन जें घडवील तें खरें. परंतु एकानेच असा प्रकार करून सर्वत्रांनीं तमासे पाहून आपापली दौलत संभाळून असावे, यांतील परिणाम कसा, हें मनीं विचारून ज्यांत हिंदुधर्माची कायमी व परिणामास नीट तें करावे. याचा विचार तुम्हांसारख्यांनीं न केला, तरी दुसरे कोण करताल? ”

पण यशवंतराव होळकर यांना हे विचार फार उशिराने सुचले. या विचारांची योग्य वेळ आधीच निघून गेलेली होती. नदींतील पाणी निघून गेल्यानंतर मग पूल बांधून त्याचा काय उपयोग? आणि रोग्याचा प्राण निघून गेल्यानंतर कोणतीहि औषधे केलीं, तरी त्यांनीं काय व्हावयाचे आहे? यशवंतराव होळकर परशुरामभाऊंना लिहितात कीं, एकानें लढाई सुरू करावी आणि बाकीच्यांनीं तमाशा पहात वसावे, हें बरें नाही. पण खुद्द यशवंतराव होळकराने काय केले? शिंदे आणि भोसले इंग्लिशांच्या विरुद्ध आपल्या मराठ्यांचा संघ तयार करून त्यांच्याशीं लढत होते, त्या वेळीं यशवंतराव होळकर त्यांचा तमाशाच पहात बसला नव्हता, तर दुसरे काय करीत होता? या वेळीं जर यशवंतराव होळकर असईच्या आणि लासवारीच्या लढाईचा तमाशा पहात तटस्थ बसला नसता, तर या वेळीं त्याच्यावर परशुरामभाऊंच्या पुढे असें तोंड वेंगाडण्याची पाळी खात्रीनें आली नसती! आणि ज्यांच्यापार्शीं यशवंतराव होळकर तोंड वेंगाडूं लागला, त्या दक्षिणेतील सरदारांची तरी स्थिति काय होती? सगळे सारखेच. उदाहरणार्थ, वाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याच्या मिषानें ज. वेलस्ली १८०३ च्या सुरवातीला जेव्हां आपल्याबरोबर मोठें सैन्य घेऊन पुण्यामध्ये शिरला, तेव्हां दक्षिणेमध्ये परशुरामभाऊ पटवर्धन इंग्लिशांकडे वळून तटस्थ राहिले; आणि १८०३ च्या उत्तर भागांत ज. वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक हे जेव्हां शिंद्यांच्या कवायती लष्कराचा निःपात करीत होते, तेव्हां यशवंतराव होळकर हे इंग्लिशांच्या फितुरीच्या बोलण्यांनीं फसून उत्तर हिंदुस्थानांत तमाशा पहात स्वस्थ

बसले ! अशानें आपल्या देशाची स्वातंत्र्ये आणि स्वराज्ये टिकत असतात काय ? परंतु आपल्या आर्य लोकांना हें पिढीजातच वळण लागून राहिलें आहे. फार काय, आपल्या वाङ्मयांतील अत्यंत श्रेष्ठ असा जो महाभारताचा ग्रंथ त्याच्याकडे आपण पाहिलें, तर त्यांतहि आपल्याला हेच दुःखदायक घडे दिसून येतात. आधीं भावा-भावांमधील लढाई ही तर महाभारतांतील मुख्य गोष्ट अतिशय वाईट आहेच. पण त्यांतहि आणखी खेददायक गोष्ट अशी कीं, भीष्म दहा दिवस लढाई करीत जिवंत होता, तोंपर्यंत मी हातांत शस्त्र धरणार नाहीं, अशी कर्णानें प्रतिज्ञा केली होती. आणि कर्णप्रभृति बहुतेक कौरव म्हणून गेल्यानंतर मग अश्वत्थाम्याला त्यांचा सूड घेण्याची स्फूर्ति उत्पन्न झाली ! असल्या मार्गांनीं शत्रूवर जय कसा मिळणार ? इ. स. १८०३ सालामध्ये आपल्या आर्यावर्तांतील सगळे भीष्म, कर्ण आणि अश्व-त्थामे एकत्र झाले असते आणि एकाच वेळीं आपल्या देशाच्या शत्रूविरुद्ध लढ-ण्याला सज्ज झाले असते, तर त्यांच्या अविभक्त पराक्रमानें काय काय चमत्कार घडवून आणले नसते ! परंतु तें सर्व जाऊन त्यांच्या पराभवांचे इतिहास लिहि-ण्याचें आणि त्यांच्यावर अश्रु टाळण्याचें दुःसह कार्य आज त्यांच्या वंशजांवर येऊन पडलें आहे !

असो. यशवंतराव होळकराच्या हातून या वेळीं अशा प्रकारची ही चूक झाली खरी. परंतु आपल्या हातून ही चूक झाली आहे, असें त्यांच्या लक्षांत आल्या-बरोबर त्याचे डोळे उघडले. व इंग्लिशांच्या लढाईला तोंड देणें हें जर अपरिहार्यच आहे, तर आतां त्या लढाईमध्ये आपल्याला यश कसें मिळेल, या गोष्टीच्या विचारा-कडे त्याचें लक्ष लागलें. त्या कामीं इतर राजाकडून मदत मिळण्याकरितां त्यानें कसे प्रयत्न सुरू केले, हें वर सांगितलेंच आहे; पण त्याशिवाय त्यानें आणखीहि एका दृष्टीनें विचार केला. दौलतराव शिंदे यांच्या सैन्याच्या असई, आरगांव, आलगाड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे लढायांतून नुकत्याच झालेल्या पराभवांचीं चित्रे यशवंतराव होळकराच्या डोळ्यांसमोर प्रत्यक्ष दिसत होती. आणि दौलतराव शिंद्याचे कवायती कंपू फ्रेंच अंमलदारांच्या हाताखालीं कवाईत शिकून उत्तम तयार झालेले असतांनाहि त्यांचा पराभव कां झाला, याचीं कारणे जेव्हां यशवंतराव होळकर आपल्या मनाशीं शोधूं लागला, तेव्हां युरोपियन अंमलदारांनीं आयल्या वेळीं दौलतराव शिंद्याशीं केलेला विश्वासघात हें ह्या सगळ्या पराभवांचें कारण आहे, ही गोष्ट यशवंतराव होळकराच्या ध्यानांत येऊन चुकली. आणि आपण इंग्लिशांशीं लढाई सुरू केली, तर आपल्या लष्करामध्येहि जे युरोपियन अंमलदार आपल्या नोकरीला येऊन राहिलेले आहेत, तेहि ऐन प्रसंगीं आपल्याला असाच दगा देतील, असा संशय त्यांच्या मनामध्ये उत्पन्न झाला. व हा संशय अस्थानीं होता असेंहि नाही. मार्किंस वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक हे दोघेहि मुत्सद्दी आपल्या शत्रूच्या पक्षामध्ये फितुरी उत्पन्न करण्याच्या कामांत फार वाकवगार होते; व त्यांनीं त्याप्रमाणें होळकरांच्या सैन्यांतील युरोपियन अंमलदारांना फोडण्याचे प्रयत्न चालूहि केलेले होते. या वेळीं होते. व गव्हर्नर जनरल, मार्किंस वेलस्ली, यांनीं जाहीर रीतीनें प्रसिद्ध केलेल्या एका जाहीरनाम्याप्रमाणें हे ऐन वेळीं आपली नोकरी सोडून इंग्लिशांकडे जाण्याच्या

विचारांत होते. व त्यांपैकी कॅप्टन टॉड याचा ज. लेक यांच्याशी कांहीं गुप्त पत्र-व्यवहारहि सुरू झालेला होता. हे लष्करी अंमलदार आयत्या वेळीं होळकराला सोडून इंग्लिशांकडे गेले असते, तर दौलतराव शिंद्यावर जो प्रसंग आला, तोच प्रसंग यशवंतराव होळकरावरहि आल्यावांचून राहिला नसता. म्हणून त्यांच्याबद्दल संशय आल्याबरोबर यशवंतराव होळकरानें त्यांना कैद केलें. आणि नंतर त्यांचा शिरच्छेद करून फितुरी लोकांना फितुरीच्या पातकाबद्दल काय शासन योग्य आहे हें सर्व लोकांना समजण्याकरितां त्यांचीं डोकीं भाल्याच्या टोंकावर खोंचून ठेवण्यांत आलीं. आणि कॅप्टन टॉड यानें लिहिलेलें जें फितुरीचें पत्र पकडण्यांत आलें होतें, तें त्याच्या डोक्याच्या खाली लावून ठेवण्यांत आलें होतें. या कृत्याबद्दल इंग्लिश इतिहासकारांनीं होळकराला नांवें ठेविलीं, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य आहे, असें नाहीं. पण या कडक शासनानें होळकराच्या छावणींत जे कोणी भावी फितुरी होते, त्यांना चांगलीच दशहत बसली. व त्यामुळे यशवंतराव होळकराला दौलतराव शिंद्यासारखें अपयश न येतां कर्नल मॉन्सनबरोबरच्या लढाईत यश आलें. आणि यशवंतराव होळकराला हें यश आलेलें पाहून आपणहि जर वेळींच अशी सावधगिरी घेतलीं असती, तर आपल्यालाहि असई वगैरे ठिकाणच्या लढायांतून अपयश आलें नसतें, असें दौलतराव शिंद्याला वाटलें असेल ! पण मागाहून सुचलेल्या शहाणपणाचा कांहीं एक उपयोग नसतो !

होळकरानें लॉर्ड लेककडे जे वकील पाठविले होते, त्यांनीं जयपूरच्या वाटे-वरील रामगड या ठिकाणीं ता. १८ मार्च १८०४ रोजीं लॉर्ड लेक यांची गांठ घेतली. व त्यांच्यापुढें आपल्या धन्याची पूर्वी सांगितलेली चार कलमी मागणी सादर केली. व त्याच्याच बरोबर होळकराचा तोंडी निरोप म्हणून त्यांनीं लॉर्ड लेक यांना असें बजाविलें कीं, ' तुम्ही होळकराशीं सल्ला कारणें हेंच श्रेयस्कर आहे कारण, होळकरानें रोहिले लोकांपाशीं व या प्रांतांतील इतर राजे लोकांपाशीं करारमदार केले असून फक्त एका जयपूरच्या राजाशिवाय बाकीचे सर्व राजे त्याच्या बाजूनें लढण्याला तयार झाले आहेत. त्याचप्रमाणें खुद्द शिंदेहि आमच्या बाजूनें लढण्याला तयार होईल, असा संभव आहे. तसेंच होळकराच्या हाताखालीं ४० हजार रोहिले तयार असून होळकराचे दीड लाख घोडेस्वार आज वाटेल त्या ठिकाणीं हल्ला करून जाण्याला सिद्ध आहेत. शिवाय यशवंतराव होळकर याला कशाचीही पर्वा नाहीं आपला देश आणि आपली दौलत या सगळ्याबद्दलची भिस्त त्यानें आपल्या घोड्याच्या एका खोगिरावर ठेविली आहे. तो आपल्या घोड्याचा लगाम ज्या दिशेकडे खेचील, तिकडे त्याच्या सगळ्या दीड लाख घोडेस्वारांची धाड जाऊन पडेल, आणि त्या योगानें तो सर्व मुलूख पादाक्रांत करून टाकील " होळकराच्या वकिलांनीं अशा अर्थाचा हा जो निरोप लॉर्ड लेक यांना कळविला, त्यांत यशवंतराव होळकराचा वाणेदारपणा स्पष्ट दिसून येत आहे. व या निरोपामध्ये त्याच्या वकिलांनीं जीं विधानें केलीं होतीं, तीं यशवंतराव होळकरानें कर्नल मॉन्सनच्या बाबतींत लवकरच खरीहि करून दाखविलीं. होळकरापाशां लाख दीड लाख घोडा या वेळीं खरोखरच जग्यत तयार होता. व मराठ्यांची गनिमी काव्यानें लढण्याची इतिहासप्रसिद्ध पद्धतीहि यशवंतराव होळकरानें अद्यापि सोडलेली नव्हती. नुसत्या घोडेस्वारांचें गनिमी पेशानें लुटाळूट करणारें सैन्य असलें.

म्हणजे तें शत्रूंचें नुकसान वाटेल तेव्हां करूं शकतें. परंतु त्याच्यावर हल्ला करण्याकरितां कोणी शत्रु येतो असें दिसल्याबरोबर हे घोडेस्वार चार चोहोंकडे पसार होऊन शत्रूचा हल्ला निष्फळ करितात, आणि फिरून शत्रूवर हल्ला चढविण्याकरितां दुसरीकडेच कोठें तरी एकत्र होऊन तयारी करितात. घोडेस्वारांच्या सैन्याच्या या सुटसुटीतपणापासून आणि चपळपणापासून मराठ्यांना जो फायदा झाला, तो त्यांच्या पायदळ पलटणी आणि त्यांचे तोफखाने यांच्यापासून त्यांना कधीही झाला नाही. महादजी शिंदे आणि दौलतराव शिंदे यांनी पुष्कळ युरोपियन ऑफिसर नेमून त्यांच्या हाताखाली आपल्या पायदळ पलटणी आणि आपले तोफखाने तयार करविले होते. व या युरोपियन पद्धतीच्या नादीं लागल्यामुळेच शिंद्याला अखेरीस फसावे लागले. परंतु यशवंतराव होळकर यांची सारी भिस्त आपल्या गनिमी काव्याच्या दीड लाख घोडेस्वारांवरच होती. आणि त्याने कवायती कंभू आणि तोफखाने यांच्यावर कधीच फारशी भिस्त ठेविली नव्हती. शिंद्यांच्यासारखे नेटिव्ह राजे युरोपियन धर्तांवर आपली पायदळ पलटणे तयार करूं लागले आहेत, हें पाहून ज. वेलस्ली यांच्यासारख्या इंग्लिश सेनापतींना एक प्रकारानें बरें वाटत असे. कारण, पायदळ आणि तोफखाना यांच्या योगानें मराठ्यांच्या फौजेमध्ये एक प्रकारचा अवजडपणा येऊं लागला होता. व त्यामुळे आज येथे तर उद्यां तेथे ही जी मराठ्यांची धावत्या लढाईची पद्धत ती नामशेष होऊं लागली होती. या बदलत चाललेल्या लष्करी परिस्थितीसंबंधानें ज. वेलस्ली यांनीं व्यक्त केलेले पुढील उद्गार विचार करण्यासारखे आहेत. ते म्हणतात कीं:—

“ The military spirit of the Marathas has been destroyed by their establishment of infantry and artillery; at all events it is certain that those establishments, however formidable, afford us a good object of attack in a war with the Marathas and that the destruction of them contributes to the success of the contest.”

“ If there were no infantry in a Maratha army, their cavalry would commence those predatory operations for which they were formerly so famous. ”

“ On this ground, therefore, I think that they should be encouraged to have infantry rather than otherwise. ”

वरील उताऱ्यांत ज. वेलस्ली हे स्पष्टपणें असें म्हणत आहेत कीं, मराठ्यांच्या सैन्यांत जर पायदळ नसेल आणि नुसते घोडेस्वारच असतील, तर आम्ही त्यांचा केव्हांच पराभव करूं शकणार नाही. कारण, आम्ही त्या घोडेस्वारांचा पराभव करावयाला एके ठिकाणीं जावें, तों ते तेथून निघून दुसरीकडेच लुटालूट करण्यासाठीं निघून चालते होतात. तेव्हां अशा सैन्याचा पराभव करावयाचा तरी कसा ? म्हणून असल्या लुटारू आणि गनिमी काव्यानें लढणाऱ्या घोडेस्वारांच्या ऐवजीं मराठ्यांनीं पायदळ पलटणी उभाराव्या आणि त्या कामीं आपण त्यांना प्रोत्साहन द्यावें, यांतच आपलें हित आहे

परंतु ज. वेलस्ली यांच्या मताच्या अगदीं विरुद्ध यशवंतराव होळकराचें वर्तन होतें. त्याच्या लष्करांत पायदळ कमी असून बहुतेक सगळा भरणा घोडेस्वारांचाच होता. आणि त्यामुळेच त्याच्या बहुतेक लढायांतून त्याला यश आलें.

यशवंतराव होळकर यांच्याशी लढाई सुरु करावी, किंवा न करावी, याच्याबद्दल आणि लॉर्ड लेक मॉर्क्स वेलस्ली यांच्या दरम्यान बरेच दिवसपर्यंत पत्रव्यवहार चालला होता. परंतु अखेरीस होळकराच्या विरुद्ध लढाई पुकारण्याचा वेत मुकर झाला. व त्याप्रमाणे मॉर्क्स वेलस्ली यांच्याकडून निरनिराळ्या ठिकाणच्या सैन्यांना हुकूम सुटले. नर्मदेच्या दक्षिणेला ज. वेलस्ली यांचे सैन्य होते. त्या सैन्याने होळकराचा दक्षिणेकडील चांदोरचा किल्ला व इतर मुख्य हस्तगत करून घ्यावा, असे फर्माविण्यांत आले. त्याचप्रमाणे शिंद्याच्या विरुद्ध जेव्हां पूर्वी लढाई सुरु करण्यांत आली, त्या वेळी त्याला चोहोंकडून शह देण्याकरितां कर्नल मरे यांचे सैन्य गुजराथेमध्ये पाठविण्यांत आले होते; तेथून त्या सैन्याने पश्चिमेकडून होळकराच्या ताब्यांतील माळव्याच्या मुलखावर चाल करून इंदूर वगैरे होळकराचीं मुख्य मुख्य शहरे काबीज करावी, असे ठरले. आणि उत्तरेकडून होळकराच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचे काम खुद्द लॉर्ड लेक यांनी आपल्या अंगावर घेतले. दक्षिण, पश्चिम आणि उत्तर, अशा या तीन दिशांची अशा रीतीने व्यवस्था लावण्यांत आली. परंतु पूर्वेकडची चौथी बाजू मोकळी राहिली होती. व त्या बाजूकडून होळकराला कोंडण्याकरितां इंग्लिशांना आणखी कोणी तरा एखादे सैन्य पाहिजे होते. ते सैन्य त्यांनी कोणते गाठले? या प्रसंगी आपल्या सैन्याने इंग्लिशांना मदत करणारा कोण दोस्त त्यांना मिळाला? या दोस्त राजाचे नांव वाचकांना कळले, तर ते चकित होऊन जातील! आणि हिंदुस्थानच्या राजकारणामध्ये नरडीचा घोट घेणाऱ्या शत्रुत्वाचे, गळ्यांत मिठ्या मारणाऱ्या मित्रत्वामध्ये, एकाएकी रूपांतर होते तरी कसे, याच्याबद्दल त्यांना आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाही! हा इंग्लिशांचा दोस्त दुसरा तिसरा कोणी नसून जो थोडे दिवसांपूर्वी इंग्लिशांशी लढत होता, तो दौलतराव शिंदेच हा दोस्त होता! दौलतराव शिंद्यांनी इंग्लिशांना मदत करण्याच्या कामावर आपले सरदार बापूसाहेब शिंदे आणि जीन बॅप्टिस्ट फिलोज यांची नेमणूक केली होती. व त्यांपैकी बॅप्टिस्ट फिलोज यांनी अष्ट्रे, सिहोर, भिलसा, वगैरे माळव्यांतील होळकराच्या ताब्यांतील कांहीं मुख्य जिकून घेतले.

हे जे दोन सरदार शिंद्याने इंग्लिशांच्या मदतीला दिले होते, त्या दोघांच्या दोन हकीकती होत्या. जीन बॅप्टिस्ट फिलोज याला जरी होळकराच्या विरुद्ध म्हणून पाठविण्यांत आलेले होते, तरी त्याच्यावर दौलतराव शिंद्याचा फारच थोडा विश्वास होता. आपल्या हाताखालील बाकीचे युरोपियन लष्करी ऑफिसर इंग्लिशांना फितूर होऊन ज्याप्रमाणे आयत्या वेळी आपल्याला सोडून गेले, त्याचप्रमाणे हाहि आपल्याशी विश्वासघात करील, अशी शिंद्याला भीति होती. आणि असल्या विश्वासघाताबद्दल यशवंतराव होळकराने आपल्या हाताखालील फितुरी लोकांना जसे शासन केले, तसे परिणामकारक शासन करण्याचे कार्य जरी दौलतराव शिंद्याच्या हातून घडू शकले नाही, तरी त्याने फिलोजला कांहीं दिवसपर्यंत तुळंगामध्ये कोंडून ठेविले

होतें. आतां आपण बापूजी शिंदे यांच्याकडे वळून त्यांची हकीकत पाहूं लागलों, तर बापूजी शिंदे हे मात्र मनापासून इंग्लिशांच्या वाजूनें कितपत लढत होते, याच्याबद्दल शंकाच आहे. इतकेंच नव्हें, तर पुढें क. मॉन्सन याचा एके ठिकाणीं जेव्हां होळकराकडून सपशेल पराभव करण्यांत आला, त्या वेळीं बापूजी शिंदे यांनीं दिलेला सल्ला कांहीं अंशीं त्या पराभवाला कारणीभूत झाला, असा इंग्लिश इतिहासकारांचा एक आक्षेप आहे. व त्यावरून बापूजी शिंदे हे जरी इंग्लिशांच्या वाजूला साहाय्य करण्याकरितां आलेले होते, तरी त्यांच्या मनाचा खरा ओढा होळकराकडेच होता, असा त्यांच्याबद्दल इंग्लिशांचा संशय होता. आणि बापूजी शिंद्यांचा ओढा होळकराकडे असणें हेंच साहजिक होते. त्यांचा ओढा होळकराकडे नसेल, तर तो काय इंग्लिशांकडे असेल ?

पण मुख्य प्रश्न बापूजी शिंद्याबद्दल नसून दौलतराव शिंद्याबद्दलचा आहे. १८०३ च्या डिसेंबर महिन्यापर्यंत जे दौलतराव शिंदे इंग्लिशांशीं लढत होते, त्यांनीं १८०४ च्या फेब्रुवारी महिन्यामध्ये आपलीं सैन्ये होळकराच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां पाठवावीं, हें संभवलें तरी कसें ? आणि ही गोष्ट अशक्यतेच्या कोटींतून शक्यतेच्या कोटीमध्ये आली तरी कशी ? शत्रुत्वाच्या तरवारीमध्ये तिखटपणा म्हणून कांहीं पदार्थ नसतोच कीं काय ? आणि वैरभाव म्हणजे जर इतकी मिळामिळीत आणि गुळचट गोष्ट असेल, तर त्यासाठीं इतक्या लढाया तरी कशाला लढविल्या गेल्या ? इतक्या रक्ताच्या नद्या तरी कशाला वाहविल्या ? आणि इतक्या गरीब शिपायांच्या प्राणांच्या आहुति तरी कशाला दिल्या ? मानवी-स्वभावाच्या आणि कल्पनेच्या पलीकडची ही गोष्ट आहे. परंतु या दुर्दैवी जगामध्ये असे कांहीं दुर्घट योगायाग येतात कीं, त्यांच्या पुढें मनुष्यांच्या स्वभावांनाहि बदलावें लागतें; आणि मनुष्यांच्या कल्पनांनाहि थक्क होऊन बसावें लागतें ! दौलतराव शिंदे इंग्लिशांच्या लढाईच्या पेचांतून सुटले नाहींत, तोंच त्यांना इंग्लिशांनीं आपल्या तहाच्या पेचामध्ये अडकवून धरिलें. त्या तहांतील सगळींच कलमें दौलतराव शिंद्याला मनापासून मान्य झालेलीं होतीं, असें मुळींच नव्हतें. गोहद व ग्वाल्लेरचा किल्ला आपल्याला मिळावा, असें शिंद्यांचें म्हणणें होतें. पण मार्क्सिस वेलस्ली ती गोष्ट मान्य करीनात. बरें, त्याकरितां तह मोडून फिरून इंग्लिशांशीं लढाई करावी, तर तितकी ताकद दौलतराव शिंद्याच्या सैन्यामध्ये इतक्या पराभवांनंतर आतां उरलेली नव्हती. आणि शिवाय फिरून लढाई सुरू करावी, तर त्यांत देखील शिंद्यांना फितुरीची भीति होतीच. आतांपर्यंत झालेल्या लढायांतून शिंद्यांचे इमानी नोकर तेवढे मरून गेलेले होते. पण शिंद्यांच्या भोंवतीं गराडा घालून बसलेले फितुरी लोक बहुतेक सगळे अजून जिवंतच होते. कारण, त्यांना जर फितुरीपासूनच मुवलक पैसा मिळतो, तर ते लढाईत मरावयाला जाणार कशाला ? शिंद्यांच्या सुभोंवतालच्या फितुरी लोकांपैकीं जीन बॅण्टिस्ट फिलोज यांची हकीकत वर सांगि-

तलीच आहे. पण त्याच्याशिवायहि शिंद्यांच्या दरबारांत बाकीच्या फितुरी लोकांचा किती वुजवुजाट झालेला होता, याची कांहींशी कल्पना ता. २६ फेब्रुवारी १८०४ रोजी ज. वेलस्ली यांनी मेजर शॉ यांना लिहिलेल्या एका पत्रांतील पुढील वाक्यावरून येण्यासारखी आहे:—

Even if Scindhia should not come into the defensive alliance, we have got such a hold in his Durbar, that if ever he goes to war with Company, one half of his chiefs and of his army will be on our side.

या वाक्यामध्ये ज. वेलस्ली हे असे म्हणतात की, शिंद्याने आमच्याशी तह न करता तो कंपनी सरकारपाशी लढाई पुकारण्याला तयार झाला, तरी त्याची आम्हांला पर्वा नाही. कारण, त्याने लढाई पुकारली, तर त्याच्या दरबारावर आतां आमचा इतका शह बसलेला आहे की, त्याच्या सरदारांपैकीं निम्मे सरदार आणि त्याच्या सैन्यापैकीं निम्मे सैन्य आमच्या बाजूने लढेल ! इतके फितुरी लोक ज्याच्या दरबारा-मध्ये भरलेले होते, तो विचारा दौलतराव शिंदे इंग्लिशांच्या विरुद्ध फिरून लढाई कोणाच्या जोरावर करणार ? तेव्हां अशा स्थितीत तहाशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. आणि त्या तहाच्या अटींमध्ये एकमेकांना मदत करण्याची अट असल्यामुळे शिंद्याने इंग्लिशांना मदत करण्याचे नाकारणे शक्य नव्हते.

शिवाय मार्किस वेलस्ली यांनी या प्रसंगी आणखीहि एक नवीन युक्ति भोळ्या लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकण्याकरितां काढली होती. ती अशी: यशवंतराव होळकर हा होळकराच्या गादीचा खरा मालक नव्हता, या गोष्टीचा उल्लेख पूर्वी करण्यांत आलेलाच आहे. इंदूरच्या गादीचा खरा मालक तुकोजीराव होळकर हा मरण पावल्यानंतर त्याचा औरस पुत्र जो काशीराव होळकर त्याच्या मालकीचा होळकराचा मुख्य दासीपुत्र यशवंतराव होळकर याला कसा घेऊं यावयाचा ? असे करणे हा अन्याय आहे ! तेव्हां निःस्पृह, निर्लोभी आणि निराकांक्ष, असे जे महान विरक्त मार्किस वेलस्ली त्यांनी पहिल्यानें अशी तोड काढिली की, हा मुख्य यशवंतराव होळकराला पचू यावयाचा नाही; आणि म्हणून तो त्याच्यापासून लढाई करून जिंकून घेतला पाहिजे. पण तो लढाईत जिंकून घेतला, तरी आपण इंग्लिशांनी त्या दुसऱ्याच्या मुखाला स्पर्श करावयाचा नाही ! तर तो परस्पर पेशवे, निजाम, शिंदे इत्यादि अधार्मिक आणि अपापभीरु अशा लोकांना वांटून घ्यावयाचा ! हें मार्किस वेलस्ली यांनी या वेळीं केलेलें ढोंग पुढील इंग्रजी मजकूरावरून कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. तो मजकूर येणेंप्रमाणें:—

It was not the Governor-General's intention, in the event of the reduction of Holkar's power, to take any share of the possessions of the Holkar family for the Company. Chandore and

its dependencies will probably be given to the Peishwa; and the other possessions of Holkar, situated to the south of the Godavary, to the Subedar of the Deccan; all the remainder of the possessions of Holkar will accrue to Scindhia, provided he shall exert himself in the reduction of Jeswant Rao Holkar.

होळकराचा मुख्य स्वतः न घेतां पेशवे, निजाम, शिंदे, वगैरे लोकांना वांटून टाकावयाचा, हा इंग्रजी उद्देश शेवटास गेला असता, तर तो स्तुत्य होता, यांत शंका नाही. पण अशा रीतीने होळकराचा हा मुख्य कोणाला तरी वांटून टाकून परस्पर हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र ठेवून आपले स्वतःचे औदार्य दाखविण्याची ही जी मार्क्स वेलस्ली यांनी अजब इंग्रजी युक्ति काढली होती, त्यामध्ये काशीराव होळकराची वाट काय ? ज्या काशीराव होळकराच्या हक्कावद्दल आणि न्यायावद्दल इंग्लिशांना इतके दिवस इतकी तळमळ लागून राहिलेली होती, त्याच्या त्या हक्कांचा आणि न्यायांचा पुढे इंग्लिशांना एकाएकी विसरच पडला की काय ? आणि अखेरीस नाग्याला नागवून तुक्याला उजविणे हाच इंग्लिशांच्या दृष्टीने न्याय ठरला की काय ? पण ज्यांना हा होळकराचा मुख्य वांटून घ्यावयाचा म्हणून इंग्लिश मुत्सद्दी या वेळी बोलत होते, त्यांना तरी तो इंग्लिशांनी फार दिवस पचू दिला असता, असे मुळीच नाही. दुसऱ्याचे एक तोंड मध्ये घालून त्याच्या पोटांतून अखेरीस तो मुख्य आपल्याच घशांत आणण्याची ही एक इंग्रजी निःस्पृहपणाची युक्ति होती. अशीच युक्ति इंग्लिशांनी टिपू सुलतानाचे राज्य खाण्याचे वेळीही उपयोगामध्ये आणिलेली होती. टिपूच्या राज्यांतला कांहीं भाग प्रथमतः निजामाला देण्यांत आला होता; आणि नंतर आपल्या सरंजामी फौजेच्या खर्चाकरितां म्हणून तोच प्रांत इंग्लिशांनी निजामापासून उपटला !

शिवाय, या बाबतींत शिंद्याला होळकरांचा कांहीं मुख्य देण्याची लालूच दाखविण्यामध्ये आणखीहि एक अंतःस्थ इंग्रजी हेतु होताच. All the remainder of the possessions of Holkar will accrue to Scindhia, provided he shall exert himself in the reduction of Jeswant Rao Holkar. या वर दिलेल्या उताऱ्यांतील वाक्यावरून हे स्पष्ट होत आहे की, यशवंतराव होळकराला जमीनदोस्त करण्याचे कामी शिंदे झटून मेहनत करतील, तरच त्यांना हा होळकराच्या मुलखांतील लांचाचा तुकडा प्राप्त व्हावयाचा होता. इंग्लिशांचा जरी असा हेतु असला, तरी दौलतराव शिंदे हे या लांचाच्या तुकड्याच्या लालसेने होळकरावर हज्रा करण्याला उद्युक्त झाले, असे नसून वर सांगितलेल्या कारणांमुळे तसे करण्यावांचून त्यांना गत्यंतरच नव्हते. परंतु कांहीं असले, तरी एका इंडियन राजाने दुसऱ्या इंडियन राजावर उठावयाचे आणि त्यांत इंग्रजासारख्या तिसऱ्या लोकांचा फायदा करून घ्यावयाचा, ही एक मोठी वाईट पद्धत पूर्वापासून आपल्या इतिहासा-

मध्ये पडून गेली आहे. टिपू सुलतानाच्या वेळींही असेंच झालें. पेशव्यांनीं पाहिजे तर टिपू सुलतानाच्या विरुद्ध लढावयाचें होते. परंतु टिपू सुलतानाच्या विरुद्ध त्यांनीं इंग्लिशांना काय म्हणून मदत करावी ? परंतु या सगळ्या पूर्वीच्या राजकीय पातकांचे परिणाम अजूनपर्यंतहि भोगावयाचे सरत नाहींत.

असो; येथपर्यंत वर सांगितल्याप्रमाणें यशवंतराव होळकराला दक्षिण, पश्चिम, उत्तर आणि पूर्व, अशा चारही दिशांनीं कोंडण्याचा इंग्रजांकडून कसा प्रयत्न करण्यांत आला होता, हें वर्णन करण्यांत आलें. इंग्रजी फौजेची हल्ला करण्याची पद्धत कशी असते, हें पहाण्याच्या दृष्टीनें आपण जर इंग्रजांच्या निरनिराळ्या मोहिमांचें परीक्षण करूं लागलों, तर आपल्याला असें दिसून येतें कीं, ते आपली सगळी फौज एका ठिकाणीं कधी जमा करीत नाहींत; तर निरनिराळ्या ठिकाणीं मान्याच्या जागा पाहून आपली निरनिराळी सैन्ये ते ठेवितात; आणि चोहोंकडून शत्रूवर मारा सुरू करितात; आणि त्यामुळे शत्रु स्वाभाविकपणेंच गोंधळून जातो. व शत्रूचें कोठें किती सैन्य आहे, व त्या मानानें आपल्या सैन्याचे आपण कसे विभाग केले पाहिजेत, हें समजणें शक्य न झाल्यानें त्याची फारच त्रेधा होते. असईच्या लढाईच्या वेळीं शिंदे आणि भोसले या दोघांच्या हाताखाली मिळून अर्धा पाऊण लाख सैन्य होतें. पण ते सगळे एका ठिकाणीं जमा झालेले असल्यामुळे त्याचा व्हावा तसा उपयोग झाला नाहीं. याच सैन्याचे त्यांनीं दोन चार विभाग करून निरनिराळ्या बाजूंनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं इंग्रजांवर हल्ले केले असते, तर त्याचा खात्रीनें जास्त चांगला परिणाम झाला असता. परंतु हें शक्य होण्याला निरनिराळ्या सैन्यांच्या विभागांवर ज्यांची स्वतंत्रपणें नेमणूक करितां येईल असे बुद्धिमान सेनापति पाहिजेत. परंतु आपल्या जुन्या लष्करी पद्धतीमध्ये जेथें एक मुख्य सेनापतिहि चांगला मिळण्याची मारामार, तेथें अनेक कुशल सेनापति कोटून मिळणार ? बुद्धिवळाच्या डावामध्ये दोन्ही बाजूला ज्याची त्याची प्यादी सरळ रेषेमध्ये मांडून झाल्यानंतर ज्याप्रमाणें चारपांच मोहरीं निरनिराळ्या बाजूनें पुढें टाकण्यांत येतात, त्याप्रमाणें लढाईच्या सुरवातीला सैन्याचे चारपांच निरनिराळे विभाग करून निरनिराळ्या बाजूंनीं शत्रूवर चालून जाणें जरूरीचें असतें. सगळ्यांनीं एका ठिकाणीं कोंडून घेण्यांत आणि एकत्र पराभव पावण्यांत कांहीं हांशिल नसतें. निरनिराळे विभाग केल्यानें सैन्याला कूच करून जाण्याला वाटेंत गर्दी होत नाहीं; निरनिराळ्या ठिकाणाहून गेल्यामुळे घास, दाणा, वैरण, पाणी, यांचा पुरवठा होऊं शकतो; आणि यदाकदाचित् एखाद्या तुकडीचा पराभव झाला, तरी दुसऱ्या तुकड्यांना फिरून दुसरा प्रयत्न करण्याला अवकाश शिल्लक रहातो.

हें धोरण इतर कोणी मराठे सरदारांनीं फारसें उपयोगांत आणिलें नव्हतें. तरी पण यशवंतराव होळकर हा युद्धकलेंतील एक कुशल सेनापति असल्यामुळे त्यानें या पद्धतीचा या वेळीं फायदा करून घेतला. अमीरखान या नांवाचा त्याच्याजवळ

एक शूर आणि धाडसी असा पठाण सरदार होता. या सरदाराने आपल्या हाताखाली कांहीं फौज घेऊन इंग्रजांच्या ताब्यांतील वुंदेलखंडामध्ये प्रवेश केला. व तिकडे त्याने पुष्कळ ठिकाणी लूटफाट आणि जाळपोळ करून इंग्लिशांना बराच त्रास दिला. अशा रीतीने एका वाजूने वुंदेलखंडामध्ये अमीरखान इंग्लिशांना सतावून सोडीत असतां खुद्द यशवंतराव होळकर हा जयपूरच्या रोखाने चाल करून निघाला होता यशवंतराव होळकराने लडाईपूर्वीच्या वाटाघाटीमध्ये लॉर्ड लेक यांना एका पत्राच्या द्वारे असे बजाविले होते की, “ माझे म्हणणे तुम्हीं मान्य केले नाही, तर शेंकडो कोसांचे मुख्य मी लुटून उद्ध्वस्त करून टाकीन. आणि मी लडाई सुरू केली असतां, ज. लेकसाहेब, तुम्हांला श्वासोच्छ्वास करण्यालाहि मी सवड सांपडू देणार नाही. माझ्या सैन्यांत लाखो लोक भरलेले आहेत. ते तुमच्या मुलखावर एखाद्या समुद्राप्रमाणे चोहोंकडे पसरतील. आणि त्याच्या योगाने तुमच्या लोकांना मी ‘ त्राहि भगवान् ’ असे करून सोडीन ! याचा तुम्हीं लडाई सुरू करण्याच्या-पूर्वी नीट विचार करा. ” यशवंतराव होळकराने या पत्राच्या द्वाराने लॉर्ड लेक यांना जी धमकी दिली होती, ती त्याने आपल्या पुढील युद्धचातुर्याने खरोखरच खरी करून दाखविली. जयपूरकडील रजपुतांचा मुख्य हा पूर्वी शिवाच्या ताब्यांत होता. त्यामुळे शिंदे आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान लडाई चालू असतांना जेव्हां होळकर शिवाच्या ताब्यांतील या रजपूत लोकांच्या संस्थानांवर हल्ले करित होता, तेव्हां होळकर अप्रत्यक्ष रीतीने शिवाच्या मुलखावर हल्ले करून पर्यायाने आपल्यालाच मदत करित आहे, असे इंग्लिशांना वाटत होते. व म्हणून ते त्या गोष्टीकडे कानाडोळा करित होते. परंतु पुढे शिंदे आणि इंग्लिश यांच्यामध्ये तह होऊन त्या तहाने तो जयपूरच्या आसपासचा रजपुतांचा मुख्य जेव्हां इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला, तेव्हां इतउत्तर तेथील होळकराच्या हल्ल्यांकडे इंग्लिशांनी कानाडोळा करणे अशक्य झाले. व होळकराच्या विरुद्ध इंग्लिशांना कांहीं तरी तजवीज करणे भाग झाले. व त्यासाठी आपल्या हाताखाली कांहीं सैन्य घेऊन लॉर्ड लेक जयपूरकडे दरकूच दरमजल येत चालले होते सिकंदरा, वियाणा, हिंदोन, रामगड, वालाहिरा, क्तोली, वगैरे जयपूरच्या वाटेकडील निरानिराळ्या ठिकाणी मुकाम करित करित ज. लेक यांचे लष्कर ता. १७ एप्रिल १८०४ रोजी देवसरच्या मुकामावर येऊन पोहोचले. येथून पुढे ज. लेक यांनी आपल्या सैन्यांतून दोन तुकड्या निराळ्या काढून होळकराच्या विरुद्ध पाठविल्या. त्यांपैकी पहिली तुकडी लेफ्टनंट कर्नल मॉन्सन यांच्या हाताखाली होती व दुसरी लेफ्टनंट कर्नल डॅन यांच्या हुकमतीखाली होती. पहिली तुकडी ता. १८ एप्रिल १८०४ रोजी देवसर येथून जयपूरकडे जाण्याकरितां निघाली. व दुसरी तुकडी ता. १० मे १८०४ रोजी नरगडच्या मुकामाहून टोकरामपुरा या शहराकडे पाठविण्यांत आली. टोकरामपुरा हे शहर मूळचे जयपूरच्या राजांच्या मालकीचेच होते. परंतु १७९१ पासून ते तुकोजीराव होळकराच्या

ताब्यांत आलेले होते. ते शहर या वेळीं यशवंतराव होळकराच्या हातांत असल्यामुळे तेथून आसपासच्या रजपुतांच्या मुलखांत आणि खुद्द जयपूरावरहि स्वाच्या करण्याला यशवंतराव होळकराला फार सोईचें पडत होतें. म्हणून हें ठिकाण होळकराच्या ताब्यांतून घ्यावें या हेतूनें क. डॅन याची तिकडे खानगी करण्यांत आलेली होती. त्याप्रमाणें क. डॅन यानें ता. १५ मे १८०४ रोजीं टोंकरामपुऱ्याच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो किल्ला व शहर हस्तगत केलें. अशा रीतीनें त्या मुलखांत टोंकरामपुरा हें जें होळकराचें एकच मालकीचें ठिकाण होतें, तें त्याच्या ताब्यांतून गेलें. व उत्तरेकडे जयपूरच्या बाजूला क. मॉन्सन याच्या हाताखालचें सैन्य असल्यामुळे तिकडेही होळकराला हल्ले करितां येईनात. त्यामुळे तो टोंकरामपुरा शहराच्या दक्षिणेकडे वळून तेथून चंवळा नदी उतरून तेथून खालीं दक्षिणेकडे वळला. तरी पण त्यामुळे तो इंग्लिश सैन्याच्या कचाटींतून सुटला असें झालें नाहीं. कारण, उत्तरेकडून क. मॉन्सन याचें सैन्य त्याच्या पाठीमागून येत होतें. व दक्षिणेकडून गुजराथेमधून क. मरे याचें सैन्य इंदुरावर चाल करून येत होतें. आणि या दोन सैन्यांच्या कोंडमाऱ्यामध्ये होळकराचें सैन्य सांपडलेलें होतें. तरी पण होळकराच्या अलोट धैर्याला आपल्या कोंडमाऱ्यामध्ये कोंडून ठेवण्याला कोणीहि शत्रु समर्थ नव्हता. तें त्याचें धैर्य पूर्णपणें भोकळें होतें. आणि त्यामुळेच तें क. मॉन्सनच्या हाताखालील सैन्याचा अतिशय विलक्षण रीतीनें धुव्वा उडवून देण्याला समर्थ झालें.

आपल्या सैन्यापैकी ज्या दोन तुकड्या क. मॉन्सन आणि क. डॅन यांच्या हाताखालीं देऊन होळकराच्या विरुद्ध पाठविण्यांत आलेल्या होत्या, तेवढ्या उत्तरच्या बाजूनें होळकराला ताब्यांत ठेवण्याला आणि रोखून धरण्याला पुरेशा आहेत, असें वाटून पावसाळा जवळ आलेला असल्यामुळे ज. लेक हे आपल्या हाताखालचें बाकीचें सैन्य घेऊन आग्याच्या छावणीवर मुक्कामाला गेले. याप्रमाणें हें ज. लेक यांच्या हाताखालचें एक मोठें सैन्य दूर निघून गेल्यामुळे व तें पावसाळ्याचे चार महिने तरी निदान परत येणें शक्य नसल्यामुळे त्या बाजूची यशवंतराव होळकराची एक मोठी भीति नाहींशी झाली. त्याचप्रमाणें गुजराथेतून जरी क. मरे याचें सैन्य इंदुरावर चाल करून यावयाचें होतें, तरी तें अद्यापि बरेच दूर होतें. त्यामुळे पिछाडीकडून त्या सैन्याचीहि त्याला फारशी मोठी भीति होती, असें नाहीं. अशा स्थितींत क. मॉन्सन याच्या हाताखालीं जें सैन्य होतें, त्याचा आतां आपण चांगला समाचार घेऊं आणि मराठ्यांचा गनिमी कावा कसा असतो, याचा हात आपण इंग्लिशांना आतां विनधोकपणानें दाखवूं, अशी महत्त्वाकांक्षा होळकराच्या मनांत या परिस्थितीमुळे या वेळीं साहजिकपणेंच उत्पन्न झाली. या वेळीं क. मॉन्सन याच्या हाताखालीं १२ व्या रेजिमेंटपैकीं दोन पलटणी आणि दुसऱ्या रेजिमेंटपैकीं दुसरी पलटण इतकें पायदळ असून शिवाय तोफखाना आणि घोडेस्वार यांच्याहि कांहीं पलटणी होत्या,

तसेंच दौलतराव शिंदानें होळकराच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्यासाठीं म्हणून आपले सरदार बापूजी शिंदे यांच्या हाताखालीं जे घोडेस्वार पाठविले होते, त्या घोडेस्वारांचाहि एक रिसाला क. मॉन्सन याच्या सैन्याबरोबर होता. त्याचप्रमाणें क. डॉन याच्या हाताखालीं ७ पायदळ कंपन्या व एक घोडेस्वारांची पलटण आणि तोफखाना इतकें सैन्य होतें. यांपैकी क. डॉन यानें क. मॉन्सन यांच्या सैन्याला जाऊन मिळावें आणि हें सगळें संयुक्त सैन्य घेऊन क. मॉन्सन यानें कोटा येथें राहून तेथून जयपूरच्या आसपासच्या सर्व मुलखाचें संरक्षण करावें, असा ज. लेक यांचा क. मॉन्सन याला हुकूम होता. परंतु त्याप्रमाणें तो वागला नाहीं. त्याला असें वाटलें कीं, होळकराचा पाठलाग करीत आपण माळव्यांत खालीं उतरलों, तर होळकरावर आपल्याला जास्त चांगली जरब बसवितां येईल. आणि त्यामुळें तो अखेरीस आपल्या सगळ्या सैन्यासह गोत्यांत पडला. यशवंतराव होळकरापाशीं पैसा नाहीं व त्याच्याजवळ शिपाई लोकांही पुरेसे नाहींत, अशा बातम्या इंग्लिश सेनापतींच्या कानावर आलेल्या होत्या. त्याच्या सैन्यांत फार दुर्दशा झालेली आहे आणि तेथें सगळी अव्यवस्था आहे, शिपाई लोकांना देण्याला होळकराजवळ पुरेसे पैसे नाहींत, तेव्हां तो सैन्याची जमवाजमव करून आपल्यावर उलट हल्ला करण्याला कोठून समर्थ होणार, अशाही भ्रमामध्ये इंग्लिश सेनापति होते. शिवाय यशवंतराव होळकराच्या सैन्यातील शिपायांना लांच देऊन त्यांना फोडण्याचें कामहि इंग्लिशांकडून चाललेलेंच होतें. विलायतेंतील कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या सीक्रेट कमिटीला गव्हर्नर जनरलनें ता. २४ मार्च १८०५ रोजीं जो एक खलिता पाठविला, त्यामध्ये शिंदे आणि होळकर यांच्या लष्करातील लोकांना फोडण्याविषयीं गुजराथच्या सैन्यावरील मुख्य क. भरे आणि गव्हर्नरजनरल मार्क्स वेलस्ली यांच्या दरम्यान जीं कांहीं प्रश्नोत्तरे चाललेलीं होती, त्यांच्याबद्दलचा ढळढळीत उल्लेख पुढील उताऱ्यामध्ये आढळून येतो. तो उतारा असाः—

Colonel Murray having submitted to the Governor-General several questions relative to the extent to which he might be permitted to encourage desertion among the adherents of Jeswant Rao Holkar, and to offer to them employment in the service of the Allies, and to what extent he might make pecuniary advances to the servants of Doulat Rao Scindiah for the purpose of enabling them to act with vigour and exertion, the Governor-General in Council deemed it to be advisable to furnish Colonel Murray with instructions on those several questions.

परंतु इंग्लिशांची आंतून होळकराचे लोक फोडण्याविषयीं जरी अशी कारवाई चाललेली होती, तरी ईश्वराच्या कृपेनें या वेळीं होळकराला कांहीं कमी पडलें

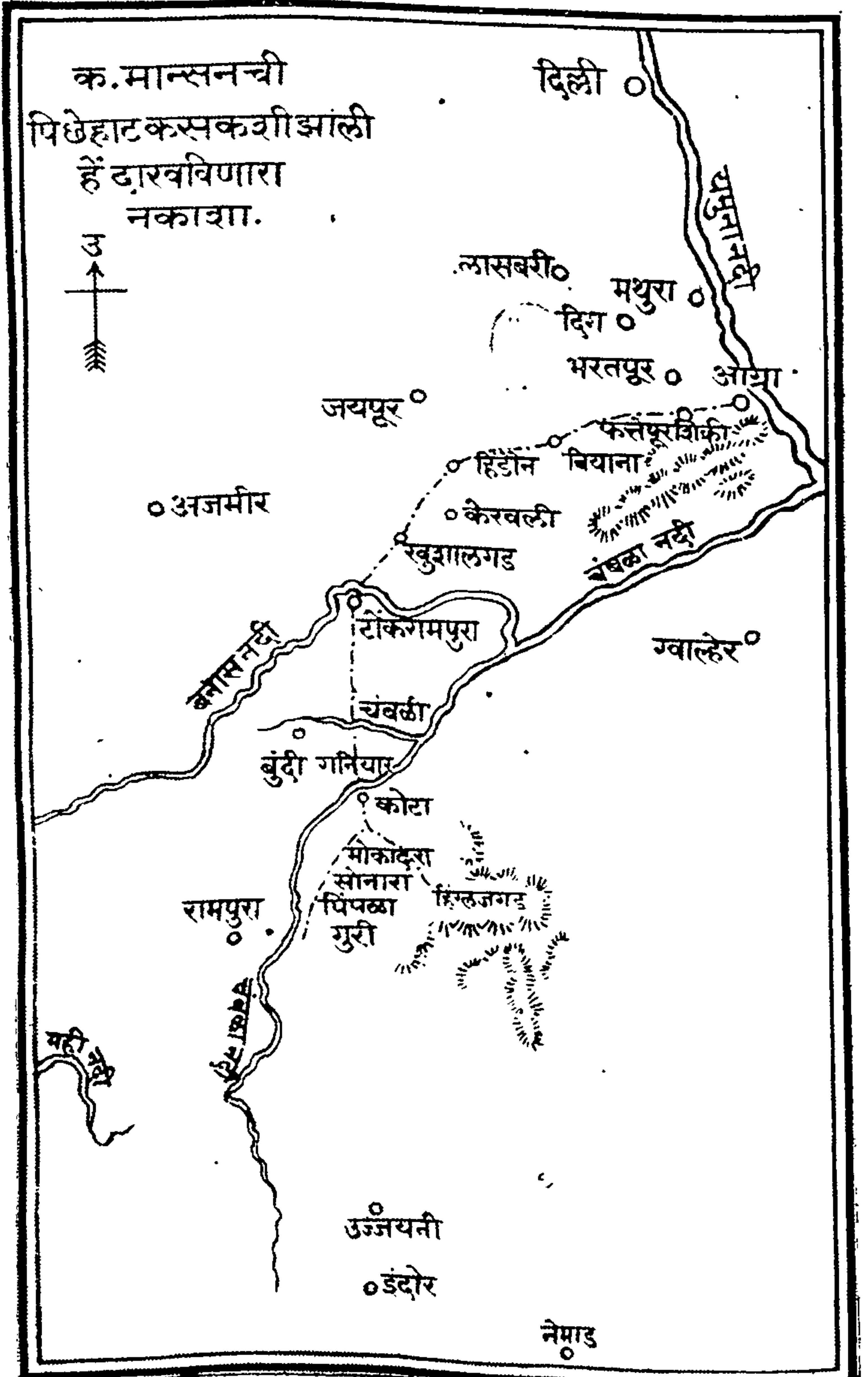
नाहीं. त्याने पैसा कोठून जमाविला, हें त्याने क. मॉन्सन, लॉर्ड लेक किंवा मार्किंस वेलस्ली, यांना सांगितलें नाहीं, हें खरें; पण इंग्लिशांशीं लढण्याकरितां आणि आपलें स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्याकरितां त्याने कोठून तरी, पण पुष्कळ, पैसा जमा केला. आणि त्याने लागतील तितके लोक आपल्याभोंवतीं जमा केले. लढवय्ये लोकांना त्या वेळीं कांहीं तोंटा नव्हता. जो कोणी पगार देऊन शिपाईगिरीच्या कामावर बोलवील, त्याच्याकडे जाण्याकरितां त्या वेळीं देशामध्ये लाखों लोक तयार होते. व शिवाय शिंद्याच्या लढाया संपून त्याच्याशीं तह झालेला असल्यामुळे दौलतराव शिंद्याने आपल्या पलटणींतून जे शिपाई कमी केले, तेच बहुतेक शिपाई होळकराच्या पलटणींतून येऊन दाखल झाले; आणि अशा रीतीनें होळकराच्या लष्कराची तयारी झाली. व शिवाय आधींच त्याचें लष्कर फार मोठें होतें. पण त्याचें मन त्याच्या लष्कराहूनहि मोठें होतें. आणि युद्धामध्ये जे विजय मिळत असतात, ते लष्कराच्या मोठेपणावर अवलंबून नसून मनाच्या मोठेपणावर नेहमीं अवलंबून असतात. मी शत्रूशीं लढाई करून शत्रूला जिंकून, ही महत्त्वाकांक्षा ज्याच्या मनामध्ये असते, तोच शत्रूशीं लढाई करण्याला उद्युक्त होतो. आणि त्यालाच परमेश्वर लढाईत विजय देतो. आणि हें जें सर्व बळांपेक्षां जास्त मोठें असें मानसिक बळ, तें यशवंतराव होळकराच्यापाशीं फार मोठ्या प्रमाणांत असल्याकारणानें त्याच्या हातून या वेळीं हिंदुस्थानच्या सर्व इतिहासामधील अत्यंत अद्वितीय अशीं धाडसाची कृत्ये घडून आलीं.

अजमीर, जयपूर, वगैरे ठिकाणावर यशवंतराव होळकर स्वान्या करीत असतां तिकडून त्याला माळव्यामध्ये हुसकून लावून मॉन्सन यानें उत्तरेकडून आणि क. मरे यानें दक्षिणेकडून मध्ये त्याला कोंडण्याचा विचार केला होता. परंतु त्यांची ती मसलत यशवंतराव होळकरानें चालू दिली नाहीं. या दोन सैन्यांच्या मध्ये सांपडल्यानंतर त्या सैन्यांपैकीं कोणत्या तरी एका सैन्याची फळी फोडून बाहेर पडण्याशिवाय यशवंतराव होळकराला दुसरा मार्गच नव्हता. व उत्तरेकडे त्याचें खरें रणक्षेत्र असल्यामुळे तिकडेच जाण्याचा त्याचा खरा इरादा होता. परंतु जिकडे खरोखर जावयाचें असेल तिकडेची बातमी मुळींच बाहेर फुटूं न देतां जिकडे जावयाचें नाहीं तिकडेची खोटीच हूल उठवून शत्रूला फसवावयाचें आणि आपला कार्यभाग सहजासहजीं साधून घ्यावयाचा, ही जीं राजकारणांतील गनिमी काव्याची एक नेहमींची साथी युक्ति, ती यशवंतराव होळकर यानें या वेळीं मोठ्या शिताफीनें उपयोगामध्ये आणिली. त्याला जरी वास्तविक उत्तरेकडे मथुरा, आग्रा, दिल्ली, या शहरांवरच चाल करून जावयाचें होतें, तरी त्यानें अशी हूल उठविली कीं, गुजराथेंतून क. मरे हा जो उज्जनाविर चाल करून येत आहे, त्याच्यावर आपल्या सगळ्या सैन्यानिशीं जाऊन हल्ला करावयाचा ! ही बातमी क. मरे याला समजली, तेव्हां तो अगदीं घाबरून गेला. त्याच्यापाशीं नुसतें पायदळच होतें; व गायकवाडकडून

जे घोडेस्वार त्याच्या मदतीला येणार होते, ते अद्यापि त्याला येऊन मिळाले नव्हते. त्यामुळे होळकराच्या सगळ्या सैन्यासमोर आपल्या या थोड्याशा पायदळ पलटणीचा निभाव लागणे शक्य नाही, असे जाणून क. मरे हा अगदी सांगरून गेला. गोद्रा, दोहद, वगैरेच्या वाटेने वडनगरपर्यंत या वेळी क. मरे हा येऊन पोहोचला होता. परंतु तेथे त्याला ही यशवंतराव होळकराच्या हल्ल्याची बातमी कळल्यावरून तो तेथून माघारा वळला. आणि महीनदीच्या पाठीमागे जाऊन तेथे एक सुरक्षित जागा धरून तो राहिला. अशा रीतीने आपल्या बंदुकीचा एकहि बार फुकट न जाऊ देता यशवंतराव होळकराने केवळ आपल्या बुद्धिकौशल्याने इंग्लिशांच्या एका सरदाराला मागे वळविले. क. मरे हा आपल्या हत्याच्या भीतीने मही नदीच्या पाठीमागे माघारा वळून गेला, ही बातमी ऐकून दक्षिण वाजूच्या बाबतीत यशवंतराव होळकर निर्धास्त झाला. व अशा युक्तीने आपली पिछाडी सुरक्षित करून घेऊन मग यशवंतराव होळकर उत्तरेकडील आपला शत्रु क. मॉन्सन याचा समाचार घेण्याला सिद्ध झाला.

क. डॉन याने टोंकरामपुरा हे होळकराचे ठिकाण हस्तगत करून घेतल्यानंतर होळकर उत्तरेकून दक्षिणेकडे आला, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. तो वरून खाली येतां येतां बहुतेक अगदी उज्जनीच्या जवळ जवळ आला. तेव्हा क. मॉन्सन याला असे वाटले की, यशवंतराव होळकर आपल्या सैन्याच्या पराक्रमापुढे पळत सुटला आहे, आणि आपण त्याच्या पाठीपाठ जितके जाऊं, तितका त्याचा सगळा मुख्य सहजगत्या आपल्या ताब्यांत येईल. असे त्याला वाटले; पण यांत तो फसला. कोठ्यास रहाण्याविषयी त्याला हुकूम होता. पण कोठ्याच्या दक्षिणेस सुमारे ३० मैलांवर मोकंदच्याची खिड या नांवाचे एक ठिकाण होते. त्या खिडीच्या आजूबाजूला उंच डोंगर असून उज्जनीकडून उत्तर हिंदुस्थानांत मथुरा, आग्रा, दिल्ली, वगैरे ठिकाणांकडे येण्याला या खिडीतूनच काय ती एक वाट होती. तेव्हा ही खिड आपण आपल्या ताब्यांत घेतली, तर यशवंतराव होळकराचे अगदी नाकच आपल्या मुठीत आल्यासारखे होईल, असे वादून तो १८०४ च्या जून महिन्यांत कोठ्याकडून निघून मोकंदच्याच्या खिडीत आला. त्या खिडीत आल्यावर तेथे तरी त्याने थांबावे, पण तसे न करितां तो अधिक अधिकच मोहाला बळी पडत चालला. मोकंदच्याच्या खिडीपासून २० मैलांवर सोनारा म्हणून एक गांव आहे, तेथे जाण्याकरितां त्याने ता. २८ जून रोजी मोकंदच्याचा घाट सोडला; आणि तो सोनारा या गांवीं येऊन पोहोचला. या सोनारा गांवापासून जवळच हिंगलजगड या नांवाचा होळकराचा एक मजबूत किल्ला आहे. मोकंदरा घाटापासून हा किल्ला सुमारे ५० मैल अंतरावर आहे. या किल्याच्या डोंगरावर हिंगलास या नांवाच्या देवीचे एक स्थान आहे; व त्यावरूनच या किल्याला हिंगलजगड असे नांव पडलेले आहे. हे ठिकाण इंदूरच्या उत्तरेस १४० मैलांवर आहे. हा किल्ला मजबूत

असून यशवंतराव होळकराकडील ८०० शिपाई आणि ३०० घोडेस्वार त्या किल्ल्यावर संरक्षणाकरिता होते. परंतु यशवंतराव होळकर हा स्वतः तेथे नव्हता. तो तेथून ४४ मैल अंतरावर दूर होता. ही संधि साधून तो किल्ला आपल्या ताब्यांत घ्यावा या हेतूने क. मॉन्सन याने आपल्या सैन्यापैकी कांहीं पलटणी मेजर सिंक्लेअर याच्या हाताखाली देऊन पाठविल्या. व त्या लोकांनी तो किल्ला ता. २ जुलै १८०४ रोजी संध्याकाळी हस्तगत केला. हा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर क. मॉन्सन हा पुढे पिंपळा या नांवाच्या घाटांतील एका गांवापर्यंत चाल करून गेला. हे गांवही मोकंदच्याच्या खिंडीपासून सुमारे ५० मैल अंतरावर आहे. म्हणजे ज्या क. मॉन्सनला लॉर्ड लेक यांनी कोठ्यास रहाण्याला सांगितले होते, तो कोठ्यापासून ३० मैल मोकंदरा घाट आणि मोकंदच्यापासून ५० मैल पिंपळ्याचा घाट, असे मिळून एकंदर ८० मैल आपण होऊन यशवंतराव होळकराच्या घशामध्ये उतरला. या त्याच्या सर्व हालचाली होईपर्यंत यशवंतराव होळकर अगदी स्वस्थ होता. व क. मॉन्सन काय काय करित आहे, हे तो मुकाट्याने पहात होता. एका लहानशा युक्तीने त्याने क. मरे याला तर मार्गे महीनदीच्या पलीकडे पळवून लाविलेच होते. व आता या इंग्रजांच्या दुसऱ्या कर्नलला आपल्या राज्यांतून कसे हांकलून लावावयाचे याच्याबद्दलच्या योग्य संधीची तो कर्तृत्ववान् यशवंतराव होळकर वाट पहात बसला होता. व या दृष्टीने पहातां अतिशय अडचणीच्या घाटांतून आणि डोंगरांतून-पावसाळ्यांतील पाण्याने भरलेले लहानमोठे नदी नाले ओलांडून-क. मॉन्सन हा जितका जितका आंत आंत आणि खोल खोल खड्यांत येईल, तितके तितके ते यशवंतराव होळकराला पाहिजेच होते. त्याप्रमाणे त्याने त्याला भरपूर आंत येऊ दिले. आणि मग यशवंतराव होळकर त्याच्यावर सापासारखा उलटला ! आतां हा चांगलाच अडचणीत सांपडला आहे आणि आतां याची लांडगेतोड करण्याला आपल्याला आयतीच चांगली संधि सांपडली आहे, असे पाहून यशवंतराव होळकर आपल्या प्रचंड सैन्यानिशी त्याच्यावर तुटून पडण्याकरितां निघाला. या वेळीं यशवंतराव होळकर हा चंबळा नदीच्या पश्चिमेकडील बाजूला रामपुऱ्यापासून सुमारे २५ मैलांच्या अंतरावर होता. तेथून निघून रामपुऱ्याच्या जवळ चंबळा नदी उतरून तो आपल्या सर्व सैन्यासह आणि तोफखान्यासह अलीकडच्या बाजूला आला. हे जे रामपुऱ्याचे शहर आहे, ते इंदूरच्या राज्यांतील एक जिल्ह्याचे मोठे ठिकाण असून पूर्वी रामपुरा म्हणून जे एक नांव वर आलेले आहे, त्याच्यापासून हे निराळें आहे. त्याला टोंकरामपुरा असे म्हणतात. जयपूरच्या दक्षिणेस जे टोंक संस्थान आहे, त्या संस्थानांतील टोंकरामपुरा हे एक शहर असून ते बनास नांवाच्या एका नदीच्या जवळ आहे. व इंदूर संस्थानांत चंबळा नदीच्या जवळ असलेला रामपुरा आणि टोंक संस्थानांत बनास नदीच्या जवळ असलेला रामपुरा यांच्यामध्ये सुमारे १२५ मैलांचे अंतर आहे. ही दोन्हीहि गांवे या प्रकरणामध्ये आलेली आहेत.

त्यांमध्ये घोटाळा होऊं नये म्हणून त्यांच्यातील हा फरक लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. पूर्वी क. डॉन यानें टोंकरामपुरा येथील होळकराचा किल्ला ता. १५ मे रोजी सर करून घेतला. व तेथून होळकराचा पाठलाग करीत निघालेले इंग्लिशांचें सैन्य सुमारे पावणेदोन महिन्यांच्या अवधीमध्ये ता. ७ जुलै १८०४ पर्यंत होळकराच्या राज्यांतील चंबळा नदीच्या कांटचें जें रामपुऱ्याचें दुसरें शहर त्याच्या जवळ येऊन ठेपलें होतें. या सैन्याचा समाचार घेण्या करितां होळकरहि आपलें सैन्य घेऊन चंबळा नदीच्या पूर्वेच्या वाजूला आला. इतके दिवस आणि इतक्या लांबपर्यंत आपण होळकराच्या राज्यांत चाल करून येत असतां त्यानें आपल्याला कोठेंच अडथळा केला नाही, तेव्हां आपल्या प्रचंड आणि अजिंक्य अशा इंग्रजी सामर्थ्यापुढें होळकर दबून गेला, असें ज्या क० मॉन्सन याला इतका वेळपर्यंत वाटत होतें, त्यानें होळकराच्या हालचालींची ही बातमी जेव्हां ऐकली, तेव्हां तो अगदीं घाबरून गेला. त्याच्या जवळची अन्नसामग्री संपून गेलेली होती. व त्याच्या सैन्याला फक्त दोन किंवा तीन दिवस पुरेल इतकेच धान्य काय तें शिल्लक होतें. तेव्हां आपण रामपुऱ्यास जाऊन पोहोचलों, तर तेथें आपल्याला धान्याचा पुरवठा करून घेतां येईल, असें त्याला वाटलें, आणि म्हणून ता. ७ जुलै रोजी सकाळीं पिंपळ्याच्या घाटांतून निघून रामपुऱ्यापासून ७ मैलांवर असलेल्या गुरी या नांवाच्या एका खेडेगांवामध्ये त्यानें त्या रात्री मुक्काम केला.

रामपुऱ्याजवळील गुरी हें क. मॉन्सन याच्या प्रगतीचें शेवटचें ठिकाण होय. याच्यापुढें तो जाऊं शकला नाही. येथून यशवंतराव होळकर यानें केलेल्या पाठलागापुढें त्याला पिछेहाट करावी लागली ही त्याची पिछेहाट गुरीपासून तों मोकंदरा, कोटा, टोंकरामपुरा, खुशालगड, या मार्गानें थेट आग्रथापर्यंत सुमारे दोन सव्वादोनशें मैलपर्यंत ता. ८ जुलै १८०४ पासून तों ता. ३१ आगष्टपर्यंत सुमारे पावणे दोन महिने एकसारखी चाललेली होती या अवधीमध्ये यशवंतराव होळकरानें जो पराक्रम गाजविला, तो हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्ये अवर्णनीय होऊन राहिलेला आहे. असई, आरगांव, अलीगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे ठिकाणच्या विजयांनीं इंग्लिश लोक या वेळीं चहून गेलेले होते परंतु यशवंतराव होळकरानें आपल्या अतुल पराक्रमानें त्यांचा चांगलाच नक्षा उतरला. आणि दौलतराव शिंद्याच्या पराभवांनीं हिंदुस्थानी लोकांच्या पराक्रमाला जो एक प्रकारचा कलंक लागला होता, तो यशवंतराव होळकरानें आपल्या या गनिमी काव्याच्या कर्तवगारीनें पूर्णपणें धुवून काढिला. क. मॉन्सन याच्या हाताखालच्या इंग्रजी सैन्याची आणि सामानसुमानाची पूर्णपणें नासाडी करून यशवंतराव होळकरानें इंग्लिशांना वर तोंड काढण्याला कोठें जागाच ठेविली नाही. त्यानें इंग्लिशांची घमेंड उतरून टाकली. आणि या त्याच्या कृत्यामुळे हिंदुस्थानांत चोहोंकडे त्याचा बोलबाला सुरू झाला हिंदुस्थानच्या इतिहासां-

तील प्रत्येक लढाईमध्ये पहावे तर, जेथे तेथे इंग्लिशांचा जय आणि इंडियन लोकांचा पराजय, हा निकाल ठरलेला; पण हे ठराविक निकाल यशवंतराव होळकराने आपल्या शौर्याने या वेळी मोडून टाकिले. यशवंतरावाने सर्व इंडियन लोकांच्या आणि राजांच्या मनांत नवीन स्फूर्ति उत्पन्न केली. आणि अजूनहि आपण इंडियन लोक आपली राज्ये परत जिंकून घेऊं शकूं, असे प्रत्येकाला वाटूं लागले. यशवंतराव होळकराने क. मॉन्सन याच्या सैन्याचे हालहाल करून आणि त्याच्या शिपायांचे बळी घेऊन त्याला आपल्या मुलखांतून बाहेर घालविले, या गोष्टीशी तुलना करण्याला युरोपच्या अर्वाचीन इतिहासामध्ये इतक्याच पराक्रमाचे असे फक्त रशियाचे एकच उदाहरण आहे. इकडे हिंदुस्थानांत इ. स. १८०४ मध्ये क. मॉन्सन हा जसा होळकराच्या मुलखामध्ये जबरदस्तीने शिरला होता, त्याचप्रमाणे पुढे आणखी सुमारे ९।१० वर्षांनी नेपोलियन आपल्या हाताखाली एक प्रचंड सैन्य घेऊन रशियामध्ये शिरला होता. त्याला रशियन लोकांनी ज्याप्रमाणे आपल्या मुलखांतून घालवून लाविले, त्याचप्रमाणे यशवंतराव होळकराने क. मॉन्सन याची वाट लाविली. नेपोलियनला रशियांतून घालवून लावण्याच्या कामी रशियन लोकांना ज्याप्रमाणे रशियांतील हिवाळ्याने मदत केली, त्याप्रमाणेच क. मॉन्सन याला माळव्यामधून हांकलून लावण्याच्या कामी हिंदुस्थानांतील पावसाळ्याने आपल्या हिंदुस्थानांतील लोकांना मदत केली हिंदुस्थानांतील पावसाळा मोठा जबर असतो व त्या ऋतूमध्ये सर्व सैन्यांच्या हालचाली बहुधा बंद ठेवण्यांत येतात. व त्या कारणामुळेच तुम्ही चार महिने कोठ्याला मुक्काम करून तेथून होळकराचा वर येण्याचा मार्ग अडवून ठेवावा, अशी ज. लेक याने क. मॉन्सन याला ताकीद दिली होती. परंतु ती न जुमानतां जुलैच्या, म्हणजे भर आषाढश्रावणाच्या, महिन्यांत क. मॉन्सन हा माळव्यांतील मोठमोठे डोंगर, घाट, नद्या आणि नाले उतरून होळकरावर हल्ला करण्याकरितां गेला परंतु भर पावसाळ्यामध्येही आपले जे हे उलंघन आणि अतिक्रमण झाले, त्याचा अपमान माळव्यांतील लहान लहान नद्यांनाही सहन झाला नाही. आणि त्यांनी ठिकठिकाणी क. मॉन्सच्या सैन्याला वाट न देण्याच्या आणि अडचणींत अडवून धरण्याच्या कामी यशवंतराव होळकराला मदत केली. या मोहिमेंत चंबळा, चंबली आणि बनास, या तीन नद्यांनी तर इंग्लिशांचे जितके नुकसान केले, तितके त्यांचे नुकसान मोठमोठ्या सेनापतींनाही करतां आले नसते या नद्यांनी एकहि तोफ इंग्लिशांच्या सैन्यावर न उडवितां इंग्लिशांच्या किती तरी तोफा आपल्या चिखलांत आणि पाण्यांत बुडवून निरुपयोगी करून टाकल्या. आणि या नद्यांनी इंग्लिशांच्या एकाहि शिपायावर बंदूक न झाडतां त्यांच्या कितीतरी शिपायांना आपल्या प्रवाहामधून वाहवून थेट नमुना नदीच्या पाण्यामध्ये नेऊन सोडिले. क. मॉन्सन याच्या सैन्याची या वेळी जी पिछेहाट चालली होती, त्यांत त्या सैन्यांतील शिपायांना यशवंतराव होळकराच्या लष्करांतील बंदुकांच्या गोळ्या आणि पावसाच्या

धारा या दोन्हीहि सारखाच मार देत होत्या. अशा प्रकारच्या या पावसाळी हवेचा फायदा घेऊन तर यशवंतराव होळकरानें इंग्लिशांच्या फौजेला जेरीस आणलेंच होतें. पण त्याशिवाय त्यानें आणखीहि कारणें उपस्थित केलीं होती. नेपोलियनच्या सैन्याला कोठेंहि दाणावैरण मिळूं नये, म्हणून रशियन लोकांनीं ज्याप्रमाणें आपले गांवचे गांव जाळून टाकिले होते, त्याप्रमाणें इंग्लिशांचें सैन्य ज्या मुलखांतून जावयाचें त्याच्या आसपासचीं गांवें होळकरानें आपल्या लूटफाटीनें उजाड करून टाकिलेलीं होती. त्यामुळें इंग्लिशांना अन्नसामग्री मिळण्याचीही अतिशय पंचाईत पडूं लागली. आणि त्यामुळें पावसांत भिजून थंडीनें कुडकुडावें आणि अन्नावांचून भुकेनें तडफडावें, असा इंग्लिश सैन्यांतील शिपायांवर यशवंतरावानें प्रसंग आणून सोडिला होता. इंग्रजांचा दारुगोळा पावसांत भिजून गेला. तोफा चिखलांत रतून राहिल्या त्या बाहेर निघेनात. आणि त्यांचें सामानसुमान नद्यांच्या पुरांनीं किती तरी ठिकाणीं वाहून गेलें. अशा स्थितींत होळकराच्या सैन्यांतील शिपाई तर इंग्लिशांना सडकून चोप देतच होते, पण त्याशिवाय होळकराच्या सैन्यांतील नव्हेत असे आजूबाजूच्या डोंगराळ प्रदेशांतील भिळू वगैरे रानटी लोकहि इंग्लिशांच्या सैन्यावर हल्ले करूं लागले व त्यांचें सामानसुमान पळवून नेऊं लागले. अशी इंग्लिशांची या वेळीं फारच दुर्दशा झालेली होती. अशा स्थितींत त्यांच्या मदतीला दुसरा कोणी येईल, तर तीहि अशा उरलेली नव्हती. पूर्वी जेव्हां इंग्लिशांची चलती होती, तेव्हां आजूबाजूचा जो तो नेटिव्ह राजा इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां पुढें येत होता. कोच्याच्या राजानें पूर्वी क. मॉन्सन याच्या मदतीला आपलें कांहीं सैन्य दिलें होतें. व मी कांहीं सैन्य पाठवितों असें जयपूरच्या राजाचेंहि आश्वासन होतें. पण क. मॉन्सन चंबळा नदीपासून माघारा वळून मागे पळत सुटला, त्या वेळीं त्याचा पाठलाग करतांना यशवंतराव होळकरानें आजूबाजूच्या राजांवर आपली इतकी जरब बसविली कीं, त्यांपैकीं एकहि राजा इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां पुढें आला नाही. ज्या कोच्याच्या राजानें क. मॉन्सनला पूर्वी सैन्याचा पुरवठा केला होता, त्याच कोच्याला ता. १२ जुलै १८०४ रोजीं क. मॉन्सन हा ज्या वेळीं पळतां पळतां मुक्कामाला आला, त्या वेळीं कोच्याच्या राजानें यशवंतराव होळकराच्या भीतीनें इंग्लिशांना आपल्या शहरामध्यें आश्रयाला येऊं दिलें नाही; इतकेंच नव्हे तर त्यानें त्यांना अन्नसामग्रीचा पुरवठा करण्याचेंहि साफ नाकारलें. त्याचप्रमाणें जयपूरच्या राजाचीहि तीच वाट लागली. आमच्या जयपूरच्या राज्यांतील खुशालगड या ठिकाणीं तुम्ही येऊन पोहोंचलां असतां, आमच्या ५ पलटणी आणि २० तोफा तुम्हांला तेथें येऊन मिळतील, असा जयपूरच्या राजाचा क. मॉन्सन याला निरोप आलेला होता परंतु क. मॉन्सन हा पळ काढतां काढतां जेव्हां खुशालगड येथें अत्यंत हालअपेष्टांच्या स्थितीमध्ये प्रत्यक्ष येऊन पोहोंचला, तेव्हां तेथें त्याला काय दिसलें ? तेथें त्या पलटणीहि नव्हत्या आणि त्या तोफाहि नव्हत्या. त्या तेथें येऊन आधींच निघून गेल्या होत्या, असें

मॉन्सनला कळलें. असो खुशालगड येथें जयपूरच्या राजाची मदत तर मॉन्सनला मिळाली नाहीच, पण दुसऱ्या एका नेटिव्ह संस्थानिकाच्या लष्कराकडून त्याच्यावर एक जबरदस्त संकट मात्र खुशालगड येथें ओढवलें. दौलतराव शिंदे हा जो इंग्लिशांचा कालचा शत्रु होता, तो सुर्जा अंजनगांवच्या तहानें आज इंग्लिशांचा मित्र झालेला होता; व ज्या दौलतराव शिंद्याचें सैन्य काल इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढत होतें, तें त्यानें आज इंग्लिशांच्या बाजूनें होळकराच्याविरुद्ध लढण्याकरितां पाठविलें होतें; हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. परंतु हृदयाला भिनलेलीं शत्रुत्वें हीं तहांच्या तकलादी अटींनीं खऱ्या मित्रत्वामध्ये केव्हांहि परिणत होत नसतात. दौलतराव शिंद्याकडून क. मॉन्सनच्या सैन्यावरोबर आलेले वापूजी शिंदे हे आधींच इंग्लिशांची वाजू सोडून होळकराला जाऊन मिळाले होते. परंतु खुशालगड येथें दौलतराव शिंद्याचे दुसरे सरदार, सदाशिवभाऊ वक्षी, यांच्या हाताखालीं शिंद्याचें एक वरेंच मोठें लष्कर येऊन उतरलें होतें. व तें आपल्या मदतीकरितांच शिंद्यानें पाठविलें असलें पाहिजे, अशी क. मॉन्सन याची समजूत होती. पण तीहि चुकीची ठरली. आणि तेंही सैन्य इंग्लिशांवरच उलटलें. या अनेक उदाहरणांवरून यशवंतराव होळकरानें त्या वेळीं सगळीकडे आपली किती जरब बसविली होती, याची चांगलीच कल्पना येण्यासारखी आहे. नेटिव्ह राजे हे आपले दोस्त आहेत आणि ते आपल्याशीं नेहमीं इमानानें वागतील, अशी इंग्लिश राज्यकर्ते पुष्कळ वेळां फुशारकी मारीत असतात. परंतु हें म्हणणें व्यर्थ आहे. नेटिव्ह राजे झाले काय किंवा दुसरे कोणी झाले काय, या सगळ्या ताज्या घोड्याच्या गोमाशा आहेत यांत इमानदारीचा अगदीं थोडा अंश असून हे सगळे राजे सत्तेचे आणि जबरदस्तीचे गुलाम आहेत. क. मॉन्सन जोरांत होता, तेव्हां हे त्याला मदत करण्याला धांवत होते, आणि आतां यशवंतराव होळकरानें आपली मर्दुमकी गाजविली, त्या वेळीं तेच सगळे नेटिव्ह राजे यशवंतरावाला वचकूं लागले व त्याला मदत करण्याकरितां पुढें सरसावूं लागले. सारांश, हा सगळा कर्तव्यगारीचा आणि मर्दुमकीचा खेळ आहे.

या वेळीं यशवंतराव होळकरानें आपल्या बहादरीनें इंग्लिशांच्या वाजूच्या नेटिव्ह राजांनाच फक्त आपल्याकडे ओढून घेतलें होतें असें नसून, इंग्लिशांच्या हाताखालील नेटिव्ह पलटणीतील शिपायांचींहि अंतःकरणें त्यानें आपल्या पराक्रमानें आपल्याकडे आकर्षण करून घेतलीं होती. ता. १४ आगष्ट १८०४ रोजी टॉकरामपुन्याहून आग्र्याकडे पिछेहाट करण्याला क. मॉन्सन यानें सुरवात केली, त्याच्या आधींच वापूजी शिंदे वगैरे सरदार आपल्या हाताखालील शिपायांसह होळकराला जाऊन मिळाले होते पण टॉकरामपुन्याच्या मुक्कामानंतर इंग्लिशांच्या पलटणीतील शिपाई लोकही इंग्लिशांचा पक्ष सोडून होळकराला येऊन मिळूं लागले. मेजरफ्रिथ याच्या हाताखालील पुष्कळ घोडेस्वार मुक्कामामुक्कामाला होळकराच्या छावणींत येऊन दाखल होऊं लागले होते. आणि खुशालगड येथें तर जे शिंद्याचे

सदाशिवरावभाऊ वक्षींच्या हाताखालील लोक मॉन्सनला मिळावयाचे होते, ते तर त्याला मिळाले नाहीतच; पण खुद्द मॉन्सनच्या हाताखालील चौदाव्या पलटणीतील शिपाई मात्र त्याची नोकरी सोडून यशवंतरावाच्या पक्षाला येऊन मिळाले. असई, अलीगड, वगैरे ठिकाणच्या लढायांतून आपण असे पाहिले की, शिवाच्या पलटणींना इंग्लिशांनी लांच दिले आणि त्यामुळे शिवाच्या पलटणी इंग्लिशांना जाऊन मिळाल्या. पण येथे आपण त्याच्या अगदी उलट देखावा पहात आहो. येथे होळकराने इंग्लिशांच्या पलटणी फितविण्याकरितां एक कवडीहि खर्च केली नाही; आणि तरीहि इंग्लिशांच्या पलटणीतील शिपाई लोक आपण होऊन होळकराच्या सैन्यांत सामील होऊ लागले. हा कशाचा परिणाम आहे ? हा सगळा केवळ यशवंतराव होळकराच्या एका पराक्रमाचा परिणाम आहे. हा राजा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां मोठ्या हिमतीने लढत आहे, असे पाहिल्यानंतर कोणाची अंतःकरणे त्याच्या पक्षाकडे धांव घेतल्यावांचून राहणार आहेत ? देशातील सर्व लोक आणि सर्व पैसा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं लढण्याकरितां जो जीवावर उदार होऊन उभा रहातो, त्याचाच आहे. त्याला कशाचीही उणीव नाही. सर्व लोक आपली भक्ति आणि आपली शक्ति त्याच्या चरणीं वाहून त्याच्या जीवाला जीव देण्याकरितां तयार होतात. यशवंतराव होळकर हा त्या वेळीं अशा प्रकारचा एक पराक्रमी पुरुष निघाला. आणि त्यामुळे सर्व शिपाई त्याच्या पक्षाकडे वळू लागले. नेपोलियन बोनापार्ट हा आपल्या शिपायांना जो इतका प्राणप्रिय झाला होता, तो देखील त्याच्या अंगच्या याच गुणामुळे होय. चंबळानदीपासून वनासनदीपर्यंत आणि मोकंदच्याच्या खिंडीपासून तो बियानाच्या खिंडीपर्यंत ता. ८ जुलैपासून ता. २८ आगष्टपर्यंत एकसारखा सुमारे पावणेदोन महिने मॉन्सनचा यशवंतराव होळकराने जो पाठलाग केला, त्या सगळ्या पाठलागामध्ये यशवंतराव हा आपल्या सैन्याबरोबर हजर होता; आणि प्रत्येक लढाईत आपल्या सैन्याबरोबर तो लढत होता. आपण खुशाल मखमालीच्या गाथांवर लोळत राहून आणि सेनापतीच्या कामावर दुसरे सरदार नेमून वाऱ्यावर वरात आणि भुसावर चिठी अशा रीतीने त्याने हा पाठलाग केला नाही. जेथून तोफांतून गोळे फेकले जात होते, तेथे यशवंतराव हजर होता; आणि जेथे इंग्लिशांच्या तोफांचे गोळे येऊन पडत होते, तेथेही यशवंतराव हजर होता. तो घोड्यावर बसून आपल्या घोडेस्वारांबरोबर दौड करीत होता; आणि आपल्या पायदळाबरोबर पायाने शत्रूच्या गोटांत घुसून त्यांच्या पलटणी कापून काढीत होता. तो पावसांत भिजत होता, चिखलांत रतत होता आणि थंडीने कुडकुडत होता; पण इतक्याहि संकटांतून तो शत्रूला जेरीस आणीत होता. क. मॉन्सन पुढे आणि यशवंतराव होळकर त्याच्या पाठीमागे, अशी ही लांडगोतोड यशवंतरावाने एकसारखी सुमारे २०० मैलपर्यंत चालविली होती. इंग्लिशांचे सैन्य दमूनभागून विश्रांतीसाठीं कोठे तळ देऊ लागले, की तेथून त्यांना हुसकून लावण्याकरितां होळकराचे

घोडेस्वार तेथे आलेच. इंग्लिशांचे शिपाई एखादी पाण्याने दुथडी भरून चाललेला नदी उतरून जाण्याचा प्रयत्न करू लागले, की त्यांना त्या नदीमध्ये जळसमाधि देण्याकरितां होळकर आपल्या शिपायांसह त्या नदीच्या कांठी नेमका हजर. इंग्रजांना मार्गे पळतांना आधीं कोठें रसद मिळतच नव्हती, पण यदाकदाचित् कोठें मिळालीच, तर ती त्यांच्यापासून लुटून घेण्याला यशवंतरावाच्या घोडेस्वारांनीं त्यांना गराडा दिलाच. अशा दक्षतेनें यशवंतराव होळकर या वेळीं लढत होता. बुंदेलखंडांत याच सुमाराला यशवंतरावाने आपला सरदार अमीरखान याला पाठविले होते, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. तो अमीरखान बुंदेलखंडांत आणि यशवंतराव होळकर माळव्यांत, अशा दोघांनीं दोहोंकडून मिळून या वेळीं इंग्लिशांच्या तोंडचे पाणी पळविले होते. व हिंदुस्थानांतील सर्व मुत्सद्दी आणि राजकारणी लोक यशवंतरावाकडे मोठ्या कौतुकाने आणि मोठ्या आशेने पाहू लागले होते. दक्षिणेकडून येणारा क. मरे याला त्याने एका साध्या युक्तीनेच भेवडावून माघारे लाविले होते. आणि क. मॉन्सन याच्याशी तर प्रत्यक्ष लढाया करूनच त्याने त्याला इतकी दहशत बसविली होती की, त्यामुळे क. मॉन्सन हा एकदां जो पळू लागला, तो होळकराशी तोंडाला तोंड देऊन लढण्याकरितां फारच थोडा उभा राहिला. पाठीवर होळकर आला की, मॉन्सनसाहेब पुढे निघालाच. असे शौर्य क. मॉन्सन याने या लढाईत ठिकठिकाणीं दाखविले ! यशवंतराव होळकराने या वेळीं इंग्लिशांच्या विरुद्ध जो पराक्रम गाजविला, तशा प्रकारच्या पराक्रमांचे वर्णन करण्याचे प्रसंग इंडियन इतिहासकारांना फारच थोडे सांपडतात व त्यामुळे अशा वीर पुरुषांचे जितके वर्णन करावे तितके थोडेच होईल, असे कोणालाहि वाटणे अगदी साहजिक आहे. आपल्या पूर्वीच्या इतिहासांत यशवंतराव होळकराच्या तोडीचे फक्त एकच उदाहरण आहे; आणि ते धनाजी जाधव आणि संताजी घोरपडे यांचे होय. अवरंगजेब बादशहा आपले मोठे थोरले सैन्य घेऊन महाराष्ट्रामध्ये आला व त्याने संभाजीचा खून केला, या शोकजनक गोष्टीनंतर धनाजी आणि संताजी या दोघां वीर पुरुषांनीं मिळून अवरंगजेबाच्या अवाढव्य सैन्याची मराठ्यांच्या गनिमी काव्याच्या लढाईने जी दुर्दशा उडविली ती आणि क. मॉन्सन यांच्या सैन्याची यशवंतराव होळकराने जी दुर्दशा उडविली ती, अशी ही हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील दोन उदाहरणे अत्यंत स्फूर्तिदायक आणि वीर्योत्पादक आहेत, यांत संशय नाही.

यशवंतरावाने या वेळीं अलोट धैर्याची जी अनेक कृत्ये केली, त्यांचे हे सामान्य वर्णन याप्रमाणे येथपर्यंत देण्यांत आले आहे. आतां त्या गोष्टींच्या विशेष वर्णनाकडे आपण वळू. क. मॉन्सन हा कौश्याहून निघून चंबळा नदीच्या कांठच्या रामपुऱ्याच्या जवळ येऊन पोचेपर्यंत त्याच्या ज्या हालचाली झाल्या, त्या पुढील कोष्टकावरून थोडक्यांत चांगल्या लक्षांत येण्यासारख्या आहेत.

सेनापतींचे नांव	ठिकाणाचे नांव	दोन ठिकाणां-मधील अंतराचे मैल	तारीख	वर्णन
क. मॉन्सन	कोटा		जून	
व क. डॉन	मोकंदरा	कोटा ते मोकंदरा ३० मैल	२८ जून	मोकंदरा सोडतो
	सोनारा	मोकंदरा ते सोनारा २० मैल		
सिंकेअर	हिंगलजगड	मोकंदरा ते हिंगलजगड ५० मैल	२ जुलै	हस्तगत करतो
क. मॉन्सन	पिंपळा			
	गुरी	पिंपळा ते गुरी १८ मैल	७ जुलै	येथून क. मॉन्सन ता. ८ जुलै रोजी परत फिरतो
	रामपुरा	गुरी ते रामपुरा ७ मैल		

या वरील कोष्टकांत दाखविल्याप्रमाणे क. मॉन्सन हा ता. ७ जुलै रोजी गुरी येथे येऊन पोंचल्यानंतर होळकर चंबळा नदी उतरून अलीकडच्या कांठावर आल्याची बातमी त्याला रात्री ९ वाजता कळली. याच ठिकाणी त्याला दुसरीही अशी बातमी कळली की, क. मरे हा जो आपल्या मदतीला दक्षिणेकडून येणार होता, तो पुढे येऊ शकत नसून त्याने आपला मोर्चा मही नदीच्या पाठीमागे वळविला आहे. या शिवाय आणखी अशी एक स्थिति होती की, क. मॉन्सन याच्या जवळची अन्नसामग्री फक्त दोन दिवसांपुरतीच उरलेली होती. रामपुऱ्याला आपण गेलो म्हणजे आपल्याला तेथे अन्नसामग्री पुष्कळ भिळवितां येईल, असा त्याचा अंदाज होता. परंतु रामपुरा मागे टाकून आणि चंबळा नदी उतरून होळकर आपल्यावर स्वारी

करण्याकरितां येत आहे, असें जेव्हां त्यानें पाहिलें, तेव्हां त्याचा धीर खचून गेला. क. मरे मदतीला येत नाही; हिंग्लजगड घेण्याकरितां गेलेलें सैन्य येऊन मिळणार होतें तें मिळालें नाहीं; अन्नसामग्री जवळ नाहीं; आणि होळकराचें सैन्य फार मोठें असल्यामुळें त्याच्याशीं तोंड देण्याची ताकद आपल्या मध्यें नाहीं; या भयंकर स्थितीचें चित्र क. मॉन्सन याच्या डोळ्यांपुढें उभें राहून त्यानें परत फिरण्याचा निश्चय केला. त्याच्या सैन्याबरोबर शिद्यांचे सरदार बापूजी शिंदे हे होते. त्यांनीं परत फिरण्याचा सल्ला दिला, म्हणून क. मॉन्सन हा माघारा फिरला, असें कित्येक इंग्रजी ग्रंथकारांचें म्हणणें आहे. बापूजी शिंदे हा आंतून यशवंतराव होळकराला फितूर होता आणि म्हणून त्यानें मॉन्सनला मुद्दाम असा सल्ला दिला, असा इंग्लिशशांचा आक्षेप आहे. दौलतराव शिंदे हा होळकराच्या विरुद्ध इंग्लिशाना मदत करण्याला तहाच्या अटीपलीकडे मनापासून फारसा उत्सुक होता असें नाहीं, व ही गोष्ट त्याच्या सरदारांच्या वर्तनावरूनहि दिसून येते. शिद्यांचे एक सरदार सदाशिवराव भाऊ बक्षी हे खुशालगड येथे असूनहि त्यांनीं ता. २५ आगष्ट १८०४ रोजीं क. मॉन्सन याला बिलकूल मदत केली नाहीं. त्याचप्रमाणें ता. १० जुलै १८०४ रोजीं खुद्द बापूजी शिंदे हेहि क. मॉन्सनचा पक्ष सोडून कोठ्याच्या मुक्कामी होळकराला जाऊन मिळाले. या सगळ्या पुढें झालेल्या हकीकतींवरून ता. ७ जुलै रोजीं तुम्ही मागें फिरावें असा सल्ला बापूजी शिद्यांनीं क. मॉन्सन याला दिला नसेलच, असें नाहीं. पण त्या वेळची तशी परिस्थिति पाहून बापूजी शिद्यांनीं परत फिरण्याबद्दल आपला सल्ला दिला असला, तर त्यांत गैर तें काय केलें ! खुद्द क. मॉन्सनला जें वाटत होतें, तेंच बापूजी शिद्यांना वाटलें, तर त्यांत बापूजी शिद्यांचा गुन्हा तो काय झाला ? बरें, बापूजी शिंदे होळकराला फितूर होऊन त्यांनीं असा सल्ला दिला अशी क्षणभर कल्पना केली, तरी असईच्या लढाईच्या वेळीं शिद्यांची संबंध पलटणेच्या पलटणे फितूर करणाऱ्या इंग्लिशानीं याबद्दल आतां कोणत्या तोंडानें तक्रार करावी बरें ? शिवाय बापूजी शिद्यांनीं लाख सल्ले दिले, तरी क. मॉन्सननें ते ऐकले काय म्हणून, हा प्रश्न शिळक रहातोच. सारांश, या पिछेहाटीचें खापर इंग्लिश इतिहासकार दुसऱ्या कोणाच्या तरी डोक्यावर फोडण्याचा कितीहि प्रयत्न करीत असले, तरी क. मॉन्सन हा या वेळीं होळकराच्या पुढें गर्भगळीत होऊन गेला, या खऱ्या गोष्टीवर त्यांना पांघरूण घालतां येणें शक्य नाहीं.

येथपर्यंत इंग्रजी इतिहासकारांनीं बापूजी शिंदे यांच्या या वेळच्या वर्तनाच्या संबंधानें जी हकीकत लिहिली आहे, ती क्षणभर खरी धरून तिच्या संबंधाचा ऊहापोह करण्यांत आलेला आहे परंतु ही इंग्रजी इतिहासकारांची हकीकतच मुळांत खरी नाहीं. वस्तुस्थिति त्याच्या अगदीं उलट आहे. ता. १८ आक्टोबर १८०४ रोजीं दौलतराव शिंदे यांनीं मार्क्स वेलस्ली यांना जें एक पत्र लिहिलें आहे, त्या पत्रांत इतर अनेक गोष्टींच्या उल्लेखाबरोबर या बापूजी शिद्याच्या फितूराच्या प्रकरणाचाहि उल्लेख आलेला आहे. त्यासंबंधानें दौलतराव शिंदे पुढीलप्रमाणें लिहितातः—

“ मी बापूजी शिंदे आणि सदाशिवराव भाऊ बक्षी यांना असे हुकूम पाठविले की, तुम्ही आपल्याबरोबर १० हजार घोडेस्वार आणि ६।७ पायदळाच्या पलटणी घेऊन ज. लेक यांना जाऊन मिळावे. त्या वेळी त्यांच्या हाताखालील लष्कराला पगार पोंचलेला नसल्यामुळे त्यांतील शिपायांची पैशावांचून जरी फार ओढाताण झाली होती, तरी ज. लेक यांच्या इंग्रजी सैन्याला आपण जाऊन मिळालो, म्हणजे इंग्लिश सेनापती पैशाची कांही तरी तजवीज करतील, अशा अदमासाने एक क्षणाचाहि विलंब न लावितां ते कोठ्यास जाण्याकरितां निघाले. परंतु पुढे बापूजी शिंदे यांना असे आढळून आले की, इंग्लिशांकडून पैशाची मदत होत नसल्यामुळे पैशावांचून इतके लष्कर आपल्याजवळ ठेवणे शक्य नाही. तेव्हां सगळे घोडेस्वार आणि बरेचसे पायदळ आपल्याबरोबर घेऊन तुम्ही दुसरीकडे कोठे तरी जावे आणि या लोकांच्या पोटापाण्याची सोय पहावी, असा सदाशिवराव भाऊ बक्षी यांना बापूजी शिंदे यांनी हुकूम केला. त्याप्रमाणे ते दुसरीकडे कोठे तरी आपले सैन्य घेऊन निघून गेल्यानंतर कांहीं दिवसांनी एकदां (ता. ८ जुलै १८०४) यशवंतराव होळकरांनी लढाई देण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. त्या वेळी क. मॉन्सन हा आपल्या जवळच्या पायदळासह मार्गे राहिला; आणि बापूजी शिंदे व मि. ल्यूकन यांना होळकरांनी तोंड देणे भाग पडले. या लढाईत बापूजी शिंदे यांच्याकडील ७०० लोक मरण पावले. व त्यांचे पुष्कळ सामानसुमान लुटले गेले. या लढाईत क. मॉन्सन याने मुळांच भाग घेतला नाही आणि उलट आपल्या जवळच्या पायदळानिशी धांदली. धांदलीने तो कोठ्याला पळून गेला. पुढे कोठ्यास आल्यावर तेथेहि त्याच्याने दम धरवेना. तेव्हां कांहीं नावा गोळा करून तो चंबळा नदी उतरून पलीकडे गेला. त्या वेळी बापूजी शिंदे यांनी असे सांगितले की, तुमचे सैन्य उतरून पलीकडे गेले म्हणजे त्या नावा आम्हांला द्या, म्हणजे आमचेही सैन्य त्यांतून उतरून पलीकडे येईल. परंतु क. मॉन्सन याने त्या नावा परत पाठविल्या नाहीत. त्यामुळे बापूजी शिंदे यांना कोटा येथेच राहणे भाग पडले. इतक्यांत होळकरांचे सैन्य पाठीमागून आलेच; व बापूजी शिंद्याच्या लष्कराला वेढून टाकण्याचा त्यांचा विचार चालला होता. त्या वेळी कोठ्याचा राजा जालिमसिंग याने बापूजी शिंद्यांना असा निरोप पाठविला की, तुम्ही यशवंतराव होळकराकडे जाऊन त्याची मुलाखत घेतली नाही, तर तुमच्या प्राणावर प्रसंग बेतण्याची पाळी आहे. त्यामुळे बापूजी शिंदे मोठ्या चिंतेत पडले; ज्या इंग्रजांच्या मदतीला आपण आलो, त्यांच्याकडून आपल्याला कांही एक मदत मिळत नाही; आणि उलट होळकर तर आपल्या सैन्याचा नाश करण्याकरितां आपल्याजवळ येऊन ठेपला आहे. अशा अडचणीत सांपडल्यामुळे निरुपाय होऊन अखेरीस बापूजी शिंदे यांना होळकरांच्या स्वाधीन होणे भाग पडले. ”

अशी खुद्द दौलतराव शिंदे यांनी या प्रकरणाची दिलेली खरी हकीकत

आहे. इंग्लिशांनी बापूजी शिंद्यांना पैशाची मदत केली नाही ती नाहीच, पण नुसत्या नावा पाठवून त्यांचे सैन्य चंबळेच्या अलीकडे उतरवून आणावयाचे एवढेही सत्कृत्य त्यांच्या हातून झाले नाही. आणि फिरून बापूजी शिंदे हे होळकराला फितूर झालेले होते, असा त्यांच्यावर आरोप करावयाचा, या विचारसरणीला काय म्हणावयाचे ! बापूजी शिंदे हे जर पहिल्यापासूनच होळकराला फितूर होते आणि म्हणूनच त्यांनी क. मॉन्सनला गुरीच्या मुक्कामावरून परत फिरण्याचा सल्ला दिला होता, असे असते, तर गुरीच्या लढाईत बापूजी शिंदे यांनी आपले इतके नुकसान कां करून घेतले असते ? सारांश, दौलतराव शिंदे यांच्या या पत्रावरून हे उघड दिसून येते की, बापूजी शिंदे यांच्याकडे या प्रकरणांत कांहीं एक दोष येत नसून क. मॉन्सन याने आपल्याच भित्रेपणामुळे आणि घाबरटपणामुळे हा प्रसंग आपणावर ओढवून घेतला. पण ही गोष्ट आपल्याला जी स्पष्टपणे सिद्ध करता येत आहे, ती दौलतराव शिंदे यांच्या पत्रामुळेच होय. यावरून या सगळ्या लढायांच्या बाबतीत आपल्या बाजूच्या खऱ्या हकिकतीची किती अवश्यकता आहे, हे कोणाच्याहि लक्षांत येण्याजोगे आहे. परंतु त्याच्या अभावी, आज इंग्लिश ग्रंथकार लिहितील तेच खरे, अशी दुर्दैवाने स्थिति झालेली आहे.

असो. अशा रीतीने परत फिरण्याचा निश्चय कायम झाला. व ता. ८ जुलैच्या पहाटेस ४ वाजतांच सर्व सामानसुमान सोनारा या गावीं माघारें रवाना करण्यांत आले. व सकाळीं ९ वाजल्यानंतर खुद्द क. मॉन्सन हाहि आपल्या मुख्य सैन्यासह परत जाण्याकरितां निघाला. परंतु होळकर पाठीमागून केव्हां येईल आणि आपल्या मुख्य सैन्याच्या पिछाडीवर केव्हां घाला घालील, याचा कांहीं नेम नव्हता. म्हणून बापूजी शिंदे आणि ले. ल्यूकन यांच्या हाताखाली कांहीं घोडेस्वार मात्र आपल्या पिछाडीच्या संरक्षणासाठीं क. मॉन्सनकडून मार्गे ठेवण्यांत आले होते; व आपले मुख्य सैन्य पुढे निघून गेल्यानंतर अर्ध्या तासाने या मार्गे ठेविलेल्या सैन्याने त्या छावणीवरून निघावे, असा त्यांना हुकूम देण्यांत आलेला होता. अशी द्यवस्था करून क. मॉन्सन पुढे निघून गेला नाही, तोंच होळकराचे २० हजार घोडेस्वार येऊन त्यांनी ले. ल्यूकनच्या तुकडीवर हल्ला केला, व त्या तुकडीतील सगळ्या घोडेस्वारांना यशवंतरावाने कापून काढिले. या लढाईत खुद्द ले. ल्यूकन यालाहि जखमा लागून त्याला होळकराने कैदी म्हणून पकडले. या ले. ल्यूकनचा पूर्व इतिहास असा आहे की, हा पूर्वी दौलतराव शिंद्याच्या नोकरीला होता. पुढे तो फितूर होऊन त्याने शिंद्याची नोकरी सोडली आणि तो इंग्लिशांच्या पक्षाला येऊन मिळाला. हा शिंद्याच्या नोकरीत असतांना त्याला अलीगडच्या किल्ल्याच्या आंतील वाटांची वगैरे सर्व बारीक सारीक माहिती झालेली होती. तिचा सर्व फायदा त्याने विश्वासघाताने इंग्लिशांना दिल्यामुळेच त्यांना अलीगडचा किल्ला हस्तगत करून घेतां आला. ले. ल्यूकन याने हे जें विश्वासघाताचे पातक केले होते, त्याचे प्रायश्चित्त त्याला या ठिकाणी मिळाले. ल्यूकनने

शिंद्याशीं केलेल्या फितुरीचें शासन परमेश्वरानें त्याला होळकराच्या हातून ताबडतोब देवविलें. ल्यूकन हा ता. ८ रोजी गुरी येथें कैद झाल्यानंतर कोठ्याच्या मुक्कामावर आपल्या जखमांच्या वेदनांनीं मरण पावला. परंतु त्याला विषप्रयोग करून कदाचित् मारण्यांत आलें असावें, असा एक अपवाद इंग्लिश ग्रंथकारांकडून उल्लेखिला जातो. यशवंतरावानें इंग्लिशांना या वेळीं इतकें नामोहरम केल्यामुळें संतापून जाऊन ज्या लेखकांनीं त्याला Plunderer, Murderer, Monster, अशीं विशेषणें लावण्याला कमी केलें नाहीं, त्यांच्या दृष्टीने विषयप्रयोगाचा आरोप करणें यांत कांहीं मोठेंसें ओहे असें नाहीं. शिवाजीला खुनी, डाकू, दरवडेखोर, हीं विशेषणें जशीं लावण्यांत येतात, तशींच तीं यशवंतरावालाहि लावण्यांत येऊं लागलीं होतीं, यावरून यशवंतराव होळकर हा इंग्लिशांना किती जाचक झाला होता. याची कोणालाहि योग्य कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. जो ले. ल्यूकन आपल्या स्वतःच्या जखमांनींच मरणोन्मुख झालेला होता, त्याला मारण्यासाठीं दुसऱ्यानें विष देण्याचीच अवश्यकता असेल, असें दिसत नाहीं. तरी पण इंग्लिश ग्रंथकारांनीं या गोष्टीचा जो उल्लेख केलेला आहे, त्यावरून त्यांच्या मनाचा अनुदारपणा मात्र चांगला दिसून येतो.

क. मॉन्सन हा गुरी येथून सुमारे १२ मैल माघारा गेला असेल नसेल, तोंच त्याला ले. ल्यूकनच्या पराभवाची बातमी समजली, व या बातमीच्या पाठीमागून थोड्याच वेळामध्यें खुद्द बापूजी शिंदे हेहि येऊन दाखल झाले. व गुरीच्या लढाईत आपल्या मार्गे ठेविलेल्या लष्कराचा कसा पराभव झाला, याची इत्यंभूत हकीकत क. मॉन्सन याला त्यांचेकडून समजली. ही बातमी जेथें समजली, तेथें त्यानंतर पुढें जास्त वेळ थांबण्यांत कांहीं फायदा नव्हता. उलट होळकर मागून येऊन ले० ल्यूकनप्रमाणें आपल्यावरहि धाड घालील कीं काय, अशी भीति होती. त्यामुळें क. मॉन्सननें सोनारा येथें पळून जाण्याचा निश्चय केला. तेथें पुढें पाठविलेलें सामानसुमान आधींच सुरक्षित जाऊन पोहोंचलें होतें. आणि मागून थोड्या वेळानें क. मॉन्सन हाहि सोनारा येथें ता. ८ जुलै रोजी संध्याकाळीं जाऊन पोहोंचला. व दुसऱ्या दिवशीं पहांटेस ४ वाजतां तेथून निघून ता. ९ जुलै रोजी दुपारीं त्यानें मोकंदऱ्याची खिड गांठली. येथें आपल्याला अन्नसामग्री मिळेपर्यंत ही खिड अडवून ठेवण्याचा त्याचा विचार होता. पण तेथें तो असतांना त्याच्या मागोमाग ता. १० जुलैच्या सकाळीं होळकराची कांहीं फौज तेथें येऊन पोचली. व ती दुसऱ्या दिवसाच्या म्हणजे ता. ११ जुलैच्या दुपारपर्यंत एकसारखी वाढतच चालली होती. अशा रीतीनें सगळी फौज येऊन पोहोंचल्यानंतर होळकरानें मॉन्सनला असें एक पत्र लिहिलें कीं, तुम्ही आपल्या हातातील शस्त्रें खालीं ठेवून सगळ्या सैन्यानिशीं शरण या ! परंतु ही गोष्ट क. मॉन्सन याला मान्य न होऊन लगेच लढाईला सुरवात झाली. होळकरानें आपल्या सैन्याचे तीन विभाग केले व इंग्रजांच्या सैन्यावर डावीकडून, उजवीकडून आणि पुढून असे तीन बाजूंनीं हल्ले सुरू केलें. या वेळीं क. मॉन्सनचें सैन्य मोकंदऱ्याच्या खिडीमध्ये सांपडलेलें होतें. अशा कचाटीत सांपडलेल्या सैन्याच्या पिछाडीकडे कांहीं

सैन्य पाठविष्यांत आलें असतें आणि खिंडींतून पलीकडे जाण्याचा क. मॉन्सनचा रस्ता अडवून टाकण्यांत आला असता, तर त्या हालचालीचा जास्त परिणाम झाला असता. व असें कदाचित् करण्यांत येईल, अशी क. मॉन्सनलाहि भीति वाटत होती. आणि यशवंतराव होळकरानें कदाचित् तसें केलेंहि असतें. परंतु त्याच्या तोफा आणि पायदळ हीं अद्यापि येऊन पोंचावयाचीं होतीं. तीं येईपर्यंत थांबावें, तर कदाचित् क. मॉन्सन हा आपल्याहातून निसटून पळून जाईल, म्हणून आपल्या जवळच्या घोडेस्वारांनिशींच लढाई सुरू करणें यशवंतरावाला भाग पडलें. ही लढाई त्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत चालली होती. पण पुढें काळोख पडल्यानंतर लढाईचें काम चालू शकेना. म्हणून त्यानें आपली फौज रणांगणावरून काढून पाठीमागें छावणीवर नेली. तेथें त्याचा मागें राहिलेला तोफखाना आणि पायदळ हीं रात्रीं येऊन पोंचलीं. त्याच्या साहाय्यानें यशवंतराव दुसऱ्या दिवशीं फिरून इंग्लिशांच्या सैन्यावर हल्ला करणार, तों रात्रीच इंग्लिशांच्या सैन्यानें तेथून पोबारा केलेला होता. हें मोकंदऱ्याच्या घाटांतून निघालेलें सैन्य दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. १२ जुलै रोजीं कसें वसें कोठ्याला जाऊन पोहोंचलें. या वेळीं पाऊस अतिशय पडत होता. आणि वाटेनें जिकडेतिकडे चिखल झालेला होता आणि पाणी तुंबलेलें होतें. त्यामुळें कोठ्याला पोंचेपर्यंत या सैन्याला वाटेनें तर त्रास झालाच, पण कोठ्याला पोंचल्यावरहि त्यांचा त्रास कमी झाला असें नाहीं. आपण कोठ्याला पोंचलों, म्हणजे तेथें कोठ्याचा राजा आपल्याला आश्रय देईल व आपल्याला अन्नसामग्रीचाहि पुरवठा लागेल तितका करून देईल, अशी इंग्लिशांना आशा वाटत होती. पण ती सगळी निष्फळ झाली. कोठ्याचा राजा होळकराच्या भीतीनें इतका भेदरून गेला होता कीं, त्यानें इंग्लिशांना आश्रय किंवा अन्नसामग्री देण्याचें बिलकुल नाकारलें. कोठ्यास जेव्हां रसद मिळेनाशी झाली, तेव्हां सगळ्याचीच पंचाईत पडली; व सैन्यांत पांगापांग सुरू झाली. सरदार बापूजी शिंदे हा कोठ्यापर्यंत क. मॉन्सनच्या सैन्याबरोबर सर्व हालअपेष्टा सोशीत इमानें इतबारें चालला होता. पण त्याच्या सैन्यांतील लोकांना इंग्रजांकडून पगारहि मिळेना व अन्नसामग्रीचीहि तजवीज होईना, तेव्हां आपल्या सैन्यांतील लोक उपाशीं मरूं नयेत म्हणून त्यांच्यासह बापूजी शिंदे याला होळकराच्या सैन्याला जाऊन मिळणें भाग पडलें. इंग्लिश ग्रंथकार बापूजी शिंदे फितूर होऊन यशवंतरावाला मिळाला असें लिहितात; आणि इंग्लिशांपाशीं त्याच्या शिपायांना देण्याला अन्नसामग्री नव्हती, हें खरें कारण ते दडवून ठेवितात; या प्रामाणिकपणाला काय म्हणावें ? कोठ्यास रहावयास जागा नाहीं आणि खावयाला अन्न नाहीं, अशी स्वतः ज्या इंग्लिशांचीच स्थिति, ते बापूजी शिंद्याच्या शिपायांना खावयाला काय देणार हें दिसतेंच आहे.

कोठ्यास अशी स्थिति झाल्यामुळें क. मॉन्सन तावडतोब तेथून ता. १२ रोजीं सकाळीं कोठ्याच्या पुढील चंबळ नदीच्या कांठीं असलेल्या गनियास या नांवाच्या गांवीं जाण्याकरितां निघाला. कोठ्याहून हें गांव जरी फक्त सुमारे ६।७ मैलच दूर होतें, तरी पावसामुळें आणि वादळामुळें मोठ्या प्रयासानें तो तेथें ता. १३ जुलै रोजीं जाऊन पोहोंचला. या ठिकाणीं हें सैन्य येऊन पोंचतें, तों नदी तुडुंब भरून

चाललेली होती. म्हणून ते पाणी ओसरेपर्यंत आणि आजूबाजूच्या खेड्यांतून कांहीं रसद गोळा करीपर्यंत त्या सैन्याने तेथे मुक्काम केला. व ता. १४ रोजी ती नदी उतरून सैन्य पलीकडे गेलें. परंतु रस्त्यांत चिखल फार झाल्यामुळे तोफा चिखलांत रूतून गेल्या. व कितीहि प्रयत्न केले तरी त्या वाहेर निघेनात. त्या वेळीं त्या तोफांच्या कान्यांत खिळे मारून त्या तोफा वाटेंतच टाकून देणें भाग पडलें. अशा रीतीने पाण्याने आणि चिखलाने भरलेल्या प्रदेशांतून प्रवास करितां करितां ता. १७ जुलै रोजी हें लष्कर चंबळी नांवाच्या एका नदीच्या कांठीं येऊन पोहोचलें.

पाऊस वादळ, पाणी, चिखल, नद्या आणि नाले, हीं सगळीं प्रक्षुब्ध झालेल्या सृष्टिदेवतेचीं सैन्ये या वेळीं होळकराच्या बाजूने आणि इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढण्या-करितां उभी राहिलेलीं होती तदनुरोधानें या चंबळीच्या लहानशा ओढ्यानेहि मागून होळकराचें सैन्य येऊन पांचेपर्यंत इंग्लिशांना अडवून धरलें. या चंबळी नदींतून पलीकडे जाण्याला उतार मिळेना, म्हणून अलीकडच्या कांठावरच क. मॉन्सन याच्या सैन्याने ता. १५ रोजी तळ दिला. पुढें दुसरें दिवशींहि नदीचें पाणी कमी होईना. तेव्हां कांहीं युरोपियन गोलंदाज हत्तीवर बसून नदीच्या पलीकडे गेलें. तेथून टोंकरामपुरा हें शहर जवळच असल्यामुळे ते ता. १८ जुलै रोजी तेथे जाऊन पोचले. परंतु बाकीचें सैन्य मात्र अलीकडच्या कांठावरच अडकून राहिलें. तों इतक्यांत पाठी मागून होळकराची फौज येऊन दाखल झालीच. इंग्रजांच्या फौजेपार्शी खावयाला अन्न नव्हतें; आणि त्यांतच होळकराच्या घोडेस्वारांनीं त्यांच्या भोंवतीं धिरच्या घालून त्यांच्यावर हल्ले करण्याला सुरवात केली. त्यामुळे इंग्रजी फौजेचें फारच नुकसान होऊं लागलें रोज थोडे थोडे लोक लांकडांचे तराफे वांधून त्यावरून पलीकडे उतरत होते; परंतु अशा अडचणींत त्यांच्यावर हल्ले करून होळकरानें त्याचें सामान लुटलें, सैन्य मारलें, आणि हत्ती, उंट, बैल वगैरे नदींत बुडविले. अशा संकटांतून शिल्लक राहिलेले लोक ता. २७ जुलैपर्यंत कसेवसे टोंकरामपुर्याला जाऊन पोचले. कोठ्या-पासून टोंकरामपुर्यापर्यंतचें अंतर सुमारे ५० मैल आहे. पण हें इतकें थोडें अंतर चालून जाण्याला ता. १२ जुलैपासून ता. २७ जुलैपर्यंत इंग्लिशांना १५ दिवस लागले. यावरून या अवकाशांत भयंकर पावसाळा आणि त्याच्याहि पेशां जास्त भयंकर असा यशवंतराव होळकर या हिंदुस्थानांतील दोन सेनापतींनीं मिळून इंग्लिशांची किती हलाखी करून सोडली होती, याची कोणालाहि कल्पना करतां येण्या-सारखी आहे.

ता. २७ जुलै रोजी टोंकरामपुर्याला येऊन पोचल्यानंतर मॉन्सनने तेथे बरेच दिवस मुक्काम केला. मॉन्सनच्या या पळापळीची आणि पिछेहाटीची बातमी आग्रवास ज. लेक यांना आधींच कळली होती. त्यामुळे मे. क्रिथ आणि क. मॅक्क्यूलक यांच्या हाताखाली बरेच सैन्य आणि दाणावैरण देऊन त्यांना क. मॉन्सनच्या मदतीला पाठविण्यांत आले होते. ही मदत त्याला ता. १४ ऑगस्ट रोजी येऊन

पॉचली. परंतु इतकी मदत पॉचली, तरी होळकराशी तोंड देण्याचें त्याला धैर्य होईना. यशवंतराव होळकर आणि बापूजी शिंदे यांच्या फौजा त्याच्या मागोमाग येऊन दाखल झाल्या होत्या. व त्या इंग्लिशांना सर्व बाजूंनी हॅराण करून सोडीत होत्या. त्यांचा या नवीन आलेल्या मदतीने प्रतिकार करण्याचें टाकून फिरून क. मॉन्सनने भीतीने गांगरून जाऊन टोंकरामपुऱ्याहून निघून जयपूरच्या राज्यातील खुशालगडपर्यंत आणखी मार्ग हटण्याचें ठरविलें. खुशालगड येथे सदाशिवराव-भाऊ बक्षी यांच्या सैन्याचा तळ पडलेला होता. ते सैन्य आपल्याला मिळेल व जयपूरच्या राजाचें सैन्यहि आपल्या मदतीला धांवून येईल आणि अन्नसामग्री मिळण्याची तर मुळीच पंचाईत पडणार नाही, असे वाटून त्याने ता. २१ आगष्ट रोजी रामपुऱ्याचें शहर सोडलें. रामपुऱ्याहून खुशालगडला जाऊन तेथून पुढें आग्र्याला जावें, असा त्याचा विचार होता. टोंकरामपुऱ्यापासून आग्रा एकंदर सुमारे १०० मैल लांब आहे हें अंतर चालून जाण्याला त्याला १० दिवस लागले. रामपुऱ्याहून तो निघाला, तो दुसऱ्या दिवशीच त्याला वाटेत बनास नदी आडवी आली. या नदीला ता. २२ आगष्ट रोजी इतका मोठा पूर आला होता की, पूर्वीच्या चंबळी नदीतून हत्तीवर बसून तरी कांहीं युरोपियन शिपायांना पलीकडे जातां आलें. पण या वेळीं या नदीत हत्तीहि जाण्याची सोय नव्हती. परंतु तेथे मोठ्या संकटानें तीन होड्या मिळाल्या त्या होड्यांतून कॅ. निकोल्स याच्या हाताखाली लष्करचा खजिना आणि कांहीं शिपाई देऊन त्यांना पलीकडे पोंचतें करण्यांत आलें. व तेथून त्यांनी पुढें एकदम खुशालगडला कूच करून जावें, असा त्यांना हुकूम देण्यांत आला. परंतु नदीचें पाणी उतरेपर्यंत बाकीचें सैन्य बनास नदीच्या अलीकडच्या किनाऱ्यावरच अडकून पडलें. हें सैन्य येथे अडकून पडलें आहे, असे पहातांच होळकराचे घोडेस्वार त्यांच्या भोंवती घिरव्या घालूं लागले, व हल्ले करूं लागले. पुढे ता. २४ आगष्ट रोजी नदीचें पाणी ओसरून नदीतून उतार मिळूं लागल्यानंतर इंग्लिशांचें सैन्य जेव्हां नदीतून पलीकडे जाऊं लागलें, तेव्हां तर होळकराच्या सैन्याने शिकस्त करून सोडली होळकराचे कांहीं घोडेस्वार इंग्लिश सैन्याच्या दोन्ही बाजूंनी नदी उतरून पलीकडे गेले व त्यांनी इंग्लिश सैन्यावर समोरून हल्ला करण्याला सुरवात केली या वेळीं इंग्रजी फौजेत फारच गोंधळ उडून गेला. पुष्कळ अंमलदार मारले गेले. आणि एक सबंध पलटणच्या पलटण येथे कापून टाकण्यांत आली. होळकराचे घोडेस्वार इंग्लिशांच्या फौजेत त्या बनास नदीमध्ये असा कहर उडवून देत आहेत, इतक्यांत होळकराचा तोफखाना मागाहून येऊन पोहोंचला. आणि जेव्हां होळकराची तोफ सुरू झाली, तेव्हां तर फारच भयंकर प्रकार घडून आले. व या ठिकाणी एकंदर इंग्लिशांचे पुष्कळच लोक मारले गेले. तेव्हा त्यांतून जे बाकी शिल्लक राहिले, त्यांना घेऊन क. मॉन्सन ता. २४ रोजी रात्री कसावसा खुशालगड येथे आपला जीव घेऊन आला. परंतु त्याला आपल्या बरोबरचें सगळें सामानसुमान बनास नदीच्या कांठीच टाकून धावें लागलें

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे खुशालगड येथे सदाशिवराव भाऊ बक्षी यांच्या हाताखालील शिंद्याची फौज होती. पण ही फौज मॉन्सनला न मिळता ती त्याच्या विरुद्धच लढू लागली. त्यामुळे खुशालगडबद्दल त्याला जी आशा वाटत होती, तिचीहि निराशा झाली. जयपूरच्या राजाकडील मदत येथे मिळावयाची होती, ती आशाहि निष्फळ ठरली. शिवाय खुशालगड येथे दुसऱ्यांची फौज येऊन मिळणे तर लांबच राहिले, पण खुद्द मॉन्सनच्या हाताखाली जे हिंदुस्थानी सैन्य होते, त्याच्यांतच फाटाफूट आणि फंदाफितुरी जोराने चालू असल्याचे उघडकीस आले. क. मॉन्सनच्या सैन्यांतील नेटिव अंमलदार आणि यशवंतराव होळकर यांच्या दरम्यान सुरू असलेला कांहीं पत्रव्यवहार पकडला जाऊन तो क. मॉन्सनच्या पुढे मांडण्यांत आला. तेव्हां त्या बाबतीत जरी कडक उपाय योजण्यांत आले, तरी देखील हिंदुस्थानी घोडेस्वारांपैकी आणि पायदळीपैकी पुष्कळ शिपाई इंग्रजांची नोकरी सोडून होळकराला येऊन मिळाले. अशा रीतीने ही संकट परंपरा वाढत जाऊ लागल्यामुळे मॉन्सनचा धीर अगदीच सुटला. व ता. २६ आगष्ट रोजी संध्याकाळी ७ वाजण्याच्या सारख्या आडवेळेलाच त्याला खुशालगड सोडून निघणे भाग पडले. जवळचे सामानसुमान आधीच वनास नदीत टाकून देण्यांत आले होते, आणि आता ज्या कांहीं जड जड तोफा बरोबर होत्या त्यांच्याहि कान्यांत खिळे मारून त्या येथे टाकून देण्यांत आल्या. व आपल्या फौजेचा एक लांबट चौकोन करून तो बंदोबस्ताने कूच करू लागला. ही बातमी मराठ्यांना कळतांच होळकराचे वीस हजार घोडेस्वार त्याच्या पिछाडीवर येऊन पडले. व त्यांनी कापाकापी सुरू केली; आणि इंग्रजांच्या सैन्याला फारच हैराण करून सोडले. मराठ्यांनी हा पाठलाग दुसऱ्या दिवशीहि तितक्याच जोराने चालविला होता. तशाच स्थितीत कूच करतां करतां क. मॉन्सन ता. २७ आगष्ट रोजी संध्याकाळी हिंदौन शहराला येऊन पोहोचला. परंतु ते शहर मराठ्यांनी आधीच आपल्या ताब्यांत घेऊन ठेविलेले होते. त्यामुळे क. मॉन्सन याला कोठे रहाण्यालाहि जागा मिळेना. तो एका जुन्या गदीत थोडा वेळ राहिला. व तो रातोरात तेथून निघाला. मराठे त्याच्या पाठीमागे होतेच. रात्रीच्या काळोखातहि जरी ते इंग्रजांवर हल्ले करीत होते, तरी दिसू लागल्यानंतर त्यांचा जोर जास्त वाढला. ता. २८ रोजी सकाळी इंग्लिशांचे सैन्य एका ओढ्यांतून पलीकडे जात असतां होळकराच्या फौजेने त्यांना चारहि बाजूंनी गांठले, आणि उंटांवरील तोफा, बंदुका व जेजाला यांचा मारा होळकराने सुरू केला. त्यामुळे इंग्लिशांचे सैन्य अगदी जेरीस आले. व या हल्ल्यांतून आपले प्राण वाचणे कठिण आहे, असे त्यांना वाटू लागले. तरी पण त्यांतूनच ते वाट काढीत चालले होते; व होळकराचे लोक त्यांच्यावर हल्ले करीत पाठीमागून चालले होते अशा रीतीने जातां जातां क. मॉन्सन बियानाच्या खिंडीमध्ये ता. २८

आगष्ट रोजी संध्याकाळी येऊन पोहोचला. येथे आपल्या सैन्याला विसावा द्यावा, अशी मॉन्सनची इच्छा होती. पण तशी व्यवस्था तो करणार, इतक्यांत होळकराचे घोडेस्वार कांहीं तोफा घेऊन बियानाच्या खिंडीत येऊन दाखल झाले. तेव्हां विश्रांति बाजूलाच राहून इंग्रजी सैन्याला तेथूनहि पळ काढावा लागला. ते सैन्य पळतां पळतां रात्री ९ वाजतां बियानाच्या शहरांत येऊन पोहोचले. पण तेथे रात्रीच्या काळोखामुळे इंग्रजी सैन्यांत इतका घोटाळा माजला की, पलटणीतील शिपाई आणि बाजारवुणगे हे एकमेकांत मिसळून गेले, व त्यांच्यांत कांहीं लष्करी शिस्त म्हणून उरलीच नाही. खायला नाही, विश्रांति नाही, झोप नाही, आणि क्षणोक्षणी मरणाची भीति; अशा स्थितीत जे कांहीं थोडेसे शिपाई शिळक राहिले होते, ते सगळी शिस्त सोडून ज्याला जिकडे वाट सांपडेल तिकडे पळू लागले. या लोकांची मुख्य छावणा आग्र्याला होती तेव्हां तेथे पोचल्याशिवाय आपले हे हाल संपणार नाहीत, हे लक्षांत आणून सगळे शिपाई आग्र्याकडे पळत सुटले. वाटेत फत्तेपूर शिकी लागली. पण तेथेहि कोणी त्यांना आश्रय दिला नाही. यशवंतराव होळकराच्या बद्दल त्या वेळी सगळीकडे इतकी सहानुभूति उत्पन्न झालेली होती की, फत्तेपूर शिकी येथील सामान्य जनतेनेच परस्पर त्यांना दगडांचा मार देऊन आपल्या गांवांतून ता २९ आगष्ट रोजी पिटाळून लाविले. अशा रीतीने वाटेने सर्व प्रकारच्या हालअपेष्टा आणि अपमान सोशीत हे शिळक उरलेले बाकीचे शिपाई कसेबसे ता. ३१ आगष्ट रोजी एकदाचे आग्र्यास येऊन पोहोचले.

ता. ८ जुलै १८०४ रोजी गुरी येथून क. मॉन्सन हा जो निघाला, तो अशा रीतीने ता ३१ आगष्ट रोजी आग्र्यास येऊन पोहोचला. या दरम्यानच्या मुदतीत त्याने जी सुमारे २२५ मैलांची पिछेहाट केली, त्याबद्दलची माहिती पुढील कोष्टकावरून थोडक्यांत चांगल्या रीतीने लक्षांत येण्यासारखी आहे.

सेनापतीचे नांव	ठिकाणाचे नांव	दोन ठिकाणां-मधील अंतराचे मैल	तारीख	वर्णन
ले. ल्यूकन.	गुरी.		८ जुलै सकाळी.	होळकर हल्ला करतो.
क. मॉन्सन.	सोनारा.	गुरी ते सोनारा २० मैल.	८ जुलै संध्याकाळी.	मॉन्सन पोचतो.
	मोकंदरा.	सोनारा ते मोकंदरा २० मैल.	९ जुलै दुपारी.	मॉन्सन पोचतो.

	मोकंदन्याची लढाई.		११ जुलै.	
	कोटा.	मोकंदरा ते कोटा ३० मैल.	१२ जुलै.	कोठ्याला पोचतो
	गनियास	कोटा ते गनियास ७ मैल	१३ जुलै.	
	गनियास जवळील नदी.		१४ जुलै.	
	चंबळी नदी.	.	१७ जुलै.	
	टोंकरामपुरा.	कोटा ते टोंकरामपुरा ५० मैल.	२७ जुलै.	
मे. फ्रिथ व क. मॅक्क्यूलॉक.	टोंकरामपुरा.	टोंकरामपुरा ते आप्रा सुमारे १०० मैल.	१४ आगष्ट.	कुमक व रसद आणतात.
	रामपुरा.		२७ जुलै ते २९ आगष्ट.	रामपुरा येथे मुक्काम.
क. मॉन्सन.	रामपुरा.		२९ आगष्ट.	रामपुरा सोडतो
	बनास नदी.		२२ आगष्ट.	येऊन पोचतो.
	,		२४ आगष्ट.	नदी उतरतो.
	खुशालगड.		२४ आगष्ट रात्री.	येऊन पोचतो.
	खुशालगड.		२६ आगष्ट रात्री.	सोडतो.

(२७८)

	हिंदीन.		२७ आगष्ट रात्री.	पॉंचतो.
	बियानाची खिड.		२८ आगष्ट संध्याकाळी.	
	फत्तेपूर शिक्री.		२९ आगष्ट	
	आग्रा.		३१ आगष्ट	

—

दीगची लढाई.

ता. ३१ आगष्ट इ. स. १८०४ पर्यंत क. मॉन्सनच्या सैन्याचा पाठलाग करीत करीत त्या सैन्याला यशवंतराव होळकराने आग्र्यापर्यंत झोडीत आणल्यानंतर आणि त्या अवधीत त्या सैन्याला बहुतेक नामशेष करून टाकल्यानंतर यशवंतराव होळकराचा उत्तर हिंदुस्थानातील दिल्लीकडचा मार्ग मोकळा झाला. त्याची वाट अडवून धरण्याला आतां कोणतेहि इंग्रजी सैन्य त्याच्या समोर नसल्यामुळे यशवंतराव होळकराचे घोडेस्वार पुढे चाल करून निघाले आणि सप्टेंबर महिन्याच्या सुरवातीच्या सुमाराला त्यांनीं मथुरा शहर इंग्रजांपासून आपल्या ताब्यांत घेतले. मथुरा येथे इंग्लिशांचे कांहीं सैन्य होते. परंतु यशवंतराव होळकराच्या लष्करापुढे क. मॉन्सनच्या सैन्यानें जो मार्ग स्वीकारला, त्याच मार्गाचे अवलंबन करणें मथुरा येथील इंग्रजी सैन्याला भाग पडलें. पायदळ शिपायांच्या चार पलटणी, नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या दोन पलटणी आणि कांहीं तोफा, इतकें सैन्य बरोबर घेऊन आणि बाकीचे सर्व धान्य आणि सामानसुमान तेथेच टाकून देऊन इंग्लिश अधिकारी मथुरेहून आग्र्याला पळून गेले. इंग्लिश लोक मथुरेमधून पळून गेले आणि यशवंतराव होळकराच्या हातांत मथुरा शहर लागलें, याबद्दल मथुरेतील लोकांना अतिशय आनंद झाला. यशवंतराव होळकराने गेल्या दोन महिनेपर्यंत इंग्लिशांच्या सैन्याविरुद्ध जे पराक्रम गाजविले होते, त्यांची कीर्ति हिंदुस्थानातील इतर ठिकाणांच्या प्रमाणें मथुरेतील लोकांच्याहि कानांवर आलेली होती. व त्यामुळे त्यांना आपला राजा यशवंतराव होळकर याच्याबद्दल मोठा अभिमान वाटत होता. हा आपला राजा आतां आपल्याला इंग्लिशांच्या जुलमांतून सोडवील आणि आपल्या धर्माची सर्व हिंदुस्थानभर पुनरपि संस्थापना करील, अशीहि मथुरेच्या लोकांना फार आशा वाटत होती. पूर्वी गंगा आणि यमुना यांच्या आसपासचा हा बहुतेक मुलूख शिंद्याच्या ताब्यांत होता. पण शिंद्याच्या पराभवानंतर तो मुलूख इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेल्यापासून तेथील रयतेला परकीय अमलाची दुःखे काय असतात, याची इकडकड कल्पना येऊं लागली होती. जिकडेतिकडे जमीनमहसूल जास्त वाढूं लागला होता; आणि मीठ वगैरे सारखे जे पदार्थ हिंदुस्थानातील लोकांना विन करावाचून अगदीं अल्पस्वल्प किमतीमध्ये खावयाला मिळत होते, त्यांच्यावरहि नवीन इंग्रजी अमदानीमध्ये आतां कर बसूं लागले होते. पण याच्याहिपेक्षां हिंदु लोकांना जास्त चीड आणणारे असे कांहीं कांहीं प्रकार इंग्लिशांकडून निरनिराळ्या ठिकाणीं होऊं लागले होते. जेथें जेथें इंग्रजी सोजिराच्या छावण्या या नवीन संपादन केलेल्या

मुलखांत बसविण्यांत आल्या, त्या त्या ठिकाणीं या गोऱ्या सोजिरांच्या खाण्या-साठीं गोवध सुरू होऊं लागले. अकबराच्या वेळेपासून सर्वत्र गोवधाला बंदी करण्यांत आली असतां इंग्लिशांनीं फिरून गोहत्येला अशा रीतीनें सुरुवात केलेली पाहून हिंदूंचीं मनें इंग्लिशांच्या विरुद्ध फार बिथरलीं होती. आणि त्यांतल्या त्यांत मथुरेंतील लोकांच्या मनावर या गोवधाचा विशेषच परिणाम झालेला होता. गाय ही भगवान् श्रीकृष्णाला अत्यंत प्रिय, आणि त्याच गाईचा त्याच भगवान् श्रीकृष्णाच्या मथुरा नगरीमध्ये राजरोस वध केला जावा, ही गोष्ट मथुरेंतील धार्मिक लोकांना सहन होईनाशी झाली होती. अशा वेळीं इंग्रजी शिपायांना तेथून पिटाकून लावून यशवंतराव होळकरानें आपली छावणी तेथें दिली, हें पाहून कोणत्या हिंदूंच्या मनांत आनंद उत्पन्न न होणें शक्य होतें ? सर्वांना आनंद झाला. व आतां हा पराक्रमी आणि वैभवशाली यशवंतराव होळकर इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून देऊन फिरून आपलें राज्य प्रस्थापित करील, असा सर्वांना संभव दिसू लागला.

परंतु यशवंतरावाच्या पराक्रमाच्या आणि क. मॉन्सनच्या पराभवाच्या बातभ्या लॉर्ड लेक आणि मार्क्स वेलस्ली यांच्या कानांवर येऊं लागल्यापासून आतां पुढें होळकराचा आपण कसा बंदोबस्त केला पाहिजे, या विचाराला ते लागले होते त्या दोघांच्या दरम्यान खलिते सुरू झाले होते. व होळकराला कोंडण्याकरितां चोहों बाजूंनीं सैन्य कसकसे उभें करावयाचें आणि होळकराच्या विरुद्ध काय काय गुप्त कपटाच्या युक्त्या करावयाच्या, याबद्दल खलबतांचा खल चालला होता. दुसरा कोणी एखादा प्रामाणिक मनुष्य असता, आणि त्याला जर यशवंतराव होळकराचा पराजय करावयाचा असता, तर त्यानें प्रामाणिकपणानें १० हजार शिपायांच्या जागी २० हजार शिपाई जमवून होळकरावर विजय मिळविला असता. पण मार्क्स वेलस्ली हा अशा जातीचा मनुष्य नव्हता. व इंग्लिशांचे विजय हेहि बहुधा अशा प्रामाणिकपणानें मिळविलेले विजय नसतात. मार्क्स वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक यांच्या गुप्त खलबतांतील विचारसरणी होळकराच्या सैन्यांत फितुरी कशी उत्पन्न करितां येईल, इकडे मुख्यत्वेकरून वळली क. मॉन्सन याच्या पळापळीची पहिली बातमी कळल्यानंतर ता. १७ आगष्ट १८०४ च्या पत्रांत मार्क्स वेलस्ली हे ज. लेक यांच्याशीं होळकराच्या सैन्याच्या संबधानें पुढीलप्रमाणें मीमांसा करितात:—

“ Holkar's army is not paid; it depends for its subsistence entirely upon plunder, and its means must be very precarious. No principle of union can exist in such a body as that commanded by Holkar. The Pathans and Mussalmans can have no attachment to Holkar and must probably have no knowledge of each other, and the whole force must have collected about

Holkar as a chief of note, and with the sole object of gaining a subsistence. ”

होळकराच्या सैन्यांत पठाण आणि मुसलमान यांचीच बहुतेक भरती असून त्यांची एकमेकांना ओळख देखील नसली पाहिजे, आणि हे सगळे लोक केवळ आपल्या उदरनिर्वाहाच्या आशेने होळकराच्या सभोवतीं जमलेले असले पाहिजेत, वगैरे गोष्टींचा उल्लेख बरील इंग्रजी मजकुरांत करण्यांत आलेला आहे. यावरून अशा प्रकाराने एकत्र जमलेल्या शिपायांना फोडण्याचा प्रयत्न केल्यास तो सफळ होण्याचा पुष्कळ संभव आहे, हा मार्क्स वेलस्ली यांचा हेतु या लिहिण्यावरून स्पष्ट होत आहे. पण अशी सैन्याची भरती कोणाची नसते ? खुद्द इंग्लिशांच्या नेटिव्ह पलटणींतून जे पठाण, मुसलमान, इतकेच नव्हे, तर बाकीच्याहि सगळ्या अठरापगड जातीतील लोक, भरलेले असतात, ते काय इंग्लिशांनीं इंग्लंडांतून आणिलेले असतात, किंवा ते त्यांनीं येथे उत्पन्न केले असतात ? आणि ते तरी जे इंग्लिशांच्या सभोवतीं गोळा झालेले असतात ते आपल्या पोटासाठीं नाहींत, तर काय त्यांच्या पोटाचे असतात म्हणून ते त्यांच्या सभोवतीं जमा होतात ? जेथे हजारों आणि लाखों लोकांना एखाद्या विशिष्ट हेतूसाठीं एकत्र जमवावयाचें असतें, तेथे होळकराच्या काय किंवा इंग्लिशांच्या काय, सगळ्यांच्या सैन्याची अशीच घटना झालेली असावयाची. आणि एवढ्याच कारणासाठीं होळकराच्या सैन्यांत जर फितुरी करणें शक्य असेल, तर तितकीच शक्यता आपल्याहि सैन्याच्या संबंधाने आहे, हे इंग्लिशांनीं केव्हांहि विसरतां कामा नये. जे स्वतः काचेच्या घरांत रहातात, त्यांनीं दुसऱ्यांच्या घरावर धोंडे मारण्याच्या भरीस पडूं नये, या इंग्रजी म्हणीमध्ये पुष्कळ शहाणपणा भरलेला आहे. व इ. स. १८५७ सालामध्ये तो इंग्लिशांच्या प्रत्ययालाहि आलेला आहे.

होळकराच्या सैन्यांत फितुरी उत्पन्न करण्यासंबंधाचा उल्लेख बरील इंग्रजी उताऱ्यामध्ये थोडा पडद्याआडून केलेला असला, तर तो पडदा पुढील उताऱ्यामध्ये अजिबात झुगारून देण्यांत आला आहे. व लज्जा, संकोच, किंवा प्रामाणिकपणाची चाड, यांपैकी कोणताहि मनोविकार आड येऊं न देतां मार्क्स वेलस्ली हे ता. ११ सप्टेंबर १८०४ च्या आपल्या पत्रांत ज. लेक यांना उघडपणें असें लिहितात कीं:—

You will also take every step for confirming our allies and for encouraging desertion from Holkar by renewing the proclamations of last year or by other encouragements. ’ आपल्या बाजूचे जे लोक आहेत, त्यांची भक्ति आपल्या पक्षावर दृढ करण्याकरितां तुम्ही प्रयत्न करावे; त्याचप्रमाणें गुदस्त सालीं तुम्ही जसे जाहीरनामे काढले होते, तसले जाहीरनामे प्रसिद्ध करून किंवा दुसऱ्या कांहीं प्रकारची उत्तेजनें दाखवून होळकराच्या शिपायांना फितूर करण्याचा तुम्ही प्रयत्न करावा.

या पत्राला ता. २२ सप्टेंबर १८०४ रोजी उत्तर लिहून ज. लेक यांनी मार्व्हिस वेल्स्ली यांना जें कळविलें आहे, त्यांतील सारांश असा आहे कीं, आपण या गोष्टी माझ्या सारख्याला सांगावयाला कशाला पाहिजे आहेत? त्या मी आधीच केल्या आहेत, व आणखी पुढेंहि करीतच आहे. या उत्तरांतील इंग्रजी मजकूर पुढीलप्रमाणें आहे:—

“ His (Holkar's) troops are in a strange state; some of them are again making proposals to come over; they shall be received if they come; but I have little faith in anything they say; however, anything like disaffection among them has its weight and may be of use; therefore, it shall be encouraged. ”

होळकरांच्या सैन्यांत आंतून फितुरी उत्पन्न करण्याचे हे जसे प्रयत्न चाललेले होते, त्याचप्रमाणें होळकरांच्या सैन्याचा बाहेरून पाडाव करण्याचेहि व्यूह इंग्लिशांनी रचले. एखाद्या शत्रूवर हल्ला करावयाचा म्हणजे त्याच्यावर फक्त एकाच सेनापतीने आणि फक्त एकाच बाजूने हल्ला करावयाचा, असला व्यूह पाश्चिमात्य युद्धकलेच्या नियमांप्रमाणें केव्हांहि रचण्यांत येत नाहीं. इंडियन राजांच्या लढायांमध्ये मात्र सुशिक्षित सैन्य थोडें आणि सुशिक्षित सेनानायक तर त्याहूनहि थोडे, अशी स्थिति असल्यामुळे त्यांच्या लढाया किंवा त्यांचे हल्ले हे मात्र असे एकांगी होत असल्याचें दिसून येतें. व यामुळेच बहुतेक प्रसंगी त्यांचे पराजय झालेले आहेत. परंतु इंग्लिशांच्या हातून ही चूक सहसा केव्हांहि झालेली नाहीं. या वेळीं क. मॉन्सनच्या पराभवानंतर त्यांनीं होळकरांच्याविरुद्ध जी मोहीम सुरू केली, तिच्यामध्ये सुद्धा त्यांनीं चार पांच ठिकाणांहून होळकरांच्याविरुद्ध हालचाली एकदम सुरू केल्या. क. मरे हा गुजराथेंतून होळकरावर चालून येत असतां पूर्वी मही नदीच्यापर्यंत मार्गें हटून गेला होता; परंतु तो फिरून उलटून उज्जनीवर चाल करून आला. दौलतराव शिंद्याचें कांहीं सैन्य इंग्लिशांनीं माळठ्यावर हल्ला करण्याकरितां नेवविलें. दक्षिणेंत क. वॅलेस यांच्या हाताखालील सैन्यानें होळकरांच्या ताब्यांतील चांदोरच्या किल्ल्याला शह देण्याला सुरुवात केली. वुंदेलखंडामध्ये इंग्लिशांनीं आपलें एक सैन्य होळकरांच्या हालचाली बंद करण्याकरितां पाठविलें, आणि या सगळ्या व्यवस्थेशिवाय खुद्द ज. लेक हे आपल्या हाताखालीं मुख्य सैन्य घेऊन होळकरांचें पारिपत्य करण्याकरितां आग्ऱ्याजवळच्या शिकंदऱ्यापासून ता. १ आक्टोबर १८०४ रोजीं निघाले. अशा रीतीनें इंग्लिशांनीं होळकरांच्या विरुद्ध एकदम चोहोंकडून धामधूम सुरू केली.

होळकरांचा मुक्काम कांहीं दिवस मथुरेस होता. परंतु त्याची मुख्य महत्त्वाकांक्षा दिल्लीस जाऊन तें राजधानीचें शहर हस्तगत करावें व तेथील शहाआलम

बादशहाला आपल्या ताज्यामध्ये घ्यावें, अशी होती. दिल्लीची बादशाही आणि दिल्लीचे बादशहा यांच्या वैभवानें पेशवे, महादजी शिंदे, दौलतराव शिंदे, यांना जसें भाळून टाकलें होतें, त्याचप्रमाणें यशवंतराव होळकराच्या मनावराहि दिल्लीनें आपलें भुरळ घातलें होतें. त्यामुळें मथुरेच्या आसपास इंग्लिशांचें सैन्य येऊं लागल्याचें पाहून यशवंतरावानें मथुरा एकदम सोडली. आणि अतिशय त्वरेनें चाल करून त्यानें दिल्लीजवळ मुक्काम केला. दिल्लीवर यशवंतराव होळकराची धाड येऊन पडणार असें दिल्ली येथील इंग्लिशांचे रेसिडेंट, क. अक्टरलोनी, यांना आधींच वाटलें होतें; व त्यामुळें आसपासचे शिपाई गोळा करून त्यांनीं दिल्लीच्या संरक्षणाची आधीपासूनच थोडीबहुत तजवीज करून ठेविली होती. तरी पण दिल्लीच्या सभोवतालची बहुतेक तटबंदी अहंमदशहा अवदाली याच्या वेळेपासून जी उद्ध्वस्त करून टाकण्यांत आली होती, ती पुढें कोणीहि दुरुस्त केलेली नसल्यामुळें अशा स्थितींत दिल्लीचें संरक्षण करणें कठिण होतें. तरी पण अजमीर दरवाजा, लाहोर दरवाजा, काश्मीर दरवाजा, वगैरे ठिकाणच्या कांहीं कांहीं तटबंदीच्या भितीवरून तोफा डागून इंग्लिशांनीं दिल्लीच्या संरक्षणाची साधारणपणें तजवीज केली होती. दिल्ली शहराला यशवंतराव होळकरानें येऊन वेढा दिला, त्या वेळीं दिल्लीतीलहि परिस्थिति मथुरेप्रमाणेंच होळकराला धार्मिक दृष्ट्या अनुकूल होती. व होळकराला आतापर्यंत जय मिळाले, तसाच त्याला दिल्लीलाहि जय मिळावा, अशी तेथील लोकांची इच्छा होती. इतकेंच नव्हे, तर इंग्लिशांच्या सैन्यातील कित्येक लोक दिल्ली येथें आपल्या ऑफिसरांचे हुकूम ऐकेनासे झाले होते; व ते कदाचित् होळकराला जाऊन मिळतील, अशीही कित्येक इंग्लिश अधिकाऱ्यांना भीति पडली होती. त्यामुळें क. अक्टरलोनी यानें त्यांना निरनिराळ्या प्रकारचीं प्रोत्साहनें देण्याला सुरवात केली होती. इंडियन शिपायांना खाण्याकरितां दररोज मेवाभिठाई वाटण्यांत येत होती. व तुम्ही होळकराचा पराभव केला असतां तुम्हांला एक एक महिन्याचा जास्त पगार देण्यांत येईल, असेंहि सांगण्यांत येत होतें. याशिवाय क. अक्टरलोनी यांच्या हातांत दिल्ली शहरांत आणखी एक मोठें शस्त्र होतें, असें म्हणतात. तें शस्त्र म्हणजे त्यांनीं आपल्याजवळ बाळगलेला त्यांचा जनानखाना हें होय. जनानखाने बाळगण्याबद्दल इंग्लिश लोक मुसलमान बादशहांना नांवें ठेवीत असतात. परंतु इंग्लिशांच्यापार्शीं तसले जनानखाने नसतात, असें नाहीं; कदाचित् तसले नसले, तर कदाचित् दुसऱ्या कांहीं प्रकारचे असतील. निदान दिल्लीमध्ये क. अक्टरलोनी यांच्यापार्शीं तरी असला एक जनानखाना होता. ह्या जनानखान्यांत स्वाभाविकपणेंच दिल्लीतील हलकट जातीच्या अनेक स्त्रिया गोळा झालेल्या होत्या. यांच्यापासून सुखोत्पत्ति काय होत असेल, तो प्रश्न निराळा; परंतु त्या वेळच्या इंग्लिश लोकांना या साधनापासून जो मुख्य फायदा होत असे, तो राजकीय स्वरूपाचा होता कारण, या द्वारानें शहरांतील

कोण लोक काय बोलतात वगैरे सर्व प्रकारच्या गुप्त बातम्या त्यांना कळत असत. या जनानखान्यांतील बायकांचा अर्धात्च शहाआलम बादशहाच्या जनानखान्या-मध्येहि प्रवेश होत असे. व त्यामुळे तेथीलहि गुप्त बातम्या क. अक्टरलोनीला समजण्याची या योगाने चांगली सोय झाली होती. या व अशाच दुसऱ्याहि कित्येक युक्त्यांनी क. अक्टरलोनी याने दिल्लीच्या बादशहाचे मन इंग्लिशांकडे ओढून घेतले होते. आणि बादशहाला दौलतराव शिंद्याच्या हातून इंग्लिशांनी आपल्या ताब्यांत घेतल्यानंतर त्याच्या व्यवस्थेमध्ये इंग्लिशांनी जरी फारशी कोणतीच सुधारणा केलेली नव्हती, तरी यशवंतराव होळकराचा हा हत्ता दिल्लीवर आला, त्या वेळी वरील अनेक कारणांच्या योगाने शहाआलम बादशहाचा कल होळकराच्यापेक्षा अक्टरलोनीकडेच दुर्दैवाने जास्त होता. होळकराने दिल्ली सर करण्याकरिता जे सैन्य पाठविले होते, त्याच्यावर जे मुख्य सरदार होते, त्यांनी नऊ दिवसपर्यंत दिल्लीच्या वेढ्याचे काम मोठ्या नेटाने चालविले. परंतु मथुरेच्या बाजूने आपल्याबरोबर मोठी फौज घेऊन लॉर्ड लेक हा दिल्लीचा वेढा उठविण्याकरिता येत आहे, अशी बातमी समजल्यानंतर यशवंतराव होळकर हा आपल्या सैन्यासह दिल्लीहून निघाला; व पानिपतच्याजवळ यमुना नदी उतरून तो अंतर्वेदींतील इंग्लिशांच्या मुलखाचा विध्वंस करण्याच्या उद्देशाने उत्तरेस सहाराणपुराकडे वळला. या वेळी आपल्या गनिमी काव्याने फक्त धावती लढाई करून इंग्लिशांच्या मुलखात जाळपोळ करावी व उत्तर हिंदुस्थानात कोठे आपल्याला मदत मिळते किंवा नाही हे पहावे, हाच होळकराचा मुख्य हेतु असल्यामुळे त्याने आपल्याबरोबर आपले फक्त घोडेस्वारच घेतले; आणि आपले पायदळ व आपला तोफखाना हा त्याने भरतपूरच्या राजाच्या मुलखात पाठवून दिला.

आपल्या घोडेस्वारांनिशा होळकर पानिपताहून निघाला, तो थेट सहाराणपुराकडे वळला. तिकडच्या शीख लोकांकडून वगैरे आपल्याला काही मदत मिळेल, अशी त्याला आशा होती. परंतु डोलचासिंग या नांवाचा एक शीख लोकांचा सरदार इंग्लिशांनी आपल्या पैशाने आपल्या बाजूला फितूर करून घेतलेला होता. त्यामुळे व इतरहि कित्येक कारणामुळे अंतर्वेदीत होळकराचा जम बसला नाही. होळकर अंतर्वेदीत शिरला आहे, असे पाहून खुद्द ज. लेक याने त्याचा पाठलाग करण्याचे काम आपल्याकडे घेतले. व आपल्या हाताखालील मे. ज. फ्रेजर याच्याकडे त्याने दुसरे एक काम सोंपविले. पायदळ, तोफखाना आणि नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या दोन पलटणी, इतके सैन्य मे. ज. फ्रेजर याच्या हाताखाली देण्यात आले; व होळकराने आपले पायदळ व तोफखाना दिल्लीहून मागे कोठे तरी परत पाठविला आहे, ही बातमी ज. लेक याला कळलेली असल्यामुळे ते होळकराचे सैन्य कोठे गेले आहे ते शोधून काढावे; व त्या सैन्याचा होळकराच्या गैरहजेरीत

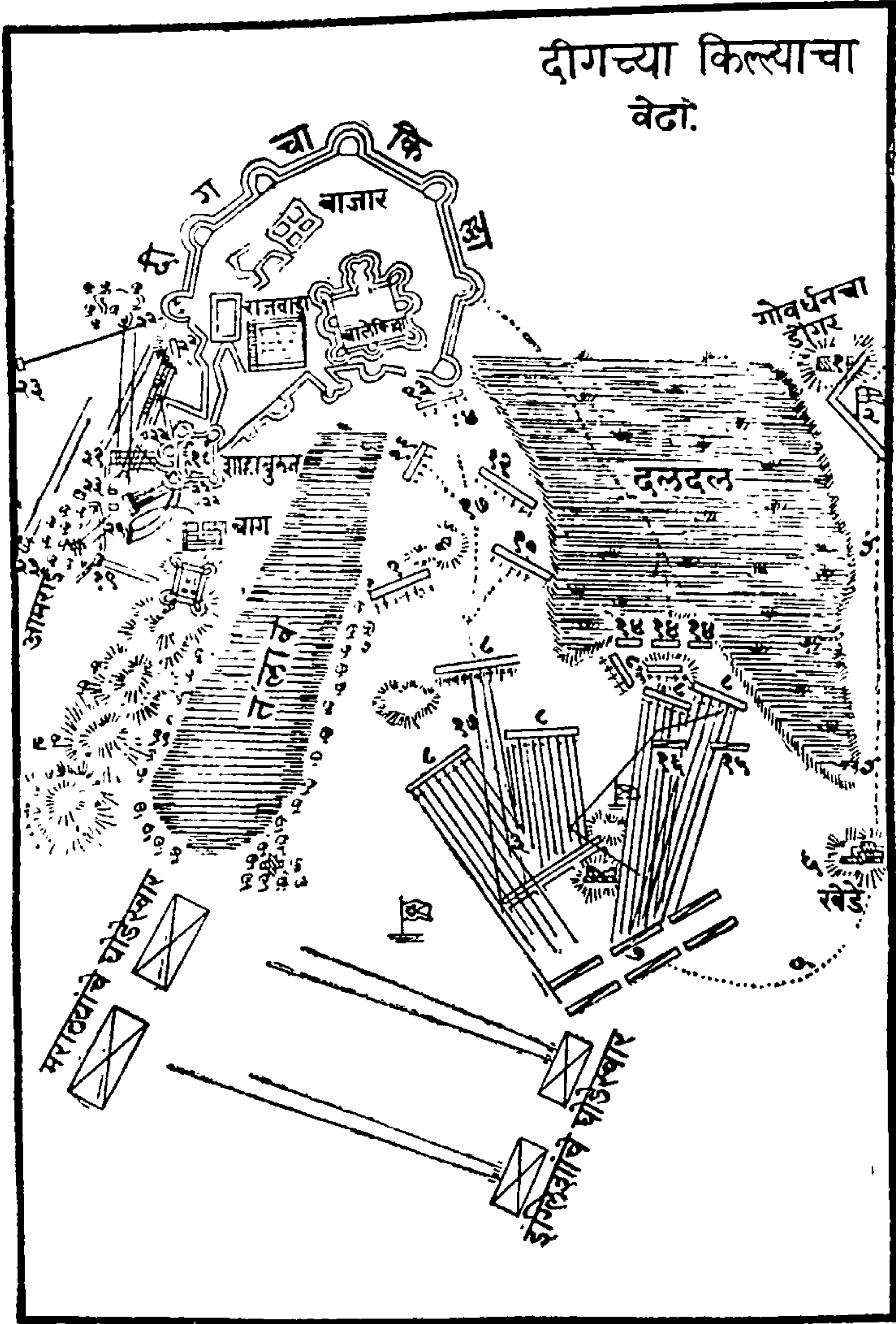
नाश करावा, ही कामगिरी मे. ज. फ्रेजर याजकडे सोपविण्यांत आली होती. या कामगिरीवर मे. ज. फ्रेजर हा. ता. ५ नोव्हेंबर रोजी दिल्लीहून निघाला आणि ता. १२ नोव्हेंबर रोजी दीगच्या जवळ तो येऊन पोहोचला. होळकराचें सैन्य भरतपूरच्या राजाच्या मुलखामध्यें कोठें तरी असलें पाहिजे, असा इंग्लिशांना संशय होता. व त्याप्रमाणें तें सैन्य भरतपूरच्या राज्यांतील दीगच्या किल्ल्याजवळ छावणी देऊन राहिलेलें असल्याचें इंग्लिशांना आढळून आलें. दीगच्या किल्ल्यापासून सुमारे १४ मैलांच्या अंतरावर गोवर्धन या नांवाची एक टेकडी (१) आहे: तेथें इंग्लिशांनीं ता. १२ रोजी संध्याकाळीं आपले तंबू ठोकून छावणी (२) दिली. या गोवर्धनच्या डोंगरावरून इंग्लिशांना मराठ्यांची छावणी दिसत होती. या छावणीच्या एका बाजूला पाण्याचा एक मोठा तलाव होता. आणि दुसऱ्या बाजूला एक मोठी दलदल होती. आणि या दोहोंच्यामध्ये मराठ्यांचें लष्कर पसरलेलें होतें या लष्करची उजवी बाजू एका तटबंदीच्या खेड्याला (३) लागलेली असून डावी बाजू (४) थेट दीगच्या किल्ल्याच्या तटापर्यंत जाऊन पोचलेली होती. या मराठी सैन्याच्या जागेची टेहळणी करून झाल्यानंतर ता. १३ नोव्हेंबर इ. स. १८०४ रोजी पहाटे तीन वाजतां मे. ज. फ्रेजर हा आपल्या हाताखालीं ७६ वी पलटण आणि कंपनीच्या युरोपियन रेजिमेंट्स व ४ नेटिव्ह शिपायांच्या पलटणी इतकें सैन्य घेऊन निघाला; व २ नेटिव्ह पलटणी आणि कांहीं घोडेस्वार एवढेच काय तें सैन्य ले. क. बॉल याच्या हाताखालीं पाठीमागें सामानसुमानाचें संरक्षण करण्याकरितां ठेवण्यांत आलें. त्या वेळीं मे. ज. फ्रेजरचें सैन्य दलदलीच्या बाजूबाजूनें (५-५) चालूं लागलें. व त्या दलदलीच्या टोकाशीं जें एक लहानसें खेडें (६) होतें, त्याला वळसा घालून तें सैन्य मराठ्यांच्या रागेच्या उजव्या टोकाजवळ जें एक तटबंदीचें खेडें (३) होतें, त्याच्या जवळ (७) म्हणजे दीगच्या किल्ल्यापासून सुमारे ६ मैलांवर येऊन पोहोचलें. या ठिकाणीं (७) इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याच्या दोन रांगा लढाईच्या तयारीनें उभ्या केल्या. पहिल्या रांगेमध्ये ७६ वी रेजिमेंट आणि दुसऱ्या दोन पलटणी होत्या, आणि बाकीचें सैन्य दुसऱ्या रांगेत उभें राहिलें होतें.

या इंग्रजी पलटणींना तोंड देण्याकरितां उलट बाजूनें मराठ्यांचें जें सैन्य तयार झालें होतें, त्यांत पायदळाच्या सुमारे २४ पलटणी होत्या; आणि त्याशिवाय बरेच घोडेस्वार असून तोफांची संख्या सुमारे १६० पर्यंत होती. व त्याशिवाय भरतपूरच्या राजाच्या ३ पायदळ पलटणी व कांहीं घोडेस्वार हेहि होळकराच्या बाजूनें येथें लढत होते. या सगळ्या सैन्याचें आधिपत्य हरनाथ दादा या नांवाच्या होळकराच्या एका मुख्य सेनापतीकडे होतें. व त्याशिवाय महंमदशाहाखान व अबदुल्लाखान असे दोन मुसलमान सरदार त्याच्या हाताखालीं होते. या सगळ्या सरदारांनीं मिळून

आपल्या मराठ्यांच्या सैन्याची शत्रूला अटकवून धरण्याकरिता पुढीलप्रमाणे योजना केली होती. अंक ३ याने नकाशांत दाखविले जाणारे एका लहानशा टेकडीवर जे एक लहानसे तटबंदीचे खेडेगांव होते, तेथे मराठ्यांनी आपल्या पिकेटचे काही लोक ठेविले होते. व त्या टेकडीवरून किल्ल्याच्या बाजूला खाली उतरून गेल्यानंतर काही अंतरावर त्यांनी आपल्या तोफखान्याची पहिली रांग (८-८) उभी केली होती. व त्याच्या पाठीमागे किल्ल्याच्या बाजूला काही अंतरावर मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या दुसऱ्या रांगा (९, १०, ११, १२, १३) निरनिराळ्या ठिकाणी उभ्या करण्यांत आल्या होत्या. क. मॉन्सनच्या पिछेहाटीच्या वेळी त्याच्यापासून होळकराने ज्या तोफा हिरावून घेतल्या होत्या, त्या इंग्लिशांच्या तोफाहि इंग्लिशांच्याच विरुद्ध मारा करण्याकरिता येथे काही ठिकाणी डागून ठेवण्यांत आलेल्या होत्या. मराठ्यांच्या या एकंदर तोफखान्यांच्या रांगा एकापाठीमागे एक अशा सुमारे २ मैलपर्यंत पसरलेल्या होत्या. त्याशिवाय दलदलीच्या दक्षिणच्या अंगालाहि मराठ्यांनी आपला तोफखाना आणि इतर सैन्य उभे केले होते.

ही जी जागा मराठ्यांनी पसंत केली होती, ती छावणी देऊन उतरण्याला सोईची होती. पण लढाईच्या कामाला तिच्यासारखी अत्यंत गैरसोईची जागा दुसरी कोणतीहि असू शकणार नाही. उजव्या हाताला दलदल, डाव्या हाताला तलाव आणि पाठीमागे किल्ला अशा रीतीने मराठ्यांचे सैन्य या जागेत तिन्ही बाजूंनी कोंडले गेलेले होते. व चौथ्या बाजूचे तोंड हे इंग्लिशांच्या पलटणींनी रोखून धरले होते. आणि त्यामुळे इंग्लिशांचे काम फार सोपे झाले होते अशा अडचणीच्या जागेत मराठ्यांनी आपल्याला चाऱ्ही बाजूंनी कोंडून घेतले, हे ठीक झाले नाही. याच्यापेक्षा दलदल, किल्ला आणि तलाव या तीन बाजूच्या कोंडमान्यामधून निघून आणि बाहेरच्या मोकळ्या मैदानावर येऊन मराठ्यांनी आपण होऊन इंग्लिशांवर हल्ला केला असता, तर फार चांगले झाले असते. आपण पहिल्याने हल्ला करण्याची संधि केव्हांहि घालवितां कामा नये. या गोष्टीवर लढाईतील जय नेहमीच पुष्कळ अंशी अवलंबून असतो. पण अशा अडचणीच्या जागी सांपडल्यानंतर त्यांतून बाहेर पडण्याची संधि साधणे यात तर अतिशयच फायदा आहे. या प्रसंगी मराठ्यांनी मोकळ्या मैदानावर येऊन इंग्लिशांच्या पलटणींवर त्यांच्या पिछाडीकडून हल्ला केला असता, तर त्यांत मराठ्यांचा खात्रीने पुष्कळ फायदा झाला असता. किंवा इंग्लिशांना फसविण्याकरिता आणि मराठ्यांचे सगळे सैन्य दलदल, किल्ला आणि तल व यांच्या कोंडीमध्येच कोंडून राहिलेले आहे असे मासविण्याकरिता या तिन्ही बाजूच्या कोंडीच्या तोंडाशी थोडेसे सैन्य ठेवून बाकीचे आपले सगळे सैन्य तलाव आणि किल्ला यांच्यामधील वाटेने गोपाळगडच्या बाजूने बाहेर काढून त्या सैन्याकडून मराठ्यांनी इंग्लिशांच्या पिछाडीवर हल्ला केला असता, व त्यांना ढकलीत ढकलीत किल्ल्याकडे पुढे नेऊन किल्ल्यावरील तोफांच्या मान्याखाली त्यांना दलदलीच्या

चिखलांत किंवा तलावाच्या पाण्यांत बुडविण्याचा प्रयत्न केला असता, तर याहि लष्करी डावानें वाईट जागेपासून मराठ्यांना आपलें चांगलें हित सहज साधतां आलें

असतें. परंतु तसें कांहीं एक न करितां आणि चढाईचें धोरण न स्वीकारतां आहे त्या जागेंत आपला बचाव कसा करतां येईल, एवढीच कोती दृष्टि मराठ्यांनीं

या वेळीं ठेविली. आणि त्यामुळे किल्ल्यावरील तोफांखाली आणि दलदलीच्या चिखलांत इंग्लिशांना मारण्याच्या ऐवजी त्यांच्या स्वतःवरच मरण्याची पाळी आली. आपल्या युद्धाकरितां आपण कोणते युद्धक्षेत्र स्वीकारावे आणि शत्रूला कोणत्या ठिकाणी आणून खड्ड्यांत घालावे, हे आगाऊ ठरवून त्याप्रमाणे आपल्या सैन्याच्या हालचाली करणे आणि आपल्याला पाहिजे तशा हालचाली करण्याला शत्रूला भाग पाडणे, यालाच युद्धशास्त्रांतील फार नैपुण्य लागते. नेपोलियन वगैरेसारखे शास्त्रीय पद्धतीने आपल्या लढाया लढणारे पाश्चिमात्य सेनापति हे अशा धोरणावरच आपली लढाईची रणांगणे आगाऊ ठरवून ठेवीत असत. आणि शत्रूने योजिलेल्या रणांगणावर आपण जाऊन तेथे त्याच्याशी कधी लढाई घावयाचीच नाही, असा तर नेपोलियनचा मुख्य बाणाच होता. आणि अशा अनेक कारणांमुळेच त्याला इतके विजय संपादन करितां आले.

सकाळीं उजाडल्याबरोबर इंग्लिशांनी लढाईला सुरुवात केली. इंग्लिशांकडील ७६ व्या पलटणीतील लोकांनी प्रथमतः आपल्या समोरच्या टेकडीवरील तटबंदीचे तें लहानसे खेडेगाव (३) हस्तगत केले. व तेथून खाली उतरून त्यांनी आपल्या समोरील मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या पहिल्या (८-८) रांगेवर हल्ला केला; व मराठ्यांकडून गोळ्यांचा वर्षाव चालला असतांही त्यांनी त्या पहिल्या रांगेतील तोफा पाडाव करून घेतल्या. ही पहिली रांग जरी इंग्लिशांच्या हातांत गेली, तरी त्यांच्या पाठीमागे (९, १०, ११, १२, १३) मराठ्यांच्या तोफांच्या आणि सैन्यांच्या दुसऱ्या रांगा तयार होत्याच. त्या रांगांमधून या पुढे येणाऱ्या ७६ व्या पलटणीतील इंग्लिश शिपायांवर मराठ्यांनी गोळीबार सुरू केला. त्याचप्रमाणे दलदलीच्या दक्षिणच्या बाजूला जो मराठ्यांचा तोफखाना आणि जें मराठ्यांचे सैन्य उभे होते, त्यांच्यामधूनहि पुढे जाणाऱ्या या ७६ व्या पलटणीतील शिपायांवर त्यांच्या उजव्या बाजूकडून मारा सुरू झाला. अशा रीतीने हे इंग्लिशांचे पुढे चाल करून जाणारे शिपाई समोरच्या आणि बाजूच्या अशा दोन गोळीबारांच्या मध्ये येऊं लागले ही परिस्थिति पाहिल्यानंतर त्यांना प्रतिबंध करण्याकरितां मे. हॅमंड हा आपल्या हाताखालील दुसऱ्या रोजिमेंटची पहिली पलटण (१५) आणि १५ व्या रोजिमेंटची दुसरी पलटण (१६) अशा दोन पलटणी घेऊन एका लहानशा टेकडीच्या आश्रयाने पुढे चाल करून गेला. व त्याने आपल्या समोरील मराठ्यांच्या सैन्याच्या तुकडीच्या हालचाली रोखून धरल्या.

या एका संकटाचे निवारण झालें नाहीं, तोच इंग्लिशांवर आणखी एक संकट आलें. मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या पहिल्या रांगेचा पाडाव करून दुसऱ्या रांगेतील तोफखान्यावर हल्ला करण्याकरितां इंग्लिशांचे सैन्य पुढे चालून गेलें, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. ते इंग्लिशांचे सैन्य पुढे चालून गेल्यानंतर फिरून मराठ्यांनी मध्येच

एका युक्तीचा फार चांगल्या रीतीने उपयोग केला. मराठ्यांचे कांहीं घोडेस्वार त्या पहिल्या रांगेंतील तोफखान्याजवळ आले. आणि त्यांनी त्या तोफा फिरवून आपल्या हस्तगत करून घेतल्या. व त्याच तोफा फिरवून पुढे दुसऱ्या रांगेवर चालून गेलेल्या इंग्लिश शिपायांच्या पिछाडीवर त्यांनी त्या तोफांचा मारा सुरू केला. व अशा रीतीने पहिल्या रांगेंतील तोफा आणि दुसऱ्या रांगेंतील तोफा यांच्या दुहेरी मान्या-मध्ये त्यांनी इंग्लिश शिपायांना घेरून धरले. मराठ्यांची ही युक्ति फार प्रशंसनीय आहे. याच युक्तीचा उपयोग असईच्या लढाईमध्ये शिपायांच्या शिपायांकडून हि करण्यांत आलेला होता. परंतु प्रस्तुत प्रसंगी मराठे लोकांनी उपयोगांत आणिलेली ही युक्ति पाहून ७६ व्या पलटणीतील कॅ. नॉर्फोर्ड याने आपल्या हाताखाली कांहीं थोडेसे लोक घेऊन फिरवून या पहिल्या रांगेंतील तोफांवर हल्ला केला. व त्या तोफा उडाविणाऱ्या गोलंदाजांना त्याने तेथून हुसकून लाविले. हे कार्य करीत असतांना जरी तो स्वतः मारला गेला, तरी त्याने आपल्या मरणाने इंग्रजी पलटणीतील दुसऱ्या शिपायांचे जीव मराठ्यांच्या मागील तोफखान्याच्या मान्यापासून वाचविले, यांत संशय नाही.

मराठ्यांच्या दुसऱ्या रांगेंतील तोफांवर जेव्हां इंग्लिशांनी हल्ला केला, तेव्हां तेथे इंग्लिशांना फारच जोराचा मार खावा लागला. इंग्लिशांच्या वाजूचा हा हल्ला खुद्द मे. ज. फ्रेजरच्या देखरेखीखाली चाललेला होता परंतु त्याच्या पायाला तोफेचा एक गोळा लागून त्याचा पाय तुटून पडला. तो अशा रीतीने जखमी झाला, तरी कांहीं वेळपर्यंत तो आपल्या शब्दांनी आणि हातांनी आपल्या सैन्याला उत्तेजन देतच होता. परंतु कांहीं वेळाने हेहि अशक्य झाले. इतक्यांत त्याची जागा क. मॉन्सन याने घेतली व मे. ज. फ्रेजरने या लढाईचे पूर्वी जे धोरण ठरविले होते, त्या धोरणाप्रमाणे क. मॉन्सनने हल्ल्याचे काम पुढे चालविले. मे. ज. फ्रेजर याला पुढे तेथून मथुरा येथे पाठविण्यांत आले. आणि त्या ठिकाणी तो ता. २४ नोव्हेंबर रोजी मरण पावला. इंग्लिशांच्या लष्करी खात्यामध्ये सैन्याची अशी रचना केलेली असते की, एकाखाली एक अधिकारी ठरलेले असतात त्यामुळे लढाईत वरचा अधिकारी मरण पावला, तर त्याचा खालचा अधिकारी लगेच त्याची जागा घेतो आणि त्याचे लढाईचे धोरण पुढे चालवू लागतो. त्यामुळे सैन्यातील शिस्त मोडत नाही. लढाईत कोणी ना कोणी तरी अधिकारी जखमी होऊन किंवा मरून पडावयाचेच. पण असे कांहीं झाले, तरी तेवढ्यासाठी सगळ्या लढाईची शिस्त बिघडता कामा नये, आणि ज्याला जे काम नेमून देण्यांत आले असेल, ते काम आपले कर्तव्यकर्म म्हणून प्रत्येकाने करीत राहिले पाहिजे, ही गोष्ट लष्करी व्यवस्थेमध्ये अत्यंत अवश्यक आहे या गोष्टीकडे आपल्या मराठी फौजांमधून फार दुर्लक्ष केले जाते. आधी एकाखाली एक अशी शेवटपर्यंत अंमलदारांची योजना पूर्वीच्या आपल्या लष्करातून फारच क्वचित् असे.

आणि एक मुख्य अधिकारी पडला म्हणजे सगळ्या सैन्यांत गोंधळ उडून जावयाच आणि सगळें सैन्य पळू लागवयाचें, ही दुसरी गोष्ट होय. पानिपतच्या लढाईतील सदाशिवराव भाऊंचा मृत्यु आणि त्यामुळें मराठी सैन्यांत झालेला गोंधळ या गोष्टी इतिहासप्रसिद्ध आहेत. हे आपल्या स्वभावांतील दुर्गुण नाहीसे होण्याकरिता इंग्लिश लोकांच्या शिस्तवार पद्धतीचा अभ्यास आपण काळजीपूर्वक रीतीनें करणें अवश्यक आहे

मे. ज. फ्रेजर जखर्मा होऊन पडल्यानंतर त्याची जागा क. मॉन्सन यानें घेतली आणि जणूं काय कांहीं एक झालें नाहीं इतक्या व्यवस्थेनें हळूचालें काम पुढें चालू करून इंग्लिशांनीं मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या मार्गील सर्व रांगा (१७-१७-१७) एका पाठीमागून एक याप्रमाणें काबीज केल्या या तोफांच्या रांगा एकामागें एक अशा एकंदर दोन मैलपर्यंत पसरल्या होत्या, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. इतक्या दोन मैलपर्यंत मागें हटत असतांनाही मराठ्यांचे शिपाई प्रत्येक वेंटराजबळ अतिशय निकरानें लढत होते; आणि जेव्हां अगदीं निरुपाय होई, तेव्हांच ते मागें हटत असत. पण अशा रीतीनें मागें हटत असतांना सुद्धां त्यांनीं इंग्लिशांवर आपल्या तोफांचा मारा एकसारखा चालू ठेविला होता. आणि त्यांतच इंग्लिशांचें सैन्य जेव्हां किल्ल्याच्या टापूमध्यें आलें, तेव्हां तर दीगच्या किल्ल्यावरूनहि त्यांच्यावर तोफांचा मारा सुरू करण्यांत आला. पण असा दुहेरी तोफांचा मारा सुरू असतांना त्यांतूनहि इंग्लिशांचें सैन्य मराठ्यांना मागें रेटात चाललें होतें. असा क्रम चालला असतां मराठ्यांच्या पैकीं कित्येक शिपाई इंग्लिशांच्या गोळीबाराला बळी पडले, कित्येक दलदलीच्या चिखलांत सांपडले, कित्येक किल्ल्यासमोरच्या खंदकाच्या पाण्यामध्ये पडून मेले आणि बाकी राहिलेल्या बहुतेक सैन्यानें किल्ल्यामध्ये शिरून आपला वचाव करून घेतला.

अशा रीतीनें तोफखान्यावरील लोकांना किल्ल्यांत घालवून इंग्लिशांनीं मराठ्यांचा तोफखाना जरी काबीज केला, तरी अद्यापि दलदलीच्या दक्षिणेस मे. हॅमंड यानें रोखून धरलेलें मराठ्यांचें कांहीं सैन्य (१४) शिल्लक होतेंच. व या सैन्यामधूनही क. हॅमंडच्या पलटणीवर तोफांचा मारा चाललेलाच होता. परंतु किल्ल्यासमोरील तोफखान्याच्या सर्व रांगा काबीज करून झाल्यानंतर क. मॉन्सन हा आपलें शिल्लक उरलेलें सैन्य घेऊन क. हॅमंडच्या मदतीला आला; व त्या दोघांनीं मिळून या मराठ्यांच्या अडचणींत सांपडलेल्या सैन्यावर दोन बाजूनीं हल्ला सुरू केला. या वेळींही मराठ्यांच्या सैन्याची ही तुकडी एका कोपऱ्यांत अगदीं वाईट जागेंत सांपडली होती. त्यामुळें इंग्लिशांच्या पक्षां या दलदलीच्या वाईट जागेनेंच या तुकडीचा नाश केला, असें म्हटलें असतां तें अन्यथा होणार नाहीं. क. हॅमंड यानें समोरून आणि क. मॉन्सन यानें बाजूनें हल्ला केल्यानंतर येथील मराठे शिपायांना आपल्या पाठीमागच्या दलदलीशिवाय दुसरी जागाच नव्हती. त्यामुळें तें सगळें सैन्य दलदलींत सांपडून नाश पावलें, या ठिकाणींच पूर्वी सांगितलेले.

महंमदशाहा खान आणि अबदुलखान हे जे दोन होळकरांच्या पायदळावरील मुसलमान सरदार होते, तेही आपल्या सैन्यावरोवर या दळदळींत सांपडून नाश पावले.

ता० १३ नोव्हेंबर १८०४ रोजी याप्रमाणें या दंगच्या लढाईत होळकरांच्या सैन्याचा जो पराभव झाला, त्याची वातमी होळकराला तो अंतर्वेदीमध्ये फरुकावादाच्या मुक्कामावर असतांना तारीख १६ नोव्हेंबर रोजी रात्री समजली. दिल्लीचा वेढा उठवून नोव्हेंबरच्या सुरवातीच्या सुमारापासून होळकरानें अंतर्वेदींत शिरून ठिकाणिकाणी जाळपोळ करण्याला सुरवात केली होती. क. वर्न या एका इंग्लिश अधिकाऱ्याला त्यानें शामलीच्या एका जुन्या गढीमध्ये तीन दिवस वेढा देऊन कांझन ठेविलें होतें. परंतु त्याच्या मदतीला लॉर्ड लेक याचें सैन्य येत आहे असें समजल्यावरोवर तो तेथून निघाला; व महमदाबाद, सालढाणा, वगैरे मुक्कामांवरून पुढें तो मेरठ येथें गेला. या वर दिलेल्या मुक्कामांपैकी सालढाणा हें वेगम समरू हिच्या राजधानीचें शहर होय. ही वेगम समरू होळकराला फितूर झालेली आहे, आणि तिच्याशीं चाललेला होळकराचा कांहीं पत्रव्यवहार आपल्या हातीं लागला आहे, अशी एक खोटीच कंडा इंग्लिशांनीं होळकराच्या विरुद्ध जी उठविलेली होती, तिच्याबद्दलचा उल्लेख या होळकराच्या प्रकरणांत पूर्वीं येऊन गेलेला आहे. व इंग्लिशांनीं या वावतींत पुढें आणलेलीं पत्रे वनावटच कां व कशीं असलीं पाहिजेत, हेहि त्या ठिकाणीं दाखविलें आहे. व त्याच गोष्टीला आणखी येथेंही एक जास्त प्रत्यंतर मिळतें, तें असें कीं, वेगम समरू ही जर होळकराला फितूर झालेला असती, तर तिच्या राजधानीच्या शहरामध्ये होळकरानें मुक्काम केला असता, व तिनेंही त्याला या वेळीं कांहीं मदत केली असती. परंतु तसें कांहीं एक झालें नाहीं. यावरून लॉर्ड लेक यांनीं यशवंतराव होळकराच्या विरुद्ध पुरावा म्हणून जीं वेगम समरूचीं पत्रे पुढें आणलीं होती, तीं निव्वळ वनावटच असलीं पाहिजेत, हें उघड होतें. मेरठहून यशवंतराव होळकर निघाला, तो मल्हारगड, कोरिया, गंज, खासगंज, अल्लिंगंज, वगैरे इंग्लिशांच्या ताब्यांतील ठिकाणें उद्ध्वस्त करीत ता. १५ नोव्हेंबर १८०४ चे सुमारास फरुकावाद येथें येऊन पोहोंचला. या ठिकाणीं ता. १६ नोव्हेंबर रोजी रात्री यशवंतराव होळकर आपल्या छावणीमध्ये नाच पहात आणि गाणें ऐकत बसला असतांना तेथें त्याला त्याच्या जासुदांकडून दंगच्या लढाईत आपला पराभव झाल्याची वातमी समजली. तेव्हां त्याबद्दल आपल्या सरदारांपैकीं दुसऱ्या कोणापाशीं न बोलतां तो एकटाच त्या बैठकींतून उठून आपल्या तंबूकडे गेला; व पुढें कसें करावयाचें आणि इंग्लिशांवर जय कसा मिळवावयाचा, या गोष्टीच्या विवंचनेमध्ये तो असतांना त्याच रोजीं पहांटेस त्याला इंग्लिशांच्या तोफांचे आवाज ऐकूं आले. ज. लेक हा यशवंतराव होळकराचा पाठलाग करीत पाठीमागून येतच होता. त्याच्या आणि होळकराच्या सैन्यांमध्ये बहुतेक करून २५।३० मैलांचें अंतर असे. परंतु अल्लिंगंजच्या मुक्कामावरून रात्रीचा कूच करून ज.

लेकनें हें अंतर तोडलें. व ता. १७ नोव्हेंबर रोजीं उजडतांना त्याचें सैन्य फरुकाबाद-
च्या जवळ येऊन पोहोचलें. त्या वेळीं आपापले घोडे मेखांना बांधून त्यांच्या जवळ
घोंगड्या पांघरून होळकराचे सुमारे साठ हजार घोडेस्वार झोपीं गेलेले होते. त्यांच्या-
वर इंग्लिशांच्या तोफांचे आणि बंदुकांचे गोळे येऊन पडूं लागले, तेव्हां ते जागे झाले.
यशवंतरावाच्या गुप्त हेरांकडून त्याला जीं वातमी मिळालेली होती, त्या वातमीप्रमाणें
इंग्लिशांची फौज आपल्यापासून २५।३० मैलांच्या पाठीमागे असल्याचें त्याला कळलें
होतें. व त्यामुळें ते इतक्या लवकर येऊन आपल्याला गांठतील अशी यशवंतरावाल
कल्पनाही नव्हती. परंतु जेव्हां प्रत्यक्ष तोफांचे आवाज ऐकूं येऊं लागले आणि गोळे
पडूं लागले, तेव्हां आपल्या घोड्यावर स्वार होऊन आपल्या घोडेस्वारांसह तो
कालिंदी नदी उतरून मैनपुरीला निघून गेला. व तेथून पुढें त्यानें आपला मोर्चा दीग-
च्या किल्लाकडे वळविला.

त्यानंतर ज. लेक हाही दीगकडेच वळून ता. २८ नोव्हेंबर रोजीं दीगच्या
किल्ल्याजवळ छावणी देऊन राहिलेल्या क. मॉन्सनच्या फौजेला येऊन मिळाला. परंतु
ता १३ नोव्हेंबरच्या दीगच्या लढाईतून शिकक राहिलेले होळकराचे शिपाई दीगच्या
किल्ल्यामध्ये आश्रय घेऊन राहिले आहेत, हें जरी इंग्लिशांना माहीत होतें, तरी ता. १३
डिसेंबर १८०४ पर्यंत ते त्या किल्यावर हल्ला करण्याकरितां जाऊं शकले नाहींत. कारण,
मोठमोठाल्या तोफा आणि मदतीला येणारे सैन्य यांची वाट बघत त्यांना इतके दिवस
थांबावें लागलें. दीगचा किल्ला हा त्या वेळीं एक फार मजबूत किल्ला म्हणून प्रसिद्ध होता
त्या किल्ल्याच्या सभोवती मोठमोठाल्या दलदली पसरलेल्या असत. त्याशिवाय त्या
किल्ल्याच्या सभोवती मातीच्या उंच आणि मजबूत भिती असून त्या भितींच्या बाहेरून
चौफेर एक मोठा खोल खंदक सदोदित पाण्यानें भरलेला असे. फक्त नैर्ऋत्य दिशेच्या
कोपऱ्याच्या बाजूलाच काय तो या खंदकाचा वेढा नव्हता पण तेथें खंदकाची जरूरीही
नव्हती. कारण, या दिशेचें किल्याचें टोंक एका उंच टेकडीवर चढलेलें होतें. हीं
टेकडी अवघड असून त्या टेकडीवरच या किल्ल्याचा एक मजबूत बुरूज बांधण्यांत आलेला
होता. यालाच शहाबुरूज (१८) असें म्हणत असत. या बुरूजामध्यें सुमारे ७५ हात
औरस चौरस लांबीरुंदाचा एक चौक असून त्याच्या कोपऱ्यावरील चारी दिशांना
चार मान्याच्या जागा होत्या; व त्यांपैकीं एका कोपऱ्यांत एका मोठ्या गाड्यावर चढ-
विलेली अशी ७४ पाँडाचा गोळा फेकणारी अशी एक मोठी थोरली तोफ ठेवण्यांत
आली होती. याशिवाय या बाहेरच्या किल्ल्याच्या आंत दुसरा एक लहानसा बालेकिल्ला
असून तोहि मजबूत होता अशा किल्ल्यावर चांगली तयारी असल्यावांचून हल्ला करणें
शक्य नव्हतें. म्हणून सैन्याची आणि सामानाची जमवाजमव होईपर्यंत किल्ल्यावर हल्ला
करणें शक्य नव्हतें. किल्ल्यावर प्रत्यक्ष हल्ला करण्याच्या पूर्वी ८।१० दिवस ज. लेक हा
किल्ल्याच्या सभोवती चारी बाजूंनी स्वतः फिरून मान्याच्या जागा कोठें कशा काय

आहेत, वगैरेबद्दल वारकाईनें पहाणा करीत होता. अशा प्रसंगी एकदां खुद्द यशवंतराव होळकरानें आपल्या कांहीं घोडेस्वारांसह ज० लेकच्या सैन्याच्या टोळीला गांठलें. त्या वेळीं दोघांची थोडीशी चकमक झाली. परंतु याच्या पेशां त्यांत जास्त कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

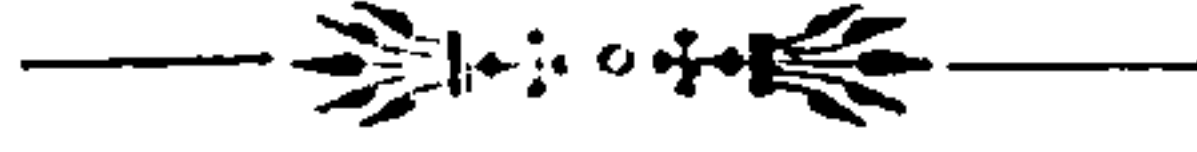
इंग्लिशांच्या बाजूची तयारी झाल्यानंतर ता. १३ रोजीं इंग्लिशांच्या सैन्यानें किल्ल्याच्या समोर पश्चिमेच्या बाजूला आपल्या सैन्याचा तळ दिला. त्या ठिकाणी पूर्वी मराठ्यांचे कांहीं लोक होते. परंतु ही इंग्लिशांची छावणी तेथें पडल्यामुळे ते तेथून निघून किल्यांत गेले. त्याच दिवशीं रात्री इंग्लिशांची छावणी आणि किल्ला यांच्या दरम्यान एका आंबराईमध्ये एक खेडें (१९) होतें, ती जागा क० डॅन यानें आपल्या ताब्यांत घेतली, आणि तेथून किल्ल्याच्या जवळजवळ जाण्याकरितां सुमारे ६०० हात लांबीचा एक चर खणण्यांत आला, व तोफा ठेवण्याकरितां एक मोर्चा बांधण्यांत आला. ही इतकी कामे इंग्रजांच्या शिपायांनीं उजाडण्याच्या पूर्वी उरकून घेतली. आणि त्यानंतर ता. १४ रोजीं संध्याकाळीं काळोख पडल्यानंतर शहाबुरुजापासून सुमारे १५०० कदमांच्या अंतरावर तोफा डागण्याकरितां आणखी एक मोर्चा (२०) बांधण्याला सुरवात करण्यांत आली. परंतु शहाबुरुजाच्या पासून जवळच दक्षिणेच्या अंगाला जी एक गोपाळगड नांवाचा लहानशी मार्ताच्या भिंतीची गढी होती, तिच्यामध्ये मराठ्यांचे बरेच शिपाई होते, त्यांच्याकडून या तोफांचे मोर्चे बांधण्यांत इंग्लिशांच्या शिपायांवर एकसारखा बंदुकीचा मारा चालू असल्यामुळे इंग्लिशांचे फार नुकसान झालें. व त्यामुळे त्यांना त्या मोर्चाचे काम ता० १६ पर्यंत पुरें करतां आलें नाहीं. अखेरीस तें काम कसें कसें पुरें करून त्यांनीं १७ तारखेला त्या दुसऱ्या (२०) बँटरीमधून शहा बुरुजावर गोळे टाकण्याला सुरवात केली. या बँटरीतून दोन तीन दिवस गोळे फेंकण्यांत येत होते. पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां ता. २० रोजीं रात्री इंग्लिश सैन्याच्या डाव्या बाजूला किल्ल्याच्या जवळ आणखी एक तिसरी बँटरी (२१) उभी करण्यांत आली. परंतु इंग्लिशांच्या तोफखान्याच्या या हालचाली चालू असतांना मराठे शिपाई स्वस्थ बसले होते, असें नाहीं. त्यांनींही किल्ल्यांतून आपल्या तोफा बाहेर आणल्या व इंग्लिशांच्या तिन्ही बँटरींवर जेथून मारा करितां येईल, अशा निरानिराळ्या ठिकाणीं त्यांनीं त्या डागल्या. या तोफांच्या पुढें स्वसंरक्षणाकरितां त्यांनीं मोठमोठाले धक्के उभारलेले असल्यामुळे समोरून मारल्या जाणाऱ्या इंग्लिशांच्या तोफांचा त्यांच्यावर कांहीं एक परिणाम होऊं शकत नव्हता. परंतु मराठ्यांच्या तोफांचे गोळे मात्र बाजूबाजूनें मारले जात असल्यामुळे त्यांच्या योगानें इंग्लिशांचे पुष्कळच नुकसान होत होते. तेव्हां मराठ्यांच्या या तोफा बंद पाडण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपल्या दुसऱ्या कांहीं तोफा (२३-२३) मागच्या मोकळ्या मैदानावरून सुरू केल्या. अशा ही एकीकडे तोफांची झटपट एकमेकांच्या विरुद्ध चाललेली असतांना दुसऱ्या बाजूला खुद्द शहा बुरुजाच्या भिंती-

वर इंग्लिशांच्या तोफांचा मारा चाललेलाच होता. त्यामुळे ता. २३ डिसेंबर रोजी शहा वुरुजाच्या भितीस खिडार पडले. तेव्हां त्या खिडारांतून किल्यांत प्रवेश करण्याचा इंग्लिशांनी निश्चय केला. व त्याप्रमाणे त्या दिवशी रात्री ११ वाजतां इंग्लिशांचे सैन्य लपतछपत आपआपल्या खंदकांतून जाऊन वसले. व १२ वाजतां ते सैन्य किल्ल्यावर चाल करून गेले. या सैन्याचे ३ विभाग करण्यांत आले होते. इंग्लिशांच्या सैन्यापैकी उजव्या बाजूच्या तुकडीने शहा वुरुजाच्या डाव्या बाजूकडील उंच खडकावर असलेल्या तोफांवर हल्ला करून त्या कावाज कराव्या; व डाव्या बाजूकडील तुकडीने मराठ्यांच्या उजव्या बाजूकडील तोफा हस्तगत करून बंद पाडाव्या; आणि या दोहोंच्या मधल्या तुकडीने किल्यांत जेथे खिडार पडले होते, तेथून किल्यांत शिरण्याचा प्रयत्न करावा; असे ठरले होते. या ठरलेल्या बेताप्रमाणे इंग्लिशांचे सैन्य ता. २३ डिसेंबर रोजी मध्य रात्री जेव्हां दीगच्या किल्ल्यावर चालून येऊं लागले, त्या वेळीं मराठ्यांच्या तोफखान्याने आणि बंदुकांनी त्यांच्यावर निरनिराळ्या बाजूंनी गोळीबाराचा भयंकर वर्षाव सुरू केला. त्यामुळे इंग्लिशांचे पुष्कळ लोक मरण पावले. तरी पण त्यांतूनहि कांहीं इंग्लिश शिपाई मराठ्यांच्या तोफांजवळ जाऊन पोहोचले आणि त्यांनी त्या हस्तगत केल्या. मराठ्यांच्या तोफखान्यावरील गोलंदाज अगदी शेवटपर्यंत आपले काम इमानेइतवारें करीत होते. आणि जेव्हां त्यांच्या तोफा चालेनाशा झाल्या, तेव्हां त्यांनी आपल्या म्यानांतील तरवारी उपसून बाहेर काढल्या व त्या तरवारींनी त्यांनी इंग्लिश शिपायांना कापून काढिले. व आपल्या हातून गेलेल्या तोफाहि परत आपल्या हस्तगत करण्याचा कित्येकांनी प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यांना यश आले नाही. अशा प्रकारच्या निकराने मराठ्यांचे शिपाई या लढाईमध्ये लढत होते. अखेरीस रात्री २ वाजतां लढाई संपली. आणि दीगच्या किल्ल्यावरालि शहा वुरुज हा इंग्लिशांच्या हातीं गेला. त्यानंतर मराठ्यांचे शिष्टक उरलेले सैन्य दीगच्या किल्ल्याच्या आंत जो बालेकिल्ला होता, त्यांत शिरले. परंतु तेथेहि ते फार वेळ न राहतां ता. २४ डिसेंबर १८०४ रोजी रात्री ते सर्व सैन्य तेथून भरतपूरकडे निघून गेले. व ता. २५ डिसेंबर रोजी सकाळीं इंग्लिशांनी दीगचे शहर व किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. या ठिकाणी होळकराने टाकून दिलेल्या पुष्कळ तोफा, पुष्कळ धान्य आणि दोन लाख रोकड रुपये इंग्लिशांच्या हातीं लागले.

भरतपूरचा किल्ला

आणि

इंग्लिशांचे तेथील चार पराभव.

दी गच्या लढाईनंतर यशवंतराव होळकर व त्यांचे सैन्य भरतपूरच्या आश्रयाला येऊन राहिले, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. भरतपूरवर हल्ला करण्याला इंग्लिशांना या वेळी हे एक मुख्य आणि ताबडतोबीचे कारण झाले, हे तर उघडच आहे. पण याच्या शिवाय आणखी दुसरीही कारणे याच्या पाठीमागे होती. व त्याकरिता भरतपूरच्या पूर्व इतिहासाकडे वळणे जरूर आहे.

हल्ली भरतपूरचे संस्थान राजपुताना एजन्सीमध्ये मोडते. याचे क्षेत्रफळ सुमारे २ हजार चौरस मैल असून येथील हल्लींची लोकसंख्या सहा सात लक्षांच्या वर आहे. व या संस्थानचे हल्लींचे उत्पन्न सुमारे ३० लक्षांपर्यंत आहे. हे संस्थान दिल्लीच्या दक्षिणेस आणि मथुरेच्या पश्चिमेस वसलेले आहे. श्रीरामचंद्राचा अत्यंत एकनिष्ठ बंधु जो भरत, त्याने हे वसविलेले असल्यामुळे याला भरतपूर असे म्हणतात, अशी याच्या नावाबद्दलची एक जुनी उपपत्ति सांगण्यांत येते. हा प्रांत पूर्वी दिल्लीच्या मोगलांच्या ताब्यांत होता. परंतु या प्रांतातील डोंगरी मुळखांत राहणारे जे जाट लोक ते अवरंगजेबाच्या मरणानंतर हळुहळु मुसलमानांच्या लष्करावर हल्ले करू लागले व त्यांच्यावर विजयही मिळवू लागले. पुढे त्यांच्यामध्ये सुरजमल जाट हा आपल्या पराक्रमाने प्रसिद्धीला आला व तो आपल्याला राजा असे म्हणवू लागला. या सुरजमल जाटाचे नांव पानिपतच्या लढाईमध्ये ही पुष्कळ प्रामुख्यानने प्रसिद्धीला आलेले आहे. त्याचा नातू राजा रणजितसिंग हा इ.स. १८०४ मध्ये भरतपूरच्या गादीवर होता. इ.स. १८०३ मध्ये जेव्हा इंग्लिशांच्या दौलतराव शिंद्यांशी लढाया चालल्या होत्या, तेव्हा हा रणजितसिंग इंग्लिशांच्या वाजूला होता. परंतु त्या वेळी देखील जरी असले कित्येक राजे इंग्लिशांनी आपल्या लहानीं आपल्या जाळ्यामध्ये गुंतवून ठेविले होते, तरी त्यांची अंतःकरणे खरोखर केव्हाहि आपल्या राजांच्या विरुद्ध आणि इंग्लिशांच्या वाजूची असेणें शक्य नव्हतें. निरुपाय म्हणून भरतपूरचा रणजितसिंग हा जरी बाह्यात्कारी इंग्लिशांच्या वाजूचा त्या वेळी झालेला असला, तरी आंतून दौलतराव शिंद्याच्या पराभवाबद्दल त्याला हळहळ वाटल्यावांचून राहिली नसावी, असे दिसते. परंतु शिंद्याचा पराभव होऊन गेल्यानंतर पाठीमागून ही हळहळ वाटण्यापासून कांहीं उपयोग नव्हता पण दौलतराव शिंद्यांचा जरी १८०३ मध्ये पराभव झाला, तरी १८०४ मध्ये यशवंतराव होळकर क० मॉन्सन-विरुद्ध एका पाठीमागून एक विजय मिळवीत चालला आहे, हे पाहून भरतपूरच्या

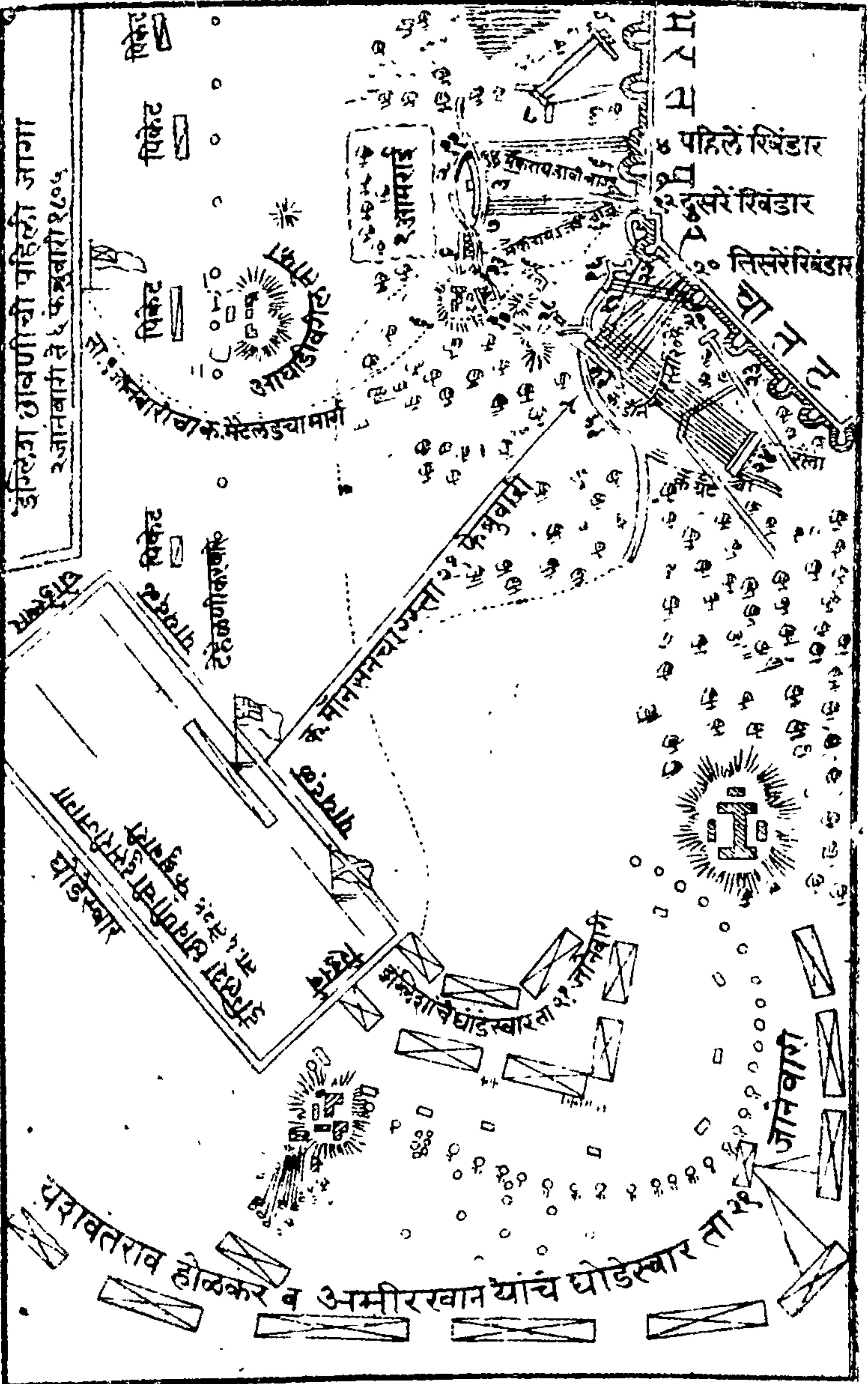
राजाच्या मनामध्ये स्वदेशाभिमानाची ऊर्मि उत्पन्न होणे अशक्य होते, असे नाही. हिंदुस्थानांतील सगळेच लोक असे आहेत की, निरुपायामुळे जरी ते गुलामगिरीलाहि खूप झाल्यासारखे दिसत असले, तरी आशेचा संभव दिसू लागला असता पूर्वीच्या त्यांची मनोवृत्ति पालटून त्यांच्यापैकी प्रत्येक जणाच्या मनामध्ये स्वातंत्र्याचा अभिमान उत्पन्न होतो. तशी कदाचित् भरतपूरच्या राजाची स्थिति झाली असेल. यशवंतराव होळकराचे विजय पाहून हिंदुस्थानांतील पुष्कळ लोकांना असे वाटू लागले होते की, हा शूर पुरुष इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून बाहेर हाकलून लावील; आणि म्हणून ते त्याला स्वाभाविकपणेच प्रोत्साहनपर पत्रे पाठवात असले पाहिजेत; व आपल्याला अशा लोकांचे साह्य मिळावे, अशी यशवंतराव होळकराचीही इच्छा असल्यामुळे तोहि हिंदुस्थानांतील राजांना आणि इतर लोकांना आपल्या मदतीसाठी पत्रे लिहीत असे. अशा विचारसरणीच्या ओघामध्ये कदाचित् यशवंतराव होळकर आणि भरतपूरचा राजा, रणजितसिंग, यांच्या दरम्यान कांहीं पत्रव्यवहार सुरू झालेला असणे अगदीच अशक्य होते, असे नाही किंवा या दोघांच्या दरम्यान अशा स्वरूपाचा प्रत्यक्ष पत्रव्यवहार सुरू झालेला नसला, तरी एखादा बनावट पत्रव्यवहार तयार करण्याचे कौशल्य त्या वेळी कोणामध्ये नव्हते, असेही नाही. कारण, अशी बनावट कागदांची कित्येक उदाहरणे पूर्वीपासून हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्ये प्रसिद्ध आहेत. पण ते कसेही असले, तरी हा गोष्ट येथे नमूद करणे जरूर आहे की, या वेळी भरतपूरच्या राजाने यशवंतराव होळकराला लिहिलेली कांहीं पत्रे इंग्लिशांकडून भरतपूरच्या राजाच्या विरुद्ध पुरावा म्हणून पुढे काढण्यांत आलेली होती. व त्या कारणासाठी भरतपूरच्या राजाच्या विरुद्ध लढाई पुकारणे जरूर आहे, असे या वेळी प्रतिपादन करण्यांत येऊ लागले होते. या वेळी इंग्लिशांचे होळकराकडून अनेक पराभव झालेले होते; व त्यामुळे त्यांची हिंदुस्थानामध्ये अगदी नापत होऊन गेली होती. आणि होळकराच्या विरुद्ध तर क. मॉन्सन याचे माळव्यामध्ये कांहीं चालू शकेनासे झालेले असल्यामुळे वज्याचे तेल वांग्यावर काढण्याच्या न्यायाने दुसऱ्या कोणा तरी इंडियन राजावर आपला पराक्रम गाजवून दाखविणे इंग्लिशांना जरूर झालेले होते. व त्या हेतूने कदाचित् या कार्याकरितां भरतपूरच्या राजाची निवड करण्यांत आलेली असणे शक्य आहे. ज्याचा नाश करावयाचा असतो, त्याच्या डोक्यांतून परमेश्वर आधी त्याची बुद्धि काढून घेत असतो, हे जसे एक धार्मिक व्यवहारांतलें वचन आहे, त्याप्रमाणे इंग्लिशांच्या राजकीय व्यवहारासंबंधानेहि असे एक वचन तयार करता येण्यासारखे आहे की, इंग्लिशांना ज्याच्या विरुद्ध पुढे लढाई सुरू करावयाची असते, त्याच्या हातचे कांहीं तरी पत्रव्यवहार इंग्लिशांना आधी सांपडतात ! यशवंतराव होळकर आणि भरतपूरचा राजा यांच्या दरम्यान चाललेला हा पत्रव्यवहार पहिल्याने कोणाला सांपडला ? तर यशवंतरावाच्या हातून पराभ पावून मार्गे मार्गे हटत चाललेल्या क. मॉन्सनच्या हाती हा पत्रव्यवहार प्रथम राम-

पुण्याच्या मुक्कामावर लागला ! त्यानें तो लॉर्ड लेक यांच्याकडे पाठविला. त्यानंतर लॉर्ड लेक यांनीं त्याच्यावद्दल विशेष वारकाईनें पुढें आणखी शोध चालविला. टॉमस मर्सर या नांवाचा एक पोलिस ऑफिसर मथुरा येथें होता. त्याला भरतपूरचा राजा आणि होळकर यांच्या दरम्यानच्या पत्रव्यवहारावर नजर ठेवण्याची कामगिरी सांगण्यांत आली. त्यावरून त्यानें आपल्या इंडियन लोकांपैकींच कांहीं लोकांना गुप्त हेराच्या कामावर नेमलें. आणि त्यांनीं अशी गुप्त बातमी काढून टॉमस मर्सर याला कळविली कीं, निरंजन लाल या नांवाचा एक यशवंतराव होळकराच्या तर्फेचा वकील मथुरेमध्ये रहात असतो; आणि त्याच्या मार्फत भरतपूरचा राजा आणि यशवंतराव होळकर यांच्यामधील पत्रव्यवहार चालत असतो. ही बातमी मिळाल्यानंतर निरंजनलाल याला पकडण्यांत आलें. तेव्हा त्याच्या जवानीवरून असा निष्कर्ष काढण्यांत आला कीं, इंग्लिशांना हिंदुस्थानच्या बाहेर घालवून देण्याच्या उद्देशानें भरतपूरच्या राजाचाच नव्हे, तर अंतर्वेदींतील दुसऱ्याहि अनेक राजांचा निरंजनलालच्या मार्फत होळकरांशीं पत्रव्यवहार चाललेला होता.

ही माहिती सांगणारा मथुरेचा निरंजनलाल हा खोटा जवानी देत होता किंवा भरतपूरच्या राजाचीं खरोखरच अशीं कांहीं पत्रें यशवंतराव होळकराला गेलेलीं होती, याच्या वद्दलचा निर्णय करण्याला आज निश्चयात्मक असें कांहीं साधन आपल्यापाशीं नाही. पण रणजितसिंग आणि यशवंतराव यांच्या दरम्यान असा कांहीं गुप्त मनसुबा चाललेला असला, तरी त्यांत गैर तें काय आहे ? भरतपूरच्या राजानें आपल्या स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याकरितां कांहीं प्रयत्न करूं नये कीं काय ? इंग्लिश ग्रंथकार म्हणतात कीं, त्यानें नुकताच आमच्याशीं जो तह केला होता, तो त्यानें मोडावा काय ? त्यानें इंग्लिशांशीं नुकताच १८०३ मध्ये तह केला असेल; पण त्याच्या पूर्वी कित्येक वर्षे जेव्हां तो जन्माला आला, तेव्हां त्यानें आपल्या जन्मभूमीपाशीं असा एक तह केलेला होता कीं, “ हे माते, मी तुझ्याशीं सदोदित इमानानें रहाण्याचा प्रयत्न करीन ! ” प्रत्येक मनुष्य जन्माला येतो, तेव्हां तो आपल्या देशाशीं असा करार करतो, हें इंग्लिशांना माहीत नाही काय ? तो आपला पहिला जन्मकालीन करार भरतपूरच्या राजानें काय म्हणून मोडावा ? इंग्लिश ग्रंथकार म्हणतात कीं, आम्ही भरतपूरच्या राजाला या तहामध्ये कित्येक नवीन मुलख दिला होता: व मराठ्यांना तो जी खंडणी देत असे, तीहि आम्ही त्याला माफ केली होती ! पण ही मुलखाची देणगी आणि ही खंडणीची माफी यांचा काय अर्थ होतो ? भरतपूरच्या राजानें आपल्या देशाशी आणि देशबांधवांशीं बेइमानी करून दुसऱ्यांना फितूर व्हावें, यासाठीं त्याला हा एक प्रकारचा लांच देण्यांत आलेला नव्हता काय ? आणि हें या देणगीचें खरें स्वरूप त्याच्या लक्षांत आल्यानंतर असल्या लांचाचा धिक्कार करून तो जर फिरून आपल्या देशाच्या इमानाला जागूं लागला, तर एखाद्याच्या लांचापेक्षां त्याच्या जन्मभूमीचाच त्याच्या इमानावर परमेश्वराच्या घरीं रुजू होणारा असा जास्त हक्क नाही काय ?

पण भरतपूरच्या रणजितसिंगाच्या या पत्रव्यवहाराच्या प्रकरणामध्ये खरेखोटे-पणाचा अंश काय असेल तो असो; परंतु ही गोष्ट निविवाद आहे का, होळकर अंतर्वेदीमध्ये आपल्या घोडेस्वारांनिशी इंग्लिशांच्या मुलखांत लुटालुट करीत असतां त्यांचे पायदळ आणि त्यांचा तोफखाना भरतपूरच्या राजाच्या मुलखांत दांगच्या किल्ल्याच्या जवळ आश्रयाला घेऊन राहिला होता. आणि दांगच्या लढाईत होळकराच्या या सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर ते सगळे सैन्य दांगच्या किल्ल्यांतून निघून खुद्द भरतपूरच्या किल्ल्यामध्ये जाऊन राहिले. व दांग आणि भरतपूर या दोन्हांही ठिकाणी होळकराच्या सैन्याबरोबर भरतपूरच्या राजाचे लष्करहि इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढत होते. या सगळ्या गोष्टीबद्दल भरतपूरचा राजा हा यशवंतराव होळकराच्या बाजूला त्या वेळा पूर्णपणे वळलला असला पाहिजे, असे म्हणावे लागते. व या कारणामुळे इंग्लिशांनी भरतपूरच्या राजाशी लढाई सुरू करण्याचे ठरविले. व त्याकरितां दांगच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाची तजवीज करून ता. २८ डिसेंबर १८०४ रोजी ज. लेक हा तेथून निघाला. वाटेत त्याला दुसऱ्या कित्येक इंग्रजी पलटणांची मदत घेऊन मिळाली. व अखेरीस ता. २ जानेवारी १८०५ रोजी त्याने भरतपूरच्या किल्ल्यासमोर घेऊन तळ दिला.

हिंदुस्थानामध्ये अनेक किल्ले आहेत. परंतु त्यांपैकी भरतपूरच्या किल्ल्याचे नांव हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासामध्ये जितके सुप्रसिद्ध आणि संस्मरणीय झालेले आहे, तितका मान दुसऱ्या कोणत्याहि किल्ल्याला मिळालेला नाही. आणि याच कारणहि तसेच महत्त्वाचे आहे. हा किल्ला सर करून घेण्याकरितां इंग्लिश लोक प्रयत्न करीत असतां मराठ्यांच्या शिपायांनी चार वेळां इंग्लिशांचे हजेरे माघारे परतविले. इंग्लिशांची इतकी नामुष्की आणि इतकी फजिती हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याहि किल्ल्याने पाहिलेली नाही. हा किल्ला मागाहून कोणाच्याहि ताब्यांत जावो, परंतु जोपर्यंत हिंदुस्थानचा इतिहास वाचला जात आहे, तोपर्यंत या किल्ल्यावरील मराठ्यांच्या मर्दुमकीच निशाण प्रत्येक इंडियन मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये सदोदित फडकत रहाण्याचे केव्हांहि थांबणार नाही ! आणि कोणीहि इंग्लिश लोक आपल्या पराक्रमाची कितीहि वढाई मारीत असले, आणि त्यांना हल्लीं भरतपूरच्या संस्थानांत कितीहि सन्मान मिळत असले, तरी त्यांनी तो भरतपूरचा किल्ला पाहिला, म्हणजे “ अरेरे ! याच किल्ल्याने चार वेळां आमची नामुष्की केली ! ” अशी आठवण होऊन त्यांना लज्जेनें खालीच मान घालावी लागत असली पाहिजे. या किल्ल्याच्या प्रत्येक भितीवर मराठ्यांचे पराक्रम अजूनहि लिहिलेले आहेत. आणि या किल्ल्याच्या खंदकाच्या पाण्यामध्ये अजूनहि मराठ्यांच्या मर्दुमकीची प्रतिबिंबे दिसत आहेत. बाकीच्या कोणत्याहि किल्ल्यांचे बुरूज आपआपल्या पायांवर अजूनहि उभे असोत; परंतु ज्यानें चार वेळां इंग्लिशांचे हजेरे माघारे परतविले, तो फक्त भरतपूरचा एकच काय तो किल्ला आपली मान वर करून आपल्या पायांवर उभा राहण्याला योग्य आहे !

भरतपूर हें शहर त्या वेळीं फार भरभराटीस आलेलें होतें. तेथील लोक शूर आणि श्रीमंत असल्याबद्दल त्यांचा लौकिक होता. येथें चवऱ्यांचीं कामें अद्यापिहि अप्रतिम रीतीनें करण्यांत येतात. या शहराचा विस्तार सुमारे ८ मैलांचा असून त्याच्या भोंवतीं एक मार्तीचा जाड भित आहे, आणि त्याच्या सभोंवतीं पाण्यानें भरलेला एक मोठा खंदक आहे. आणि या शहराच्या पूर्व बाजूच्या टोकाला भरतपूरचा तो सुप्रसिद्ध किल्ला बांधण्यांत आलेला आहे. हा किल्ला एका उंच डोंगरावर असून त्याच्या भोंवतालचा खंदक १५० फूट रुंद आणि ६० फूट खोल होता. या खंदकाच्या पाठीमागे सुमारे ८० फूट उंचीची दगडाची तटबंदी असून त्याच्यावर आणखी सुमारे तितक्याच उंचीची दुसरी एक दगडी भिन चौफेर बांधलेली आहे. या किल्ल्याला एकंदर नऊ दरवाजे आहेत. व किल्ल्याच्या आंतमध्ये एक मोठा तलाव आहे. त्याचें पाणी बाहेर सोडलें, म्हणजे किल्ल्याच्या सभोंवतालचा खंदक त्या पाण्यानें भरून जातो. अशी व्यवस्था असल्यामुळे हा किल्ला दुर्भेद्य झालेला आहे. अशा मजबूत किल्ल्यावर त्याचें संरक्षण करण्याकरितां जाट आणि मराठे यांच्यासारखे शूर लोक हातांत शस्त्रें घेऊन उभे राहिले असतां, इंग्लिशांना चार वेळां मागे परतावे लागले आणि या किल्ल्यानें आपला अजिंक्यपणाचा अलौकिक मान कायम राखला, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. खुद्द इंग्लिशांनीं आपल्या मोडलेल्या बागनेटांच्या टोकांनीं या किल्ल्याच्या भितीवर “ अजिंक्य ” अशी ठळक मुवर्णाक्षरें लिहून ठेवलेलीं इतिहास अद्यापिहि प्रत्येकाला दाखवीत आहे !

अशा या किल्ल्याच्या समोर ता. २ जानेवारी १८०५, रोजी जेव्हां ज. लेक यांचें सैन्य येऊन पोहोचलें, तेव्हां या ठिकाणीं पुढल्या दोन महिन्यांत आपले चार वेळां पराभव होणार आहेत, याची त्या इंग्लिश सैन्याला क्वचित्च कल्पना आली असेल. कॅमॅन्सनच्या पराजयाचा सूड उगविण्याकरितां इतक्या प्रयासानें धडपडणारा ज. लेक याला येथें होळकरावर सूड तर उगवितां आला नाहींच, पण उल्टे चार वेळां ज. लेक याच्या सैन्याचा पराभव झाला. इंग्लिशांच्या अभिमानाची येथे जमिर्नाला पाठ लागली. इंग्लिशांचीं सर्व कपटकारस्थानें येथें चिखलांत लोळविलीं गेलीं; आणि इंग्लिशांच्या गर्वाचा शिरपेंच येथें मराठ्यांच्या कडून खालीं उतरविला गेला ! या ठिकाणीं एकामागून एक इंग्लिशांचे जसजसे पराभव होऊं लागले, तसतसें इंग्लिशांनीं आतांपर्यंत जिंकलेल्या हिंदुस्थानांतील सर्व राजांचें लक्ष या भरतपूरच्या वेड्याकडे जास्तच वेधलें जाऊं लागलें. आणि आमच्या जिंकलेल्या किल्ल्यांचे फुटलेले दुरूज हा भरतपूरचा किल्ला फिरून बांधणार आणि आमच्या परतन्त्र किल्ल्यांवर हा भरतपूरचा किल्ला फिरून स्वातंत्र्याची निशाणें आणून रोवणार, असें गुलामगिरीनें गिळलेल्या सर्व लोकांना वाटूं लागलें ! कारण, भरतपूरच्या किल्ल्यावरगील जाट आणि मराठे शिपाई अर्शाच अद्भुत पराक्रमार्चीं कामे त्या वेळां करीत होते !

इंग्लिशांचा पहिला पराभव.

ता. २ जानेवारी १८०५ रोजी इंग्लिशांची फौज भरतपूरच्या किल्ल्यासमोर येऊन दाखल झाल्यानंतर लगेच ता. ३ रोजी हल्ल्याच्या तयारीला सुरुवात झाली. किल्ल्याच्या समोरच इंग्लिशांची छावणी होती. व ती छावणी आणि किल्ला यांच्या दरम्यान, पण किल्ल्याच्या बरीच जवळ, एक मोठी आंबराई (१) होती. या आंबराईच्या आश्रयाने किल्ल्याच्या जवळ जवळ खंदक खणीत खणीत जाण्याची सोय होती; म्हणून ता. ४ जानेवारी रोजी ले. क. भेटलंड याने आपल्या हाताखालील एका टोळीच्या साहाय्याने ती आंबराई आपल्या हस्तगत करून घेतली. नंतर ता. ५ रोजी रात्री या आंबराईच्या पुढे १८ पाउंडरच्या सहा तोफांकरिता पहिली बॅटरी (२) उभारण्यांत आली. आणि तिची बाकीची सर्व तयारी झाल्यानंतर ता. ७ च्या सकाळपासून त्या तोफांमधून शहरच्या भिंतीवर गोळे फेकण्याचे काम सुरू झाले. व त्याच दिवशी दुपारी पहिल्या बॅटरीच्या शेजारीच उजव्या हाताला दुसरी एक बॅटरी (३) तयार करण्यांत आली. व तेथून एकंदर आठ तोफांचा मारा किल्ल्यावर आणि शहरावर सुरू करण्यांत आला. इंग्लिशांच्या या तोफांवर किल्ल्यांतूनही तितक्याच जोराचा उलट मारा सुरू करण्यांत आला होता. व अशी ही दुतर्फा तोफांची लढाई ता. ७ पासून ता. ९ जानेवारीपर्यंत एकसारखी चालली होती. या लढाईत इंग्लिशांच्या एखाद्या गोळ्याने भिंतीला कोठे भोक पाडले, तर ते ताबडतोव बुजवून टाकण्यांत येत असे. त्यामुळे किल्ल्याला किंवा किल्ल्यातील लोकांना फारसे नुकसान न पोचता खालच्या उघड्या मैदानावरील इंग्रजी शिपायांचा मात्र किल्ल्यावरील गोळीबाराने पुष्कळ संहार होत होता. अशी लढाई दोन दिवस एकसारखी चालली असतांना, ता. ९ रोजी तिसरे प्रहरी शहराच्या भिंतीच्या एका भागाला गोळा लागून तेथील कांहीं थोडासा भाग (४) ढासळला. तोफांचे गोळे लागून रोज जसे भिंतीचे कांहीं भाग ढासळत होते, तशांतल्याच हाही एक होता. पण इंग्लिशांच्या गोलंदाजांना असे वाटले की, भरतपूरच्या भिंतीला आपण हें खरोखरच एक मोठे भगदाड पाडलेले आहे ! इंग्लिश अधिकारी दागच्या लढाईतील विजयामुळे गर्वाने फुगून गेलेले होते. मराठे आणि जाट यांच्या पराक्रमाचा आणि भरतपूरच्या भिंतीच्या मजबुतीचा त्यांना योग्य कल्पना नव्हती, व त्यामुळे ही जी थोडीशी भिंत ढासळली आहे. तेवढ्यामधूनही आपण भरतपूरच्या शहरांत सहज प्रवेश करूं शकूं, असे त्यांना वाटले. त्याप्रमाणे त्यांनी हें खिंडार पडल्याची बातमी मोठ्या हर्षाने ज. लेक यांना ताबडतोव कळविली, व हें खिंडार किती मोठे आहे वगैरे बद्दल नीटसा तपास न करितां तितक्याच हर्षाने त्याच म्हणजे ता. ९ च्या रात्री त्यांनीहि हल्ला करण्याचा हुकूम दिला. परंतु हें भिंतीला पडलेले खिंडार फारसे मोठे मुळांच नव्हते, व ते लहान असल्यामुळेच इंग्लिशांच्या सैन्याला त्यांतून प्रवेश करितां येईना, व अखेरीस त्यांना तेथून पराभव पावून माघारें यावे लागले. हें खिंडार इतके लहान होते की, ते मराठ्यांना रातोरात बुजवून दसऱ्या दिवसाला त्यांनी तेथील भिंत जशीच्या तशी तयार केली असती. परंतु त्यांना

तसे करण्याला अवकाश सांपडू देऊं नये या हेतूने त्याच रात्री इंग्लिशांनी तेथून आंत शिरण्याची घाई केली. पण या चुर्काचे प्रायश्चित्त त्यांना त्याच रात्री ताबडतोब मिळाले !

शहराच्या तटावर हल्ला करण्याकरितां ले. क. रायन, मे. हॉक्स आणि ले. क. मेटलंड अशा तीन अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यांत आली. यांपैकीं ले. क. रायन याने इंग्लिश तोफखान्याच्या समोर डाब्या वाजूला मराठ्यांनी तटाच्या बाहेर मोर्चा बांधून ज्या तोफा (५) मुरू केल्या होत्या, त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचा पाडावा करावा आणि नंतर तिकडून निमडा नांवाच्या दरवाजाने तटाच्या आंत शिरावे, असा त्याला हुकूम होता. त्याचप्रमाणे मे. हॉक्स याने उजव्या वाजूवर हल्ला करून तिकडाल तोफा हस्तगत कराव्या आणि तटाबाहेर आलेले मराठे लोक तटाच्या दरवाजांतून आंत पळून जातील त्या वेळीं त्यांच्यावरोवर त्यांच्यामध्ये मिसळून इंग्लिशांच्या शिपायांनी आंतमध्ये आपला प्रवेश करून घ्यावा, अशी कामगिरी या दुसऱ्या तुकडीकडे सोंपविण्यांत आली होती. अशा दोन बाजूच्या या दोन तुकड्यांना तटावरील मराठ्यांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले असतां, मध्यभागी पडलेल्या खिडाराच्या वाटेनें ले. क० मेटलंड याने आपल्या हाताखालील शिपायांसह शहरांत शिरण्याचा प्रयत्न करावा, असे ठरले होते. त्याप्रमाणे ता. ९ रोजी रात्री ७ वाजतां किल्ल्याजवळ जाण्याकरितां खणलेल्या खंदकामध्ये या तिन्हीही तुकड्यांतील लोक मुकाट्यानें जाऊन बसले. व वरोवर आठ वाजतां ते आपल्या खंदकांतून बाहेर पडून तटावर चाल करण्याकरितां निघाले. हे इंग्रजांचे शिपाई पहिल्या हल्ल्याकरितां ता. ९ रोजी रात्री ज्या रस्त्यानें तटाच्या खंदकाजवळ गेले, तो रस्ता नकाशा-मध्ये (६-६-६) या आंकड्यांनीं दाखविलेला आहे. हा रस्ता कित्येक ठिकाणीं फार अवघड होता व बहुतेक ठिकाणीं या वाटेत दलदली होत्या. त्यामुळे काळोखांतून या रस्त्यानें जातांना इंग्लिशांच्या शिपायांना फार त्रास पडला. शिवाय वाटेतील दलदलींच्या वगैरे अडचणींमुळे त्या तिन्ही तुकड्यांतील लोकांना निरनिराळ्या आणि व्यवस्थित रीतीनें चालतां येईना. त्यामुळे सहजच त्यांच्या रांगा मोडल्या, आणि अखेरीस उजव्या वाजूकडे जाव-याचे त्यांच्यातील कांहीं डाब्या वाजूकडे गेले आणि जे डाब्या वाजूकडे जावयाचे ते उजव्या वाजूकडे गेले. आणि अशा रीतीनें शिस्त मोडून त्यांच्यांत सगळा गोंधळ उत्पन्न झाला. तरी पण त्या गोंधळांतूनही आणि मराठ्यांच्या तोफांच्या माऱ्यांतूनही उजव्या आणि डाब्या वाजूच्या तुकड्यांनीं तटाबाहेरच्या तोफा हस्तगत करून घेण्याचीं आपलीं कामे कशाबिशीं पार पाडलीं. परंतु त्यांना तटाच्या आंतमध्ये कांहीं केल्यानें जातां आले नाही तें नाहींच. पण तटाच्या आंत प्रवेश करण्याचे मुख्य काम ले. क. मेटलंड यांच्या हाताखालील मधल्या तुकडीकडे मुख्यत्वे करून सोंपविण्यांत आले होते. परंतु या रात्रीच्या हल्ल्यांत सर्वापेक्षां या मुख्य तुकडीचीच जास्त गाळण उडून गेलेली होती. या तुकडीतील लोक तटाच्या खिडारांतून आंत प्रवेश करणार होते. पण आधीं ते त्या तटाच्या भिंतीजवळ जाणार कसे ? हे इंग्रजी शिपाई आणि तटाची भिंत यांच्यामध्ये एक

मोठा खंदक होता. व त्या खंदकांतून पलीकडे गेल्याशिवाय त्यांना तटाच्या खिंडारावर चढून जाणे शक्य नव्हतं. या पहिल्या खिंडाराच्या (४) समोरच्या वाजूने जेव्हा क. मेटलंडचे लोक खंदकामध्ये उतरुं लागले, तेव्हां त्यांच्यावर दोन्ही वाजूच्या वुरुजांवरून तोफांचा भयंकर मारा होऊं लागला. तरी पण अशा संकटांतूनही त्या खंदकांतून गळाभर पाण्यांतून कांहीं लोक पलीकडे गेले, व जेथें खिंडार पडलें होतें, तेथपर्यंत वर चढले. पण या शिपायांची संख्या फक्त काय ती २०१२२ च होती. आपल्याप्रमाणेच आपल्या मागून आणखी पुष्कळ शिपाई वर चढून येतील, असें त्यांना वाटत होतें. परंतु दुसरे कोणीहि येऊं शकले नाहींत; आणि जे लोक वर खिंडारांत येऊन बसले होते, त्यांच्यावर उजव्या वाजूच्या वुरुजामधून एकसारखा गोळीबार चालला होता. अशा स्थितींत ले. स्वीटनहॅम आणि क्रेसवेल यांना जखमा लागून ते पडले; व ले. क. मेटलंड यांच्याही डोक्याला गोळी लागून ते मरण पावले. त्यामुळें सगळ्याच इंग्रजी सैन्यामध्ये गोंधळ उत्पन्न होऊन मध्यरात्रीनंतर तें सैन्य माघारें वळलें. त्या वेळीं इंग्लिशांच्या कडील पुष्कळ शिपाई व त्यांचे अधिकारी किल्ल्यावरील तोफाच्या मान्याखालीं मरण पावले. इंग्लिशांचें सैन्य याप्रमाणें पराभव पावून आपल्या छावणीकडे परत पळत चालले. असतां कशाचा तरी आश्रय घेत घेत परत जावें, ही शिस्त त्यांच्यामध्ये न राहिल्यामुळें त्या उघड्या मैदानावर उघड्या सांपडलेल्या शिपायांवर किल्ल्यांतील लोकांनीं नेमक्या तोफा मारून त्यांना तेथल्या तेथें पाडलें. त्यांपैकीं जे जखमी होऊन अर्धवट स्थितीमध्ये कण्हत पडलेले होते, त्यांना उचलून नेण्याचीहि कोणी काळजी घेतली नाहीं. जो तो आपापला जीव घेऊन छावणीकडे परत आला. या हल्ल्यामध्ये एका रात्रींत इंग्लिशांच्या वाजूकडील जखमी आणि मेलेल्या लोकांची मिळून संख्या साडेचारशेंच्या वर गेली होती, व यामध्यें जखमी व मेलेल्या युरोपियन लोकांची संख्या अडीचशें होती. या एकंदर वर्णनावरून भरतपूरच्या या पहिल्या हल्ल्याचें स्वरूप किती भयंकर आणि किती नाशकारक होतें, हें लक्षांत येण्यासारखें आहे.

इंग्लिशांचा दुसरा पराभव.

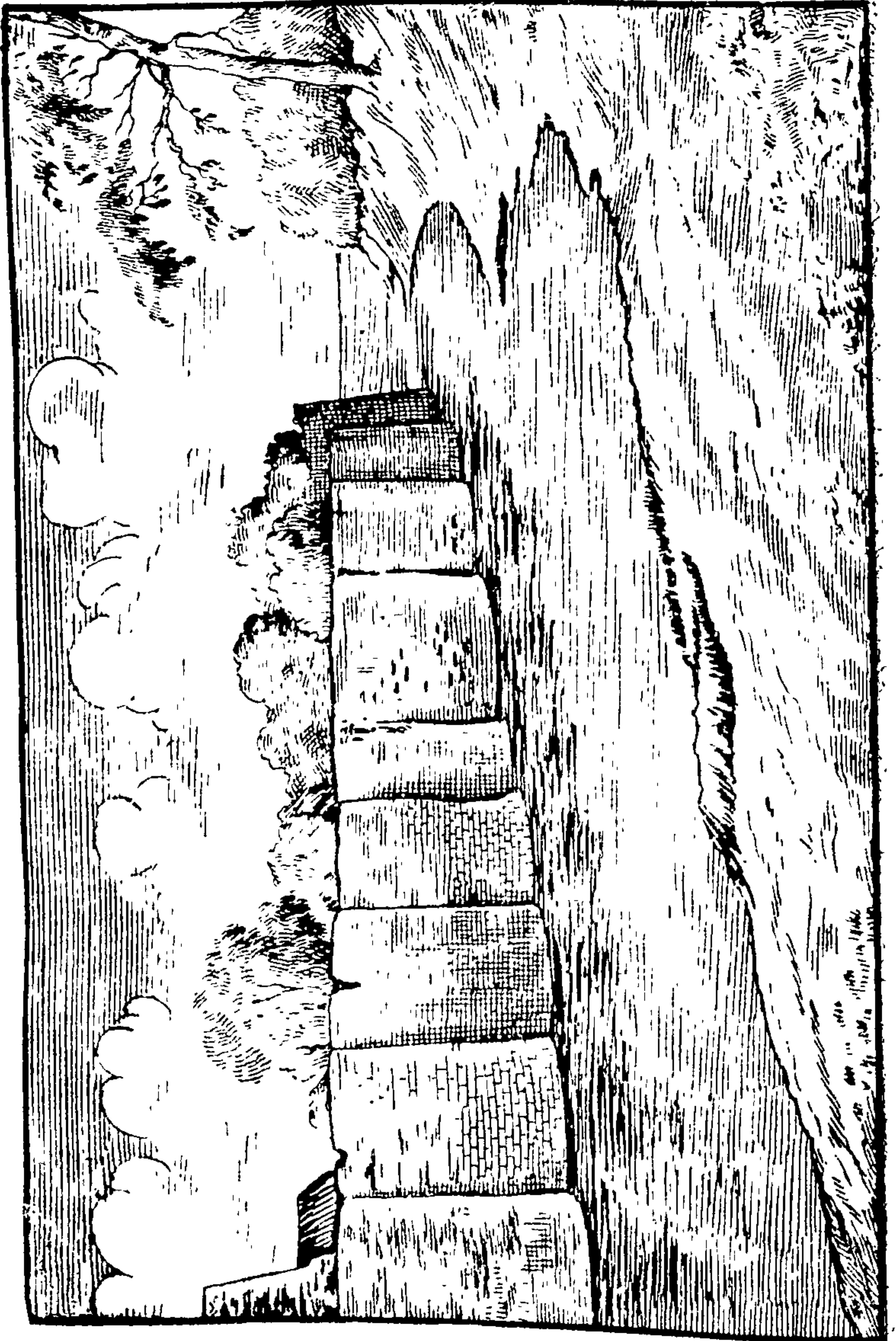
याप्रमाणें ता. ९ जानेवारी रोजीं इंग्लिशांचा पहिला प्रयत्न निष्फळ झाला; पण त्यामुळें त्यांचा पुढील प्रयत्न थांबला, असें मात्र झालें नाहीं. त्यांनीं फिरून दुसऱ्या खेपेला तटावर हल्ला करण्याची तयारी सुरू केली. व पहिल्या पराभवानंतर ता. १० जानेवारी १८०५ रोजीं भरतपूरच्या किल्ल्यासमोरील छावणीमधून लॉर्ड लेक यांनीं मॉर्किस वेलस्लीला जें पत्र लिहिलें, त्यांत आपले अधिकारी थोडक्याच दिवसांत तो किल्ला हस्तगत करून घेतील, अशी आशा (I hope in a very few days their excellent conduct will be rewarded by the possession of the place) व्यक्त करण्यांत आली होती. परंतु लॉर्ड लेक हे जरी मॉर्किस वेलस्ली यांच्या संतोषासाठीं आपल्या पत्रांतून अशा आशा व्यक्त करीत होते, तरी त्या आशा

परिपूर्ण व्हावयाच्या नव्हत्या ! कारण, भरतपूरचा वेढा यशस्वी होऊं यावयाचाच नाही, असा इंग्लिशांचें दुदैव आणि मराठ्यांचा पराक्रम या दोघांनीं मिळून निश्चयात्मक रीतीनें निश्चय करून ठेविलेला होता ! परंतु पुढें काय होणार, हें मनुष्याला आधीं समजत नसल्यामुळें इंग्लिशांनीं दुसऱ्या हल्ल्याची तयारी फिरून पाहिल्या इतक्या जोरानें सुरू केली. पाहिल्या हल्ल्याचे वेळीं भिंताला जें भगदाड पडलें होतें, तें मराठ्यांनीं रात्रीच्या युद्धानंतर दुसऱ्या दिवसाला तावडतोव बंद करून टाकलें. तेव्हां इंग्लिशांनीं ती अपेशी झालेली जागा सोडून दिली. आणि त्याच्या उजव्या हाताला कांहीं अंतरावर भिंताला भोक पाडण्याला त्यांनीं दुसरी एक जागा पसंत केली. व त्या जागेच्या समोर त्यांनीं पाहिल्या दोन बॅटरींच्या शेजारीच थोडी उजव्या हाताला अर्शा तिसरी एक बॅटरीची जागा (७) तयार केली व तेथून त्यांनीं ६ तोफा चालू केल्या. व त्याशिवाय त्याच्या आसपास कांहीं निरनिराळ्या ठिकाणीं (८-९-१०-११) त्यांनीं आणखी २१ तोफांकरितां मोर्चे बांधले व हें सगळें काम पुरें झाल्यानंतर तटाच्या भिंताला जेथें भोक पाडावयाचें होतें, त्या ठिकाणीं ता. १६ जानेवारी रोजी या एकंदर २६ नवान तोफांचा भडिमार त्यांनीं सुरू केला. इतक्या तोफांच्या गोळीवारापुढें विचाऱ्या मातीनें बांधलेल्या भिंताचें काय चालणार आहे ? त्यामुळें त्या दिवशीं संध्याकाळीं भिंताला थोडें भोक पडलें. परंतु रातारात मराठ्यांनीं तेथें मेढेकोट बांधून त्या पडलेल्या भिंताची वाट वुजवून टाकली. हें जेव्हां दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं इंग्लिशांनीं पाहिलें, तेव्हां त्यांनीं फिरून त्याच मेढेकोटावर आपल्या गोळ्यांचा वर्षाव सुरू केला व तेथील खिडार आणखी थोडें मोठें केलें. व नंतर ता. २१ जानेवारी १८०५ रोजीं इंग्लिशांनीं भरतपूरच्या तटावर दुसरा हल्ला करण्याचें ठरविलें

जानेवारीच्या ९ तारखेला इंग्लिशांचा पहिला हल्ला यशस्वी झाला आणि २१ तारखेला त्यांनीं दुसरा हल्ला करण्याचें ठरविलें. या १०।११ दिवसांच्या अवकाशामध्ये इंग्लिशांच्या तोफांचा जसा शहराच्या तटावर मारा चाललेला होता, तसाच उल्ट मारा तटाच्या भिंतावरून जाट आणि मराठे यांच्याकडूनही इंग्लिशांच्या सैन्यावर तितक्याच जोरानें करण्यांत येत होता. शत्रूच्या खालच्या सैन्यावर मारा करावयाचा आणि तटाच्या भिंतावर जेथे कांहीं मोडतोड होईल तेथील डागडुर्जा करावयाची, अशीं दुहेरी कामें तटावरील शिपायांना करावी लागत होती आणि हीं कामें भरतपूरच्या तटावर भरतपूरचे शिपाई करीत असतांना भरतपूरच्या राजघराण्यातील योद्धेही त्यांना धीर आणि प्रोत्साहन देण्याला त्यांच्या जवळ उभे असत. अशा एका प्रसंगीं भरतपूरचा राजा रणजितसिंग याचा थोरला मुलगा, रणधीरसिंग, हा तटावरील आपल्या शिपायांच्या बरोबर काम करीत असतांना त्याच्या हाताला गोळा लागून त्याचा हात तुटून पडला त्याचप्रमाणें त्याच्या चुलत्याला गोळी

लगून तोर्हा तटाच्या भिर्तावर मरण पावला. हा चुलता ता. ९ च्या रात्रींच्य हल्ल्यामध्ये तटाच्या खाली जे इंग्लिश शिपाई मरून पडले होते, त्यांना पहाण्याकरितां तटावर आला होता. आणि त्या वेळीं इंग्रजी तोफखान्यावरील एक गोलंदाज, कॅनेली, यानें त्याच्यावर नेम धरून आपला गोळा टाकला आणि त्यानें तो नेमका मारला गेला, असें हरकऱ्यांच्या सांगण्यावरून इंग्रजी इतिहासामध्ये लिहिण्यांत आलें आहे. परंतु हा हेतु संभवनीय दिसत नाहीं. भरतपूरच्या राजघराण्यांतलें लोक हे जातीनें जाट असून पराक्रमानें मोठे शूर होते. आपल्या शहराच्या तटावर शत्रूचे हल्ले होत असतांना त्या तटावर जाऊन आपल्या शिपायांच्या कामावर देखरेख करणें, त्यांना योग्य हुकूम देणें, त्यांना मदत करणें, इत्यादि महत्त्वाचीं कामें पार पाडण्या साठींच हे भरतपूरच्या राजघराण्यांतलें पुरुष तटावर गेलेले असले पाहिजेत, हें अगदीं उघड आहे. त्यांच्या या कृत्यांना हलके हेतु लावणें हें हलकेपणाचें कृत्य आहे. ज्या वीर पुरुषांचे देह आपल्या शहरांच्या तटबंदीचें संरक्षण करण्याच्या पवित्र कार्यामध्ये पतन पावले, त्यांची स्मृति सदोदित पवित्र राखली जावी, असें त्यांच्या देशबांधवांना वाटणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

भरतपूरच्या तटाला इंग्लिश लोक वेढा देऊन बसले होते आणि त्यांच्या वेढ्याच्या आंत भरतपूरच्या राजाचें सैन्य सांपडलेलें होतें. अशा स्थितींत भरतपूरचे शिपाई भरतपूरचें संरक्षण शक्य तितक्या शौर्यानें आंतून करीतच होते; परंतु जेव्हां असे वेढे पडतात, तेव्हां वेढा घालणाऱ्या लोकांचा जोर कमी पाडण्याकरितां त्यांच्यावर कोणी तरी बाहेरूनही हल्ले करावे लागतात. म्हणजे बाहेरच्या शिपायांचा हल्ला आणि तटाच्या आंतील शिपायांचा हल्ला अशा दोन हल्ल्यांच्यामध्ये वेढा घालणारे लोक सांपडले असतां, साहाय्यकरणेंच ते जेरीस येतात. तेव्हां अशा प्रकारची कांहीं तरी युक्ति आपणही या ठिकाणीं योजिली पाहिजे, अशा कल्पना भरतपूरच्या राजाच्या मनामध्ये येऊं लागल्या. भरतपूरचें सैन्य वेढलेलें होतें; पण इंग्लिशांचें जें सैन्य भरतपूरला वेढा घालून बसले होतें, त्यांना बाहेरच्या चारी बाजू मोकळ्या होत्या. व त्यामुळें ते बाहेरून वाटेल तिकडून सैन्याचा मदत आणि अन्नाची सामग्री वाटेल तितकी आणूं शकत असत. ता. १८ जानेवारी रोजीं ज. स्मिथ हा आध्याह्न सुमारे १६०० लोकांचा मदत घेऊन वेढा घालणाऱ्या इंग्लिशांच्या छावणींत येऊन दाखल झाला. त्याचप्रमाणें कॅ. वॉल्श हा एक अन्नसामग्रीचा पुरवठा १२ हजार बैलांवर घालून मथुरेहून भरतपूरला आणित होता. त्याशिवाय आध्याह्न धान्यानें भरलेले ५० हजार बैल, दाहनें भरलेल्या ८०० गाड्या, मोठमोठ्या तोफांचे ८ हजार गोळे आणि ६ लाख रुपयांच्या थैल्या, असे सामान भरतपूर येथील इंग्रजी सैन्याच्या मदतीला पाठविण्यांत येत होतें. तेव्हां वेढा घालणाऱ्या सैन्याला बाहेरून अशी वाटेल तितकी मदत मिळत गेली आणि त्याचा बाहेरून कांहीं प्रतिकार झाला नाहीं, तर तटबंदीच्या आंत सांपडलेलें सैन्य कितीही शौर्यानें लढत असलें, तरी त्याचा कितीसा

भगतपुरचा किल्ला.

निभाव लागणार आहे? ही गोष्ट लक्षांत आणून वेढा घालणाऱ्या इंग्लिशांवर बाहेरून हल्ले करविण्याची भरतपूरच्या राजानें अशी योजना केली की, त्या वेळां होळकराच्या बाजूचा प्रसिद्ध पठाण सेनापति, मीरखान, हा जो बुंदेलखंडामध्ये आपल्या हाताखालील हजारों पेंढ्यांसह इंग्लिशांच्या मुलखांत छुटाल्ट करीत होता, त्याच्याकडे राजानें सहा लाख रुपये पाठवून भरतपूरला वेढा घालणाऱ्या इंग्लिशांची रसद तोडण्याकरितां आणि त्यांच्यावर बाहेरून हल्ले करण्याकरितां त्याला अतिशय त्वरेनें बोलाविलें. व त्याप्रमाणें मीरखानाचे घोडेस्वार लौकरच दाखल होऊन भरतपूरला वेढा देणाऱ्या इंग्लिश सैन्याच्या सभोवती धिरट्या घालूं लागले. व त्यांच्याकरितां मथुरेहून आणि आग्र्याहून जी मदत येणार होती, म्हणून वर सांगितलें आहे, त्यांच्यावरही त्यानें हल्ले करून त्यांना जेरांस आणलें. आणि बाहेरच्या सैन्याला यशवंतराव होळकर, बापूजी शिंदे, मीरखान, वगैरे लोकांकडून अशा दहशत पांचू लागल्यामुळे तटाच्या आंतील लोकांचें काम थोडें हलकें झालें आणि त्यांना यशाची जास्त उमेद वाटूं लागली. व त्यामुळे ते आपल्या तोफांचा मारा बाहेरच्या इंग्रज शिपायांवर जास्त जोरानें चालवूं लागले.

अशा रीतीनें भराठ्यांच्या सैन्याचा मारा इंग्लिशांवर चालला असतां आणि इंग्लिशांच्या तोफांचे गोळे उलट तटावर येऊन पडत असतां ता. २१ जानेवारी रोजी तटाच्या भिंतीला दुसरें खिंडार (१२) पडलें. परंतु तटाच्या भिंतीला जरी हें खिंडार पडलें, तरी इंग्लिशांनीं एकदम त्या खिंडारावर चालून जाण्याची धाई केली नाहीं. कारण, मागच्या अनुभवानें त्यांना पुष्कळ दहशत बसली होती. ता. ९ जानेवारीच्या पहिल्या हल्ल्याच्या रात्री इंग्लिश शिपाई खंदकाजवळ गेले, परंतु त्यांना खंदकांतून पलीकडे जातां येईना. तसा प्रसंग फिरून दुसऱ्या खेपेला येऊं नये, म्हणून ज्या ठिकाणीं हें दुसरें खिंडार (१२) पडलें होतें, त्याच्या खालच्या खंदकाची स्थिति कशी काय आहे हें आधी पाहून येण्याचें त्यांनीं योजिलें. व त्याकरितां इंग्लिशांनीं एक नवीनच कृति काढली. नेटिब्ह घोडेस्वारांच्या तिसऱ्या पलटणीतील एक हवालदार आणि दोन शिपाई अशा तिघांना त्यांनीं तेथील खंदकाची लांबीरुंदी आणि पाण्याची खोली पाहून येण्यासाठीं धाडण्याला तयार केलें. पण ते तिथे जण राजरोसपणें ही माहिती काढण्यासाठीं खंदकाच्या जवळ गेले असते, तर तटाच्या भिंतीवरील शिपायांनीं त्यांना ताबडतोब गोळ्या घालून मारून टाकलें असतें व आपल्या खंदकाची लांबीरुंदी सांगण्याकरितां त्यांना त्यांनीं परत जाऊंच दिलें नसतें ! तेव्हां तटावरच्या शिपायांना फसविण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपल्या कल्पक डोक्यांतून एक कपटाची युक्ति काढली. व त्या युक्तीप्रमाणें या तीन शिपायांनीं आपल्या अंगावरचे इंग्रजी पलटणीचे पोशाख काढून टाकले, साधे कपडे घातले आणि घोड्यावर बसून ते खंदकाकडे दौडत चालले ! व हे आपली पलटण सोडून आणि फितुरी करून मराठ्यांना मिळण्याला जात आहेत असें भासविण्याकरितां दुसरे कांही शिपाई त्यांचा पाठलाग करीत बऱ्याच अंतरावरून पाठीमागून जाऊं लागले ! व या लबाडीची पुरी बतावणी करण्याकरितां ते त्यांच्यावर आपल्या बंदुकाही झाडूं लागले ! मात्र त्या बंदुकांमध्ये गोळी घातलेली नसून ते सगळे

वायवार होते ! असा खोटा पाठलाग मागून कांहीं अंतरावरून चालला असतां पुढले ते तीन नेटिव्ह शिपाई तटाच्या खंदकाजवळ येऊन पोहोचले. व त्या तटावरील शिपायांना हाक मारून त्या तिघांपैकीं जो हवालदार होता तो म्हणूं लागला कीं “ आम्हांला या वहांचोद फिरंग्यांचा (मि. थॉर्न यानें असेच शब्द आपल्या हकीकतीमध्ये घातले आहेत.) अगदीं वाट आला आहे ! त्यांची चाकरी सोडून आम्हांला तुमच्यांत येऊन मिळावयाचें आहे ! तेव्हां आंत येण्याला वाट कोटून आहे ती आम्हांला चटकन् दाखवा ! ” तटावरच्या शिपायांना हें खरेंच वाटलें. या वतावणांत इंग्लिशांचें कांहीं तरी कपट असावें, असा संशय त्या शूर आणि निष्कपटी शिपायांना मुळांच आला नाहीं. त्या वेळीं स्वदेशभक्ति जागृत झाल्यामुळे पश्चात्ताप पावलेले पुष्कळ शिपाई जसे नेहर्मा इंग्रजांची नोकरा सोडून मराठ्यांना येऊन मिळत असत, त्यांच्यासारखेच हेहि कोणी तरी असले पाहिजेत, असें समजून तटावरच्या शिपायांनीं त्यांना एक दरवाजा दाखविला. तेव्हां ते तिघे शिपाई त्या खंदकाच्या कांठाकांठानें जेथें तें दुसरें खिंडार (१२) पडलें होतें, त्याच्याजवळून त्या दरवाजाकडे जाऊं लागले. व जातां जातां त्यांनीं त्या खंदकाची सर्व परिस्थिति वारकाईनें पाहून घेतली. हें त्यांचें काम झाल्याबरोबर त्यांनीं आपले घोडे वळविले आणि ते भरधांव पळत इंग्रजां छावणीकडे निघून गेले ! हें पाहिल्यानंतर त्यांची लुच्चेगिरी तटावरील लोकांच्या लक्षांत आली व त्यांनीं लगेच त्यांच्या घोड्यांच्या पाठोपाठ आपल्या बंदुकीच्या गोळ्या पाठविल्या. परंतु ते गोळीच्या टप्याच्या पलीकडे गेलेले असल्यामुळे गोळीचा परिणाम त्यांच्यावर होऊं शकला नाहीं. आणि ते सुरक्षितपणें आपल्या छावणीत जाऊन पोहोचले. व तेथें गेल्यावर त्यांनीं आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना अर्शा माहिती सांगितली कीं, खंदक फारसा रुंद नाहीं व फारसा खोलही दिसत नाहीं; व भिंतीला जें खिंडार पडलें आहे, तेंही बरेंच खालीं असून तेथपर्यंत वर चढून जाणें फारसे कठिण होणार नाहीं. हा माहिती त्यांनीं कळविल्यानंतर त्यांच्या या विश्वासघाताच्या कामगिरीबद्दल त्यांना तावडतोव ५,०० रुपयांचें बक्षीस देण्यांत आलें. व त्यांना नोकरांमध्ये कायमची बढतीहि मिळाली.

आधीं आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य नष्ट करण्याकरितां दुसऱ्यांची नोकरा पतकरणें हे अधमपणाचें ! आणि त्यांतून आपले स्वदेशवांधव आपल्या स्वराज्याच्या वैभवासाठीं आपआपल्या किल्ल्यांचें आणि इतर ठिकाणांचें संरक्षण करीत असतां त्यांना अशा विश्वासघातानें फसविणें हें तर त्याहूनही अधमपणाचें काम होय ! हा विश्वासघात करून त्या तिघां नराधमांनीं आपल्या नोकरांमध्ये कायमची बढती करवून घेतली असेल; पण असल्या या विश्वासघातकी नराधमांच्या विश्वासघातानें त्यांच्या देशाच्या स्वातंत्र्याची कायमची हानि होते, हें कोणाच्या लक्षांत येऊं नये काय ? हे तिघे इसम कोणत्या देशांत जन्मलेले होते ? तर हिंदुस्थानांत ! आणि भरतपूरचा किल्ला हा कोणत्या देशांतील होता ? तर हिंदुस्थानांतिलच ! आणि मग हिंदुस्थानांतील लोकांनीं हिंदुस्थानांतील

किल्ले दुसऱ्यांच्या हातीं देण्याकरितां असली विश्वासघाताचीं कामें करावीत काय ? हे हिंदुस्थानांतील मुक्या किल्ल्यांनीं, जर तुमच्या देशांतील लोकच तुमच्या स्वातंत्र्यावर तिलांजली देण्याकरितां उठले, तर मग दुसरे कोण तुमचें संरक्षण करूं शकणार आहेत ! आपल्या जन्मभूमीवरील किल्ले दुसऱ्यांच्या हातीं देण्याकरितां कपटाचरण करावें. आणि त्यावद्दल वक्षीस मिळवावें, हा जो मातृविक्रयाचा धंदा हिंदुस्थानांतील कांहीं लोकांनीं पुष्कळ दिवसांपासून शोधून काढिला आहे, त्याच्या पारिपत्याकरितां देवालाही कांहीं तरी नवीनच शासनाची जागा निर्माण करावी लागणार आहे ! कारण, असल्या या मात्रागमनीपणाला सीमाच उरलेली नाही ! पांचपांचशें रुपयांच्या लिलावानें आपले किल्ले विकले जावेत, इतकीच आपल्या देशांतील किल्ल्यांची, त्यांच्या मजबूत तटांची, त्यांच्या वरील स्वातंत्र्याच्या निशाणांची आणि त्यांच्यावरील स्वराज्याची किंमत आहे काय ? ता. २१ जानेवारी १८०५ रोजी ज्या वेळीं ही या विश्वासघाताच्या युक्तीची कल्पना कोणा इंग्लिश अंमलदाराच्या डोक्यांत आली असेल, त्या वेळीं तेथें कशी वस्तुस्थिति घडून आली असेल, याचें चित्र आपल्या डोळ्यांपुढें उभे राहिलें, तर त्या चित्रानेंहि आपलीं अंतःकरणें फाटून जाताल, इतका तो देखावा भयंकर असला पाहिजे ! त्या वेळीं कसें झालें असेल ? तर कोणी तरी एका कपटी इंग्लिश अधिकाऱ्यानें कांहीं निवडक नेटिव्ह शिपायांना आपल्यासमोर बोलाविले असेल ! आणि त्यानें त्यांना चढवून देऊन असें सांगितलें असेल कीं, जो कोणी तुमच्या या तटाच्या खंदकाची माहिती काढून आणील, त्याला त्याच्या या शूरपणाच्या कृत्यावद्दल आम्ही ५०० रुपये वक्षीस देऊं ! इंग्लिशांनीं जरी याला शूर कृत्य असें म्हटलें असलें, तरी वास्तविक तें शूरपणाचें कृत्य नव्हतें, तर तें अत्यंत नीचपणाचें आणि नामर्दपणाचें कृत्य होतें. आपल्या जन्मभूमिरूपी पवित्र मातेच्या पातिव्रत्याच्या किमतावद्दलचा हा लिलाव जेव्हां तेथें ता. ९ रोजी भर दिवसा पुकारला गेला, तेव्हां तेथील कित्येक इंडियन शिपायांच्या अंगावर शहारे उभे राहिले असतील. आणि त्यांच्या डोळ्यांतून खळखळा अश्रु वाहिले असतील ! आणि आम्ही पोटांत काटे भरूं, पण आपल्याच जन्मभूमिसंबंधानें आणि आपल्याच देशबांधवांसंबंधानें असलें फसवणुकीचें कृत्य आम्ही कधींहि करणार नाहीं, असे उद्गार त्यांच्या तोंडांतून बाहेर पडलेले जरी कोणी ऐकिले नसतील, तरी त्यांच्या मनांतून ते बाहेर निघाले असले पाहिजेत, हें खास ! पण बाकीच्यांनीं जरी माघार घेतली असली, तरी हे हिंदुस्थानचे तीन सुपुत्र—हे इंग्रजांच्या नोकरींतील तीन इमानी नोकर आणि इंग्रजांनीं लिहिलेल्या इतिहासांतील हे तीन सुप्रसिद्ध वीर पुरुष आणि हे तीन हिंदुस्थानचे खरे हितचिंतक !—मोठ्या शौर्यानें मुजरा करीत आपल्या साहेबाच्यापुढें आले असतील आणि म्हणाले असतील कीं, “ साहेब, हें मात्रागमनीपणाचें काम करण्याला आम्हां तयार आहों; आम्हांला हुकूम मिळावा ! ” हे त्यांचे शब्द त्यांच्या तोंडून निघाले असतील, तेव्हां आसपासच्या किती तरी लोकांनीं आपल्या कानांत बोटें घातलीं असतील !

त्यांच्या स्वर्गातील मेलेल्या बापांनी आपल्या माना लाजेने खाली घातल्या असताल ! आणि त्यांच्या आयांनी आपण वाझ कां राहिलों नाहीं असें म्हणून डोक्यांतून टिपें टाकलीं असतील !

परंतु या तीन अधमांनीं जरी असलें अधमपणाचें आणि विश्वासघाताचें कृत्य केलेलें असलें, तरी जोपर्यंत परमेश्वर भरतपूरच्या बाजूला होता, तोपर्यंत असल्या इंग्रजां अधमपणाचें तेथें कांहीं एक चाललें नाहीं ! अयोध्येचें सगळें राज्य आपल्याला मिळालें अमुनहि तें श्रीरामचंद्राला देण्याकरितां जो अयोध्यानगराला सोडून धित्रकूट पर्वता-जवळच्या अरण्यांत रामाला गोधीत गेला, त्या भरतानें आपल्या बंधुप्रीतीनें आणि आपल्या अलौकिक भरतभावानें रामावतारी जें पुण्य संपादन केलें, तें सगळें त्यानें या आपल्या भरतपूरच्या नगरामध्यें सांठवून ठेविलें होतें. आणि तें या वेळीं भरतपूरच्या बचावाच्या उपयोगाला येत होतें ! मथुरेच्या आसपासचीं भरतपूर, दोंगच्या किल्ल्या-जवळचा गोवर्धनपर्वत, वगैरे सर्व ठिकाणें हीं भगवान् श्रीकृष्णाच्या बालपणींच्या बालक्रीडेनें आणि पदसंचारानें पवित्र झालेलीं पवित्र तीर्थें होतीं. व त्यांच्यावर भगवंताच्या कृपादृष्टीचा वरद हस्त होता. अशा मालिकेंतील जें भरतपूर, त्याच्यावर त्या वेळीं जर कोणाच्याहि विश्वासघाताचे प्रयोग लागू पडले नाहींत, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य आहे असें नाहीं. भरतपूरच्या तटावरून लढणाऱ्या प्रत्येक जाट आणि मराठा शिपायाची अशी समजूत झालेली होती कीं, भरतपूर हें भगवान् श्रीकृष्णाच्या कृपेंतील एक शहर असल्यामुळें त्या शहराच्या संरक्षणाकरितां तो आपल्याबरोबर या ठिकाणीं अदृश्य रीतीनें लढत आहे ! आणि भगवान् आपला पाठीराखा आहे, अशी जेथें दृढ भावना आहे, तेथें “ यत्र योगेश्वरः कृष्णः ” इत्यादि भगवंताच्या उक्तींत सांगितल्याप्रमाणें आपल्या विजयाचा खात्री कोणाला वाटणार नाहीं ! याशिवाय या भरतपूरच्या किल्ल्याच्या संबन्धानें कोणा असें एक भविष्य करून ठेविलेलें होतें कीं, जोपर्यंत कुंभीर जातीचा एक नक्र येऊन या भरतपूरच्या खंदकांतील पाणी त्यानें शोषण केलें नाहीं, तोपर्यंत हा किल्ला शत्रूला केव्हांहि घेतां येणार नाहीं ! या ईश्वरी भवितव्य-तेवरहि तटांतील शिपायांचा पूर्ण विश्वास होता. आणि त्यामुळें त्यांच्या अंगांतील शौर्य दुप्पट वाढलें होतें.

तरी पण इंग्रजांना असें वाटलें कीं, आतां आपण या खंदकाच्या लांबीरुंदीचा मोठ्या शिताफीनें शोध काढून आणिला आहे, तेव्हां आतां पूर्वीच्यासारखी आपल्याला पराभवाची भीति नाहीं. आणि अशा कल्पनेवर भिस्त ठेवून यांनीं ता. २१ जानेवारी १८०५ रोजीं भरतपूरच्या तटावरील दुसऱ्या हल्ल्याची तयारी केली. खंदकाच्या रुंदीचीं मापें त्यांना आधींच मिळालीं होतीं. त्या मापांप्रमाणें खंदकाच्या अलीकडच्या कांठा-वरून पलीकडच्या कांठापर्यंत टाकतां येतील अशा पुलासारख्या लांबलांब लांकडी शिड्या तयार करून त्यांच्यावर लाकडाच्या आडव्या फळ्या ठोकण्यांत आल्या होत्या. व त्यावरून शिपायांना पलीकडे चालत जातां यावें अशी योजना करण्यांत आली

होती. या शिड्या खंदकापर्यंत कशा उचलून न्यावयाच्या व तेथे गेल्यानंतर त्या खंदका-
चर कशा बसवावयाच्या, हें एका तुकडीतील शिपायांना आधीं शिकवून ठेविलें होतें.
व या शिड्या खंदकावरून टाकण्यांत येत असतां आणि त्या शिड्यांवरून सैन्य
पलीकडे चालून जात असतां त्यांच्यावर तटाच्या भिंतीवरून कोणाला गोळीबार
करितां येऊं नये म्हणून तटाच्या त्या भागावर खालून एकसारखा गोळ्यांचा वर्षाव
चालू ठेवण्याचें काम कोणत्या तुकडीनें करित रहावयाचें, याही सर्व गोष्टी आगाऊ ठरवून
ठेवण्यांत आल्या होत्या. व अशीं सर्व कडेकोट तयारी झाल्यानंतर ता. २१ रोजीं
तिसरे प्रहरां तीन वाजण्याचे सुमारास ले. क. मॅक्राय, कॅ. लिंडसे, वगैरे अनेक इंग्रजी
अधिकार्यांच्या देखरेखीखालीं इंग्लिशांचें सैन्य आपल्या खंदकांतून बाहेर पडून
तटावर चाल करून जाण्याकरितां निघालें

इंग्लिशांच्या बाजूला चाललेल्या या हालचाली तटावरच्या भोकांतून तटावरचे
मराठ्यांचे शिपाई लक्षपूर्वक पहातच होते. त्यांनीं हा हल्ला करण्याकरितां येणाऱ्या
इंग्लिशांचा समाचार घेण्याची तटाच्या आंतून तर सर्व सिद्धता ताबडतोब केलीच, पण
त्याशिवाय तटाच्या बाहेर जे मराठ्यांचे घोडेस्वार होते, त्यांनींही त्याच वेळीं आपल्या
घोड्यांवर खोगीर कसलें. यशवंतराव होळकराचें पायदळ भरतपूरच्या तटाच्या आत
गेलें होतें. पण होळकराचे बहुतेक घोडेस्वार तटाच्या बाहेरच मोकळे होते. व होळ-
कराचें सगळें मुख्य काय तें सामर्थ्य त्याच्या घोडदळामध्येंच होतें. व एखाद्या किल्ल्याच्या
आंतमध्ये अडकून पडण्यापेक्षां बाहेर वाटेल तिकडे लूटफाट करण्याकरितां मोकळें
असण्यामध्येच त्या स्वैरसंचारी यशवंतरावाला समाधान वाटत असे. त्याला किल्ल्यांत
येण्याविषयीं भरतपूरच्या राजाकडून आग्रह करण्यांत येत असतां त्यानें असें सांगितलें
कीं, “माझी गादी माझ्या घोड्याच्या पाठीवर आहे, ती मी सहसा सोडणार नाहीं !”
अशा बाणेदारपणामुळें आणि अशा नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळें यशवंतराव होळकराचें आणि
भरतपूरच्या राजाचें मिळून सुमारे आठ हजार सैन्य किल्ल्याच्या आंतून लढत असतां
यशवंतराव होळकर हा आपल्या सर्व घोडेस्वारांनिशीं तटाच्या बाहेरून त्यांना मदत
करीत होता. त्यांतच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें मीरखानहि आपल्या हजारों घोडेस्वारां-
सह त्याच दिवशीं अंतर्वेदींतून येऊन यशवंतरावाला मिळाला होता. तेव्हां ले. क.
मॅक्राय यांचें सैन्य ता. २१ जानेवारी रोजीं तिसरे प्रहरां तटावर चाल करून निघालें
त्याच वेळीं यशवंतराव होळकर आणि मीरखान पठाण यांनीं बाहेरून इंग्लिशांच्या
छावणीवर हल्ले करून त्यांना अगदीं सळी कीं पळी करून सोडलें. या मराठ्यांच्या
घोडेस्वारांनीं इंग्लिश कव्हरलीला या वेळीं कसें वेहून आणि रोखून ठेविलें होतें, हें
नकाशांत दाखविलेल्या परिस्थितीवरून चांगलें लक्षांत येण्याजोगें आहे. अशा रीतीनें
तटाच्या भिंतीवरील शिपायांच्या आणि घोड्यांच्या पाठीवरील घोडेस्वारांच्या अशा
दुहेरी मान्यामध्ये सांपडलेल्या इंग्रजी फौजेची त्या दिवशीं अखेरीस दुर्दशा उडून गेली,
हें सांगावयाला पाहिजे असें नाहीं.

ले. क. मॅक्राय यांनीं ता. २१ जानेवारी रोजीं आपल्या सैन्याचे उजवीकडची

तुकडी आणि डावीकडची तुकडी असे दोन विभाग केले. व या दोन तुकड्या ज्या दोन निरानिराळ्या वाटांनी दुसऱ्या खिंडाराच्या (१२) जवळ गेल्या, ती वाट नकाशामध्ये (१३-१४) या आकड्यांनी दाखविली आहे. या वाटेने जातांना इंग्लिशानें सैन्य विजयाच्या पूर्ण खात्रीने आपली वाट चालत होतें; परंतु ती वाट संपून ते त्या खंदकाजवळ जाऊन पोहोचले, तेव्हां त्यांची विजयाची आशा बरीच नष्ट झाली. नवीन पडलेल्या दुसऱ्या खिंडाराजवळचा खंदक फारसा रुंदही नाही व फारसा खोलहि दिसत नाही, अशी जरी इंग्लिशांना विश्वासघातानें मिळविलेली बातमी होती. तरी ते जेव्हां प्रत्यक्ष त्या खंदकाच्या कांठावर जाऊन उभे राहिले, तेव्हां तेथें त्यांना निराळाच प्रकार आढळून आला. खंदकाचो जितकी रुंदी त्यांना सांगण्यांत आलेली होती, त्याच्यापेक्षां खंदकांतील पाणी या वेळीं किती तरी रुंद झालेलें होतें. पहिल्या मापाप्रमाणें केलेले लाकडी शिड्यांचे फिरते पूल त्या रुंदावलेल्या पाण्यावर अरुंद पडूं लागले. सगळ्या आगाऊ त्याच्या फुकट गेल्या. दूरदर्शी इंग्रजी तजविजी अदूरदर्शी ठरल्या. विश्वासघाताचाहि कोणी तरी विश्वासघात केला. फसवणुकीलाहि कोणी तरी फसवले. चोरावर मोर झाला. आणि एवढ्या धूर्तपणाच्या लबाडीच्याहि कोणी तरी तोंडांत मारल्यासारखें झालें. हें कसें झालें ? हें कोणीं केले ! हें जाट आणि मराठे शिपायांच्या कल्पकतेनें केले ! इंग्लिशांच्या नोकरीला राहिलेले आपल्याच देशांतील कांहीं निमकहराम लोक तटाजवळ येऊन विश्वासघातानें खंदकाची लांबारुंदी पाहून गेले, ही बातमी जेव्हां मराठ्यांच्या सैन्यामध्ये पसरली, तेव्हां तटावरील लोकांनीं या फसवणाच्या लोकांचे दांत त्यांच्याच घशांत घालण्याकरितां एक उलट युक्ति योजिली. युक्त्या इंग्रजांनाच सुचतात असें नसून कांहीं शहाणपण परमेश्वरानें इंडियन लोकांच्या वांट्यालाहि दिलेलें आहे ! मराठ्यांनीं या वेळीं अशी युक्ति केली कीं, जेथें खिंडार पडलें होतें, आणि जेथें खंदकांतून उतरून त्या खिंडारावर हल्ला करण्याकरितां इंग्लिश शिपाई येण्याचा संभव होता, तेथून कांहीं अंतरावर खालीं त्या खंदकामध्ये मराठ्यांनीं एक मातीचा उंच आणि मजबूत असा बांध घातला; व वरून सडकून पाणी सोडून तें त्या बांधानें अडविलें. त्यामुळे त्या खंदकाच्या बाहेर जिकडेतिकडे पाणीचपाणी होऊन खंदकाची रुंदी वाढली, इंग्रजांच्या शिड्या आंखूड झाल्या, आणि त्यांचे सगळे वेत या एका लढानशा यत्तीनें फिसकटून गेले !

तेव्हां तें पाणी किती खोल आहे, हें पहाण्याकरितां एक शिपाई पाण्यांत उतरला. त्या वेळीं तेथें आठ फुटांच्या वर पाणी झालें आहे, असें आढळून आलें. तरी पण त्या पाण्यांतूनहि कांहीं शिपाई पोहून पलीकडे गेले. पण बाकीच्यांना तसें करितां येईना. शिवाय जे पोहून तटाजवळ येत होते, त्यांच्यावर तटावरून गोळ्यांचा भडिमार चाललेलाच होता आणि त्यांतून जे कोणी बचावून तटाच्या भितींत पडलेल्या खिंडारावर चढून येतील, त्यांचा संहार करण्याकरितां त्या खिंडाराच्या आंतल्या बाजूलाच शत्रूला न दिसतील अशा रीतीनें दोन तोफा डागून ठेविल्या होत्या. इतक्या अडचणींतून

जाऊन तटाच्या आंत प्रवेश करणे शक्य नाही, असे पाहून ले. क. मॅक्राय याने आपल्या हाताखालील जिवंत राहिलेल्या सैन्याला मोठ्या दूरदर्शापणाने माघारें फिर-प्याचा हुकूम केला. पण इंग्लिश सैन्य तटावर चालून येत असतां आणि तटापासून माघारें फिरून परत जात असतां तटाच्या भिंतीवरून जाट आणि मराठे शिपायांनी त्यांच्यावर तोफांचा आणि बंदुकांचा जो एकसारखा भडिमार चालविला होता, त्यामुळे इंग्लिशांच्या बाजूचे किती तरी लोक मरण पावले. ले. क. मॅक्राय, कॅ. लिंड्से, वगैरे नुसत्या मेलेल्या युरोपियन अधिकाऱ्यांची संख्या घेतली, तरी ती १८ च्या वर गेली होती. व मेलेल्या शिपायांची संख्या ५,०० च्या वर होती.

भरतपूरच्या पहिल्या हल्ल्याच्या वेळीं पराभव झाल्यानंतर लॉर्ड लेक यांनी गव्हर्नर जनरलला जें पत्र लिहिलें होतें, त्यातील एक महत्त्वाचें वाक्य पूर्वी दिलें आहे. त्यांत पहिल्या खेपेला जरी पराभव झाला असला, तरी दुसऱ्या खेपेला आपलें इंग्रजी सैन्य खात्रीनें जय मिळवील, अशी वढाई मारण्यांत आली होती. पण आतां दुसऱ्याहि खेपेला पराभव झाला; आणि पहिली वढाई सफळ झाली नाही. तेव्हां आतां प्रत्यक्ष विजय मिळेपर्यंत समंजसपणाने फिरून वढाई न मारणें हें शहाणपणाचें झालें असतें. पण कित्येकांना वढाया मारण्यांतच भूषण वाटत असतें ! भरतपूरच्या तटासमोर हा दुसरा पराभव झाल्यानंतरही त्या पराभवाच्या दुसऱ्याच दिवशीं लॉर्ड लेक यांनीं जो एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, त्यामध्ये फिरून पूर्वीच्या सारख्याच वढायांची रेलचेल कशी करून सोडली होती, हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे.

'The Commander-in-Chief trusts that in a very few days those obstacles, which have hitherto rendered all attempts fruitless, will be completely surmounted; and that the good conduct and bravery of this army will be rewarded by the possession of the place and by the opportunity of proving to the enemy and the country, that although hitherto from unforeseen difficulties success has not crowned their attempts, their spirit is undaunted, and that their gallantry and discipline must ultimately triumph.

यांत अशी वढाई मारण्यांत आली आहे कीं, आतांपर्यंत ज्या अडथळ्यांच्या कारणांमुळे आमच्या प्रयत्नांना यश आलें नाही, ते सर्व अडथळे थोडक्याच दिवसांत दूर करण्यांत येतील. आणि मग लगेच हें भरतपूरचें ठाणें आमचे शूर शिपाई आपल्या ताब्यांत घेतल्यावांचून केव्हांहि रहाणार नाहीत. आतांपर्यंत आमच्या वाटेमध्ये पूर्वी लक्षांत न आलेल्या अशा कांहीं आकस्मिक अडचणी एकाएकां आल्यामुळे जरी आम्हांला विजय मिळाला नाही, तरी अखेरीस आमच्या शिस्तीनें आणि पराक्रमानें आम्हांला विजय मिळालाच पाहिजे, हें आम्ही लवकरच आमच्या शत्रूंच्या आणि सर्व हिंदुस्थान देशाच्या दृष्टोत्पत्तीस आणून देऊं !

ज्यांनीं मराठ्यांच्या कडून लागोपाठ दोनदां मार खाल्ला, त्यांनीं फिरून विजय मिळविण्याच्या आर्थांच असल्या वढाया मारण्याला उद्युक्त व्हावें, हें एक वढाईखोर

इंग्लिशांच्याच ठिकाणीं संभवतें. हे म्हणतात कीं, कांहीं अडचणी पूर्वीं लक्षांत आल्या नव्हत्या. पण अशा कोणत्या अडचणी होत्या, कीं ज्या आधीं यांच्या लक्षांत आल्या नाहींत ? तटाच्या उंचीचे अजमास यांना होते; तटाच्या भिंतीला पडलेल्या खिडाराचा चढ यांना माहीत होता; तटाच्या भोंवतालच्या खंदकाची लांबीरुंदी आणि खोली यांच्यापासून मराठ्यांनीं झांकून ठेविली होती, असेंहि नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्या खंदकाची अगदीं वितंवातमी काढून आणण्याकरितां यांनीं पूर्वीं वर्णन केल्याप्रमाणें आपले हेरही पाठविले नव्हते काय ? या सगळ्या अडचणी तर यांनीं पूर्वीं पाहून आणि अजमावून ठेविलेल्या होत्या. आणि त्यांतूनहि आयत्या वेळीं कांहीं थोड्या कमीजास्त अडचणी उत्पन्न झाल्या, तर त्यांतूनहि या शूर म्हणविल्या जाणाऱ्या इंग्रजां शिपायांनीं वाट करून जावयाला नको होतें काय ? पण तसें घडून न येतां या इंग्लिश शिपायांना अखेर माघारेंच फिरून यावें लागलें. आणि तरी पण शिवाय वरती या रिकाम्या वढाया आहेत त्या आहेतच !

पण या पराभवानंतर नुसत्या वढायाच मारून थांबण्यांत आलें असें नाहीं, तर जणूं काय हा पराभव झाल्याबद्दल बक्षीस म्हणूनच त्या पराभवाच्या दुसऱ्या दिवशीं युरोपियन शिपायांना एक्स्ट्रा भत्ता देण्यांत आला; आणि घोडेस्वार, पायदळ, तोफखाना आणि पायोनियर्स यांच्यापैकीं प्रत्येक नेटिव्ह पलटणीला दोन दोनशे रुपये द्यावे, असें जाहीर करण्यांत आलें ! (Extra batta is to be served out to the Europeans to-day and two hundred rupees are to be given to each native corps of cavalry, infantry, gun lascars and Pioneers.) नेहमींची अशी साधारण वहिवाट आहे कीं, ज्या सैनिकांनीं विजय मिळविला असेल, त्यांना बक्षिसें देण्यांत येतात. मग ज्यांच्यापैकीं १८ अधिकाऱी आणि ५०० शिपाई मेले आणि जे खंदकापासून पराभव पावून माघारे आले, त्यांना हीं बक्षिसें कशाबद्दल ! पण अशीं बक्षिसें वांटलीं, म्हणून पराजयाचा विजय होतो असें नाहीं; परंतु आपल्या सैन्यामध्ये तात्पुरती उमेद उत्पन्न करण्याच्या या केवळ इंग्रजी युक्त्या आहेत !

इंग्लिशांचा तिसरा पराभव.

ता २१ जानेवारी १८०५ रोजीं इंग्लिशांचा भरतपूरच्या भिंतीपुढें दुसरा पराभव झाल्यानंतर आम्ही लवकरच थोडक्याच दिवसांत विजय संपादन करून दाखवूं अशा ज लेक यांनीं जरी वर सांगितल्याप्रमाणें बढाई मारली होती, तरी भरतपूरच्या तटावर विजय मिळविण्याचें तर लांबच राहिलें, परंतु नुसता हल्ला करण्यालाही त्यांना मध्यें एक महिना घालवावा लागला. ता. २१ जानेवारी रोजीं जो दुसरा पराभव झाला, त्यानंतर पुढच्या फेब्रुवारी महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत मधला सगळा एक महिना त्यांना भरतपूरच्या किल्ल्यापुढें बसून फुकट घालवावा लागला. व त्याला तशीं कारणेही होती. मीरखान हा आपल्या हजारों घोडेस्वारांनिशीं भरतपूरला येऊन तटाबाहेरच्या इंग्रजी सैन्याला त्रास देऊं लागला होता व त्या इंग्रजी

सैन्याच्या मदतीसाठी वाहेरून येणारे दुसरे सैन्य आणि अन्नसामग्री यांच्यावरही तो छापे घालू लागला होता, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. मीरखानाचे वाहेरून पडणारे हे छापे आणि मराठ्यांचे तटाच्या भिंतीवरून होणारे गोळीबार या दोघांना एकदम तोंड देणे इंग्लिशांना अशक्य होते. व त्यासाठी मीरखानाला भरतपूरपासून दूर घालवून लावण्याचे काम इंग्लिशांना पहिल्याने करावे लागले. म्हणून भरतपूरच्या भिंती-सभोवती जमलेल्या इंग्लिश सैन्यापैकी मे. ज. स्मिथ याची त्या कामावर ता. ८ फेब्रुवारी रोजी योजना करण्यांत आली. ता. २१ जानेवारीपासून ता. ७ फेब्रुवारीपर्यंत मीरखानाच्या घोडेस्वारांनी आसपास वाहेर जी लुटालूट चालविली होती. तिचा प्रतिकार करण्यांतच इंग्लिशांचे हे दिवस गेले. त्यामुळे या मुदतीत त्यांना भरतपूरच्या भिंतीवर हल्ला करण्याच्या कामाकडे लक्ष देणे अशक्यच झाले होते. व अशाच रीतीने इंग्लिशांचे लक्ष आपल्याकडे जास्त वेधून घेतले, तर साहाजिकपणेच त्यांचा भरतपूरवरील जोर कमी पडेल, या हेतूने इंग्लिशांचे सैन्य आपल्या पाठीमागून ओढीत आणण्याकरिता मीरखानाने ता. ७ फेब्रुवारी रोजी थमुना नदी उतरून अंतर्वेदीमध्ये फिरून प्रवेश केला. व तेथील इंग्लिशांच्या मुलखांत फिरून त्याने जाळपोळ आणि लुटालूट करण्याला सुरवात केली. आपल्या लुटालुटीने अंतर्वेदीत इंग्लिशांचे नुकसान व्हावे आणि आपल्या पारिपत्यासाठी म्हणून आपल्या पाठीवर येणारे इंग्लिश सैन्य भरतपूरपासून हलविले गेल्याने भरतपूर येथेही इंग्लिशांचे नुकसान व्हावे, असा दुहेरा हेतु मनांत धरून मीरखान हा अंतर्वेदीमध्ये शिरला होता, व तो त्याचा हेतु सफळही झाला. कारण, भरतपूरच्या वेढ्यासाठी तेथे जमा झालेल्या सैन्यापैकी बरेचसे सैन्य मे. ज. स्मिथ याला मीरखानाचा पाठलाग करण्यासाठी तेथून हलवावे लागले. आणि त्यामुळे भरतपूरच्या वेढ्याचे काम थंड पडले. सारांश, मीरखानाचे घोडेस्वार भरतपूरच्या जवळ होते म्हणून आणि ते तेथून निघून गेले म्हणून, अशा ह्या दोन्ही कारणांचा भरतपूरच्या वेढ्याचे तातडीचे काम दिरंगाईवर पडण्याच्या कामी परिणाम झाला.

हे सैन्य कमी झाले असता बाकी उरलेल्या थोड्याशा सैन्याच्या जोरावर भरतपूरच्या तटावर इंग्लिशांनी हल्ला करणे शक्य नव्हते. म्हणून लवकरच विजय मिळवून दाखविणाऱ्या ज. लेकला आणखीही कांहीं दिवस थांबावे लागले. याच्या पूर्वी म्हणजे ता. ६ फेब्रुवारीच्या सुमाराला आपली छावणीची पहिली जागा सोडून सैन्याच्या सुरक्षिततेसाठी भरतपूरच्या दक्षिणच्या बाजूला इंग्लिशांना आपली छावणी हलवावी लागली होती. त्या छावणीवर ता. १० फेब्रुवारी रोजी मे. ज. जोन्स याच्या हाताखाली मुंबईचे एक बरेच मोठे सैन्य ज. लेक यांना येऊन मिळाले; आणि त्यानंतर मग फिरून तटावर हल्ला करण्याचा विचार सुरू झाला. पण तो विचार ता. २० फेब्रुवारीपर्यंत अंमलांत आणता आला नाही. तोपर्यंत हल्ल्याची पूर्व तयारी चाललेली होती. या तयारीपैकी मुख्य भाग म्हटला म्हणजे तटाच्या नजीकपर्यंत जाऊन

पोंचणारे खंदक खणणें आणि सोईस्कर ठिकाणीं तोफांचे मोर्चे बांधणें हा होय. पूर्वाच्या हल्ल्याच्या वेळचे इंग्लिशांच्या बाजूचे खंदक तटापासून फार दूर अंतरावर होते. व त्या खंदकांतून तटाच्या भिंतीपर्यंत वरेंच अंतर उघड्यावरून इंग्लिश शिपायांना चालून जावें लागत असल्यामुळें त्या अवधींत तटावरील गोळीवारानें इंग्लिश सैन्याचें फार नुकसान होत होतें. म्हणून तटाच्या जवळ जाऊन पोंचणारा असा एक खंदक (१५-१६) इंग्लिशांनीं खणला. व तटापासून सुमारे ४०० यार्डांच्या अंतरावर त्यांनीं आपल्या तोफांकरितां निरनिराळ्या ठिकाणीं (१७-१८-१९) मोर्चे उभे केले. व या मोर्चांवरून त्यांनीं ता. ११ फेब्रुवारी रोजीं एकंदर सुमारे १६ तोफा सुरू केल्या. यांपैकीं १७ व्या बॅटरीनें सुमारे ४०० यार्डांच्या अंतरावरून तटावर समोरून मारा करून कांहीं दिवसांनीं तटाला तिसरें खिंडार (२०) पाडलें. व या खिंडारांतून तटावर हल्ला करण्याचें घाटूं लागलें. परंतु या खिंडाराच्या शेजारींच जो एक मोठा बुरुज (२१) होता, त्याच्यावरील मान्याच्या टापूमध्ये हें खिंडार असल्यामुळें त्या खिंडारांतून हल्ला करून जाणें अशक्य झालें असतें. म्हणून त्या बुरुजावरील तोफा बंद पाडण्यासाठीं १९ या आंकड्याच्या ठिकाणीं जो तोफांचा मोर्चा बांधलेला होता, तेथून या (२१) बुरुजावर तोफांचा भडिमार सुरू ठेवण्यांत आला. आणि त्यामुळें नवीन पडलेलें जें तिसरें खिंडार (२०), तिकडे जाणें कांहीं तरी शक्य झालें. या (२१) बुरुजावरील तोफा बंद पाडण्याची इंग्लिशांनीं ही जी तजवीज केली होती, त्याच्याशिवाय त्यांनीं आणखी अशीही एक युक्ति केली होती कीं, त्यांनीं तटाच्या खंदकाजवळ जाऊन पोंचेल असा जो (१५-१६) एक खंदक खणून ठेविलेला असल्याबद्दल पूर्वी सांगितलें आहे, त्या खंदकाच्या किल्ल्याजवळील टोकाच्या-पुढें ता. १९ फेब्रुवारी रोजीं त्यांनीं एक सुरंग (२२) खणून ठेविला होता. तटाच्या सभोवतालच्या पाण्यानें भरलेल्या खंदकाच्या दोन्ही बाजू लंबरेषेमध्ये तोडलेल्या असल्यामुळें त्यांच्यावरून चढून तटाजवळ जाणें अगदीं अशक्य होतें. त्यामुळें त्या पाण्यानें भरलेल्या खंदकाच्या जवळ हा सुरंग नेऊन उडविल्याच्या योगानें त्याच्या दरडी डांसळतिल आणि मग तेथून वर चढून जाण्याला सोईचें होईल, अशा हेतूनें हा सुरंग खणून ठेविला होता. व तो ता. २० रोजीं हल्ला करावयाच्या अगदीं आयत्या वेळीं उडवून द्यावयाचा होता.

परंतु दुसऱ्या हल्ल्याच्या प्रसंगीं आयत्या वेळीं खंदकामध्ये बांध घालून आणि खंदकाचें पाणी अफाट वाढवून मगळ्यांनीं इंग्लिशांना जसें तोंडघर्शा पाडलें, त्याच प्रमाणें त्यांनीं या तिसऱ्या हल्ल्याच्या वेळींही इंग्लिशांचे सगळे वेत बिघडवून टाकले. ता. २० फेब्रुवारी १८०५ रोजीं भरतपूरच्या तटावर तिसरा हल्ला करण्याचें ठरलें होतें. त्याच्या आदल्या दिवशीं म्हणजे ता. १९ फेब्रुवारी रोजीं संध्याकाळीं आपल्या खंदकांतील सुरंग खणण्याचें वगैरे सर्व काम संपवून इंग्लिशांचे शिपाई रात्री आपल्या छावणीत परत आले होते. व ता. २० रोजीं सकाळीं ते आपल्या त्या खंदकांतील

उरलेंसुरलेलें कांहीं काम पुरें करण्याकरितां तेथें गेले. पण ते तेथें जाऊन पाहतात, तों इंग्लिशांचा तो सगळा खंदक मराठ्यांच्या शिपायांनीं गजबजून गेलेला त्यांना दिसला; व त्यामुळें आपले सगळे वेत फसलेले पाहून इंग्लिशांची फारच नाउमेद झाली. पहाटेच्या काळोखामध्येंच मराठ्यांचे लोक किल्ल्यांतून हळूच बाहेर पडून कोणाला न दिसतां त्या इंग्लिशांच्या खंदकामध्यें शिरले व त्यांनीं जो सुरंग खणून तयार करून ठेविला होता, तो त्यांच्याच हत्यारांनीं त्यांनीं सबंध उद्ध्वस्त करून टाकला. हें त्यांचें काम संपतें आहे न संपतें आहे, तोंच इंग्लिशांचे शिपाई त्या खंदकांत आपआपल्या जागा धरून वसण्यासाठीं तेथें येऊन ठेपले. परंतु मराठ्यांच्या शिपायांनीं त्यांच्यापैकीं पुष्कळांना त्या खंदकांत दडून वसूं न देतां आपल्या भाल्यानें आणि तरवारीनें भोसकून खंदकाच्या बाहेर फेकून दिलें. आणि इंग्लिशांची जास्त मदत आली, तेव्हां हे मराठ्यांचे शिपाई परत निघून आपल्या तटाच्या आंत गेले !

तटाच्या भिंतीला जरी हें एक तिसरें खिंडार (२०) पडलें होतें, तरी तें मराठ्यांनीं तात्पुरतें वुजवून टाकलें होतें. ती नवीन केलेली दुरुस्ती उडवून टाकण्याकरितां इंग्लिशांनीं ता. २० रोजीं सकाळपासून आपल्या तोफांचा त्या जागेवर एकसारखा भडिमार सुरू केला होता. व तें खिंडार जेव्हां फिरून पाहिल्याइतकें मोटें झालें, तेव्हां त्या दिवशीं दुपारीं सुमारे ३ वाजतां इंग्लिशांचें सैन्य तटावर हल्ला करण्याकरितां निघालें. नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें इंग्लिश सैन्याच्या ३ तुकड्या करण्यांत आल्या. त्यांपैकीं मुख्य तुकडी ले. क. डॅन यांच्या हाताखालीं देण्यांत आली होती. व ले. क. डॅन यानें तटाला नवीन पडलेलें जें (२०) खिंडार त्याच्यावर हल्ला करून तेथून आंत प्रवेश करावा, असा हुकूम होता. ले. क. डॅन याच्या उजव्या बाजूने शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां कॅ. ग्रॅट यांची नेमणूक करण्यांत आली होती. मराठ्यांच्या शिपायांनींही आपल्या तटाच्या खंदकाच्या पुढें येऊन शत्रूला जास्त जवळून अडथळा करण्याकरितां आपल्या बाजूनेंही कांहीं खंदक (२३) खणले होते. व त्याच्या आंतून त्यांनीं किल्ल्याच्या बाहेरूनही आपल्या कांहीं तोफा (२४) इंग्लिशांच्या (१७-१८) वेंदरींवर सुरू केल्या होत्या. त्यामुळें तटाच्या खिंडारावर चालून जाणाऱ्या ले. क. डॅनच्या सैन्यालाही त्यापासून अपाय होण्याचा संभव होता म्हणून कॅ. ग्रॅट याने उजर्वाकडच्या बाजूने जाऊन मराठ्यांचे खंदक (२३) आणि त्यामधील त्यांच्या तोफा (२४) हस्तगत कराव्या, अशी कामगिरी त्यांच्याकडे सोपविण्यांत आली होती. व ले. क. डॅनच्या डाव्या बाजूला तटाच्या भिंतीमध्ये भीम नारायण या नांवाचा जो एक दरवाजा होता, तो फारसा मजबूत नसून तेथून तटाच्या आंत सहज प्रवेश करितां येईल, अशी बातमी इंग्लिशांना समजलेली होती. म्हणून कॅ. टेलर याच्या हाताखालीं तिसरी तुकडी देऊन त्या तुकडीने डाव्या बाजूने प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करावा, अशी तजवीज करण्यांत आलेली होती.

याप्रमाणें सगळीं तयारी झाल्यावर संध्याकाळीं ४ वाजण्याच्या सुमारास इंग्लि

शांचें सैन्य हल्ला करण्याकरितां निघालें. ले. क. डॅन याच्या हाताखालील लोकांनीं या वेळीं खंदकाच्या पाण्यांताल खड्डा भरून काढण्याकरितां आपल्याबरोबर पुष्कळ लांकडाच्या मोळ्या वगैरे सामान घेतलें होतें; परंतु लढाईच्या वेळीं शिपायांना आपल्याबरोबर धैर्य हें जें मुख्य सामान घ्यावयाचें, तें या वेळीं ले. क. डॅन याच्या हाताखालील शिपायांनीं आपल्याबरोबर मुळींच घेतलें नव्हतें ! तटावर हल्ला करण्याकरितां जाण्याची वाट अर्थात्च इंग्लिशांच्या त्या अरुंद खंदकांतून होती. त्या खंदकामध्यें आज सकाळीं मराठ्यांचे शिपाई शिरले होते, ही बातमी या वेळीं या सैन्यांतली सर्व शिपायांना समजलेली होती. तेव्हां त्या खंदकांतून चालून पुढें जाण्याचा त्यांना धीर होईना. आपण जसा मराठ्यांचा खंदक कोसळविण्याकरितां सुरंग तयार करणार होतो, त्याचप्रमाणें मराठ्यांनीं आपल्या खंदकामध्येंही कोठें तरी सुरंग पुरून ठेविले असतील, व आपण तेथें गेलों म्हणजे आपण त्या जागेवरून न चालतां कदाचित् आकाशांतून चालूं लागूं, अशा भीतीनें ते शिपाई घेरून गेले होते. शिवाय त्याच खंदकांत सकाळीं झालेल्या लढाईत जे लोक मरून किंवा जखमी होऊन पडले होते, त्यांचीं शरीरें अद्यापि त्या खंदकांत तशींच पडलेलीं होती. त्या विचाऱ्यांना तेथून उचलून नेण्याकडे कोणाचेंच लक्ष गेलें नव्हतें. तेव्हां हे नवीन शिपाई हल्ला करण्याकरितां ज्या वेळीं त्या खंदकांतून जाऊं लागले, तेव्हां मराठ्यांनीं पुरलेल्या सुरंगांच्या भीतीनें आधींच भेदरून गेलेल्या या शिपायांना तीं त्यांच्या मेलेल्या सोबत्यांचीं प्रेतें आणि जखमी झालेल्या सोबत्यांचीं करुणाजनक विवळणीं अधिकच गर्भगळीत करून टाकूं लागलीं. अशा स्थितींत कोणत्या शिपायाचें पाऊल पुढें पडणार आहे ? त्यामुळें पुढचे शिपाई पुढें पाऊल टाकानात, आणि खंदक अरुंद असल्यामुळें पुढचे शिपाई पुढें गेल्यावांचून मागच्या शिपायांना पुढें चालण्याला वाव मिळेना. आणि त्यामुळें येथून तेथून सगळा खंदक शिपायांनीं भरून राहिला. क. डॅन यानें त्यांची पुष्कळ समजूत घातली व पुष्कळ विनवण्या केल्या. परंतु मराठ्यांच्या विरुद्ध गुप्त रीतीनें सुरंग पुरण्याचें पाप या वेळीं इंग्लिशांना इतकें नडलें कीं, त्यापुढे क. डॅन यांच्या प्रयत्नाचें कांहीं एक चालूं शकलें नाहीं. तेव्हां अखेरीस ले. क. डॅन यानें पाठीमागच्या कांहीं पलटणी खंदकांतून उघड्या मैदानावर बाहेर काढल्या. व दोन सिक्स पाऊंडरच्या तोफा उघड्या मैदानावर उभ्या करून त्यांचा मारा तटाच्या बुरुजावर सुरू करण्यांत आला. आणि त्या तोफांच्या आश्रयाखालीं अखेरीस मराठ्यांचा गोळीबार सहन करीत क. डॅनचे हे थोडेसे शिपाई पाण्यानें भरलेल्या खंदकाच्या जवळ जाऊन पोहोंचले. त्यांतलीं एका उंच शिपायानें खंदकांत वुडी मारून पाहिली, तीं पाणी पुष्कळ खोल असल्याचें आढळून आलें, व त्यामुळें खंदकामधून पलीकडे जाणें अशक्य झालें. तेव्हां ते शिपाई आजूबाजूला दुसरी कोणती जागा आहे कीं काय, म्हणून पाहूं लागले. त्या वेळीं त्यांना एक खडबडीत बुरुज (२१) जवळच उजव्या हाताला दिसला. व त्यावरून आपल्याला भिंतीवर चढून जातां

येईल, असें त्यांना वाटलें. त्यामुळें खंदकाच्या पाण्यांतून कसें वसें पलीकडे जाऊन कांहीं लोक त्या पुरजावरून चढून जाण्याचा प्रयत्न करूं लागले. तेव्हां त्यांच्यावर तटाच्या भितीतील भोकांमधून फारच जोराचा गोळीबार होऊं लागला, व खालून बुरूज चढून त्या तटाच्या भोकाशीं जों ते शिपाई येत तोंच ते नेमके आंतील तोफांच्या गोळ्यांनीं घाडकन् खालीं फेकून दिले जात, व त्या भितीची चढण इतकी अवघड आणि इतकी अरुंद होती कीं, एका वेळीं एकापेशां जास्त शिपाई वर चढूं शकत नव्हते. अशीं भयंकर स्थिति होती, तरी त्यांतूनही १२ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीतील कांहीं शिपायांनीं तटावर चढून तेथें आपलें निशाण उभारण्याचे प्रयत्न केले, व त्यांच्या शिवाय आणखी दुसरेही १४ ऑफिसर वर चढून गेले. परंतु तेथें जास्त शिपाई त्यांच्या मदतीला जाणें शक्य नसल्यामुळें ते त्यांचे प्रयत्न सफळ झाले नाहींत. आणि अखेरीस आतां आपले जास्त लोक विनाकारण मराठ्यांच्या तोफांखालीं मरूं देणें बरोबर नाहीं, असें वाटून क. डॅन यानें आपल्या लोकांना परत फिरण्याचा हुकूम केला. व याप्रमाणे ले. क. डॅन यांची मुख्य आणि मधली तुकडी संध्याकाळच्या सुमाराला माघार खाऊन परत फिरली.

क. डॅन यांच्या तुकडीची अशी दुर्दशा चालली असतां कॅ. ग्रॅट हे जे आपल्या हाताखालील शिपाई घेऊन उजव्या बाजूनें मराठ्यांवर हल्ला करण्याकारतां गेले होते, त्यांची स्थिति क. डॅनच्या इतकी वाईट झाली नाहीं. त्यांनीं आपल्या बाजूचे मराठ्यांचे खंदक (२३) हस्तगत केले. व तेथें असलेल्या मराठ्यांच्या ११ तोफांहि (२४) त्यांनीं जिंकून आपल्या छावणीकडे पाठविल्या. परंतु कॅ. ग्रॅट यांना जरी इतपत यश मिळवितां आलें, तरी इंग्लिश सैन्याचा जी डाव्या बाजूचा तुकडी ले. क. टेलर यांच्या हाताखालीं भौम नारायण दरवाजाकडे पाठविण्यांत आली होती, तिची अवस्था बहुतेक क. डॅन यांच्या सारखाच झाली. त्यांचे जे वाटाडे होते, त्यांनीं त्यांना भलत्याच वाटनें नेलें. शिवाय वाटेंत मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं अडवून त्यांना बरेच घोटाळ्यांत घातले. आणि या गोष्टी खालीं उघड्या मैदानावर चाललेल्या असतांना वरून तटाच्या भोकांमधून इंग्लिशांच्या या तुकडीवर मराठ्यांचा एकसारखा गोळीबार होत होता, तो निराळाच. अशा संकटांनीं चोहों बाजूंनीं या तुकडीला घेरल्यामुळे त्यांनीं भौम नारायण दरवाजा गांठण्याचें लांबच राहून त्यांना माघार खाऊन आपली छावणी मात्र गांठणें भाग पडलें. अशा रीतीनें या तिसऱ्या हल्ल्यामध्ये कॅ. ग्रॅट यांना जरी थोडासा जय मिळाला, तरी तो केवळ तटाच्या बाहेरचाच होता परंतु तटाच्या भितीच्या आंत प्रवेश होणाऱ्या दृष्टीनें पाहिलें, तर इंग्लिशांच्या या तीन तुकड्यांपैकीं एकीलाहि यश आलें नाहीं. आणि ले. क. डॅन व ले. क. टेलर यांचा तर पूर्णच पराभव झाला. आणि इंग्लिशांचें नुकसानहि फार झालें. या लढाईत युरोपियन लोकांपैकीं सुमारे ५० लोक मरण पावले आणि पावणे दोनशे लोक जखमी झाले. व या लढाईतील एकंदर मेलेले आणि जखमी झालेले यांची संख्या सुमारे ९००

पर्यंत जाऊन पांचली, यावरून या तिसऱ्या हळ्यामध्येहि इंग्लिशांची किती भयंकर हानि झाली हे लक्षांत येण्यासारखे आहे.

इंग्लिशांचा चवथा पराभव.

ता. २० फेब्रुवारी १८०५ रोजी इंग्लिशांचा भरतपूरच्या तटापुढे वर सांगितल्याप्रमाणे तिसरा पराभव झाल्यानंतर लगेच दुसऱ्या दिवशी, म्हणजे ता. २१ फेब्रुवारी रोजी, इंग्लिशांनी त्या तटावर चवथा आणि शेवटचा हल्ला केला. ता. २० रोजी इंग्लिशांच्या बाजूकडील खंदकांतील शिपायांनी ले. क. डॉन याचा हुकूम ऐकला नाही व आपल्या मित्रेपणाने पुढे जाण्याचे नाकारले, ही त्या शिपायांच्या हातून इंग्लिशांच्या लष्करी शिस्तीच्या दृष्टीने अतिशय लज्जास्पद गोष्ट झालेली होती. अशा गोष्ट इतर एखाद्या वेळी झाली अगर्भा, तर लगेच ती पलटण तोडून टाकण्यांत आली असती आणि त्यांतील शिपायांना कडक शिक्षा करण्यांत आल्या असत्या. पण ही वेळ तशी नव्हती. आतांपर्यंत झालेल्या तीन हळ्यांमध्ये इंग्लिशांचे पुष्कळ शिपाई मरून गेले होते; त्यां या वन्याच तोफा नादुरुस्त होऊन पडल्या होत्या; त्यांच्या जवळचा दारुगोळा बहुतेक खलास होत आला होता; आणि त्यांची अन्नसामग्रीहि बहुतेक संपुष्टांत येत चालली होती. अशा स्थितींत आणखी जास्त दिवसपर्यंत तेथे वेढा घालून बसणे शक्य नसल्या कारणाने जे थोडेसे शिपाई लॉर्ड लेक यांच्या हाताखालां शिल्लक राहिले होते, त्यांना या वेळी नाखुष करण्याची सोय नव्हती. म्हणून ताबडतोब हल्ला करण्याचे ठरवून लॉर्ड लेक यांनी ता. २१ फेब्रुवारी रोजी सकाळी आपले सर्व सैन्य परेडच्या मैदानावर जमा करण्याचा हुकूम केला. आतां परेडीच्या वेळी आदल्या दिवशाच्या गैरवर्तनावद्दल आपल्याला कांहीं तरी कडक शासन होणार, अशी कित्येकांना भांति वाटणे स्वाभाविक होते परंतु तसे कांहीं एक झाले नाही. उलट लॉर्ड लेक हे आपल्या सैन्यापार्शी त्या दिवशी साम्यतेनेच वागले. परेड घाउंडवर आपल्या शिपायांना उद्देशून त्यांनी असे उद्गार काढले कीं, काल तुम्ही आपल्या अधिकाऱ्यांचे हुकूम ऐकले नाहीत, याबद्दल मला वाईट वाटत आहे. व त्यामुळे आतांपर्यंत तुम्ही निरनिराळ्या ठिकाणी जां कांति मिळविली होती, ती पूर्णपणे घालविली आहे. परंतु तें गेलेले यश फिरून मिळविण्याचा मी तुम्हांला संधि देत आहे. म्हणून ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी आजच्या हळ्यामध्ये सामील होण्याकरितां पुढे यावे. अशा गोडीगुलाबांच्या बोलण्याने शिपायांच्या मनांत उत्साह उत्पन्न करण्यांत आला. आणि न्या योगाने सर्व शिपाई ता. २१ फेब्रुवारीच्या या चवथ्या हळ्यामध्ये काम करण्याला मोठ्या उत्सुकतेने तयार झाले.

ता. २१ फेब्रुवारी रोजी सकाळी आपल्या शिपायांचा मने अशा रीतीने अनुकूल करून घेतल्यानंतर लॉर्ड लेक यांनी तटावर तोफखान्याचा मारा कोठें सुरू करावयाचा, याच्याबद्दलचा तजर्वाज लाविला. आदल्या दिवशांच्या तिसऱ्या हळ्याच्या वेळी तिसऱ्या (२०) खिंडाराच्या जवळ जो (२१) बुरुज होता, त्याच्यावर कित्येक

शिपाई चढून जाण्याचा प्रयत्न करीत होते, हे पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्याच बुरुजावर आणखी गोळे टाकून तेथे कांहीं थोडीशी वाट करितां आली, तर तेथून तटाच्या भितीच्या आंत प्रवेश करितां येईल, असें वाढून त्या घोरणानें तोफांच्या जागा थोड्या बंदलून घेऊन त्या बुरुजावर तोफांचा मारा सकाळपासून सुरू करण्यांत आला त्या योगानें त्या बुरुजाच्या बुंधाजवळचा एक वराच मोठा तुकडा उडून गेला व त्यामुळे त्याच्यावरच्या भारानें तो संगळाच बुरुज कदाचित् खाली कोसळून पडेल, असें वाढूं लागलें. परंतु त्या तटाच्या इतर भागांप्रमाणें तो बुरुजही इतक्या बळकट रीतीने बांधला गेला होता कीं, त्याच्या तळाशीं जरी हे एक खबदाड पडलें होतें, तरी त्याच्या बाकीच्या भागाला कांहीं एक भंग झाला नाहीं.

इंग्लिशांच्या तोफांनीं अशी पूर्व तयारी करून दिल्यानंतर इंग्लिशांचें सैन्य ता. २१ रोजीं दुपारीं ३ वाजतां तटावर हल्ला करण्याकरितां निघालें. या सैन्यावर ब्रिगेडियर ज. मॉन्सन यांची नेमणूक करण्यांत आली होती; व त्यांच्या हाताखालीं निरनिराळे अधिकारी काम करीत होते. हे सैन्य हल्ला करण्याकरितां चाल करून निघालें. त्या वेळीं ज. लेक हे जवळ उभे होते. व ते आपल्या या लष्कराची सलामी घेत होते, त्यामुळे सैन्यांतील शिपायांच्या अंगांत एक प्रकारचा उत्साह उत्पन्न झालेला दिसत होता पण तो उत्साह फार वेळ टिकला नाहीं. कारण, ज्या (२१) बुरुजावरून भडून आपण तटाच्या आंत जाऊं, असें या शिपायांना वाटत होतें, त्या बुरुजाला आज कित्येक नवीन जखमा झालेल्या असतांनाहि तो बुरुज आदल्या दिवशींच्या इतकाच आजहि अमेद्य आणि अनुलंघनीय आहे, असेंच त्यांना आढळून आलें. ते शिपाई जेव्हां त्या बुरुजाच्या पायथ्याशीं येऊन पोहोंचले, तेव्हां तेथे त्या बुरुजाला पडलेल्या खबदाडामध्ये त्यांना आश्रय घ्याला थोडीशी जागा मिळाली एवढें खरें परंतु याच्यापेक्षां दुसरी सोय त्यांना तेथे कांहीं आढळून आली नाहीं. बुरुजाचे बांधकाम बहुतेक अगदीं लंबरेषेमध्ये असल्यामुळे त्या बुरुजावर चढून जाणें अशक्य होते. तरी पण त्या बुरुजाच्या भितीमधून आपल्या संगिनी खोंचून आणि त्यांच्यावर पाय घेऊन कित्येक शिपाई वर चढण्याचा प्रयत्न करूं लागले. तसेच तोफांचे गोळे लागून त्या बुरुजाला मधून मधून जीं कांहीं भोके पडलीं होती; त्यांचाहि थोडासा त्या वर चढणाऱ्या शिपायांच्या हाताला आणि पायाला आधार सांपडत होता. पण इतक्या अडचणीतून एका वेळीं एकेक दोनदोन शिपाई जरी वर चढूं लागले, तरां ते कित्यासे चढणार ? आणि याशिवाय हे इंग्लिशांचे शिपाई वर चढत असतां तटावरचे जाट आणि मराठे कांहीं स्वस्थ बसलेले नव्हते. आजूबाजूच्या दुसऱ्या बुरुजांवरून त्यांनीं या बुरुजावर तोफांचा एकसारखा भडिमार चालू ठेविला होता. शिवाय खालून वर चढून येणाऱ्या शिपायांच्या डोक्यांत वरून लाकडाचे मोठमोठे ओंडे, दगडधोडे, वगैरे फेकण्यांत येत होते. त्यामुळे वर चढणारा शिपाई तेव्हांच ठार होऊन जात असे. व तो वरून पडतांना एकटाच पडत नसून आपल्या खालच्या शिपायांच्या अंगावर पडून

त्यालाहि खाली नेत असे. अशा कारणांमुळे त्या बुरुजावर चढणे बहुतेक अशक्यच झाले होते. तरी पण त्यांतूनहि ले. टेंपल्टन हा एक इंग्लिश अधिकारी वर चढण्याचा प्रयत्न करीतच होता हा फार शूर आणि उत्साही असून त्याने आपण होऊन या कामावर आपली योजना करून घेतली होती. तो आपल्या हातामध्ये निशाण घेऊन ते त्या बुरुजावर लावण्यासाठी वर चढत होता. पण जाट आणि मराठे यांनी चालविलेल्या भडिमारापुढे बुरुजाच्या शिखरापर्यंत जाणे कोणालाहि अशक्य होते. तेव्हां ले. टेंपल्टन याने एवढ्या मोठ्या उत्सुकतेने आपल्याबरोबर आणलेले ते निशाण तो बुरुजावर जेथपर्यंत चढला होता, तेथे मध्येच कोठे तरी त्याने रोविले. पण हे कृत्य तो करीत आहे, इतक्यांत मराठ्यांच्या गोळ्यांनी तो मारला गेला. मे. मॅझीस हा ज. लेक याचा एडिक्प होता. व हा आपल्या कमांडर इन् चीफची परवानगी घेऊन मुद्दाम या हल्ल्यांत भाग घेण्याकरिता आला होता. त्याने ले. टेंपल्टन याचा अयशस्वी झालेला प्रयत्न पाहिला, तेव्हां तो मोठ्या उमेदीने पुढे सरसावला. व ले. टेंपल्टनपेक्षा त्या बुरुजावर जास्त उंचीपर्यंत चढून तो शिखराच्या अगदी जवळ आला; पण इतक्यांत मराठ्यांनी त्यालाहि गोळी घालून खाली पाडले. अशा रीतीने या बुरुजावर चढण्याचे प्रयत्न एकीकडे चालले असतांना त्या बुरुजाच्या आसपासच्या भिंतीवरूनहि चढण्याचा आपापल्या शक्यतेप्रमाणे इतर शिपाईसुद्धा प्रयत्न करीत होते. परंतु या कामांत इंग्लिश शिपायांना कोठेहि यश आले नाही. कारण, तटावरील लोक या वेळी अतिशय निकराने लढत होते; व वरून जे सामान हातीं लागेल, ते खालच्या शिपायांच्या डोक्यावर टकलून देण्याला या वेळी सुरवात झाली होती; आणि त्वेषाला सीमा उरलेली नव्हती; तेलांत भिजविलेल्या कापसाचे बोळे पेटवून ते खाली फेकण्यांत येत होते; आणि मोठमोठ्या कढ्यांतून तापलेले तेल घेऊन त्याच्या पिचकाच्या खालच्या लोकांच्या अंगावर नेम धरून मारण्यांत येत होत्या. त्याचप्रमाणे मडक्यांत दारू भरून आणि ती पेटवून तीं मडकीं खालच्या लोकांवर टाकण्यांत येत होती. आणि या निरनिराळ्या प्रकारच्या भडिमारांमुळे इंग्लिश सैन्यांतील शिपाई लाकडांच्या ओंड्यांनी टेंचले जात होते, कढत तेलाच्या पिचकाच्यांनी भाजले जात होते, आणि दारूच्या मडक्यांनी पेट घेत होते. अशा अवस्थेमध्ये इंग्लिशांचा हल्ला फार वेळ चालणे शक्य नव्हते. तेव्हां आतां यशाची कांहीं एक आशा नाही, असे पाहून संध्याकाळी ५ वाजण्याच्या सुमारास त्रिगोडियर ज० मॉन्सन याने आपल्या सैन्याला माघारें फिरण्याचा हुकूम केला. या हल्ल्यामध्ये ६९ युरोपियन आणि ५६ नेटिव्ह शिपाई मरण पावले. व ४१० युरोपियन आणि ४५२ नेटिव्ह शिपाई जखमी झाले; म्हणजे सरासरीने मेलेले आणि जखमी झालेले अशा लोकांची या हल्ल्यांतील एकंदर संख्या हजाराच्या जवळ गेली

क. मॉन्सनचा यशवंतराव होळकराने केलेला पराभव आणि त्यामधून उत्पन्न झालेला भरतपूरचा वेढा यांच्या संबंधाची ही समग्र हकीकत येथपर्यंत देण्यांत

आली आहे. या दोन्हीहि बाबतीत त्या वेळीं इंग्लिशांची किती मोठी नाचक्की झाली होती, हें कोणालाहि कळून येण्यासारखें आहे. इंग्लिश इतिहासकारांनीं या दोन गोष्टींवर आपल्या कल्पनेनें कितीहि पांघरूण घातलें, तरी त्यांतून त्या वेळचा इंग्लिशांचा कमकुवतपणा आणि त्यामुळें त्यांचा झालेला पराभव स्पष्टपणें दिसून येतो पण तें आपल्या इंडियन लोकांनाच असें वाटतें असें नसून त्या वेळचे प्रसिद्ध सेनापति, ज. वेलस्ली, यांनीं या बाबतीत जें आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे, त्यावरूनहि हाच निर्णय सिद्ध होतो. ज. वेलस्ली हेच पुढें लॉर्ड वेलिंग्टन या नांवानें प्रसिद्ध झाले त्यांनीं वेळोवेळीं केलेले पत्रव्यवहार Wellington Despatches म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांत मॉन्सनची पिछेहाट आणि भरतपूरचा वेढा या विषयांसंबंधानें ज. वेलस्ली यांनीं जे उद्गार काढलेले आहेत, ते पुढीलप्रमाणें आहेत.

MONSON'S RETREAT.

Monson's disasters are really the greatest and the most disgraceful to our military character of any that have ever occurred. The detachment had not two day's provisions; was cut off from its resources by many rivers, on which we had neither bridge nor boat; and all measures to supply with provisions the only fort (Rampoora) to which, in case of emergency, he might have recourse, were omitted. To employ the detachment at all was an error; but the common modes of securing its safety have been omitted.

You will have heard of Colonel Monson's retreat, defeats disgraces and disasters. He is, however, at last arrived at Agra, he and his detachment, woeful examples of the risk to be incurred by advancing too far without competent supplies and of the danger of attempting to retreat before such an army as Holkar's is. He would have done much better to attack Holkar at once, and he would probably have put an end to the war. At all events, he might have made a better retreat. This is between ourselves, as I am very unwilling to circulate my opinion of the late transactions to the northward. I only hope that they will not induce our late enemies to break out again.

After Colonel Monson's defeat I acknowledge that I considered the peace with the Mahrattas very precarious; and indeed if the success of Holkar had continued, I consider that we should have had to fight over again not only our battles with the Mahrattas, but those with all the other powers of India, whether considered as our dependants or our allies. I also believe that the Rajah of Berar, in particular, and very possibly Scindiah, considered the advantages gained by Holkar to have been much greater than they

really were; that they anticipated further successes, and the former prepared to take advantage of them.

ASSAULTS OF BHURTPoor.

The 4th and 5th failures before Bhurtpoor are disastrous events, of which I apprehend the worst consequences. They must have blundered that siege terribly, for it is certain that, with adequate means, every place can be taken; and having been so long before the place, adequate means must have been provided or in his power. The fault lies therefore in the misapplication of them, or, most probably, in the omission to employ all those which were necessary to accomplish the object in view, either through the ignorance of the engineers, or the impetuosity of ————'s temper, which could not brook the necessary delay.

हा उतारा थोडा लांब झाला आहे. परंतु त्यांत ज. वेलस्ली यांचा अभिप्राय समाविष्ट झाला असल्यामुळे त्याला एक प्रकारचे विशेष महत्त्व आहे. आणि म्हणूनच तो इतका लांब असूनहि मुद्दाम येथे देण्यांत आला आहे. या अभिप्रायांताला मुख्य तात्पर्य असे आहे कीं, ज. वेलस्ली यांच्या मताप्रमाणे क. मॉन्सन यांचे हे पराभव इंग्लिशांच्या लष्करी नावलौकिकाला अत्यंत लांछनास्पद आहेत. क. मॉन्सनच्या तुकडीचा या कामावर योजना करणे हीच मोठी चूक होती. व त्या तुकडीच्या संरक्षणाची कांहींच काळजी घेण्यांत आली नव्हती, ही त्याहूनहि विशेष वाईट गोष्ट होय. ज. वेलस्ली यांनी हा जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे, तो गुप्त रहावा, आणि तो बाहेर कोठेहि फुटूं नये, अशी त्यांची त्या वेळीं इच्छा होती. कारण, इंग्लिशांच्या या कमकुवतपणाची बातमी ऐकून इंग्लिशांचे पूर्वीचे शत्रु फिरून इंग्लिशांच्या विरुद्ध बंड करून उठतील कीं काय, अशी त्या वेळीं त्यांना या पराभवांच्यामुळे खरोखरच भीति वाटू लागली होती ! पेशवे, भोसले, शिंदे, वगैरे मराठे राजांच्या पार्शी आपण पूर्वी केलेले तह या क. मॉन्सनच्या पराभवासुळे डळमळू लागतील, अशी त्यांना प्रत्यक्ष दहशत बसली होती. आणि होळकराला जर असेच एका पाठामागून एक आणखी जय मिळू लागले, तर मराठ्यांपार्शी आपण नुकत्याच ज्या असई, आरगांव, वगैरे ठिकाणी लढाया लढलों, त्या लढाया आपल्याला फिरून लढाव्या लागतील; इतकेंच नव्हे, तर बाकाच्या राजांशीहि आपल्याला फिरून युद्धे करावीं लागतील; असें ज. वेलस्ली यांना या वेळीं वाटू लागलें होतें. त्याचप्रमाणे भरतपूरच्या वेढ्यामध्ये इंग्लिशांना जे एका-मागून एक असे लागोपाठ पराभव सहन करावे लागले, त्यांचे दुष्परिणाम किती दूरवर जाऊन पोहोचतील, याच्याबद्दलहि त्यांना त्या वेळीं कल्पना करतां येत नव्हती. अशा प्रकारचा आपला स्पष्ट अभिप्राय ज. वेलस्ली यांच्यासारख्या सेनापतीनें जो व्यक्त केला आहे, त्यावरूनहि या वेळीं यशवंतराव होळकर आणि भरतपूरचा राजा रणाजतसिंग यांनीं हिं इस्थानच्या इतिहासामध्ये किती मोठे पराक्रम केले होते आणि इंग्लिशां

वर आपला किती वचक बसाविला होता, याची कोणालाहि कल्पना येण्याजोगी आहे. भरतपूरच्या तटावरील एकंदर चार हल्ल्यांची हकीकत ही अशा प्रकारची आहे. इ. स. १८०५ या सालचे जानेवारी आणि फेब्रुवारी हे पहिले जवळ जवळ दोन महिने इंग्लिशांनीं भरतपूरच्या तटासमोर आपली तपश्र्या खर्च करून पाहिली. या सुमारे दोन महिन्यांच्या अवधीमध्ये त्यांचे एकंदर ३ हजारांच्या वर लोक मेलेले आणि जखमी झालेले होते. व यांपैकी १०० च्या वर नुसते युरोपियन ऑफिसर होते. तटाच्या समोवतालच्या खंदकामध्ये इंग्लिशांने इतके लोक मरून पडले होते कीं, तो खंदक जरी पुष्कळ खोल होता, तरा या इंग्रजी पलटणीतील मेलेल्या शिपायांच्या प्रेतांनीं तो इतका भरून गेला होता कीं, पाण्यांत पाय न बुडावतां त्या प्रेतांवर पाय देऊन किल्ल्याच्या आंतबाहेर जाणें अगदीं सोपें झालें होतें. यावरून इंग्लिशांच्या नुकसानीची कल्पना येण्याजोगी आहे. ता. २१ फेब्रुवाराच्या या चौथ्या पराभवानंतर ता. २४ फेब्रुवारां रोजीं इंग्लिशांनीं आपल्या छावणीची दुसरी जागा बदलून ती त्यांनीं भरतपूरच्या ईशान्येच्या बाजूला नेली. व तेथून त्यांनीं पुढील पांचव्या हल्ल्याची नयारी सुरू केली. पण आतां पांचवा हल्ला करण्याजोगा खरोखर दम इंग्रजी सैन्याच्या अंगामध्ये आतांपर्यंतच्या पराभवांच्या योगानें मुळाच राहिला नव्हता. आणि सर्व बाजूंनीं त्यांचा हलाखीची स्थिति झाली होती. अशा स्थितींत बाह्यात्कारी रीतीनें जरी त्यांनीं पांचव्या हल्ल्याची भाषा सुरू केली होता, तरा अंत स्थ रीतीनें त्यांच निराळेच प्रयत्न चाललेले होते बाहेरच्या लढाईला आंतील फतुरीची जोड देण्याची इंग्लिशांचा नेहमींचाच पद्धत आहे. त्याप्रमाणें या बाबतींतहि यशवंतराव होळकर, मीरखान, आणि भरतपूरचा राजा, हे जे तिघेजण इंग्लिशांच्या विरुद्ध एकत्र झाले होते, त्यांच्या आपसांत फूट पाडण्याचे इंग्लिशांचे प्रयत्न जारांनें चाललेले होते. मार्क्स वेल्सली हे आपल्या पत्रांतून लॉर्ड लेक यांना पुढालप्रमाणें गुप्त रीतीनें सूचना करात होते.

While the commander-in-chief is preparing for the siege of Bhurtpoor, or actually engaged in it. might it not be advisable to endeavour to detach Runjeet Sing from Holkar? Although Bhurtpoor has not fallen, Runjeet Sing is certainly much reduced and alarmed; and Holkar would be hopeless if abandoned by Runjeet Sing.

Might it not be stated to Runjeet Sing that although his fate has been delayed, he must know it to be inevitable, that a few weeks more must destroy him altogether; that his only certainty of escape is to throw himself upon the clemency of the British Government, and renounce Holkar altogether, in which case he will be admitted to pardon, and restored to his possessions?

व या मजकुराला लॉर्ड लेक यांनीं जें उत्तर लिहिलें आहे, त्यामध्ये वरील सूचना अमलांत आणण्याचा प्रयत्न चालू असल्याचा त्यांचा कबुली जबाब आपल्याला पहावयाला सांपडतो. तें उत्तर असें:—

A correspondence is now going on between me and Runjeet Sing, which I am in hopes will lead to an accommodation sufficiently favourable to the British Government, and prevent any future union of interests between that chief and Jaswantrao Holkar.

ह्या वर दिलेल्या दोन तीन उताऱ्यांवरून हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे की, भरतपूरचा राजा आणि यशवंतराव होळकर यांच्यामध्ये वेवनाव उत्पन्न व्हावा आणि भरतपूरच्या राजानें होळकराला आपल्या मुलखांतून घालवून देऊन इंग्लिशांशीं तह करण्याला तयार व्हावें, अशाबद्दल इंग्लिशांकडून गुप्त रीतीनें खटपटा चाललेल्या होत्या

त्याचप्रमाणें मीरखानाला होळकरापासून फोडण्यासाठीं इंग्लिशांचे कसे प्रयत्न चालले होते, हें गव्हर्नर जनरल आणि लॉर्ड लेक यांच्या दरम्यानच्या पुढील पत्र-व्यवहारावरून व्यक्त होण्यासारखें आहे. गव्हर्नर जनरल, मर्क्स वेल्सली, हे लॉर्ड लेक यांना लिहितात कीः—

Mr. Seton and General Smith should be authorized to offer a settlement of land to such of Ameer Khan's followers as would quit him. Even Ameer Khan himself might be offered a jagheer, if he will quit Holkar's cause, submit to the British Government, and come into General Smith's camp within a stated period of time.

या लिहिण्यांतील तात्पर्य असें आहे की, अमीरखानाच्या सैन्यांतील शिपायांना कायमच्या जमिनी तोडून देण्याची लालच दाखवावी व त्या आमिषानें त्यांच्या सैन्यांतील जितके लोक फोडतां येतील, तितक्यांना फोडण्याचा प्रयत्न करावा; इतकेंच नव्हे, तर खुद्द अमीरखान हाहि जर होळकराचा पक्ष सोडून इंग्लिशांच्या बाजूला येण्याला तयार असेल, तर त्यालाहि एक जहागीर तोडून देण्याविषयीची योजना करावी.

हे जे पत्रव्यवहार वर दिलेले आहेत, त्यांवरून इंग्लिशांचीं गुप्त कारस्थाने आंतून कशा चाललेलीं असतात, हें लक्षांत येण्यासारखें आहे दुसऱ्याच्या सैन्यांतील शिपायांना आणि सरदारांना फितूर करण्यामध्ये गैरशिस्तपणा आणि नाचपणा आहे, ही कल्पनाहि कधी त्यांच्या मनाला शिवत नाही. इंग्लिशांच्या विरुद्ध एखादा संघ बनलेला असेल, तर त्यांतून कोण फितूर होण्यासारखा आहे, हें त्यांना मनुष्यस्वभावान्या धोरणावरून बरोबर ताडतां येतें; व लटपटीत आणि डळमळीत स्वभावाचे जे लोक असतात, त्यांनाच ते आपल्या फितुरीच्या प्रयोगासाठीं पसंत करतात. प्रस्तुत उदाहरणांत यशवंतराव होळकर, भरतपूरचा राजा आणि अमीरखान, या तिघांचा मिळून या वेळीं इंग्लिशांच्या विरुद्ध जो संघ बनलेला होता, त्यांपैकीं यशवंतराव होळकराला फोडण्याचा इंग्लिशांनीं कधीं प्रयत्न केला नाही. हा पराकर्मी आणि पाणादार आहे, हा तेजस्वी आणि तिखट स्वभावाचा आहे, हा आपल्या फितुरांच्या मोहपाशा-मध्ये सांपडण्याला कबूल होणार नाही, हें इंग्लिश मुत्सद्यांनीं पकें जाणलें होतें. म्हणून त्यांनीं त्याच्यापाशीं फितुरीचें एक अवाक्षरहि काढलें नाही. पण बाकीचे दोघे

हे तशा स्वभावाचे नसल्यामुळे इंग्लिशांनी त्यांना लालूच दाखविण्याला सुरवात केली; आणि त्यांत त्यांना यशही आले. इंग्लिशांच्या अंदाजाप्रमाणे या तीन राजांमध्ये फाटाफूट उत्पन्न झाली; आणि अखेरीस भरतपूरचा राजा आणि इंग्लिश यांच्यामध्ये तहही झाला! इंग्लिशांशी आपला तह व्हावा म्हणून भरतपूरचा राजा या वेळी उत्सुक झाला होता, असे इंग्लिश इतिहासकार लिहितात. पण हे त्यांचे लिहिणे थोडे विसंगत दिसते. भरतपूरच्या तटासमोर इंग्लिशांचा चार वेळां पराभव झाल्यानंतर तहाची जास्त आवश्यकता स्वाभाविकपणेच कोणाला धरें वाटे? ज्यांचा चार वेळां पराभव झाला आहे त्यांना, किंवा ज्यांच्या सैन्याने चार वेळां विजय मिळविला आहे त्याला? वास्तविक तहाची आवश्यकता इंग्लिशांनाच जास्त होती, हे कोणीही सांगू शकेल. पण असे असतांनाही तहाची उत्सुकता रणजितसिंगाच्या ठिकाणी उत्पन्न झाली होती. असे इंग्लिश इतिहासकार या ठिकाणी भासवितात. पण त्यांच्या ठिकाणी अशी उत्सुकता का उत्पन्न व्हावी? तर याच्या मुळाशी वर दिलेल्या पत्रव्यवहारांत दिसून येणारी इंग्लिशांनी गुप्त रीतीने चालविलेली कारवाईच कारणीभूत झालेली असली पाहिजे, हे उघड आहे. अशा रीतीने ज्याचा चार वेळां जय झाला, तोच आमच्याशी तहाची याचना करीत आहे असे भासवून इंग्लिशांनी आपल्या चार पराभवांनंतर अखेरीस भरतपूरच्या राजापाशी ता. ९ एप्रिल १८०५ रोजी तह केला. या तहाच्या अटींत मुख्य भाग असा होता की, भरतपूरच्या राजाने इंग्लिशांना वीस लाख रुपये द्यावे. व दीगचा किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन करावा. या वीस लाखांपैकी भरतपूरच्या राजाने सतरा लाख रुपये मुळाच दिले नाहीत; व तीन लाख रुपये दिले म्हणून जे इतिहासांत लिहिण्यांत आलेले आहे, ते तीन लाख रुपये तरी भरतपूरच्या राजाने इंग्लिशांना प्रत्यक्ष दिले असतील किंवा नाहीत, याच्याबद्दल शंकाच आहे. कारण, त्या वेळी त्यांच्यापाशी लढाईच्या खर्चांमुळे इतके रुपये शिल्लक असणेच अशक्य होते, असे म्हणतात. शिवाय दीगचा किल्ला हाही तहानंतर पुढे लवकरच इंग्लिशांकडून राजाच्या ताब्यांत परत आला. ही जी या तहाच्या अटींची अंमलबजावणी झाली, त्यावरून सुद्धा इंग्लिश ग्रंथकार दाखवितात त्याप्रमाणे या तहामध्ये खरोखर इंग्लिशांचा वरचष्मा झालेला नसून केवळ आपल्या लौकिकाच्या बाह्यात्कारी बचावासाठी त्यांनी या तहाच्या अटी भरतपूरच्या राजाकडून कबूल करवून घेतल्या होत्या, असेच म्हणावे लागते. अशा रीतीने भरतपूरच्या तटासमोर चार वेळां झालेल्या आपल्या पराभवावर इंग्लिशांनी जरी या तहाचे पांघरण घालून घेतले, तरी त्यांतून इंग्लिशांचे पराभव आणि मराठ्यांची मर्दुमकी या गोष्टी स्पष्टपणे सर्व लोकांच्या निदर्शनाला येत आहेत.

विध्याचल.

साचित्र कादंबरी.

श्री. शिवराम महादेव परांजपे यांनीं ही कादंबरी लिहिली असून ती क्रमशः चित्रमयजगतमध्ये १९१९।०१.२३।२४ या सालांत प्रसिद्ध झाली आहे. बऱ्याच वाचकांकडून स. र. कादंबरी पुस्तकरूपानें स्वतंत्र छापण्याच्या शिफारशी आल्यावरून ता साचित्र छापून प्रसिद्ध केली आहे. कादंबरीची भाषा व संविधानकरी फारच चटकदार व मं हक असल्यामुळे एक वेळ वाचण्यास घेतलेले पुस्तक संध व वाचल्याशिवाय खाली ठेवत नाही. पृष्ठसंख्या ३१६ चित्रे आर्ट पेपरवरील ११ कागद ग्लेज, बाइंडिंग जाड किं० १०८ ट. ह. ६३.

श्री. शिवराम महादेव परांजपे कृत.

गोविंदाची गोष्ट.

चित्रमय जगतमध्ये क्रमशः प्रसिद्ध झालेली ही गोष्ट पुस्तकरूपानें छापून प्रसिद्ध करण्यावद्दल पुष्कळ लोकांकडून सूचना आल्यावरून स. र. गोष्ट पुस्तकरूपानें छापली आहे. कौन षोडशपत्री ग्लेज कागद पुस्तकास वापरला असून पांने १६६ झाली आहेत. गोष्टींत ९ चित्रे त्या त्या प्रसंगाची आर्ट पेपरवर छापून घातली आहेत किं. प्रत्येक प्रतीस १ रु. ट. ह. ६१६६.

म्यानंजर-चित्रश.ळा प्रेस, पुणे.